Петро Сас

Запорожці у польсько-московській війні

наприкінці Смути 1617-1618 рр.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Петро Сас

Запорожці у польсько-московській війні наприкінці смути (1617-1618 рр.)

Біла Церква
Видавець Олександр Пшонківський
2010

ББК 63,3 (0)4
С 20

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України

У книзі на основі джерел досліджено участь запорозьких козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр., під час якої польський королевич Владислав Ваза боровся за своє право на царський трон. Висвітлено військово-організаційні засади козацьких підрозділів, озброєння, спорядження, військову символіку та одяг запорожців, а також особливості політичного устрою Війська Запорозького. Зроблено оцінку польсько-литовській армії та збройним силам Московської держави. Розглянуто польсько-запорозькі переговори щодо надання українськими козаками воєнної допомоги королевичу. Велику увагу приділено вивченню бойових операцій козацького війська на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. Детально висвітлено політичні перипетії польсько-московських переговорів, що завершилися укладенням Деулінського перемир'я 1618 р.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться військовою історією.

Охороняється Законом України
"Про авторське право та суміжні права".

Передрук або відтворення у будь-який інший спосіб цієї книги
або якоїсь її частини переслідуватиметься в судовому порядку
згідно з чинним законодавством України

ISBN978-966-2083-73-6

© Сас П. М., 2010
© Пшонківський О. В., видавець, 2010
© Кирилов Ю. М., покажчики, 2010
© Студзінський С. А., обкладинка, 2010
© Якутович С. Г., титул, 2010

Зміст

Передмова 5

Розділ І. Війна за царський трон: дослідницькі підходи та історіографічні версії . 9

1. Політичні передумови польсько-московської війни та її цілі 11
2. Хронологічні межі війни 20
3. Історіографія та джерела 26

Розділ II. Військо Запорозьке як "держава у державі" на Подніпров'ї: система влади та управління збройними силами 49

1. Інституційні особливості владної вертикалі Війська Запорозького 56
2. Система козацької влади на волості 82
3. Контроль Війська Запорозького над уходницькими промислами 88
4. Військові постої і стації 93
5. Воєнний промисел. Козацькі господарства 101

Розділ III. Структура, озброєння та спорядження козацького війська 111

1. Комплектування: організація найманого козацького війська. Військова музика 113
2. Структура та етнічний склад запорозьких підрозділів під час польсько-московської війни 1617 — 1618 рр. 129
3. Озброєння та спорядження 155

Розділ IV. Військові клейноди та одяг запорожців. Польсько-литовські сили і московське військо 195

1. Військові клейноди 197
2. Одяг 224
3. Військо королевича Владислава та збройні сили Московської держави . . . 248

Розділ V. На стежці війни: політичні та воєнні події 1617 р 261

1, Перша проба сил запорожців у польсько-московській війні. Зміна на запорозькому гетьманстві 263

2. Похід королевича Владислава на Москву та переговори із запорожцями . 271
3. Вільшанська угода 1617 р. 278

Розділ VI. Продовження війни 1618 р. Вступ у воєнну кампанію війська П. Сагайдачного 307

1. Польське та литовське військо в очікуванні запорожців 309
2. Мобілізація сил волосного козацтва під приводом московської війни . . . 317
3. Вступ війська П. Сагайдачного на театр польсько-московської війни 323
4. На підступах до Москви. Штурм столиці 347

Розділ VII. На завершальному етапі війни 395

1. Політична та воєнна складова польсько-московського діалогу до початку переговорів на найвищому рівні 398
2. У пошуках польсько-московського компромісу: кінець жовтня — середина листопада 1618 р 411
3. На фініші: Деулінське перемир'я. 422
4. Останні місяці бойових дій запорожців. 436

Післямова. 453

Додатки. 459

Список умовних скорочень 471

Бібліографія. 472

Список ілюстрацій. 483

Краткое изложение содержания 489

Покажчик. 493

Передмова

Початок XVII ст. виявився неспокійним на Сході Європи. У цей час ареною політичних і соціальних потрясінь та спустошливих воєн стала Московська держава, що переживала у своїй історії так звану Смуту. Це лихоліття вабило іноземних політиків, авантюристів та військовий люд, які сподівалися в ослабленому Московському царстві здобути для себе швидку вигоду. Не стояли осторонь подій Смути і запорозькі козаки. Так було і 1618 р., коли їхнє багатотисячне військо на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним рушило на московські землі. Вражені тамтешні літописці упізнали в них "зміїв і лютих вовків-хижаків". Історики ж більш пізніх часів назвали це вторгнення московським походом П. Сагайдачного. Деякі автори навіть доводили, що у такий спосіб запорозький гетьман подав росіянам руку дружби, оскільки, мовляв, плекав таємний план возз'єднання України з Росією.

Якщо абстрагуватися від численних пояснювальних версій та схем, до яких останніми століттями охоче вдавалися історики, то з'ясується, що насправді ми надто мало знаємо про цю воєнну кампанію запорожців, у якій вони підтримували сина польського короля Сигізмунда III Владислава Ваза у його палкому бажанні сісти на трон московського царя. Адже, в кінцевому підсумку, історіографія цього питання зводиться переважно до тверджень, причому не завжди переконливих, про захоплення запорожцями кількох, або ж кільканадцяти московських міст, а також загальні судження про вчинені ними спустошення та території одновірного противника.

Коли запорожці вступили у польсько-московську війну — 1617 р., чи 1618 р.? Якими були політичні та військово-організаційні передумови того, що П. Сагайдачний прийшов на московську землю з таким сильним, як на ті часи, військом? Як насправді і де саме на фронтах московської війни відбувалися воєнні операції за участю запорозьких полків? У чому полягала військова тактика запорожців? Чи істотно вплинув вступ у війну козаків П. Сагайдачного на її перебіг та остаточні результати? Доки на подібні запитання не буде задовільної відповіді, що ґрунтується на надійних джерелах, для нас ця війна залишатиметься невідомою, а наша історична пам'ять живитиметься вигадливими плодами творчої уяви та інтелектуальної гри авторів, творів яких досі не бракує принаймні у вітчизняній історіографії.

Розпочинаючи висвітлення цієї теми, потрібно окреслити деякі загальні терміни і поняття, які фігурують у нашій книзі. Зокрема, в ній названо "Московською" тогочасну Російську державу. Не вдаючись до детального з'ясування правомірності використання сучасними авторами тієї чи іншої назви на позначення цієї держави на різних етапах її історії[1], оскільки це не є нашим дослідницьким завданням, зазначимо: в нашій праці назва "Московська держава" використана насамперед через те, що, з одного боку, в зазначений час вона була загальноприйнятою у Речі Посполитій, в тому числі на українських землях. З іншого боку — для Російської держави перший десятиліть XVII ст. вона поставала традиційною і аж ніяк не чужою. Попри зростання у цей час термінологічного модернізму ("Росія", "Русія"), що виразно проявлялося в титулатурі царів та вищих ієрархів Церкви, у московських джерелах є чимало підтверджень використання назви "Московська держава" як офіційної[2].

[1] Свого часу російський радянський історик Михайло Тихомиров зауважив, що в офіційних документах XVI ст. використовували назву "Московська держава": під нею знали тогочасну Російську державу у західноєвропейських країнах, а терміном "московити" послуговувалися іноземні автори для позначення її населення, причому у той час росіяни не називали себе московитами. На думку М. Тихомирова, "термін "Московська держава" має свої права на існування як підзаголовок до загальної назви Росія, Російська, Руська держава, однак тільки для певного часу — для XVI–XVII ст., оскільки пізніше утверджується назва Росія і навіть похідні від нього — "рос" і "росіянин". За спостереженням історика, назва "Росія" в другій половині XVI ст. вже утверджується у титулі царів та літературі. Це було характерним і для титулів митрополитів та патріархів. У грамоті 1613 р. про обрання на царство Михайла Федоровича співіснують вислови "скифетр великого Российского царстия", "по нем на Российском государство седе сын его", "Московское государство" (*Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии. — М., 1962. — С. 25, 26). Про особливості титулатури великих московських князів та царів докладніше див.: *Хорошкевич А. Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. — М., 1980; *Ее же.* Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в. — М., 2001; *Ее же.* Россия в системе международных отношений середины XVI века. — М., 2003; *Фаизов С.* Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в контексте постпереяславского времени. — М., 2003; *Его же.* "Где Москва, где восток, где запад?": географическая полемика между крымским ханом Муххамедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 128–145.

[2] Див., наприклад: Грамота Михайла Федоровича до духовних і світських "чинів" Білоозера, 17(27).IX 1618 // Отдел рукописей РГБ. Коллекция Шибанова. — Ф. 343. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 2; Грамота Михайла Федоровича А. Образцову, 2(12).X 1618 // Там же. — Ф. 343. — Оп. 1. — Д. 10. — Л. 1. Якщо М. Тихомиров волів називати Росією Російську державу вже у XVI ст. (він вважав, що дана назва утвердилася до кінця цього століття, замінивши іншу — "Русь"), то американський дослідник Едвард Кінан стосовно цього стоїть на протилежних позиціях. Він виходить з того, що "Росія" та похідні від цієї назви потрапили до російської мови з наукової польської мови, котра сама зазнала впливу греко-латинської традиції. Відповідна ж лексика набула значення стандартної термінології тільки від XVII ст. Відтак Е. Кінан широко, щоправда не завжди послідовно, послуговується у своїх працях термінами (в тому числі стосовно XVI–XVII ст.) на кшталт "Московська держава", "Московія", "московити", "московське (допетровське) суспільство", "московська мова"(*Кінан Е.* Російські історичні міфи. — К., 2001. — С. 34, 35 та ін.). Як видно, М. Тихомиров та Е. Кінан по-різному бачать те, як називати Росію XVI–XVII ст. Зауважимо, що в межах цього хронологічного періоду назви "Московська держава", "Московія" постають як нормативні у працях деяких сучасних українських істориків (Див., наприклад: *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній

У тогочасних західноєвропейських джерелах населення Московської держави нерідко виступає як "московити". В Україні у першій половині XVII ст. його називали "москалями", "Москвою"[3]. У нашому дослідженні жоден з цих термінів не використано як основний, оскільки це означало б ігнорування ті чи ті соціально-культурні та політичні уявленя тогочасного московського суспільства, на ґрунті яких в подальшому відбулося утвердження терміна "росіяни" як "знаку" самоідентифікації представників російської нації. У московських джерелах зазначеного часу є достатньо прикладів використання "руської" термінології стосовно населення Московської держави (на кшталт "руские люди"). Причому іноді йдеться про належність до "руської" спільноти як "нижчих", так і привілейованих соціально-станових прошарків суспільства. Відтак видається доцільним використовувати у цій праці етнонім "росіяни", розуміючи під ним тогочасне населення Московської держави.

Потрібно також мати на увазі специфіку ідентифікації українців першої половини XVII ст., у середовищі яких відбувалися процеси націотворення ранньомодерного часу. В цей час етнонім "українці" ще не усталився як нова назва або самоназва тогочасного українського населення Речі Посполитої[4]. Водночас стара термінологія, яку в ті часи прикладали до нього — "руський народ", "русини", "Русь" слабко виконувала функцію розрізнення українського та білоруського етносів, оскільки, серед іншого, вона була доволі жорстко прив'язана до "віросповідного". Цю обставину мало змінювало те, що на рівні тогочасної "вченої" культури вже існувало концептуальне бачення українців і як "українського народу", і як "руського народу"[5]. Тобто, при висвітленні нашої теми є потреба використовувати термін "українці", не переносячи на нього сучасні етнополітичні уявлення та смисли.

Участь запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр. історики зазвичай називають їхнім московським походом 1618 р., або, приміром, походом П. Сагайдачного на Москву 1618 р. На нашу думку, вислів "московський похід 1618 р." не відповідає ані характеру багатомісячних широкомасштабних операцій козацького війська на території Московської держави, ані тому, що запорожці вступили у польсько-московську війну на початку 1617 р. (детальніше про це йтиметься нижче). Звідси напрошується висновок, що події за участю українських козаків, про які

Україні. — К., 2005). Декотрі з них стоять на тій позиції, що подібною термінологією можна послуговуватися до 1721 р. (*Нестеренко Л. О.* Московська держава // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 387–388).

3 Див., наприклад: Ухвала про досягнення згоди між Т. Замойським та київськими міщанами магдебурзької юрисдикції, без дати // AGAD. — AZ. — Rkps. №289. — S. 122.

4 Останніми роками в сучасній українській історіографії набув поширення термін "річпосполитський", яким дослідники позначають ті чи інші соціокультурні, політичні та історичні факти і явища, що пов'язані з Річчю Посполитою (див., наприклад: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст. — К., 2007). Залишається нез'ясованою продуктивність такої методики творення спеціальної термінології у її проекції на давні (а також сучасні) держави, назви яких складаються з декількох лексичних компонентів.

5 Детальніше див.: *Сас П. М.* Витоки українського націотворення (у друці)

йдеться, потрібно називати війною, а не походом. Утім, в даному разі не йдеться про категоричну відмову від будь-яких згадок про похід запорожців на Москву 1618 р. Відповідний вислів прийнятний, якщо під ним розуміти, приміром, марш козацького війська до кордонів з Московською державою, або якщо в переносному значенні окреслюється воєнний напад на неї козаків.

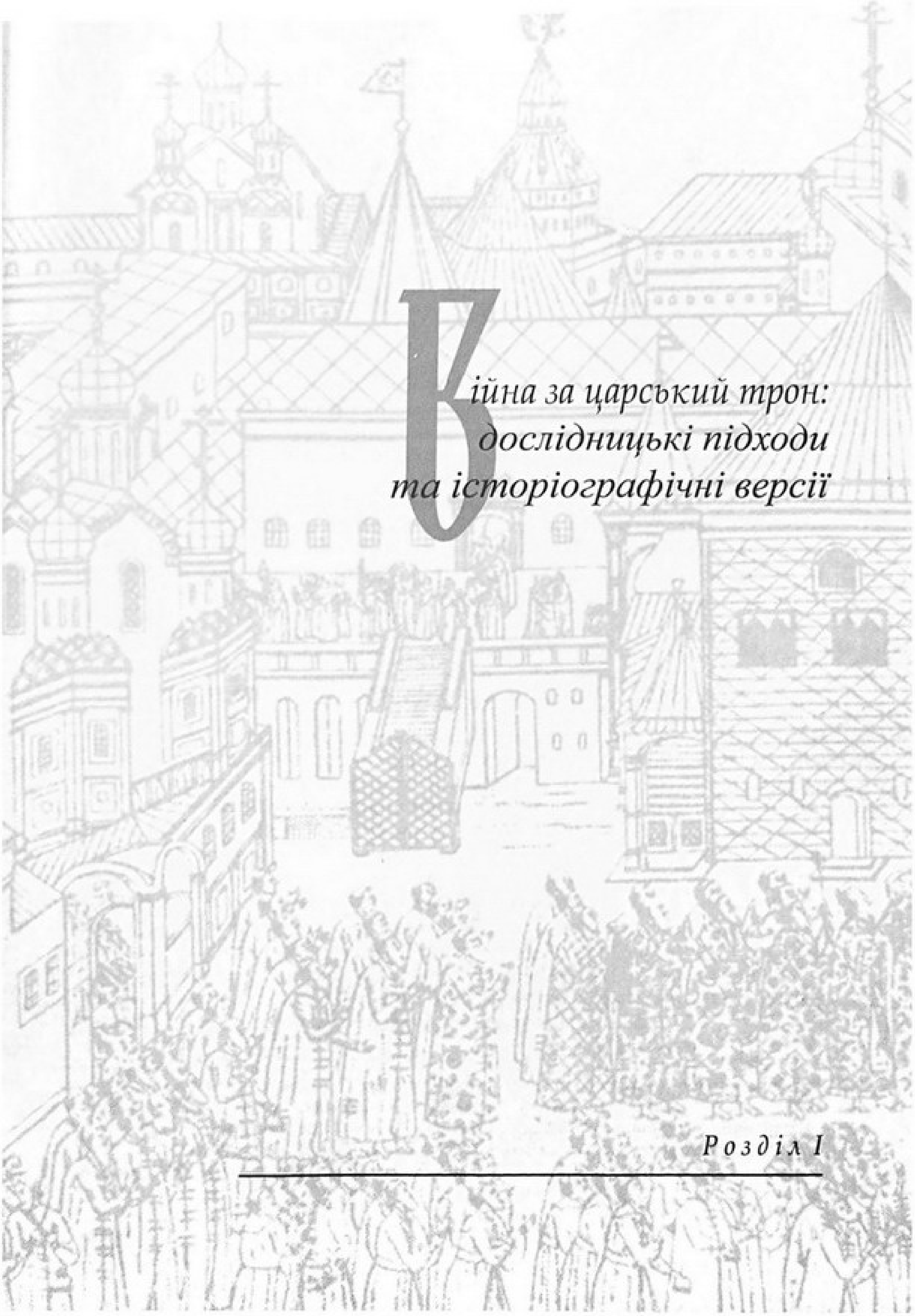

Війна за царський трон: дослідницькі підходи та історіографічні версії

Розділ I

Події, у вирі яких опинилися на московських землях королевич Владислав, гнаний династичними амбіціями, а також його жовніри-найманці та запорожці, розгорталися в межах польсько-московської війни. Її причини та мета вочевидь не вичерпувалися боротьбою за царську корону, а були ширші. Без з'ясування цих питань, яким, до речі, присвятили свої праці багато істориків, важко зрозуміти політичну логіку перебігу цієї війни, як і те, коли насправді розпочалася воєнна кампанія під гаслом забезпечення права королевича Владислава на царський трон. Потребує фахової оцінки також значна історіографічна спадщина, сфокусована на вивчення участі запорожців у польсько-московській війні з метою підтримки польського пошукача царської корони, а також джерельна база цього дослідження.

1. Політичні передумови польсько-московської війни та її мета

Горючий матеріал для війни між Річчю Посполитою та Московською державою, що спалахнув під час виправи королевича за царською короною, нагромадився через конфліктні проблеми та протиріччя між двома країнами, які не були вирішені після вторгнення 1609 р. польського війська на чолі із Сигізмундом III в ослаблену лихоліттям Смути Московську державу та взяття ним в облогу Смоленська.

Ще до виступу у цей похід король неодноразово отримував інформацію про те, що в московському суспільстві є сили, які воліють мати на царському престолі його самого, або ж королевича Владислава, оскільки вони вбачали у цьому єдиний спосіб покласти край Смуті. Тим часом, ідучи на московську війну, Сигізмунд III щонайменше хотів повернути Речі Посполитій землі, що були втрачені на сході (Смоленщину та Сіверщину, які були відвойовані в XV–XVI ст. у Великого князівства Литовського його східним сусідом)[1]. Програма ж максимум короля полягала у встановленні своєї верховної влади над Московською державою.

---

[1] Див., наприклад: *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. — М., 1978; *Кром М. М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – начала XVI в. — М., 1995; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.

Бої за Смоленськ точилися доволі мляво — аж до літа 1611 р. Довге малопродуктивне перебування Сигізмунда III під його стінами скрасили деякі політичні події. На початку січня 1610 р. із Тушина, що під Москвою, утік в Калугу Лжедмитрій II (самозванець, який видавав себе за сина царя Івана IV Грозного Дмитрія). Невдовзі його московські прихильники, насамперед впливові бояри, відправили представницьке посольство під Смоленськ на переговори із Сигізмундом III. Чільні представники посольської делегації — бояри М. Г. Салтиков, В. М. Масальський, Ф. П. Засекін, Д. Вельямінов, окольничі Т. В. Грязной, Ф. Ф. Мещерський, М. А. Молчанов везли із собою "статті". Йдеться про проект договору, що визначав умови, на яких королевич Владислав може бути визнаний московським царем. 14 лютого сторони досягли попереднього порозуміння. Сигізмунд III загалом позитивно відреагував на запропоновані йому послами "статті", однак спрямував досягнуту угоду в потрібне йому русло. Так, з одного боку, він проігнорував деякі важливі для росіян питання конфесійного характеру, як-от про обов'язковість для майбутнього царя бути православним, а з іншого — наполягав на фундуванні у Москві принаймні одного католицького храму. У тексті цієї угоди з'явилося положення, що, по суті, давало можливість Сигізмунду III невизначений час утримувати владу в своїх руках над Московською державою — аж до наведення у ній належного порядку[2].

Питання про обрання королевича Владислава московським царем набуло ще більшої актуальності через те, що наприкінці липня 1610 р. було скинуто з царського трону Василія Шуйського (був обраний царем у травні 1606 р.). Польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський терміново рушив зі своїм військом під Москву. Причому напередодні, 4 липня, під селом Клушино він завдав нищівної поразки великому війську під командуванням Дмитра Шуйського, якого Василій Шуйський послав під Смоленськ.

Скориставшись скрутним становищем представників різних верств московського суспільства та Боярської думи, яким загрожувало військо Лжедмитрія II, що також стало під столицею, коронний гетьман 27 серпня уклав з ними договір (ґрунтувався на згаданій вище угоді від 14 лютого) про обрання королевича Владислава московським царем. Серед іншого, з цього документа випливало, що за згодою московського патріарха та інших православних ієрархів, ухвалою Боярської думи, а також представників різних верств московського суспільства обрано послів, які провели переговори про обрання московського царя із гетьманом С. Жолкевським та уклали з ним скріплений присягою договір. Згідно з останнім, усі вони хочуть мати своїм царем Владислава Сигізмундовича, через що звернулися з відповідним проханням до польського короля і самого королевича. Представники Боярської думи та різних московських "чинів" присягли Владиславу та його нащадкам на вірність ("што им государу и потомком его вовеки служыть и добра хотети во всем, как прежним прыроженым великим государем царем и великим князем всея Руси; а лиха ему государу и потомству его не хотети, ни думати, ни мыслити, и иного никого из Московского государьства и из иных государств на Московское государство, опрычь государа Владислава королевича не хотети").

Московська сторона наполягала на тому, щоб обряд "вінчання" Владислава Сигізмундовича "царським вінцем і діадемою" згідно з усталеною традицією здійснив

[2] *Флоря Б. Н.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество. — М., 2005. — С. 54–83, 115–129.

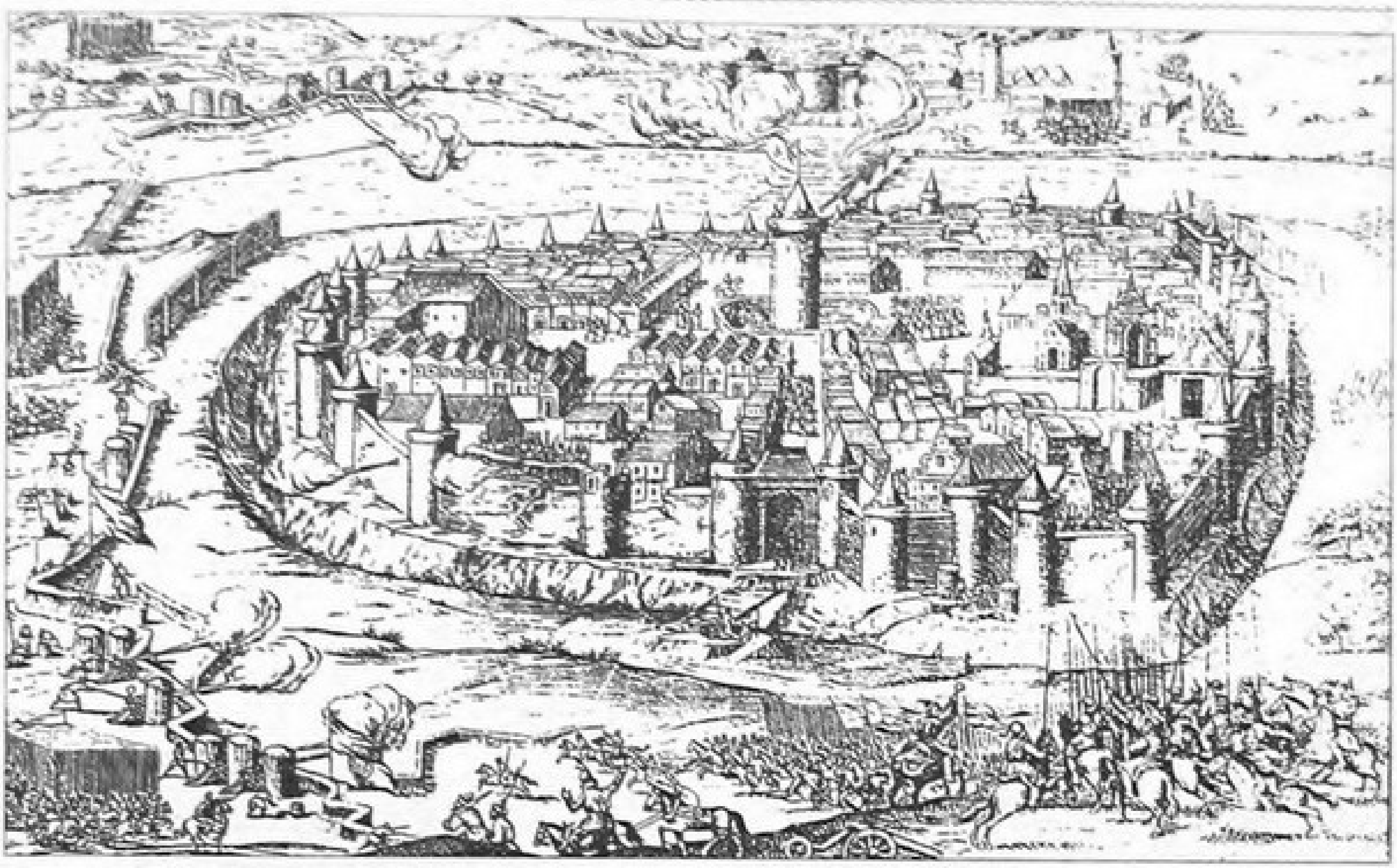

Облога Смоленська військом Сигізмунда III у 1609–1611 рр.

у столиці московський патріарх Гермоген. Перед новим царем насамперед ставили вимогу шанувати православну віру та Церкву при збереженні усіх її економічних привілеїв. Поширення неправославних християнських віровчень та будівництво відповідних храмів у Московській державі заборонялося. Щодо питання про католицький костьол для "польських і литовських людей", то майбутній цар розгляне його спільно з московським патріархом. У державі незмінними залишаться судова система та правові норми ("по прежнему обычаю и по судебнику Российского государства"), соціально-економічні відносини, права, привілеї та повинності представників різних соціальних груп. Нові закони цар прийматиме спільно з Боярською думою та "усією землею", тобто широким регіональним загалом московських "чинів". Зроблено застереження, що вихідці із Речі Посполитої не можуть претендувати на державну службу на шкоду місцевим "чинам" (служачи королевичу, ці вихідці могли розраховувати тільки на жалування та помістя). Селянам буде заборонено переходити польсько-московський кордон в обох напрямках. Відбити їм охоту до будь-яких самовільних подорожей матимуть можливість бояри та інші "чини", які триматимуть їх "по крепостям". Новий цар разом з Боярською думою вирішить питання про доцільність існування козаків на Волзі, Дону, Яїку і Тереку.

За наполяганням московської сторони до договору включили положення про те, що кордони Московської держави залишаться у тих межах, що й до Смути. Відносини між Московською державою та Річчю Посполитою будуватимуться на засадах миру і дружби, а також взаємного захисту від зовнішнього ворога. Питання, які сторонам не вдалося узгодити в цьому договорі, внесено на розгляд Сигізмунда III.

Стрій московських стрільців.
Із книги "Вінчання на царство Михайла Романова". 1670-ті рр.

Йдеться, зокрема, про хрещення королевича Владислава у православну віру, а також зняття облоги Смоленська[3].

За спостереженням сучасних російських дослідників, договір, про який ідеться, був укладений в інтересах "чинів" московського суспільства, представники яких перебували у той час в столиці, тобто, це не була справа рук тільки купки бояр (так звана "семибоярщина"), про що стверджувалося у попередній історіографії. Вже наступного дня по укладенні цього договору мешканці Москви склали присягу новому государю, а пізніше зі столиці розіслали грамоти у різні міста з наказом провести там відповідну присягу[4].

У жовтні 1610 р. до Сигізмунда III під Смоленськ прибули посли від Боярської думи на чолі з ростовським митрополитом Філаретом, бояриною Василем Голіциним та думним дяком Томилом Луговським. Вони порушили перед королем питання про прибуття Владислава у Москву, а також охрещення його за православним обрядом. Вимагали також виведення польських військ із Московської держави. Сигізмунд III не хотів іти назустріч московським послам і врешті-решт у березні 1611 р. наказав їх затримати. Як записав про це у своєму щоденнику мозирський хорунжий Юзеф Будило, "пани бояри послали з Москви від усієї землі Голіцина і Філарета, ростовського митрополита, до короля Й[ого] М[илості], прохаючи, щоб

[3] Договір між С. Жолкевським і думними боярами та іншими московським "чинами", 17(27). VIII 1617 // Див. додаток №1.

[4] *Флоря Б. Н.* Указ. раб. — С. 215, 216, 221.

дав їм на царство свого сина Владислава; К[ороль] Й[ого] М[илість], будучи цим невдоволений, затримав послів і відправив в ув'язнення до Польщі"[5].

У Москві спалахнуло антипольське визвольне повстання. Попри те, що в червні цього ж року силам Сигізмунда III вдалося здобути Смоленськ, король не повів своє військо на Москву, а вирішив поїхати на вальний сейм, тобто найвищий законодавчий станово-представницький орган Речі Посполитої (складався з *посольської ізби* — нижньої палати, що сформувалася як представництво шляхетських сеймиків, а також *сенату* — верхньої палати, до якого входили духовні та світські сановники, яких призначали довічно; король, сенат та посольська ізба представляли так звані "сеймуючі стани").

Сейм, про який ідеться, повинен був розпочатися у Варшаві у вересні. Вже у грудні до Варшави прибули посли від Боярської думи з проханням відправити королевича Владислава до Москви. Однак Сигізмунд III відповів на це відмовою, посилаючись на заворушення у Московській державі. Невдовзі більшість жовнірів, яким не платили грошей, утворили конфедерацію і в червні 1612 р. рушили додому. У листопаді цього ж року капітулювала польська залога, яка тримала оборону в московському кремлі.

Земський собор, що був скликаний 1613 р., обрав царем 16-літнього Михайла Романова, сина митрополита Філарета (Федора Микитовича Романова) . У липні в Успенському соборі Москви його "вінчав" на царство казанський митрополит Єфрем. Йому допомагали деякі бояри: Михайла посипав золотими Федір Мстиславський, "шапку Мономаха" тримав Іван Романов, скіпетр — Дмитрій Трубецькой, "яблуко" — Дмитрій Пожарський. Невдовзі царське військо виступило в напрямку Смоленська, визволивши Калугу, В'язьму, Дорогобуж, Білу. Восени московські сили зосередилися під Смоленськом, розпочавши тривалу, кількарічну позиційну війну[6].

12 лютого 1615 р. у Варшаві відкрився вальний сейм. На ньому був розроблений проект конституції щодо польсько-московської війни. Основна думка цього документа полягала в тому, що Річ Посполита не в змозі її продовжувати. Відтак сформульовано завдання зберегти вже відвойовані у Московської держави території та відбивати ворожі напади на кордони Великого князівства Литовського. Запропоновано обрати послів для переговорів з московською стороною із числа сенаторів та шляхетських послів. Причому останнім належало будь-що обстоювати відвойовані землі, а королевичу Владиславу, якщо виникне нагальна потреба — зректися претензій на московський трон (22 лютого на сейм прибув московський посол Желябузький, який привіз від бояр позитивну відповідь на лист сенаторів від 7 вересня 1614 р. з пропозицією розпочати мирні переговори). Якщо литовські посли готові були ухвалити податки на оборону (один побор), то коронні посли не дали на це згоди. Не прийнявши жодної ухвали через конфлікт, спричинений небажанням більшості учасників сейму розглядати конфесійне питання, сейм завершив свою роботу 26 березня.

---

[5] *Budziło J.* Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r. / Opr. *J. Byliński i J. Długosz.* — Wrocław, 1995. — S. 106.

[6] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — М., 1961. — Кн. 5. — Т. 9–10. С. 16, 17, 32, 33; *Majewski A. A.* Moskwa 1617–1618. — Warszawa, 2006. — S. 36–40, 43–46.

Засідання сенату Речі Посполитої.
Гравюра з видання Третього Литовського Статуту (Краків, 1619 р.)

Тим часом цього ж дня король призначив комісарів для ведення переговорів з московською стороною. У наданій їм інструкції, серед іншого, передбачалося, що королевич Владислав може відмовитися від своїх прав на царський трон, якщо московська сторона передасть Речі Посполитій Сіверську землю, Білу, Дорогобуж, Великі Луки, деякі інші міста, а також сплатить певне грошове відшкодування. Якщо московська сторона відкине ці претензії, то польські посли повинні були добиватися принаймні укладення мирного договору на декілька, або кільканадцять років. Проте на практиці з цього нічого не вийшло. Росіяни, знаючи про зрив роботи сейму, тягнули з початком переговорів аж до початку листопада. Попри те, що польські посли згідно з наданою їм інструкцією ішли на дедалі більші поступки і врешті-решт запропонували укласти перемир'я між двома державами, московські посли не погоджувалися ні з чим. Через це 12 лютого 1616 р. польсько-московські переговори були зірвані[7].

За обставин, що складалися, в оточенні Сигізмунда III вирішили діяти силою. Ішлося про організацію нової воєнної кампанії проти Московської держави. При-

[7] *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. — Wrocław, 1970. — S. 57, 68, 89, 96, 115, 122–125.

чому цього разу на чолі польського війська мав стати королевич Владислав. У необхідності організації цієї воєнної кампанії потрібно було переконати насамперед шляхту, щоб заручитися її підтримкою на сеймі. Розрахована на неї пропагандистська кампанія ґрунтувалася, зокрема, на твердженні про неможливість схилити московську сторону до миру шляхом переговорів. Поширювалася думка про те, що серед росіян є багато прихильників королевича Владислава. Утім, на сеймиках, що відбулися у той час, шляхтичі висловлювали своє невдоволення польсько-московською війною, яку король розпочав без згоди сейму[8].

Під час роботи сейму 1616 р., що розпочав свою роботу 26 квітня, було створено комісію із сенаторів та шляхетських послів з питань оборони. Вона розробила проект "затягнення" 10-тисячної армії (5 тис. гусарів, 2 тис. козаків, 3 тис. піхотинців). За проведеними розрахунками, для її утримання потрібно було щорічно збирати по два побори упродовж двох років. Передбачалося, що з цією армією королевич Владислав рушить до південних кордонів Речі Посполитої з метою відбиття можливого турецького нападу. Якщо вдалося б залагодити відносини з Османською імперією, то королевич міг спрямувати свої сили на Московську державу. Серед сенаторів, які 4 червня обговорювали питання походу королевича Владислава на Москву, виникла дискусія щодо його початку. Литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич, котрий добре знав, якою напруженою є воєнна обстановка в районі Смоленська, наполягав на негайному виступі у похід претендента на царський трон (тобто, фактично він розглядав заплановану воєнну кампанію як таку, що може підсилити позиції Речі Посполитої у війні проти Московської держави, що вже давно точилася). Однак опоненти Я.-К. Ходкевича — коронний гетьман Станіслав Жолкевський та деякі інші сенатори доводили, що спочатку потрібно залагодити конфліктні стосунки з Османською імперією. Окрім цього, вважали вони, найсприятливіший з огляду на пору року час для маршу Владислава на Москву вже втрачено.

Сенатори та шляхетські посли узгодили умови, що їх повинен був виконати королевич, якщо йому вдасться здобути царську корону. Зазначені умови зафіксували у таємному документі ("дипломі"). Згідно з ними, Владислав — московський цар брав на себе, зокрема, зобов'язання надавати Речі Посполитій допомогу проти будь-яких її ворогів, а також поступитися на її користь Сіверщиною, низкою московських міст на інших територіях. Щоб не спровокувати цим негайний бунт проти нового московського царя, задумано здійснити такий політичний маневр: Владислав приступить до реалізації зазначеного таємного плану лише по двох роках свого царювання, тобто після того, як, вважали польські стратеги, він достатньо зміцнить свою владу у державі.

4 червня було прийнято ще одну ухвалу: приставити до пошукача царської корони спеціальних комісарів, обраних від сенату та посольської ізби. Учасники сейму виходили з того, що вони надали королевичу Владиславу дозвіл на "подальше підкріплення московської війни" (pozwalamy królewiczowi Jmci dalszego poparcia wojny moskiewskiej"). Тобто, офіційна позиція сейму полягала в тому, що місія Владислава полягає у наданні нового імпульсу польсько-московській війні, яка тривала. Метою запланованої "експедиції" королевича мало стати завершення цієї війни на умовах, що відповідатимуть інтересам насамперед Речі Посполитої, а не династичним устремлінням королевича. Отож комісари діставали повноваження і наказ стосовно

[8] *Czapliński Wł.* Władysław IV i jego czasy. — Warszawa, 1976. — S. 36, 37.

Цар Василій Іванович Шуйський

Патріарх Філарет

Цар Михайло Федорович

того, що, якщо росіяни чинитимуть упертий опір Владиславу, то, не затягуючи війну, іти на переговори з московською стороною та укладати з нею мир, змусивши королевича поступитися своїми владними амбіціями заради блага Речі Посполитої. Якщо ж Владиславу, все ж, вдалося б сісти на царський престол, то комісари повинні були добитися від нього виконання зобов'язань, викладених у "дипломі". До компетенції комісарів входило також розпоряджатися коштами, призначеними на затяжне військо. Комісарами було призначено Луцького католицького єпископа Анджея Ліпського, белзького каштеляна Станіслава Жоравінського, сохачевського каштеляна Костянтина Пліхту, великого литовського канцлера Льва Сапєгу, щремського старосту Петра Опалінського, мозирського старосту Балтазара Стравінського, люблінського воєводича Якуба Собеського, а також шляхтича Анджея Менцінського. Сейм, що закінчив свою роботу 7 червня, ухвалив побори лише на один рік, тоді як в оточенні короля хотіли на два роки[9].

Прийнята сеймом спеціальна конституція "Про Москву" зводилася до наступного: "Хоча бажали того усі стани, щоб московська війна, зважаючи на афектацію московського народу, могла дійти [свого] кінця через обопільні трактати і [переговори] комісарів, однак через упертість і навмисне зволікання московських комісарів [це] не дало [очікуваного] результату і напади того ж народу на наші держави, як коронні, так і В[еликого] к[нязівства] Литовського не припиняються, і, навпаки, щодалі, то тим сильніше береться до війни: вже вивівши війська, облягли Смоленськ та замислюють нові шкоди Речі Посполитій. Через це ми, не бажаючи зашкодити і безпеці, і славі Речі Посполитої й терпіти надалі такі кривди, дозволили королевичу його милості Владиславу, нашому сину, при його праві, цим затягненням усілякими способами убезпечити Річ Посполиту від цього неприятеля"[10].

Як бачимо, у цьому документі констатовано, що мирні польсько-московські переговори завершилися безрезультатно через деструктивну позицію московських

[9] Ochmann S. Op. cit. — S. 156, 177, 180–182, 193–195, 204.
[10] Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 3. — S. 132.

послів і війна не тільки не припинилася, а й набирає нових обертів. З огляду на це сейм дозволив королевичу Владиславу "при його праві" (під цим інакомовним зворотом вочевидь розуміли право королевича на московський престол) використати військо, яке буде сформоване ("затягнене") у такий спосіб, щоб Річ Посполита була убезпечена від противника. Тобто, фактично сейм дав згоду на підготовку і проведення нової воєнної кампанії проти Московської держави, обережно окресливши право королевича на корону московського царя.

У середині березня 1617 р. склали присягу сеймові комісари, які повинні були супроводжувати королевича Владислава під час походу на Москву. Тоді ж було сформовано двір королевича. Його маршалком став К. Пліхта, секретарем — ксьондз Анджей Шолдрський, сповідником — ксьондз Ян Лесевський, проповідником — домініканець Фабіан Бірковський, лікарем — італієць Ієронім Газзо. Обов'язки дворянина покоїв королевича покладено на ровесника королевича Станіслава Казановського. Серед його дворян були також Єжи Оссолінський, Герард Денгофф, Адам Казановський та Павло Тризна. Фактичне командування військом королевича Владислава Сигізмунд III доручив великому литовському гетьману Яну-Каролю Ходкевичу. 4 квітня королевич підписав зобов'язання, згідно з яким він повинен був не чинити нічого без згоди на те комісарів, а ставши царем — віддати Речі Посполитій історичну територію Смоленського князівства, сіверські міста Брянськ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, а також Невель, Себеж, Велізьку землю, відмовитися від будь-яких претензій на Інфлянти (Лівонію) та Естонію[11].

Отже, сейм 1616 р. дав згоду на нову воєнну кампанію, мотивуючи це оборонними резонами — потребою захистити Річ Посполиту від перманентної агресії з боку Московської держави. Водночас непряма згадка у відповідній конституції про права королевича Владислава на московський трон насправді означала ведення наступальної війни. Тобто, Сигізмунд III, сенатори та шляхетські посли чекали від нової воєнної кампанії явно чогось більшого, аніж припинення воєнних дій на польсько-московському прикордонні. Можна стверджувати, що вони щонайменше очікували від неї повернення Речі Посполитій історичних земель Сіверщини та Смоленщини. Про це опосередковано сигналізує не тільки той факт, що 4 квітня 1617 р., королевич Владислав підписав секретні зобов'язання перед Річчю Посполитою про територіальні поступки на її користь в разі опанування ним престолу московського царя. З'ясовується, що того ж таки дня він написав листа подібного змісту до німецького імператора. Серед іншого, у ньому Владислав окреслив такий перелік земель та міст, що відійдуть від Московської держави до Речі Посполитої за його царювання: Смоленщина, сіверські міста Брянськ, Стародуб, Чернігів, Почеп, Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ і Курськ. Окрім перелічених — Невель, Себеж, а також Велізька земля[12].

Те, що цей лист з'явився одночасно з підписанням королевичем Владиславом зобов'язань перед політичним режимом Речі Посполитої, напевно було невипадковим. Як можемо припустити, на цьому наполягли ті польські політики,

---

[11] *Czapliński Wł.* Op. cit. — S. 40, 41; *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 60, 61, 93, 94.

[12] Владислав Сигізмунд до німецького імператора, 4.IV 1617 // Historica Russiae monumenta. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — СПб., 1842. — Т. 2. — С. 409–411.

котрі були зацікавлені в тому, щоб гарантувати виконання королевичем зазначених зобов'язань через уведення їх в певний міжнародний контекст. Хоч би там як, а названі Владиславом у листі до імператора землі та міста, які він збирався передати Речі Посполитій, вочевидь відображали те, що насправді прагнула здобути шляхта, розпочинаючи нову московську кампанію.

2. *Хронологічні межі війни*

Є певні труднощі при визначенні часових меж воєнного конфлікту, у якому номінальним головнокомандувачем польсько-литовського війська виступив королевич Владислав. Якщо закінчення цієї війни має виразну політико-правову віху — укладене 11 грудня 1618 р. Деулінське перемир'я, то її початок хронологічно доволі розмитий через нашарування різнопланових подій політичного та воєнного характеру.

Утім, в історіографії не є новою думка, що Річ Посполита, офіційно розпочавши війну з Московською державою 1609 р., продовжувала її до 1618 р. Так, цю хронологію польсько-московської війни обстоював польський історик Тадеуш Корзон. Із його праці, присвяченої історії воєн та військової справи Польщі, випливає, що події розпочатої 1609 р. Сигізмундом III війни проти Московської держави згодом наклалися та переплелися з виправою королевича на Москву 1617–1618 рр. Т. Корзон писав, що після зриву польсько-московських переговорів у лютому 1616 р. бойові дії між противниками відбувалися насамперед за Смоленськ. Причому литовський гетьман Я.-К. Ходкевич не надав дієвої підтримки смоленському гарнізону з декількох сотень жовнірів на чолі з воєводою Миколаєм Глібовичем, оскільки не мав для цього ні фінансових, ані військових ресурсів. На осінь цього року сили Я.-К. Ходкевича становили 2,5 тис. жовнірів, яким доводилося давати різні завдання. Найбільший бойовий підрозділ на чолі з О. Госевським литовський гетьман послав під московські польові укріплення (так звані городки) в районі Смоленська. Попри те, що Я.-К. Ходкевич підтримував дух свого війська обіцянками швидкого приходу королевича Владислава зі своєю армією, цього довелося їм чекати вельми довго. На думку Т. Корзона, Я.-К. Ходкевич фактично прийняв на себе обов'язки головномандувача армією королевича Владислава лише близько 2 вересня. Відтак він став табором під Дорогобужем. Причому нарікав на те, що навіть не знає справжньої чисельності сил, що ішли з королевичем[13].

У польській історіографії чітко простежується думка про те, що похід королевича Владислава на Москву, який розпочався на початку квітня 1617 р., а завершився укладенням Деулінського перемир'я 1618 р., являв собою окрему воєнну кампанію Речі Посполитої проти Московської держави. Наприклад, Владислав Конопчинський виходив з того, що при дворі Сигізмунда III ухвалили послати королевича з військом на Москву заради здобуття ним царської корони. Історик доводив, що 15 грудня 1616 р. Владислав оголосив своїм підданим, що скоро рушить у Московську державу з коронним гетьманом С. Жолкевським, призначеним Лжедмитрієм I патріархом Ігнатієм та іншими достойниками, тоді як сама ця виправа розпоча-

[13] *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. — Kraków, 1912. — T. 2. — S. 152–195.

Сигізмунд III

лася у квітні 1617 р.[14] Як московську війну 1617–1618 рр. королевича Владислава розглядає дану воєнну кампанію Юзеф Длугош[15].

Сучасний польський історик Мирослав Нагельський вирізняє у польсько-московській війні часів московської Смути так звані Димитріади (тобто події у Московській державі, пов'язані з появою на історичній арені насамперед Лжедмитрія І та Лжедмитрія ІІ), Смоленську кампанію 1609–1611 рр. Сигізмунда III, а також виправу королевича Владислава 1617–1618 рр. на Москву[16]. Подібну класифікацію польсько-московських воєн перших десятиліть XVII ст. можна зустріти в енциклопедичних виданнях — з наголосом на тому, що 1609 р. Польща офіційно розпочала війну проти Московської держави, а після воєнних невдач польського війська 1612 р. черговою наступальною воєнною кампанією Речі Посполитої проти свого східного сусіда стала виправа королевича Владислава 1617–1618 рр. на Москву[17].

Вище зазначалося, що після повернення Сигізмунда III у Варшаву із здобутого в червні 1611 р. Смоленська, польські та литовські підрозділи упродовж кількох років поспіль вели бойові дії різної інтенсивності на території Московської держави. Польсько-московському примиренню не допомогли переговори, що відбулися у листопаді 1615 р. — на початку лютого 1616 р. Вже 11 липня цього ж року цар Михайло Федорович послав своє військо до західних кордонів держави, започаткувавши черговий виток збройної боротьби з Річчю Посполитою.

19 жовтня литовський референдар О. Госевський розпочав воєнні дії під Смоленськом. Згідно з реляцією московських воєвод Михайла Бутурліна та Ісака Погожева, яку вони надіслали до Москви, тритисячний підрозділ А. Госевського, що складався з поляків, литовців, татар, а також "руских изменников казаков", рушили до розташованих під Смоленськом укріплених таборів росіян — "острогів". Проти них вивів своїх ратників М. Бутурлін. У бою, що тривав від ранку до вечора, вони завдали противнику великих втрат та захопили 56 осіб у полон. Трофеєм

[14] *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej / Wyd. czwart. — Warszawa, 2003. — S. 249.

[15] *Długosz J.* Jakub Sobieski. 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz. — Wrołcaw, 1989. — S. 110.

[16] *Nagielski M.* Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskigo i Petlury. Z dziejow stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. — Warszawa, 2000.

[17] Wielka encyklopedia powszechna. — Warszawa, 1969. — T. 12. — S. 444.

росіян стали також військові знамена, литаври і труби. Послані воєводами з цим повідомленням до столиці Федір Бутурлін та Залешенін Френев отримали багаті подарунки: перший з них — 10 аршинів камки (дорога шовкова тканина з візерунками, при виготовленні якої використовували техніку ткання золотом або сріблом) ціною у 10 рублів, 40 соболів вартістю 32 рублі та срібний ківш, а другий — 40 куниць вартістю 10 рублів та 8 аршинів камки, що коштувала 6 рублів[18].

Сигізмунд III Ваза з родиною та двором. Художник Я. Матейко

Утім, щедро оплачена з царської казни радісна звістка про воєнний успіх війська М. Бутурліна при зіткненні із силами литовського рефендаря, не означала, що росіяни забезпечили собі стратегічну перевагу над противником. О. Госевський, якому великий литовський гетьман Я.-К. Ходкевич доручив командувати литовським військом, насправді рушив на московську територію із близько двотисячним військом і став табором поміж Дорогобужем і Смоленськом, у Твердилицях. Війська князя М. Бутурліна, які були під Смоленськом, виявилися заблоковані. Цар послав своєму воєначальнику підкріплення. Однак під ударами сил О. Госевського, а також полку лісовчиків під командуванням Станіслава Чаплінського, до літа 1617 р. противник змушений був відступити від Смоленська. С. Чаплінський спробував зайняти Дорогобуж, проте зазнав поразки. Бойові дії тривали далі. Приміром, у липні загони "литовських людей" з'явилися у Ржевському уїзді[19].

Ці бої так чи так мали зв'язок із походом королевича Владислава з Варшави на Москву. Серед іншого, про це свідчить той факт, що отримання відомостей про марш війська королевича до кордонів Московської держави московськими воєводами під Смоленськом стало однією з причин їхнього відступу з-під цього міста ("Слышаху же подъ Смоленскомъ воеводы Михайло Бутурлинъ да Исакъ Погожей, что изъ Дорогобужа воеводы пошли со всѣми людьми, а королевичъ из Литвы идетъ къ Смоленску, а помочи собѣ неоткуды не чаяху и, покиня острогъ, пошли прочь. Литовскіе же люди на нихъ приходиша, и они отъ нихъ отойдоша боемъ, многих людей Московских побиша. Воеводы жъ съ ратными людьми пріидоша къ Москвѣ. Государь на нихъ за то, что отошли отъ Смоленска, положи опалу")[20].

Марш війська королевича Владислава до Московської держави відбувався за координації та взаємодії з литовськими силами та польськими підрозділами, які діяли на західному московському прикордонні. Приміром, 28 серпня 1617 р. коро-

---

[18] З Книги сеунчів, 16(26).Х 1616 // Памятники истории Восточной Европы. — Т. 1. — С. 48, 49.

[19] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Кн. 5. — Т. 9–10. — С. 98–100; *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 87, 88.

[20] Новый летописец // ПСРЛ. — М., 1963. — Т. 14. — С. 141.

левич Владислав та сеймові комісари отримали від Я.-К. Ходкевича повідомлення, згідно з яким він зі своїм військом іде під Дорогобуж. Литовський гетьман поінформував своїх адресатів про політичну обстановку та соціальні настрої у Москві: за його даними, столицю охопили тривога та колотнеча. 10 вересня королевич і комісари читали нового листа від Я.-К. Ходкевича, присвяченого оперативній обстановці в районі бойових дій на західних московських землях, а також заходам, які негайно потрібно вжити. Гетьман вимагав прислати йому піхотні підкріплення та гармати для штурму Дорогобужа, оскільки захисники цього міста відмовилися добровільно скласти зброю. Комісари послали йому на підмогу тисячу жовнірів німецької та угорської піхоти, однак без артилерії (спочатку хотіли порадити Я.-К. Ходкевичу взяти потрібні йому гармати з арсеналу Смоленська, однак, в кінцевому підсумку, відмовилися від цієї ідеї)[21].

Отже, коротко підсумуємо та згрупуємо деякі факти, які гіпотетично можна пов'язати з початковим періодом польсько-московської війни. Йдеться насамперед про таке:

1) Сейм 1616 р. прийняв політичне рішення про підготовку нової воєнної кампанії проти Московської держави, ухвалив сформувати 10-тисячну найману армію та її фінансування, визначив головну мету та завдання війни, в тому числі зафіксовані у секретних документах. Згідно із сеймовою інструкцією від 4 червня стежити за дотриманням відповідних сеймових настанов королевичем Владиславом належало спеціальним комісарам, офіційний статус та персональний склад яких остаточно затверджено у середині березня 1617 р. Звідси напрошується думка про те, що нова війна поставала як "сеймова", тоді як попередня воєнна кампанія була "королівською", адже Сигізмунд III розпочав її 1609 р. без формальної згоди сейму і плекав надію опанувати московський трон.

2) 6 квітня 1617 р. — початок маршу війська королевича Владислава із Варшави; 27 вересня 1617 р. — прибуття цього війська під Смоленськ.

3) Після зриву польсько-московських переговорів у лютому 1616 р. на західному прикордонні Московської держави перманентно продовжувалися бойові дії за участю польських та литовських сил. У жовтні 1616 р. з відома Я.-К. Ходкевича розпочалася довготривала бойова операція проти московських військ у районі Смоленська. Паралельно з маршем армії королевича Владислава, Я.–К. Ходкевич здійснював із своїми підрозділами бойові операції на московській території, координуючи свої дії з королевичем та сеймовими комісарами.

Який із перелічених вище фактів означав початок польсько-московської війни? Видається очевидним, що немає підстав розцінювати рішення сейму 1616 р. про підготовку до війни з Московською державою як відправну хронологічну точку, з якої розпочалася війна. Адже подібне рішення не було офіційним оголошенням війни іншій державі (щодо цього привертає до себе увагу такий факт: сейм 1618 р. прийняв певну ухвалу щодо московської війни, яка тривала, однак це аж ніяк не означало, що знову йшлося про нову війну). До того ж, новосформовану армію королевича Владислава належало направити насамперед на захист південних кордонів Речі Посполитої від турків (якщо в цьому виникла б потреба).

---

[21] Diarius expeditiey Moskiewskiey dwuletny królewica Władisława anno dni: MDCXVII pisany przez i. m. p. Jakuba Sobieskiego commissarza teyze expeditiey (далі: J. Sobieski. Diariusz ekspeditiej moskiewskiej) // Biblioteka Czart. — Rkps. — № 2763. — S. 81, 91.

Владислав Ваза.
Гравюра з портрета П. Рубенса. 1624 р.

Водночас прийняте сеймом 1616 р. рішення про підготовку до московської війни стратегічно спрямовувало, надавало відповідного політичного забарвлення та легітимаційної підкладки діям тих воєнних підрозділів Речі Посполитої, які вже здійснювали бойові дії на території Московського царства, а також освячувало подібні дії у майбутньому.

Чи можна вважати початком польсько-московської війни 5 квітня 1617 р., тобто дату виступу війська королевича Владислава у похід по царську корону, або, приміром, 27 вересня — прихід цих сил під Смоленськ? Перша із названих дат чітко окреслює початок маршу військового угруповання королевича із Варшави, а друга — вказує на досягнення ним рубежу, за яким існувала реальна можливість зіткнення з противником. Однак жодну із цих дат немає підстав вважати початком війни Речі Посполитої проти Московської держави — вже тому, що під час маршу названого угруповання Я.-К. Ходкевич, який був головнокомандувачем армії Владислава, вів бойові дії на московській території, причому на тому ж напрямку, по якому згодом пішов королевич. Окрім того, ще до виступу Владислава з Варшави військові сили, що їх послав Я.-К. Ходкевич, в ході боїв з противником від жовтня 1616 р. і до літа 1617 р. відкинули московські війська від Смоленська, тим самим фактично розчистивши дорогу армії королевича.

Отже, саме ці доволі масштабні бойові дії, у яких з обох сторін взяли участь тисячі солдатів, є беззаперечним доказом того, що Річ Посполита та Московська держава не лише у черговий раз вирішили помірятися силою на прикордонні, а й вступили у воєнну конфронтацію на новому рівні. Про це свідчить те, що, по-перше, ці бої, які розпочалися у жовтні 1616 р., так чи так набули особливого політичного підтексту через прийняту цього року сеймову ухвалу про московську війну. По-друге, існував безсумнівний зв'язок операції із відкинення московських сил від Смоленська (проведена під загальним командуванням О. Госевського) та розпочатого в квітні 1617 р. походу армії Владислава, адже вона рухалася саме в цьому напрямку. По-третє, у січні 1617 р. запорозькі сили розпочали бойові дії на півдні Московської держави під знаком нової московської війни, до якої політично і у воєнному плані ішла польська влада після сейму 1616 р. (про ці дії запорожців детальніше йтиметься нижче). По-четверте, наприкінці 1616 р. Владислав вдався до важливого політичного демаршу.

Герб династії Вазів

Щодо останнього, то йдеться про те, що 25 грудня королевич, титулуючись царем і великим князем Владиславом Сигізмундовичем "всеа Русіи", звернувся з грамотою до усіх московських "чинів": "в Московское государьство, бояром нашим, и околничим, и думным діаком, и дворяном, и столником, и стряпчим, и дворяном из городов, и головам стрѣлецким, и жилцом, и дѣтем боярским, атаманом, есауломи козаком, и сотником стрѣлецким и п'ятидесятником и редовым стрѣлцом, пушкарем и затинщиком, гостем и торговым и посадским жилецким людем, и уѣздным по всѣм городом, и захребетником, и всяким людем Московского государьства".

Владислав оголошував, що іде в Московську державу через вельми вагомі причини. Адже московські "чини" на власному гіркому досвіді переконалися, що після вигасання їхніх "природжених" государів, коли на царський престол почали зазіхати бояри, для яких цей престол був "не по своей мере", на усіх звалилися великі нещастя. Відтак духовні і світські "чини" вирішили вже не обирати на царство представників російських родів, а тільки іноземців, котрі "от царского корени". Отож царем був обраний з хресним цілуванням Владислав Сигізмундович. Королевич повідомляв, що тепер він досяг найкращого віку "в скипетродержанию", отож іде правити у "свое государство Московское, от Бога нам и от всѣх крестным целованием утвержденное". Він, зокрема, обіцяв підданим шанувати Православну церкву та віру, зберегти їхній старий уклад життя, примножити привілеї та грошове жалування, дати справедливий суд.

Водночас Владислав Сигізмундович заявив, що послав у Московську державу проти своїх зрадників передові полки на чолі з рефендарем Великого князівства Литовського Олександром Корвіном Госевським. Останньому наказано прийняти підданську присягу від населення московських міст та волостей. Тих, хто не скориться, він покарає зброєю, а хто вдарить чолом Владиславу Сигізмундовичу і цілуватиме йому хрест — візьме під свій захист. Вдаючись до мови війни, королевич погрожував та попереджав: услід за О. Госевським у Московську державу рушить із великим військом литовський гетьман Я.-К. Ходкевич. Владислав давав знати і про те, що він сам начебто вже виступив до Москви, причому з коронним гетьманом С. Жолкевським, який марширує з великою "ратью"[22].

Як можна переконатися, розглянута вище грамота королевича Владислава постала у формі звернення государя до підданих з оголошенням його волі правити над ними та вимогою скласти йому присягу на вірність. Водночас цей документ фактично означав оголошення воєнного походу у Московську державу проти "зрадників" царя Владислава Сигізмундовича, власне усіх, хто не прийме його владу. Серед іншого, грамота Владислава від 25 грудня 1616 р. надавала особливого

[22] Грамота Владислава Сигізмундовича "чинам" та усьому населенню Московської держави, 15(25).XII 1616 // Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссиею. — СПб., 1841. — Т. 3. — С. 66–68.

політичного виміру бойовим діям, що їх від жовтня 1616 р. вів на московській території О. Госевський. Адже на нього було покладено особливу місію, яка полягала у приведенні за допомогою зброї населення Московської держави до присяги на підданство новому цареві Владиславу Сигізмундовичу.

Наявні у документі, який розглядаємо, погрози росіянам застосуванням воєнної сили (йшлося про те, що з території Речі Посполитої війська королевича хвилями накочуватимуться на московські землі — відповідно під проводом О. Госевського, Я.-К. Ходкевича, С. Жолкевського) були не тільки залякуванням тамтешнього населення з метою привести його до покори Владиславу Сигізмундовичу, а й фактичним оголошенням війни царському уряду Михайла Федоровича. Звідси випливає, що початковий період польсько-московської війни, санкціонованої сеймом 1616 р. у політичному та воєнному відношенні припав на кінець 1616 – початок 1617 рр. Для зручності цю війну можна умовно датувати 1617–1618 роками, маючи на увазі, що вона розпочалася принаймні від початку 1617 р., а не від виступу у похід королевича Владислава із Варшави 6 квітня, як це нерідко приймається у працях істориків.

3. Історіографія та джерела

Польсько-московська війна 1617–1618 рр., у якій взяли участь запорозькі козаки, припала на кінець Смути, тобто роки соціально-політичних потрясінь та воєнних дій у Московській державі, що вирували у перші десятиліття XVII ст. Із проблематики Смути написано багато праць[23]. Водночас не усі питання, що дотичні до неї, викликали однаковий інтерес істориків. Про це свідчить порівняно невелика кількість фахових публікацій, що висвітлюють події польсько-московської війни 1617–1618 рр., більше відомої в історіографії як московська виправа або експедиція королевича Владислава[24].

---

[23] Див., наприклад: *Соловьев С. М.* Указ. раб. — М., 1960. — Кн. 4. — Т. 7–8; М., 1961. — Кн. 5. — Т. 9–10; *Платонов С. Ф.* Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). — СПб., 1899; *Костомаров Н. И.* Смутное время Московського государства в начале XVII столетия. Исторические монографии и исследования. — СПб, 1904. — Кн. 2. — Т. 4-6; *Козаченко А. И.* Розгром польской интервенции в начале XVII века. — М., 1939; *Смирнов И. И., Маньков А. Г., Мавродин В. В., Подьяпольская Е. П.* Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. — Москва; Ленинград, 1966; *Сахаров А. М.* Образование и развитие Российского государства в XIV–XVII вв. — М., 1969; *Буганов В. И.* Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. — М., 1976; *Черепнин Л. В.* Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. — М., 1978; *Скрынников Р. Г.* Социально-политическая борьба в Русском государстве начала XVII века. — Л., 1985; *Его же.* Смута в России в начале XVII в.: Иван Болотников. — Л., 1988; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.; *Его же.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество; *Станиславский А. Л.* Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. — М., 1990; *Валишевский К.* Смутное время: историческая хроника. — М., 2007. Огляд історіографії див.: *Ульяновский В. И.* Российские Самозванцы: Лжедмитрий I. — К., 1993. — С. 5–38.

[24] Див. огляд спеціальної літератури із цієї проблематики у книзі: *Majewski A. A.* Op. cit.

Факт участі запорозького війська у бойових діях, спрямованих на підтримку королевича Владислава у його боротьбі за царський трон, привертав увагу багатьох поколінь істориків. Проте комплексного монографічного дослідження зазначеної теми досі так і не здійснено. Автори праць, які торкалися питання про участь запорожців у московській війні спільно з королевичем Владиславом, найчастіше робили це побіжно, в межах вивчення своїх більш широких тем.

У цьому можна переконатися, оглянувши відповідний творчий спадок вітчизняних істориків. Предметом нашого розгляду стануть найбільш значущі, або ж достатньо типові для того чи того періоду розвитку української історіографії праці, що дають уявлення проте, як у ній відбувалося накопичення знання про зазначену московську війну запорожців, а також формувалося щодо цього коло дослідницьких ідей, тлумачень та версій.

Загалом у вітчизняної історіографії накопичився кількасотлітній досвід вивчення та осмислення подій, пов'язаних з участю козаків П. Сагайдачного у польсько-московській війні 1617–1618 рр. Одним із тих істориків, чию увагу привернула названа тема, був Олександр Рігельман. 1787 р. він завершив роботу над компілятивним трактатом "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі". У ньому він зазначив, що першими московськими містами, які здобули запорозькі козаки на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, були Лівни та Єлець. Причому у Єльці вони захопили кримських послів, котрі везли від московського царя "казну". Загально окресливши напрямок руху запорожців московськими землями, історик писав, що їхнє військо переправилося через Оку і з'єдналося з польсько-литовськими силами королевича Владислава. Після невдалої спроби здобути Москву королевич послав козаків на Серпухов та Калугу. По завершенні війни декілька сот їхніх товаришів перейшли на царську службу.

О. Рігельман не лише констатував подібні факти, а й дбав про те, щоб спрямовувати в своєму творі історичні події у певне ідейне русло, демонструючи власні симпатії до Московської держави та неприхильність до її ворогів. Приміром, він давав читачам зрозуміти, що, мовляв, королевич Владислав пішов на укладення перемир'я з московською стороною на 14,5 років, оскільки його сили зазнали поразки. Історик переробив на свій лад статтю цього документа, у якій йшлося про передачу Речі Посполитій московських міст. Він "присудив" Речі Посполитій тільки Смоленськ, Білу, Невель, Красне, Дорогобуж, Рославль, Почеп і Трубчевськ, а Московській державі "віддав" Серпейськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів та Монастирище. Аби показати підступність польського короля, О. Рігельман приписав йому те, що всупереч польсько-московському договору він захопив перелічені вище міста та передав їх в управління своєму синові Владиславу. Історик не уникнув істотних хронологічних помилок: стверджував, що королевич Владислав рушив на Москву не 1617 р., а 1618 р.; датував Деулінське перемир'я 1619 р.[25] (насправді його уклали 1618 р.).

Продемонстроване О. Рігельманом вільне тлумачення історичних фактів, власне, їх лаштування під особисті політичні уподобання та поточні потреби сюжету свого твору, не були чимось незвичайним для тогочасної історіографії. Адже в ній

[25] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 72, 73, 77.

вигадування авторами документів за мотивами подій могло набувати значення специфічного методу історіописання[26].

У XIX ст. формується доволі стійкий інтерес істориків до теми, яка розглядається. Привертає увагу її висвітлення Дмитром Бантишем-Каменським — автором узагальнюючої праці з історії України, перше прижиттєве видання якої вийшло 1822 р., а останнє (третє) — 1842 р. Спираючись на свідчення джерел, історик писав, що 1618 р. 20-тисячне козацьке військо під проводом П. Сагайдачного рушило у Московську державу, спаливши Єлець, Лівни та інші порубіжні московські міста. Після цього П. Сагайдачний надав допомогу королевичу Владиславу у "московській облозі", спустошив околиці столиці, Коломни, Переяславля-Заліського, а також Калугу. Д. Бантиш-Каменський пояснював подібні дії П. Сагайдачного його корисливими особистими мотивами — бажанням мати для себе вигоду та зберегти у своїх руках гетьманську булаву. Історик писав, що піднявши зброю проти своїх "співвітчизників", П. Сайдачний заслужив "довіру уряду польського" і, водночас, моралізував він, — "справедливий докір від нащадків". Проте Д. Бантиш-Каменський не лише подавав своїм твором моральні уроки для своїх читачів, а й досить точно передав зміст статті Деулінського перемир'я 1(11) грудня 1618 р., у якій перелічено міста, що відходили від Московської держави до Речі Посполитої ("Смоленськ, Біла, Дорогобуж, Рославль, Городище Монастирське (Муромськ), Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себеж і Красне з уїздами та волостями їх, також волость Велізька *повернені* Польщі")[27].

Застосований Д. Бантишем-Каменським суб'єктивно-оціночний підхід щодо з'ясування причин, які підштовхнули П. Сагайдачного повести своїх козаків на Москву, в подальшому зайняв поважне місце у дослідницькій практиці українських істориків, відвертаючи їхню увагу від вивчення конкретних фактів участі запорозького війська у польсько-московській війні 1617–1618 рр.

На розчищене Д. Бантишем-Каменським поле для політико-культурно-релігійних рефлексій та політичних спекуляцій щодо цього питання невдовзі ступив Михайло Максимович — перший у вітчизняній історіографії автор спеціальних праць, присвячених дослідженню історичної постаті П. Сагайдачного. У своїй розвідці "Дослідження про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного" (1843) він полемізував з Д. Бантишем-Каменським, котрий, як зазначалося, засудив запорозького гетьмана за організований ним воєнний похід козаків проти Московської держави. Виправдовуючи щодо цього П. Сагайдачного, М. Максимович висунув, зокрема, такі аргументи: рішення гетьмана виступити у похід на Москву було продиктоване об'єктивними політичними обставинами, адже Україна у той час входила до складу Речі Посполитої; Військо Запорозьке належало до її політичної системи (про що свідчив і політичний визначник у його титулатурі — "його королівської милості") і стосовно Московської держави вважалося "чужим", попри "єдність роду і віри"; П. Сагайдачний чинив як воїн зі свого обов'язку підданства польському королю. Що ж до довір'я, яке, за словами Д. Бантиша-Каменського, П. Сагайдачний заслужив у польського уряду походом на Москву, то, зауважив М. Максимович, це аж ніяк не

[26] Див.: Сас П. М. Історична думка // Історія української культури у 5-ти т. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3. — С. 537–574.

[27] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 107.

допомогло йому тримати гетьманську булаву, оскільки останнє "залежало від нього самого і від козаків". Історик висловив припущення, що запорозького гетьмана підштовхнула підтримати королевича ще й така обставина: Владислав претендував на московський престол. Причому, робив сміливе припущення М. Максимович, щодо цього П. Сагайдачний мав стратегічний замисел — привести королевича Владислава до влади у Московській державі і домогтися того, "що досягнув Хмельницький іншим шляхом, тобто з'єднання України з одновірною Москвою"[28].

У статті "Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного" (1850) історик ще раз порушив питання, пов'язані з участю запорожців у воєнній виправі на Москву. Він слушно зауважив, що по обранні королевича Владислава московським царем він не отримав реальної влади, оскільки Сигізмунд III сам претендував на неї у Московській державі. Пишучи про те, що П. Сагайдачний із запорожцями вирішив допомогти королевичу Владиславу сісти на царський престол, М. Максимович дуже коротко окреслив перебіг бойових дій, у які втягнулося 20-тисячне козацьке військо, рушивши 1618 р. на Московську державу.

На його думку, королевич Владислав доручив облогу Москви запорозькому гетьману. Для М. Максимовича важливим було з'ясувати не так реальні обставини штурму цього міста, як скомпонувати політично повчальний оповідний сюжет романтичного спрямування. Отож, згідно з версією автора "Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного", козацьке військо підійшло під стіни Москви і після висадження в повітря "острожних воріт" готове було кинутися на приступ. Однак у цей напружений момент П. Сагайдачний наказав припинити бойові дії. Адже у Москві вдарили церковні дзвони на свято св. Покрови і тільки тепер побожний гетьман усвідомив, що воювати проти одновірців — це якось не по-християнськи ("Його козацьке серце могло збентежитися від тієї думки, що він почав крушити одновірну йому російську столицю для того, щоб віддати її до рук іновірця... І напевно такі роздуми прийшли до нього у той самий час, коли Москва дзвоном дзвонів своїх покликала православний народ до заутрені на свято Покрови, і руки козаків, які її облягали, мимовільно піднялися хреститися. У той час благочестивий гетьман, вже виконавши свій підданський обов'язок здобуттям менших міст і приступом до самої столиці, міг бездоганно відійти від Москви, яка молилася...")[29].

Описана М. Максимовичем спроба штурму козаками Москви спричинила вельми жовчну реакцію Пантелеймона Куліша, давши йому привід віднести цього автора до "найбездарніших людей, які будь-коли бралися за перо літератора", а його опис розцінити як безглуздя, "котрими наповнені наші історичні твори, ці збірники келейних і кабінетних легенд". Дарма, що сам П. Куліш спеціально не вивчав питання про участь запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр., він у своїй "Історії возз'єднання Русі" не став обмежуватися художнім осмисленням подій цієї війни у притаманній для нього образній та вигадливій стилістиці, як-от: "Королевич Владислав довоювався до того, що гинув остаточно під Можайськом. Як собаки ведмедя, обступили його, голодного і безпомічного, москалі, і не сьогодні, так завтра над ним повторилася б кремлівська історія: поляки ще раз стали б людоїдами" (цей пасаж йому був потрібний, аби показати, що загнаний у крайню безвихідь королевич потребував рятівників, якими стали для нього запо-

[28] *Максимович М. А.* Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 342–346.
[29] Там само. — Т. 1. — С. 360–362.

рожці). П. Куліш висунув версію про подвійну стратегічну перемогу П. Сагайдачного під Можайськом, не переймаючись тим, що насправді запорозький гетьман зі своїми козаками не приходив під це місто до королевича. Отже, автор "Історії возз'єднання Русі", якого непокоїли творці "келейних і кабінетних легенд", запропонував власну легенду. Вона зводилася до того, що під Можайськом запорозький гетьман здобув визначну політичну перемогу: по-перше, привівши сюди своє військо, він тим самим заспокоїв козацтво, яке в Україні "рвалося битися з ляхами", по-друге — завдяки такому маневру П. Сагайдачний взяв гору над шляхетством, яке вимагало від нього покірності згідно з укладеною 1617 р. Вільшанською угодою ("Це була перемога благородна: вона не коштувала нікому краплини крові, а проте дала переможцю силу над обома партіями, які боролися. Козаків поставив він стосовно себе, "як малих дітей", які повинні слухатися дорослого, а королевича з його шляхтою — як панських недоростків")[30].

У другій половині XIX ст. П. Куліш був не єдиним автором, який в історичних екскурсах давав волю розбурханій фантазії та вільно тлумачив події польсько-московської війни 1617–1618 рр., у якій взяли участь запорозькі козаки. В цьому йому не поступався Володимир Антонович у деяких своїх працях. Так, він стверджував, що 1618 р. військо королевича, особливо не напружуючись, підійшло до Москви та взяло її в облогу. Цим успіхам польської зброї посприяли великі простори Московської держави та бездоріжжя. Природа та погані дороги підвели росіян, у яких, до того ж, була примітивна організація війська: вони не змогли швидко мобілізувати свої сили. Хоча все складалося для королевича напрочуд добре і він легко міг би здобути Москву, однак через нестачу коштів його військо почало танути. Відтак полякам довелося згадати про запорожців. Королівський посланець прибув на Запорозьку Січ, де уклав з П. Сагайдачним угоду. Барвисто описуючи на основі власної уяви обставини укладення цієї угоди, В. Антонович зазначив, що до цієї справи, мовляв, приступили після того, як П. Сагайдачного було "стверджено кошовим на Запорожжі". Причому приємності для П. Сагайдачного цим не обмежилися: за згоду виручити з біди королевича "йому дано... владу і над Київською Україною". По виконанні місії "визволення" Владислава, П. Сагайдачний вже не захотів їхати на Січ, а одразу повернув "до Києва і став уже зватися гетьманом Запорозького війська". Однак В. Антонович не дав довго насолоджуватися гетьману своєю владою, якому щедрий король віддав до рук Київ. Історик писав, що проти цього виступив сейм. Гетьману довелося змиритися, зосередившись на вигаданій В. Антоновичем справі — записі до козацького реєстру селян-утікачів ("Сагайдачному довелося віддати Київ назад. Маючи на увазі те, яке значення мало це місто для України, можна уявити собі, що Сагайдачний не легко відступив би його. Але до війни не дійшло з приводу зовсім випадкового. Повернувшись з Москви, Сагайдачний організує козацькі полки. Селяни, сподіваючись дістати козацькі права, тікають від панів і цілими масами удаються до Сагайдачного і записуються в реєстр")[31].

Свій внесок у дослідження теми, що розглядаємо, зробив Іван Каманін. Щоправда, йдеться не про вивчення конкретних фактів та подій, пов'язаних з діями

[30] *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. СПб., 1874. — Т. 2. — С. 271–273.

[31] *Антонович В. Б.* Коротка історія Козаччини. — К., 2004. — С. 43, 44; *Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1885. — Вып. 1. — С. 5, 6.

запорожців на території Московської держави під час боротьби королевича Владислава за царську корону, а, головним чином, пояснення причин та мотивів участі П. Сагайдачного у цій польсько-московській війні. Згідно із запропонованою І. Каманіним пояснювальною схемою, П. Сагайдачний довгий час особисто не брав участі в подіях московської Смути. Адже у Московській державі він вбачав природного, причому єдиного "союзника малоросійського народу у боротьбі його проти полонізації та окатоличення". Гетьман постійно турбувався, "щоб малороси не "обляшилися" та не стали "унійниками". Отож, він намагався відвернути "добромислену частину козацтва" від походів на московські землі, через що спрямовував їхню енергію проти татар і турків.

Те, що запорозький гетьман, все ж, надав допомогу королевичу Владиславу у виборюванні ним царської корони, історик пояснював двома причинами: по-перше, він мав надію "заслужити добре ставлення короля і домогтися покращення становища православних", по-друге — прагненням запорозького гетьмана налагодити союз із царським урядом. За логікою І. Каманіна виходило, що, варто було війську П. Сагайдачного показати у Московській державі свою бойову могутність, як царський уряд одразу зрозуміє вигоду для себе "союзу із сильним козацтвом". Поряд з висуненням подібних ідей І. Каманін слушно звернув увагу на те, що упродовж 1617–1618 рр. в Україні відбувалися активні соціальні рухи, які, зокрема, супроводжувалися покозаченням представників селянства та міщанства[32].

Дмитро Яворницький у другому томі своєї праці "Історія запорозьких козаків" (1895) описав рейд П. Сагайдачного по московській території, його з'єднання з військом королевича Владислава, а також укладення Деулінського перемир'я. Серед іншого, він використав таке джерело, як "Повість про облогу м. Михайлова гетьманом Сагайдачним у 1618 р.". Відтак приділив основну увагу опису штурму козаками Михайлова, а також слушно зазначив, що їм не вдалося здобути Переяславль-Рязанський (помилково стверджував про взяття козаками П. Сагайдачним Путивля). Історик звернув увагу і на те, що після участі в невдалій облозі Москви запорожці захопили остроги у Серпухові та Калузі, однак самі ці міста вистояли. Водночас Д. Яворницький, ідучи за В. Антоновичем, писав, що, мовляв, "Сагайдачний повернувся з московського походу у Київ і прийняв титул "гетьмана" України, зробившись управителем тієї частини України, яка визнала себе козацькою"[33].

Д. Яворницький представив подібний нарис бойових дій запорожців у Московській державі також у своїй розвідці "Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний" (1613). Прикметно, що розвиваючи висловлені В. Антоновичем ідеї, автор змалював умоглядну картину польсько-запорозьких переговорів напередодні виступу запорожців у похід на допомогу королевичу Владиславу. Він приписав П. Сагайдачному висунення низки вимог до польської влади, а останній — надання у цей час йому військових клейнодів ("Сагайдачний, вислухавши поляків, не одразу погодився. Він висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода на Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України. Потрапивши в критичне становище, польський король і сенат зголосилися на усі ці вимоги Сагайдачного і прислали для його війська так звані військові клейноди, тобто булаву, бунчук, пе-

[32] *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — К., 1901. — С. 12, 13, 16–21.
[33] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 150–152.

чатку, знамено"). Як і М. Максимович, Д. Яворницький писав, що королевич Владислав начебто доручив П. Сагайдачному облогу Москви і той припинив штурм міста у вирішальний момент. Хоча Д. Яворницький не погоджувався із здогадом М. Максимовича про пробуджені в цей момент у запорозького гетьмана релігійні почуття як причину його відмови проливати кров захисників Москви, однак він, все ж, прийняв пояснювальну схему цього дослідника про зразкового підданого польського короля, котрий, дійшовши до певної межі у виконанні свого воєнного підданського обов'язку, не дозволив собі розорити столицю Московської держави. На думку Д. Яворницького, це сталося через небажання П. Сагайдачного підкоренням Москви "вивищити" Польщу, "від якої чекати жодних благ для України не доводилося". Історик солідаризувався з І. Каманіним, який доводив, що для П. Сагайдачного Московська держава була природною союзницею українців у їхній боротьбі проти полонізації та окатоличення[34].

Питання про підтримку запорозькими козаками королевича Владислава під час його боротьби за царську корону побіжно розглянули Платон Жукович (торкнувся релігійного аспекту)[35], а також Михайло Грушевський. Щодо останнього, то історик слушно зауважив, що до переговорів про участь козаків у польсько-московській війні долучився литовський канцлер Лев Сапєга. М. Грушевський звернув увагу на те, що прихід запорожців під Москву та штурм столиці пришвидшили закінчення війни та укладення польсько-московського перемир'я[36].

Фактично першою в українській історіографії спеціальною працею, яка присвячена участі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр., стала невелика розвідка Юрія Крохмалюка "Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія)" (1936), що побачила світ у Львові. Оскільки вона справила чималий вплив на українських істориків, розглянемо цю працю детальніше. Брошура, про яку йдеться, написана насамперед на основі публікацій М. Грушевського, польського історика Казимира Тишковського, а також такого наративного джерела, як "Повість про облогу Михайлова гетьманом Сагайдачним у 1618 р.".

Серед іншого, Ю. Крохмалюк охарактеризував військові сили сторін, які взяли участь у війні. Він звернув увагу на те, що у Московській державі добре була розвинена фортифікація, у її збройних силах служили іноземні найманці, а також домінувала пасивна оборонна тактика. Водночас автор не уникнув суб'єктивних, емоційних оцінок московського війська, гіпертрофовано наголошуючи на його вадах і, навіть, переносячи їх на сучасну йому Червону Армію ("Не було ні дисципліни, ні порядку. Їх заступали сліпий послух і страх. Для переможеного ворога жорстокі, самі переможені, затрачували відпорність до решти й безрадно давали себе масово вирізувати... Тактика була виключно пасивно-оборонна, її не живив дух наступу й устремління накинути ворогові свою волю. Великі маси війська окопувалися, або крилися безладно за рухомими гуляй городами. Численна артилерія не виконує й далі свого завдання через безлад, незнання і недостачу організації. Низьку якість війська і брак воєнної доктрини — покриває Московщина великим надміром люд-

---

[34] *Яворницький Д. І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 35–40.

[35] Див.: *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — СПб., 1906. — Вып. 3.

[36] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 374, 377.

ського матеріалу і масою не використовуваних як слід боєвих засобів. І це лишається характеристичною прикметою московського війська по нинішній день").

Оцінюючи польське військо часів польсько-московської війни 1617–1618 рр., Ю. Крохмалюк наголосив на наявності у ньому "затяжних" іноземних підрозділів, важкоозброєної та легкої кінноти, доброму забезпеченні зброєю. Як головний недолік цього війська він слушно назвав труднощі з його фінансуванням, а також втручання комісарів у дії головнокомандувача. У своїй характеристиці війська запорозьких козаків автор брошури, що розглядаємо, спробував, зокрема, без будь-якого аналізу джерел чітко представити організаційну структуру тих чи тих його тактичних підрозділів. Прикладом його доволі абстрактних, "позачасових" розмірковувань щодо цього може бути запропонована ним схема тактичного підрозділу, який посідав проміжне місце між полком і сотнею ("в полку організували чотири курені, звичайно, на чолі з курінними отаманами, або осавулами. І так полк, що числив 2000 людей, ділився на чотири курені по 500 люда, кожен курінь на 5 сотень, кожна сотня на 10 чет. Курінь мав свій прапор і прапорного. Осавули (полкові) повнять тут, подібно, як у західно-европейських військах функції ляйтнантів, т. є. заступників"). Водночас Ю. Крохмалюк висловив ряд слушних загальних спостережень щодо воєнної практики запорожців. Приміром, він наголосив на тому, що при плануванні та здійсненні бойових операцій козаки велику увагу приділяли військовій розвідці, за потреби рухалися військовим табором тощо.

Розглядаючи події польсько-московської війни 1617–1618 рр., автор брошури чомусь написав, що королевич Владислав розпочав цю війну 1618 р. Ю. Крохмалюк звернув увагу на недоліки воєнних операцій, що їх здійснювало польське військо. Причому причину цих недоліків він шукав у суб'єктивній сфері — відсутності у командування волі до перемоги та віри у власні сили ("Характеризуючи польську боєву акцію, треба завважати, що ціла кампанія відзначалася браком віри у власні сили, неясністю цілі, тактичною нерішучістю і безпляновістю, браком віри в успіх. Ознаками того були довгі вичікування української помочі, непевні рухи вперед, облога Можайська без волі здобути його"). За спостереженням цього автора, під час просування козаків П. Сагайдачного московськими землями до столиці, запорозький гетьман обирав найоптимальніші з огляду на природно-географічні умови місцевості маршрути — уздовж рік, по їхніх вододілах. Він намагався заскочити ворога зненацька, перешкоджав мобілізації московських сил та здійснював наступальні дії у швидкому темпі.

Оскільки Ю. Крохмалюк мав обмежене уявлення про історичні джерела (судячи з усього, про їх критику також), то його судження про ті чи ті дії запорожців та їхнього гетьмана могли поставати як малопереконливі здогадки. Так, він специфічно витлумачив подане К. Тишковським джерельне повідомлення (датоване 16 травня 1618 р.) про 4-тисячний загін на чолі з братом А. Лісовського — Юстиніаном, котрий прямував під Калугу, як доказ того, що його послав П. Сагайдачний: "Ще в травні 1618 р. козацький загін силою около 4000 людей увійшов у московські землі й пустошив околиці Калуги"[37]. Тим часом К. Тишковський висловив тільки непевне припущення про те, що це міг бути авангард запорозьких сил. Більш правдоподібною польський історик вважав іншу версію: цей 4-тисячний підрозділ складався

[37] *Крохмалюк Ю.* Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). — Львів, 1936. — С. 4–13.

з різної збиранини, в тому числі донців та інших московських козаків, а йшов він разом із польським полковником Мартином Казановським[38]. Насправді бойовий підрозділ під командуванням Ю. Лісовського не міг діяти за наказом П. Сагайдачного — попри те, що в ньому були українські козаки. Адже, як буде показано нижче, остаточне рішення про виступ у похід запорозького війська на допомогу королевичу Владиславу прийняв не П. Сагайдачний, а козацька рада, що двічі збиралася для цього у червні 1618 р.

Оскільки для Ю. Крохмалюка існувала потреба періодично демонструвати власні політичні погляди та орієнтації, у яких домінувало "національне", то у його брошурі, окрім іншого, не обійшлося без надмірної патетики ("Похід Сагайдачного на Москву — це один із могутніх виявів волі вожда і збройної експанзії української нації"). Довіряючи насамперед власному політичному чуттю та інтуїції, автор брошури всіляко звеличував бойові подвиги запорожців. Приміром, всупереч твердженням джерел він стверджував, що козаки П. Сагайдачного захопили м. Михайлів. Змальовуючи їхні уявні перемоги, він писав про здобуття ними, зокрема, Каширу, Коломни, Серпухова, Калуги, Переяславля-Рязанського, Володимира. При описі невдалого штурму Москви, Ю. Крохмалюк так представив обставини цього штурму, що, з одного боку, є незрозумілим, чи брали в ньому участь запорожці, а з іншого — провина за цю невдачу однозначно покладена на польське військо ("В ночі з 11 на 12 жовтня н. ст. в саме свято Покрови приготовлено перший штурм Москви. Польська артилерія мала підготовити наступ, розбиваючи стрільнами укріплення, після чого козацьке військо мало штурмом взяти город. Та штурм не вдався. Не дописали польські війська, які не пішли до бою, жадаючи вперед виплати залеглого жолду. Вони відступили від облоги і уставилися табором між Серпуховом і Бовськом[39](!), чекаючи виплати грошей").

Політична заангажованість Ю. Крохмалюка проявилася у його оцінках історичного значення бойового маршруту, яким вони пройшли територією Московської держави до її столиці. 1939 р., тобто у рік вибуху Другої світової війни, автор брошури марив тим, що невдовзі цей маршрут стане в нагоді українським військам, які наступатимуть на Москву ("Не виключене, що на стратегічній лінії Сагайдачного знову відбудеться прекрасний маневр української армії на Москву, а головно в конфлікті московських сил із заходом чи сходом, — для операції на московських

---

38 *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). — Warszawa, 1935. — S. 44.

39 Ю. Крохмалюк написав "Бовськ" так само, як це помилково зробив у своїй праці К. Тишковський. Останній не тільки припустився неточності при передачі назви міста Боровськ (написав Бовськ), а й хибно витлумачив певне повідомлення щоденника Я. Собеського, що, мовляв, сили королевича Владислава були розміщені поміж Боровськом і Серпуховом (*Tyszkowski K.* Op. cit. — S. 49). Насправді Я. Собеський зафіксував у своєму щоденнику таке: 22 жовтня на пропозицію Я.–К. Ходкевича вирішено було рушити з-під околиць Москви у місцевість, розташовану між Боровськом і Серпуховом, щоб там чекати на платню для жовнірів та нові розпорядження від короля. Однак це рішення відмінили, оскільки стало відомо, що у запланованому районі дислокації польсько-литовського війська немає для нього достатньої кількості продовольства, а також, що жолд для жовнірів вже везуть під Москву (J. Sobieski. Diariusz ekspeditiej moskiewskiej) // Biblioteka Czart. — Rkps. — №2763. IV. — S. 571).

незахищених з боку України задах. Можливо, що по цій лінії будуть може вже в недалекій будуччині відбуватися воєнні операції між Україною і Московщиною")[40].

До Другої світової війни у Львові з'явилося ще одне видання, у якому порушено тему участі козаків Війська Запорозького у польсько-московській війні 1617–1618 рр. Йдеться про колективну працю "Історія українського війська", що побачила світ протягом 1935–1936 рр., у якій автором відповідного сюжету був Іван Крип'якевич. У написаному ним лапідарному нарисі "Під Москвою та під Хотином" він зазначив, що 1617 р. Річ Посполита розпочала нову війну з Московською державою. Навівши відомі з джерел та спеціальної літератури факти про здобуття запорожцями Лівен та Єльця, І. Крип'якевич, на відміну від Ю. Крохмалюка, писав про невдачу козаків П. Сагайдачного, яка спіткала їх при облозі Михайлова, під яким вони втратили близько тисячі своїх товаришів. Водночас історик зазначив, що запорожці начебто не штурмували 11 жовтня 1618 р. Москву разом з польським військом ("бо стояли в запасі"). І. Крип'якевич приписував їм здобуття Калуги[41].

У радянські роки дослідження істориками участі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр. було пов'язане з неабиякими труднощами, насамперед через різні ідеологічні заборони та приписи, дотримання яких розглядали як обов'язкове для авторів. Йдеться, зокрема, про класовий підхід при вивченні подій минулого, теорію возз'єднання України та Росії як безумовне історичне благо для українського народу, заборону вільно розробляти теми, котрі, як вважалося, можуть кинути тінь на віковічну дружбу і братство українського та російського народів.

Одним з українських радянських істориків, які приділили певну увагу подіям московської Смути, в тому числі наданню запорожцями допомоги королевичу Владиславу в його боротьбі за царський трон, був Володимир Голобуцький. У своїй монографії "Запорозьке козацтво" (1957) він розглядав польсько-московську війну, що припала на період Смути, як результат агресивної політики польських та литовських магнатів, котрі "зі злобою і страхом" сприймали посилення Московської держави, а також хотіли позбавити український і білоруський народи, балканські слов'янські народи та "передові прошарки Польщі" допомоги Московської держави. Адже, доводив В. Голобуцький, "в Росії — єдиній централізованій слов'янській державі — вони бачили свою природну опору в боротьбі проти чужоземного гніту та засилля крупних феодалів". Схоже, що історик схильний був датувати початок польсько-московської війни 1604 роком, адже, з одного боку, він наголошував: саме у цей час "магнати приступили до здійснення своїх злочинних намірів щодо Росії", а з іншого — не вважав, як можна припустити, початком цієї війни напад восени 1609 р. сил Сигізмунда III на московську територію, бо для В. Голобуцького це було тільки вторгнення "нових польсько-литовських військ".

Історик писав про те, що магнати скористалися спробою царських військ визволити Смоленськ як приводом для відновлення війни і на сеймі 1616 р. було вирішено послати на Москву велике військо на чолі з королевичем Владиславом, яке виступило у похід у квітні 1617 р. В. Голобуцький побіжно і досить обережно торкнувся питання про похід 1618 р. запорожців на Москву на допомогу королевичу.

---

40 *Крохмалюк Ю.* Зазнач. праця — С. 13–24.

41 *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська. — Вид. 5-те. — К., 1994. — С. 244–246.

Він виходив із того, що це стало можливим через відповідне звернення польського уряду до реєстрової старшини (насправді у той час козацького реєстрового війська не існувало і, відповідно — реєстрової старшини). За словами В. Голобуцького, П. Сагайдачному, який вдався до різних обіцянок, вдалося "набрати кілька тисяч козаків", яких він привів до Владислава. Останній, начебто, "багато обдарував Сагайдачного і реєстрову старшину". Про будь-які бойові дії запорожців на території Московської держави історик не згадав жодним словом[42]. У доопрацьованому виданні книги "Запорозьке козацтво" (1994) В. Голобуцький розширив сюжет про участь козаків П. Сагайдачного у польсько-московській війні. Зокрема, автор зазначив, що похід запорожців у Московську державу на допомогу королевичу Владиславу став можливий через досягнення польською владою компромісу з козацькою реєстровою старшиною — укладення в жовтні 1617 р. Вільшанської угоди. Спираючись на праці М. Максимовича та К. Тишковського, В. Голобуцький писав, серед іншого, про здобуття запорожцями Лівен, Лебедяна, Данкова, Скопина, а також Серпухова і Калуги[43].

Прикметно, що деякі радянські історики, які писали про діяльність П. Сагайдачного, вважали за краще зовсім не порушувати таку непевну з огляду домінуючої тогочасної ідеології тему, як участь запорожців у війні проти Московської держави[44]. Ті ж автори, котрі торкалися цієї теми, робили це не так з метою дослідити ті чи ті її аспекти на основі джерел, як ідеологічно правильно пояснити причини военного виступу козаків П. Сагайдачного проти Московської держави. Приміром, Кость Гуслистий доводив, що до цього спричинилася угодовська політика П. Сагайдачного та козацької старшини щодо шляхетської Польщі, які сподівалися від польського уряду "розширення прав заможного козацтва". Причому під цими правами він розумів поступки у конфесійному питанні (виходило, що свобода православного віросповідання була правом саме заможного козацтва). На його думку, сеймові обіцянки таких поступок сприяли поширенню серед заможних верств козацтва угодовських настроїв, через що П. Сагайдачному та старшині "вдалося завербувати частину козаків для походу на Москву разом з польським королевичем Владиславом". Історик поділяв припущення С. Соловйова, що козаків могла підштовхнути до цього походу ворожість українських козаків до уряду Михайла Федоровича, який провокував татарські орди нападати на Річ Посполиту. Той факт, що по завершенні польсько-московської війни полковник Ждан Конша перейшов із декількома сотнями запорожців на службу до московського царя, К. Гуслистий схильний був розцінювати, як "невдоволення українських козаків антиросійською політикою Речі Посполитої"[45].

Порівняно з радянським періодом, у сучасній українській історіографії помітно зросла кількість праць істориків, у яких порушено тему участі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр. Однією з перших до неї звернулася Олена Апанович. У своїй книзі "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької

[42] *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 151–159.

[43] *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 228–230.

[44] Див.: *Кравець М. М.* Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний // Український історичний журнал, 1967. — №4. — С. 126–128.

[45] *Гуслистий К. Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // Український історичний журнал, 1972. — №4. — С. 123–126.

Січі" (1993) вона зазначила, що для деяких радянських істориків похід запорожців П. Сагайдачного на Москву викликав "священний жах". Утім, сама дослідниця, яка закликала "відкинути догматичний антиісторичний стереотип в оцінці цієї події", у названій праці повторила відомі, в тому числі і в радянській історіографії, ідеї та факти. Так, вона писала, що запорожців до участі в поході на Москву спонукала, зокрема, їхня неприязнь до політики уряду Михайла Федоровича, який мав відносини з Османською імперією та Кримським ханством, підштовхуючи їх до нападів на південні землі Речі Посполитої. В книзі йдеться про те, що 20-тисячне військо П. Сагайдачного захопило Лівни, Єлець і, начебто, Михайлів, а також, що гетьман зупинив своїх козаків у момент атаки на укріплення Москви. За досить сміливим припущенням О. Апанович останнє сталося через те, що у запорозького гетьмана зародився план "залучити в майбутньому Московію до війни проти Речі Посполитої, що її він мав намір розпочати, дочекавшись слушного часу і відповідної міжнародної обстановки"[46]. У своїй розвідці "Сагайдачний Петро — український козацький гетьман"[47] (1998) О. Апанович при висвітленні "походу на Москву" П. Сагайдачного пішла дещо іншим шляхом — вона зреферувала насамперед працю Ю. Крохмалюка "Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія)", відтворивши навіть наявні у ній неправильності в написанні назв населених пунктів. У цьому неважко переконатися, порівнявши, наприклад, такі уривки з праць цих авторів: "Польські війська не пішли до бою. Вимагаючи від своїх командуючих видати заборгований їм жолд (жалування), вони взагалі відступили навіть від облоги і отаборилися між Серпуховим і Бовськом, чекаючи на виплату грошей" (О. Апанович)[48]; "Не дописали польські війська, які не пішли до бою, жадаючи вперед виплати залеглого жолду. Вони відступили від облоги і уставилися табором між Серпуховом і Бовськом, чекаючи виплати грошей" (Ю. Крохмалюк)[49]. Як бачимо, О. Апанович обмежилася, головно, тим, що стилістично "причесала" текст Ю. Крохмалюка згідно із сучасним правописом, хоча цей текст неправильно висвітлює події, які відбувалися насправді.

Про участь запорожців на чолі із П. Сагайдачним у польсько-московській війні писали Олександр Гуржій та Вадим Корнієнко у брошурі "Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного" (2002). Окреслюючи політичні умови, на яких П. Сагайдачний прийняв пропозицію польського уряду надати допомогу королевичу Владиславу, автори скористалися пояснювальною схемою Д. Яворницького, про яку йшлося вище. Що ж до викладу перебігу подій, пов'язаних з діями запорожців у московській воєнній кампанії, то О. Гуржій та В. Корнієнко цілком довірилися Ю. Крохмалюку, ретельно відтворивши фактаж та ідейну канву його праці, про яку йшлося вище. Серед іншого, це стосується твердження про те, що у травні 1618 р. 4 тис. козаків діяли під Калугою, оскільки запорозький гетьман, котрий їх туди послав, хотів захопити "стратегічну ініціативу". О. Гуржій та В. Корнієнко услід за Ю. Крохмалюком писали про здобуття запорожцями Михайлова, Ярос-

46 *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 21–22.

47 *Апанович О.* Сагайдачний Петро — український козацький гетьман // Кур'єр Кривбасу, 1998. — №106. — С. 103–123.

48 Там само. — С. 117.

49 *Крохмалюк Ю.* Зазнач. праця. — С. 17.

лавля, Переяславля, Кашири, Серпухова, Калуги, концентрацію польських сил в районі "Бовська". Від себе вони додали до звитяжного послужного списку козаків П. Сагайдачного захоплення ними деяких ще населених пунктів на московській території — Путивля, Рильська, Курська, Тушино. Аналізуючи бойові дії запорожців, автори брошури використали теоретичні напрацювання сучасної воєнної стратегії і тактики[50]. Подібні сюжети увійшли також до монографії О. Гуржія та В. Корнієнка про П. Сагайдачного, що побачила світ 2004 р.[51]

Проблематика, що її роглядаємо на сторінках деяких узагальнюючих праць сучасних українських авторів з історії українського козацтва. У першому томі двотомних нарисів "Історія українського козацтва", що вийшла друком 2006 р., свій ескіз "Московський похід Петра Сагайдачного" представив Борис Черкас, який спирався насамперед на згадану вище брошуру Ю. Крохмалюка, а також її опрацювання О. Гуржієм та В. Корнієнком[52]. Ті чи ті питання цієї теми, можна зустріти в працях інших українських дослідників[53].

Бойові дії запорожців у Московській державі 1618 р. не оминули своєю увагою історики-аматори. У їхніх працях, а також публікаціях, які за фаховим рівнем близькі до них, привертає увагу насамперед факт їх тиражування без належної наукової апробації[54].

Отже чином, в українській історіографії участь запорозьких козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр. досліджена недостатньо. Історики здебільшого зверталися до цієї теми принагідно. Чимало з них опрацьовували не так джерела, як дослідницькі версії своїх попередників, що сприймалися ними як базовий матеріал для власних суджень. У центрі подібних розмислювань було питання про причини, які спонукали П. Сагайдачного рушити зі своїм військом на допомогу королевичу Владиславу. Для багатьох сучасних авторів помітним є бажання приписати запорожцям та їхньому гетьману подвиги, яких вони насправді не здійснювали. Зазвичай дослідники обмежують свої студії подіями польсько-московської війни тільки 1618 р., розглядаючи вступ у неї українських козаків як їхній "московський похід".

Певну увагу вивченню зазначеної проблематики приділили російські історики. Як і українські автори, у своїх публікаціях вони зверталися до неї принагідно. Наприклад, автор багатотомної праці з історії Росії Сергій Соловйов, який вельми

---

50 *Гуржій О., Корнієнко В.* Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного. — К., 2002. — С. 15-23, 64–71.

51 *Гуржій О. І., Корнієнко В. В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2004. — С. 58–67.

52 *Черкас Б. В.* Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — С. 483–484.

53 Див., наприклад: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. — К., 1998. — С. 125, 126; *Його ж.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 154–158; *Брехуненко В., Леп'явко С.* Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 701–746; *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1998. — №5. — С. 413–415.

54 Див., наприклад: *Палий А. И.* Гетман Сагайдачній. — Умань, 2001; *Чувардинский А. Г., Палий А. И.* Гетман Сагайдачній. — К., 2002; *Комарницький С. І., Сагайдак Д. І.* Козацький полководець. — Чернівці; Київ, 2005.

скрупульозно досліджував події Смути у Московській державі, в тому числі 1618 р., обмежився наведенням деяких загальних фактів та суджень щодо запорозьких сил, які рушили у Московську державу на допомогу королевичу Владиславу. Зокрема, історик перелічив декілька міст, які штурмували запорожці. Причому, описуючи здобуття козаками П. Сагайдачного Єльця, С. Соловйов цілком поклався на версію Нового літописця, згідно з якою це місто впало, мовляв, через недосвідченість місцевого воєводи, якого "обманув" запорозький гетьман. Загалом виклад істориком небагатьох сюжетів, у яких фігурують запорожці, дуже конспективний. С. Соловйов навіть не згадав про те, що вони взяли участь у штурмі Москви разом з польсько-литовським військом[55].

Російським істориком, який глибоко досліджував події Смути у її часових межах 1617–1618 рр. був Олександр Станіславський. У своїй монографії "Громадянська війна у Росії XVII ст.: Козацтво на зламі історії" (1990) він виходив з того, що близько п'ятнадцятирічний період Смутного часу в Московській державі, що завершився наприкінці 1618 – на початку 1619 рр., — це час "громадянської війни та іноземної інтервенції", "визвольного руху", "епоха бурхливих соціальних потрясінь". Водночас у його хронологічній та сутнісній класифікації Смути відсутнє поняття польсько-московської війни з чіткими хронологічними межами[56] (прикметно, що і в сучасних російських виданнях енциклопедичного характеру цього поняття також немає: вважається, що польсько-російські війни XVII ст. розпочалися тільки від Смоленської війни 1633–1634 рр.)[57]. Щодо подій, пов'язаних з підтримкою запорожцями королевича Владислава у боротьбі за царську корону, то О. Станіславський писав про вторгнення у Московську державу декількох тисяч українських козаків на чолі з П. Сагайдачним (схоже, що історик схильний був оцінювати їхню чисельність у 10 тис. осіб). Заслугою О. Станіславського у вивченні зазначеної проблематики є насамперед те, що він приділив увагу висвітленню участі запорожців та московських козаків у рейдах по північних територіях Московської держави[58].

Про вступ запорожців у польсько-московську війну як воєнних союзників королевича Владислава йдеться також на сторінках науково-популярних праць, що вийшли з-під пера російських істориків. Щодо хронології цієї війни привертає увагу дещо непослідовна схема, якої дотримується досвідчений дослідник Вадим Каргалов. Зокрема, він виходить із того, що восени 1609 р. Сигізмунд III "оголосив війну Росії". Історик приймає той факт, що 1616 р. польський сейм "санкціонував підготовку до нової війни, а навесні 1617 р. королевич Владислав виступив з військом у похід". Однак оцінка В. Каргаловим розпочатого навесні 1617 р. походу королевича Владислава на Москву як "нової війни" не завадила історику стверджувати, що цей похід означав відновлення операцій польсько-московської війни, яка вже тривала ("Восени 1617 р. відновився наступ польських військ на Росію: королевич Владислав знову спробував захопити російський трон"). Побіжно торкнувшись питання про

---

[55] *Соловьев С. М.* Указ раб. – Кн. 5. — Т. 9–10. С. 108, 109, 11, 115.
[56] *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 80, 82, 198.
[57] Див., наприклад: Российский энциклопедический словарь / Гл. ред. *А. М. Прохоров.* — М., 2001. — Кн. 2. — С. 1360; Большая энциклопедия в шестидесяти двух томах / Гл. ред. *С. А. Кондратов.* — М., 2006. — Т. 15. — С. 109; М., 2006. — Т. 42. — С. 567.
[58] *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 179, 183, 184, 192, 195–198.

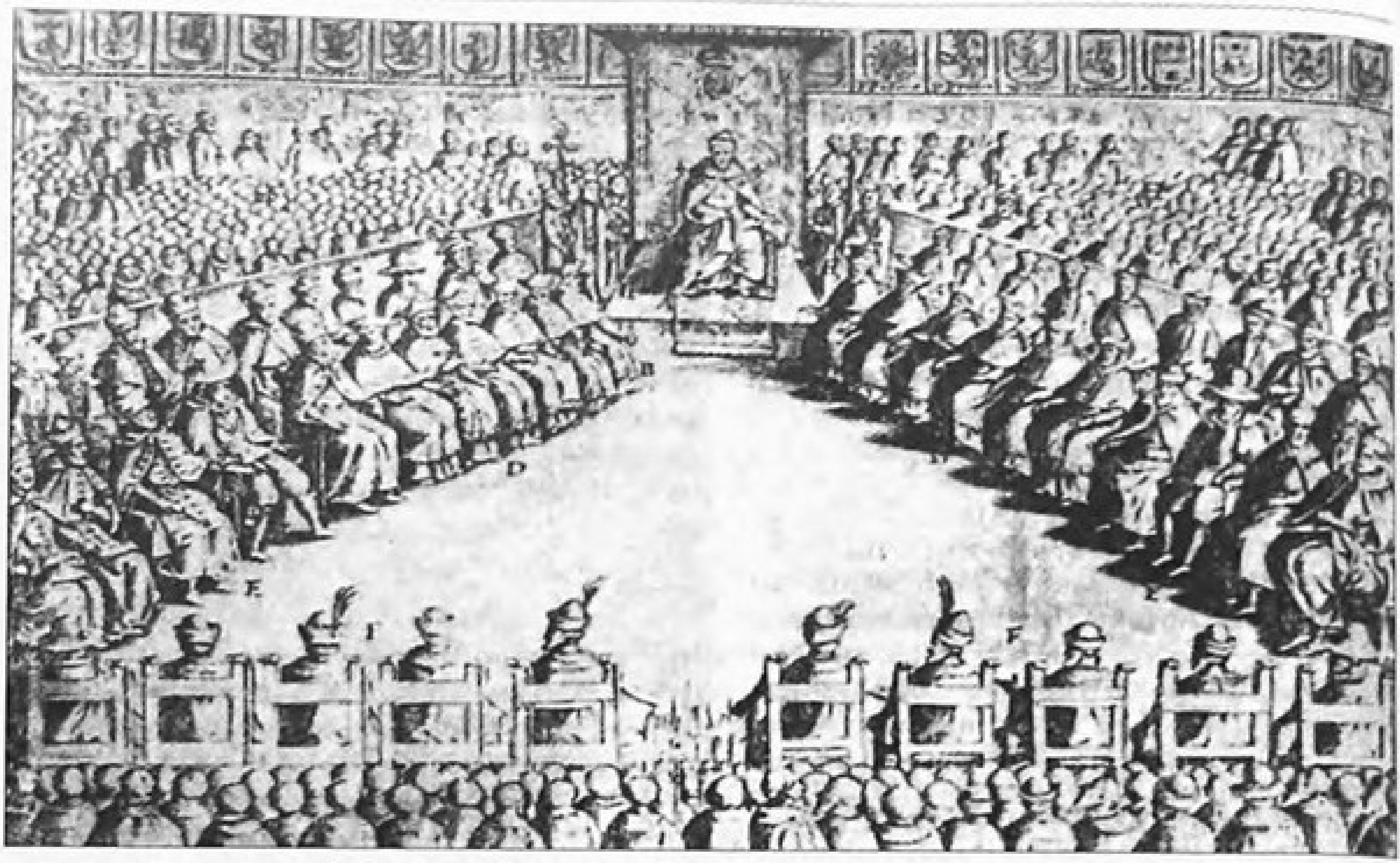

Сейм Речі Посполитої. Гравюра Дж. Лаурі. 1622 р.

вступ запорожців у цю війну, В. Каргалов зазначив, що це сталося через "зговір П. Сагайдачного з польським королем"[59].

Є праці, автори яких популяризують серед читацького загалу знання про діяльність П. Сагайдачного та його козаків у Московській державі 1618 р., що несе на собі відбиток різних історіографічних епох. Прикладом цього є праця Олександра Широкорада "Козацтво у Великій Смуті: Від Гришка Отреп'єва до Михайла Романова" (2007). Цей автор охоче послуговується архаїчною термінологією на кшталт "малоросійський гетьман", вірить легендам наративних джерел та повідомляє про неймовірну історію, як по поверненні у "Малоросію" П. Сагайдачний проголосив себе гетьманом (подібні історії вочевидь ваблять істориків-аматорів)[60]. Водночас О. Широкорад демонструє неабияку політичну пильність та спритність у боротьбі з істориками, які, гадає він, шкодять історичній правді, а також усіма, хто їм потурає та співчуває (автор зі скромним визнанням власних заслуг на цій ниві ділиться із своїми читачами тим, що йому таки вдалося "схватить за руку самостийных сказочников. Ведь именно за поход на Москву Сагайдачный стал кумиром нынешних украинских самостийников. Ему с помпой открыли памятник. Флагман украинского флота, бывший пограничный корабль "Киров", назван "Гетман Сагайдачный")"[61].

---

59 *Каргалов В. В.* Русские воеводы XVI–XVII вв. — М., 2005. — С. 119, 158, 160, 190.

60 Див.: *Гордеев А. А.* История казачества. — М., 2006. — С. 191.

61 *Широкорад А.* Казачество в Великой Смуте: От Гришки Отрепьева до Михаила Романова. — М., 2007. — С. 284–288, 290.

Деяким білоруським авторам, які у своїх науково-популярних працях торкаються питань, пов'язаних з історією українського козацтва, в тому числі участю запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр., не вдається уникнути публіцистичного пафосу та емоційно забарвлених оцінок. Так, Анатолій Тарас у своїй монографії "Війни Московської Русі з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою у XIV–XVII ст." (2006) вважає цілком доречним писати про українських козаків, як про "бунтівників", "бандитів", "садистів" та "шантажистів". Для нього вони "величезний натовп нероб, які не бажали займатися продуктивною працею". Що ж до війська П. Сагайдачного, яке рушило у Московську державу на допомогу королевичу Владиславу, то А. Тарас доводить, що воно, мовляв, складалося тільки із 5–6 тисяч осіб. Побіжно згадавши про бої запорожців за переправу через Оку, з'єднання їх із військом королевича Владислава та участь у штурмі Москви, цей автор повторив поширену в старій українській історіографії вигадку про те, по поверненні з московської війни П. Сагайдачний (його А. Тарас чомусь вважає гетьманом реєстрового козацтва зі 1601 р.)[62] сам себе проголосив гетьманом України і, начебто, став "першим всеукраїнським козацьким ватажком"[63].

У польській історіографії існує чимало праць, в тому числі монографій[64], у яких висвітлюються певні аспекти участі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр. Однак для польських істориків, так само, як для українських та російських вчених, ця тема не стала предметом спеціального монографічного дослідження. Зазвичай ідеться про побіжні згадки про допомогу козаків королевичу Владиславу у його планах здобути царську корону. Причому в цих згадках важко знайти переоцінку ролі запорозького війська у подіях польсько-московської війни.

Серед праць польських авторів, які порівняно з іншими представниками польської історіографії приділили більше уваги зазначеній темі, потрібно назвати насамперед розвідку Казимира Тишковського "Козацтво у московських війнах Сигізмунда III (1605–1618)", що вийшла друком 1935 р. Історик певною мірою висвітлив переговори представників польського уряду із запорожцями щодо залучення їхніх сил на допомогу королевичу Владиславу. Однак головною заслугою К. Тишковського було те, що він вперше увів у науковий обіг цінні історичні джерела — лист П. Сагайдачного до королевича Владислава від 24 вересня 1618 р., а також складений якимось сучасником подій польсько-московської війни перелік міст і замків, які здобули козаки напередодні їхнього з'єднання із силами королевича. Спираючись на ці документи, а також деякі інші джерела, історик писав про підкорення запорожцями Лівен, Єльця, Лебедяна, Данкова, Скопина. Він вважав імовірним захоплення ними Ярославля і Переяславля-Заліського. Тим часом непевно окреслив характер бойових дій в районі Касимова, Шацька, Каширі (до них "сягнули козацькі загони"). Вважав неправдоподібною звістку джерела про здобуття Романова, а також нічого певного не зміг сказати про те, чи штурмували козаки Буцький та

---

[62] Про хибність цієї версії див.: *Сас П. М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — К., 2006.

[63] *Тарас А. Е.* Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. / Изд. 2-е. — Москва; Минск, 2006. — С. 586, 587, 615–625.

[64] Див.: *Czapliński Wł.* Władysław IV i jego czasy. — Warszawa, 1976; *Wisner H.* Władysław IV Waza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995; *Andrusiewicz A.* Dzieje wielkiej smuty. — Katowice, 1999; *Majewsli A. A.* Op. cit.

Матіїв Город. На думку К. Тишковського, після невдалого штурму Москви (до явних невдач запорожців він відносив безрезультатний штурм Михайлова, а також Зарайська), козакам вдалося здобути Серпухов та Калугу (насправді ці два останні міста, а також деякі з названих вище, запорожці не змогли повністю опанувати — про це детальніше йтиметься нижче). Польський історик дійшов висновку, що участь П. Сагайдачного та його козаків у подіях польсько-московської війни стала їхньою неабиякою політичною послугою для Польщі, що спонукало польську владу поблажливо дивитися на зростання чисельності козацтва в Україні та його "вибрики"[65].

З останніх праць польських авторів, на сторінках яких розглянуто зазначену тему, є монографія Анджея Маєвського "Москва 1617–1618" (2006). Історик приділив головну увагу розгляду політичних та військово-організаційних обставин, пов'язаних із підготовкою армії королевича Владислава до походу на Москву, перебігу бойових операцій польсько-литовських сил на московських землях та переговорному процесу, що завершився укладенням Деулінського перемир'я 1618 р. Торкаючись питання про участь козаків П. Сагайдачного у польсько-московській війні, А. Маєвський, зокрема, зазначив: їхній вступ у цю воєнну кампанію на боці Речі Посполитої став свідченням того, що на початку XVII ст. вони не визнавали Московську державу як природного союзника у боротьбі за конфесійні права православних. На його думку, у війську П. Сагайдачного налічувалося близько 20 тис. козаків, яким вдалося захопити Лівни, Єлець, Лебедян, Данков, Скопин, Касимов, Шацьк, Каширу і з'єднатися із силами королевича Владислава (втративши напередодні 1,5–2 тис. осіб, які були убиті, полонені, або ж дезертирували). Після участі в штурмі Москви, П. Сагайдачний, гадає А. Маєвський, захопив Серпухов та Калугу. Історик слушно звернув увагу на те, що московську сторону підштовхнули до конструктивізму на польсько-московських переговорах звістка про спалення запорожцями Калуги, знищення її мешканців, а також спустошення калузьких околиць. Окрім запорожців, подібною "терористичною" діяльністю займалися, зауважує він, також і лісовчики. Як гадає А. Маєвський, П. Сагайдачний не хотів виходити із Московської держави і наприкінці січня 1619 р.[66]

Підбиваючи загальний підсумок розгляду того, як в історіографії вивчена проблематика участі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр., наголосимо, що представники багатьох поколінь істориків України, Росії та Польщі зробили чимало у концептуальне осмислення теми, виявлення та опрацювання джерел, що проливають світло на ті чи ті її аспекти (про дослідження, які стосуються окремих спеціальних питань, насамперед укладення польсько-запорозької Вільшанської угоди 1617 р., а також стану збройних сил сторін — учасників війни, детальніше йтиметься при висвітленні відповідних сюжетів). Водночас доводиться визнати, що зазначена тема загалом знаходиться на узбіччі дослідницьких інтересів істориків. Багато з них при її розгляді головну увагу приділяли розробці розумових схем, в основі яких були певні політичні стереотипи, тоді як вивчення історичної конкретики участі запорожців у московській воєнній кампанії 1617–1618 рр. (зазвичай це робили у хронологічних межах так званого московського походу запорожців 1618 р.) у їхніх працях нерідко опинялося на задньому плані. Те, що в історіографії

[65] *Tyszkowski K.* Op. cit. — S. 35, 36, 44–51.
[66] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 8,147, 148, 152, 159, 172, 191.

досі немає комплексного монографічного дослідження цієї проблематики можна пояснити не тільки, приміром, суб'єктивними дослідницькими уподобаннями істориків, а й, великою мірою, утрудненим доступом до джерел через розпорошеність їх в архівних установах різних країн.

Джерела

Серед джерел, на які спирався автор цієї монографії при дослідженні проблематики, що її розглядаємо, були наративи. Йдеться насамперед про щоденник походу королевича Владислава на Москву з метою здобути царську корону, який вийшов з-під пера добре поінформованого сеймового комісара Якуба Собеського. Прикметно, що в чорновому варіанті цього твору, який знаходиться у Бібліотеці ім. кн. Чарторийських у Кракові (рукопис № 3911) є деякі важливі дані про результати бойових дій козаків П. Сагайдачного на території Московської держави (про це детальніше йтиметься у відповідному місці нашої книги), які автор із певних причин піддав редакторській правці. Причому ця початкова інформація не увійшла до зазначеного даного джерела, що збереглися. Потрібно наголосити, що між копіями названого щоденника Я. Собеського існують певні текстуальні розбіжності. У нашій роботі, окрім згаданого чорновика, використано також копію цього джерела XVII ст., що зберігається у названій вище бібліотеці (рукопис №3911), а також копію більш пізнього часу, яка є в Бібліотеці Польської Академії Наук у Курніку (рукопис №328).

Доволі важливими наративними джерелами, що проливають світло на події польсько-московської війни 1617–1618 рр., в тому числі бойові операції запорожців, є Новий літописець[67], "Повість про облогу м. Михайлова Сагайдачним у 1618 р."[68], а стосовно переговорів з укладення польсько-московського перемир'я — "Діаріуш комісії з Москвою"[69]. Певна інформація щодо цієї воєнної кампанії, яку можна проектувати на нашу тему, наявна у мемуарах (написаних у формі щоденника), автором яких був Єжи Оссолінський — дворянин королевича Владислава під час його походу на Москву[70]. Деякі штрихи у картину бойових операцій наприкінці воєнної кампанії вносить інформація, представлена у "Сказанні Авраамія Паліцина"[71].

Значущий за своїм фактологічним навантаженням масив джерельної інформації про участь запорозьких козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр., формує тогочасне листування. Йдеться, зокрема, про листи запорозьких гетьманів до представників польської влади, листування між польськими та литовськими сановниками, а також королем. У цих листах зустрічаються повідомлення, які дають можливість сформувати більш повне уявлення про різні аспекти проблематики,

---

[67] Див.: ПСРЛ. — М., 1963. — Т. 14.

[68] Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. // Киевская старина, 1885. — Т. 13 (декабрь). — С. 684–689.

[69] Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polscze / Wyd. *J. U. Niemcewicz*. — Lwów, 1833. — T. 6. — S. 269–281.

[70] Ossoliński J. Pamiętnik / Oprac. *W. Czapliński*. — Warszawa, 1976.

[71] Сказание Авраамия Палицына / Подготовка текста и комментарии *О. А. Державиной* и *Е. В. Колосовой*. Под ред. *Л. В. Черепнина*. — Москва; Ленинград, 1955.

що розглядається, в тому числі переговори, які представники польської влади вели із запорожцями щодо надання ними военної підтримки королевичу Владиславу. Щодо інформації про дії козацького війська на території Московської держави привертають увагу своєю конкретністю та наявністю важливих фактів листи та реляції сеймових комісарів до представників вищої влади Речі Посполитої.

Неабияке значення для дослідження нашої теми має лист П. Сагайдачного до королевича Владислава від 24 вересня 1618 р. У ньому запорозький гетьман не тільки окреслив обставини походу свого війська до кордону з Московською державою та підбив попередній підсумок уже здійснених ним на той час бойових операцій, а й певною мірою окреслив власне бачення стратегії ведення війни, а також розуміння політичної мети цієї военної кампанії. Тематично пов'язаний із цим листом документ, озаглавлений "Московські міста, замки та поселення здобуті, спалені, висічені Сагайдачним, коли [він] ішов через Дикі Поля й увійшов у Московську державу, прямуючи під столицю до королевича йогомосці". Він являє собою стислу довідку про черговість здобуття козаками П. Сагайдачного московських міст на шляху їхнього просування до столиці за час від початку для цих сил военної кампанії у першій декаді липня 1618 р. і до з'єднання запорозьких сил з армією королевича Владислава на початку жовтня цього ж року. Судячи з усього, цю інформацію було отримано із середовища запорозьких козаків, причому вона не позбавлена тих чи тих перебільшень, а також неточностей. Усі ці листи та інші матеріали, про які йшлося вище, зберігаються, зокрема, у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві, Бібліотеці ім. кн. Чарторийських у Кракові, Бібліотеці Польської Академії Наук у Курніку, Бібліотеці ім. Е. Рачинського у Познані.

Попри безсумнівну важливість розглянутих вище джерел для вивчення низки питань щодо участі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 рр., їхньої інформації, все ж, замало для того, аби скласти скільки-небудь цілісне уявлення про те, як насправді відбувся вступ українських козаків у цю военну кампанію і яку роль у ній вони відіграли. Значною мірою зарадити цьому можуть свідчення документальних джерел. Йдеться, зокрема, про документи шляхетських станових судів, насамперед Житомирського гродського суду (зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві: Ф. 11)[72]. В актових книгах цього суду є численні скарги і протестації шляхти про збитки, які їм завдали козаки під час і під приводом підготовки до московської війни, універсали короля і коронного гетьмана, а також інші документи, котрі дають певне уявлення про мобілізаційні заходи, що здійснювалися в Україні в межах підготовки війська королевича Владислава до вторгнення у Московську державу, а також відповідні організаційні процеси в середовищі українського козацтва. У виданні "Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polszcze" (Т. 6) вміщено низку документів, що стосуються укладення в жовтні 1617 р. польсько-запорозької Вільшанської угоди і вийшли як з королівської канцелярії, так і виникли на місці події. Їх вивчення дає можливість глибше зрозуміти, якими були політичні відносини польської влади із запорожцями за декілька місяців до того, як їхнє військо рушило на допомогу королевичу Владиславу у Московську державу.

---

[72] Див. публікацію відповідних документів Житомирського гродського суду в зазначених хронологічних межах: Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — Т. 1. — Ч. 3; *Каманин И.* Указ. раб. Приложения.

Титульна сторінка книги
С. Коберницького "Historia Vladislai".
1655 р.

Титульна сторінка книги Я. Собеського
"Commetariorum chotinensis Belli libri tres".
1646 р.

Дуже цінними джерелами, які містять базову інформацію документального характеру про участь запорозьких козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр., є матеріали, що відклалися в процесі діловодства центральних державних установ Московської держави. Йдеться про Посольський приказ, у віданні якого були дипломатичні справи[73], а також Розрядний приказ, котрий відав військовими справами. Документи цих установ нині зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (відповідно ф. 79 "Зносини Росії з Польщею", ф. 89 "Зносини Росії з Туреччиною", ф. 123 "Зносини Росії з Кримом"; ф. 210 "Розрядний приказ"). Наприкінці XX ст. побачили у світ дуже важливі для дослідження нашої теми публікації джерел, які містять в собі документи названих фондів: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. — Т. 1. Книга сеунчей 1613–1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень – зима 1615 г.) / Ред. *И. Граля, И. А. Тихонюк*. Составители: *А. Л. Станиславский, С. П. Мордвинова, Б. Н. Флоря*. Отв. ред. *Б. Н. Флоря*. — Москва; Варшава, 1995; Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 / Упоряд.: *Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря*. — Львів, 1998.

Джерела, про які йдеться, містять в собі, зокрема, матеріали про московсько-кримські переговори, які відбулися наприкінці лютого — на початку березня 1617 р. Ці, а також деякі інші документи проливають світло на бойові дії запорожців на

73 Див.: *Рогожин Н. М.* Посольский приказ: Колыбель российской дипломатии. — М., 2003.

півдні Московської держави на початку 1617 р. за негласним спонуканням офіційної Варшави. Повідомлення про переговори представників Війська Запорозького з королевичем Владиславом щодо участі козацького війська у московській воєнній кампанії, а також інформація про запорожців, які у цей час вже були "затягнені" на війну і перебували у складі польських сил на території Московської держави постають з допитових свідчень, котрі московська влада отримала від польських полонених — як шляхтичів, так і їхніх слуг.

Збереглися декілька важливих документів про початковий період воєнних дій козаків П. Сагайдачного на московських землях. Зокрема, це допитові свідчення, що їх царська влада отримала від певних осіб (у тому числі деяких членів московського посольства у Криму), яким вдалося утекти із захопленого запорожцями Єльця. Чималий і вельми насичений фактами комплекс документів (щодо просування козацького війська до Оки та форсування ним цієї ріки в районі Коломни) був сформований головним чином з реляцій із місця подій воєводи Григорія Волконського до Москви, а також адресованих йому царських грамот (відклався у книгах Новгородського стола — одного з підрозділів Розрядного приказу).

Із наближенням запорожців П. Сагайдачного до столиці московське командування регулярно висилало їм назустріч невеликі мобільні групи розвідників. Їхні повідомлення, що зафіксовані у книгах Московського стола Розрядного приказу, дають можливість досить точно визначити час і напрямок просування козацьких полків (різні групи московських розвідників іноді виїжджали на завдання і поверталися в столицю з інтервалом у декілька годин), а також їхню тактику ведення бойових дій. Подібні повідомлення надходили до Москви також від військових фуражирів та селян, які під натиском запорожців рятувалися втечею до столиці.

Повідомлення про ті чи ті факти бойових дій запорожців, в тому числі штурм ними московських міст, зафіксовано в окремих документах, що з'явилися невдовзі по завершенні польсько-московської війни 1617–1618 рр. — чолобитних на ім'я царя, які подавали учасники оборони цих міст, розслідуваннях про використання боєприпасів під час облоги тощо (книги Володимирського стола Розрядного приказу).

Важко переоцінити значення списків, внесених до книг Приказного, Севського та Додаткового столів Розрядного приказу з детальними переліками козаків полку полковника Ждана Конші, які перейшли на царську службу, запорожців, які отримали винагороду за перехід на службу до царя, а також списків полонених козаків. Наявна у цих джерелах інформація дає можливість зробити вмотивовані висновки про етнічний склад та географію походження запорожців, які у той час воювали у Московській державі, а також організаційну структуру їхнього війська. Щодо останнього, то прикметні факти, які дають можливість судити про цю структуру, є у "Книзі сеунчів". До неї увійшли повідомлення так званих сеунщиків (татарське слово *сеунч*– радісна, переможна звістка), тобто осіб, яким царські воєводи доручали передати у Москву повідомлення, зафіксовані у їхніх "відписках" до Розрядного приказу, про ті чи ті перемоги московських сил над ворогом[74].

Потрібно зазначити, що інформація названого джерела доволі однобока і не позбавлена перебільшень, оскільки, по-перше, у ній йдеться виключно про бойо-

---

[74] *Станиславский А. Л., Мордовина С. П.* Введение к изданию: "Книга сеунчей 1613-1619 гг." // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 13.

ві дії, які інформатори розцінювали як переможні для московських ратників, по-друге, тим, хто складав такі переможні реляції, вочевидь було важко утриматися від спокуси прикрасити власну звитягу та утрирувати невдачі противника. Набагато достовірнішою є інформація, яку московське командування отримало від запорожців-перебіжчиків. Серед іншого, йдеться про їхні свідчення про козацьку раду, що відбулася наприкінці 1618 р. й ухвалила рішення щодо повернення війська П. Сагайдачного в Україну (книги Приказного столу Розрядного приказу). Цінні відомості про дії запорожців на півночі Московської держави є, зокрема, у царських грамотах, адресованих білозерському воєводі (зберігаються у Відділі рукописів Російської державної публічної бібліотеки: ф. 343).

Звісно, що джерельна база нашого дослідження далека від повноти. Однак джерел, про які йшлося вище (окрім них автор даної монографії використав також інші джерела), як видається, є достатньо для того, щоб сформулювати і спробувати виконати дослідницькі завдання, які випливають з назви нашої книги: "Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618)".

Гадаємо, що ця тема потребує вивчення політичних аспектів польсько-запорозьких стосунків, що передували вступу козацького війська у війну під формальним гаслом виборювання царського трону для королевича Владислава. Йдеться насамперед про переговори між зацікавленими цим питанням сторонами, а також те, у який спосіб було тимчасово залагоджено конфлікт на соціальному та політичному грунті між польською владою та українськими козаками, поточний стан якого зафіксувала Вільшанська угода 1617 р.

Автори книг, що присвячені військовій історії, дослідженню воєн та воєнного мистецтва зазвичай приділяють увагу висвітленню стану збройних сил сторін, які протистояли одна одній. Звернення до цього дослідницького аспекту при розгляді нашої теми має певну специфіку. Йдеться про те, що існує потреба дослідити з врахуванням конкретно-історичних реалій другого десятиліття XVII ст. два взаємопов'язані між собою і слабко вивчені в історіографії питання: по-перше, військову організаційну структуру козацьких підрозділів наприкінці другого десятиліття XVII ст., управління ними тощо, по-друге — "надбудову" у політичній сфері, роль якої у тогочасному світі зазвичай виконували держави, а щодо українського козацького війська — Військо Запорозьке як політичний інститут.

Давно назріла також потреба з'ясувати, як насправді розгорталися бойові операції на території Московської держави за участю запорожців, до чого зводилася їхня тактика і як їхні дії вплинули на загальну розстановку воєнний сил у польсько-московській війні. З огляду на тематичну націленість нашого дослідження, у центрі якого знаходяться запорозькі козаки як політична і воєнна сила, розгляд бойових операцій польсько-литовського війська не є для нас головним. Водночас у нашій монографії буде приділено достатню увагу висвітленню перипетій польсько-московських переговорів, що завершилися укладенням Деулінського перемир'я 1618 р. Адже вивчення цього питання проливає світло на політичні механізми, за допомогою яких сторони конфлікту окреслювали свої претензії одна одній, причому практична реалізація цих претензій в кінцевому підсумку залежала насамперед від того, якими успішними противники були на полі бою. Отож, потрібно подивитися на зазначені переговори крізь призму козацького фактора у польсько-московській війні, який, безперечно, вплинув на їхній темп та результати.

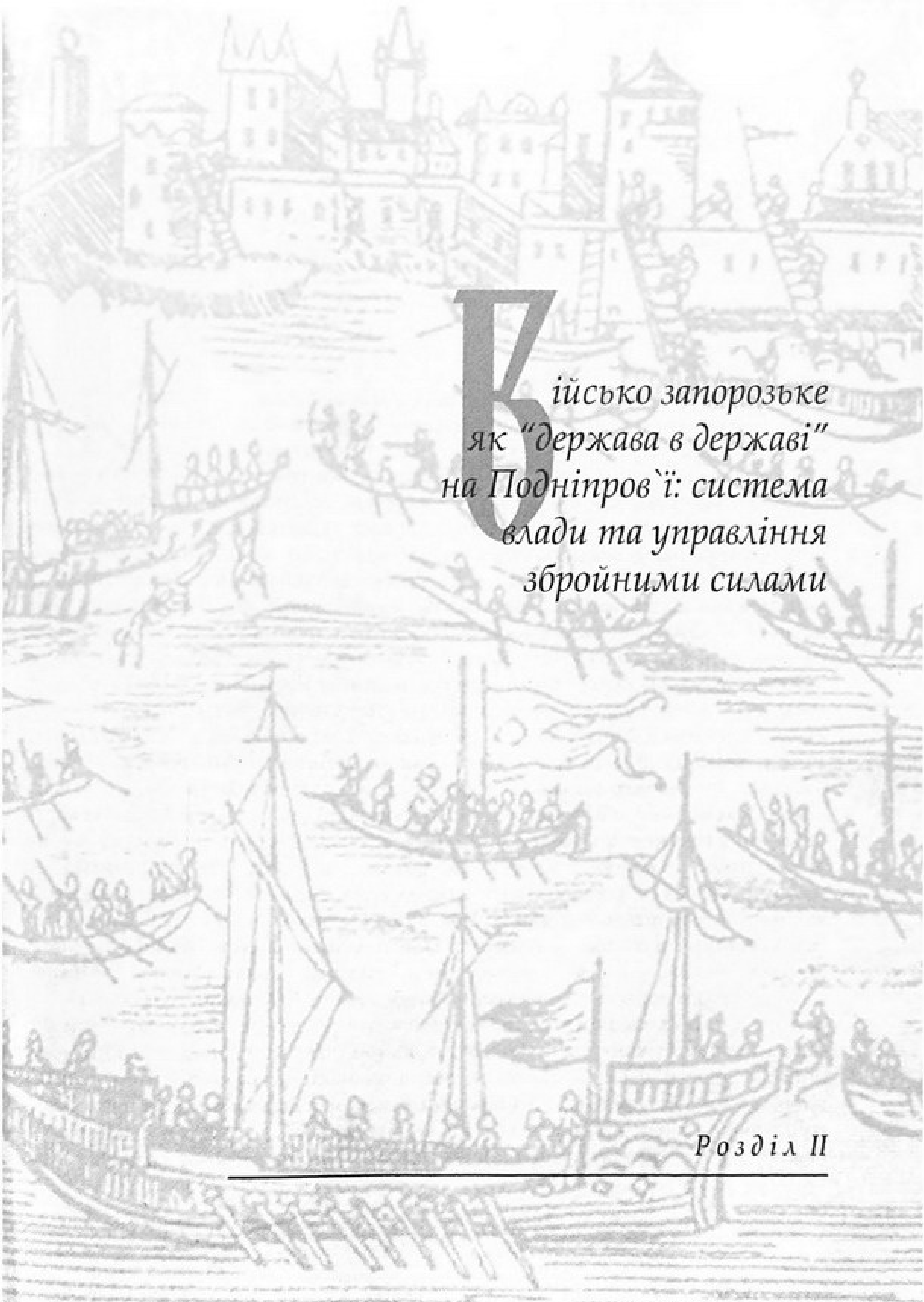

Військо запорозьке як "держава в державі" на Подніпров`ї: система влади та управління збройними силами

Розділ II

Козацьке військо, що взяло участь польсько-московській війні 1617–1618 рр., постало в межах мобілізаційних заходів, які здійснила самоорганізована та самовладна спільнота воїнів, котра ще наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. виробила основи власної військово-політичної організації — Війська Запорозького, що базувалася на республікансько-демократичних порядках. Оскільки спеціальне дослідження цього політичного інституту, утім, як і генеза козацького устрою, не є темою цієї книги, то розглянемо зазначені питання у тій мірі, в якій це потрібно насамперед для з'ясування принципових засад організаційної структури запорозьких військових підрозділів. Відтак немає потреби окремо торкатися теми козацького реєстрового війська на службі Речі Посполитій, адже в часи перебування у Війську Запорозькому П. Сагайдачного його не було (при висвітленні окремих питань залучатимуться також джерела, пов'язані з реєстровцями). Отже, основну увагу ми приділимо розгляду збройних сил запорозької спільноти крізь призму її політичного устрою. У війні, в якій взяли участь запорожці, у них був воєнний союзник — сили королевича Владислава, а їхнім спільним противником виступали московські війська. Це означає, що існує потреба висвітлити також стан збройних сил Речі Посполитої та Московської держави, аби скласти цілісне уявлення про воєнний потенціал противників у цій війні.

Наприкінці XVI ст. – на початку 1620-х років запорожці брали участь у багатьох воєнних походах, вступаючи у протиборство з військами сусідніх держав. Це був час, коли у Європі відбувалося організаційне становлення армій модерного типу, що спиралися на технологічні здобутки в розвитку вогнепальної зброї, а також зумовлені цим фактором зміни у воєнній тактиці.

Якщо стара тактика XVI ст. передбачала шикування декількох тисяч солдатів з піками у каре з фланговим прикриттям його невеликими підрозділами стрільців, то вже наприкінці цього століття принц Моріс Оранський запропонував ставити мушкетерів витягнутим строєм глибиною до десяти шеренг. Стрільці першої шеренги, давши залп, відходили назад для заряджання мушкетів. Цей маневр виконували по черзі стрільці усіх шеренг. Мушкетерів захищали від нападу ворожої кінноти пікінери, які займали місце у проміжках. Так могли діяти тільки добре вимуштрувані і

Шведські мушкетери

дисципліновані солдати — на відміну від феодальних важкоозброєних вершників-рицарів, для яких дисципліна була невластива. Слабко сприймали її також наймманці, серед яких не було ієрархії військових звань — вони розрізнялися між собою військовою спеціалізацією, а не статусом. М. Оранський та його однодумці навіть заснували військову академію для протестантів у голландському місті Стужені.

Їхні військові доктрини випробував на практиці Густав Адольф, який посів шведський трон 1611 р. і двадцять років провів у безперервних війнах. Він запровадив двадцятирічний термін служби. Причому, якщо одні служили, то інших обкладали податком, який ішов на екіпіровку. Солдатами командував сам король або призначені ним заступники. За зміцненням дисципліни стежили військові суди. У мирний час армія Густава Адольфа не отримувала платні з королівської скарбниці. Солдати жили за рахунок того, що повинні були працювати на землі.

Шведські війська, на відміну від армій європейських країн часу Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., пересувалися без величезного обозу, який перевищував саме військо. Завдяки запровадженню удосконалених мушкетів та постійній практиці, шведам вдалося пришвидшити перезаряджання. Це дало можливість збільшити темп вогню, а також скоротити глибину мушкетерських шеренг з десяти до шести і, навіть, ще менше. Малоефективну тактику караколе було відки-

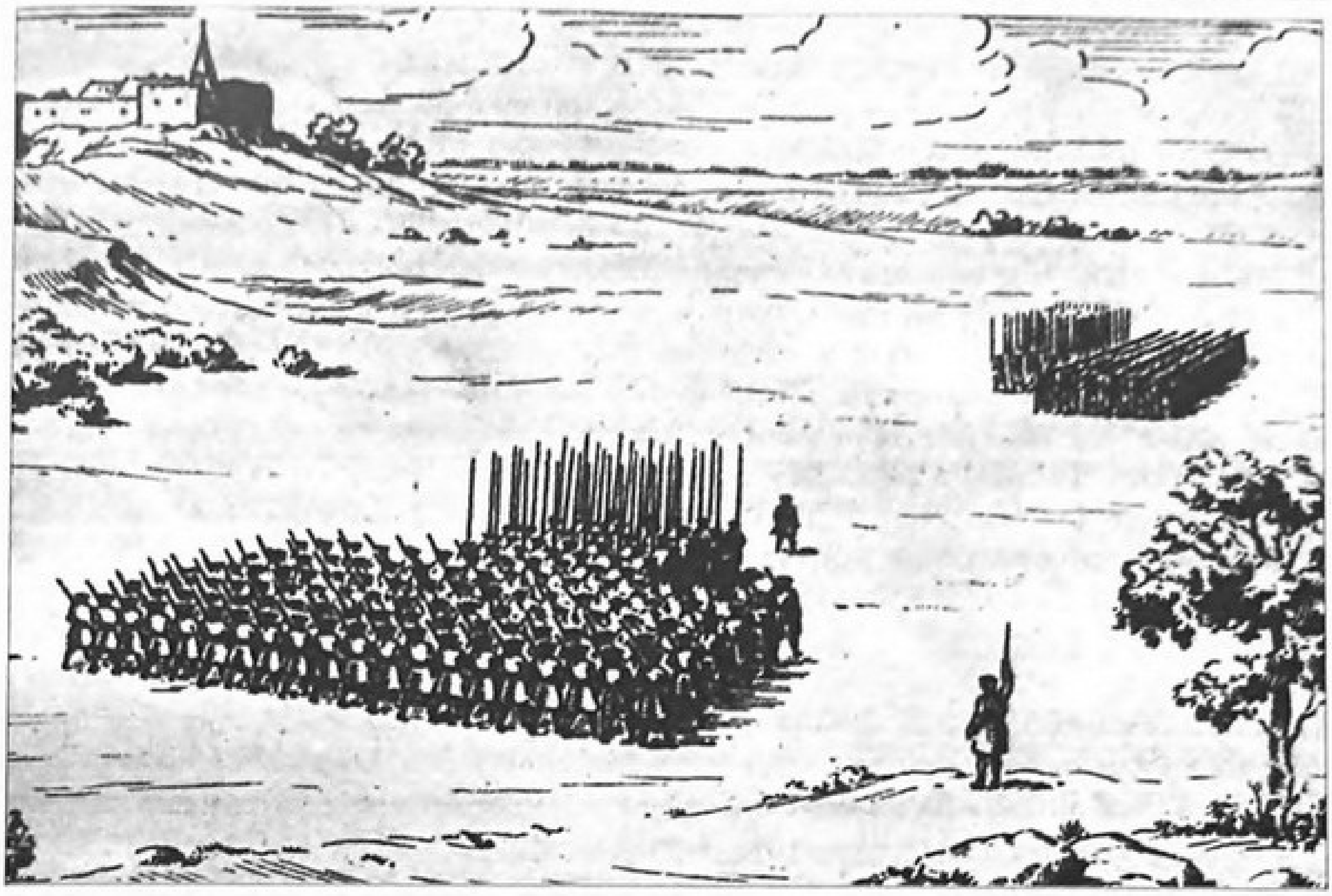

Шведська піхота

нуто і шведська кіннота ішла в атаку великою кінною масою з холодною зброєю. Удосконалення технології чавунного лиття призвело до зменшення ваги гармат та підвищення їхньої мобільності на полі бою. Основне ж у військовому реформаторстві Густава Адольфа полягало в тому, що усі три модернізовані роди військ — піхота, кавалерія та артилерія навчилися взаємодіяти та спільно маневрувати. Армія, що була об'єднана як ієрархічна структура ставала інструментом єдиної командної волі, що забезпечувало належне виконання наказів на всіх рівнях[1].

Чи не стояли запорожці осторонь окреслених вище тенденцій у розвитку європейських збройних сил? Вони, звісно, не вивчали воєнні доктрини М. Оранського у військовій академії у Стужені. Однак чимало із подібних новацій у військовій сфері, які запровадив у життя Густав Адольф, їм були відомі. Не виключено, що козаки запозичили принцип бойового шикування мушкетерів у кількашеренговий стрій. Тим часом вочевидь емпіричним шляхом вони самостійно виробили такі принципи воєнної тактики та військової організації, як, наприклад, відсутність великого обозу під час проведення бойових операцій, застосування під час бою легкої польової артилерії, поєднання військової дисципліни з індивідуальною ініціативою на усіх рівнях військової ієрархії, матеріаль-

[1] *Говард М.* Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 61–64.

не утримання козаків у мирний час за рахунок ведення власного господарства.

Відтак постає питання, як термінологічно окреслити збройні сили Війська Запорозького, котрі за рівнем своєї організації і, головне, боєздатністю нічим не поступалися збройним силам тогочасних європейських держав: армія, військо, станове ополчення? Щоб мати певне уявлення про те, які тлумачення цього питання щодо збройних сил XVII ст. є в історіографії, розглянемо відповідні дослідницькі підходи деяких сучасних російських та українських істориків.

Російський дослідник Олександр Малов у монографії "Московські виборні полки солдатського строю у початковий період своєї історії. 1656–1671 рр." (2006) схильний спиратися на історико-філологічний підхід до визначення понять "армія" та "військо". Він вважає, що термін "армія" є звичайним запозиченням у часи Петра І в російську мову з германських мов, через що і перший, і другий терміни потрібно сприймати як синоніми. Некоректним, на думку О. Малова, є використання поняття "ополчення" (в розумінні зібрання ненавчених, або погано навчених військовій справі людей цивільних професій, яких мобілізували на війну) щодо помісної кінноти Московської держави. Пояснюється це тим, що вже на лексичному рівні через вжиття терміна "ополчення" з'являється натяк на непрофесійність цієї кінноти, тоді як "феодалів або представників будь-якої іншої станової групи у Московській державі, які з дитячих років готувалися до служби... не можна назвати дилетантами у військовій справі".

О. Малов, який, отже, проводить паралель між "військом" та "армією", спробував визначити, на якому етапі розвитку воєнної організації суспільства можна твердити про існування "регулярної армії як цілісного воєнно-державного механізму". Головним критерієм регулярної армії, що повстає на певному етапі історичного розвитку збройних сил, дослідник називає наявність порівняно чіткої та стійкої організаційно-штатної структури військових формувань; повне або часткове державне забезпечення; певний ступінь регламентованості та уніфікації озброєння та спорядження; регулярну систему підготовки рядового та командного складу та подолання станового принципу комплектування армії; наявність централізованих органів управління; існування нормативно-правової системи, що регламентує збройні сили як у воєнний, так і мирний час; бюрократизація управління державою, а також подолання феодальної роздрібненості і централізація країни як ключовий фактор формування збройних сил на регулярній основі. Другорядними критеріями регулярної армії виступають, як доводить О. Малов, постійний характер служби та пов'язаний із цим професіоналізм, розвиток ідеології абсолютизму тощо. Загалом, згідно з визначенням історика, "термін «регулярна армія» використовується для позначення збройних сил у певний історичний період їх розвитку, коли армія із комбінації військово-станових груп населення перетворюється на державну систему, що дає можливість за порівняно короткий термін сформувати та підготувати армію величиною, яка потрібна, та цілком задовільної якості"[2].

---

[2] *Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006. — С. 10–14.

Неважко помітити, що в обґрунтуванні та визначенні О. Маловим поняття "регулярна армія" простежується не так якась універсальна типологія, як постає окреслення предметного поля цього поняття на основі узагальнення фактів і тенденцій розвитку військового та державного організму Росії у час, якому присвячене дослідження автора. Заслуговують на увагу спостереження історика щодо правомірності використання у дослідженнях військової проблематики XVII ст. термінів "армія", "військо" та "ополчення".

На відміну від О. Малова, український історик Олексій Сокирко у книзі "Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр." (2006) демонструє інший підхід до розуміння військової історичної термінології. Він погоджується використовувати терміни "армія" та "військо" як синоніми тільки через бажання уникнути тавтології. А проте, гадає історик, "між ними існують суттєві розбіжності. Під першим звичайно розуміють сукупність збройних сил держави (переважно в ранньомодерну або модерну добу), що за рівнем своєї організації вийшли на виключно професійний, регулярний ступінь, тоді як під другим — збройні формації "дорегулярного" типу. Типологічна різниця між ними приблизно така ж сама, як між німецьким лицарським ополченням до Середньовіччя й вермахтом Другої світової".

О. Сокирко відносить до "збройних формацій «дорегулярного» типу" козацьке військо часів гетьманства Богдана Хмельницького, котре залишило у минулому етап військового найманства. Спираючись, зокрема, на працю І. Крип'якевича[3], автор наголошує: "з суто військової точки зору це військо являло собою типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли «пописи» (переписи) війська вже не практикувалися, той, хто володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей... Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх лицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами. Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розпускаючись по домівках, аби дати можливість козакам підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. За таких умов сам розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від майнового стану козаків... Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від погано налагодженого в умовах постійних війн і неврожаїв постачання. Крім того, відсутність спеціальної системи навчання, помножена на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвувала професійний рівень війська". На думку історика, Б. Хмельницький міг підвищити професійний рівень свого війська тільки за рахунок включення до нього німецьких найманців[4].

---

[3] *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151.

[4] *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 21, 53, 55.

Як бачимо, О. Сокирко стоїть на позиціях тих дослідників, котрі вважають, що термін "армія" жорстко прив'язаний до понять "регулярності" та професійності. Причому останні автор сприймає у змістовому контексті, що розглядається, як тотожні за значенням. Впадає у вічі, що тлумачачи поняття "армія" та "військо" як такі, що позначать якісно різні рівні в історичному розвитку збройних сил, О. Сокирко фактично відмовляє у професійності "збройним формаціям «дорегулярного» типу", тобто таким, котрі, згідно з відповідною дефініцією історика, за рівнем своєї організації були надто далекі від винятково професійного, регулярного рівня, яким, мовляв, могли пишатися лише зразкові "армії" ранньомодерної та модерної доби.

Звісно, що не може бути ідеальної термінології, яка б абсолютно точно зафіксувала сутнісне в збройних силах у різні історичні періоди їх розвитку. Відтак, повертаючись до питання про термінологічне означення збройних сил Війська Запорозького у перші десятиліття XVII ст., у своєму дослідженні ми спиратимемося на терміни "армія" і "військо" як рівнозначні. Утім, частіше використовуватиметься другий термін, як такий, що фігурує у тогочасних джерелах і є історичною назвою запорозьких збройних сил. Що ж до відповідної дефініції, то ми спробуємо її сформулювати після того, як розглянемо у цьому, а також наступному розділах запорозьку армію (військо) крізь призму джерельних свідчень.

1. Інституційні особливості владної вертикалі Війська Запорозького

У перші десятиліття XVII ст. запорозьке козацтво поповнювалося вихідцями з різних соціальних станів тогочасного українського суспільства. Козаки, представники міщан, селян, а також бояр і, навіть, шляхти, в пошуках кращої долі йшли за пасмо порогів Дніпра. Там знаходився козацький осідок, розташований у важкодоступних дніпровських плавнях з численними островами, озерами та протоками, що в джерелах виступає під назвою "Низ", "Запороги", "Запорожжя", "Січ". У цій місцевості козаки формували військові загони, обирали військових ватажків і ходили у морські та сухопутні походи за здобиччю. На думку дослідників, від 1593 р. і до 1638 р. козацька твердиня, елементом фортифікації якої були дерев'яні оборонні споруди — так звані засіки, розташовувалася на дніпровському острові Базавлук. В історіографічній традиції, що склалася, зазначені укріплення називають Базавлуцькою Січчю, Січчю, або Запорозькою Січчю (до середини XVII ст. вона змінила своє розташування: від 1639 р. виникла Микитинська Січ на перевозі через Дніпро Микитин Ріг, а від 1552 р. — Чортомлицька Січ поблизу гирла р. Чортомлик, правої притоки Дніпра)[5].

Утім, як можна судити з деяких джерел, упродовж 1593–1638 рр. таки не існувало жорсткої прив'язки місцярозташування запорожців до о. Базавлука. Є дані

[5] *Щербак В.* Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст. — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 45–64; *Його ж.* Базавлуцька та Микитинська Січі // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 548–557; *Ленченко В.* Рукописні плани Запорозької Січі XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9. — С. 163.

про те, що в певні роки козаки перебували на Запорожжі поза цим островом. Щоправда, точно локалізувати їхні становиська не завжди можна, як-от на підставі інформації про те, що 1628 р. кошовий отаман Яцина був із запорожцями на Запорожжі в "куренях" у Шаховій вітці[6]. Того ж таки 1628 р. очевидно у цій самій місцевості перебував гетьман Іван Михайлович Сулима, який при відправці своїх листів адресатам зазначав, що її на видано "за Порогами у Січі"[7]. Тим часом вже 1629 р. запорозький гетьман Левон Іванович писав листи "За Порогами [біля] ріки Чортомлика", "За Порогами у Січі біля [Ч...]лика [Чортомлика?]"[8]. Прикметно, що запорозький лист, адресований німецькому імператорові Рудольфу II, містить наголос на тому, що його написано "на рукаві Дніпра": "Дано на Базавлуку, на рукаві Дніпра біля Чортомлика, дня 3 липня, року 1594"[9].

Що являв собою козацький устрій на Запорожжі і чи був він тотожний політичному та організаційному устрою Війська Запорозького? Яким чином козацька влада проявляла себе на волості, тобто заселеній території Речі Посполитої, насамперед у Подніпров'ї, де мешкали не лише козаки, а й представники інших соціальних станів, існували станові суди та органи самоврядування, шляхетські корпоративні зібрання, мала поширення панська влада і юрисдикція, функціонували органи державної влади на місцях? За рахунок яких економічних ресурсів існувало козацьке військо?

Спроби дати відповіді на деякі з цих запитань давно зроблено в історіографії. Наприклад, Михайло Слабченко обстоював гіпотезу, згідно з якою перші козацькі курені виникли із "колив". Під цим терміном дослідник розумів неосілі ватаги промисловців-уходників, котрі "коливали" — кочували по степах в межах певних територіальних одиниць. Згодом вони об'єдналися в один кіш (табір) під владою виборного отамана. Для М. Слабченка Запорозька Січ являла собою федерацію самостійних куренів, кожен з яких мав виборного отамана. Під час війни на чолі війська зазначеного федеративного утворення ставав тимчасовий полководець — наказний кошовий отаман, який діяв разом з тимчасовими військовими начальниками — полковниками[10]. Висловлені М. Слабченком міркування, що проектується на ранню історію Запорожжя, попри їх оригінальність не підкріплені належним чином історичними фактами. Щодо сучасних українських істориків, то деякі з них схильні до абстрактних теоретизувань про генезу козацького устрою, що значною мірою відірвані від джерел[11]. Як видається, пролити світло на сформульовані вище запитання можуть насамперед джерела, що дійшли до нашого часу.

---

6 Яцина до М. Дорошенка, 30.III (9.IV?) 1628 // AGAD. — AZ. — Rkps. №3036. — S. 88, 94.

7 І. Сулима до К. Радзівілла, 29.XII 1628 // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т. 7. — С. 87.

8 Л. Іванович до Г. Чорного, 1.XII 1629 // AGAD. —AZ. — Rkps. № 3036. — S. 97; Л. Іванович до невідомого, 1.XI 1619 // Ibid. — S. 99.

9 *Еріх Лясота зі Стеблева.* Щоденник. — С. 108.

10 *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–230.

11 Див., наприклад: *Паньонко І.* Органи влади Запорозької Січі. — Львів, 2006.

Наративні óбрази козацького устрою

Твори авторів другої половини XVI — першої половини XVII ст. про українських козаків подають інформацію про них у розповідній формі і насамперед в образному, емоційному сприйнятті, що перебуває в орбіті певних культурних, свідомісних та ідеологічних уподобань, орієнтацій, буденних уявлень та передсудів. У таких творах можна зустріти цікаві для тогочасного читача замальовки козацьких звичаїв та способу життя, котрі, при їх більш уважному розгляді, демонструють явні ознаки перелицювання розповідей та чуток про звичаї і спосіб життя представників інших етносів. Подібними рисами вирізняється, приміром, твір Яна Красінського "Полонія" (1574), автор якого писав про козаків, що вони "стійко переносять холод, голод і всілякі злигодні. Озброєні вони легко, подібно до татар. Коней мають дуже гарних і особливо придатних для невеликих сутичок. Сідла на конях вони влаштовують таким чином, щоб можна було легко повертатися на всі сторони й стріляти з лука. В битвах найчастіше пускають у хід луки, разячи градом стріл ворожих вершників і їхніх коней. Озброєні вони також шаблями, на зразок східних, і короткими списами. У ворожому краю просуваються дуже швидко, все віддаючи вогневі й мечу; а, власне, в швидкості полягає і безпека, і звитяга воїна. Живуть вони в широких подільських степах, де ведуть постійно війни з кримськими татарами. Возять з собою в паках всі свої пожитки, копчене м'ясо і сіль, змішану з перцем. Кожен має також при собі кресало й губку, щоб, забивши якусь дичину (якої повно в тих безлюдних степах), можна було тут же розвести вогонь і засмажити її, приправивши сіллю з перцем"[12].

Неважко переконатися, що Я. Красінський подав відомості, які відображали його знання про козаків: щодо їхньої витривалості, озброєння шаблями східного типу і луками, використання у походах кресала та губки. Це знання вочевидь відповідало тогочасним реаліям буття козаків. Утім, подібними прикметами життя та зброєю вирізнялися не тільки козаки. Впадає в очі, що, описуючи козаків як степових воїнів, Я. Красінський явно скалькував тактику татарських нападів та ведення бою з широким використанням луків і швидкими пересуваннями кінноти. Цей автор вочевидь мав бажання здивувати та вразити читача повідомленням про екзотичні гастрономічні уподобання козаків, які, мовляв, мали за правило споживати сіль не інакше, як змішавши її із перцем (подібні цікавинки, що, напевно, шокували європейських читачів, котрі звикли до своєї традиційної кухні, полюбляв також Г. Боплан).

Є підстави стверджувати про вплив таких загальних оповідей авторів першої половини XVII ст. на історіографічну традицію вивчення устрою запорозького козацтва. Якщо в тогочасних щоденниках певних подій, пов'язаних із запорожцями, інформація про них більшою або меншою мірою могла набувати виміру документальності, зафіксованої очевидцями, то у творах історичного та мемуарного жанру очевидно переважать суб'єктивні методики, що поставали "текст", як переосмислений конкретним автором із певних культурних, естетичних й ідеологічних позицій, а також з опорою на ресурси власної творчої уяви. Оскільки за браком місця немає

---

[12] Цит. за: *Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 51–52.

можливості детально висвітлити увесь масив подібних "текстів", то, аби мати певне уявлення про їхню змістову спрямованість, зосередимо увагу на деяких з них.

Зокрема, привертає до себе увагу повідомлення Г. Боплана про те, що вибори тимчасового головнокомандувача морським походом — отамана відбувалися на загальній козацькій раді за процедурою виборів запорозького гетьмана. За даними цього автора, пряме обрання запорозького зверхника здійснювали усі повноправні козаки (в джерелах вони нерідко виступають під терміном "старовинні") і з дотриманням певних церемоніальних дій та умовностей. Ідеться про удавану відмову того, кого висунули на пост гетьмана, або ж похідного отамана морської виправи, прийняти таку почесну і відповідальну владу; його запевнення у жертовному служінні на високому посту заради загального добра запорозької громади; скріплення ухваленого рішення ради загальними вітальними вигуками козаків, а також взаємним ушануванням виборців та їхнього обранця через уклін та рукостискання[13].

Відомості про козацький устрій, що їх подав Г. Боплан (як і решта авторів праць мемуарного та історичного жанру XVII ст., що в них порушено цю тему) є надто загальні. До того ж, вони написані згідно з відповідними жанровими приписами своєї доби. Це означає, що немає жодних підстав сприймати наявні в таких творах повідомлення про устрій запорозьких козаків як безсторонні свідчення документів.

Серед згаданих вище "літературних" джерел про запорожців, їхній політичний та військово-організаційний устрій, привертають увагу своєю інформаційною насиченістю праці Шимона Старовольського, зокрема його книга "Полонія" (1632). Торкаючись цієї теми, він, зокрема, зазначив: "Дістали Козаки Запорізькі помітне значення зовсім недавно. На початку весни, [коли] з таненням снігів поля (степи; Дике Поле) починають ставати приступними, ті, ким рухає [бажання] військової слави, готують човна та припас, пливуть вниз Дніпром до тих вище означених островів Козацьких, де ватажок їх, або Гетьман, вибір (добірний загін) робить з тих, хто прибув і тих, хто гідний оцінює [та] внести до реєстру Писарю наказує. Негідним [велить] забиратись назад від нього, тим, кого з собою веде, припасом домашнім поступившись. Списані [до реєстру] чоловіки передаються під команду курінних отаманів (десятників), яким [вони] надалі послух віддають, аж доки або статус [їх], або умови зміняться цілком. Гетьман сам з-поміж них обирається і тримається [стільки], скільки і фортуна з ним. Якщо зрештою розумний і вправний у справах є, схвалюється Полковниками (тисячниками), так як і самі [вони] Сотниками, і навіть Сотники курінними отаманами, безперервно [аж] до кінця життя [урядує]. До цих дій, так само як і до формальної ради, не залучаються новобранці, аж до трьохрічного [стажу козакування]. Той час [вони] джури (слуги; невільники) місце займають, і караються найсуворіше своїми курінними отаманами, якщо прогрішать. {***Як новобранців карають.***} Той один [курінний отаман], крім дев'яти військових товаришів-ветеранів, має тридцять, а інколи і п'ятдесят новобранців, яким наказує як хазяїн навіть, найбільше зі вступом до битви, оскільки тоді, якщо часом якийсь з них кинеться навтьоки, з'являться [перед очі командира] більше не може, оскільки буде на смерть скараний; хіба лише часом дома, уже з поверненням усіх на зимові квартири, йому за посередництвом дозволено пробачення. {***Як Запоріжжя охороняють.***} Взимку Гетьман додому повертається, залишаючи на кожному острові п'ятсот [козаків] для охорони місця, армати та іншого військового спорядження.

---

[13] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 69.

Де в заглиблених в землю, з очерету зроблених, покритих корою дерев [куренях], чекають [вони] на повернення його [гетьмана] та бойових товаришів. Уважають, що доблесніші [від інших] є ті, хто лишався уже кілька років у тому суворому краю на морозі і славу, для загального добра на сторожі залишаючись, підтримали"[14].

Є підстави стверджувати, що Ш. Старовольський правильно окреслив загальні принципи, що лежали в основі політичного та військово-організаційного устрою запорозької спільноти: функціонування інституту козацької ради, яку творили повноправні козаки-товариші; виборність запорозьких посадовців та ієрархічно підпорядкованих військових начальників: нагорі владної піраміди стояв гетьман, за ним ішли полковники, потім сотники та десятники (отамани); практика обліку козаків, що прибували до війська, тобто внесення їх до військового реєстру; наявність інституту неповноправних козаків, власне військових слуг — джур, який поширювався на усіх новобранців упродовж трирічного терміну; влаштування на Запорожжі арсеналу; сезонне перебування козаків на Запорожжі та його охорона взимку певною військовою залогою.

Організовані на таких засадах у військо запорожці зазвичай ходили у здобичницькі походи проти Османської імперії та її васалів, протидіяли нападам турків і татар на українські землі, служили найманцями європейським володарям. Водночас представлена у наведеному вище джерелі картина козацького устрою є доволі архаїчною для другого десятиліття XVII ст. З неї випливає, що це військо щорічно формувалося на Запорожжі за участю запорозького гетьмана, який виступав у ролі військового командира-організатора та бракувальника новобранців: новоприбулих, які відповідали певним критеріям, що задовольняли запорозьке товариство, він наказував записати до військового реєстру, а решту — проганяв. Насправді ж запорозький гетьман був не лише військовим командиром, який займався формуванням особового складу війська на Запорожжі і мав повноваження як головнокомандувач, а й політичною постаттю у Війську Запорозькому. Саме ж військо, що формувалося у полки, сотні та десятки на Запорожжі, не вичерпувало форми організації козацької спільноти. Окрім того, Ш. Старовольський гіперболізував чисельність джур у десятників (отаманів). Якщо кожен із них справді мав би під своєю владою 30–50 джур, то це означало б, що, приміром, у понад 20-тисячному війську П. Сагайдачного, яке рушило на польсько-московську війну 1617–1618 рр. було щонайменше від 60000 до 100000 джур, що цілком суперечить історичним фактам. Прикметно, що в іншому місці своєї праці автор наводить більш реалістичне співвідношення між повноправними козаками та джурами у Війську Запорозькому, що становить приблизно 1 до 2,6[15].

Щодо форми об'єднання козаків на Запорожжі, то вони справді мали там військову організацію з певною ієрархічною структурою і мешкали у своєрідних казармах — куренях. Однак військовий порядок та життєвий уклад запорожцям запроваджував не гетьман, який щорічно з'являвся на Запорожжі з міграційною хвилею козаків із волості. Як і в останні десятиліття XVI ст., у першій половині XVII ст. козаки, котрі облаштовувалися за дніпровськими порогами військовим табором, що мав назву *кіш, курені*, творили корпорацію вільних воїнів-рицарів – кошове товариство. Це були повноправні запорожці — товариші, які мало право

---

[14] *Старовольський Ш.* Полонія // *Вирський Д.* Зазнач. праця. — Ч. 1. — С. 275.
[15] *Старовольський Ш.* Полонія — С. 275.

голосу на загальних зібраннях — радах (являли собою інститут прямої демократії). Вони підкорялися владі виборних отаманів, котрі організовували їхнє господарське і військове життя та побут. На чолі кошових козаків стояв кошовий отаман, який у своїй діяльності спирався насамперед на осавулів[16]. Із настанням зими ритм життя на Запорожжі справді уповільнювався. Залишивши там невелику залогу, основна маса козаків поверталася на волость (тобто заселені землі, насамперед Подніпров'я, які були охоплені адміністративно-територіальними структурами влади Речі Посполитої), де вони мали власні домівки та господарства.

Праці, про які йдеться, зазвичай вирізняються авторським суб'єктивізмом, нерідко вони сфокусовані на ті чи інші риторичні цілі, тобто, по суті, є творами літературно-художнього спрямування, що відображають насамперед рівень загальної культури, політичні уподобання, світоглядні та художньо-естетичні смаки авторів. Попри це вони містять важливу інформацію про політичний устрій запорозької спільноти. Завданням дослідників є з'ясувати ступінь достовірності цієї інформації, в тому числі її перевірки, якщо це можливо, джерелами документального характеру.

Загалом, джерела дають підстави стверджувати, що козацький гетьман спирався на Запорожжя як головний традиційний збірний пункт козацтва та воєнний оплот Війська Запорозького на татарському прикордонні. Його влада формально і значною мірою фактично поширювалася на усіх запорозьких козаків, насамперед тих, які перебували за дніпровськими порогами, а також тих, котрі мешкали на волості. Козаків, які мали осідок на українских землях поза Запорожжям, називали волосними, а в деяких джерелах — городовими (від "городів" — укріплених поселень). Їхній політико-правовий становий устрій відрізнівся від кошового устрою Запорожжя. Адже останній відповідав насамперед запитам табірного військово-польового життя козаків. Розглянемо детальніше питання, пов'язані з особливостями устроєвої моделі запорозької спільноти з тим, щоб з'ясувати, як насправді діяв у Війську Запорозькому механізм управління військом та його постачання.

Політичний ритуал обрання гетьмана на раді

Найважливіші рішення щодо різних аспектів життя запорозьких козаків приймали на загальній раді. Вона являла собою вище законодавчо-розпорядче зібрання запорозького товариства і керувалася звичаєвим правом. До рад допускали тільки повноправні козаки. Власне, участь у радних зібраннях була їхнім обов'язком. Волевиявлення запорозької громади поставало в межах специфічної демократичної процедури, супроводжувалося певними ритуалами, а його результатом були обов'язкові до виконання владні ухвали, рішення та настанови. На загальних радах обирали також гетьмана, який був наділений насамперед прерогативами виконавчої влади та головнокомандувача козацьким військом. Загальна козацька рада та гетьманський уряд складали основу інституційного устрою Війська Запорозького.

Від 80-х рр. XVI ст. і до початку XVII ст. в історичному бутті українського козацтва спостерігалися зміни стрибкоподібного характеру. У цей період відбулося інституційне становлення Війська Запорозького. Козацтво рішуче ступило на шлях сво-

[16] Яцина до М. Дорошенка, 30.III (9.IV?) 1628. — S. 88, 94.

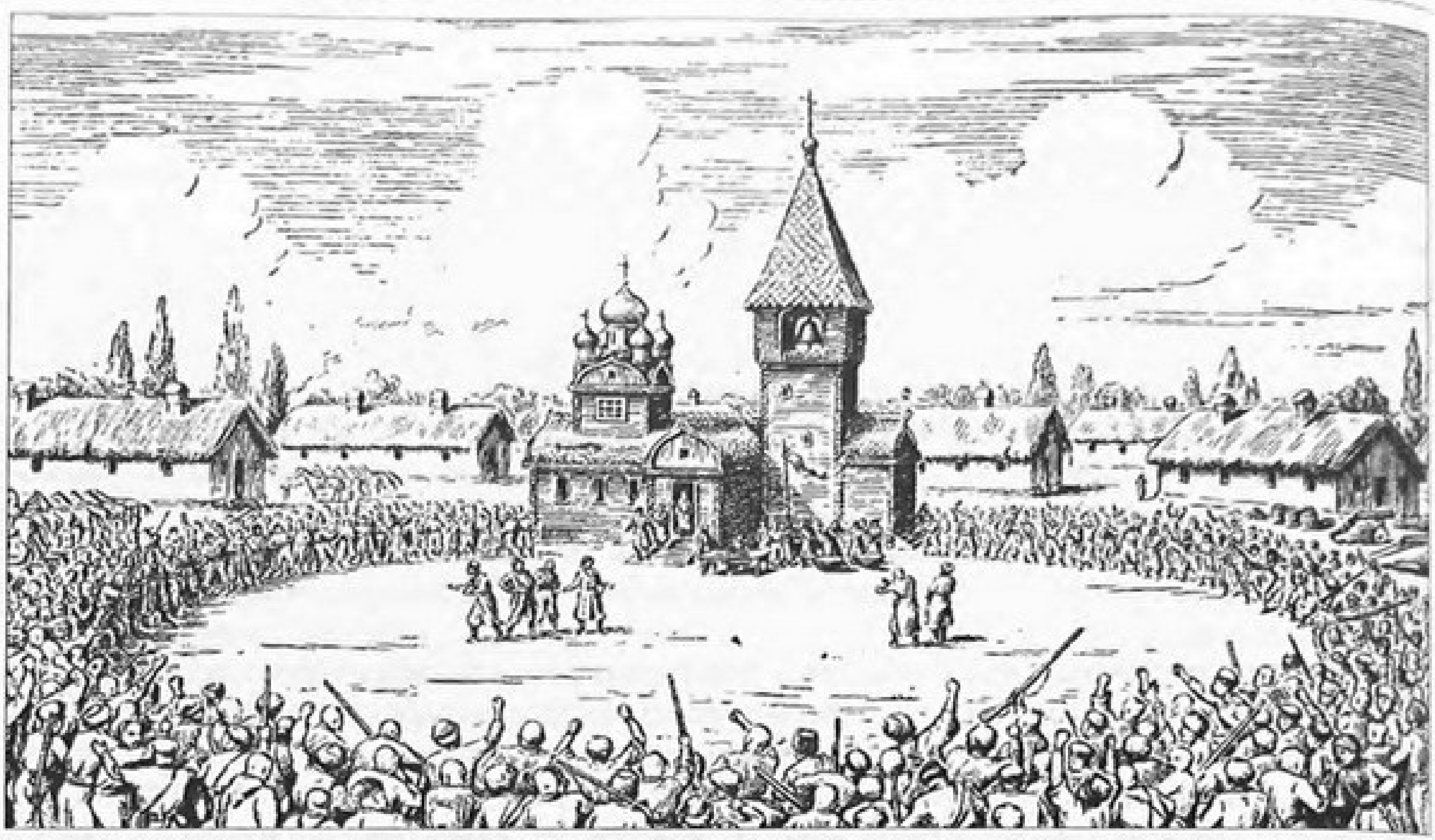

Козацька рада на Запорозькій Січі. Малюнок А. Жука

го політичного і станового утвердження в суспільстві. У джерелах збереглися дуже скупі свідчення про політичний устрій запорожців зазначеного часу. Певною мірою проливає світло на цю тему книга Бартоша Папроцького "Herby Rycerstwa Polskiego" ("Герби польського рицарства") (1584), у якій описано подорож польського шляхтича Самійла Зборовського на Запорожжя у 1581 р.

З цієї праці випливає, що найважливішим інструментом прямої демократії на Запорожжі була козацька рада — "рицарське коло". На радному зібранні козаки обирали гетьмана, тобто свого найвищого владного зверхника над запорожцями. Гетьманом став також С. Зборовський, який зі своїми супутниками прибув на місце постійної дислокації запорожців: "те урочище називається Томаківський острів, який є настільки широким, що на ньому можуть утримуватися двадцять тисяч осіб і чимало коней… через якийсь час там вийшли; усі радісно його вітали, одразу його проголосили гетьманом, стріляли з рушниць. На другий день, утворивши рицарське коло, засвідчили там йому повагу як гетьману і вручили гетьманську булаву"[17].

Як бачимо з опису приїзду С. Зборовського на о. Томаківку — центральний осідок козаків на Запорожжі (термін "Січ" Б. Папроцький не використовував), вибори гетьмана відбулися у два етапи. Вже у день приїзду до запорожців С. Зборовського проголосили гетьманом. Щоправда, про цю процедуру автор "Гербів польського рицарства" не подав відомостей — за винятком того, що зазначив: її завершення

[17] Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi // Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krysztofa Zborowskich / Zebrał Żegota Pauli. — Lwów, 1846. — S. 22.

козаки відзначили рушничним салютом. Наступного дня було скликано раду для легітимації гетьманського статусу С. Зборовського.

З представленого Б. Папроцьким опису цієї ради простежується просторова структура радних зборів: на визначеному для її проведення місці козаки вишикувалися колом. Вірогідно, такий порядок проведення ради мав на меті створити оптимальні умови для комунікації великого числа людей. Адже однакова відстань від центру радного кола (з джерел пізнішого періоду відомо, що там стояли промовці) до його периферії, де розташовувалися козаки, забезпечувала їм однакові можливості чути і бачити, що діється на раді. Зрозуміло, що на практиці радне коло не могло мати форму ідеально точної геометричної фігури. Водночас у такому порядку проведення зборів так чи так відображалася ідея рівності усіх учасників ради-кола, бо кругове розташування виключало поділ місць на більш почесні, або менш почесні.

Такі орієнтації політичної свідомості проявлялися і в тогочасному шляхетському середовищі. Зокрема, проведення нарад верхи на конях символізувало одну з основоположних устроєвих цінностей Речі Посполитої — шляхетську рівність. Вважалося, що висловлений з коня голос кожного шляхтича має таку ж силу, як голос сенатора або сановника, тобто досягалася рівність. Тоді як за умови проведення звичайної наради цього не могло бути, оскільки сановні її учасники сиділи б, а решта мусила стояти[18].

Вручення на раді С. Зборовському гетьманської булави можна розглядати як ритуальну санкцію зведення в гетьманський сан. Підтвердження цього можна знайти у промові, що супроводжувала згадане дійство і була виголошена від імені запорожців, у якій, зокрема, йшлося про таке: "вручаємо ту зброю перших гетьманів цього місця, які щасливо і з доброю славою нами керували. А ми тепер при тій булаві віддаємо [твоїй ласці] самих себе із нашим вірним хотінням і всілякою послушністю, бажаючи тобі того, щоб довго нами керував, через що зажив безсмертної слави собі, нам, милій вітчизні та своїм нащадкам"[19].

Отже, гетьманська булава мала для запорожців символічне значення. Вона розглядалася ними як військовий клейнод (булава — "зброя"), що уособлював найвищу військову владу над козаками. Впадає у вічі, що, звертаючись з промовою до С. Зборовського, козаки наголосили на традиції гетьманської влади, давності її існування. Вочевидь у цьому простежується особливий ціннісний підтекст. Адже для запорожців булава, що уособлювала владу їхнього найвищого зверхника, була зброєю (у переносному значенні) "перших гетьманів цього місця". Тобто, гетьманську владу включено у політичну традицію Запорожжя. Тим часом у суспільній свідомості XVI ст. традиція, або так звана старовина, розглядалася як моральна, так і правова категорія. Апелювання до звичаю, "старовини" (власне, звичаєвого права) було сталою ментальною установкою, воно мало вагому юридичну силу і виразний політичний підтекст. Зокрема, поклики на предків й ідеалізація минулого входили до шляхетської системи цінностей. До них зверталися як до аргументу в політичній публіцистиці, сеймикових лаудах. Причому сила традиції

[18] *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a spoleczenstwo obywatelskie. — Warszawa, 1995. — S. 14.

[19] Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi. — S. 22.

була настільки сильною, що зацікавлені особи намагалися одягти нові ідеї в шати давнини[20].

У цьому разі "старовина" проектувалася на військовий і політичний устрій "цього місця", тобто рицарську корпорацію Запорожжя, вводячи її, отже, у зрозуміле для сучасників легітимаційне русло. Прикметно, що символічний зміст булави як військового клейнода не вичерпувався "означуванням" найвищої військової влади над запорожцями, а також вказівкою на її старожитність, тобто законність гетьманської влади та її високий моральний статус. Адже козаки сприймали цей атрибут гетьманської влади якщо не як річ, що має магічну силу, роблячи щасливим гетьманський провід, то, принаймні, уособлення доброї слави і воєнного щастя запорожців. Саме тому при булаві, яка пов'язували з "щастям" і "доброю славою" гетьманів-"родоначальників" ("перших гетьманів") козаки давали обіцянку вірності новообраному гетьманові.

Для ширшого окреслення орієнтацій політичної свідомості та ціннісних установок запорожців початку 80-х рр. XVI ст. наведемо такий фрагмент відповіді С. Зборовського на вручення йому гетьманської булави: "Не для того сюди приїхав, аби взяти на себе те, щоб мав командувати настільки хоробрими і справними рицарськими людьми, а тільки для того, щоб, прийнявши разом з вами товариство, ділити порівну усяке щастя, [як] зле, [так] і добре, потім [щоб] служити своїй милій вітчизні як молодший серед вас, за вашою, рицарських людей, порадою і наукою... приймаю від вас той уряд, [перебуваючи] на якому, коли б довелося помилитися, як мало бувалому — очікую того, щоб від вас буду ласкаво перестережений"[21].

Видається очевидним, що у цій промові — незалежно від того, чи справді її виголосив С. Зборовський, чи вона була йому приписана, так чи так зроблено поправку на реально існуючі тогочасні козацькі звичаї і ритуали. Адже вже сам жанр промови, зверненої до запорожців, передбачав принаймні мінімальне врахування того (хоча б на рівні опосередкованих звісток, чуток), що може сприймати козацька аудиторія, а що їй є зовсім чуже. З огляду на це можна спробувати вирізнити ті змістові лінії наведенного вище тексту, де взято до уваги загальну ментальну налаштованість козаків та відтворено дух публічної риторики, що вочевидь звучала під час обрання гетьмана. Якщо виходити з ідейної та соціально-психологічної спрямованості промови С. Зборовського, то, найвірогідніше, "козацькими" були такі її моменти: засвідчення тим, кого обирають на гетьманство, цілковитої відданості козацькому товариству; утрируване наголошення ним на своїй приниженості і недосвідченості порівняно із загалом рицарів-виборців; умисне запобігання перед останніми щодо їхніх порад, повчань і пересторог, яких потребуватиме гетьман, перебуваючи на своєму посту.

Те, що такі ідейні мотиви справді втілювалися в етикетні правила та риторичні кліше, що супроводжували обрання запорозького гетьмана, доводить їхнє закорінення в подальшому у політичній практиці козацтва. Промовистим підтвердженням цього можуть служити свідчення Г. Боплана, зібрані ним (в тому числі шляхом безпосереднього спілкування із запорожцями) під час свого перебування в Україні у 30-х рр. XVII ст.

---

[20] *Opaliński E.* Op. cit. — S. 99, 100.
[21] Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi. — S. 22–23.

За його словами, процедура обрання запорозького гетьмана (le General) передбачала таке: "коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за братів (так вони називають між собою один одного)"[22].

Як можна переконатися, цей текстуальний уривок в основних моментах майже дзеркально відтворює способи словесної поведінки, що опредметнилися у промові С. Зборовського під час вручення йому гетьманської булави. Адже як у першому, так і другому випадках претендент на гетьманство (новообраний гетьман) говорить про речі, які від нього за традицією очікують почути ті, хто його слухають. Насамперед це удаване самоприниження, висловлення сумніву щодо власної спроможності тримати гетьманський провід над запорожцями. Погодившись стати гетьманом, С. Зборовський під час своєї промови говорив про свою "молодшість" порівняно з "хоробрими і справними рицарськими людьми" — запорозькими козаками, а завершуючи її наголосив на своїй малій бувалості і потребі для себе під час перебування на гетьманстві вислуховувати напучення і настанови від досвідченого запорозького рицарства. Незважаючи на дещо складнішу режисуру виборчого процесу, що представлена в "Описі України" Г. Боплана (вирізнення промови претендента на гетьманство і заключного слова новообраного гетьмана), в цьому разі також використано аналогічні за змістовим навантаженням, а також ментальною спрямованістю аргументи — невміння, малі заслуги, брак досвіду (або похилий вік), недостойність, нездатність.

Обидва тексти, що розглядаємо, мають деякі ще симптоматичні спільні риси. Йдеться про маніфестування новообраним гетьманом своєї вірності і відданості запорозькому рицарству-козацтву. Останнє, в одному випадку, означено терміном "товариство" ("щоб, прийнявши разом з вами товариство, ділити порівну усяке щастя, [як] зле, [так] і добре"). В іншому випадку, своєрідним еквівалентом поняття "товариство" виступає поняття "побратимство", що випливає з фрази "завжди готовий покласти своє життя за братів (так вони називають між собою один одного)".

Нарешті, процедура поставлення гетьманом, що описана у книзі Б. Папроцького та у творі Г. Боплана є схожою у своїй початковій фазі: запорожці зупиняють свій вибір на найбільш гідному і здібному претендентові на гетьманство. Причому у Г. Боплана звернено увагу на те, що великий вплив на прийняття відповідного рішення має старшина і заслужені козаки, наділені моральним авторитетом. Прикметним щодо цього є спостереження Еріха Лясоти (посла німецького імператора Рудольфа II, який у 1594 р. побував з дипломатичною місією на Запорожжі) стосовно того, що шанс здобути гетьманську булаву мав не будь-хто з

---

[22] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 69.

козаків, а лише гідна того людина. Як заявили йому авторитетні знавці запорозьких звичаїв — "найзнатніші із товариства", таких шансів не мав авантюрист Станіслав Хлопицький, котрий "видав себе за їхнього гетьмана, яким не був і не мав надії колись стати, як я довідався з розмов із найзнатнішими з товариства"[23].

Отже, порівняння промови, виголошеної С. Зборовським до козаків із джерелами кінця XVI – першої половини XVII ст. виявило між ними ряд спільних рис, які не можна віднести на рахунок випадкових збігів. Раз запорозьке козацтво на початку 80-х рр. XVI ст. мало такі прикмети політичної самосвідомості і групової тотожності, в тому числі політичні ритуали, які зберегли свою основу через десятиліття по тому, то це дає підстави твердити про їхню автентичність, а також закріплення їх у козацькій традиції. Причому ця традиція мала неабиякий запас міцності. Консервуючись на рівні архетипу у козацькій самосвідомості і ментальності, вона проіснувала століття.

Показовими щодо цього є пов'язані з цією темою факти з життя козаків Запорозької Січі у XVIII ст. У "Літописній оповіді про Малу Росію" О. Рігельмана, тобто творі, автор якого у 40-х рр. XVIII ст. близько спілкувався із запорожцями, а також використав опис Запорожжя, складений іншим його сучасником і "самовидцем" козацького життя — Семеном Мишецьким, є уривок, присвячений виборам козацької старшини. У цьому уривку, написаному на основі праці С. Мишецького, зазначено, що в тому разі, якщо обраний козаками претендент на старшинський уряд не виявляв бажання його посісти, то його "взяв по два человека, его за руки, а прочие сзади в спину и в шею толкавши, из куреня его выталкивали и с тою процессиею через всю площадь до сборища их доваживали, ругая и говоря ему в след: "Иди, скурвый сын: нам тебе треба; ты наш батько; будь нам паном!" Приведши ж в круг, буде и всем там угоден, то вручали ему ту вещь, в какой чин он потребен, например, в кошевые палицу; но он, по козацкому их обыкновению, принимать не должен до двух разов, а в третий, препоручая ту вещь, говорят ему, чтоб он был им неотменно старшиною, и при том приказывают довбышу в литавры бить честь. Тот же, хотя б и не хотел, принужден принять и кланяться им, за что вторично литавренным же боем отдавалася честь ему; и мажут тогда старшины и козаки ему голову землею, не взирая, хотя б и грязь на то время случилась; что равно и прочим старшинам, при постановлении их, ту же честь воздавали" [24].

Отже, у першій половині XVIII ст. процедура обрання на старшинські уряди в Запорозькій Січі, у тому числі найвищі, зберігала основу, що вона її мала на початку 80-х рр. XVI ст. Йдеться про звичай, за яким претендент на старшинський уряд приймав до своїх рук відповідний клейнод лише після публічного засвідчення своєї покори і схилення перед авторитетом козацького загалу. У 80-х рр. XVI – 30-х рр. XVII ст. (джерельні свідчення про запорожців, наявні у книгах Б. Папроцького та Г. Боплана) це підкреслено ритуальним самоприниженням претендента. Інструментальне використання такого ритуалу збереглося також у першій половині XVIII ст., про що можна судити зі звичаю двічі відмовлятися від пропозиції, а на третій раз — погоджуватися на неї. Водночас у цей час в цьому ритуалі відбулося певне рольове зміщення акцентів: окрім ролі, якої мусив дотримуватися згідно з приписами старовини претендент на старшинський уряд, стала важливою роль

[23] *Еріх Лясота зі Стеблева*. Щоденник — №10. — С. 105.
[24] *Рігельман О. І.* Зазнач. праця. — С. 723.

козаків-виборців. Вона полягала у ритуалізованому втіленні ідеї верховенства козацького товариства Запорозької Січі. Специфічні риси з'явилися також у позамовній семантиці виборчого ритуалу. Козаки не стільки умовляли, скільки шпетили свого висуванця на старшину, а після його обрання бруднили йому голову землею. Подібні словесні випади і значущі дії пов'язувалися із набуттям приватною особою особливого публічного статусу у Запорозькій Січі, що був важливим для спільного блага. Усе це могло символізувати процес перевтілення приватної особи через публічний обряд "очищення". Він мав на меті упокорення нею своєї гордині і каяття, що супроводжувалися демонстрацією торжества морального авторитету козацького товариства як джерела влади на Запорожжі.

Отже, є підстави стверджувати, що описаний у книзі Б. Папроцького хід обрання гетьмана засвідчив наступне: на початку 80-х рр. XVI ст. запорозькі козаки являли собою окрему, достатньо консолідовану соціально-політичну спільноту. Формою її організаційного об'єднання була військова корпорація, що поставала в серпанку рицарської орієнтації політичної свідомості козаків. У сфері політичного життя члени цієї корпорації керувалися принципами прямої демократії. Вони спиралися на специфічний каталог ціннісних установок і практикували ритуалізовані дійства, що об'єктивно підживлювало їхнє чуття групової тотожності.

Пряма демократія загальної козацької ради

Окрім розглянутих вище на основі праці Б. Папроцького особливостей функціонування загальної козацької ради на початку 1580-х років, певне уявлення про цей інститут дають також мемуари посла німецького імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, котрий, як зазначалося, 1594 р. побував на Запорожжі. Згідно із зробленим ним описом, явку козаків на раду забезпечували осавули. Причому лінивих вони гнали на раду силою, оскільки участь у раді розглядалася як громадянський обов'язок. Зібравшись на раду, що мала розглянути посольство Е. Лясоти, запорожці утворили коло, посеред якого став гетьман, котрий головував на зібранні. Поряд з гетьманом був також посол німецького імператора, який вручив йому свої посольські документи, а потім покинув радне коло. Тим часом грамоту посла зачитали козакам і кожен із них міг вільно висловити щодо цього свою думку — про це гетьман двічі нагадав присутнім.

Після тривалих нарад загальна козацька рада, що була формою прямої демократії, приймала рішення, яке ґрунтувалося на засаді одностайної згоди усіх козаків — учасників ради. Причому згоди досягали через процедуру волевиявлення більшості, що зводилася до схвальних або заперечних вигуків та підкидання шапок. Думка більшості автоматично ставала одностайним рішенням ради, оскільки меншості доводилося підкорятися більшості, адже незгодним погрожували смертю. Для обговорення специфічних політико-правових деталей справи, розгляд якої стояв на порядку денному та вироблення щодо цього певної позиції, збиралися представники старшини. Посеред радного кола вони сідали на землю і проводили свою нараду. Напрацювавши пропозиції, в тому числі підготовлені проекти документів, учасники цієї вузької наради через осавулів подавали їх на розгляд та затвердження присутнім на раді козакам. По тому, як учасники ради ухвалили рішення схвальними вигуками та підкиданням шапок, засурмили сурми, ударив ба-

рабанний бій, а також гарматний салют[25]. Як можна припустити, такий урочистий звуковий супровід був ритуалом, що закріплював колективне волевиявлення запорозької спільноти.

Інститут козацької ради, що ґрунтувався на прямій демократії, значною мірою залежав від охлократичних настроїв козацтва, а також його соціальної стихійності. Серед іншого, це давало можливість зацікавленим особам маніпулювати умонастроями запорожців і, навіть, переглядати щойно прийняті ухвали. Так, після того, як 20 червня козацька рада ухвалила стати на военну службу до німецького імператора, таємні противники цього рішення одразу розпочали серед козаків контрагітацію ("Кілька неспокійних голів разом з тими, кому там добре живеться, тобто вільними мисливцями, власниками суден або човнів пішли до простолюду й, бігаючи від хижі до хижі, переконували, що дорога далека й небезпечна, застерігали, щоб усі добре зважили, що роблять, аби потім не ошукатися"). Отож, вже наступного дня рада анулювала своє рішення[26]. Утім, така оперативність щодо перегляду радою власних ухвал радше була винятком, аніж правилом.

Козацька рада у політичному устрої Війська Запорозького посідала провідну роль, піднімаючись над інститутом гетьманства. Попри те, що той, хто ставав запорозьким гетьманом, отримував вельми впливовий у Війську Запорозькому пост, він значною мірою залежав від мінливих настроїв козаків, які могли скликати раду і позбавити його гетьманської булави. Недарма на початку XVII ст. гетьманський стаж запорозьких старшин нерідко вимірювався декількома місяцями[27]. Лише П. Сагайдачному вдалося довше затримуватися на гетьманському посту, хоча і його декілька разів скидали з гетьманства. Причому, якщо, в одному випадку, П. Сагайдачний приходив до влади під час кривавих замішань на козацькій раді, убиваючи своїх опонентів[28], то в іншому — невдоволені ним, як гетьманом, козаки тягнули його до води, аби утопити. Щоправда, свій намір вони не здійснили, однак відібрали у поваленого гетьмана булаву[29]. Деяких гетьманів, котрі потрапляли у немилість до козаків, вони карали тим, що приковували, як злочинців, до гармати[30].

Отже, за умов прямої участі усіх повноправних запорожців у прийнятті владних рішень радою, ступінь виваженості та практичної ефективності цих рішень значною мірою залежала від особливостей колективної психіки та психокультури запорозької спільноти загалом. У спеціальній літературі ця тема досліджена в слабко. Утім, деякі дослідники, котрі хоча і не бажають мати клопіт із вивченням джерел, однак не проти того, аби робити щодо цього глобальні узагальнення. Приміром, О. Донченко та Ю. Романенко, які розглядають історичні умови формування українського менталітету та аналізують у такому контексті властивий для архетипової структури візантійського менталітету архетип "героїзованого злочинця", виходять із того, що останній "у поєднанні з зоологічним індивідуалізмом та маргінальністю… дає синтез — українського козака. Чим не «героїзований злочинець»? Та привабливість цього образу, сповненого авантюризму, хитрощів і войовничості,

[25] *Лясота Еріх зі Стеблева*. Щоденник. — С. 104, 105, 108.
[26] Там само. — С. 104, 105.
[27] *Сас П. М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — С. 23.
[28] П. Пачинський до Т. Замойського, 9.VIII 1619 // AGAD. AZ. — № 737. — S. 58–59.
[29] Сласький до С. Жолкевського, 26.VI 1620. — S. 504.
[30] Zbigniew Ossoliński. Pamiętnik. — Warszawa, 1983. — S. 96, 97.

настільки висока, що у XV–XVI ст. спостерігалося «масове покозачення» під впливом наступу кріпосницької Росії"[31]. Отже, О. Донченко та Ю. Романенко пишуть, що мовляв, наступ кріпосницької Росії у XV–XVI ст. спричинив масове покозачення українського населення. Навіть якщо не брати до уваги цю елементарну помилку, а також сприйняття авторами романтично-фольклорних уявлень про козаків та загальні, хоча й епатажні, судження про "зоологічний індивідуалізм", то і тоді не можна не помітити, що вони схильні розглядати козацтво як певну незмінну впродовж століть соціальну сутність зі сталим набором соціокультурних та психологічних рис[32].

Тим часом у джерелах, все ж, існують доволі виразні вказівки щодо ментальних установок запорожців та культурної основи їхніх соціально-психологічних реакцій, котрі проявлялися на рівні буденної свідомості і повсякденного життя. Насамперед привертає до себе увагу відзначена у "Гербах польського рицарства", щоправда з певною гіперболізацією, часта зміна настроїв запорожців. Її постійно відчував на собі С. Зборовський упродовж усього часу свого перебування на Запорожжі. З одного боку, нібито мало місце захоплення козаків його рицарськими чеснотами, що спричинилося до вручення йому гетьманської булави. Козаки спрямовували на особу С. Зборовського прояви своєї слізливої чулості: щоб не допустити його до татарського стану, де на нього чекала ворожа пастка, вони "благали заради Бога, щоб не їздив, плачучи й віщуючи йому вже згубу"[33]. З іншого боку, запорожці раз по раз виявляли непокору новообраному гетьманові і замалим не покарали його за своїм звичаєм смертю — перев'язаши пазуху з насипаним туди піском та вкинувши у воду[34].

Така імпульсивна, емоційно забарвлена поведінка козаків найвиразніше окреслювала особливості соціальної психіки запорозького товариства, його загальну ментальну налаштованість. Неврівноваженість емоційної сфери запорозької спіль-

---

[31] *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. — К., 2001. — С. 212–213.

[32] На думку О. Донченко та Ю. Романенка, українська психокультура вирізняється емоційно-естетичною домінантою. Її специфіка, зокрема, полягає у тому, що, по-перше, у ній психологіка емоцій налаштована на одиничне і мінливе, а не на генералізоване й усталене; емоційність українця не вписується в певний етос (нормативну заданість), вона стосується міжособистісної комунікації, а не інструментальної діяльності. По-друге, емоції українця ніколи не спрямовані на об'єкт: його емоційні реакції по суті не пов'язані з об'ктивною дійсністю, однак завжди — з емоційним відображенням цієї дійсності, якому і надається статус самої дійсності. Тобто, в цьому випадку ототожнення емоційно-оцінювального та емпірично-фактичного постає як емоційний синкретизм язичництва. Раз українська психокультура продукує міф, який витісняє все визначене і незагадкове з поля зору, то психологіку міфу правомірно розглядати як психологіку емоційності та естетизму українців (*Донченко О., Романенко Ю.* Зазнач. працяя. — С. 246). Неважко переконатися, що і в цому разі висловлені О. Донченко та Ю. Романенком міркування щодо особливостей емоційної української психокультури не мають конкретної прив'язки до історичного часу. Окрім того, вони стосуються соціуму безвідносно до його соціальних страт. Через це перевірити істинність подібних суджень неможливо. Адже завжди знайдуться факти, котрі можна витлумачити як "за", так і "проти". Водночас обраний авторами дослідницький ракурс видається продуктивним при вивченні окремих соціальних спільнот у конкретних часових межах.

[33] Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi . — S. 26.

[34] Ibid. — S. 25.

ноти, що виражалася у різких коливаннях соціальних настроїв та зміні політичних уподобань козаків, вочевидь була причиною частої зміни їхніх гетьманів, про що йшлося вище. Адже демократизм козацького способу життя, що спирався на вироблені запорозькою спільнотою цінності громадянського спрямування, а також розвинене у козаків чуття свободи, самодостатності і самовладності густо був замішаний на охлократичній стихії. Досить показовим щодо цього є спостереження Г. Боплана, який звернув увагу на хистке становище гетьмана у Війську Запорозькому через його велику залежність від хвилевих настроїв козаків: "Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень [з ворогом], оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано"[35].

Хоча Г. Боплан помітно згустив барви, пишучи про стихію козацької демократії, через яку нібито гетьманів сліпо карали смертю за найменшу помилку, однак загалом він вірно відобразив нуртування охлократичних пристрастей на козацьких радах. Емоційно зорієнтований козацький психотип потребував спеціальної метамови, через яку ставала можливою продуктивна соціальна комунікація. Як правило, на рівні публічного спілкування на козацьких радах домінували образність, метафоричність мови, апелювання промовців насамперед до почуттів, а не ratio[36].

З емоційною сферою, що мала публічне вираження, була пов'язана сентиментальна чулість козаків. Показовим щодо цього є відповідне повідомлення королівських комісарів — польного гетьмана Миколи Потоцького та українського шляхтича Адама Киселя, які на початку травня 1637 р. перебували в козацькому таборі між Росавою та Кагарликом. А. Кисіль був прекрасно обізнаний як з способом життя козаків, так і їхніми політичними орієнтаціями, системою цінностей, світоглядом, а також психологією. Отже, у ході виконання комісарської місії для А. Киселя не важко було розставити таким чином психологічні, ідейні і політичні акценти, щоб домогтися від запорожців адекватної реакції.

Комісари вбачали своє завдання в тому, щоб не допустити виходу козаків на Запорожжя, а звідти в морський похід. Вони хотіли також змусити їх скласти присягу згідно з умовами Куруківської комісії 1625 р. Вимога про складення присяги була оприлюднена на козацькій раді 31 травня, що викликало неабияке обурення запорожців. Щоб вгамувати невдоволення, комісари виступили з промовою, яку у своєму звіті уряду переказували так: "Але ми не хотіли тим вдовольнитися,

---

[35] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 69–70.

[36] Варто зазначити, що підвищена емоційність козаків, які брали участь у радах великою мірою зумовлювалася "психологією юрби", властивою для зібраних в одне місце з певною метою великих скупчень людей. Водночас, як зазначалося вище, інститут козацької ради передбачав певний механізм підготовки і прийняття рішень, що зводився до логічного начала та застосування прагматичних і раціоналістичних критеріїв — йдеться про вузькі старшинські наради, на яких предметно і скрупульозно обговорювали певні питання, прораховували наслідки прийняття власних рішень ("не в їх звичці без певності братися за службу й вирушати в похід"), готувалися письмові документи, в яких артикульовано викладали наміри і вимоги запорожців (*Еріх Лясота зі Стеблева.* Щоденник. — С. 104–108).

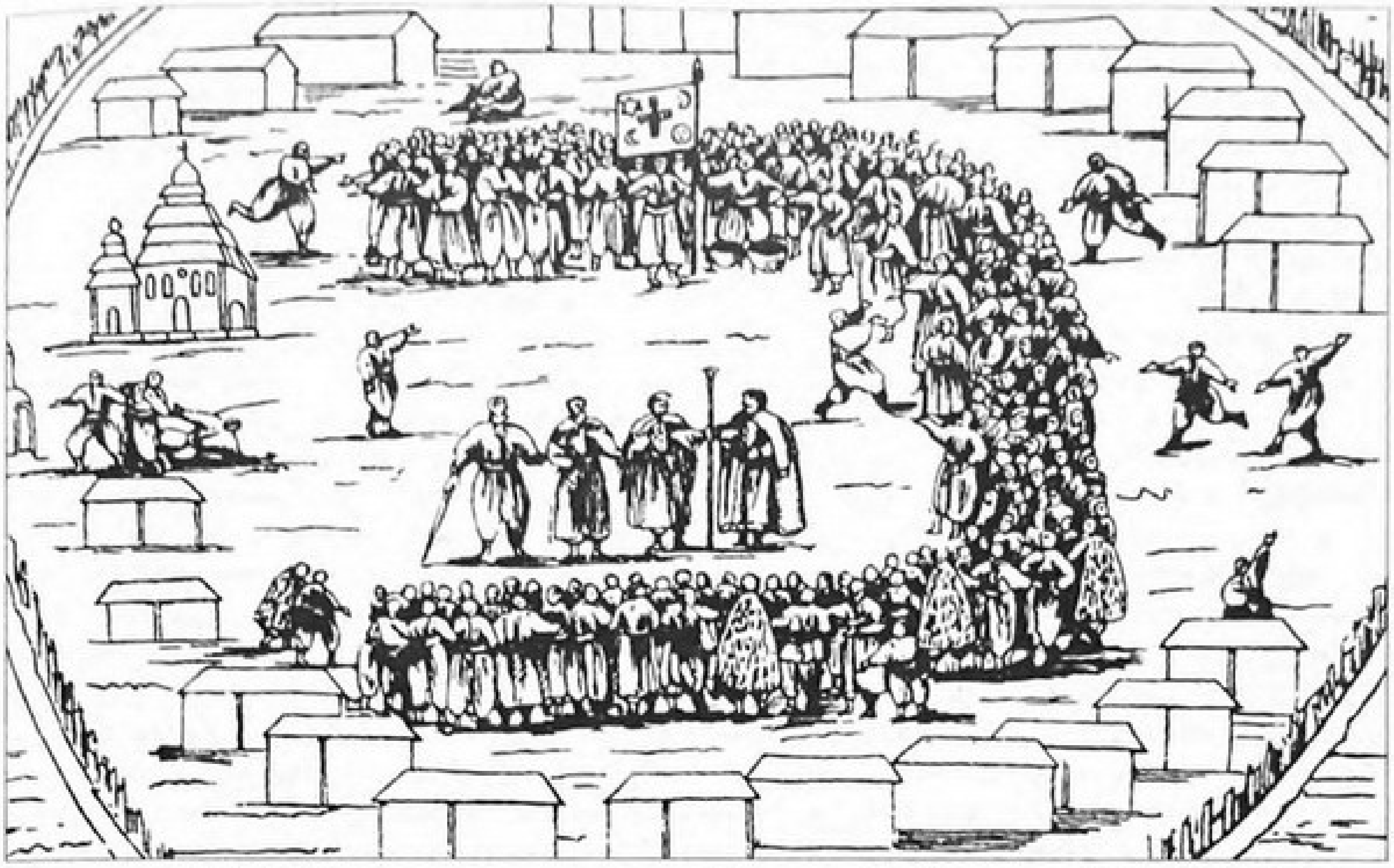

Запорозька Січ. Вибори кошового отамана. Малюнок О. Рігельмана. Між 1740-1780 рр.

нагадали їм ласку королівську. А скінчили на їх покрики погрозою, що ризикують останнім, бо як доведеться Речі Посполитій вийняти на них шаблю, то вийме так, що й саме ім'я козацьке знищить, бо волить тут бачити краще пустку і звірів диких, ніж ворохобливий плебс. Нагадали їм також, що підняти сваволю можуть, але до кінця довести — ніколи! Піти на Запорожжя можуть, але жінок і дітей залишать і не можучи там витерпіти довго, принесуть свої голови під шаблю Речі Посполитої. А зрадити та в інші сторони переселитися теж даремно погрожують, бо їх отчина Дніпро, і нема другого ніде. Дін ані в порівняння не може йти з Дніпром, ні тамтешня неволя з тутешньою вільністю: як рибі без води не можна, так козакові без Дніпра, а чий Дніпро, того й козаки мусять бути... та наша промова так розм'ягчила їх варварські душі, що сльози покотилися в багатьох, за винятком лише п'яних"[37].

Немає сумніву, що сльози на очах козаків з'явилися не під впливом погроз або раціоналістичних аргументів королівських комісарів, а через нагадування їм в емоційно забарвленій, естетизованій формі про козацьку вольницю, красу і привільність Дніпра, який символізував їхню "малу" батьківщину та спосіб життя. Це були ті місця, якими запорожці володіли за правом меча і де здобували рицарську славу їхні попередники. Тобто, слізлива чулість козаків пов'язувалася з тим, що у момент високого емоційного напруження були зачеплені струни їхньої душі, налаштованої на образно-емоційне сприйняття освоєного ними соціального і природного простору. Їхня сентиментальна слізливість була непідробним виявом любові до України, яка починалася для них з Дніпра.

[37] *Грушевський М.* Зазнач. праця. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 1. — С. 242–243.

Звернена до козаків промова королівських комісарів стала каталізатором, який сприяв виявленню згаданих вище рис козацької психіки і світосприйняття, однак вона не була причиною їхньої появи. Те, що козаки публічно проливали сльози зовсім не свідчило про відсутність у них твердої волі, здатності ставити мету й активно і наполегливо добиватися її реалізації, адже це підтверджує уся попередня практика військових походів, повстань, а також політичного життя. Як зауважили королівські комісари, напад слізливої чулості охопив усіх козаків (проти нього устояли тільки нетверезі). Оскільки надмірна емоційна рефлексивність проявилася у військовому середовищі, яке не надто плекало сентиментальність і до того ж мала колективне публічне вираження, то напрошується висновок, що козаки вважали таку поведінку припустимою і загальноприйнятою. Принаймні вони не вбачали у ній "жіночу" афективність, яку потрібно приховувати від стороннього ока як прояв слабкості воїна. Раз слізливість вважали прийнятною нормою публічної поведінки, можна припустити, що вона вписувалася у козацький рицарський етос[38].

Прикметно, що у вітчизняній писемній культурі другої половини XVII – початку XVIII ст. сентиментальна чулість у козацькому середовищі сприймали як прояв морально значущої поведінки і переосмислювали в категоріях піднесеного. Приміром, Феодосій Софонович у певному контексті писав про реакцію Б. Хмельницького та його оточення на звістку про смерть авторитетного серед козаків польського короля Владислава IV Вази (1648): "Послышавши Хмелницкиі о смерти короля Владислава, ревне плакалъ зь иншими своими, жалуючи такого монархи, бо кролъ Владиславь барзо был добротливыи"[39]. У розповіді Чернігівського літопису, присвяченій завершенню Зборівської битви 1649 р., вчорашні вороги також зображені людьми чулого серця, які дають волю сльозам, що морально очищують ("И плакалъ кроль самъ, сенаторове и Хмелницкий велми часъ не малый")[40].

Гетьманський уряд: структура та компетенція

Важливі відомості про повноваження запорозького гетьмана та структуру вищої влади у Війську Запорозькому подав Я. Собеський у своїй "Історії Хотинської війни". Зокрема, він писав: "Верховна влада над військом належить гетьману, який носить палицю як символ своєї гідності; обирається він не голосуванням, а загальними вигуками та підкиданням шапок; йому належить право життя та смерті кожного козака, поки він зберігає владу. Наступну сходинку у військовій ієрархії посідають чотири осавули і намісник гетьмана, наказний гетьман. Потім ідуть обозні, які завідують артилерією і начальники загонів, сотники та генеральний писар, який веде рахунок прибуткам і видаткам, складає листи до короля і найзначніших панів, для чого радиться з ченцями грецької віри. У Трахтемирові... зберігаються у відан-

---

[38] У західноєвропейському середньовіччі подібні психічні стани набували значень певної культурної матриці поведінки, що була значущою і для рицарів. При монарших дворах сльози вважали чимось прекрасним і таким, що очищує. Згідно з описами хронік, їх проливали, зокрема, посли і рицарі (*Тавризян Г. М.* О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры. — М., 1989. — С. 126).

[39] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 228.

[40] Лѣтописецъ, що ся въ руских и полскихъ сторонахъ дѣяло и якого року // Киевская старина, 1890. — Т. 29. — С. 78.

ні гетьмана та осавулів козацькі привілеї, гармати, різні трофеї, здобуті в турків, військові речі та знамена, які милостиво присилають їм польські королі на знак верховної влади над козаками в тому разі, коли вони беруть участь у воєнних діях Речі Посполитої"[41].

Попри те, що "Історія Хотинської війни" Я. Собеського побачила світ 1646 р., тобто майже через три десятиліття після московського походу запорожців 1618 р., зроблений у ній опис політичних засад та ієрархічної структури вищої влади Війська Запорозького в своїй основі актуальний, що можна довести на основі відповідних джерел, і для запорозької спільноти часів гетьманства П. Сагайдачного. Отже, запорозького гетьмана обирали за процедурою прямої демократії — вигуками козаків-виборців та підкиданням шапок. Гетьман, зокрема, мав компетенцію найвищого воєначальника та верховного судді: безпосередньо йому підпорядковувалися військові урядники та воєначальники високого рангу; він був наділений правом виносити смертні вироки козакам.

Найбільш наближеною до гетьмана владною ланкою були чотири осавули. Як і гетьман, вони відали наданими запорожцям привілеями, військовим арсеналом, клейнодами та трофеями. Під час загальних козацьких рад лише осавули церемоніально асистували гетьману, який головував на них (він мав право скликати ці ради), а також здійснював у радному колі, серед іншого, правосуддя. Загалом, осавули виконували не тільки значущі адміністративно-організаційні функції[42] при гетьмані, а й вкупі з ним публічно представляли вищу владу у Війську Запорозькому ("В усіх важливих воєнних справах гетьман скликає всю громаду і говорить до неї залежно від обставин. В цей час гетьман скромно і поштиво кланяється громаді, займає своє місце під розгорнутим королівським прапором і залишається з непокритою головою; всі сідають, а гетьман зі своїми чотирьома осавулами, стоячи, викладає сутність справи перед зібранням. Тут він проголошує звинувачення в провинах, якщо такі трапляються")[43]. Невідомо, чи мав чотирьох осавулів гетьман П. Сагайдачний, оскільки під час укладення Роставицької угоди 1619 р. в документах фігурує лише один осавул — Григорій Затеркевич, підпис якого стоїть одразу після підпису запорозького гетьмана[44].

Серед старшин, що були причетні до забезпечення функціонування Війська Запорозького насамперед як політичного інституту, а окрім того, ще й здійснення загального військового обліку та ведення фінансів, був генеральний писар. Військово-організаційні та командні функції у вищому ешелоні влади у війську були покладені на обозних, у віданні яких перебувала артилерія. Перелічених вище старшин, які виконували функції урядників при гетьмані — осавулів (осавула), генерального писаря та обозних, а також суддю, хорунжого, бунчужного — про ймовірність існування цих урядів у другій половині 1610-х – на початку 1620-х років ширше йтиметь-

[41] История Хотинского похода Якова Собеского 1621. //Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. —Вип. 2. — С. 91.

[42] За свідченням Е. Лясоти, осавули, зокрема, не лише забезпечували явку козаків на раду, а й виконували на ній роль глашатаїв (*Еріх Лясота зі Стеблева*. Щоденник— С. 104, 105, 108).

[43] История Хотинского похода Якова Собеского 1621. — С. 91.

[44] Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. — S. 338.

ся нижче, можна віднести до генеральної старшини. За певних обставин серед неї з'являвся наказний гетьман, який за дорученням запорозького гетьмана міг керувати як тимчасовий головнокомандувач окремими військовими угрупованнями у бойових операціях. Окрім генеральної, в козацькому війську була полкова, а також сотенна старшина, про що детальніше йтиметься нижче.

Отже, обраний козацьким загалом гетьман ставав головнокомандувачем запорозьких збройних сил, наділявся широкими владними прерогативами щодо управління ними, набував статусу голови радного зібрання, здобував вищу виконавчу владу і право суду, а також політично представляв Військо Запорозьке (під час переговорів та дипломатичних контактів). Йому були підпорядковані волосні козацькі адміністрації. Утім, у другому десятилітті XVII ст. влада запорозького гетьмана поширювалася насамперед на волосне козацтво Подніпров'я, яке традиційно перебувало у Війську Запорозькому. Тим часом він явно не міг ефективно контролювати тих козаків на волості, яких спонтанно породжував бурхливий процес покозачення міщан та селян (детальніше про це йтиметься нижче).

Оскільки у перші десятиліття XVII ст. запорозький гетьман не лише командував козацьким військом під час воєнних походів, а й дедалі більшою мірою займався поточними адміністративно-господарськими питаннями у сфері матеріально-технічного забезпечення війська, його управлінням, а також виступав як верховний суддя у спорах поміж козаками, то, як можна припустити, він не зміг би оперативно приймати владні рішення, якби кожен раз скликав задля цього загальну козацьку раду. І справді, є джерела, які сигналізують про функціонування у Війську Запорозькому гнучкішої системи гетьманського урядування, аніж традиційна інституційна модель: загальна козацька рада — гетьман.

Достатньо виразні вказівки щодо цього містяться в листі-універсалі[45] запорозького гетьмана Дмитра Барабаша від 17 березня 1617 р. Цей документ він видав у Черкасах, адресувавши його "старшему на тотъ час надъ товариством у переяславскихъ товаришовъ". З нього випливає, що до "нашої усієї ради" ("рады нашое зуполное") звернувся переяславський козак Гаврило Колушкевич, який скаржився на своїх сусідів Саченків, котрі захопили його орні землі, успадковані ним від батька ("отцовщину"), а також сіножаті. Розглянувши поданий скаржником "декрет", гетьман зі своїми дорадниками дійшли висновку, що права Г. Колушкевича

[45] У подібних джерелах зазвичай відсутні видові заголовки документів, Прикметно, що в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст., а також у більш пізній період дипломатичну листування позначали терміном "лист", а документи, що виходили з Військової канцелярії і стосувалися внутрішніх справ, поставали, зокрема, як "універсали" (*Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні дослідження та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 89). Універсали являли собою відомі ще з середньовіччя акти політико-адміністративної влади, через які широко повідомляли про справу. У них були певні сталі структурні компоненти, як, наприклад, в універсалах Богдана Хмельницького: institulatio — позначення імені і титулу особи від імені якої видається документ; inskriptio — адреса, ім'я (імена) осіб, до кого звернено документ; narratio — виклад подій, через які виникла потреба у видачі документа; dispositio — головна постанова; comminatio і sanctio — заборона порушувати документ; corroboratio — способи гарантування автентичності документа (печатка, підпис); datum — місце і час видання документа. З певними видозмінами подібна структура універсалів проіснувала аж до другої половини XVIII ст. (*Бутич І.* Вступ // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 33, 34, 35).

порушено Саченками. Відтак Д. Барабаш "під нашою військовою ласкою" та "суворим військовим покаранням" наказав переяславському отаману ("старшому"), щоб згідно з цим листом-універсалом Г. Колушкевичу були повернуті захоплені у нього землі та сіножаті. Причому з огляду на те, що Саченки вже засіяли захоплені поля, було ухвалено: після жнив оскаржені повинні передати скаржнику десятину від зібраного врожаю (косити сіно на сіножатях було заборонено) та повернути "на вічні часи" усі належні останньому земельні угіддя[46].

Як бачимо, в даному разі гетьманський уряд виступив фактично в ролі вищої судової інстанції у справі, що стосувалася земельних спорів поміж козаками. Причому як урядуючий гетьман Д. Барабаш виступив також від імені "нашої усієї ради". Звідси напрошується думка, що під останнім висловом крилася "вузька" рада при гетьмані, до якої насамперед входили наближені до нього старшини. В кожному разі є очевидним: справа, під час розгляду якої вивчали представлені позивачем документи, потребувала попереднього ретельного розгляду, що було неможливим зробити на багатотисячній козацькій раді. Як уже зазначено, на останній подібні питання розглядало мале радне коло з представників старшини. Судячи з усього, на момент написання Д. Барабашем свого листа-універсала в Черкасах не було настільки багато запорожців, щоб вони могли провести загальну козацьку раду.

Справедливість припущення про те, що використаний в універсалі Д. Барабаша вислів "наша уся рада" не означав загальну козацьку раду, підтверджують обставини проведення подібної "усієї ради", яку при гетьмані П. Сагайдачному було скликано 13 січня 1622 р. у Києві. Приводом до цього зібрання став намір королівських комісарів провести із запорожцями так звану комісію з метою істотного обмеження їхніх соціально-станових прав. Йшлося, серед іншого, про намір офіційної Варшави скоротити число козаків до трьох тисяч осіб. Комісари у своєму звіті зазначили, що ця "уся рада" ("radę swę iako oni zwali zupełną") відбулася на березі Дніпра і складалася з обмеженого числа запорожців, переважно старшин. На ній ухвалили відповідь комісарам на їхню вимогу негайно розпочати урядову "комісію" з козаками. У прийнятому запорожцями документі, який комісарам передав військовий писар Лаврентій Пашковський, зокрема зазначено, що рада в її нинішньому вельми обмеженому складі не може розглядати подібні питання, оскільки вони є у компетенції загального радного зібрання ("посполитій силі") козацтва, яке правомочне обговорити їх та прийняти відповідні рішення "одностайними голосами". Скликати ж цю загальну козацьку раду потрібно навесні — "до трави", коли зможуть зібратися усі козаки Війська Запорозького. Відтак комісарам потрібно запропонувати щодо цього певну дату.

Через декілька днів, 17 січня, у Києві знову відбулася рада, у якій взяли участь щонайбільше декілька сотень запорожців. Причому її, так само, як і попередню, проводили без гетьмана П. Сагайдачного, оскільки у цей час він був прикутий недугою до ліжка. Близько півтори сотні козаків ставали у центр радного кола та викладали зібранню свої скарги. Того ж таки дня засідала ще одна рада — тільки з кільканадцяти запорожців, вочевидь старшин. Місцем її проведення було помешкання гетьмана П. Сагайдачного. Ця вузька рада при гетьмані ухвалила, зокрема,

[46] Універсал Д. Барабаша старшому над переяславськими козаками щодо суперечки між Г. Колушкевичем та козаками Саченками, 7(17).III 1617 // Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ. — В изд.: Киевская старина, 1883. — Т. 6. — Май. — С. 145.

надіслати комісарам свою пропозицію щодо перенесення урядової "комісії" на інший термін. Гетьман та його дорадники підтвердили з цього питання позицію запорозької сторони, викладену напередодні у документі, який передав комісарам Л. Пашковський. Тобто, їхня мотивація зводилася до того, що у такому складі ця рада неправомочна вирішувати принципово важливі для Війська Запорозького питання. Через це комісарам запропоновано розглянути їх на загальній козацькій раді, яку можна буде провести навесні, коли з'явиться корм для коней ("[як] нам, кільканадцятьом видалося, керуючись призначеним від В[аших] М[илостей] часом, усьому війську [належить] зібратися на просторому місці, взявши для себе харчі і пустивши коники [пастися] у поле")[47].

Попри те, що рада при гетьмані категорично відмовилася розглядати питання, які кардинально суперечили козацьким інтересам, вона не проявила подібної принциповості щодо деяких інших тем, розгляд яких ініціювали комісари. Так, гетьман зі своїми дорадниками послали до комісарів декількох своїх представників на чолі із запорожцем Тимофієм[48], щоб вони отримали у комісарів грошову винагороду, належну запорожцям за участь у Хотинській війні 1621 р. 20 і 21 січня гетьман П. Сагайдачний, виступаючи від імені "полковників, сотників, отаманів і рицарства Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, які на цей час з'їхалися до Києва", дав комісарам гарантійні листи щодо того, що запорожці не ходитимуть у морські походи проти Османської імперії, доки звідти не повернеться польський великий посол, а також розписку про отримання від комісарів належних козакам Війська Запорозького 40000 злотих польських[49].

Отже, у час, що розглядаємо, окрім функціонування загальних козацьких рад, при запорозькому гетьмані існувала вузька рада зі кільканадцяти дорадників-старшин, серед яких був, зокрема, військовий писар. Для легітимації своїх рішень гетьман міг скликати також ради з обмеженим числом старшин та козаків — насамперед тих, які на той час перебували при його ставці. Причому усі ці радні зібрання розглядали переважно

---

[47] Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // Biblioteka Czart. — Rkps. — № 206. — S. 539–541, 551–553 s. zw.

[48] У джерелі, що розглядаємо, про цю особу, сказано, зокрема, так: "posyłamy Towarzyszow swych Pana Tymofieia Porucznika z innemi" (Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року. — S. 551). Як видається, в іменуванні "Пан Тимофій Поручник" останній компонент міг бути апелятивним окресленням, що вказував на статус військового урядника, військовий чин даної особи — *поручник*. Принаймні про це сигналізує та обставина, що зазначений термін є унікальний для козацького середовища другого десятиліття XVII ст., через що слово *поручник* навряд чи могло постати як прізвища запорожця Тимофія. Можна було б спробувати з'ясувати, які функції при гетьмані міг виконувати поручник. Однак робити це передчасно. Адже в публікації цього джерела, що його здійснила Агнешка Беджицька, використавши як базовий рукопис XVIII ст. з Бібліотеки Чарторийських у Кракові № 996 (а також рукопис № 206), зазначена фраза має такий вигляд: "posyłamy towarzyszów naszych Tymofieja Pinczuka z innemi" (*Беджицька А.* Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ. Komisyja Kozaków Zaporoskich anno 1622 // ЗНТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2006. — Т. CCLII. — С. 523, 529, 533). Оскільки у нас немає оригіналу зазначеного джерела, то немає можливості визначити, який варіант написання іменування є правильний: *Тимофій Поручник* чи *Тимофій Пінчук*.

[49] Ibid. — S. 557–561.

поточні справи і не мали права вирішувати питання, що стосувалися найважливіших інтересів запорозької спільноти, які перебували у компетенції загальної козацької ради.

Прикметно, що П. Сагайдачний в інтересах тах званих "старовинних" козаків спробував реформувати політичний устрій Війська Запорозького. Це питання потребує спеціального розгляду. В даному разі коротко зазначимо, що гетьман мав намір відмовитися від загальних козацьких рад, що ґрунтувалися на прямій демократії, принципі безпосереднього прийняття рішення усіма повноправними козаками та вирізнялися гуртуванням на них охлократичних пристрастей. Альтернативою їм мав стати заснований на представницькій демократії інститут ради, до якої козаки-виборці (тільки "старовинні" запорожці) делегували своїх виборних представників. Після прийняття тих чи тих ухвал ці представники доводили їх до відома місцевих козацьких товариств на волості. На таких принципах було проведено козацьку раду у липні 1619 р.[50] Однак, оскільки цей реформаторський план передбачав станову чистку — виписку з Війська Запорозького тисяч "новітніх" козаків — покозачених селян та міщан, він не був втілений у життя в повному обсязі, а П. Сагайдачний невдовзі позбувся гетьманської булави. Щоправда, практика проведення козацьких рад, на які збиралися делегати від козацьких товариств, певною мірою збереглася і в наступні десятиліття, наприклад, 1632 р. ("Ныне, де, черкасы всѣ живут по городам, а поѣхали, де, нынѣ изо всѣх украинных городов к гетману черкасскому, к Андрею Дѣденкѣ, выборных черкас по пяти человѣк в раду")[51].

Відносини гетьманів з кошовими отаманами Запорожжя

Як уже зазначено, в час, що розглядаємо, життя запорожців на Запорожжі не було жорстко прив'язане до якогось одного острова, де було укріплення. Потреби ведення уходницьких промислів та раціонального використання природних ресурсів пониззя Дніпра зумовлювали періодичну зміну місця розташування їхнього табору. Кошові отамани, котрі, як військові організатори і командири управляли козаками на Запорожжі й спиралися у своїй діяльності на осавулів, вочевидь займалися влаштуванням та регулюванням їхнього господарського життя на цих землях. На жаль, про це можна лише припускати, оскільки у джерелах кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. збереглося дуже мало відомостей про інститут кошового отамана Запорожжя. Про особливості та характеристичні прикмети пробування запорожців у пониззі Дніпра можна скласти певне уявлення з твору Мартина Пашковського "Дії турецькі і змагання козацькі з татарами" (1615):

Коли ж ми хочем знати, куди прибувають
        Козаки в рівночасся і де спочивають —
В Шабельниковій вітці, в Зборовського стані,
        Там зимують, бува й до Ружинського звані.
Навесні, коли тільки вода розіллється,
        Тоді до Чортомлика дорога в них в'ється

[50] П. Пачинський до Т. Замойського, серпень (після 9.VIII) 1619 // AGAD. AZ. — Rkps. — № 737. — S. 54, 59; 9.VIII 1619. — S. 13, 14.

[51] Акты Московского государства. — Спб., 1890. — Т. 1. — С. 54.

Або до Базавлука, добитки і речі.
Коні у Томаківці — все у безпеці,
Звідти йдуть, як робацтво усяке вилазить,
Літувать у місцини звичайні щоразу
Там, де Хортиця, скеля велика, а скоро
Йде осінь, то звідти вертаються споро
До Червоних гір. Добре місця свої знають,
В певнім часі звичайно на них проживають.
Саламаха — пожива, горіхи ще водні,
Звір усякий до того і риби всеплодні,
Виживляються з того, як вепри у тих лозах[52].

Як випливає із зробленого М. Пашковським опису побуту козаків на Запорожжі, умови їхнього повсякденного життя диктували сезонні цикли. Залежно від пори року запорожці здійснювали господарські міграції у пониззі Дніпра униз або вгору по його течії, де на численних островах полювали на звіра, ловили рибу, а також випасали коней, для котрих безпечним місцем був о. Томаківка — там їх важко було захопити татарам. Судячи з усього, подібні сезонні переміщення козаків визначалися звичаями регламентаціями та контролювалися кошовими отаманами.

Утім, насправді запорожці не були, як їх зобразив М. Пашковський, дітьми природи, котрі, мовляв, цілком задовольнялися дарами запорозьких угідь. Адже на Запорожжя стікалася велика маса козацтва, яку неможливо було матеріально утримати, послуговуючись лише екстенсивними угодницькими промислами, що передбачали переходи з одного виснаженого господарською діяльністю місця на інше. До того ж, для приготування саламахи — страви, яку за даними М. Пашковського споживали козаки, потрібне було пшоно та борошно[53]. Ці та інші продукти харчування доставляли з волості спеціальні команди козаків. Окрім того, на Запорожжя приходили із своїми товарами купці. Як випливає з листів запорозького гетьмана Тихона Байбузи, 1598 р. запорожці мали "на коші" військові припаси, що

[52] *Пашковський М.* Дії турецькі і змагання козацькі з татарами /// Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія / Переклад *В. Шевчука*. — С. 72.

[53] Згідно з даними Г. Боплана, саламаху готували з пшона та борошна. Щоправда, невідомо, чи точно цей автор передав технологію приготування саламахи, оскільки він, можемо припустити, у своїх описах кулінарних уподобань різних народів не цурався екзотики і, напевно, не уникав вигадок. Приміром, підозрілим є описаний ним рецепт приготування татарами м'яса, який, зокрема, передбачав попереднє його щедре змочування кінським потом. Що ж до саламахи, то, як писав Г. Боплан, козаки під час морських походів брали з собою "барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається «саламаха» [salamake], тобто, пречудова страва" (*Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 56, 57, 71). Дещо інший рецепт саламахи подав автор історичного твору початку XVIII ст. Григорій Грабянка: "За харч їм (козакам. — *П. С.*) служило звичайне сквашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щебою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали" (Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. *Р. Г. Іванченка*. — К., 1992. — С. 25).

складалися, зокрема, з борошна, "казни", отриманої від московського царя — сукна, а також військових морських човнів[54].

Прикметно, що в цей самий час суперник Т. Байбузи — Федір Полоус, який титулувався "отаманом із товаришами" і перебував на Запорожжі біля о. Бургуна (в районі сучасної Нової Каховки), написав універсал до "українних" старост та підстарост з різними звинуваченнями на адресу Т. Байбузи та його козаків. Він пропонував своїм адресатам переписати цей документ для публічного ознайомлення, а також передавати його "до урядів від міста до міста аж до Києва"[55]. Звідси, серед іншого, бачимо, що представники козацької влади на Запорожжі залучали структури старостинської влади на волості для поширення на цій території важливої, на думку запорожців, інформації. Впадає у вічі, що Ф. Полоус назвав себе "отаманом". Очевидно, він розумів під цим терміном кошового отамана. Принаймні про це сигналізують деякі обставини написання ним зазначеного документа. Йдеться про те, що напередодні козаки Ф. Полоуса[56] скористалися відсутністю гетьмана "на коші" і захопили його, прибравши до своїх рук усі наявні там припаси та "казну" (у запорозькій традиції подібні речі, в тому числі гармати, називалися скарбом)[57]. Отож Ф. Полоусу вочевидь було вигідно, щоб його сприймали традиційним господарем коша (Січі) — кошовим отаманом, оскільки це могло виправдати в очах старостинської влади його боротьбу із Т. Байбузою.

Хоч би там як, а кошові отамани Запорожжя не могли на рівних конкурувати із запорозькими гетьманами і зазвичай визнавали їхній владний авторитет. Про характер їхніх віносин, що склався у перші десятиліття XVII ст., можна судити із листа кошового Яцини до запорозького гетьмана Михайла Дорошенка (1628). Зміст його такий:

"Нам дуже ласкавий пане гетьмане Й[ого] К[оролівської] М[илості] Війська Запорозького!

Свої рицарські служби, у всьому покірні, вручаємо до ласки в[аших] м[илостей], наших вельми милостивих панів. Котрих в[аші] м[илості] зволили послати послів за пороги зі своїм писанням до нас, своїх слуг та підніжків — через цих послів в[аших] м[илостей] даємо знати, що дуже сильна орда перевезлася в нашу землю, котра чималий час перевозилася в Тавані[58]. Про що одразу послали зі своїм писанням до в[аших] м[илостей], щоб не були безпечні по українних містах. Із цим, дай, Господи Боже, щоб в[аші] м[илості] почувалися і тішилися добрим здоров'ям. Написаний із Запорожжя, із куренів Шахової вітки дня 30 березня 1628 р.

---

[54] Т. Байбуза до С. Жолкевського, 15.XI 1598 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. — S. 87–90; Т. Байбуза до канівського підстарости, 4.XII 1598 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 7.

[55] Ф. Полоус до українних старост та підстарост, 1598 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 6.

[56] За свідченням бобруйського старости Яна Бояновського (червень 1595 р.), яке не позбавлене упередженості, соціальне обличчя козаків Ф. Полоуса визначало те, що серед них "тільки хлопства гультяйства громади великі були з містечок наддніпрянських і пограничних, і з сіл" (Цит. за: *Леп'явко С.* Зазнач. праця. — С. 152). Те, що Ф. Полоусу підпорядковувалися насамперед покозачені міщани та селяни, тоді як у війську Т. Байбузи було чимало шляхтичів, очевидно породило конфронтацію у запорозькому середовищі.

[57] *Л.* Іванович до Г. Чорного, 1.XII 1629. — S. 97.

[58] Тавань — урочище в пониззі Дніпра (в районі сучасної Нової Каховки), де була переправа через ріку і пролягав з Криму татарський шлях, який далі розгалужувався на Чорний та Кучманський. Татари часто ним користувалися, вторгаючись на українські землі.

В[аших] м[илостей], наших дуже милостивих панів у всьому покірні,

Яцина, кошовий отаман, з осавулами та з усім кошовим товариством низько всім б'ємо чолом"[59].

Отже, кошовий отаман Яцина вважав за потрібне письмово засвідчити гетьману та його старшині щонайбільшу шанобливість, називаючи себе та підпорядкованих собі кошових козаків їхніми "слугами та підніжками". Дотримуючись службової субординації, кошовий отаман належним чином узяв до виконання гетьманське розпорядження, що йому привезли спеціальні представники з гетьманської ставки, а також, як підлеглий, передав запорозькому гетьману розвідувальну інформацію. Причому він був цілком свідомий того, що ця інформація важлива для спільного блага усіх козаків та населення українських міст.

Прикметно, що гетьман Л. Іванович, який наприкінці 1629 р. перебував на Чортомлицькій Січі, де вочевидь був і кошовий отаман, звернувся з листом до реєстрового гетьмана Григорія Чорного, порушивши, серед іншого, тему "кошових". Л. Івановича неабияк обурювало те, що Г. Чорний не сприймав його як гетьмана — "голову" усього запорозького товариства, а дозволяв собі звертатися до нього у письмовій формі й вочевидь без належної шани, зверхньо — якщо не зневажливо: як до "кошових" ("тепер пишете до нас не як до голови, а як до кошових, як вам подобається")[60]. Неважко переконатися, що Л. Іванович ставив владну гідність запорозького гетьмана значно вище порівняно з гідністю кошового отамана Запорозької Січі. Це випливає також з того, що автор листа писав у множині про "кошових" — в контексті піднятої ним теми зазначений термін набуває зниженого оціночного забарвлення.

Отже, у час, який розглядаємо, підлеглість гетьману Війська Запорозького кошового отамана, а також козацької спільноти Запорожжя загалом, не викликає жодних сумнівів. Щоправда, на практиці не все було так гладко. Як буде показано нижче, траплялося, що кошові козаки топили в Дніпрі посланців гетьмана П. Сагайдачного, а останній влаштовував показові страти послів із Запорожжя.

Розвідка, питання мобілізації

Як можна було переконатися з листа кошового отама Яцини до гетьмана М. Дорошенка, у Війську Запорозькому була налагоджена система розвідки. Можна було б навести чимало прикладів того, що отримана на місцях розвідувальна інформація надходила до запорозького гетьмана. Причому, козаки збирали цю інформацію не лише перед проведенням окремих бойових операцій та в ході воєнних кампаній, а й за мирного часу, зокрема, від утікачів з турецької неволі. Запорожці, які перебували, за їхніми словами, у "нашому Низовому Запорозькому краю", вважали своїм службовим обов'язком перед Річчю Посполитою тримати сторожу на бродах через Дніпро, щоб не допустити прихованого переходу через них татарських сил, а також влаштовувати бойові рейди з метою захоплення татарських "язиків", аби мати розвідувальну інформацію про "Орду". Приміром, у листопаді 1598 р. із "коша", власне Запорожжя, гетьман Тихін Байбуза відправив у район о. Бургуна, поблизу якого знаходився Таванський перевіз, осавула Скалозуба з 120 запорожцями, серед яких, до речі,

[59] Яцина до М. Дорошенка, 30.III (9.IV?) 1628. — S. 88, 94.

[60] Л. Іванович до Г. Чорного, 1.XII 1629. — S. 97.

були декілька десятків "поштивих шляхтичів". Завданням цього загону було "дістати татарського язика"[61]. Прикметно, що запорожці мали доволі розвинену агентурну мережу серед кримських татар (згідно з повідомленням шляхтича Лукаша Сапєги (1615), "у татарському війську є до кількох сот козаків — шпигунів та ватажків")[62].

Запорозький гетьман відав питаннями мобілізації козацького війська, а також ініціював скликання козацьких рад. З цією метою він розсилав звернені до козаків листи-універсали. Певне уявлення про подібні документи дає відповідний лист-універсал, що його видав Карпо Скидан — один із керівників козацького повстання 1637–1638 рр.[63]:

"Карпо Павлович Скидан, полковник Й[ого] К[оролівської] М[илості] Війська Запорозького, поставлений на всю Україну.

Нашим товаришам п[анам] городовим отаманам, козакам Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, які мешкають на Задніпров'ї, усім разом та усій черні і братії нашій, які там пробувають, щиро бажаємо здоров'я від Господа Бога. В[аші] м[илості], повідомляємо в[ашим] м[илостям], нашим п[анам] товаришам, що надійшла звістка про серйозні наміри п[анів] жовнірів, які напевно [на шляху до нас] на Україні вже поблизу знаходяться, нехай Господь Бог не допоможе у їхніх намірах. Відтак я владою свого старшинства та іменем військовим наказую і нагадую в[ашим] м[илостям], щоб [ви] не були безпечні, не легковажили цим, а готові були як [із] кіньми, так продовольством, і також зброєю мужньо виступили проти цього ворога нашої грецької віри, як цього вказує потреба. І в[аші] м[илості], також п[ани] отамани, взявши із собою по кілька товариства, щоб прибули на раду в призначене місце до Мошен наступного тижня, тобто 29 жовтня, про що обов'язково-обов'язково наказуємо в[ашим] м[илостям] під військовою ласкою і військовою карою. Зібравшись на раду, будемо радитися, щоб усе було для нашої доброї слави і користі. При цьому поручаємо вас Господу Богу.

Даний із Чигирина, 24 жовтня 1637 р.

Роман Попович, полковий писар, власною рукою"[64].

Шимон Окольський, який навів у своєму щоденнику текст цього джерела, визначив його як "універсал". Дійсно, структура виданого К. Скиданом документа збігається із формою універсалів. Як бачимо, він адресований городовим отаманам та козакам Лівобережної України з повідомленням про воєнну загрозу від польських жовнірів, ідеологічним та воєнним обґрунтуванням цієї загрози, а також наказом розпочати відповідні мобілізаційні заходи. Останні передбачали, по-перше, підготовку до походу коней, по-друге — створення певних запасів продовольства, по-третє — приготування зброї (вочевидь ішлося про холодну та вогнепальну зброю, військове спорядження та боєприпаси). Тим часом отамани з декількома представниками місцевих козацьких товариств через п'ять днів після видачі мобілізаційного

---

[61] Т. Байбуза до С. Жолкевського, 15.XI 1598 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. — S. 87–89.

[62] Лукаш Сапєга до Льва Сапєги, 4.III 1615 // *Antonów M.* Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1926. — Rocznik XL. — Zesz. 2. — S. 198.

[63] Ширше про це повстання див.: *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1989.

[64] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem, w r. 1632, misiąca Grudnia. — Kraków, 1858. — S. 26.

універсала мусили з'явитися у містечко Мошни на козацьку раду, щоб обговорити та ухвалити план воєнних дій. Аби забезпечити безумовне виконання цього універсала, в ньому містилися погрози застосувати суворі репресії, які згідно з усталеною у Війську Запорозькому традицією подібних воєнних мобілізацій були передбачені проти неслухняних. Щодо цих покарань, то К. Скидан був більш конкретний у своєму універсалі до козаків Корсуня та Стеблева, виданому 29 листопада у Мошнах. Пропонуючи їм з'явитися до цього містечка — "як чинили наші предки за наказом старшого, охоче з'являлися", він попереджав, що вінакше їх чекає смертна кара[65].

Іноді запорозькі гетьмани приступали до бойових операцій тільки із силами, які на той час були при них, розраховуючи на те, що їм на домогу прийде підкріплення по концентрації козацького війська. Подібним чином вчинив навесні 1617 р. гетьман Дмитро Барабаш, який по отриманні звістки про вторгнення в Україну татар на чолі із калгою-султаном, виступив із військом із Запорожжя, прийшов до Богуслава, і, по уточненні інформації про татар, рушив звідти проти них. Причому на допомогу гетьману повинно було прийти підкріплення — після того, як воно буде стягнуте[66].

2. *Система козацької влади на волості*

На території волості — насамперед заселених територіях українських земель, що прилягали до Дніпра і на яких діяли місцеві органи державної влади Речі Посполитої, у перші десятиліття XVII ст. міцно утвердився козацький устрій. Причому структури козацької влади на волості неабияк конкурували з цими органами державної влади на місцях, а запорозькі урядники нехтували владними прерогативами світських і духовних власників, міського самоврядування. Панорамну картину запровадженого на волості козацького порядку представлено у сеймовій конституції 1609 р. "Про запорозьких козаків". Щодо цього у ній, зокрема, зазначено: "Конституцією попереднього сейму обумовлено, щоб запорозькі козаки, які мешкають у наших маєтках, підлягали юрисдикції наших старост і їхніх підстарост, а [ті, котрі мешкають] у духовних і світських маєтках, [щоб були під юрисдикцією] панів згаданих маєтків. Однак всупереч цій конституції і давнім звичаям, згадані козаки чинять велике безправ'я і сваволю, не лише не визнаючи влади наших старост і своїх панів, а й, маючи своїх гетьманів та інші форми власного правосуддя, чим утискають наші міста і міщан, перешкоджають владі наших урядників та українних урядів, без [урядового] правосуддя безкарно чинячи нестерпні насильства і вбивства. Нарешті, свавільно і всупереч нашій волі і [без нашої] відомості та наших військових урядників збираються у великі ватаги, наїжджають на наші міста на волостях і неприятельські замки, порушуючи загальний спокій і мирні угоди, які уклали з сусідами"[67].

Отже, сеймові законодавці констатували чи не параліч старостинської влади в Україні, інших місцевих урядів, неспроможність контролювати там ситуацію вищими військовими посадовцями Речі Посполитої, а також безсилля супроти козаків місцевих панів та органів міщанського самоврядування і суду. Нехтуючи думкою

[65] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem, w r. 1632, misiąca Grudnia. — Kraków, 1858. — S. 26–27.

[66] Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617 // // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps № 1051. — S. 337, 338.

[67] Конституція варшавського вального сейму 1609 р. // Volumina legum. — T. 2. — S. 465.

офіційної Варшави, запорожці самостійно обирали собі гетьманів, які мали у своїх руках вищу військову і політичну владу у Війську Запорозькому. Козаки, які мешкали на території волості, визнавали тільки власну юрисдикцію і судочинство. Відтак, новий козацький порядок заперечував собою політичний режим шляхетської Речі Посполитої на значній території українських земель, роблячи там його владу номінальною. Причому цей порядок на волості реально був не лише для козаків. У конституції, що розглядаємо, щодо цього зазначено: "Також хочемо, щоб наші міста і міщани не переходили під їхню юрисдикцію і не дозволяли цього робити своїм дітям під загрозою втрати майна і смертної кари. Обов'язок застерігати [проти цього] і карати винних покладається на згаданих наших старост"[68].

Звідси випливає, що козацька влада на волості реально поширювалася не лише на козаків, а й інші соціальні верстви населення. Принаймні впевнено можна твердити, що її визнавала частина представників міщанського стану. Судячи з усього, в умовах "українного" життя новий козацький порядок був для них привабливий. Через це перехід під владну зверхність козаків відбувався не лише добровільно, а й досить активно, про що сигналізує відзначений у цій конституції перехід міщанських дітей під козацьку юрисдикцію, зупинити який її автори сподівалися завдяки репресіям включно із смертною карою.

У багатьох містах і містечках налічувалися сотні козацьких сімей. Нерідко вони становили більшість мешканців населених пунктів. Приміром, згідно з люстрацією староств Київського воєводства 1616 р. у Каневі було 160 "послушних" міщанських домів і 1346 "козацьких домів, які не хочуть бути під [старостинською] владою"[69]. Тоді ж у Черкасах налічувалося 150 "послушних" міщанських і 800 "непослушних" козацьких домів, у містечку Говтві — 30 "послушних" домів міщан і 700 "непослушних" домів козаків"[70].

Оскільки козаки відмовлялися визнавати владу старост та шляхтичів — власників поселень, перебували під козацьким присудом, не виконували ніяких традиційних повинностей і не сплачували податків, то не дивно, що їхній приклад надихав, як зазначалося, міщан. Отож, останні вважали для себе за краще перейти під козацьку юрисдикцію. Напевно, такий перехід оформлявся документально, а не зводився до усної домовленості з козацькою адміністрацією, представленою міським (городовим) козацьким отаманом та писарем. Правомірність цього припущення вочевидь підтверджує досить високий рівень культури діловодства документів волосного козацького самоврядування і суду. Зокрема, це були духовні заповіти і купчі угоди, оформлені з врахуванням вимог тогочасного діловодства, в тому числі скріплені печаткою, що іменувалася товариською або міською[71].

Прикметно, що в інструкції комісарам, яких на сеймі 1609 р. було призначено для переговорів з козаками, йшлося про те, що вони повинні були встановити контакт і вести переговори із "запорозькими козаками, які мешкають на вольностях". Ці заходи, на думку авторів сеймової конституції, разом із застосуванням репресій,

---

[68] Ibid.

[69] Люстрація староств Київського воєводства, 17.III 1616 // Архив ЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 308.

[70] Там само. — С. 314.

[71] *Каманин И. М.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — Кн. 8. — С. 96–98.

повинні були звільнити міста від юрисдикції та утисків козаків, і, відповідно, в повному обсязі поновити старостинську владу старост, їх прибутки, а також зміцнити авторитет центрального уряду[72].

Що являли собою ці "вольності", де мешкали запорозькі козаки? Видається очевидним, що в територіальному відношенні запорозькі вольності були поза межами волості. Адже саме в останній згідно із сеймовою конституцією належало відродити старі порядки, ліквідувавши козацьке самоврядування і суд. Відповідно сеймові законодавці не могли назвати вольностями козацький порядок на волості, який, на їхнє переконання, був злочинним порушенням державних законів і замахом на підвалини традиційного суспільства. Отже, неважко здогадатися, що вони могли назвати вольностями лише опановані козаками землі Запорожжя[73], на яких діяли винятково козацькі владні структури й виключалося пряме протистояння з державними місцевими урядами. В соціальному і політичному відношеннях запорозькі землі являли собою питомий територіальний осідок українських козаків, історичною "столицею" якого первісно була Запорозька Січ. Не виключено, що термін "вольності" виник у козацькому середовищі. Про це сигналізує той факт, що у вірчій грамоті Війська Запорозького своїм послам до німецького імператора Рудольфа II запорозька рицарська корпорація постає як "лицарство вільного Війська Запорозького"[74]. Перші згадки про вільних козаків-запорожців зустрічаються на початку 80-х рр. XVI ст.[75] У середовищі московського козацтва, яке почало формуватися у першій половині XVI ст., також вживали самоназву "вільні козаки". На думку дослідників, у цьому проявлялися як гордість козаків за своє нове становище, так усвідомлення ними своєї відмінності від тих станів і соціальних груп населення, які, на відміну від них, не мали права вибору і змушені були служити государеві[76].

Тема нового козацького порядку на волості, що став реальною альтернативою традиційній системі влади, була піднята у сеймовій конституції 1613 р. "Про козаків і свавільних людей". У ній, зокрема, зазначено: "Ці люди, зневажаючи нашу владу, виходять із юрисдикції своїх панів і з підпорядкування владі, під якою мешкають, запровадивши собі осібні суди і старших, не хочуть ставати перед жодним правом, лише перед заведеними [ними] отаманами і піддаються своїм злочинам. Ті їхні юрисдикції, як такі, що суперечать посполитому праву, скасовуємо і передаємо [їх] владі за місцем їхнього проживання"[77].

---

72 Конституція варшавського вального сейму 1609 р. // Volumina legum. — Т. 2. — S. 465.

73 Офіційні польські чинники визнавали традиційним запорозьким осідком ("звичними місцями" козаків) територію нижче порогів Дніпра. Водночас у польській дипломатичній переписці з турецькою стороною ця територія зараховувалася до "нашої", тобто належної Польщі України. Як писав восени 1614 р. С. Жолкевський до румелійського беглербега Ахмет-паші про запорожців, "ці розбійники зібрані з різних народів, не лише з нашої землі, а й з Москви, з Дону прибувають на ці звичні місця, пониззя дніпровських порогів в нашій Україні" (С. Жолкевський до Ахмет-паші, осінь 1614 р. // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 150.

74 *Еріх Лясота зі Стеблева.* Щоденник. — С. 108.

75 Я. Збаразький, О. Радзівілл та М. Гарабурда до Стефана Баторія, 4.XII 1581 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3112. — S. 32.

76 *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 7.

77 Конституція варшавського вального сейму 1613 р. — S. 122.

Як випливає з цього документа, у ньому не лише констатовано факт ігнорування козаками влади королівських урядників та панів — власників маєтків в Україні, а й певною мірою конкретизовано інституційний механізм нововиниклого на волості козацького порядку. Ідеться про запровадження системи станового козацького суду і самоврядування (козацькі "осібні суди і старші"), в яких ключову роль відігравали виборні отамани.

Загалом, у волосних містах та містечках козацька адміністрація була представлена отаманом, писарем, а в деяких з них — полковником. До компетенції місцевої козацької влади на волості входили, зокрема, судово-адміністративні повноваження щодо станових-територіальних громад козаків — товариств. Як уже зазначено, під час оформлення документів волосні козацькі зверхники використовували так звані товариські або міські печатки. Зазвичай отаманський титул мав прив'язку до назви конкретного населеного пункту ("пан Михайло Лавриковичъ, отаман чигринскій, печать свою мескую чегринскую до сее духовнице моее приложил"; "упросилисмо о приложеня печати товариское чигиринское пана Хведора Кузминского, чигиринского атамана")[78].

Прикметні відомості про інститут волосних отаманів та полковників навів автор твору "Засоби та ексцеси щодо козаків". Будучи добре обізнаним із життям волосних козаків, цей автор звернув увагу на те, що вони спиралися на практику виборності своїх старшин. Причому запорозький гетьман як вища владна персона у Війську Запорозькому не втручався у вибори. Щоправда, через нечіткі формулювання автора зазначеного твору складно окреслити сам механізм цієї виборності (фразу із "Засобів та ексцесів щодо козаків": "Lotry wierutne i swawollni, co nagorsze na urząd atamański pułkownicy ich, kiedy chcą po miastach, wsiah etc. sobie obierją bez woli i wiadomości hetmana swego"[79] дещо буквалістськи можна перекласти так: "Несусвітні і свавільні негідники, що найгірше на отаманський уряд їх полковники, коли хочуть, по містах, селах і т. п. собі обирають без волі відома свого гетьмана"). В кожному разі, не викликає сумніву, що в "Засобах та ексцесах щодо козаків" підтверджено принцип виборності старшини без втручання у ці вибори запорозького гетьмана.

У творі, який розглядаємо, зазначено, що козацькі урядники на волості поширюють свою юрисдикцію не лише на козаків, а й на представників інших соціальних станів. Як запевняв автор, "запорозькі гетьмани, отамани і т. п.", по розгляді скарг козаків на "шляхетських людей, євреїв, міщан, бояр, священиків і т. п.", приймали владні рішення, згідно з якими на оскаржених спадали найжорстокіші репресії: у визнаних винними "ґвалтом захоплюють домівки, [а] напавши — грабують, відбирають, розстрілюють, вішають, прив'язують до гармат, шкап, б'ють комишинами, вивертають хати, підпалюють, забирають дружин і наказують [їх] викуповувати, во-

---

[78] Духовний заповіт чигиринського козака Т. Волевача, 8.VIII 1600. *Каманин И. М.* Материалы по истории козацкого землевладения (1498-1668 гг.) // ЧИОНЛ, —К., 1894, —Кн. 8, —Отд. 3, — С. 13-15. Купча угода про продаж 1668 гг. Плоского лісу М. Михайловичем І. Валевичу, 5.II 1615. Там же. — С. 16–17.

[79] Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. // *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. — У вид.: Український археографічний щорічник. — Київ; Нью–Йорк, 2004. — С. 458.

лочать кіньми, безневинно грабують підданих по ярмарках і торгах й чинять інші вбивства і грабежі, чим повна Україна"[80].

Змальована в "Засобах та ексцесах щодо козаків" картина жорстокого і всевладного козацького режиму на волості, що терирозує та змушує коритися своїй владі усе волосне населення, незалежно від його станової належності, безперечно тенденційна. Водночас вона не відірвана від реальної практики функціонування козацької судової та адміністративної влади. В наведеному уривку, за великим рахунком, досить точно відтворено політико-правову ситуацію, що насправді склалася у місцевостях з великою концентрацією козаків, де їхні адміністративно-судові органи влади стали реальною противагою старостинській владі та іншим традиційним місцевим урядам. Правдиво показані деякі прикмети здійснення суто козацького правосуддя — покарання винних палицею-комишиною та прикування до гармати. Прикметно, що палиця-комишина була не лише інструментом для екзекуцій, а й запорозьким клейнодом, що означав владне розпорядження: подібний її символізм проявлявся, зокрема, тоді, коли за наказом старшини її залишали у дворі того чи того шляхетського власника[81].

Запроваджений запорожцями на волості новий порядок мав неабияку соціальну притягальну силу для міщан та селян, оскільки козацький статус реально звільняв від обтяжливих повинностей, що їх виконувало так зване тягле, підневільне населення. Як зауважив автор твору "Засоби та ексцеси щодо козаків", "звикли також люди з міст, сіл, [звернувшись] хоч [до] отамана, полковника і т. п., через який-небудь упоминок і поклон, частування, сватання, кумівство приймати хлопів від плугів до Війська Запорозького, називати молодцями й одразу звільняти цих хлопів та їх повинних від панських робіт, [а також] — як королівських повинностей, так і шляхетських... Аби цього не було на прийдешні часи, неодмінно потрібно в отаманів, полковників і всіх інших відібрати ingenere sub pena capitas potestatem [під смертною карою чинити повноваження] посвячення в козаки, бо alias [інакше] невдовзі вся Україна перейде в козацтво, як вже існують незліченні підтвердження цього. Нехай же, натомість, залишиться electia [вибір] при їхньому гетьманові, як бувало antiqum [із старовини]"[82].

Отже, як доводив автор зазначеного твору, міщани та селяни через шлюби з козаками, кумівство, хабарі й інші обхідні шляхи прагнули домогтися від волосної козацької адміністрації омріяного запису до Війська Запорозького, аби звільнити себе і своїх близьких від панського ярма[83]. А проте, як видається, представники козацької влади на волості і без спеціальних заохочень з боку селян та міщан були за-

---

[80] Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. // *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. — У вид.: Український археографічний щорічник. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — С. 458.

[81] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesią grudnia. — S. 16.

[82] Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. — С. 457.

[83] У сеймовій ухвалі "Про запорозьких козаків", яку було прийнято ще 1609 р., особлива увага приділена вжиттю заходів проти покозачення міщанства: "Також хочемо, щоб наші міста і міщани не переходили під їхню (козаків. — *П. С.*) юрисдикцію і не дозволяли цього ро-

цікавлені в зростанні соціальної бази Війська Запорозького. Причому покозачення мешканців сіл та міст набуло таких значних масштабів, що стара практика запису козаків до Війська Запорозького особисто гетьманом стала вочевидь фізично неможливою. Відтак відповідні функції перейшли до волосних козацьких урядників.

З наведеного вище документа стає також зрозумілим, що на початок 1620-х років не лише волосні отамани, а й полковники здійснювали свої владні повноваження на постійній основі. Важливим також є те, що, як можна було переконатися, ці отамани та полковники не обмежувалися функціями суто військових командирів — вони мали прерогативи адміністративно-судової влади над козацьким населенням конкретних козацьких адміністративно-територіальних одиниць (напевно територіальних сотень та полків), власне, були урядниками, представниками станової козацької влади на місцях.

Як видається, ключовим урядником, що здійснював судово-адміністративну владу в межах певного волосного козацького товариства, був отаман. Серед іншого, на це вказують наявні у джерелах згадки про те, у який спосіб за участю отаманів здійснювалася процедура політико-правового засвідчення купчих та інших документів козаків. Показовим щодо цього може бути те, як представники козацької адміністрації Лубен засвідчили чинність одного документа за 1623 р.: "Стефанъ Жукъ, атаманъ Войска Запорожского лубенскій, Федор Пирскій, Янъ Гендрикъ, Стась Яблоновскій зо всѣм товариствомъ"[84]. Отже, першим підписав документ лубенський отаман Стефан Жук, зазначивши в своєму титулі інституційну належність до Війська Запорозького. Свої підписи під ним поставили ще дві особи, а завершує кінцевий протокол документа посилання на волю місцевого козацького товариства: "з усім товариством".

Прикметно, що названий у цьому джерелі Федір Пирський (1625 р. на короткий час був обраний запорозьким гетьманом)[85] фігурує в московських документах за 1622 р. як козацький полковник. За свідченням донського козака Гуся, який утік з полону від запорожців, у березні цього року полковник Ф. Пирський з двома тисячами кінних та піших козаків вийшов із Запорожжя і став на Томарській сакмі, у верхів'ях річки Міус, збираючись напасти на кримських послів, а також посланців московського царя в Крим[86]. Ф. Пирський був полковником і раніше — під час московського походу запорожців 1618 р.[87]

На момент появи документа, що його 1622 р. підписали кілька членів місцевої козацької адміністрації Лубен, Ф. Пирський напевно залишався полковником. Хоч би там як, він, безперечно, мав славу авторитетного козацького старшини. Попри вочевидь почесне місце Ф. Пирського серед членів козацького самоврядування міс-

бити своїм дітям під загрозою смертної кари" // Конституція варшавського вального сейму 1609 р. — S. 465.

[84] *Лазаревский А.* Лубенщина и князья Вишневецкие // Киевская старина, 1896. — № 2. — С. 223.

[85] *Грушевський М.* Історія України- Руси. — Т. 7. — С. 527.

[86] Із свідчень О. Іванова, 1622 // РГАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. 1622 г. — Д. 1. — Л. 172; М. Лодиженський до Михайла Федоровича, 7(17).V. 1622 // Там же. — Ф. 123. — Оп. 1. 1622 г. — Д. 1. — Л. 167.

[87] Документи про виїзд козаків з війська П. Сагайдачного в Калугу на службу до Михайла Федоровича, 25.XII 1618 (4.I 1619) — 28.XII 1618 (7.I 1619) // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 197.

та (про це сигналізує, до речі, та обставина, що його підпис стоїть одразу після лубенського отамана), у згаданому джерелі він фігурує без жодного титулу. Звідси напрошується висновок, що козацьке самоврядування на місцях очолювали отамани. Як можемо припустити, полковники, хоч і брали участь у прийнятті тих чи тих рішень, що випливали з компетенції місцевої козацької адміністрації, відігравали головну роль під час воєнних походів козаків, будучи військовими командирами.

3. Контроль Війська Запорозького над уходницькими промислами

Вже на початку XVII ст. Військо Запорозьке здійснювало владу над різними групами населення, яке мешкало на Подніпров'ї, фактично присвоївши функції, які належали системі влади, властивій для політичного режиму Речі Посполитої. Одним з тогочасних джерел, що проливають світло на Військо Запорозьке як своєрідну "паралельну" станову державу щодо шляхетської Речі Посполитої, є лист-привілей запорозького гетьмана Гаврила Крутневича Київському Микільсько-Пустинському монастиреві на уходницькі промисли від 25 квітня 1603 р.[88].

Наведемо текст названого листа-привілея Г. Крутневича, в якому йдеться про причини його видачі та окреслено суть справи, котрій він присвячений. Отже, запорозький гетьман писав: "иж кгды есмо с послуги его к[о]р[олевской] м[илости] з Ыфлянт до Киева прибыли, били нам войску всему чоломъ в Бозе велебный его м[и]л[о]сть отец Игнатей, игуменъ зо всею еже о Христе братею своею манастира светого Николы Пустынского Киевского о томъ, иж продокъ нашъ небожчикъ Самоел Кошка, гетманъ войска Запорозского, з нами всими, товарышми своими, за дозволенемъ и радою нашею, далъ имъ лист под печатю войсковою и с подписомъ руки писарское, капитуле манастыра Николского, который лист перед нами тепер покладали, в которомъ пишет до всихъ товаришов нашихъ, такъ Запорозких козаков, яко и рѣчечныхъ, абы кривды на входахъ ихъ, меновите пон[и]же Черкасъ, Бѣлоберезких и Пивскихъ, также из езовъ их на Днепре, кривды и шкоды не чинили, але еще указуючи прихилност и ласќу нашу [вой]сковую ку церкви божой и къ тым богомолцомъ нашимъ монастыра светого Николы, што одно приходит на войско Запорозкое от ухо[дни]ковъ на Днепре нижей Черкасъ и вышей Черкасъ, ведлугъ звычаю, б[оро]шна, для которого высылаемъ посланцовъ нашихъ для... [отби]раня з них Николских уходов жадное речы, тоест Бѣлоберезских и Пивскихъ, еды, питей, чолна и никоторого борошна, а ни подводъ не брати и ни в чомъ имъ кривды не чинити, вечными часы, войско все в коле одностайне згодне даровали монастырь Николский" [89].

Цей джерельний текст переконує, що Г. Крутневич, чинячи як гетьман Війська Запорозького — політичного інституту, який спирається на самовстановлений суверенітет, видав документ, котрий, по суті, є універсалом. За політико-правовим змістом він являє собою підтверджувальний привілей, імунітетне пожалування.

[88] Лист Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря з підтвердженням їхнього права на Білоберезькі і Пивські уходи, 22.IV 1603 // Киевская старина. — К., 1898 – Т. 60. — Январь–март. Документы, известия и заметки. — С. 2–3.

[89] Там само.

Згідно з ним правовому регулюванню підлягали певні економічні відносини та господарські права, які стосувалися різних соціально-станових груп населення, а саме — духовенства і козацтва. Той факт, що по поверненню козацького війська з війни з Інфлянт (Лівонії) у Київ, із клопотанням про надання цього привілею до усього Війська Запорозького звернулися київські ченці, засвідчив його реальний владний авторитет у Подніпровському регіоні.

Впадає у вічі, що в універсалі Г. Крутневича названо соціальні групи козаків, що підлягали владі Війська Запорозького. Йдеться, по-перше, про "товаришів": "запорозьких козаків", тобто повноправних членів запорозької рицарської корпорації, власне товаришів-рицарів. Про них було згадано у базовому універсалі (листі-привілеї) ченцям Микільсько-Пустинського монастиря часів гетьманства С. Кішки[90] — на останнього, як на свого "предка" посилався Г. Крутневич. По-друге, у зазначеному універсалі С. Кішки поряд із запорозькими козаками, "нашими товаришами", названо також "річкових" козаків.

Про яких "річкових" козаків ідеться? На це питання певною мірою проливає світло зроблений у книзі Б. Папроцького "Герби польського рицарства" опис подорожі польського шляхтича С. Зборовського на Запорожжя у 1581 р. Серед іншого, у ньому зазначено, що С. Зборовський на річці Самарі "зустрів 200 річкових козаків, які тільки ловлять звірів і рибу на поживу іншим; і ці мали вже там старшого, який ними керував. Є там чимало річок, що дуже багаті рибою і різним звіром, який понад ними пробуває на пасовищах… ці [козаки] постійно мешкають між ріками. Маючи пожиток із звіра, як-от із рисів та інших, а те, що стосується харчів, відправляють іншим"[91].

Як бачимо, річкові козаки займалися уходницькими промислами на Самарі та інших річках пониззя Дніпровського басейну. Причому уходництво було їхнім основним заняттям. Вони на постійній основі мешкали на прилеглій до річок місцевості. Причому ватаги козаків-уходників сягали декількох сотень осіб, владу над якими мав ватажок. Водночас ці степові промисловики підпорядковувалися "іншим". Цим словом позначено "рицарських людей"[92] — запорозьких козаків, об'єднаних у військову організацію. Їм "річкові козаки" постачали харчові припаси, які здобували на промислах (риба, м'ясо тварин). Що ж до інших видів продукції промислів (ідеться насамперед про хутро вподьованих звірів), то вона складала основну статтю прибутків "річкових" козаків. На це прямо вказує те місце уривка, що розглядається, в якому згадано про поділ здобутої на промислах продукції на дві частини: одну з них козаки-промисловики залишали у своєму розпорядженні, а іншу відправляли для потреб "рицарських людей".

Розглянуте вище повідомлення про данину натуральними продуктами, яку "річкові" козаки давали козакам-рицарям, тобто запорожцям, котрі пробували за порогами Дніпра на островах цієї ріки, досить симптоматичне. Воно свідчить про те, що на початку 80-х рр. XVI ст. ватаги козакуючого населення, які опанували простори південних українських степів, знаходилися в орбіті владних впливів сфор-

[90] Цей універсал вірогідно був виданий під час перебування запорожців на чолі із С. Кішкою у Києві в березні 1601 р. (С. Кішка до Я. Замойського, березень 1601 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 802. — S. 6).
[91] Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi. — S. 20.
[92] Ibid. — S. 20–21.

мованої військово-політичної корпорації козаків. Остання постала у формі рицарської організації запорозьких козаків, тобто спільноти, яка здобувала собі засоби для існування насамперед збройним, воєнним шляхом, спиралася на воєнну демократію і вирізнялася специфічними традиціями і ритуалами, системою цінностей та прикметами способу життя.

Отже, Б. Папроцький наголосив на промисловій спеціалізації і підпорядкованості "річкових" козаків запорозькій рицарській корпорації. Утім, навіть на початку 80-х рр. XVI ст. така їхня спеціалізація була відносною. Це промовисто підтверджує козацький реєстр 1581 р., згідно з яким до "низових козаків", котрі брали участь у воєнній виправі проти Московської держави, віднесено як запорозьких, так і "річкових козаків"[93].

Загалом, "річкові" козаки входили до козацького "демосу" Війська Запорозького. Хоча в універсалі С. Кішки, на який посилається Г. Крутневич у своєму універсалі від 25 травня 1603 р., їх названо "нашими товаришами" і вони могли брати участь у бойових походах козацького війська, однак наявна в назві цієї соціальної групи територіальна прив'язка до річок є доволі промовиста. Вона означувала основне заняття річкових козаків — уходницькі промисли. Отож, ще С. Кішка заборонив їм втручатися у промислові угіддя ченців Микільсько-Пустинського монастиря, розташовані в зоні "осілості" річкових козаків, а саме — Білоберезькі та Пивські уходи і влаштовані на Дніпрі їзи (місця лову риби, обладнані спеціальними дерев'яними конструкціями з рибальськими снастями)[94]. Ці промислові угіддя здавна належали Микільсько-Пустинському монастиреві. Приміром, Пивськими уходами (місцевість поблизу сучасного Градизька Полтавської обл.) він користувався ще з кінця XV ст. Близько 1530 р. право монастиря на ці уходи підтвердив черкаський намісник Остафій Дашкович (у другій половині XVI ст. на крутій височині, що на лівому

---

[93] Реєстр запорозьких і річкових низових козаків, які ходили на службу його милості короля до Москви, 1581 // Źródła dziejowe. — T. 20. — S. 154.

[94] Технічне влаштування їзу й організація на ньому вилову риби було доволі масштабною і клопітною справою. Вона потребувала залучення значних матеріальних ресурсів, а також організаційних зусиль. Певне уявлення про це дає зафіксований в описі Мозирського замку 1552 р. перелік повинностей і податків, які накладали на населення Мозирської волості та мозирських міщан, щоб утримувати в справному стані із на Прип'яті навпроти Мозиря. Згідно з цим документом, населення Мозирської волості повинне було поставити 60 дерев'яних колів (їх забивали у дно річки і переплітали лозою, щоб перегородити її русло для риби, а кілька прольотів між колами залишали вільними — там ставили сіті), а також сплачувало понад 13 коп литовських грошей "ізнику, який б'є із" і "ізовничому" — очевидно організаторові промислу. Обов'язки щодо утримання цього їзу мали також мозирські міщани, які відповідали за технічне влаштування їзу і сплачували натуральні та грошові побори (до цього додатково залучали також волощан): "На тотъ же езъ винни давати мещане господарские кождый з дому по колу, того учинить 200 коловъ; а за хлебъ на езовники съ дому кождого за коломъ по грошу, то чинитъ 2 рубли. А такъ теперей и мещане колья на тотъ езъ не даютъ, але даютъ кождый з дому за колъ полъ гроша, то чинитъ 100 грошей. На тотъ же езъ з старца Мозырского волостного идетъ 4 сѣти, а з волости Мозырское и з места 4 сети, альбо по 15 грошей за кождую сеть, то вчинить 2 копе грошей; к тому жъ езу село Носовичи, Богутичи и Пияне Домановичи даютъ по веровце, каждая по 30 сажонъ веровка, чтыре безмены меду, а 4 безмены пшона, а 4 бохоны хлѣба" (Опис Мозирського замку 1552 р. // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 619, 620).

березі Дніпра, Пивській Горі, з'явилася чернеча обитель)[95]. Пивські, а також Білоберезькі уходи, що знаходилися за 6 миль від Черкас вниз по Дніпру, монастир продовжував утримувати і в подальшому[96].

Владне утвердження Війська Запорозького на Подніпров'ї справило неабиякий вплив на адміністративно-фіскальний аспект занять уходницькими промислами, що добре простежується при порівнянні загальних умов ведення цих промислів у XVI та на початку XVII ст. Отже, у першій половині XVI ст. більшість уходів по Дніпру та його притоках нижче Черкас перебували в руках черкаських міщан, бояр, а також черкаського старости. Це стосувалося також уходів, розташованих на дніпровських порогах і нижче них, що мали назву Волнеч, Ненаситець, Плетениця, Базавлук, Носівський, Томаківка, Аргачин, Тавань. Причому за право користуватися уходами черкаські міщани і бояри давали своєму старості від кожної угодницької ватаги певну кількість риби та бобрів ("съ каждое ватаги великое або малое, з рыбъ по 30 рыбъ: яко щукъ, короповъ, лещовъ, сомовъ; а кгды будуть осетры, ино з ватаги старосте осетръ одинъ, хотябъ одинъ только уловленъ. А бобровъ даивали старосте з ватаги бобръ одинъ поклону, а другий городовый")[97].

Приблизно із середини XVI ст. через інтенсивний наплив уходників з розташованих на північ від Черкас українських та білоруських земель розпочався процес перерозподілу цих уходів. Місцевий староста О. Дашкович відбирав їх у черкаських міщан і бояр та із зиском для себе передавав їх прийшлим уходникам. За свідченням скривджених мешканців Черкас, їхні уходи О. Дашкович "даеть Кияномъ, Черьнобыльцомъ, Мозырцомъ, Петриковъцомъ, Быховъцомъ, Могилевъцомъ и инымъ чужогородъцомъ, а береть отъ нихъ, напервей пускаючи ихъ въ уходы, поклону з ватаги — овса осмакъ, то есть пять солянокъ, крупъ солянку, солоду солянъку, колеса, або якося умовыть за то пенязьми, або медомъ, бо уходники одны передъ другими, опережаючи, повышають, укупуючися"[98].

Як можна переконатися, уходництво було вельми прибутковою справою. Зросла відкупна плата за право користуватися уходами не відлякувала тих, хто бажав нею зайнятися, а також не зменшувала конкуренції серед уходників. Промислове підприємництво у багатому природними ресурсами Нижньому Подніпров'ї жорстко контролював черкаський староста, який мав від цього значні прибутки.

Тим часом принаймні від 80-х рр. XVI ст. до початку XVII ст. контроль над промисловим уходництвом у цьому регіоні переходить до Війська Запорозького. Як випливає з універсалу С. Кішки, що його 1603 р. підтвердив Г. Крутневич, воно підпорядкувало своїй владі уходи не лише на Запорожжі, а й вище по Дніпру за Черкасами. В документі, що розглядаємо, економічна зона Подніпров'я, яку в адміністративному та фіскальному відношенні контролювали запорожці, окреслена фразою: "што одно приходит на войско Запорозкое от ухо[дни]ковъ на Днепре нижей Черкасъ и вышей Черкасъ, ведлугъ звычаю, б[оро]шна, для которого высылаемъ посланцовъ нашихъ для... [отби]раня з них".

---

[95] *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. — К., 1904. — С. 193. — Прим. 2.

[96] С. Кішка та Я. Орішовський до С. Жолкевського, 1.VIII 1600 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. — S. 107; Опис Черкаського замку 1552 р. // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 86.

[97] Опис Черкаського замку 1552 р. — С. 84, 85.

[98] Там само. — С. 85.

Попри неповне збереження цього текстуального уривка, з нього однозначно випливає, що Військо Запорозьке мало доходи з дніпровських уходів як нижче, так і вище Черкас. Воно реалізувало свої економічні інтереси у цій сфері, спираючись на певні адміністративно-організаційні важелі: в уходи періодично відряджували запорозьких "посланців", наділених функціями збирачів натуральних податків, а також військових адміністраторів. Згідно "із звичаєм" вони збирали на користь Війська Запорозького продукти харчування, напої, продовольчі припаси. Зроблене в цьому разі посилання на звичаєву практику вказує на те, що подібні побори напевно мало відрізнялася від тих, які свого часу встановили черкаські старости. Є достатньо очевидним, що привілей на звільнення Білоберезьких і Пивських уходів Микільсько-Пустинського монастиря від усіх поборів і повинностей, які до цього ішли на користь Війська Запорозького, не поширювався на решту уходів. Це означає, що особи, які ними володіли або користувалися, надалі повинні були давати на користь Війська Запорозького борошно (під цим терміном очевидно розумілося не тільки, власне, борошно, а й різні крупи), інші продукти харчування та напої. Окрім того, на них поширювалася підводна повинність та обов'язок надавати свої човни для потреб запорожців.

В заключній частині універсала Г. Крутневича після посилання на зміст універсала С. Кішки Микільсько-Пустинському монастиреві зазначено: "о чомъ теперъ мы, будучы свѣдоми того листу так Кошчиного, яко и теперешнего часу пана Ивана Косого, имъ, капитуле, за гетманства его даного, на тые ж входы менованые, также за ведомостю и росказанемъ, призволенемъ всего войска, мы овшемъ ствержаемъ и водлут тых листов, яко се поменило, вже вѣчными часы есмо даровали и теперъ даруемъ имъ"[99]. Як можна переконатися, у цій частині універсала Г. Крутневича загально підтверджено універсал С. Кішки Микільсько-Пустинському монастиреві, а також продубльовано його підтвердження, зроблене другим після С. Кішки запорозьким гетьманом — Іваном Косим.

Подібно до своїх попередників, Г. Крутневич спирався на традиційний для Війська Запорзького спосіб прийняття владного рішення: "за ведомостю и росказанемъ, призволенемъ всего войска". Тобто, йшлося про те, що запорозький гетьман здійснює публічну владу, спираючись на політичну і правову санкцію козацької ради. Легітимаційний підтекст мала також канцелярська формула засвідчення автентичності документа та його юридичної сили, а саме — прикладена до нього військова печатка і зроблені рукою гетьмана і військового писаря підписи. У документі, що розглядаємо, є спеціальний пункт про заборону порушувати цей універсал. Згідно з ним передбачалися суворі репресії гетьманської влади ("под ласкою и срокгостю войсковою") проти тих, хто його ігноруватиме. Причому зроблено наголос на правовій і, певною мірою, моральній силі цієї заборони через переадресування до колективного волевиявлення козацького загалу ("не важечи собе тых листов, от всего войска капитуле Николской даного легце"). Таке зобов'язуюче владне рішення — наказ, адресувалося не лише запорозьким і "річковим козакам". Воно мало чинність і для городового козацтва. Адже в універсалі Г. Крутневича зроблено також застереження проти протиправних дій (в контексті теми, порушеної в універсалі) "жовнинців" і "чигиринців", тобто козаків Жовнина і Чигирина, які мешкали

[99] Лист Г. Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря з підтвердженням їхнього права на Білоберезькі і Пивські уходи, 22.IV 1603 — С. 3.

порівняно недалеко від Пивських і Білоберезьких уходів Микільсько-Пустинського монастиря.

Як бачимо, універсал Г. Крутневича за своєю формою цілком відповідав тогочасним зразкам документів такого роду. Це можна розглядати як доказ достатньо високого рівня канцелярської справи у Війську Запорозькому (очевидно певний вплив на зміст і форму документа справили ченці Микільсько-Пустинського монастиря, які були добре обізнані з правилами оформлення подібних актів). Те, що запорозька канцелярія орієнтувалася на зразки документів, які були звичними для правової культури тогочасного станового суспільства, вочевидь додавало публічної значущості запорозьким універсалам. Є достатньо очевидним, що Військо Запорозьке, яке влада якого видавала подібні правові акти, утверджувало себе на практиці як суверенний і самовладний політичний інститут.

Отже є підстави стверджувати, що принаймні на початку XVII ст. влада Війська Запорозького поширювалася на запорозьке козацтво, тобто корпоративно згуртованих (переважно рицарським фахом) козаків Запорожжя; річкових козаків — тих, які перебували на контрольованих Військом Запорозьким землях — "вольностях" (насамперед уздовж водних артерій Придніпровського басейну), займалися головним чином уходницькими промислами і були членами запорозького товариства; городових козаків, які мешкали в "городах" (містах на волості) і вели козацький спосіб життя. Гетьман разом з козацькою радою своєю владою організовували стягнення натуральних податків з осіб, які займалося угодницькими промислами, та виконання ними певних повинностей на користь Війська Запорозького.

4. *Військові постої і стації*

Для козаків Війська Запорозького поняття власної території не обмежувалися запорозькими землями. Вони заявляли виразні претензії на широкий пас "закозачених" придніпровських земель волості, включаючи їх до сфери своїх винятковнх інтересів. Ще наприкінці XVI ст. під час козацьких повстань в Україні козаки з неабияким розмахом займалися різними реквізиціями з населення волості на користь свого війська й охоче стояли на так званих лежах, тобто військових постоях. Наприклад, восени 1594 р. вони розташувалися у Барі, що на Поділлі. Звідти вони розіслали по навколишніх шляхетських маєтках універсали з вимогою поставляти їм продовольство, а також з цією метою описували ці маєтки. Наприкінці грудня 1595 р. – у січні 1596 р. близько 8–10-тисячне військо запорозького гетьмана Григорія Лободи стало на військовий постій в обширному районі прип'ятського Полісся[100].

Запорожці експлуатували господарські ресурси волості не лише під час повстань, а й воліли робити це з огляду на свою воєнну та розвідувальну діяльність — у тому разі, якщо розглядали їх як службу королю і Речі Посполитій, а також послугу "християнському народу". Наприклад, запорозький гетьман Гнат Василевич, перебуваючи у серпні 1596 р. із своїм військом на Запорожжі біля Таванського перевозу, звернувся з універсалом до української шляхти, попереджаючи її про загрозу вторгнення на територію Речі Посполитої татарського війська, яке прямує до цього перевозу. Пояснивши, що цей універсал видано з огляду на обов'язок за-

[100] *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 146, 147, 170–172.

порожців щодо захисту "християнського народу" від його ворогів, власне, заради того, щоб ті, хто його прочитають, не загинули, перебуваючи в невіданні, а також не потрапили в татарський полон, Г. Василевич вимагав виявляти всіляке сприяння запорозьким посланцям, котрі везуть до короля звістку про нападників, а окрім цього — етапують військовополоненого татарина. Йшлося насамперед про негайне надання козацьким посланцям підвод та їх відправлення в дорогу, "не зволікаючи жодної години"[101].

За претензіями запорожців задовольняти за рахунок волосної території свої військові потреби крилося реальне економічне, соціальне і певною мірою політико-правове закріплення козацької верстви на волості. Водночас територіальна глобалізація поняття своєї землі відображала процес переосмислення козаками власного рицарського статусу. Неабиякий імпульс цьому дала участь запорожців у Лівонській війні. За спостереженням М. Грушевського, козаки розглядали виконання функцій діючого війська Речі Посполитої як привід для узаконення своїх постоїв і контрибуцій на волості та визнання козацького імунітету. Сеймову ж постанову 1601 р. про зняття баніції (кари, яка ставила поза законом порушників — в цьому разі козаків, які взяли участь у козацькому повстанні наприкінці XVI ст.) тільки з учасників Лівонської війни, вони тлумачили розширювально, бо вважали, що згідно з нею усім козакам повернуто колишні права і вольності[102].

Важливим джерелом для вивчення у такій площині політичних орієнтацій козацтва є лист від 11 грудня 1602 р. запорозького гетьмана Івана Кучковича до галицького каштеляна Юрія Струся (він утримував у своїх руках також уряд вінницького старости)[103]. Приводом для його написання стали утиски і розорення, що їх за відсутності козаків на війні зазнали їхні оселі в Україні від розквартированих за наказом Ю. Струся польських жовнірів, а також його намір підпорядкувати своїй владі Військо Запорозьке. Козаки рішуче засудили подібні дії та претензії, погрожуючи "на насильство відповісти насильством" і стати на військовий постій в маєтках свого кривдника.

Документ, який розглядаємо, привертає до себе увагу тим, що запорожці визначали своє місце у системі політичних координат тогочасного суспільства з огляду на своє гідне і самовіддане рицарське служіння королю і Речі Посполитій[104]. Козаки стояли на тому, що, як наголошували вони, "заслуговуємо не лише того, щоб наші убогі халупи і маєтності, часто лише политі нашою і поганською кров'ю, були збережені в цілості і спокої, а й того, щоб [ми] мали правдиві вольності і шану від кожного стану. Коли б Й[ого] К[оролівська] М[илість]... маючи ласкаву прихиль-

[101] Запорозький гетьман Г. Василевич до української шляхти, 10.VIII 1596 AGAD. — AZ. — Rkps. №3036. — S. 26.

[102] *Грушевський М.* Зазнач. праця. — Т. 7. — С. 315, 320, 321.

[103] І. Кучкович до Ю. Струся, 11.XII 1602 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 40–42.

[104] У запорозькому листі, що розглядаємо, серед іншого, постає громадянський підтекст козацької служби: вона прирівнюється до чесного і безкорисливого виконання громадянського обов'язку рицарями, для яких понад усе — їхня честь ("добра слава"), ревне служіння королю і Речі Посполитій та засвідчення свого патріотизму щодо останньої: "Сам Бог бачить, що Військо Запорозьке раніш усього іншого рицарства завжди виконувало свої великі послуги Його Королівській Милості і Речі Посполитій, не так заради вигоди, або якоїсь вислуги, як із любові [до] доброї слави і Речі Посполитої; і можемо так сказати, що служимо лише за траву і воду" (І. Кучкович до Ю. Струся, 11.XII 1602 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 41).

ність й увагу до наших люб'язних і сердечних послуг, велів нас тим усім обдарувати та упривілеювати, щоб визнавши нас коронними синами, ошляхтивши стародавніми вольностями нас, дружин і наші маєтності, зволив залишити над нами зверхність і владу тільки самому собі та їхнім милостям панам великим гетьманам, міцно утвердивши те універсалами, глейтами і сеймовими конституціями"[105].

Отже, козаки прагнули підняти свій соціально-становий статус до найвищого рівня у шляхетському суспільстві. Апелюючи до рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей загалом, вони доводили, що, з огляду на свої рицарські заслуги перед королем та Річчю Посполитою, мають бути визнані "коронними синами". Орієнтація на здобуття такого статусу фактично ґрунтувалася на ідеї зрівняння козацтва у станових правах з шляхтою. Прикметно, що в тогочасній шляхетській концепції держави Річ Посполиту розглядали як спільну державу шляхти. Її розуміли також як "сеймуючі стани" і вона виступала уособленням шляхетського загалу. Шляхта називала її "нашою матір'ю", "нашою милою матір'ю", а себе іменувала "синами Речі Посполитої", "поштивими коронними синами", "синами нашої єдиної матері вітчизни"[106].

Запорожці, які викривали протиправність дій свого опонента — Ю. Струся, писали про те, що він наказав своїм жовнірам стати на постій "по Україні, де є більша частина наших домів та маєтностей, окрім того, Й[ого] К[оролівська] М[илість], наш м[илостивий] пан, за наші чесні послуги велів нам надати для спочинку і дожидання чесно заслуженого нашого жолду всю Україну, почавши від Могилева аж до Дніпровського гирла, що усе є нашими приставствами, з вини в[ашої] м[илості] спустошеними. А що найголовніше, наші оселі, дружини і маєтності гірш, ніж неприятельським звичаєм спустошені, зневажені, осоромлені"[107].

Важливим є те, що, в цьому разі козаки розглядали Україну, власне Придніпровські території, як землю вітчизни, оскільки там знаходилися їхні родинні корені і маєтності. Значущим природним краєвидом рідної землі була водна артерія Дніпра, у пониззі якої розміщувалося корпоративне "гніздо" запорожців. Соціальний ландшафт простору, який формувала географічна вісь Дніпра, вирізнявся козацькими прикметами. Адже на Подніпров'ї була значна кількість козацьких осель та козакуючого населення. Саме ця обставина чи не найбільше будила у запорожців гострий протест проти розміщення там на постій польських жовнірів. Козакам дошкуляли насамперед моральні збитки, яких вони зазнали через ці постої, бо їхні родинні вогнища виявилися не тільки розорені, а й зганьблені.

Звідси стає зрозумілим, що Україна була для запорожців рідним краєм, до якого вони ставилися із синівським пієтетом і який викликав у них гострі емоційні переживання. Водночас вони обґрунтовували своє право на придніпровські землі як зону власних виняткових корпоративних інтересів, називаючи територію від Могилева аж до гирла Дніпра місцем своїх "приставств", тобто зоною військових поборів.

Загалом у цей час запорожці дедалі більшою мірою спиралися на такі форми утримання війська та його постачання, як військові постої ("лежі"), збір на військо з цивільного населення натуральних та грошових поборів, виконання ним певних повинностей ("приставства", "стації"). Причому право на постої і стації, якими за-

[105] Ibid. — S. 40.
[106] *Opaliński E.* Op. cit. — S. 30, 34, 35.
[107] І. Кучкович до Ю. Струся, 11.XII 1602. — S. 41.

звичай користувалися жовніри урядового війська, запорожці діставали як за згодою центральної влади, котра у такий спосіб "розраховувалася" із запорожцями за надані їй воєнні послуги, так і вдавалися до них самочинно. Приміром, після участі декількох тисяч запорожців у молдавсько-волоській кампанії великого коронного гетьмана Яна Замойського 1600 р. проти волоського (мультянського) господаря Михайла Хороброго[108], козакам, за свідченням автора Боркулабовського літопису, були дозволені постої у Києві, а також низці білоруських міст ("За то была дана козаком лежа у Киеве, гетманом был Самуел Кошка; лежали у Гоми, в Речицы, в Рогачове, у Баркулабове на пристанство")[109].

Невдовзі для запорожців приводом для військових постоїв стала їхня участь у польсько-шведському військовому конфлікті, який спалахнув на початку XVII ст. – у той час їм довелося воювати у 1601–1602 рр. в Інфлянтах (Лівонії) [110]. Про "приставства" козаків на білоруських землях по завершенні цієї їхньої воєнної кампанії йдеться у листі запорозького гетьмана Івана Кучковича до Я. Замойського від 20 грудня 1602 р. Як доводив І. Кучкович, королівський уряд призначив козакам місцем "відпочинку" Білорусію. Щоправда, козацькі претензії на "приставства" не викликали великого ентузіазму у місцевого населення. Так, коли за завданням гетьмана до Вітебська прибули військовий писар, осавул, а також кілька десятків запорожців і спробували розписати особовий склад війська по помешканнях міщан, вітебці ударили в дзвони "на ґвалт" і накинулися на запорозьких квартир'єрів, деяких із них убили та втопили у Двіні, а решту побили, пограбували та вигнали з міста. Дізнавшись про такий розвиток подій, запорожці І. Кучковича силою увійшли у Вітебськ, розбивши вітебських ополченців, котрі, за версією козацького гетьмана, першими напали на його підрозділи[111]. Оскільки військові побори та постої козаків були обтяжливі для мешканців білоруських міст, то не дивно, що у вороже налаштованих до цих незваних гостей джерелах про них подано відомості у найтемніших барвах ("тут на Руси Полоцку великую шкоду чинили, а место славное и великое Витебск звоевали, злата, сребра множество побрали, мещан учтивых порубали, и так шкоду содомию чинили горше злых неприятелей албо злых татар")[112].

Згідно з наведеними у Боркулабовському літопису даними, близько 4-тисячне козацьке військо І. Кучковича, що залишалося на білоруських землях певний час і 1603 р. (судячи з усього, І. Кучкович пробув на запорозькому гетьманстві від грудня 1602 р. до перших місяців 1603 р.), стягнуло із Боркулабовської та Шупенської волостей такі "приставства": 50 коп литовських грошей (3000 грошей литовських); 500 мір (близько 40–50 тисяч літрів) жита, 150 яловиць, 50 кабанів, 500 курей, 100 сала

[108] Детальніше див.: *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // ЗНТШ. 1905. — Т. 64. — С. 137–149; *Skorupa D.* Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku / red. *M. Nagielski*. — Warszawa, 2002. — S. 17–43.

[109] Баркулабовская летопись // ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 186, 187.

[110] Детальніше див.: *Доманицький В.* Зазнач. праця. — С. 142–154; *Грушевський М.* Зазнач. праця. — Т. 7. — С. 314–319; *Herbst S.* Wojna inflancka 1600–1602. — Warszawa, 1938; *Nagielski M.* Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskigo i Petlury. Z dziejow stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. — Warszawa, 2000. — S. 35–56.

[111] І. Кучкович до Я. Замойського, 20.XII 1602 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. — S. 120, 121.

[112] Баркулабовская летопись. — С. 187.

(напевно близько 1000 кг)[113], 10 пудів масла, 60 пудів прісного меду (алкогольного напою), 300 возів сіна[114].

Отже, зібрані під час гетьманства І. Кучковича з двох білоруських волостей побори на козацьке військо становили у середньому на кожного козака, зокрема, по 0,75 грошей литовських (на ці гроші можна було купити приблизно 20–25 кг жита, оскільки 1603 р. 1 міра цього зерна коштувала 1 копу литовських грошей)[115]. Якщо ж виходити з кількості харчових продуктів, що припадали на одного козака І. Кучковича, то основним продуктом у їхньому раціоні було борошно, яке отримували при змеленні приблизно 10–12,5 кг жита на особу, а також м'ясо і сало, про що сигналізує така статистика: на кожних 26–27 козаків припадало по ялівці; 80 козаків — по кабану; 8 козаків — по курці, окрім того — по 0,25 кг сала на козака, зібраного як окрема стаття стацій ("приставств"). Досить мізерною в козацькому раціоні була кількість масла (0,04 кг на особу), дещо більшою — прісного меду (0,24 кг на особу).

Можемо припустити, що, запорожці не довго обмежували себе продовольством та фуражем для коней, який вони зібрали з Боркулабовської та Шупенської волостей. Вже при гетьмані Івані Косому (змінив І. Кучковича напевно наприкінці зими — на початку весни 1603 р.) козаки стягували стації, зокрема, з мешканців Полоцька, Вітебська, Орші, Мстиславля, Кричева, Могилева, Чечерська, Гомеля, Любеча, Річиці, Бихова, Рогачева[116].

Військові постої і стації і в подальшому були вельми істотною складовою матеріального утримання та постачання козацького війська, в тому числі і за гетьманства П. Сагайдачного. Причому справою розміщення козацького війська на постій та збором для нього стацій займався гетьман, який спирався на рішення козацької ради. Про цей аспект буття війська П. Сагайдачного напередодні і після його походу 1618 р. у Московську державу детальніше йтиметься нижче. Тим часом спробуємо окреслити у загальних рисах до чого зводилися самовстановлені Військом Запорозьким військові побори та повинності, які воно накладало на населення волості.

Важлива інформація щодо цього є у згаданому вище політичному проекті невідомого на ім'я шляхтича "Засоби та ексцеси щодо козаків", який з'явився невдовзі по завершенні Хотинської війни 1621 р. і був адресований урядовим комісарам[117]. За даними автора цього твору, запорожці без жодного "затягнення" їхнього війська на воєнну службу Речі Посполитій розміщувалися на військові постої (лежі) і силою змушували давати їм великі військові побори (стації) мешканців сіл, містечок, купців, біле духовенство, ченців та шляхту. Якщо певним чином згрупувати поданий у

[113] Як можемо припустити, наведена у джерелі кількість сала: "сал свиных 100" подана у так званих *полтях (польтях)* — цю одиницю, що означала частину туші тварини, використовували для позначення маси м'яса, а також сала (Скарга М. Мишки на Б. Острозьку, 28.VI 1563 ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 72). За деякими даними, *польт* дорівнював 26 литовським фунтам (*Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1962. — №2. — С. 12), тобто близько 10 кг.

[114] Баркулабовская летопись. — С. 189.

[115] Там само. — С. 190.

[116] Там само. — С. 189.

[117] Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. — С. 457–460.

4 10-308

зазначеному джерелі перелік стацій, що становив, за словами автора політичного проекту, лише частину реальних військових поборів, які збирали на Військо Запорозьке, то матимемо таку картину:

Зброя та боєприпаси	самопали (ручна вогнепальна зброя) залізні ядра (або кулі) порох
Музичні військові інструменти та корогви	барабани тулумбаси (великі барабани) котли мідні (так звані литаври, можливо — начиння для приготування їжі) корогви (прапори) китайка (цупка блискуча тканина; шовк із полотняним переплетенням)* для виготовлення корогв
Коні	коні під гармати коні драгунські
Транспортні засоби	вози коляски, оковані металом
Ремінна упряж, сідла	збруя кінська шори (кінська упряж без хомута)** шлеї (частина упряжі для утримання хомута; широкий ремінь на довжину коня з відкісними ременями; широкий ремінь, що заміняє хомут)*** кульбаки (високе верхове сідло) сідла
Інструменти	заступи сокири
Одяг, головні убори, взуття	сорочки серм'яги шапки чоботи сап'янові (з вичиненої козячої шкіри) чоботи червоні
Харчові продукти, напої	борошно сухарі масло горілка мед (алкогольний напій) пиво

* Яковенко Н. М. Словник застарілих слів і юридичних термінів // Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — С. 360, 360.

** Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М. 2007. — Т. 5, — С. 642.

*** Там само, — Т. 5, — 639.

Як випливає із наведеної таблиці, військові побори, які влада Війська Запорозького накладала на представників практично усіх соціально-станових прошарків некозацького населення волості, охоплювали широкий спектр основних матеріально-технічних та продовольчих потреб запорозького війська. Попри те, що наведений перелік цих поборів неповний і не містить даних про конкретні кількісні параметри стацій, зібраних за ті чи ті часові проміжки з населення волості, є цілком очевидно, що вони являли вельми істотне джерело матеріального постачання козацького війська озброєнням, спорядженням, а також утримання його особового складу. Адже

йшлося про постачання війська ручною вогнепальною зброєю, боєприпасами, військовим спорядженням, шанцевим та іншим інструментом, готовим одягом, головними уборами, взуттям, харчовими припасами, зокрема борошном та сухарями. Побори, які стягували на запорозьке військо, включали також коней як для перевезення гармат, так і козаків, а також вози різної конструкції та призначення. Це були вози, а також оковані металом коляски. Щодо останніх, то, на думку деяких дослідників, коляски являли собою легкі табірні вози, які використовували також у польській армії[118]. Утім, оковані металом коляски напевно мали чималу вантажопідйомність. Адже з джерел відомо, що саме на колясках козаки перевозили, зокрема, свої стратегічні запаси пороху[119]. Під час розкопок поля Берестецької битви була знайдена дерев'яна вісь від коляски або воза завдовжки 152,5 см, обидва кінці якої знизу館 оковано залізними пластинами, призначенням яких було уберегти дерево осі від тертя колеса. На її кінцях зроблено прямокутні отвори для клинів, котрими ззовні закріплювали колеса. Ще один наскрізний отвір круглої форми влаштовано у потовщеній середній частині осі — у нього вставляли стрижень, що з'єднував вісь із верхньою частиною воза[120].

Про конструкцію названих у "Засобах та ексцесах щодо козаків" сідел, що їх населення волості змушене було давати запорожцям в рахунок стацій, також можна судити з археологічних знахідок на місці Берестецької битви. Судячи з цих матеріалів, найбільш поширеним було просте козацьке сідло. До його поперечних дощечок прив'язували передню і задню луки, чепрак, подушку, попону, підпруги зліровидними пряжками для їх підтягування та стремена. Бічні полиці (дощечки) з'єднували двома-трьома шнурками з кожного боку та прив'язували до луків, обтягнутих тканиною (передня лука була вища за задню). Під дерев'яну основу сідла підстелювали прикритий шкіряним чепраком (розміром близько 45х60 см) шматок повсті. Зверху на сідло припасовували подушку з кінського волосу, прикриту шкіряною попоною (близько 65 х 75 см), краї якої могли прикрашати зубчики, лінійний та рослинний тиснений орнамент тощо. Прикметною особливістю стремен, якими користувалися козаки, була відносно невелика плитка для опертя ноги овальної або округлої форми, а також дугасті бічні стінки, у верхній частині яких був отвір для ременя, яким стремена кріпилися до сідла. Деякі із стремен були посріблені. Серед запорожців-вершників напевно не надто були популярними шпори, про що сигналізує бідність таких археологічних знахідок (одну таку знайдену шпору вирізняє те, що на прикріпленому до вигнутих дужок довгому задньому виступі посаджено на поперечний шарнір зубчасте коліщатко). Серед козацьких вуздечок були такі, що складалися з доволі вузьких ремінців, які охоплювали голову коня за вухами, на лобі, під нижньою щелепою, а також на переніссі. Ці ремінці скріплювали двома невеликими пряжками та прив'язували до кілець вудил, котрі складалися з двох стрижнів із загнутими у кільця кінцями, за допомогою яких з'єднувалися обидві

[118] *Franz M.* Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. — Toruń, 2002. — S. 129.

[119] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1632, miesiąca Grudnia. — S. 55.

[120] *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 221, 222.

частини вудил. Зовніші краї стрижнів вудил кріпилися до бічних кілець, причому праве із них зазвичай було дещо більше[121].

Запорожці накладали стації також на осіб, які займалися селітряним та залізоробним промислами. У природі селітра утворюється при розкладі органічних решток під впливом особливих бактерій і за відповідних умов може накопичуватися в ґрунті, особливо гумусі чорнозему. Селітру добували на так званих майданах, що являли собою курганоподібні насипи заввишки 3–7 м, у центрі яких влаштовували лійчасте заглиблення з одним-двома рівчаками-відводами назовні. На майданах були також "дворики" поперечником у декілька десятків метрів. Під дією дощової води, що стікала по стінках лійчастої ями, грунт її на дні збагачувався селітрою. Цю курганну землю вибирали та у певній пропорції змішували з деревним попелом та вапном, а також заливали водою. По відцідженні цієї суміші насичений розчин селітри декілька разів підігрівали у спеціальних котлах, кожен раз охолоджуючи його, що призводило до випадіння в осад кристалізованої селітри. П'ять робітників-майданників за пів року могли виготовити близько 6,5 ц селітри. При виготовленні пороху селітру у певній пропорції змішували з деревним вугіллям та сіркою, додавали води і випаровували на слабкому вогні, просушували та пропускали крізь сито. Отриманий гранульований порох перетирали, кроплячи його рідиною (водою або горілкою). Останньою технологічною операцією було просушування перетертого пороху, після чого його можна було використовувавти для стрільби[122].

Отож, для запорожців "давнім звичаєм" було те, що на селітряні майдани приходили уповноважені Військом Запорозьким козаки, які брали для військових потреб готову селітру, що її (як писали запорожці в інструкції своїм послам на вальний сейм, сподіваючись узаконити звичаєвий порядок) власники майданів давали, мовляв, "із своєї ласки". Аналогічним чином діяли козацькі команди військових постачальників, які відвідували рудні та брали там залізо для ремонту гармат[123]. На руднях залізо отримували у спеціальних горнах грушоподібної форми. У них спочатку закладали невелику кількість дров для розпалу, засипали деревне вугілля та підпалювали. По тому, як вугілля згорало наполовину, у горн закладали декілька кілограмів руди, а також нову порцію вугілля. Подібну операцію повторювали п'ять-шість разів, нагнітаючи у горн повітря за допомогою міхів, що давало можливість довести температуру в горні до 1100–1350 °С, внаслідок чого залізо відновлювалося з руди та осідало на дно. Отриманий шматок пористого заліза з різними домішками — так звану крицю довгий час проковували (при її розігріванні), щоб отримати залізо потрібної кондиції[124].

Судячи з усього, масштаби козацьких поборів, зокрема із власників селітряних майданів, були доволі значні. На це вказують дії запорожців щодо реквізиції селітри у місцях її виробництва, до яких вони вдалися 1623 р. Приводом до масової експропріації продукції селітряних майданів став розісланий по українських містах

---

121 Там само. — С. 257–261.

122 *Телегін Д.Я., Винокур І. С., Титова О., Свешніков І. К. та ін.* Зазнач. праця. — С. 54, 55.

123 Інструкція послам Війська Запорозького на вальний сейм, 30.XI 1636 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 119.

124 *Телегін Д.Я., Винокур І. С., Титова О., Свешніков І. К. та ін.* Зазнач. праця. — С. 56, 57.

королівський універсал, яким суворо заборонялося продавати козакам порох, олово та інші військові припаси. У відповідь на це вони захопили усі "могили", власне, кургани, на яких влаштовували селітряні майдани, що належали королевичу Владиславу, королю, а також шляхті в Корсуні, Лубнах, Богуславі та Переяславі. Із захопленої там селітри запорожцям вдалося виготовити декілька сот бочок пороху, що його могли вочевидь вистачити "на найбільшу війну"[125].

5. Воєнний промисел. Козацькі господарства

Важливим джерелом матеріального утримання запорозького війська була соціально-корпоративна військова практика, що мала назву "козацький хліб". Йдеться про здобуття козаками засобів для власного існування, а також підтримання боєздатності свого війська "шаблею", тобто збройним шляхом. Так званий козацький хліб запорожцям давали не лише військовий найм, військові постої і стації, а й військове здобичництво — захоплення трофеїв під час воєнних дій, сухопутні і морські напади козацьких сил на території суміжних держав, насамперед Османську імперію та її васалів з метою заволодіння матеріальними цінностями, захоплення полонених задля їх подальшого викупу або перетворення на військових слуг, розбійні напади на купецькі кораблі, посольські валки тощо. Причому запорожці прагнули увести свою діяльність щодо здобуття "козацького хліба" в контекст рицарського громадянського служіння християнському світу та його захисту від "поган".

Захоплення воєнної здобичі та грабежі цивільного населення були характерними не тільки для козаків, а й для практично усіх тогочасних армій. Так, найманці країн Західної Європи зазвичай займалися грабежами, слідуючи популярній у їхньому середовищі настанові "війна живиться війною"[126]. На українських землях в умовах життя населення на татарсько-турецькому прикордонні у воєнний промисел, тобто ризиковані заняття, які обіцяли швидке збагачення, прямо або опосередковано тією чи тією мірою були втягнуті місцеві старости, пани та шляхта, оскільки від запорозьких морських походів їм перепадала частина здобичі. Це офіційно змушена була визнати польська влада ("часто трапляється, що на тій Україні деякі люди шляхетського стану сприяють тим морським походам запорозьких козаків і надають різноманітну adminicula (допомогу) тому свавіллю, самі ж з ними ходять на море і діляться з ними здобиччю")[127].

Корені подібної практики сягали, зокрема, так званого "козакування" українських князів та урядників у XVI ст. Здобичництвом займалися також польські жовніри. Приміром, 1538 р. якийсь польський хорунжий на чолі військового підрозділу чисельністю 2700 осіб напав на околиці Очакова. До рук цього хорунжого потрапив,

[125] А. Мужиловський до К. Радзівілла, 24.VII (3.VIII) 1623 // *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років. Додатки. — У вид.: ЗНТШ. Праці історично-філософської секції. Львів, 1993. — Т. CCXXV. — С. 336.

[126] *Roberts M.* Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden. — Oxford, 1973. — P. 122.

[127] Конституція варшавського вального сейму 1635 р. // Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 3. — S. 401, 402.

зокрема, турок Мустафа, син Алі, за якого він пізніше взяв 50 тис. асприв[128] викупу[129]. На початку 40-х рр. XVI ст. турецький султан Сулейман I вимагав від польської влади випустити на волю десятки і навіть сотні цивільних полонених, захоплених в османських володіннях, яких утримували в своїх руках "українські пани"[130].

У перші десятиліття XVII ст. серед двірської челяді магнатів також було чимало невільників, в тому числі полонених мусульман. Це добре видно із заповіту князя Януша Острозького, згідно з яким він вирішив дати волю тим своїм двірським, які її не мали, а також винагородити усіх, відмовивши у цьому тільки "поганам", тобто захопленим у полон туркам і татарам ("убогій двірській челяді призначаю дві тисячі злотих, тобто кухарям, пекарям, буфетникам, пивничим, візникам, старшим конюхам, мисливцям, прачкам та іншим невільним людям, також робітникам, лікарям та іншим будь-якої кондиції людям робочої натури, котрих, якщо були б невільниками, чиню вільними, а котрі вільні.... їм дати більше, оскільки бідолахи зазнали моєї великої жорстокості. Особливо присягаю, щоб усі в'язні, де б не знаходились, були випущені і кожному з них відказую по триста злотих польських, окрім поган, чимале зібрання яких доручаю нагляду духовних людей")[131].

Здобичництвом, націленим, зокрема, на захоплення полонених, здавна займалися також українські козаки. Наприклад, після нападу 1545 р. на Очаків вони виручили 88 тис. асприв викупу за полонених очаківців (за одного невільника вони брали від 1313 до 2430 асприв)[132]. Козацьке здобичництво підживила участь козаків у Лівонській війні, адже чимало з них служили у війську короля Стефана Баторія тільки за здобич. У 80-ті – на початку 90-х рр. XVI ст. спостерігався сплеск нападів українських козаків на території Московської держави[133].

У час, що розглядаємо, чи не головну статтю прибутків від воєнного здобичництва запорожцям давали їхні морські напади на торговельний флот, а також територію Османської імперії. Для того, щоб вийти у морський похід, недостатньо

---

[128] Йдеться про срібну турецької монету — акче (аспр), чеканка якої розпочалася в Бурсі 1328 р., що важила 1,54 г. До кінця XVII ст. вага монети зменшилася у десять разів — за один алтун (золота турецька монета масою 3,5 г) давали 300–400 акче. Курс акче знизився також до таляра (йдеться про велику срібну монету, назва якої походить від богемського містечка Яхимов — Joachimsthal, яку скоротили до taler, таляр, мала різну вагу, приміром, райхсталяри з 1566 р. мали масу 29,33 г 890 проби (25,98 г чистого срібла). Протягом 1562–1574 рр. за один повноваговий таляр давали 40–50 акче (*Желтяков А. Д.* Терминологический комментарий // Эвлия Челеби. Книга путешествия. —М., 1961. — Вып. 1. — С. 272; *Дейвіс Н.* Європа. Історія. — К., 2001. — С. 542; *Огуй О.* Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2003. — Вип. 3. — С. 321, 326).

[129] Сулейман I до Сигізмунда I, серпень 1538 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 6.

[130] Сулейман I до Сигізмунда I, травень 1541 р. // Там само. — С. 10; жовтень–листопад 1542 р. // Там само. — С. 12; березень 1543 р. // Там само. — С. 17, 18, 19.

[131] Запис до Луцьких земських книг тестаменту Я. Острозького, 20.I 1621 // ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 248.

[132] Сулейман I до Сигізмунда I, січень 1546 р. // Там само. — С. 21. Див. також: *Леп'явко С.* Зазнач. праця. — С. 146.

[133] *Леп'явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 144–146; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 144–149.

було мати охочих для цього козаків. Адже організація великих експедицій, у яких брали участь десятки (іноді сотні) бойових човнів потребувала колосальних матеріальних витрат. Такі витрати на будівництво флоту вочевидь були обтяжливі навіть для державної скарбниці тогочасних морських держав, не кажучи вже про фінансові і технічні можливості козацьких ватаг, які збиралися по здобич. Як вирішували запорожці подібні організаційні проблеми? Чи достатньо було тільки ентузіазму та безплатної праці запорожців, які споруджували такі судна?

Доволі важлива інформація про організаційні заходи запорозького командування щодо підготовки запорозького флоту до морського походу наявна у листі шляхтича Сласького до С. Жолкевського від 26 червня 1620 р. З цього листа випливає, що із приходом улітку 1620 р. до влади у Війську Запорозькому Я. Бородавки, який заступив на гетьманстві П. Сагайдачного, нове запорозьке командування послало на волость осавулів із гетьманськими універсалами, адресованими до мешканців міст. Напевно під "універсалами" розуміли копії одного і того ж самого документа. У ньому йшлося про те, що Військо Запорозьке хоче взяти на умовах кредиту (ad fidem) у місцевого населення полотно "на паруси до човнів". Окрім того, осавулам належало попередити усіх про очікуване вороже вторгнення ("остерегли Україну, щоб зміцнювали міста"). З цим універсалом за підписом Я. Бородавки про взяття Військом Запорозьким у борг в мешканців міст полотна на паруси особисто ознайомився слуга богуславського підстарости[134].

Судячи з усього, для сучасників не було чогось сенсаційного у такому зверненні запорозького гетьмана до мешканцям міст. Тобто, подібна кооперація поміж козаками, які готувалися до здобичницткого морського походу, а також виробниками (або власниками) полотна напевно практикувалася і раніше. Інформація зазначеного універсала проливає світло на деякі технічні характеристики запорозьких суден. Адже стає зрозумілим, що ці судна уніфіковано оснащувалися вітрилами. Якщо взяти до уваги, що вже через місяць після здобуття Я. Бородавкою гетьманської булави та розпочатої ним підготовки запорозького флоту до походу, у море вийшли близько сотні козацьких чайок, то можна підрахувати, що за цей населення волості надало запорожцям щонайменше декілька сот квадратних метрів парусини. Неважко здогадатися, що така оперативна поставка чималої кількості полотна на паруси була зумовлена економічною зацікавленістю мешканців міст, які за надане козакам у борг полотно по завершенню морської виправи отримували від них частину здобичі.

Як бачимо, козацькі походи на море в організаційно-технічному відношенні поставали як своєрідна форма підприємництва. Симптоматичними щодо цього є деякі факти про відповідні кредитні відносини запорожців з представниками шляхти. Йдеться про те, що влітку 1619 р. запорозьке командування позичило під проценти доволі значну суму грошей у князя Януша Острозького. Причому за 1000 злотих, що їх козаки взяли у цього князя, вони зобов'язалися повернути йому 2000 злотих "здобиччю"[135]. Подібна практика фінансово-кредитних операцій вочевидь існувала і в раніший час, поєднуючись з торгівлею. Про це сигналізує один проект сеймової конституції, що датується початком 1590-х років. Згідно з ним, українним старостам, державцям королівських маєтностей та шляхтичам заборонялося "при-

[134] Сласький до С. Жолкевського, 26.VI 1620 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 504.
[135] П. Пачинський до Т. Замойського, після 9.VIII 1619 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 737. — S. 56.

давати (dodawacz) (запорожцям. — *П.С.*) човни, живність, порох та інші речі"[136]. Прикметними щодо цього є також відомості, що їх 1614 р. здобув турецький візир, допитавши полонених козаків. За його даними, українські старости, пани і шляхта "підбурюють і заохочують" козаків до морських походів проти Османської імперії. А робили вони це через те, що отримували від учасників походів частину здобичі[137].

Воєнне здобичництво запорожців завдавало величезних економічних збитків Османській імперії і підривало її воєнну могутність. Наприклад, під час їхнього нападу 1614 р. на Синоп було знищено султанський арсенал разом з усіма галіонами і галерами. Загальні збитки турків оцінили в 40 мільйонів[138] (йшлося, очевидно, про польські злоті, оскільки цю інформацію навів у своїй промові на сеймі С. Жолкевський). Водночас подібні здобичницькі рейди давали чималий прибуток запорожцям, які здобували в них матеріальні цінності і полонених. Наприклад, серед здобичі, яку вони у зазначений час захопили у Самсуні, було "награбоване майно та сім'ї"[139], тобто матеріальні цінності і цивільні полонені. Деякі імениті полонені пропонували за свій викуп чималі суми, як-от захоплений козаками 1615 р. головнокомандувач ескадрою турецьких галер давав козакам за своє звільнення близько 30 тис. польських злотих, однак через його смерть до викупу не дійшло[140] (у другому десятилітті XVII ст. у Кримському ханстві ціна молодого невільника становила 60 флоренів[141]; вівці — 2 флорени[142]; коня 10–30 флоренів[143]; рушниці — до 40 золотих)[144].

Як бачимо, викуп багатих полонених був у той час доволі прибутковою справою. Відтак запорожці долучали таких полонених до своєї воєнної здобичі, тоді

---

136 Проект конституції щодо козаків, після 1592 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 73.

137 Турецький візир до Сигізмунда III, 1614 // Там само. — С. 133.

138 Промова С. Жолкевського на сеймику 1615 р. // Pisma Stanisława Żółkiwskigo. — S. 513; Промова С. Жолкевського на вальному сеймі 1618 р. // Ibid. — S. 302.

139 *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі "Дар великих мужів у воюванні морів". Коментар // Мирра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 354.

140 Промова С. Жолкевського на вальному сеймі 1618 р. — S. 303.

141 У цьому разі не ясно, про який флорен ідеться. Відомо, що флорен, або золотий угорський являв собою золоту монету масою 3,5 г. Йому відповідав випущений 1484 р. ерцгерцогом Тироля Сигізмундом срібний зільбер-гульденгрошен вагою в 29,23 г 937 проби. Що ж до так званих імперських срібних флоренів, то від 1601 р. вони мали 17,3 г 765 проби (13,23 г чистого срібла). Золотий, або злотий, польський (флорен) — лічильна одиниця в 30 грошів (*Сидоренко О. Ф.* Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — С. 370; *Огуй О.* Зазнач. праця. — С. 321; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. — Warszawa; Łódź, 1992. — Cz. 1. — S. XLVI).

142 Боргова справа між Баліш Челебі та Алі Килич, без дати // *Іналджик Г.* Знахідка кадійських сіджілів (судових книг) Кримського ханату. Документи. — У кн.: Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — С. 322.

143 Про збір надзвичайного податку на закупівлю рушниць з мешканців Карасу, без дати // Там само. — С. 324–325.

144 Там само.

Здобуття запорожцями 1616 р. Кафи. Гравюра з книги К. Саковича "Вѣрш на жалосний погреб Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного", 1633 р.

як молодих бранців перетворювали на своїх слуг (за даними Г. Боплана, козаки поверталися із походів на Туреччину "з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх людей вони ніколи не залишають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп і відкупились")[145].

Козацькими слугами — "джурами", "пахолками" ставали не лише захоплені у полон мусульманські хлопчики, а й їхні християнські однолітки, котрих, наприклад, запорожці насильно забирали із собою на білоруських землях під час повернення козацького війська з Лівонської війни. Як зазначено у Боркулабовському літописі, "коли козаки запорозкие назад на Низ отсоля (з Білорусії. — *П. С.*) выеждчали, тепер же великую сильную шкоду по селах, по мѣстах чинили; жонки, девки и хлопята з собою много брали. Также коней много з собою побрали. Один козак будет мети коней 8, 10, 12, а хлопят трое, четверо, жонки альбо девки две альбо три"[146].

Як видається, у зробленому автором літопису описі захоплення козаками здобичі на білоруських землях не обійшлося без перебільшень. Водночас факти взяття запорожцями християнських полонених можна підтвердити документами про участь їхнього війська у польсько-московській війні 1617–1618 рр. Під час цієї воєнної кампанії козаки полонили чимало цивільних. Причому багато запорожців одружувалися на своїх полонянках, а дітей та підлітків перетворювали на пахолків (детальніше про це йтиметься нижче). Тобто, козацьке здобичництво, серед іншого, виконувало функцію соціальної стабілізації запорозького війська та забезпечення повноцінного функціонування його структури, оскільки підживлювало особовим складом інститут військових слуг (джур, пахолків). Із часом, пройшовши козацький гарт у сухопутних та морських походах[147], вони ставали повноправними запорожцями.

Потрібно зазначити, що джурами ставали не лише з примусу. Для багатьох підлітків та юнаків Запорожжя вочевидь поставало у романтичному серпанку. Про це можна судити з того, що дванадцятилітній син шляхтича Дем'яна Гулевича утік із шкільної лави до козаків. Як випливає із сеймового щоденника 1597 р., у відповідь

[145] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 29.
[146] Баркулабовская летопись. — С. 189.
[147] Є дані про те, що козацька молодь — тирони (від лат. tironis: молодий солдат, новобранець; новак; молодик) ходила у великі морські походи проти турків (І. Борецький до К. Радзівілла, 24.VIII 1624 // AGAD. — AR. — Dz. V. — Rkps. № 1150. — S. 2).

на закиди коронного гетьмана Я. Замойського про те, що син Д. Гулевича "з Наливайком воював державу Його Королівської Милості", цей шляхтич відповів: "я його туди не посилав — сам утік у дванадцятилітньому віці з школи, що потрібно приписати не так його злостивості, як його молодим літам"[148]. Судячи з усього, не тільки цього — матеріально забезпеченого дванадцятилітнього шляхетського сина, а й багатьох його ровесників з інших соціальних верств вабив сповнений романтики козацький спосіб життя. Адже, як можемо припустити, у сформованому віковими особливостями "молодих літ" уявленні тогочасних підлітків прихід до козаків обіцяв небезпечні пригоди, гострі відчуття та героїку воєнних походів.

Що ж до полонених, яких козаки брали насамперед задля викупу, а також перетворення на своїх військових слуг, то вони становили далеко не основну частку їхньої здобичі. Адже головним об'єктом військового здобичницького промислу для запорожців були матеріальні цінності, котрі вони захоплювали під час морських походів на багаті османські міста. Окрім того, викуп полонених та "натуралізація" їх у козацькому середовищі через надання їм статусу військових слуг, що практикували запорожці, не мали нічого спільного із формами работоргівлі і рабства, які існували в той час у Криму та Османській імперії. Тим часом в останніх склався величезний ринок работоргівлі і був сталий попит на рабів. Причому, якщо у XV–XVI ст. більшість рабів в Османській імперії постачали через систему девширме, тобто податок, який султанські піддані-християни повинні були давати хлопчиками та юнаками, то пізніше постачання нових рабів забезпечували насамперед невільницькі ринки. Османська знать вже наприкінці XVI ст. інтенсивно використовувала рабську працю у помістях та вакуфах[149], тобто насамперед земельних володіннях, які жертвували на благодійні цілі різним релігійним інституціям держава та окремі особи[150].

Як уже зазначено, запорожці розглядали свої воєнні здобичницькі походи, насамперед проти Османської імперії та її васалів, як такі, що є формою їхнього рицарського служіння загальному благу християнського світу. Підтвердженням цього може бути лист запорозького гетьмана Д. Барабаша до Сигізмунда III від 31 травня 1617 р. У цьому листі, зокрема, ішлося про те, що згідно із своєю традицією запорожці виступають у такі походи насамперед заради того, щоб, завдавши першими удару по ворогу, захистити цим сам самим рідну землю (ідея захисту земель польського короля від ворогів християнської цивілізації — "поган"). Ціннісно значущою формою християнського рицарського служіння загальному добру було для козаків визволення під час своїх бойових виправ християнських бранців. На останньому місці у цій ієрархії цінностей у листі запорозького гетьмана була ще одна мета таких походів — здобуття козаками для себе здобичі, оскільки, як писав Д. Барабаш, до цього їх спонукає матеріальна скрута (вони так чинили, "не маючи звідки що взяти для свого пожитку")[151].

Отже, запорожці не приховували, що мають матеріальну зацікавленість у воєнних здобичницьких походах. Водночас у їхній станово-корпоративній свідомості чільне місце посідали моральні мотиви, якими вони керувалися — захист рідної землі від ворога на визволення з неволі християнських бранців. Звісно, що не усі

148 Діаріуш сейму 1597 р. // Scriptores Rerum Polonicarum. — Cracoviae, 1907. — T. 20. — S. 101.
149 *Інал джик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. — К., 1998. — С. 89, 124.
150 *Желтяков А. Д.* Терминологический комментарий. — С. 275.
151 Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617. — S. 176.

Ян Замойський,
великий коронний гетьман

козаки, котрі відправлялися за здобиччю, мислили подібними категоріями. Водночас вони не на словах, а на практиці доводили це, топлячи воєнні судна турків, штурмуючи їхні фортеці, а також приносячи свободу захопленим у рабство полоненим. Наприклад, 1616 р. під час морського походу запорожців на чолі з П. Сагайдачним на Кафу вони не лише звільнили багато бранців з українських і московських земель, а й спалили частину здобутої здобичі, щоб умістити врятованих у свої човни[152]. Звідси, до речі, бачимо упередженість тих авторів, які воліють писати про козаків насамперед як про безпринципних і жорстоких грабіжників[153].

Загалом воєнний промисел запорожців виростав з їхнього економічного укладу та способу життя. Під час здобичних та воєнних походів козакам діставалася також зброя, в тому числі гармати. Здобуті здобичництвом гроші, коштовності, коней, різне майно вони використовували не лише для задоволення своїх особистих потреб, й спрямовували цю здобич на потреби свого війська. По суті не маючи регулярної і скільки-небудь істотної підтримки з боку держави, у другому десятилітті XVII ст. запорожці змогли створити потужні збройні сили, спираючись на власні ресурси (головно уходницькі промисли) та експлуатуючи економіку волості. Водночас вельми значущою щодо цього була для них також воєнна здобич. Щодо подібних морських виправ, то козаки при їх організації спиралися на технічну та фінансову підтримку волосного населення. Воєнний промисел для запорожців набув форми стійкої соціально-психологічної установки, яка вписувалася, зокрема, в моральний горизонт рицарського служіння загальному благу, що було властиве для запорозької системи цінностей.

---

[152] З інформації Ф. Челюсткіна і П. Данилова, 15(25). VIII 1616 // РГАДА. — Ф. 123. — Оп. 1, 1615 г. — Д. 9. — Л. 132.

[153] Показовими щодо цього можуть бути оцінки запорожців кінця XVI – перших десятиліть XVII ст., що їх тенденційно зробив П. Куліш, нехтучи конкретно-історичними реаліями буття козацтва: "Різні стани, верстви і народності Речі Посполитої забували свій антагонізм, коли йшлося про домашню орду (козаків. — *П. С.*), що розривала родинні та суспільні зв'язки, була чужа встановленим віками правилам моралі, не підкорялася ані королівським чиновникам, ані сеймовим постановам, ані володарському праву дідичів, ані республіканському суду муніципій, була байдужа до становища панського підданого й утискуваного за віру міщанина, усувалася від землеробства і мирних промислів, жила лише воєнною здобиччю і здобувала свій «козацький хліб» грабежами тих самих людей, з яких набиралися її розбійницькі купи" (*Кулиш П. А.* Материалы для воссоединения Руси. — М. 1847. — С. 46–47).

Господарські заняття козаків

Для осіб, які мали козацький статус, він означав не лише виняткоко воєнні походи, а й можливість вільно вести власне господарство. Прикметною щодо цього є інформація, наявна у творі "Засоби та ексцеси щодо козаків". Його автор нарікав, що козаки "мають власні обійстя, що більші, аніж у найбагатшої шляхти на Україні і з більшими вольностями, оскільки від них ніколи не дають жодних ані приватних, ані публічних поборів. І багато є таких, котрі, як [тільки] їх названо козаками, скільки живі — не були на жодній службі Речі Посполитій, а скрізь так само мають поля і сіножаті, і пасіки, стави і т. п. ...і які бачать пасіки, поля, луки і т. п., привласнюють собі та війську"[154].

Навряд чи можна сумніватися, що автор цього твору (який був шляхтичем і не приховував свого ворожого ставлення до запорожців) насправді перебільшив економічну могутність козаків, аби мобілізувати представників свого стану на боротьбу з цими "свавільниками" і, як з'ясовується з його їдких зауважень на їхню адресу — конкурентами шляхти в економіці. Водночас наведені у зазначеному творі умови та форми господарської діяльності козаків таки справді мали певне поширення. Йдеться про те, що заможні представники козацтва вели власне господарство, реально уникаючи податків і повинностей — тих, які у Речі Посполитій накладалися, приміром, на так зване тягле населення. З наведеного джерела випливає, що такі господарства мали широкий профіль — включали як орне землеробство, так і скотарство (на що вказує використання ними сіножатних угідь), розведення риби ("стави"), бджолярство ("пасіки").

Про козацькі "уходи, їзи, грунти, млини, грунти", якими самочинно володіли запорожці в Україні, йшлося у документах Куруківської польсько-запорозької угоди 1625 р.[155] Прикметно, що у проекті цієї угоди наголошено, що королівською канцелярією мають бути призначені спеціальні комісари для ревізії козацьких земель та угідь. Причому якщо з'ясується, що "млини, стави і деякі хутори" вони утримують, не маючи на це прав, то повинні повернути їх старостам або шляхетським власникам[156]. Як бачимо, королівські комісари офіційно підтвердили наявність у запорожців земель, угідь та промислів ("млини", "стави"), що знаходилися у їхніх руках незаконно — з точки зору польської влади та шляхетських власників.

Дані про козацьке землеволодіння більш конкретно постають з тогочасних угод купівлі-продажу, прикладом чого може бути складена 1615 р. купча угода між продавцями — чигиринським козаком Максимом Михайловичом і його дружиною Анною та покупцем — також чигиринським козаком Іваном Волевачем. У ній йшлося про те, що І. Волевач придбав у власність у зазначених продавців "Плоскій лесъ, зо всѣми околичными приналежитностми, отъ вершини Цибулника речки, з речкою Говнянкою, до устья, где потекла в речьку Ингулецъ;630 таможъ и плеса рибніе по Ингульцу от устя Говнянки до устя речьки Макаровки, из сѣнокосами, ис степнимъ

[154] Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. — С. 459.

[155] Угода королівських комісарів із запорозькими козаками, 6.XI 1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polscze / Wyd. *J. U. Niemcewicz*. — Lwów, 1883. — T. 6. — S. 238.

[156] Подання комісарів запорожцям та оголошення їм волі короля і Речі Посполитої, 1625 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 71.

Запорозький зимівник. Гравюра Ж. А. Мюнца, XVI ст.

полем и пахатнимъ, и с поселеніемъ людей; до якого Плоского лѣса повинно бить дванадцят байраковъ, без малих байрачковъ, дай речька Цибулникъ, якая вийшла спод Плоского леса, обѣ вершини зойшедшися повинни бить тож съ поселеніемъ людей и сѣнокосами по оба боки, с пахатним и степним полем до скель и далье; и той вижеписаній грунтъ зо всѣми угодіями продолемъ его милости пану Воліовачу, жоне и потомкамъ его у вечность за добру монету литовской личьби за тисечъ две копъ грошей без десети"[157].

Як видно, І. Волевач за вельми велику на той час суму — майже дві тисячі коп литовських грошей купив собі обширні земельні угіддя, що включали орні і цілинні поля, причому з правом на певні повинності людей, які там мешкали, сіножатями, лісом, байраками, а також виключним правом на ловлю риби в річці Інгулець у межах придбаних земель. Тобто, І. Волевач своєю заможністю і справді не поступався багатим шляхтичам. Такі запорожці, як І. Волевач мали можливість якнайкраще забезпечити себе зброєю, боєприпасами, військовим спорядженням та козацькими кіньми.

У перші десятиліття XVII ст. сформувався доволі значний прошарок козаків, які володіли землями не лише через її купівлю, а й так звану займанщину, тобто зайняття на власний розсуд земельних пусток, на яких зводили житлові та господарські будівлі, обробляли ґрунт та користувалися різними природними угіддями. Козаки вкладали чимало коштів у заведення своїх господарств, а також докладали до цього великої праці. Якщо козак обзавівся своїм господарством, то це зазвичай означало, що він "замалим не усі статки вклав у будівлі та оброблені землі, сподіваючись пізніше мати від цього користь"[158]. Звісно, що ці запорожці-господарі не бажали втрачати нажите через спроби польської влади переглянути їхні майнові права, а

[157] Купча угода про продаж Плоского лісу чигиринським козаком Максимом Михайловичем значному реєстровому козакові з Чигирина Іванові Волевачу, 5.III 1615 // *Каманин И. М.* Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.). — С. 16.

[158] Відповідь запорожців на умови королівських комісарів, 5.XI 1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. — T. 6. — S. 219.

також витіснити їх з території панських та церковних земель, що було передбачено Куруківською угодою. За свідченням гетьмана М. Дорошенка, козаки зазнавали неабияких утисків на волості від шляхетських власників. Гетьман попереджав представників польської влади, що вони можуть переселитися на територію Московської держави[159].

Чумацький віз з волами

У другій половині 1620-х – 1630-х рр. зростало землеволодіння реєстрових козаків. За спостереженням дослідників, основною його формою став хутір із сіножатями, нивами, ставками, пасіками тощо. Переважно козацькі хутори були невеликими й орієнтувалися на землеробство, тваринництво, а також промисли. У них використовували як працю самих козаків та членів їхніх сімей, так і наймали селян. Певною мірою хутірське господарство було втягнуте у товарно-грошові відносини, адже частину продукції продавали на ринку[160].

Звісно, що далеко не усі запорожці мали власні господарства. Займаючись усе життя воєнною справою, багато з них так і не спромоглися якщо не розбагатіти, то, принаймні, обзавестися власною оселею. Про це промовисто свідчить лист запорожців до королівських комісарів. Його поява була спричинена тим, що комісари вимагали від запорожців, щоб вони не ходили у морські походи, покинули територію волості і відправилися на Запорожжя, щоб "там у полі шукати собі харчі". У відповідь на цю вимогу та пораду, як можна прохарчуватися, козаки запитували у своєму листі комісарів, що робитимуть в такому разі "каліки, подерті, які не можуть заробити собі на хліб і сіль, або ті, котрі домів не мають, копати не вміють, жебрати соромляться?"[161]

Неважко переконатися, що серед запорожців існував чималий контингент осіб, які в силу тих чи інших причин, в тому числі каліцтв, отриманих на війні, були безмаєтними. Причому єдиним джерелом для їхнього існування було воєнне ремесло, без якого вони втрачали матеріальну опору, однак зберігали рицарську гідність — соромилися жебракувати. Вони також не мали навичок цивільних професій, або ж вважали їх заняттями, які ганьблять справжнього воїна.

---

[159] М. Дорошенко до С. Конецьпольського, 17.II 1626 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 446. — S. 31; 1.VI. 1626 // Ibid. — S. 36.

[160] *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. — К., 2000. — С. 98.

[161] Запорожці до королівських комісарів, 1622 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 60.

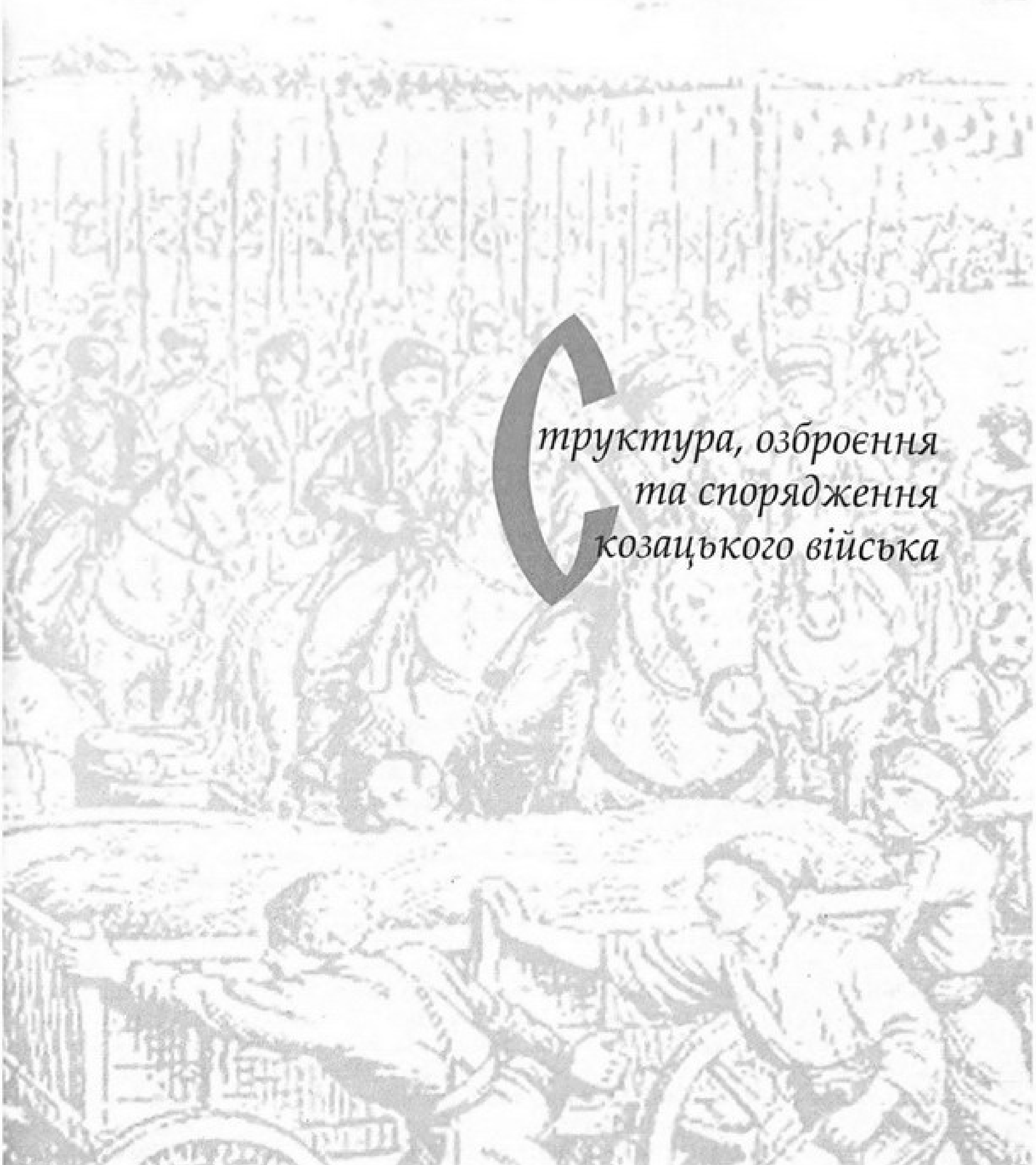

Структура, озброєння та спорядження козацького війська

Розділ III

1. Комплектування: організація найманого козацького війська. Військова музика

Козаками Війська Запорозького ставали добровільно. Кожен, хто виявляв таке бажання, повинен був пройти певні процедури прийому в козацьке товариство. Якщо, приміром, молодий селянин утікав від свого пана на Запорожжя, то, перш ніж здобути рівні права з членами кошового товариства, він проходив кількарічні випробування як новобранець, власне військовий слуга ("молодик", "тирон", "джура", "пахолок"). Козацькій молоді на Запорожжі належало пройти добрий бойовий вишкіл та гарт. Уявлення про це відобразилося у пізнішій козацькій традиції в переконанні, що молодики повинні уміти "на коні реп'яхом сидіти, шаблею одбиваться, списом добре колоти і із рушниці зорко стріляти"[1].

Прикметно, що на Запорожжі утвердилася звичаєва практика, яку вважали обов'язковою для тих, хто бажав бути прийнятим як рівний до запорозького товариства та завоювати славу "справжнього козака". Для цього потрібно було витримати певні випробування на сміливість, кмітливість, надійність, добру фізичну підготовку та виучку: пройти уплав на човні усі небезпечні дніпровські пороги, а також взяти участь у морському поході[2].

Запис представників волосного населення до реєстрових списків Війська Запорозького означав для них зміну соціального статусу та набуття відповідних станових прав та привілеїв, у чому були зацікавлені, як зазначалося, багато селян та міщан. Право запису ("посвячення") в козаки належало волосній козацькій адміністрації, насамперед отаманам та полковникам. Зауважимо, що набуття тією чи тією особою козацького статусу автоматично не означало її участь в будь-якому бойовому поході запорожців. Це право потрібно було заслужити та вибороти серед інших козаків, особливо якщо йшлося про формування запорозьких контингентів, найманські військові послуги яких оплачували зацікавлені володарі.

Загалом, козаки здавна були втягнуті у військове найманство. Приміром, їх залучали до служби великі князі литовські, адже у Великому князівстві Литовському була певна практика комплектування війська найманцями, зокрема під

---

[1] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 176.
[2] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 33, 41.

час московсько-литовської війни у 60-х рр. XVI ст.[3] Саме тоді козаки вперше стали об'єктом цілеспрямованих військово-організаційних заходів державної влади, що їх здійснювали в межах формування затяжного (від слова "затягувати", тобто вербувати на воєнну службу) війська.

У той час офіційно визначеним литовським урядом вербувальникам — українним урядникам — наказано було від імені великого князя литовського оголосити "козацький" набір до затяжного війська для участі у війні з Московською державою. Вербування мало здійснюватися на засадах добровільності й передбачало виплату козакам грошового жалування. Таке публічне "закликання" до війська було важливою організаційною фазою у формуванні затяжних підрозділів і було націлене на вербування придатних до військової служби козаків із внесенням їх до реєстрів, тобто списків особового складу затяжного війська. Рішення великокнязівського уряду про виділення коштів на новосформовані підрозділи було прийняте після отримання з місць зазначених реєстрів.

Отже, схема вербування козаків на московсько-литовську війну зводилася до такого: 1) публічне оголошення від імені великокнязівського уряду набору до затяжного війська; 2) запис завербованих до реєстрів; 3) фінансування державною владою військових підрозділів на підставі наявних у реєстрах даних.

У ході війни з Московською державою литовська влада дещо скоригувала свої загальні мобілізаційні підходи щодо козаків. Ідеться насамперед про покладення на "осілих десятників" функцій безпосередніх вербувальників добровольців з їх числа та представників інших соціальних верств ("тамтешніх підданих")[4].

Загалом вербування козаків на службу у литовське затяжне військо відбувалося в межах організаційної схеми, за якою безпосередніми вербувальниками виступали уповноважені державною владою командири. В цьому разі це були десятники, котрих призначали старости, які за своїм статусом відповідали, судячи з усього, товаришам польських затяжних рот. Ключова роль старост в організації на місцях набору козаків до затяжного війська зумовлювалася ще і тим, що вони розпоряджалися грошима та сукном, які центральний уряд Великого князівства Литовського виділяв на цю справу[5].

Деякі деталі практичного механізму вербування козаків на державну військову службу постають з листа великого литовського гетьмана Григорія Ходкевича до брацлавського воєводи, дворного литовського гетьмана князя Романа Сангушка (квітень 1568 р.). У ньому, зокрема, Г. Ходкевич писав: "Козаков Ваша Милость потешай, которых я змовил, то ест Бирулю, Телицу, Оскирку и Богдана Косчича, жебы ку отпору неприятелю поготову были и тых городищъ на Кривине и на Вечели, або

3 Детальніше див.: *Леп'явко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 15–32.

4 Великий князь литовський до українних старост і державців, 15.XI 1561 // Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). — Vilnius, 1996. — S. 81; Великий князь литовський до українних старост, 6.IV 1562 // Ibid. — S. 94; Лист з канцелярії великого князя литовського до невстановленої особи з Луцька, 18.IV 1562 // Ibid. — S. 98.

5 Розпорядження великокнязівського уряду про виділення грошей і сукна остерському старості "на козаків", 15.VI 1562 // Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). — S. 109.

Тришеренгове бойове шикування козацької піхоти.
Фрагмент барельєфу із зображенням Берестецької битви 1651 р.
на саркофазі польського короля Яна II Казимира. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.

где потреба припадеть, ведле баченя Вашей милости постерегали, а гроши и сукна мусять быти без омешканя имъ посланы"[6].

Як випливає з цього документа, в ролі організаторів і командирів затяжних підрозділів виступали особи, пов'язані з козаками — Біруля, Телиця, Оскирко й Б. Кошчич. Саме з ними Г. Ходкевич уклав угоду про найманську службу ("змовил" останніх), домовившись про жалування грошима і сукном. Причому найвірогідніше йшлося про найм вже сформованих козацьких підрозділів. На користь цього свідчить той факт, що незадовго до укладення цієї угоди Семен Біруля, Богдан Телиця і Григорій Оскирко перебували зі своїми козацькими загонами під командуванням князя Р. Сангушка, титулуючись "козацькими ротмістрами"[7]. Водночас у зв'язку із закінченням термінів служби підрозділів, завербованих ротмістрами-шляхтичами, великий литовський гетьман хотів ще затримати їх на війні[8].

---

[6] Г. Ходкевич до Р. Сангушка, 7.IV 1568 // Arshiwum xx. Sanguszków w Sławucie. 1554–1572. — Lwów, 1910. — T. 7. — S. 247.

[7] Г. Ходкевич до Р. Сангушка, 5.VI 1567 // Ibid. — S. 175.

[8] Сигізмунд II у своєму листі до Р. Санчгушка (квітень 1568 р.) заявив про свій намір поновити контракти на службу з ротмістрами, у яких закінчувався термін служби і які, не отримавши належного їм жолду, кидали свої роти. Він обіцяв видати їм нові приповідні листи, тобто дозвільні документи на вербування, й виплатити гроші: "Якож мы листы наши о том, абы не зеждчали и на ново им службу приповедаючи, до них писати казали, о заплату заслужоного ихъ упевняючи и без каждого мешканья тая заплата ихъ дойдеть" (Сигізмунд II до Р. Сангушка, 16.IV 1568 // Arshiwum xx. Sanguszków w Sławucie. 1554–1572. — T. 7. — S. 251).

Отже, козаки, котрі поступали на службу в литовське військо, отримували жалування (подібно до "служебних людей" шляхетських рот) грошима, а також сукном. Вище військове командування Великого князівства Литовського фіксувало їх у спеціальних реєстрах, в яких, зокрема, зазначено розмір їхнього жалування[9]. Це останнє не було уніфіковане й залежало від конкретної угоди з "роботодавцем". Наприклад, в шляхетських ротах платня дорівнювала 4 копи литовських грошей за квартал[10]. На початку 1569 р. князь Р. Сангушко прийняв на тимчасову службу 30 козаків для служби в новозбудованому замку, розташованому за три милі від московської фортеці Ули та за шість миль від Полоцька. Козакам було обіцяно по 2,5 копи литовських грошей на квартал[11].

Запорозькі козаки одержували гроші за свої воєнні послуги також від польського уряду, в тому числі у перші десятиліття XVII ст. Подібна практика виходила з особливостями формування найманого професійного війська в Речі Посполитій, а також відображала загальноєвропейські тенденції в цій сфері[12].

Занепад середньовічного рицарства в Європі спричинився до того, що головну роль у війнах почали відігравати найманці, тобто солдати, які воювали за контрактом і винятково за гроші. Формування, утримання й введення в бій цих збройних сил стало справою своєрідних бізнесменів від війни — професійних вербувальників. Уже наприкінці XIV ст. в Італії вони — так звані кондотьєри — набули офіційного статусу. У condotta (звідси походить назва останніх), або контракті між замовником та постачальником найманої воєнної сили, зазначалася кількість людей, які мають бути завербовані до війська, а також термін служби і величина плати. У XVI ст. на ринку найманських послуг особливо популярні стали воїни-професіонали з Німеччини й Іспанії, які конкурували з швейцарськими найманцями. Причому найманці служили кожному, хто здатен був вчасно платити готівкою — віросповідання тут не було перешкодою. Приміром, німецькі найманці, ландскнехти, які були протестантами, не вагаючись воювали під католицькими знаменами Іспанії та Франції. Наприкінці XVI–XVII ст. найманські армії зросли до таких розмірів, що майже втратили керованість. Через відсутність регулярної плати скрізь снували дезертири з них, які грабували і нищили цивільне населення. Декотрі ж військові бізнесмени ставали знаменитими багачами, як богемський герцог Альбрехт фон Валленштайн, котрий контролював території від Балтики до Богемії й розгорнув масштабну ді-

---

9 Г. Ходкевич до Р. Сангушка, 7.V 1568 // Ibid. — S. 267.

10 *Леп'явко С. А.* Зазнач. праця. — С. 26.

11 Вірогідно Р. Сангушко до Г. Ходкевича, початок 1569 р. // Arshiwum xx. Sanguszków w Sławucie. 1554–1572. — T. 7. — S. 357, 358.

12 В українській історіографії простежується певний інтерес до вивчення військового наймантства в Україні насамперед в останній чверті XVII – першій половині XVIII ст. Див., наприклад: *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969; *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. — Т. 225. Праці історично-філософської секції. — Львів, 1993. — С. 232–257; *Його ж.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003; *Сокирко О.* Хліб насущний гетьманського найманця // Молода нація. Альманах. — К., 2000. — С. 179–199. Докладніше про історіографію цієї теми див.: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 6–17.

яльність з постачання імперським арміям солдатів, зброї, спорядження та провіанту[13].

Тогочасні європейські володарі мали справу насамперед з двома категоріями професійних воїнів: найманцями і так званими затяжними. Найманців набирав на воєнну службу контрактант (як правило, професійний офіцер), котрий мав у цьому комерційну зацікавленість. Він укладав з володарем, якому було потрібне таке військо, угоду про його чисельність, вид озброєння, терміни служби, а також плату. Отже, той, хто потребував цю воєнну силу, наймав вже готові підрозділи. Причому солдати останніх, сформованих на такій основі, складали присягу своєму командирові (як правило, це був той самий контрактант).

Що ж до затяжного війська, то контрактанти — командири підрозділів — формували їх тільки від імені зацікавленого володаря. Отже, на відміну від перших, затяжні війська створювалися безпосередньо за його велінням, тобто їх не наймали як уже готові підрозділи. Саме цей тип війська прижився у Речі Посполитій[14].

Певні політико-правові та військово-організаційні відмінності між вербуванням солдатів до найманих та затяжних підрозділів не впливали, звісно, на сутнісну організаційну модель таких військових формувань. Адже в обох випадках це були найманці.

Основу польського затяжного війська становили кварцяні підрозділи. Вони були створені, згідно з рішенням вального сейму 1562–1563 рр. На їхнє утримання спрямовувалася чверть від наданих у держання королівщин, що називалася "кварта" (звідси назва "кварцяне"). Таке військо функціонувало на постійній основі. Його чисельність була порівняно невелика. У різні періоди вона сягала 3–5 тис. жовнірів. Через це під час війни збройні сили держави доводилося збільшувати за рахунок набору нових затяжних підрозділів, які після закінчення воєнної кампанії розформовували[15]. Отже, до тимчасових затяжних підрозділів вербували від імені короля. На це йшли фінансові ресурси, зібрані згідно із сеймовими податковими ухвалами (частково це могли бути й приватні королівські кошти). Король і коронні гетьмани визначали список командирів та надсилали їм так звані приповідні листи на право організації військових підрозділів. Уповноважені урядом командири-організатори отримували грошовий аванс із уже зібраних податків, або ж брали на свої потреби гроші у кредит. Ці ротмістри обмежувалися вербуванням елітарного складу військового підрозділу — товаришів (ними ставали шляхтичі) й давали їм певний грошовий аванс. За рахунок отриманих коштів (нерідко докладаючи власні) товариші набирали почет — рядових жовнірів, купували зброю, коней, різне спорядження. Набрані таким шляхом підрозділи стягувалися у наперед визначене місце збору, де відбувався військовий огляд. Там жовніри складали присягу та отримували решту суми, що їм належала за перший квартал служби. Початок останньої розпочинався з дня огляду[16].

---

13 *Говард М.* Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 29–34. Про найманство в країнах ранньомодерної Європи див: також: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — С. 24–52.

14 *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — S. 17, 18; *Urwanowicz J.* Wojskowie "sejmiki": koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. — Białystok, 1996. — S. 15, 16, 187.

15 *Wimmer J.* Op. cit. — S. 19.

16 *Urwanowicz J.* Op. cit. — S. 32.

Військова найманська служба запорожців та структура їхнього війська наприкінці XVI – на початку XVII ст.

З виникненням і утвердженням Війська Запорозького як самовладного політичного інституту питання військового найму козаків змістилося в іншу площину. Воно вийшло за межі суто військово-організаційного заходу і набуло політичного виміру. Згоду на службу за наймом, а також її військові і фінансові умови давала козацька рада. За таких обставин в інституційних межах Війська Запорозького ставала неможлива діяльність командирів-вербувальників, котрі в індивідуальному порядку набирали професійних воїнів на службу. Натомість зацікавлені "роботодавці" в особі володарів адресували пропозиції щодо такої служби через своїх повноважних представників безпосередньо козацькому загалу Війська Запорозького.

Показовими щодо цього були переговори запорожців про вступ їх на службу до німецького імператора Рудольфа II (1594). Як випливає з щоденникових записів посла останнього Еріха Лясоти, ці переговори вкладалися в схему укладення угоди про службу на засадах найманого війська. На козацькій раді були обговорені різні аспекти служби німецькому імператорові, зокрема фінансовий. Запорожці піднімали питання про поквартальну оплату своїх найманських послуг. Для узгодження з німецькою стороною всіх деталей служби й укладення юридично правомочного договору до Рудольфа II було відправлено двох послів від Війська Запорозького, уповноважених вести переговори і за їх результатами підписати відповідні документи[17].

Під час попередніх переговорів з Е. Лясотою запорозька сторона порушувала також низку питань, що мали політичний підтекст, зокрема про ту політичну і моральну значущість рицарського чину, християнський обов'язок своєї рицарської служби, що здійснюватиметься під військовими клейнодами імператора. Ішлося також про залучення до антитурецького походу сил московського царя[18]. Тобто, запорожці поставали не просто в ролі звичайних найманців, котрих цікавить лише готівка, а й маніфестували свої політичні орієнтації та інтереси як представники політично суб'єктної спільноти.

Аналогічна методика військового найму (вербування готового війська) простежується, зокрема, при залученні польським урядом на початку XVII ст. козаків на тимчасову військову службу в Лівонії (Інфлянтах) . До пропозиції про найманство, що надійшла з Варшави, запорожці поставилися без великого ентузіазму. Як випливає з листа Бартоша Верещинського (брата Київського католицького єпископа Йосипа Верещинського) до великого коронного гетьмана Яна Замойського від 15 квітня 1601 р., гетьман Самійло Кішка тричі збирав раду, на якій обговорювалося питання про участь козаків у лівонській кампанії. Однак жодного рішення у той час не ухвалили. Запорожці вважали умови найманської служби в далекій країні неприйнятними й остерігалися, що туди їх буде "заведено на погибель" [19].

Привертає до себе увагу те місце зазначеного документа, де йдеться про розподіл найманського жалування між козаками. Отже, Б. Верещинський зауважив, що С. Кішка сказав на раді таке: "Спочатку були обіцяні гроші і сукно на чотири тисячі,

---

[17] *Еріх Лясота зі Стеблева.* Щоденник. — С. 104, 107, 108.

[18] Там само. — С. 196, 108.

[19] Б. Верещинський до Я. Замойського, 15.IV 1601 // *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. — С. 320.

а тепер — на шість, тим ліпше, матимемо довші сукні"[20]. Частина учасників ради, яким, очевидно, належав вирішальний голос, тлумачили слова гетьмана у тому сенсі, що як обіцяне раніше польським урядом жалування (з розрахунку на 4 тис. запорожців), так і нові обіцянки офіційної Варшави щодо виплат (на 6 тисяч козаків) стосуються винятково учасників молдавського походу 1600 р. ("ми те заслужили, а інші нехай собі заслужать")[21].

Звідси добре видно, що укладаючи із запорожцями угоду про воєнний найм, польський уряд визначав тільки загальну чисельність та посадову структуру підрозділу, що його він брав на службу, й зобов'язувався останньому оплатити її. Розподілом плати між козаками-найманцями, а також комплектуванням їх контингенту особовим складом запорожці займалися самі. Цим, до речі, пояснюється те, що в подібні воєнні походи виступала більша кількість козаків, ніж це передбачалося відповідними угодами (таких волонтерів, очевидно, приваблювала перспектива воєнного здобичництва) .

Що ж до піднятого С. Кішкою питання на козацькій раді про перегляд платні запорожцям, власне, збільшення чисельності тих, хто мав її отримати, з 4 до 6 тис. осіб, то, вочевидь, в цьому разі не йшлося про додаткову для них винагороду, оскільки в польського уряду для такої щедрості, окрім іншого, не було фінансових можливостей (у нього ще залишалися борги перед жовнірами, які брали участь у молдавському поході)[22]. До того ж з'ясувалось, що уряд піднімав питання про додаткове жалування двом тисячам козакам, не розрахувавшись із старими боргами, тобто не сплативши належних сум чотирьом тисячам учасників воєнної виправи до Молдавії 1600 р.

Як видається, насправді польський уряд вирішив завербувати 2-тисячний контингент запорозького війська для відправки його в Лівонію. Це підтверджує інструктивний лист-циркуляр короля від 22 квітня 1601 р., адресований великому коронному гетьману[23]. У ньому йшлося про "приповідання" воєнної служби у Лівонії, визначалася чисельність військових підрозділів (козаків мало бути 2 тис.), їхній штатний розклад, суми, що призначалися на жолд і воєнно-технічні потреби. Принаймні у першій половині квітня основну інформацію про умови найму до Лівонії запорожці мусили знати. Адже лист Б. Верещинського, в якому піднімається тема майбутньої служби у Лівонії, в тому числі фігурують відомості про додаткове жалування двом тисячам запорожців, був написаний 15 квітня.

У зазначеному королівському циркулярі окремий пункт присвячено вербуванню запорозького військового підрозділу: "Спочатку 1000 запорозьких козаків був визначений [жолд] на кожного по 12 злотих, той жолд здався зависоким. Потім на 2000 [козаків] було зроблено такий розрахунок на одну чверть (квартал. — *П. С.*): їхньому гетьманові — 200 зл.; 4 полковникам — по 30 зл.; 8 осавулам — по 30 зл.; 20 сотникам — по 20 зл.; 12 обозним — по 30 зл.; 152 десятникам — по 10 зл.; 16 осо-

[20] Там само.

[21] Там само.

[22] Зобов'язання С. Жолкевського щодо виплати жолду війську, 30.V 1601 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 155–157.

[23] Інформація, згідно з якою мають здійснюватися воєнні витрати на війну в Інфлянтах із призначенням жолдів і приповіданням воєнної служби, послана його милості панові коронному гетьманові від його милості короля, 22.IV 1601 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 38. — S. 80–82.

бам прапорникам (хорунжим), сурмачам, барабанщикам (довбишам), трубачам, на 1799 піших — по 6 зл.; 12 пушкарям — по 15 зл.; на порох, олово, селітру – 500 зл. Разом те склало 14146 зл. А додаючи їм ще жолду по 3 зл. [на кожного], якщо з'явиться потреба у такому поліпшенні, [усього] 6000 зл. Разом на козаків – 20146 зл."[24].

Як бачимо, польський уряд переймався тим, щоб найняти більше запорожців за якомога меншу плату. Спочатку було вирішено взяти на службу тисячу козаків, виплачуючи кожному з них по 12 злотих щоквартально. Однак у польських владних колах дійшли висновку, що козаки можуть вдовольнитися удвічі меншою платою. Тому її скоротили для рядового складу з 12 до 6 злотих. Завдяки цьому чисельність козацького військового контингенту зростала з однієї до двох тисяч осіб. До категорії найбільш оплачуваних у запорозькому війську віднесено гетьмана, плата якого мала становити 200 злотих щоквартально, а також полковників, осавулів і обозних (по 30). До середньооплачуваних старшин зараховано сотників (20). Після них за величиною жолду йшли пушкарі (15). Нижчим командирам запорозького війська – десятникам виділено по 10. Прапорники, сурмачі, барабанщики (литавристи) й трубачі, як і рядові козаки, мали отримувати найменшу платню — по 6 злотих щоквартально на особу.

Визначений у цьому документі жолд запорозьким старшинам і козакам був помітно нижчий порівняно з жолдом офіцерів та жовнірів польського війська. Так, гусарським ротмістрам належало виплачувати по 100 злотих, а товаришам — по 20 злотих щоквартально. Відповідно ротмістри затяжних козацьких рот отримували по 100 злотих, а товариші — по 15. Німецькі і шотландські піхотинці могли розраховувати на жолд, що дорівнював близько 24 злотих. Найменшу плату в польському війську мали вибранці (вибранецька піхота комплектувалася рекрутами з селян). Плата їхнім десятникам дорівнювала 4 злотих, а рядовим — 3[25]. На польське затяжне військо планувалося виділити сукна на суму 28387 злотих (для запорожців ця сума мала становити 25321 злотих, а також 3000 на виготовлення човнів)[26].

Названа у цьому документі чисельність запорозького війська — 2 тис. осіб загалом була орієнтовна. Це не виключало тих чи тих маніпуляцій з коштами, які були виділені на найм козацького війська. Із застереження королівського циркуляра про можливість збільшення запорожцям жолду ("якщо виникне потреба") випливає, що кожен козак міг його отримувати на 3 злотих більше, тобто на 2 тис. їх це становило 6 тис. злотих. Згідно із затвердженим королем штатним розкладом реальна чисельність козацького війська була встановлена у 2024 осіб (тобто, мало бути набрано чотири полки по 506 осіб кожен). Підбиваючи загальну суму жолду, що призначався козакам (разом з видатками на боєприпаси), автори документа визначили його у 20146 злотих. Тим часом ця сума повинна дорівнювати 20410 злотих, тобто бути на 264 злотих більша.

Насправді польська влада не збиралося тратити на запорожців усю резервну суму, що дорівнювала 6 тис. злотих. Щоправда, 1601 р. реально було виділено на

[24] Інформація, згідно з якою мають здійснюватися воєнні витрати на війну в Інфлянтах із призначенням жолдів і приповіданням воєнної служби, послана його милості панові коронному гетьманові від його милості короля, 22.IV 1601 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 38. — S. 81.

[25] Ibid. — S. 80.

[26] Ibid. — S. 82.

Козацький табір на р. Солониці (1596). Художник С. Бізани. 1941 р.

кожного козака ("чорного пахолка") по 7 злотих, тобто на 1 злотий більше, ніж планувалося раніше. Дещо зріс жолд для 16 прапорників, сурмачів, барабанщиків та трубачів. Окрім того, були включені до оплати штатні одиниці, про яких забули у королівському циркулярі від 22 квітня 1601 р.: для писаря було встановлено жолд 10 злотих, а для двадцяти фурманів — по 3. Водночас гетьману було зменшено жолд з 200 до 120 злотих, осавулам — з 30 до 26, сотникам — з 20 до 15, десятникам — з 10 до 9, пушкарям — з 15 до 12 злотих [27].

Через це мізерне жалування, яке, до того ж, вчасно не виплачувалося, запорожці опинилися у Лівонії в тяжкій матеріальній скруті. Своєрідний підсумок заробіткам найманим козакам на службі в польського уряду підбив наприкінці 1602 р. запорозький гетьман Іван Кучкович. Звертаючись з листом до Я. Замойського, він писав: "Не лише те, що вислужили у його королівської милості, нашого пана, а й те, що з молодих літ здобуто шаблею по різних неприятельських землях — те все винищила Інфлянтська земля. І надовго запам'ятається у Війську Запорозькому інфлянтська служба: коли ж тепер немає жодної різниці в одязі між нами, слугами його королівської милості і латишами"[28]. За умов, що склалися, козаки-найманці вдавалися до насильницьких контрибуцій, об'єктом яких ставало цивільне населення.

[27] *Довнар-Запольский М.* Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // Киевская старина, 1896. — Кн. 2. Документы, известия и заметки. — С. 53.

[28] І. Кучкович до Я. Замойського, 20.XII 1602 // Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. — S. 119.

Якою була організаційна структура запорозького війська як певної бойової одиниці? Про це можна судити із розглянутих вище даних про козацький контингент, що на початку XVII ст. був відправлений у Лівонію. Щоправда, зазначені дані щодо штатних одиниць війська подано без поділу на старшину при гетьмані, а також полкову і сотенну. Через це не обійтися без певних припущень та аналогій. Йдеться, по-перше, про те, що гетьман, безсумнівно, мав одного писаря, вірогідно — до чотирьох осавулів (про це писав Я. Собеський), стільки ж — обозних; очевидно при ньому була артилерія (пушкарі і фурмани). По-друге, підрахунок показує, що в полку з 506 осіб кожна сотня налічувала близько 100, десяток — близько 10 осіб включно зі своїм командиром (козаки окремих десятків підпорядковувалися не лише 38 десятникам, які входили до полку, а й полковій та сотенній старшині — про це йтиметься нижче). По-третє, хорунжі були принаймні у полках — про це сигналізують джерельні повідомлення часів московського походу запорожців 1618 р. про їхні підрозділи на марші під окремими корогвами[29]. Оскільки в королівському циркулярі коронному гетьману від 22 квітня 1601 р. про затягнення запорозького війська на лівонську кампанію хорунжі фігурують в одному рядку про плату з військовими музикантами, то останніх також можна вважати штатною полковою одиницею. З огляду на ці міркування, організаційна структура військового контингенту, що розглядаємо, постає у такому вигляді:

Гетьманське командування	Полкова ланка	Сотенна ланка
Гетьман	Полковник	Сотник
Писар	Осавул	7–8 десятників
До 4 осавулів	2 обозних	близько 90 рядових
До 4 обозних	Хорунжий (прапорник)	
12 пушкарів	Сурмач	
20 фурманів	Трубач	
	Барабанщик (довбиш)	

Отже, головнокомандувачем запорозького війська був гетьман, котрий мав своєрідний штаб. До нього входили писар, який відав канцелярією та фінансовими питаннями; до чотирьох осавулів, які були правою рукою гетьмана при командуванні військом; до чотирьох обозних, функції котрих полягали у влаштуванні польового табору та забезпеченні табірного життя козаків. В підпорядкуванні гетьмана вочевидь була артилерія з обслугою та візниками. Очевидно нею відали обозні гетьманського полку. Як можна судити, у вузьких військових радах, що збиралися при гетьмані, брали участь полковники, не виключено — також сотники.

На чолі полку стояв полковник. Він також мав старшину і порученців, котрі виконували штабні функції: осавула, двох обозних, хорунжого — відповідав за полкову корогву. Управляти полком йому технічно допомагали військові музиканти — сурмач, трубач та барабанщик (довбиш), які подавали умовні сигнали, а також підтримували у козаків бойовий дух. Сотнею командував сотник, який спирався на нижчих командирів — десятників.

---

29 Із свідчень московських розвідників на чолі з Ф. Болдиревим, 20(30).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 180.

Військова музика

У час, що розглядаємо, сухопутні піхотні підрозділи противників вступали у бій зазвичай у компактних бойових порядках, що було зумовлено характером та технічним рівнем їхнього озброєння. Від монолітності рядів залежав успіх у бою не лише воїнів, озброєних холодною зброєю, а й, великою мірою, тих, які використовували вогнепальну зброю. Через те, що її заряджання було забарною справою, то, зарадити цьому могло шикування солдатів у декілька шеренг. Як відомо, у міру своєї готовності вони виходили на лінію вогню, давали потужний залп і знову відходили назад для заряджання. Оскільки ж бойові підрозділи діяли згуртованими колективами на відносно неширокому фронті, то долю битв зазвичай визначали чітка взаємодія між солдатами та окремими підрозділами, вчасне і точне виконання команд, а також психологічна стійкість особового складу та його налаштованість на перемогу. Вирішення подібних завдань для командування вочевидь полегшували військові музиканти, бойові сигнали та музика яких допомагали перетворювати окремих воїнів на злагоджений колективний організм. Впливаючи на підсвідомість, звуки музичних інструментів змушували долати у собі страх та акумулювали внутрішню енергію. Тобто, військові музиканти у тогочасних бойових підрозділах виступали своєрідною тактичною зброєю. Для командування, як і для його підлеглих, музичні інструменти символізували бойову міць та звитягу війська. Їхня втрата у бою вочевидь розглядалася як велика поразка та безчестя. Недарма, наприклад, московські воєначальники у своїх переможних реляціях у столицю охоче зазначали факт захоплення цінних воєнних трофеїв противника — його музичних інструментів, а також полонення самих військових музикантів (детальніше про це йтиметься нижче).

Як уже зазначено, у запорозькому війську, яке воювало на початку XVII ст. у Лівонії, були полкові музиканти — сурмач, трубач та барабанщик. Проте військові музиканти серед запорожців з'явилися помітно раніше. Судячи з усього, козакам прищепили подібну традицію ще у XVI ст. українські старости, військові загони яких мали музикантів. Так, із джерел відомо, що 1552 р. черкаський староста мав так званий військовий почет, який складався з п'ятдесяти "молодцовъ приеждчихъ, а тутошънихъ черкасцовъ и каневцовъ…, а подводныхъ коней шестьнадцать, бубнъ, прапор"[30].

Та обставина, що у військовому загоні черкаського старости чисельністю тільки у пів сотні осіб був військовий барабан та корогва опосередковано сигналізує про те, що у пізніший час корогви напевно були не лише у козацьких полках, а й сотнях. Не виключено, що у сотнях, принаймні окремих із них, могли бути музичні інструменти. Йдеться, звісно, не про дорогі труби на кшталт тих, що їх іноді Військо Запорозьке отримувало в дарунок від деяких правителів, а про доступніші для козаків музичні інструменти, насамперед кобзи та шоломийки (флейти).

Є підстави стверджувати, що музика справляла помітний вплив на групову психіку запорозької спільноти. Такий вплив можна простежити у джерелах, зокрема, початку 80-х рр. XVI ст. Серед іншого, він виявлявся при переживанні запорожцями позитивних емоцій та бурхливої спільної радості. Про це можна судити з опису радісного піднесення козаків, що його зробив у своїй книзі Б. Папроцький.

[30] Опис Черкаського замку, лютий – березень 1552 р. // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 90.

Щоправда, причину їхньої бурхливої емоційної реакції — врятування ними гетьмана С. Зборовського від можливих татарських підступів, автор напевно вигадав, або ж перебільшив козацьку радість щодо цього: як стверджується у творі, запорожці "з великої радості показували невимовні штуки, стріляючи, співаючи пісень, граючи на кобзах і таке інше"[31].

Водночас повідомлення Б. Папроцького про кобзарство на Запорожжі напевно було правдивим. Адже у джерелах XVI ст. є згадки про кобзарів, які виконували думи. Щодо останніх, то своєрідне визначення їх пісенного жанру подав польський історик Станіслав Сарніцький у своєму творі "Аннали" (1587). Торкаючись подій 1506 р., він, зокрема, писав: "Два брати Струси, войовничі і відважні юнаки, загинули, оточені і стиснуті волохами. Про них ще й тепер співають елегії, які українці називають думами (quas Dumas Russi vocant), тужливим голосом, відтворюючи рухами співаючих, які рухаються то в один, то в другий бік, те, про що співається, і навіть селянська юрба, час від часу граючи на дудках жалібні мелодії, наслідує те ж саме"[32].

Отже, С. Сарніцький визначив думу насамперед як вокальний музичний твір сумного, або, скоріш, скорботного характеру, що присвячений темі героїчної смерті воїнів. На його медитативну спрямованість вказує рольова участь у його виконанні слухачів, які ритмічними рухами відтворюють сюжет, періодично граючи жалібні мелодії на певних народних музичних інструментах. Схоже тлумачення думи зустрічається в енциклопедичному словнику Г. Кнапського (1621), в якому слово "дума" пояснено в тому сенсі, що це пісня, що нею оплакують померлих, в тому числі воїнів. Серед музичних інструментів, гра яких супроводжувала співані думи, була також кобза. Про кобзарів — виконавців сумних дум, писав тогочасний польський поет М. Коберницький у своєму віршованому творі (1589), присвяченому загибелі від татар хмельницького старости Якуба Струса:

Геть відійди від мене, веселий лютнисте,
А підійди до мене з кобзою, жалібний кобзарю.
Заграй мені думу смутну про загиблого Струса,
Щоби з смерті втішився серцем розхвильованим.
Починайте про нього пісні, нехай його слава
По вічні часи ніде не загине[33].

Як видається, подані М. Коберницьким відомості про кобзарів — виконавців дум були віддзеркаленням достатньо поширеного серед його сучасників знання про популярність кобзи на українських землях, в тому числі Запорожжі.

Той факт, що Б. Папроцький писав у своєму творі про запорозьких кобзарів, вельми симптоматичний. Він вказує на достатньо сформовану і стійку духовну підоснову козацької субкультури. На думку деяких дослідників, козацьке кобзарство увібрало в себе традиції співців давньоруських військових дружин. Причому воно

[31] Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi. — S. 26. Цит. за: *Нудьга Г. А.* Український поетичний епос (Думи). — К., 1971. — С. 8.
[32] Цит. за: *Нудьга Г. А.* Український поетичний епос (Думи). — К., 1971. — С. 8.
[33] Там само. — С. 9, 10.

"відіграло велику роль у формуванні українського етносу"[34]. Як видається, цей висновок занадто загальний і потребує ретельного підкріплення джерелами. Водночас зазначимо, що запорозьке кобзарство виконувало надзвичайно важливу соціокультурну функцію щодо духовного згуртування запорозької спільноти. Причому йдеться не лише про створення завдяки кобзарям певної культурної матриці, що спрямовувала в єдине русло позитивні емоції козаків. Насправді для тогочасного запорозького кобзарства була властива не так весела музика, як сумна мелодика дум лірично-епічного спрямування.

Тулумбас. XVII ст. Україна.

Такий висновок грунтується на деяких джерелах другої половини 50-х рр. XVI ст., що стосуються походів українських князів проти турків, у яких, з великою долею вірогідності, брали участь і козаки. Як відзначив М. Грушевський, протягом першої половини XVI ст. усі більш або менш помітні провідники антитатарської боротьби в Україні, в тому числі ряд українських князів, спиралися на козацькі сили і "козакували" разом з ними[35]. Отже, про побутування в зазначений час дум у воєнних загонах українських князів, а також механізм їхнього впливу на бойовий дух воїнів можна скласти уявлення із панегіричного твору "Epicedion, або жалобний вірш"[36]. Він був написаний невідомим автором 1584 р. на смерть князя Михайла Вишневецького — історичної постаті, тісно пов'язаної з козацтвом[37]. У цьому творі зображено, зокрема, рух українського війська князів М. Вишневецького, Романа Сангушка та Євстафія Ружинського (останній виконував функції головнокомандувача) до місця битви з турецьким військом під Білгородом[38]:

Наші до них поволі вперед просуваються,
У шики ті турецькі пильно вдивляються,
З різнобарвної китайки прапорці розвіваються,
А на сурмах жалісно думи награють[39].

[34] *Фігурний Ю.* Історичні витоки українського лицарства. — К., 2004. — С. 82.
[35] *Грушевський М.* Зазнач. праця. — Т. 7. — С. 89–100.
[36] Epicedion. Albo wirsz żałobny // *Стороженко А. В.* Указ. раб. — С. 175–220.
[37] Згідно з універсалом польського короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р., князь М. Вишневецький був призначений найвищим зверхником над реєстровими козаками, яких взяли на державну військову службу (Akta historyczne do panowania Stafana Batorego. — Warszawa, 1881. — S. 337).
[38] Про цю битву відомо тільки те, що вона відбулася між 1554–1557 рр. — через певний час після битви князя М. Вишневецького з татарами близько 1554 р. на р. Хорол, біля Кільдешової могили (*Стороженко А. В.* Указ. раб. — С. 180, 188).
[39] Там само. — С. 184 (Переклад наш. — *П. С.*).

Сагайдак (налуччя, лук та колчан із стрілами). Початок XVII ст

Як бачимо, над військом Є. Ружинського, що методично наближалося до противника, лунали жалісні звуки сурм — це музиканти награвали мелодію дум. Отже, перед смертельною небезпекою воїни слухали не бравурні войовничі марші. До них линули мінорні звуки сурм, воскрешуючи у пам'яті добре знайомі усім слова дум. Очевидно це кріпило їхній дух й допомагало приготуватися до достойної — за прикладом героїв дум, зустрічі смерті. Затребування емоційної рефлексивності було зумовлене потребою тотальної мобілізації психологічних ресурсів військової спільноти перед боєм. Те, що таке психологічне налаштування було адекватною реакцією на екстремальну ситуацію підтверджує той факт, що після його припинення за командою (поданням бойового сигналу трубою) одразу розпочалася битва[40].

Звідси напрошується висновок, що думи з їхнім особливим ритмом і тематичною націленістю виконували певні "прикладні" функції, духовно згуртовуючи воїнів перед боєм. Подібне могло практикуватися і в козацькому війську. Принаймні на початку 80-х рр. XVI ст. воно організаційно було до цього готове, бо мало у своєму складі кобзарів, причому, як зазначалося вище, думи справді були у їхньому репертуарі. Що ж до знайомства козаків з ритуалізованим виконанням дум у бойовій обстановці, то воно могло відбутися принаймні у 50-х рр. XVI ст., коли вони брали участь у воєнних походах українських князів і де могли чути, як награвали "на сурмах жалісно думи". Прикметно, що в давніх "жалісних" думах, які дійшли до наших днів і які можна віднести до козацького рицарського епосу, зустрічаються терміни і лексичні звороти, подібні до наведених вище, а також є вказівки на велику психологічну налаштованість козаків на сприйняття тужливих звуків сурм. Зокрема, у думі про "Трьох братів самарських" ця тема розвивається в межах розповіді про трагічну долю трьох смертельно поранених братів-козаків. За її сюжетом, старші брати пов'язують свої останні надії з молодшим братом:

"Попросимо ми свого меншого брата,
Нехай наш найменший брат на ноги козацькії вставає,
У тонкії войськовії суремки заіграє,
То будуть козаки чистим полем гуляти,
Будуть наші ігри козацькії зачувати,
Будуть вони до нас приїжджати,
Будем ми добре дбати,
Отцеві і матері в землю християнськую поклон передавати,

40 Там само. — С. 185.

Щоб отець і мати добре знали,
Вони б до нас приїжджали,
Вони б нас хорошенько поховали".
Менший брат теє зачуває,
Словами промовляє:
"Брати мої милії,
Як голубоньки сивії!
Чи не ті ж мене саблі турецькі порубали, що і вас?
Чи не ті ж мене стрілки-яничарки постріляли, що і вас?
Як вам, братця, не можна на ноги козацькії вставати,
Так і мені.
Хоч я, братця, буду в тонкії суремки жалібненько іграти,
То будуть турки-яничари,
Безбожні бусурмани,
Чистим полем гуляти,
Будуть наші ігри козацькії зачувати,
Будуть до нас приїжджати,
Будуть нас живийом каторгу завдавати.
Лучче нам, братця, оттут в чистім полі помирати,
Отця і пані-матки,
І родини сердечної
В очі не видати"[41].

Як можна переконатися, у думі про "Трьох братів самарських" жалібна гра військових суремок повинна долинути до козаків, які "чистим полем гуляють" і покликати їх до своїх умираючих товаришів. Тобто, в цьому разі гра сурм виконує функцію своєрідного ментального гасла, за яким упізнають "своїх". За своєю тональністю та образним рядом ця гра є суголосною зі складом психіки й соціокультурними орієнтаціями запорожців-рицарів. Недарма "жалібненька гра" суремок, яка спочатку дає надію умираючим козакам позбутися духовного сирітства у свій останній час (вмерти на очах товаришів, будучи певними, що про це знатимуть рідні), а потім позбавляє їх цієї надії, емоційно підсилюючи тим самим тему гідної смерті козака. Очевидно, саме у цьому полягав психологічний механізм подолання козаками страху смерті і зміцнення їхнього духу перед лицем смертельної небезпеки.

Згуртованість і чуття групової ідентичності у козаків пробуджували не лише мелодії дум, що їх виконували на сурмах і які мали медитативну тональність, а й деякі твори духовної музики. Прикметна звістка про це збереглася в епістолярній спадщині Київського католицького єпископа Йосипа Верещинського. Він був добре обізнаний з життям козаків та підтримував з ними тісні контакти. Інформація про реакцію козаків на духовну музику є у його листі від 4 жовтня 1593 р. до польного гетьмана С. Жолкевського[42]. Йдеться про те місце цього листа, де описано залагодження конфлікту між запорозькими козаками і київськими міщанами. Згід-

[41] Три брати самарські // Українські думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 32–33.
[42] Й. Верещинський до С. Жолкевського, 4.X 1593 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. — S. 28–30.

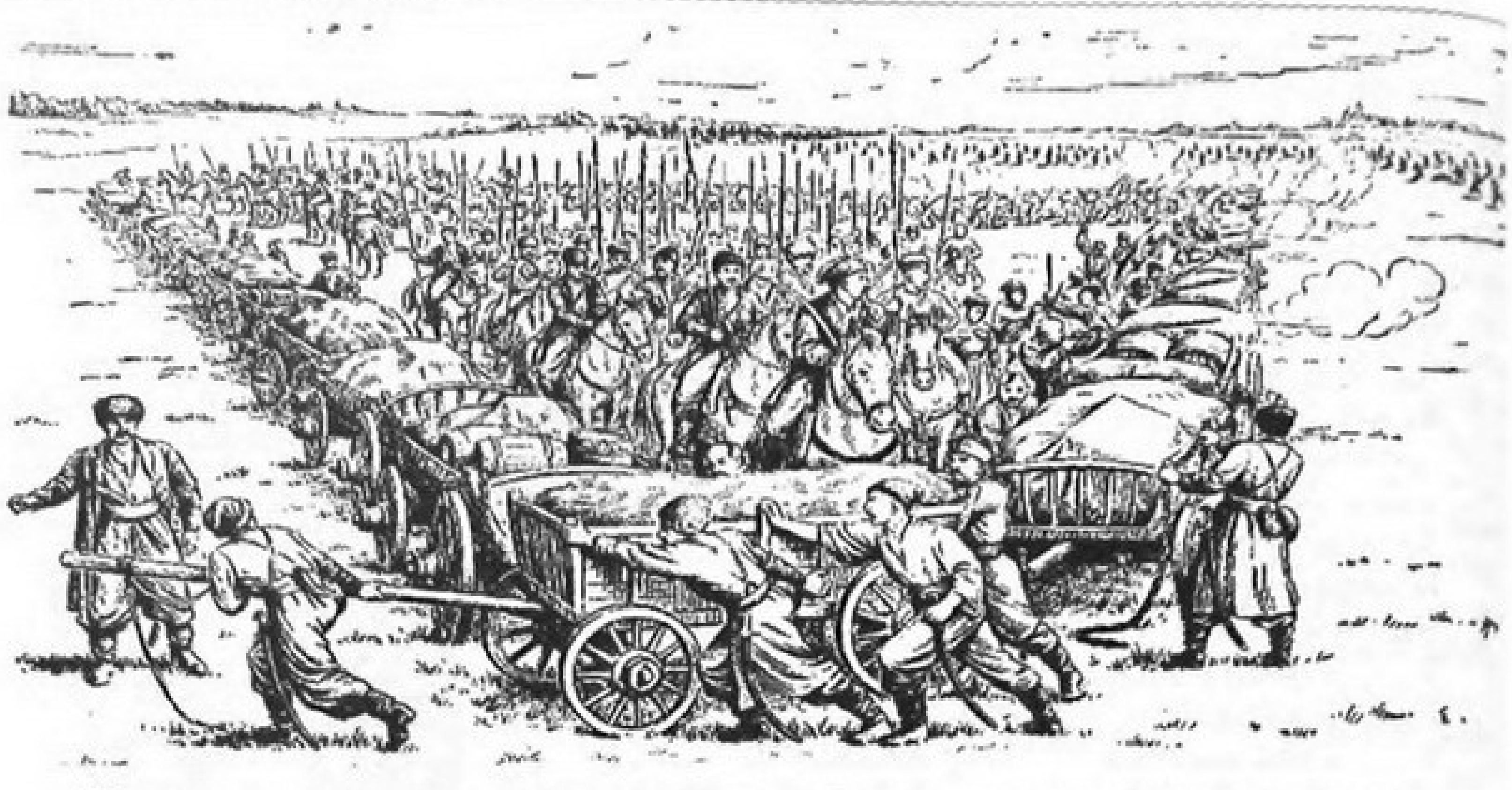

Оборонне шикування козаків триангулою під захистом возів. Малюнок А. Жука

но з повідомленням Й. Верещинського, безпосередньою причиною цього конфлікту було те, що київський замковий уряд піддав тортурам повноважних посланців Війська Запорозького, які прибули до Києва, щоб владнати правові аспекти своїх стосунків з князем М. Вишневецьким[43]. Причому один із запорозьких посланців помер. Замковий уряд реквізував майно деяких козаків, яке вони мали у місті.

Запорожці вирішили поквитатися зі своїми кривдниками. З усім військом вони рушили до Києва. У цей час там відбувалися шляхетські судові рочки. Шляхта не на жарт налякалася такому розвитку подій. Для мирного залагодження конфлікту вирішено було вислати назустріч козакам делегацію у складі відомих їм осіб – Й. Верещинського та князя Кирика Ружинського. За півтори милі від Києва шляхетські представники разом із своїм супроводом опівночі несподівано зіткнулися з передовим загоном козацького війська. Запорожці подумали, що перед ними київська сторожа, послана проти них з міста з ворожими намірами. Кривава розв'язка здавалася неминучою. Тим часом, щоб уникнути воєнного зіткнення з козаками, Й. Верещинський наказав своїм "музикантам заграти на шоломийках той Давидів псалом Cantabo Domino in vita mea, щоб через шоломийний знак мене упізнали козаки і Господь Бог велів зберегти ще мені життя для вшанування і для більшого

[43] Конфлікт між козаками і черкаським старостою князем М. Вишневецьким, наслідком якого стала загибель К. Косинського, завершився укладенням між ними угоди влітку 1593 р. М. Вишневецький змушений був піти козакам на ряд поступок, зокрема, визнав право на вільне пересування ("прихід" і "відхід") козаків із Запорожжя на волость і навпаки (стосовно цього було зроблене застереження, що на волості козаки підлягатимуть суду "старшого", якого вони самі обиратимуть). Він відмовлявся від практики реквізиції майна померлих козаків. Окрім того, черкаський староста домовився з козаками про взаємне прощення учасників конфлікту, які перебували по різні сторони барикад (Й. Верещинський до Я. Замойського, 29.VIII 1593 // *С т о р о ж е н к о А. В.* Указ. раб. — С. 308, 309).

поширення своєї хвали. Коли ж їхні шаблі і списи, як і півгаки та сагайдаки, що були приготовлені для розлиття нашої крові від [такого] наміру були стримані... за Божою поміччю і шоломийковою мелодією уникнули суворої небезпеки разом із своїми слугами"[44].

Інформація Й. Верещинського про інцидент, що виник між шляхетською депутацією і запорожцями та його залагодження не позбавлена двозначностей. Чи справді козаки сприйняли виконану на шоломийках мелодію духовного псалому як сигнал до миру лише тому, що знали, що подібним чином дає про себе знати їхній приятель Й. Верещинський (його слова: "щоб через шоломийний знак мене упізнали")? Однак імовірність цього досить невелика. По-перше, події розгорталися опівночі, запорожці приготувалися до атаки на свого потенційного противника, а значить це був не найкращий час для розв'язування музичних ребусів. По-друге, до бою готувалася відносно невелика розвідувальна чата козаків. В цьому разі вірогідність того, що серед них будуть ті, хто знатиме Й. Верещинського за його музичними уподобаннями була значно меншою, аніж тоді, коли б це було основне військо. По-третє, запорожці-розвідники не могли знати напевне, хто виконує цей псалом: Й. Верещинський, чи, можливо, музики київської сторожі — реальні противники у їхньому розумінні. Нарешті, потрібно мати на увазі і те, що Й. Верещинський марив думкою про нібито визначену йому Богом місію порятунку християнського світу від "невірних". Тому те, що його упізнали козаки, а отже, він не поліг від їхньої шаблі або кулі тлумачилося ним як ще одне свідчення і закономірне підтвердження власної унікальності ("Господь Бог велів зберегти ще мені життя для вшанування і для більшого поширення своєї хвали").

Чому ж в екстремальній ситуації підготовки до нічної атаки козаки утрималися від бойових дій, почувши мелодію духовного псалому? Очевидно через те, що саме такі мелодії входили до репертуару запорозьких музикантів (з фактів, які датуються початком третього десятиліття XVII ст., відомо, що ці музиканти поєднували гру на шоломийках з барабанним боєм)[45]. Відтак вони одразу упізнавалися козаками. Й. Верещинський, який добре знав про це, вирішив духовним псалмом подати сигнал, що він та його супутники "свої" — і такий сигнал був сприйнятий козаками. Хоч би там як, однак видається очевидним, що запорожці були обізнані з духовними псалмами і що вони, так само як думи, справляли на козаків значний емоційний вплив.

2. Структура та етнічний склад запорозьких підрозділів під час польсько-московської війни 1617–1618 рр.

Військо Запорозьке перших десятиліть XVII ст. як станово-корпоративний політичний інститут, що здійснював владу над козаками, не мало регулярної армії у строгому значенні цього поняття. Його військова організація базувалася на прин-

[44] Й. Верещинський до С. Жолкевського, 4.X 1593. — S. 29.

[45] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1632, miesiąca Grudnia. — S. 69.

ципі добровільного об'єднання козаків (власне професійних воїнів) у військо, а також передбачала для них загальні мобілізації. Водночас вона мала деякі структурні ланки, що, по суті, функціонували на постійній основі: гетьманський уряд, територіальних командирів військових підрозділів, артилерію, залогу на Запорожжі, яка, серед іншого, наглядала за козацьким флотом. За винятком зимового сезону, значна частина козаків регулярно перебувала в постійній бойовій готовності у військовому таборі, або знаходилася у воєнних походах.

Така змішана система, що поєднувала в собі з одного боку, козацьких "резервістів", а з іншого — діючі на постійній основі командування та окремі стратегічно важливі військові структурні підрозділи, а також регулярне проведення військової мобілізації, забезпечувала професіоналізм і високий рівень боєздатності запорозького війська. Причому цього вдавалося домогтися без тих величезних затрат, які були б неуникні за утримання суто регулярної армії. Попри те, що у Війську Запорозькому не було регулярних кавалерійських та піхотних військ, однак запорожці, які мали універсальну військову спеціалізацію і добру виучку, успішно могли виконувати бойові завдання в складі тимчасових підрозділів за окремими родами військ.

Основу збройних сил Війська Запорозького становила піхота. Причому козацькі піхотинці могли ставати вершниками, якщо виникала потреба швидко вийти в район безпосереднього зіткнення з противником: спішившись, вони вступали у бій. Подібна тактика була характерна для західноєвропейських драгунів. Вона передбачала швидкі кавалерійські рейди та використання фактора раптовості. Залежно від характеру бойових операцій, козаки могли діяти як легкоозброєна кавалерія, брати участь в морських битвах, а також десантуватися на берег і вести бої на території противника. Під час морських походів запорожці також робили ставку на стрімкість і несподіваність для противника своїх атак (запорозький флот не розглядатиметься у даній книзі, оскільки вона присвячена сухопутним операціям козацького війська).

Основним тактичним формуванням у Війську Запорозькому був полк, який міг налічувати від кількох сотень до декількох тисяч козаків. Він поділявся на сотні, чисельність яких зазвичай становила близько ста осіб. Загалом під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. структура військових підрозділів запорозьких сил у своїй основі була подібна до тієї, що вони її мали на початку XVII ст. Про це можна судити з реєстру декількох сотень полку запорозького полковника Ждана Конші, який був складений невдовзі після того, як на початку січня 1619 р. цей полковник звернувся до царя Михайла Федоровича з проханням взяти його козаків на царську службу.

11 січня Михайло Федорович наказав воєводам Афанасію та Микиті Гагаріним надати списки особового складу полку Ж. Конші дворянам Борису Дворяниному та Володимиру Молчанову. Завданням останніх було розділити козаків цього полку на дві частини, привести їх до присяги і двома різними маршрутами допровадити з Калуги до Москви. 12 січня на виконання царського указу воєводи Афанасій та Микита Гагаріни розділили складений ними реєстр запорозького полку надвоє, вручили ці документи Б. Дворяниному та В. Молчанову і відправили їх із запорожцями з Калуги до столиці. Названі дворяни також діяли згідно з царськими інструктивними настановами. Відтак 14 січня по дорозі до Москви Б. Дворянинов послав

поперед себе дворянина Космину (Космого) Бахтеярова до Михайла Федоровича із заново переписаним реєстром запорожців, з якими ішов, (напевно у цьому документі з'явилися якісь уточнення порівняно з реєстровими списками, що їх склали в Калузі воєводи Афанасій та Микита Гагаріни). 16 січня К. Бахтеяров доставив зазначений реєстр за адресою. В. Молчанов також з дороги відправив 16 січня до Москви реєстр довірених йому запорожців. 17 січня його посланець добрався з цим реєстром до столиці.

Як можна переконатися, два реєстрові списки запорозьких козаків, що 16 та 17 січня були доставлені Михайлу Федоровичу, насправді базувалися на одному джерелі — складеному воєводами Афанасієм та Микитою Гагаріними переліку особового складу полку Ж. Конші. Наведемо текст цих унікальних документів мовою оригіналу з примітками упорядників Т. 1 "Документів російських архівів з історії України" (курсив, нумерація козацьких десятків, а також поданий у круглих дужках підрахунок осіб, які входили до десятка — наші. — *П. С.*).

І. Реєстр козаків запорозького полковника Ж. Конші, підготовлений Б. Дворяниновим (14 січня 1619 р.)

Имена черкасом.

Полковник Ждан Коншин.

1. Михайла Панков. Григорей Иевлев. Петр Степанов. Ждан Васильев. Степан Васильев. Фотьян Иванов. Порфен...*[46] Ондрей Кочанов. Яков Васильев. Иван Богданов. (10)

2. *Десятник* Григорей Варгунов. Григорей Антонов. Григор[ей]* Алферов. Ондрей Федоров. Семен Яковлев. Иван Лях. Иван Курмачов. Яков Чеменавкой. Иван Зверевкой Дементь[ев]*. (9)

3. *Есоул* Семен Долганов. В десятке Лукь[ян]* Иванов. Иван Фомин. Федор Степанов. Александр Медведевской. Дорох Мартинов. Филип Тихонов. Андрей Рудецкий. Ондрей Яковлев. Ян Моподурский. (10)

4. *Писарь* Василей Михайлов. В его десятке Родион Пракофьев. Максим Семенов. Зенов Кулябов. Григорей Степанов. Матвей Данилов. Григорей Боровский. Трофим Буков. Кондрат Гудунов. Станислав Пашковский. (10)

5. *Десятник* Семен Грибальченков. Яков Барташов. Тимофей Мокеев. Левонтей Павлов. Яков Грамадчин. Иван Кондратьев. Ян Заблотцкий. Семен Стефанов. Макар Дементьев. (9)

6. *Десятник* Григорей Есков. Иван Олексеев. Иван Та[та]рин. Степан Ковальской. Ондрей Амельянов. Михайло Климов. Гаврила Ондреев. Иван Дан[и]*лов. Василей Астапов. Иван Арефьев. (10)

7. *Десятник* Кочула. Иван Федоров. Ян Мазолевский. Кондрат Григорьев...* Иван Васильев. Яков Ондреев. (6)

8. *Десятник* Иван Еремеев. В его десятки Влас Дмитреев. Игнат Филипав[47]. Григорей Тимофееев. Офрем Ян[о]*в. Тимофей Заньков. Яков Федоров. Василей Шеглищев. Логвин Савостьянов. Станислав Лучковский. (10)

---

[46] Тут і далі в документі зірочка означає, що край аркуша обірвано.

[47] Далі закреслено: Игн.

9. *Десятник* Григорей Губарнсков. Остафей Степанов. Иван Ганшин. Матвей Есипов. Яков Федоров. Андрей Станисловов. Степан Самсонов. Офонасей Лявонтьев. Леонтей Нестеров. Петр Штупуски. (10)

10. *Десятник* Иван Сухинич. Семен Данец. Григорей Акимов. Ян Семенов. Данило Офонасьев. Офонасей Трофимов. Гурий Колинин. Иван Инков. Аникей Кондратьев. Федор Тимофеев. (10)

1. *Сотник* Григорей Зенков Пруднув [?]

А в десятке Гаврила Данков. Клим Калинан. Василей Иванов. Иван Стониславов. Матвей Михайлов. Данила Юрьев. Максим Ильин. Василей Михайлов. Филип Иванов. (10)

2. *Десятник* Кузьма Данилов. Иван Иванов. Михайла Савостьянов. Сава Ананьин. Андрей Офонасьев. Леонтей Яковлев. Родион Барисав. Иван Косьянов. Семен Мартинов. Иван Офонасьев. (10)

3. *Десятник* Иван Михайлов. Остап Иванов. Григорей Амельянов. Григорей Минин. Кирила Лукьянов. Григорей Иванов. Капшур Тихонов. Матвей Соловьев. Григорей Андреев. Илья Парфенав. (10)

4. *Десятник* Андрей Григорьев. Андрей Тихонов. Сухна Григорьев. Вергун Якубав. Иван Матвеев. Горасим Микитин. Илья Семенов. Павел Пракофьев. Макар Горбузин. Павел Михайлов. (10)

5. *Десятник* Григорей Розсузвенков. Леонтей Иванов. Яков Федоров. Иван Ондреев. Яков Гаврилов. Сохна Вешков. Иван Леонтьев. Кузьма Еское. Яков Дмитреев. Семен Иванов. (10)

6. *Десятник* Дмитрей Леонтьев. Федор Зянин. Михайла Зезюлинков. Сидор Иванов. Яков. Василей. Офанасей Кононов. Иван. Яков Бут. Софрон. (10)

7. *Десятник* Степан Торасов. Лаврин Лишенков. Михайло Барисав. Иван Сидоров [?]. Макар Алексеев. Гаврила Иванов. Иван Павлов. Дмитрей Иванов. Харко. Матвей. (10)

8. *Десятник* Алексей Чернявеской. Иван Сафронов. Леонтей Дмитреев. Дмитрей Обрамов. Максим Еуфимьев. Илья Данилов. Григорей Павлов. Григорей Стефанов. Антон Кондратов. Михайло Федоров. (10)

9. *Десятник* Яков Павлов. Юрья Степанов. Федор Петров. Андрей Лукьянов. Карп Данилов. Данила Федоров. Мартьян Сопков. Ждан Кононов. Данило Кондратов. Яков Григорьев. (10)

10. *Десятник* Ерофей Васильев. Петр Федоров. Микофор Григорьев. Кондрат Михайлов. Григорей Мартинов. Тимофей Иванов. Федор Кирилов. Иван Федоров. Федор Прокофьев. Микита Федоров. (10)

1. *Сотник* Степан Тотаринав. Северьян Микулин. Яков Саховставски. Семен Тотарин, Иван, Павел, Григорей, Михайла, Юрка — тотаровя. (9)

2. *Десятник* Василей Иванов. Андрей Михайлов. Борис Протасов. Михайла Аникиев. Григорей Михайлов. Тимофей Зиновьев. Мартын Лукьянов. Петр Иванов. Яков Анненков. Петр Васильев. (10)

3. *Десятник* Лукьян Алексеев. Сава Михайловский. Лукьян Анисимов. Иван Васильев. Григорей Семенов. Станислав Верховский. Офрем Сергееев. Степан Федоров. Офрем Семенов. Яков Чвалинов. (10)

4. *Десятник* Тамила Высаковски. Тимофей Глатки. Матвей Степанов. Михайло Вялков. Горасим Тимофеев. Ян Паморски. Иван Папов. Горасим, Адам — турченя. Павел Вортяховски. (10)

5. *Десятник* Иван Скоробогатой. Павел Кузьмин. Кирила Ондреев. Михайло Ондреев. Михайло Киенков. Иван Савенков. Федор Валошенин. Терех Маскалев. Ждан, Павел — венгреня. (10)

8. *Десятник* Кирила Шимков. Мартин Матвеев. Сахна Вархненков. Игнат Беременков. Яна Шкламенков. Хоритон Яковлев. Михайла Сирота. Яков, Карп Иванов, Амелян — цысареня. (10)

7. *Десятник* Алексей Матьешов. Григорей Иванов. Михайла Федоров. Федор Антонов Шевдаревски. Петр Сергеев. Иван Конашов. Григорей Агафонов. Илья Сирота. Карп. (9)

8. *Десятник* Павел Гребенский. Родион Осенков. Семен Гаврилов. Купря Криштов. Дума Криштов. Кирила Петров. Федор Мартинов. Мартин Сабешенков. Еуфим Григорьев. Василей Добуша. (10)

9. *Десятник* Мартын Имшенецки. Лукьян Зенчков. Василей Устинов. Устин Бабиченков. Михайла Данилов. Михайло Андреев. Иван Бур. Иван Матвеев. (8)

10. *Десятник* Григорей Федоров. Андрей Пятров. Лаврин Сидоров Филипьев. Микита Андреев. Терех Федоров. Игнат Амельянов. Кузьма Микитин[48]. Тамила Вихнев. Матвей Юрьев. (9)

Десяток сотни Томышовой, каторые прошиблися на Боровеск, а итти была на Серпухов.

1. Атаман Семен Ярмолински. Леонтей Семенов. Гриша Иевлев. Иван Федоров. Мосей Васильев. Гриша Михайлов. Стапан Бернацкой. Андрей Калина. Левонко. (9)

И всего черкас по списку, каков прислал Борис Дворянинов.

Полковник — 1 ч., сотников — 2 ч., есоул — 1 ч., писарь — 1 ч., атаман — 1 ч., рядовых — 305 ч. И обоего черкас — 311 ч.[49]

II. Реєстр козаків запорозького полковника Ж. Конші, підготовлений В. Молчановим (близько 15 січня 1619 р.)

Список запорожских черкасом, которые перехали на государево имя.

1. *Сотник* Тамила Манченков. В иво десятке Михайла Еремеев. Данила Римоґров. Степ[ан]* Федоров. Игнат Соболь. Богдан Онфилов. Станислав Куровский. Сава Якимов. Раман Маладовский. Станислав Сирота. (10)

2. *Десятник* Гаврила Жюк. Федор Морозов. Дмитрей Петров. Павел Васильев. Федор Нагорней. Федор Майский. Григорей Иволга. Тимофей Гаврилов. Семен Жданов. (9)

---

48 Далі закреслено: Мики.

49 Реєстр козаків запорозького полковника Ж. Конші, підготовлений Б. Дворяниновим, 4(14).I 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 205–208.

3. *Десятник* Яков Мартинов. Василей Яковлев. Дмитрей Антипов. Иван Жюков. Пилип Тимофеев. Иван Купуский**[50]. Иван Андреев. Матвей Васильев. Лазарь Кузьмин. Григорей Яковлев. (10)

4. *Десятник* Михайла Степанов. Онтон Иванов. Тимофей Юрьев. Тимофей Земчонка. Осип Микитин. Василей. Семен Михайлов. Яков Яблоновский. Яков Аникеев. Матвей Васильев. (10)

5. *Десятник* Офанасей Кузьмин. Иван Мартинов. Василей Игнатов. Сидор Петров. Петр Семенов. Фома Петров. Степан Яковлев. Яков Иванов. Семен Макеев. Иван Кубреуский. (10)

6. *Десятник* Андрей Офремов. Василей Панков. Иван Гаврилов. Харитон Савин. Кондрат Анненков. Андрей Иванов. Борис Иванов. Ондрей Григорьев. Михайла Сасновский. Левонтей. (10)

7. *Десятник* Андрей Терпиловский. Олексей. Иван Семенов. Карп Игнатов. Михайла Васильев. Ждан Середа. Остап Дементеев. Дементей Васильев. Василей Радионов. Василей. (10)

8. *Десятник* Гаврила Остапов. Федор Олексеев. Федор Григорьев. Иван Федоров. Федор Петров. Аким Сидоров. Остап Васильев. Яков Змеев. Макар. (9)

9. *Десятник* Семен Ермоленков. Левон Семенов. Григорей Яковлев. Иван Федоров. Василей Макеев. Григорей Михайлов. Андрей Калиников. Левонтей Козаревский. Степан Векорев. (9)

10. *Десятник* Демид Федоров. Артем Васильев. Федор. Григорей Андреев. Яков Васильев. Трохим Григорьев. Юрья Олексеев. Федор Васильев. Федор Петров. Горасим Борисов. (10)

1. *Сотник* Федор Барышполец, его десятку Михайла Тишков. Онтон Поткова. Миколай...* тицкий. Андрей Сирота. Вотка Заблотцкий. Сидор. Яска. (8)

2. *Десятник* Олексей Бокаев. Иван Гладкий. Иван Хорошко. Семен Беляев. Яцко Бережетцкий. Яско Гиря. Миско. Мананко Гунский. Дружина. Карп. (10)

3. *Десятник* Миско Шеболтай. Григорей Гозовский. Горасим Подулка. Иван. Петр. Мартьян Горохов. Иван Галан. Тимофей. Ян Летанин. (9)

4. *Десятник* Мартин Чемерисенко. Федор. Михайло Повилковский. Яцко. Андрей. Сава. Андрей. Офанасей Туровец. Самойла Белоус. Иван. (10)

5. *Десятник* Иван Худяк. Вишневський. Павловский. Андрей. Войтех. Тихан Бокновский. Яско. Степан. Божен. (9)

6. *Десятник* Яков Смоков. Тимофей. Петр. Юрья. Януш. Ондреяш. (6)

7. *Десятник* Иванашко Волошин. Иван. Логвин. Данила. Лукьян. Иван. Иван. Павел. Юрья. Михайла. (10)

8. *Десятник* Мартин. Михайла Кисель. Семен. Григорей Вергун. Михайла Стисар. Иван. Терех. Гаврила. Иван. Войтех. (10)

9. *Десятник* Гаврила. Стефан. Василей. Карадал**. Гринець. Лева. Иван. (7)

Сотня.

1. *Сотник* Чернята. Ево десятку Федор волошенин. Стан волошенин. Кузьма Тишков. Ондрей Малой. Василей Лукьянов. Иван Лукьянов. Богдан Ондреев. (8)

---

[50] Тут і далі в документі дві зірочки означають: прочитання гадане.

2. *Десятник* Левонтей Павлов. Василей Стрелковский. Иван Федоров. Мортьяш Секлютцкий. Иван Летичевский. Ондрей Кирил[ов]*. Демид Донилов. Дема Онтонов. Олекс[андр]* Гаврилов. Стефан Тимофеев. (10)

3. *Десятник* Иван Ермолов. Олександр Надольский. Иван Волоченка. Мартин Борковский. Семен Иванов. Олександра Моисеев. Павел Игнатьев. Стефан Васильев. Сахно Данилов. (9)

4. *Десятник* Офонасей Торжник. Иван Бобиченко. Федор Михайлов. Иван Коломыец. Яков Ондреев. Павел Григорьев. Сахно Федоров. Сидор Симанов. Семен Бокланов. Борис Матвеев. (10)

5. *Десятник* Роман Крилмовский**. Василей Курилов. Матвей Бабович. Мартин Михайлов. Иван Прокопов. Ян Дубровский. Стась Ясенский. Адам Моковетцкий. (8)

6. *Десятник* Роман Куринский**. Степан Лисиченков. Прокоп Иванов. Захарей Ондреев. Горасим Спиченков. Ондрей Бубленков. Иван Яхнов. Ондрей Терехов. (8)

7. *Десятник* Василей Соболинков. Клим Данилов. Ян Енборовский. Стефан Рудницкий. Василей Числов. Тимоха Федоров. Матвей Бранченин. Евсей Житкович. (8)

8. *Десятник* Матвей Семенов. Иван Михайлов. Семен Трушков. Онтип Трухонов. Бесяшка Степанов. Ондрей Ермол[ин]*. Янко Гиря. Степан Саковский. Яков Сахно. Иван Мурнавченков. (10)

9. *Десятник* Тарас Насонав. Федор Б[ан]*дура. Михайла Иванов. Иван. Сидар. Петр. Роман. Василей. Яким. Василей Васильев. (10)

Сотня.

1. *Сотник* Влас Романов. Ево десятку. Степан волошенин. Степан Федоров. Яков Иванов. Ондрей Васильев. Степан Кашнер. Иван Денисов. Гаврила Фролов. Семен Литвинов. Григорей Тимофеев. (10)

2. *Десятник* Капшар Крыштапур. Василей Игнатов. Яков Романов. Олексей Васильев. Гаврила Волыненков. Петр Ондреев. Михайла Остапов. Иван Тононаевкин. Хоритон Тимофеев. Михайла Остапов. Иван Тононаевкин. Хоритон Тимофеев. Михайла Михайлов. (13)

3. *Десятник* Мартин Олексеев. Ермол Лепков. Янко Лапата. Олексей Ститцков. Данило Озаров. Олексей Онтонов. Карней Колинников. Григорей Лазорев. (8)

4. *Десятник* Федор Олексеев. Олексей Григорьев. Василей Иванов. Федор Самойлов. Федор Васильев. Микола[й]* Немчин. Сава Юрьев. Федор Торасов. Гаврила Корнеяв. Федор Левонов. (10)

5. *Десятник* Иван Селипчин. Семен Васильев. Яков Малаш. Еска. Илья Левоод. Ондрей Матвеев. Мокей. Матюша Горасимов. Терех Юрьев. Онисим Лукьянов" (10)[51].

Неважко переконатися, що наведені вище матеріали проливають світло не лише на персональний склад полку Ж. Коші, а також його організаційну структуру. Чи була типовою ця структура для інших аналогічних підрозділів запорозького

---

[51] **Реєстр козаків запорозького полковника Ж. Конші, підготовлений В. Молчановим, близько 5(15).I 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 209–212.**

війська? Відповідь на це запитання потребує насамперед з'ясування конкретних обставин виникнення полку Ж. Конші.

Полковницькому проводу Ж. Конші передувало "бродіння умів" в козацькому війську, що особливо проявилося із закінченням польсько-московської війни (11 грудня 1618 р. було укладено Деулінське перемир'я) і вочевидь не сприяло піднесенню бойового духу запорожців. Про це, наприклад, сигналізує той факт, що 29 грудня 1618 р. під час облоги силами П. Сагайдачного Калуги на бік противника переметнулися декілька козаків. Причому подібним чином почав "сипатися" не якийсь один, а декілька полків. Із гетьманського полку, сотні Монастирського, перебіжчиком став Василь Дибовський; полку Ємця, сотні Васюка — Іван Іванов, сотні Продики — Іван Рябець; полку Ф. Пирського — Михайло Михайлов, сотні Яцька Злубенського — Іван Андрієв; полку Милосного, сотні Сачковського — Григорій Данилов; полку Конші, сотні Ждана — Гаврило Тростянецький[52].

Військо П. Сагайдачного козаки покидали не лише під Калугою. Так, 19 кінних та 9 піших запорожців його полку пішли проситися на царську службу в районі Торопця: Михайло (Миколай?) Осипов сын переясловец, Михайло (Михаил) Гаврилов, Ондрей Яковлев, Василей Иванов, Василей Родимилской (Васка Родливской), Яхно Свиридов (Спиридов), Михайло Данилов, Сенька Данилов, Овдейко Степанов, Петрушко (Петрушка) Лаврентьев, Ефрем (Ефремко) Филипов, Трофимко Иванов, Олешка Федоров, Сидорко Семенов, Никифорко (Микифорко) Окулин, Васка (Васька) Парфенов (Парфеньев), Екимко Иванов, Иван Богдан (Богданов), Микитка Ондреев, Савка Павлов, Лукаш (Лукашка) Микифоров (Лучка Микифоров), Ивашко Иванов, Федька Семенов, Илюшка Офремов (Ефремов), Фомка Иванов, Олександрик (Олександр, Александрик) Григорьев, Сенька Семенов.

Дещо менше запорожців, тринадцять осіб, покинули полк П. Сагайдачного та вирішили прийняти підданство московського царя у Новгороді. Усі вони були піші: Ондрюшка Федоров, Тренька Кузьмин, Федька Киреев, Ивашко Ермолин, Гаврилко Иванов, Степанко (Стенька) Левонтьев, Ондрюшка Микитин, Ондрюшка Юрьев, Ивашко Иванов, Сенька Ондреев, Юшка Петров, Яшка Петров (в деяких документах записано також Олешка Харламова)[53].

В джерелах немає прямої відповіді на те, що змушувало козаків ставати дезертирами в той час, як воєнна кампанія для запорозького війська добігала свого кінця. Напевно, про мотиви подібної поведінки якоюсь мірою можна судити з фактів попередньої біографії перебіжчиків, як-от М. Вишневського. Він не вперше воював у Московській державі. Ще 1611 р. цього козака захопили в полон у Суздальському уїзді і йому довелося просидіти в тюрмі до 1614 р., аж поки його не взяв звідти дворянин Дмитрій Плещеєв "на приказ" у своє село Микулино Володимирського уїзду. 1618 р. в житті М. Вишневського стався черговий несподіваний поворот: у с. Микулиному його захопили лісовчики, на початку червня доставили в табір королевича Владислава, а після цього поляки передали його козакам. Проте колишній московський в'язень не надто зрадів зустрічі із запорожцями, з якими він розстався 1611 р. Оскільки він, як можна судити, більше не бажав здобувати з ризи-

---

52 Афанасій та Микита Гагаріни до Михайла Федоровича, близько 25.XII 1618 (4.I 1619) // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 197.

53 Документи про виплату кормових грошей запорожцям, які виїхали на царську службу з Торопця та Новгорода, березень—квітень 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 236–238.

ком для життя "козацький хліб", то за першої-ліпшої нагоди чкурнув до росіян, з якими навчився ладнати за довгі роки своєї неволі[54].

Деякі з подібних перебіжчиків, очевидно, замислили перейти в царське підданство ще до початку воєнної кампанії. Йдеться про Микиту Маркушевського, який перед виступом запорожців у московський похід 1618 р. прибув у полк запорозького полковника Милосного разом із своєю дружиною Анастасією. Напевно запорожці не часто вирушали на війну подружніми парами. Хоч би там як, однак ніхто не став проганяти цю жінку з війська. Напевно така терпимість до присутності у чоловічому військовому колективі дружини свого товариша пояснювалася тим, що, як буде показано нижче, під час перебування на території противника запорожці нерідко одружувалися з бранками та залишали їх при собі у війську. До таких козацьких женихів належав і М. Маркушевський. Він захопив свою майбутню дружину в полон у Московській державі на початку 1610-х років. Полонена дівчина виявилася з дворянської родини Плещеєвих. М. Маркушевський повіз її до Києва та обвінчався з нею.

Цей запорожець мобілізував свою дружину, до речі вагітну, на московську кампанію 1618 р. вочевидь не для того, щоб пом'якшити для себе тягарі та нестатки походу, або, приміром, з огляду на те, що війна — це найпристойніший привід для відвідання своїх московських родичів. Як слушно припускають дослідники, вирушаючи у похід, М. Маркушевський напевно плекав якісь кар'єрні плани, здійсненню яких мала посприяти знатність дружини. Отож 7 листопада 1618 р. він організував втечу Анастасії з козацького табору до Москви, а через два дні дременув і сам з розташування полку Милосного (за 7 верст від столиці). Щоправда, утікачка розладнала плани М. Маркушевського, оскільки, як з'ясувалося, не збиралася повертатися до свого чоловіка. Вона знайшла прихисток у свого брата дворянина Леонтія Плещеєва. Той не бажав знатися з нав'язливим родичем — не тільки викрадачем сестри Анастасії, а й убивцею його брата — Тимофія Плещеєва.

А проте непокірній дружині невдовзі таки довелося згадати про свої подружні обов'язки. Адже М. Маркушевський подав чолобитну про її повернення. Тим часом Л. Плещеєв заявив, що йдеться про шлюб його сестри з іновірцем (згідно з церковним правом Московської держави змішані шлюби не визнавалися і вважалися недійсними). Справа потрапила на розгляд до місцеблюстителя патріаршого престолу Крутицького митрополита Іони. Він визнав, що віросповідання "черкашенина" — запорозького козака не є рівним руському православ'ю і миропомазав його як "білорусця", що не порушувало чинний канон (у Московській державі православних Речі Посполитої називали "білорусцями", тоді як терміни "поляк" та "литвин" використовували для позначення належності особи до західного християнства, причому уніатів могли називати як "поляками", так і "білорусцями"). Відтак Л. Плещеєву довелося змиритися та віддати Анастасію до рук її нетерплячого чоловіка, котрий після розлуки зустрів не лише дружину-утікачку, а й вперше побачив свою новонароджену дитину[55].

---

[54] Із свідчень М. Вишневського, після 28.XII 1618 (7.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 198, 199.

[55] *Опарина Т.* Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 21–25, 30–35, 40.

Загалом, серед козаків знайшлося чимало таких, котрі сподівалися знайти кращу долю на службі в московського царя. Через це після зняття 1 січня 1619 р. облоги Калуги військом П. Сагайдачного, не всі козаки пішли із своїм гетьманом. За даними Афанасія та Микити Гагаріних, під містом залишилося понад дві сотні запорожців. Причому з кожним днем їх кількість зростала. На 4 січня під Калугою вже зібралися 670 козаків, які хотіли стати на воєнну службу до царя[56].

Прикметну інформацію про цих пошукачів царської служби подали московські козаки Іван Васильєв та Семен Матчин. Вони свідчили, що по відході з-під Калуги війська П. Сагайдачного, до цього міста в різні дні почали з'їжджатися групами запорожці-кіннотники "на государеве ім'я". До 4 січня їх скупчилося понад 400 осіб. Вони мали від одного до чотирьох коней, а також сани з поклажею. На багатьох санях сиділи козацькі дружини-росіянки з дітьми. Воєводи не наважилися пустити новоявлених сусідів у місто і наказали їм стояти під острогом. Для певності ще й приставили до них озброєних бояр та стрільців. Козакам було дозволено заходити у "великий острог" тільки дрібними групами по 10–15 осіб для купівлі харчів та корму для коней. 2 січня запорожці, які зібралися під Калугою, обрали собі полковника — Ждана Коншу. До цього він був сотником у свого брата Богдана Конші[57].

Вже 5 січня новообраний полковник відправив своїх послів — Саву Черняту, Степана Татарина, Яна Панченка, Григорія Ієвовича, Олешу (Олексія) та Якуба до Михайла Федоровича з листом, у якому, зокрема зазначалося: "Иж зыскуючи мы о славе и о затягу твоем, иж ваша царская милость люду ры[це]рского собе на службу потребуеш тогьды мы яко люд будучи [воен]ное службою се бавечи осталих мы на жеданье ваше царское [мило]сть. Есть нас сот сем, а до того еще и болш товариства [н]ам прибывае, тогды мы даючы ведомост о собе посылаем [до] ваше царское милости товаришов своих"[58].

Отже, запорожцям було відомо, що цар має потребу в найманцях. Очевидно московська влада навмисно поширювала подібні чутки, щоб внести сум'яття серед козаків, звабити їх перспективою начебто добре оплачуваної служби, що, в кінцевому разі, повинно було послабити боєздатність запорозьких полків, які діяли на території держави. Отож, якщо такий план дій уряду Михайла Федоровича справді був, то він дав непогані практичні результати.

Ж. Конша, який звернувся до московського царя з пропозицією стати до нього на воєнну службу, орієнтувався на усталені серед козаків Війська Запорозького уявлення про "затягнення" на службу до володаря вже сформованого воєнного контингенту. Звертаючись до Михайла Федоровича як потенційного роботодавця, запорозький полковник вочевидь виходив з факту припинення війни, що давало козакам підставу звернутися до нього з пропозицією про військове найманство (теза про те, що запорожці цього полку "залишилися" під Калугою, довідавшись про потребу царя у найманому війську), а також рекомендував себе та підлеглих

---

[56] Документи про перехід на московську службу запорозьких козаків, після 25.XII 1618 (4.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 201.

[57] Із свідчень І. Васильєва та С. Матчина, після 25.XII 1618 (4.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 197, 198.

[58] Ж. Конша до Михайла Федоровича, 26.XII 1618 (5.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 200–201.

собі запорожців як рицарських людей, власне, професійних воїнів, котрі дбають про рицарську славу.

Впадає в очі, що Ж. Конша давав зрозуміти Михайлу Федоровичу: довкола нього, як авторитетного полковника, згуртувалися, мовляв, неабиякі сили запорожців, котрі запалені ідеєю служіння царю. Більше того, Ж. Конша робив акцент на невпинному зростанні цих сил. Неважко здогадатися, що він робив це навмисно, аби наголосити на неабиякій цінності для московської влади такого чудового найманського контингенту, як його полк. Водночас, пишучи про зростання своїх сил, Ж. Конша не надто перебільшував, адже і справді, за якихось кілька днів — від 1 по 4 січня його сили зросли в декілька разів.

Прикметно, що цей змістовий момент листа запорозького полковника зауважив Михайло Федорович. У своїй грамоті Ж. Конші від 25 січня він зробив щодо цього потрібні йому ідеологічні акценти та резюмував: частина козаків не пішла зі своїм військом, залишившись під Калугою в надії на царське жалування та милість. Причому серед тих, хто відійшли від міста, знайшлися запорожці, які одумалися і повернулися з дороги назад, щоб і собі долучитися до царських щедрот ("вы, изыскаючи и слыша про нас, великого государя, к себе, иноземцом, наше царское жалованье и милость, от товариства остались в Колуге, а иные з дороги поворочались")[59].

Із розглянутих вище документів напрошується висновок, що полк, козаки якого просилися на царську службу, до січня не існував як окрема тактична одиниця у війську П. Сагайдачного. Насправді він сформувався з різної козацької збиранини 2 січня, коли запорожці, які зібралися під Калугою, обрали собі полковника — Ж. Коншу. Можливо, в той час відбулися вибори деяких інших старшин. Організаційне ядро нового полку становили дві сотні, що 1 січня відкололися від війська П. Сагайдачного та залишилися під Калугою (свідчення воєвод Афанасія та Микити Гагаріних). Як підтверджують дані з різних джерел, в подальшому під це місто, як своєрідний вербовочний пункт, почали інтенсивно стягуватися групи запорожців, охочі до царської служби. Вони покидали свої старі полки у складі окремих десятків (можливо і сотень). Про існування таких організованих формувань добровольців свідчить той факт, що із сотні, яку очолював Томиш (Томаш?), до полку Ж. Конші влився тільки один десяток на чолі з отаманом Семеном Ярмолинським (цей старшина в одному з документів фігурує також як Семен Долганов)[60] .

Серед тих, хто шукав найманського хліба, виявилося вельми багато тих учасників московського походу, котрі для війська П. Сагайдачного по суті стали баластом. Ідеться про запорожців, які возили за собою своїх російських дружин та дітей, що, безперечно, не сприяло підвищенню боєздатності усього війська. Оскільки ці козаки одружилися з місцевими жінками, серед яких виявилися й багатодітні, то їхнє рішення стати на царську службу не в останню чергу було зумовлене обставинами їхнього сімейного стану.

Наприкінці воєнної кампанії напевно доволі легко покидали військо П. Сагайдачного ті запорожці, які не тільки орієнтувалися на економічну вигоду від своїх

[59] Грамота Михайла Федоровича Б. Конші та його козакам, 15(25).I 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 203.

[60] З ухвал московських думних бояр щодо запорожців полку Ж. Конші, 7(17).I 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 213.

воєнних занять, а й не мали якихось сталих інтересів в Україні. Йдеться про вихідців з різних земель, котрі через різні причини потрапили до Війська Запорозького. Наведені вище облікові документи особового складу полку Ж. Коншина переконують у тому, що московські складачі цих документів спеціально фіксували етнічну належність осіб, яка не вкладалася в їхнє, значною мірою конфесійно забарвлене, уявлення про типових "запорозьких черкасів", тобто, насамперед вихідців з України православного віросповідання. Відтак вони зафіксували одинадцять татар (прикметно, що більшість з них за принципом земляцтва входили до одного десятка, який очолював Степан Татарин); п'ять волохів — вихідців з Молдавії або Волощини; німця ("немчин" — під цим терміном міг бути і якийсь інший виходець із Західної Європи), австрійця ("цысареня"); турка, а також угорця.

Утім, в полку Ж. Конші насправді були не лише ці двадцять осіб, які прибули на Запорожжя з-поза меж України, "чужинство" яких зафіксували призвичаєним оком Афанасій та Микита Гагаріни, Б. Дворянинов і В. Молчанов, котрі виконували царський наказ щодо складення реєстрових списків. Серед козаків Ж. Конші напевне були поляки, а також представники інших етносів. Про це сигналізують десь до півтора десятка іменувань на кшталт Іван Лях, Ян Моподурський, Ян Поморський, Ян Летанін, Ян Єнборовський, Карадал, Купря Криштов, Дума Криштов, Капшар Кришпатур (Крижтопор), що мають доволі виразну специфіку порівняно з типовим тогочасним українським антропонімійним матеріалом.

Загалом, доволі складно лише на основі скупої інформації реєстрових переліків судити про реальну етнічну належність — так само, як і віросповідання та соціальне походження тих чи тих осіб. Це видається тим більш очевидним, що деякі із запорожців, котрі перейшли на царську службу, швидко зметикували: для них вигідніше бути "поляками", аніж "черкасами", адже за умови доведення власного шляхетства можна було підвищити свій соціальний статус у місцевому суспільстві. Відтак Мартин Івашевський надав московській владі докази того, що він не "черкас", а поляк — шляхтич Новогрудського повіту. Подібним шляхом пішов і Богдан Петров. Після відходу війська П. Сагайдачного з-під Калуги він подався шукати царського підданства, був хрещений за московським обрядом і як "поляк" отримав за хрещення 4 рублі та сукно.

Козак з полку Ж. Конші Стефан Рудницький (сотня Сави Черняти, десяток Василя Соболинкова) також довів, що він шляхтич з Люблінського повіту. При хрещенні він одержав 10 рублів, одяг та хрест. Шляхетство С. Рудницького підтвердив, зокрема, його родич — дядько Матвій Халаїм, який у той час перебував у Москві і, напевно, обріс там потрібними зв'язками. Отож не дивно, що його племінника нестримно вабило в царську столицю. Прикметним є те, як С. Рудницький опинився в полку Ж. Конші. Як з'ясувалося, до цього він служив у війську королевича Владислава у полку Мартина Казановського. Як тільки трапилася слушна нагода, С. Рудницький утік від своїх під Калугу до війська П. Сагайдачного і невдовзі опинився у новоствореному полку Ж. Конші. Ще одному козаку з цього полку — Олександру Григор'єву (його особу не зафіксовано у згаданих реєстрових списках), який сповідував іудаїзм, вдалося переконати московську владу, що він шляхтич і начебто володів на батьківщині маєтком, хоча насправді це суперечило законодавчим нормам Речі Посполитої[61].

---

[61] *Опарина Т.* Указ. раб. — С. 35–37.

Як видається, переважну більшість козаків полку Ж. Кошні становили українці. Про це доводиться твердити гадано, оскільки в реєстрових списках імовірні вихідці з України подані без спеціальних означень їхньої етнічної належності. Ідентифікація особи цих запорожців зазвичай постає у формі двочленного іменування, першим елементом якого є власне ім'я, а другим — пряма назва по батькові, часто утворена за допомогою суфіксального форманта *—ов*. Відтак, московські обліковці записували, наприклад, козака Кузьму, який мав батька Данила, як Кузьму Данилова. В такій русифікованій формі у реєстрі постали й інші козацькі іменування: Иван Михайлов, Андрей Григорьев та ін. Звідти стає зрозумілим, що серед ідентифікованих у такий спосіб козаків немає можливості вирізнити білорусів, які воче-видь були серед запорожців. Утім, до білорусів можна віднести виходця з Турова Афанасія Туровця, а також Семена Литвинова.

В реєстрі полку Ж. Конші подано переважно церковно-календарні імена козаків, в тому числі в народній адаптованій формі: Іван, Павло, Петро, Яцько (Яків), Мишко (Михайло), Тимоха (Тимофій) та ін. Зустрічаються також слов'янські автохтонні імена, приміром, Ждан, Дружина, Божен. Ряд іменувань напевно виникли як козацькі прізвиська: Вергун (Вергунов) [62], Гарбуз (Гарбузин), Зозуля (Зезюленков), Гладкий, Скоробагатько (Скоробагатий), Жук, Середа, Гиря, Шабалтас (Шеболтай)[63], Кисіль, Бандура, Лопата, Підкова. Судячи з усього, деякі козацькі іменування вказували на конкретні заняття у війську, тих, хто їх мав: Бут ("перекладач"), Довбиш (Добуша)[64].

Тільки незначна кількість іменувань вказують на походження запорожців з тих чи тих населених пунктів або місцевостей, як-от: Борисполець, Криловський, Киянин (Киенков), Летичевський, Волинець (Волиненков). Отже, на основі розглянутих вище фактів не можна точно підрахувати, скільки в полку Ж. Коншина було українців, а також представників інших етносів. Із надто приблизного, умовного підрахунку випливає, що до категорії козаків-неукраїнців належали орієнтовно понад 3,5 десятки осіб: від 607 осіб, зафіксованих у реєстрових списках названого полку, це складає близько 6%.

Щоб мати уявлення про те, звідки саме насправді найчастіше походили запорозькі козаки, які взяли участь у московському поході, докладніше розглянемо один тогочасний документ. Він являє собою своєрідне анкетне опитування, що його провела московська влада з полоненими запорожцями, яких у перші місяці 1619 р. кинули до тюрми в Москві. Йдеться про складені нею списки козацьких в'язнів[65]. Вони містять відомості про 161 козака, причому дають можливість встановити, звідки походили 151 з них.

Згадані запорожці потрапили в московський полон під час воєнної кампанії 1618 р. Кількома групами їх доправили до Москви. У списках полонених зафіксова-

---

[62] Слово "вергун" означає певний вид печива (*Осташ Р. І.* До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 р. — К., 1995. — С. 533).

[63] Шабалтас — ремінь, на якому носили шаблю або портупею (Там само. — С. 364).

[64] Довбиш — від *добошъ, добышъ*, що означало барабанщика, литавриста (Там само. — С. 338).

[65] Списки полонених запорозьких козаків, січень–вересень 1619 р. // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 227.

но близько півтора десятка козаків полку П. Сагайдачного. Вони опинилися в руках росіян при облозі Калуги й були доставлені до столиці 17 січня 1619 р. 138 запорожців полку Яцька Любарського разом із своїм полковником, які також фігурують у цих списках, полонив воєвода Іван Черкаський під Залізним Борком, що на Ярославльщині. На початку березня їх етапували з Ярославля до Москви. В джерелі, що розглядаємо, наведено також іменування декількох козаків, полки яких не встановлено. Відомо лише, що на початку березня Олешка Ольшевського відправили до столиці з Тіхвина; у вересні з Ржева — Федька Кирилова, Олешка Варламова та Юшка Петрова, а з Пскова — Федька Вербицького, Федька Киянина (Киенца), Івашка Цивінського і Гаврилка Карлова. За час перебування у московській тюрмі 11 козаків померли.

Для наочності певним чином згрупуємо зазначені матеріали у дві таблиці, щоб вирізнити, зокрема, основні регіони (умовно названі нами Правобережжям та Лівобережжям), звідки походили полонені запорожці. Аби уникнути неточностей при перекладі, іменування останніх подамо мовою оригіналу. Полонених з Ржева та Пскова не включено до наших таблиць — за винятком Ф. Киянина, оскільки стосовно них в джерелі немає достатньої інформації, щоб можна було зробити висновок про місце їхнього походження (це саме стосується козаків полку П. Сагайдачного Андрія Григор'єва та Грицька Михайленка, полку Я. Любарського — Василя Малого). Якщо немає можливості точно локалізувати топонім, що вказує на місце походження козака, або ж цей топонім може бути прив'язаний до різних місцевостей, то у відповідній графі таблиці його назву виділено курсивом.

I. Запорозькі полонені — вихідці з Правобережжя, яких ув'язнено у Москві (січень – березень 1619 р.)

№ п/п	*Дані про особу козака*	*Полк*	*Місце походження*
1	Степанко Васильев с Хвостова	Я. Любарського	Фастів
2	Василей Иванов с Хвостова	+	+
3	Яков Коленков с Хвостова	+	+
4	Богдан Иванов с Хвостова	+	+
5	Ивашко Мартинов с Хвостова	+	+
6	Васка Семенов с Хвастова	+	+
7	Демид Никитин с Хвастова	+	+
8	Федька Мойсеев с Хвастова	+	+
9	Кондрат Тимофеев с Хвастова	+	+
10	Яков Костин с Хвастова	+	+
11	Михайло Ондреев с Хвостова*4	+	+
12	Ярош Жюковский з Дымеря	+	Димер
13	Василей Грушетцкий з Дымеря	+	+
14	Гаврила Григорьев з Дымеря	+	+
15	Ивашко Федоров з Дымеря	+	+
16	Степан Крутиленак з Дымеря	+	+
17	Трохимка Данилов з Дымеря	+	+
18	Мирон Савенко з Дымеря	+	+

19	Олександро Грецкии з Дымеря	+	+
20	Тишко Денисов з Дымеря	+	+
21	Яцко Ондреев из Оржищева	+	Ржищів
22	Прокоп Хаминко из Оржищева	+	+
23	Счасной Мартинов из Оржищева	+	+
24	Павлик Ондреев из Оржищева	+	+
25	Матвей Тишков из Оржищева	+	+
26	Олешка Кирилов из Оржищева	+	+
27	Ондрюшка Еремин из Оржищева	+	+
28	Степанко Янов из Оржищева	+	+
29	Данило Гордеев з Белой Церкви	+	Біла Церква
30	Сенька з Белой Церкви	+	+
31	Виктор Мокеевский з Белой Церкви	+	+
32	Матвей Васильев з Белой Церкви	+	+
33	Карпунка Микитин з Белой Церкви	+	+
34	Федька Карпов з Белой Церкви	+	+
35	Якушка Федоров з Белой Церкви	+	+
36	Мерин Науменка с Канева	П. Сагайдачного	Канів
37	Ивашко Молчанов с Канева	+	+
38	Иевка Лопата с Канева	+	+
39	Степан Красовский с Канева	Я. Любарського	+
40	Яков Федоров с Канева	+	+
41	Макарко Харевский с Канева	+	+
42	Иван Чепурной с Коростышова	+	Коростишів
43	Филька Васильев с Коростышова	+	+
44	Микула Ивемутиенко с Коростышева	+	+
45	Федька Степанов с Коростышова	+	+
46	Кузьма Ермаченков с Коростышова	+	+
47	Павел Воронов с Коростышова	+	+
48	Иван Дробайла из Мозыря	+	Мозир
49	Павел Дробайла из Мозыря	+	+
50	Прокоп Колеников из Мозыря	+	+
51	Мишка Колеников мозыренин	+	+
52	Курила Уланов мозырянин	+	+
53	Савитцка Яцков ис Черкас	+	Черкаси
54	Екимка Васильев Гуня ис Черкас	+	+
55	Сохно Савельев с Черкас	+	+
56	Остафей Вуржделовский ис Черкас	+	+
57	Оска Захарьев ис Черкас*	+	+
58	Гришка Романенок с Корсуни	П. Сагайдачного	Корсунь
59	Ивашко Степанов с Корсуни	+	+
60	Васко Иванов с Корсуна	Я. Любарського	+
61	Грицко Прокофьев с Корсуна*	+	+
62	Ивашко Чернатцкой с Крылова	П. Сагайдачного	Крилів
63	Гаврилка Иванов с Крылова	+	+

64	Яким Тинков с Крылова	Я. Любарського	+
65	Демьян Якимов с Крилова*	+	+
66	Матвей Павлов из Вили	+	Вила
67	Мартинко Степанков из Вили	+	+
68	Микитка Степанов из Вили	+	+
69	Семен Ильин из Вышгородка	+	Вишгород
70	Кондрат Ручка из Вышегородка	+	+
71	Игнашко Жданов Малоедов из Вышгородка	+	+
72	Ивашко Васильев ис Киева	+	Київ
73	Мартинко Матусов Понеделок с Киева*	+	+
74	Федька Киенец	–	+
75	Мартынко Иванов з Белогородки	+	Білогородка
76	Микитка Семенов з Белогородки	+	+
77	Данило Михайлов з Богуславля	+	Богуслав
78	Дмитрей Нестеров з Богуславля	+	+
79	Иванко Дмитриев з Гостомля	+	Гостомель
80	Мартинко Мелентьєв з Гостомля	+	+
81	Иван Светлишной с Паволочья	+	Паволоч
82	Ивашко Макаров с Паволочья	+	+
83	Федька Иванов Чайков с Ходуркова	+	Ходорків
84	Мартинко Михайлов с Ходуркова	+	+
85	Савка Михайлов з Борщогула	+	Борщагівка
86	Федор Глебов с Волшенки	+	Вільшанка
87	Олешка Иванов з Горностайполя	+	Горностайпіль
88	Павел Животовский з Животов[а]	+	Животів
89	Мартын Юрьев житомерец	+	Житомир
90	Ян Бондаревский Киевского повету	+	Київський повіт
91	Федька Самбуров с Княинина	+	Княгинин
92	Яцко Люберской	+	Любар
93	Григорей Прокопов с Мотовиловки*	+	Мотовилівка
94	Фома Дмитренко с Потребища	+	Погребище
95	Ондрюшка Матцков из Ружина*	+	Ружин
96	Ромашко Олексеев самогородец	+	*Самгородок*
97	Яков Воронетцкий со Шклова	+	Шклов

II. Запорозькі полонені — вихідці з Лівобережжя, яких ув'язнено у Москві (січень — березень 1619 р.)

№ п/п	Дані про особу козака	Полк	Місце походження
1	Мартинка Семенов с Пирятина	Я. Любарського	Пирятин
2	Исай Михайлов с Пирятина	+	+
3	Олешка Федоров с Пирятина*	+	+
4	Ивашко Ондреев Белоус с Пирятина	+	+
5	Гритцка Иванов с Пирятина	+	+
6	Оска Тишков с Пирятина	+	+

7	Васка Дорофеев Ерошенков с Пирятина	+	+
8	Матвей Остафьев с Пирятина	+	+
9	Костянтин Иванов с Пирятина	+	+
10	Ивашко Герасимов с Пирятина	+	+
11	Яцко Пахомов с Пирятина	+	+
12	Гаврила Григорьев с Пирятина*	+	+
13	Игнашко Ефимов с Переясловля	П. Сагайдачного	Переяслав
14	Данилка Борисов с Переясловля	+	+
15	Мишка Трофимов ис Переясловля	Я. Любарського	+
16	Семен Санковской с Переясловля	+	+
17	Сохно Яцков с Переясловля	+	+
18	Степан Оматцкович ис Переясловля	+	+
19	Ермола Кузмин с Переясловля	+	+
20	Федор Комынин с Переясловля	+	+
21	Офонька Левонов с Переясловля	+	+
22	Войтех Станиславов с Переясловля*	+	+
23	Савка Васильев с Переясловля	+	+
24	Миско Матвеев из Золотоноши	+	Золотоноша
25	Ондрей Зуй из Золотой ноши	+	+
26	Иван Кропивна из Золотой ноши	+	+
27	Гаврила Лупанда из Золотой ноши	+	+
28	Иван Мотря из Золотой ноши	+	+
29	Гаврилка Ятцков сын Рудаков из Золотой ноши	+	+
30	Иван Нагдин (?) из Золотоноши	+	+
31	Степанко Синяков с Остря	+	Остер
32	Гарасимко Степанов Острянин	+	+
33	Яцко Веников острянин	+	+
34	Ермола Михнев острянин	+	+
35	Макей Иванов острянин	+	+
36	Литвин белорусец Острянин Олешка Олшевской	–	+
37	Васка Путятов з Барышполя	П. Сагайдачного	Бориспіль
38	Матьяш Понкратов з Барышполя	+	+
39	Микифорко Иванов с Барышполя	Я. Любарського	+
40	Евсей Офремов з Барышполя	+	+
41	Демка Лубенец Остафьев сын	П. Сагайдачного	Лубни
42	Иван Боутков, прозвище Жюк, лубенец	Я. Любарського	+
43	Демка Федоров лубенец	+	+
44	Михайло Пашковский лубенец	+	+
45	Васка Маслов з Борышовки	+	Баришівка
46	Иван Гиря з Барышовки	+	+
47	Иван Гиря з Барышовки[5]	+	+
48	Ян Моковетцкой из Борышовки (?)*	+	+
49	Курила Сырков з Босани	+	Басань

50	Степан Михайлов з Босани	+	+
51	Тараско Иванов з Березани	+	Березань
52	Яцко Спиридов з Бобровицы	+	Бобровиця
53	Олешка Захарьев украинец з Лукокомля	+	*Лукомль*
54	Якушко Иванов из Многрай	+	*Многа*

Наведені вище матеріали переліку запорозьких полонених за своєю практичною націленістю відрізняються від реєстрів особового складу полку Ж. Конші. Якщо останнє джерело було зорієнтоване на те, щоб взяти на облік козаків, розписавши їх згідно з організаційною структурою та штатним розкладом полку як окремого військового підрозділу, то специфіка переліку запорозьких полонених полягала в тому, що це були тюремні списки. Ця обставина напевно позначилася на способах ідентифікації особи, на які спиралися московські обліковці козаків, кинутих до тюрми. Їх насамперед цікавило власне ім'я козака, те, як звали його батька, назва населеного пункту, з якого походив, або в якому раніше мешкав той, кого опитували, а також додаткова інформація, котра увиразнювала інформацію про особу (наприклад, прізвисько) і давала можливість ефективніше її контролювати.

Прикметні риси протоколу такого опитування постають в ідентифікаційному окресленні *Демка Лубенец Остафьев сын*. Його першим елементом є власне ім'я *Демко*; другим — відтопонімне утворення, що вказує на місце походження особи: *Лубенець*, тобто виходець з Лубнів; третім — ім'я батька іменованого в посесивній формі, тобто такій, що виражає значення володіння або належності стосовно певного об'єкта: *Остафія*; четвертим — апелятив *син*.

Трапляються також більш широкі подібні описи. В них відобразилися не лише ідентифікаційні параметри особи, зафіксовані московськими писарями згідно із звичною для них актуальною практикою використання у слідчому діловодстві принципів тогочасної російської антропонімійної системи, а й характеристичні прикмети відповідної української системи. У цьому можна переконатися з такого документального запису: *Гаврилка Ятцков сын Рудаков из Золотой ноши*. Його можна розшифрувати, як Гаврило, син Яцька, котрий має родове прізвище Рудаків (можливо це вказівка на ім'я діда) і є вихідцем із Золотоноші. Дещо звужений варіант такого типу іменування немає апелятива *син (Федька Иванов Чайков с Ходуркова, Екимка Васильев Гуня ис Черкас)*, а також патроніма, утвореного від імені батька *(Ивашко Молчанов с Канева)*.

Прикметно, що в структурі окремих іменувань наявне уточнення "прозвища", яке, судячи з усього, вказує на козацьке прізвисько, котре, утім, могло бути трасформоване в прізвище: *Иван Боутков, прозвище Жюк, лубенец (Іван Бутків, прізвисько Жук, лубенець)*. Зафіксовано ще два подібні іменування, однак через ті чи ті вади джерельного запису не можна з'ясувати їхній повний варіант *(Ондрюшка Григорьев прозвище Ондрейка*[66]*; Гритцка Михайленка прозвища*[67]*)*[68].

Загалом, у списках полонених запорожців представлено різні типи іменувань, що були в тогочасній українській антропонімійній системі. Один раз зустрічається

[66] Далі у джерелі закреслено "неда"
[67] Далі у джерелі закреслено слово, яке важко прочитати.
[68] Списки полонених запорозьких козаків, січень — вересень 1619 р. — С. 225, 227.

іменування, в якому перший член — особове ім'я, а другий — вказівка на місце походження: *Сенька з Белой Церкви* (Семенко з Білої Церкви). Винятком для даного джерела є також іменування, що має таку структуру: власне ім'я носія + ім'я батька + вказівка на місця походження: *Ондрей Зуй из Золотой ноши* (Андрій Зуй із Золотоноші). Два записи представлено типом іменування, яке включає в себе ім'я носія + ім'я батька або власну назву в посесивній формі певної особи (можливо прізвище близького родича), щодо яких іменований перебуває в певній залежності + вказівку на місце походження: *Мерин Науменка с Канева (Марин Науменка з Канева) Гритцка Михайленка прозвища... (Грицько Михайленка прізвиська...)*.

Незначною є кількість іменувань з патронімічними суфіксами *—енко, —ович, —ок, —ський, —ин* (Дмитренко, Савенко, Хоменко *(Хаминко)*, Мацькович *(Оматцкович)*, Романенок, Мокіївський, Пашківський, Харківський *(Харевский)* , Микитин). Є випадки фіксації козацьких іменувань, у яких після власного імені другим членом записано ім'я матері іменованого: *Иван Мотря из Золотой ноши (Іван Мотря із Золотоноші)*. До списків потрапила певна кількість іменувань, що могли виникнути як козацькі прізвиська, наприклад, Білоус, Гиря, Гуня, Крутиленак, Лопата, Лупанда, Малий, Ручка.

Тим часом у джерелі, що розглядаємо, цілковито домінують іменування з патронімічними формантами *—ев, —ов*, як-от: *Васильев, Иванов, Трофимов*. Пояснюється це тим, що московські слідчі — складачі списків полонених запорожців, ідентифікували останніх, керуючись власними навичками канцелярської практики, зорієнтованої, як уже зазначено, на традиції тогочасної російської антропоніміки. Показовою щодо цього є фіксація у списках козацьких прізвищ, утворених від питомо українських слів: *Сырков (Сірків)* , *Светлишной (Світличний)* , *Чепурной (Чепурний)* . Як бачимо, ці прізвища, етимологія яких (від слів сірко/сірий; світлиця; чепурний) для московських писарів вочевидь асоціювалася з певними лексемами їхньої рідної мови, або ж була їм незрозуміла, вони передали за тогочасною російською орфографією.

Отже, розглянутий нами антропонімійний матеріал, що представлений у списках полонених запорожців, має виразні сліди мовно-стилістичного втручання московських писарів, які воліли спиратися на звичні для них схеми ідентифікації особи, що узгоджувалися з моделлю російської антропонімійної системи. А проте, як можна було переконатися, за подібними нашаруваннями чітко простежується розмаїття форм вживання особових іменувань, що їх породжували антропонімійні процеси на українському ґрунті.

Підтвердження належності / неналежності полонених козаків до українського етносу може дати аналіз їхнього територіального походження. Як випливає з наведених вище таблиць, полонені запорожці були вихідцями з місцевостей, які прилягали насамперед до Дніпра та рік його басейну: на Правобережжі — Росі, Роставиці, Унави, Стугни, Ірпіня, Тетерева, а також Прип'яті, на Лівобережжі — Сули, Удаю, Трубіжу, Десни. Найбільшу групу московських полонених становлять вихідці з правобережних поселень: Фастова — 11 козаків, Димера — 9, Ржищева — 8, Білої Церкви — 7, Канева і Коростишева — по 6, Мозира і Черкас — по 5, Корсуня і Крилова — по 4, Вили, Вишгорода, Києва — по 3, Білогородки, Богуслава, Гостомеля, Паволочі, Ходоркова — по 2, Борщагівки, Вільшанки, Горностайполя, Животова, Житомира, не названого поселення у Київському повіті, Княгинина, Лю-

бара, Мотовилівки, Погребищ, Ружина, Самгородка (?) та Шклова — по 1 козаку. Загалом з цих 31 поселень вийшли 97 козаків, яким судилося потрапити до списків московських полонених.

Неважко переконатися, що левова частка перелічених поселень була розташована у Київському воєводстві. В Брацлавському воєводстві таких поселень було лише три — Погребище, Животів, Вила; Волинському воєводстві — один (Княгинин)[69]. За межами етнічних українських земель декілька козаків походили з білоруських міст: Мозира — 5 осіб, Шклова — 1 особа. Складно однозначно визначити, звідки походив *Ромашко Олексеев самогородец* — із Самгородка, що на р. Березянці, лівій притоці Росі, чи, як вважають деякі дослідники, Семиграддя — Трансільванського князівства[70].

До лівобережних поселень, вихідцями з яких були запорожці, котрі потрапили у московський полон, відносяться Пирятин — 12 осіб, Переяслав — 10, Золотоноша — 7, Остер — 6, Бориспіль, Лубни, Баришівка — по 4, Басань — 2, Березань, Бобровиця, Лукомль, Многа (йдеться про поселення над р. Многа, лівою притокою р. Удай) — по 1 особі. Тобто, у списках полонених фігурують 54 козаки з дванадцяти перелічених поселень. Щоправда, немає впевненості, з якого Лукомля походив козак, в іменуванні якого є атрибутивне окреслення "українець": *Олешка Захарьев украинец з Лукокомля*. З одного боку, могло йтися про Олешка (Олексія), сина Захара, вихідця з розташованого на берегах Сули, на прикордонні, — так званій "вкраїні", Лукомля[71]. З іншого боку, не можна виключити походження цього запорожця з білоруського міста з однойменною назвою, розташованого на правому березі р. Лукомки. Можливо був якийсь причинний зв'язок між появою окреслення "українець" у записі про особу О. Захар'єва і тим, що цього козака випустили з тюрми[72]. Хоч би там як, однак в кожному разі термін "українець", що входить до структури іменування О. Захар'єва, вочевидь не вказує на етнічну належність, а є політико-територіальним визначником особи з "українних" земель.

Хоча немає певності щодо місця походження "українця" О. Захар'єва, а проте, як можна переконатися з матеріалів зазначених таблиць, переважна більшість його товаришів були вихідцями з України. Яким було співвідношення запорожців-українців та представників інших етносів? Щодо останніх, то доволі впевнено можна твердити принаймні про одного з них — Олешка Ольшевського з Остра, який фігурує в списках з означенням "литвин білорусець". Напевно в цьому разі йдеться про православного білоруса. Окрім нього білорусами очеивдно були вихідці з Мозира Іван та Павло Дробайли, Прокіп та Мишко Каленикови, Курило Уланов, а також Яків Воронецький із Шклова. Якщо вважати, що ім'я Ян сигналізує про польське походження козака, то поляками мали б бути Ян Бондаревський з Київського повіту, а також Ян Моковецький з Баришівки. Утім, це ім'я могло бути народним

---

69 1584 р. Княгинин згадується в Луцькій гродській книзі як містечко, невдовзі у документах це поселення починає фігурувати як село // *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. — Львів, 2003. — С. 60, 69.

70 *Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б.* Коментарі // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 324.

71 Це місто згадано в щоденнику Шимона Окольського під 1638 р. // *Okolski S.* Kontynuacya dyaryusza wojennego. — Kraków, 1858. — S. 134.

72 Списки полонених запорозьких козаків, січень—вересень 1619 р. — С. 227.

варіантом українського імені Іван. Прикметно, що пестливе *Янко* побутує і в сучасних діалектах української мови[73] (в реєстрових списках полку Ж. Конші у сотні С. Черняти був Янко Гиря). Напевно грецькі корені мав Олександро (Олександр) Грецький з Димера. Отже, якщо вважати поляками Я. Бондаревського і Я. Моковецького, а Ромашка Олексієва — гіпотетичним вихідцем з Трансільванії, то разом з козаками — вихідцями з Білорусії, а також О. Грецьким налічимо одинадцять запорожців, котрі достатньо вірогідно не були українцями. Стосовно загальної чисельності полонених, про яких є ті чи інші дані про їх походження (151 особа), це становить дещо більше, ніж 16,5%.

Отже, з'ясовані нами особливості географії походження полонених запорожців, а також те, що пов'язані з останніми етнонімічні факти в своїй масі є типовими для тогочасної української антропоніміиної системи, дають підстави для висновку: переважна більшість фігурантів списків згаданих полонених за національністю були українцями — звісно, в тому значенні, яке у ті часи мало поняття "національне".

Списки полонених, що їх розглядаємо, не дають можливості скільки-небудь точно визначити соціальне походження внесених до них осіб. Зробити це можна лише дуже загально. Якщо виходити з того факту, що ув'язнені запорожці походили насамперед з міських поселень, в тому числі Білої Церкви, Канева, Корсуня, Переяслава та Черкас, які 1625 р. стали центрами реєстрових територіальних полків, то було б логічно припустити, що в соціальному відношенні полонені поставали вихідцями насамперед з козацького та міщанського станів. Серед них вочевидь були представники бояр, а також селянства. Через брак джерельної інформації було б необачним робити висновки про соціальний статус козаків, пов'язуючи їхні іменування з прізвищами відомих з пізнішого часу запорожців (як-от, Гуня, Острянин; утім, не виключено, що, приміром, Іван Гиря з Баришівки — це майбутній керівник запорозького посольства до Москви, яке у січні 1625 р. відбуло туди разом з авантюристом Олександром Яхією)[74]. Єдине, про що можна достатньо впевнено твердити — що серед запорожців полку Ж. Конші шляхтичем був Ян Бондаревський, територіальне походження котрого означене як представника регіональної шляхетської корпорації — з "Київського повіту".

Загалом, розглянуте нами джерело достатньо точно відображає не лише територіальне та етнічне походження полонених, а й типове у цій сфері для всіх козаків — учасників московського походу 1618 р. Адже йдеться про своєрідне досить репрезентативне опитування, що його провели московські слідчі: їхнє специфічне інтерв'ю охопило 161 особу (у 151 козака зафіксувано певні відомості про їхнє територіальне походження). Причому основна база даних стосується козаків одного полку — полковника Я. Любарського. Її доповнюють відомості про кільканадцять полонених із полку П. Сагайдачного і тільки мізерне число — про козаків, які, напевно, були з інших полків.

Все це дає підстави впевнено стверджувати, що, по-перше, більшість козаків війська П. Сагайдачного, які 1618 р. воювали у Московському царстві, за "націо-

[73] Див.: *Осташ Р. І.* З історії дослідження "Реєстру Війська Запорозького 1649 року" // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 580.

[74] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). — С. 167.

нальністю" були українцями, по друге, територіальним ядром, яке живило своїми людськими ресурсами Військо Запорозьке, постало Середнє Подніпров'я.

Звісно, що все це стосувалося також і козаків полку Ж. Конші — попри специфічну історію його формування. Отже, цей полк виник під впливом відцентрових процесів у запорозькому війську на заключному етапі воєнної кампанії, коли в ньому почали поширюватися настрої, спрямовані на пошук нового найманського контракту. Як уже зазначено, подібним настроям чи не найбільше піддали козаки тих запорозьких підрозділів, котрі вочевидь знижували боєздатність війська, що виконувало наступальні бойові завдання на території противника. Йдеться про запорожців, за якими тягнулися цивільні обози з їхніми сім'ями. До кон'юнктури нового "затягнення" особливо чутливими виявилися козаки іноземного походження, чисельність яких була відносно невеликою.

Немає жодного сумніву, що новостворений полк Ж. Конші був викроєний за лекалами військового устрою, властивого аналогічним підрозділів Війська Запорозького. Водночас, оскільки цей полк виявився сформований поспіхом з конгломерату козацьких десятків та сотень, що відкололися від головного війська, то штатна його структура вочевидь була недоукомплектована. Йдеться насамперед про відсутність посади обозного, без якого повноцінне функціонування полку як бойового підрозділу навряд чи було б можливим. Не виявилося у ньому також військових музикантів. Серед полкової старшини немає жодної продубльованої штатної одиниці.

Полк Ж. Конші, в якому згідно з його реєстровими списками налічувалося 607 осіб, за своєю чисельністю був помітно менший порівняно з аналогічними військовими підрозділами, що існували в той час у Війську Запорозькому. Про чисельність запорозьких полків, які взяли участь у московському поході 1618 р. детальніше йтиметься нижче. Тим часом порівняємо щодо цього полк Ж. Конші з тими козацькими полками, дані про які потрапили до одного компуту, складеного орієнтовно наприкінці другого десятиліття XVII ст.[75]

[75] Не виключено, що компут, про який ідеться, мав якийсь стосунок до реєстру козацького війська, який у жовтні 1619 р. гетьман П. Сагайдачний вручив королівським комісарам під час проведення Роставицької комісії (детальніше про цей реєстр йтиметься у розділі V; підрахунки щодо недатованого компуту зроблено за джерелом: Компут Війська Запорозького, без дати. //Biblioteka Recz. —Rkps, № 139. — S. 290 zw.; див. також публікацію цього джерела: *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). Додатки. — С.423). Принаймні в обох цих документах фігурує однакова кількість полків — одинадцять. Підрахунок показує, що в недатованому компуті загальна чисельність козаків за графою "залишилися" дорівнює 10243 особи, а не 10762 особи, як підрахував складач компуту. Впадає в очі, що обиві ці цифри близькі до загальної чисельності козаків жовтневого 1619 р. "реєстру П. Сагайдачного" — 10600 осіб. Загальна чисельність особового складу запорозького війська у недатованому компуті становить 16308. Якщо від цього числа почергово відняти наведені вище показники 10243 та 10762, то отримаємо, відповідно, 6065 та 5546. Здобута нами різниця вказує на загальну чисельність козаків, котрі вибули з війська і є близькою до даних про 5000 козаків, яких, як доводив П. Сагайдачний та його старшинське оточення комісарам Роставицької комісії, вони скоротили з власної ініціативи. Окрім того, в недатованому компуті та підписах запорозької старшини під листом до комісарів від 17 жовтня 1619 р. фігурує одна і та ж сама особа — Мартин Пневський. Попри зауважені вище певні збіги й фактологічні тенденції, не можна категорично стверджувати, що недатований компут виник саме 1619 р. Адже складно пояснити, чому тільки один полковник з цього компуту поставив свій підпис під запорозьким листом до комісарів від 17 жовтня 1619 р. Утім, доволі значна ротація пол-

Компут, про який ідеться, нагадує собою нашвидкоруч складену по пам'яті чернетку, без звірки з реєстровими списками. На це вказують грубі помилки складача компуту майже в усіх його підрахунках (винятком є вірний підрахунок вибулих козаків із полку М. Дорошенка), непроставлені дані про вибулих із полку Курила, а також різні нестикування при заповненні певних граф компуту: в графі "було" напроти полку Вошивого подано менше число (1160), аніж в графі "залишилося" (1300) (причому при 60 вибулих).

Попри зазначені помилки та суперечності при заповненні граф компуту, цей документ є цінним джерелом, що проливає світло на персональний склад запорозької старшини, організаційну структуру козацького війська та чисельність особового складу окремих тактичних підрозділів. Щодо останнього, то, якщо взяти за базову графу компуту "було" (порівняно з іншими графами її дані не мають суперечностей), стає зрозумілим: чисельність особового складу козацьких полків коливалася від 1200 до 2330 осіб (гетьманський полк — 1560, М. Дорошенка — 1450, Теморовського — 1200, Курила — 1407, Б. Конші — 1360, М. Пневського — 1400, Андрія — 2330, Захариновського — 1360, Вошивого — 1160, Boнькового — 1200, Версуновського — 1430, пушкарів та візників — 451)[76].

Як бачимо, за чисельністю особового складу ці полки щонайменше удвічі перевищували полк Ж. Конші. Звісно, що ця обставина також зумовлювала певну специфіку штатного розкладу останнього, оскільки кількість старшинських посад так чи так залежала від чисельності військового підрозділу.

Отже, організаційна структура полку Ж. Конші була така. Він фактично поділявся на 7 сотень. Як можна припустити, при формуванні сотень за зразок брали сотню, що мала в своєму складі десять козацьких десятків, кожен з яких складався з дев'яти рядових козаків та одного нижчого командира — десятника. А проте, через розглянуті вище обставини формування цього полку, окремі військові підрозділи виявилися недоукомплектовані. Так, в окремих десятках налічувалося п'ять-шість козаків (можливо, до цього спричинилися воєнні втрати попереднього часу). Відхід від десяткового принципу є і в десятку Капшара Криштапура (Крижтопора) : 12 рядових запорожців та 1 десятник (прикметно, що в десятку Леонтія Павлова був рядовий Василь Стрілковський, котрий, судячи з усього, фігурував у московських документах за 1616 р. як запорозький гетьман). Неповної комплектності були сотні Федора Бориспольця та Сави Черняти — вони мали по 9 десятків, а сотня Власа Романова — 5 десятків. Десяток осавула Семена Долганова Ярмолинського або існував автономно, або ж входив до сотні Степана Татарина.

Командування полком зосереджувалося в руках полковника. Як командиру полку йому підлягали "штабні" офіцери — військовий писар, осавул, хорунжий (прапорник), а також сотники. В реєстрових списках полку Ж. Конші названо та-

ковників у запорозькому війську не була дивиною. Адже у згаданому листі не фігурує жоден із полковників, які взяли участь у московському поході 1618 р. Окрім того, у цьому листі зазначено тільки владний статус у Війську Запорозькому гетьмана, військового осавула та писаря, решта ж одинадцять підписантів поставили тільки своє ім'я та прізвище. Потрібно також зазначити, що в недатованому компуті записано кількох полковників лише під їхніми власними іменами: Курило та Андрій. Тобто ці особи гіпотетично могли бути полковниками у війську П. Сагайдачного під час московського походу, так само, як названі в цьому компуті Дорошенко (Михайло Дорошенко), Конша (Богдан Конша) , Пневський (М. Пневський) .

[76] Компут Війська Запорозького, без дати. //Biblioteka Recz. —Rkps, № 139. — S. 290 zw.

кож отамана. З джерел, які стосуються козацького повстання 1637–1638 рр. відомо, що отамани були поручниками при сотниках[77]. Звідси напрошується висновок, що повний штатний розклад посад у сотні включав сотника, отамана, а також декількох десятників.

Скільки в полку Ж. Конші було командирів сотень та десятків? За формальною логікою у 7 сотнях полку з поділом кожної з них на десять десятків мало б бути 7 сотників та 70 десятників. Однак у подібний підрахунок вносить корективи з'ясування деяких особливостей фактичного посідання старшинських посад. Зокрема, впадає в очі, що в сотні, до якої згідно з реєстровими списками входив полковник, не було сотника. Це підтверджує і той факт, що в представленому Б. Дворяниновим реєстрі при наведенні загальної чисельності старшини названо лише двох сотників, хоча насправді в цьому документі зафіксовано дані про три козацькі сотні.

Отже, є підстави стверджувати, що сотня, реєстровий список якої очолював полковник Ж. Конша, підпорядковувалася саме йому. До неї входили також такі "штабні" старшини, як осавул та писар. Причому з відповідних реєстрових списків випливає, що всі полкові та сотенні старшини мали у своєму підпорядкуванні козацькі десятки. В цьому можна переконатися, зокрема, з таких реєстрових записів: Есоул Семен Долганов. В *десятке* (тут і далі курсив наш. — *П. С.)* Лукь[ян] Иванов. Иван Фомин. Федор Степанов. Александр Медведевской. Дорох Мартинов. Филип Тихонов. Андрей Рудецкий. Ондрей Яковлев. Ян Моподурский; Писарь Василей Михайлов. *В его десятке* Родион Пракофьев. Максим Семенов. Зенов Кулябов. Григорей Степанов. Матвей Данилов. Григорей Боровский. Трофим Буков. Кондрат Гудунов. Станислав Пашковский; Сотник Григорей Зенков Прyднув [?] *А в десятке* Гаврила Данков. Клим Калинан. Василей Иванов. Иван Стониславов. Матвей Михайлов. Данила Юрьев. Максим Ильин. Василей Михайлов. Филип Иванов; Сотник Тамила Манченков. *В иво десятке* Михайла Еремеев. Данила Риморов. Степ[ан] Федоров. Игнат Соболь. Богдан Онфилов. Станислав Куровский. Сава Якимов. Раман Маладовский. Станислав Сирота; Сотник Чернята. *Ево десятку* Федор волошенин. Стан волошенин. Кузьма Тишков. Ондрей Малой. Василей Лукьянов. Иван Лукьянов. Богдан Ондреев; Сотник Влас Романов. *Ево десятку.* Степан волошенин. Степан Федоров. Яков Иванов. Ондрей Васильев. Степан Кашнер. Иван Денисов. Гаврила Фролов. Семен Литвинов. Григорей Тимофеев.

Отже, козацькі старшини відкривають перелік особового складу десятків. Причому в документі достатньо виразно, здебільшого прямо зазначено, що це "їхні" десятки. Видається очевидним, що підпорядкування окремих козацьких десятків представникам старшини мало на меті забезпечити належне виконання останніми своїх службових обов'язків. Судячи з усього, не тільки старшини полкової ланки, а й військові, або генеральні старшини — писар, осавули, обозні, суддя, а також хорунжий (цей військовий урядник вочевидь існував при гетьмані) мали "свої" десятки. Відтак перша сотня при гетьмані мала характер своєрідного штабного підрозділу.

Що ж до полку Ж. Конші, то з врахуванням усіх з'ясованих обставин, він мав таку організаційну структуру: сім сотень, три з яких були недоукомплектовані. В полку був полковник, військовий писар, осавул, хорунжий, 6 сотників, отаман, 54 десятники (у першому десятку сотні, до якої входив Ж. Конша, не було десятни-

[77] *Okolski S.* Kontynuacya dyaryusza wojennego. — S. 194.

ка, причому жодна особа з цього десятку не значиться серед загального переліку десятників цього полку, що його зробили московські писарі)[78], 542 рядових козаків.

Вище уже зазначено, що в штатному розкладі посад полку Ж. Конші є певні прогалини. Скупою є також інформація джерел про військову старшину козацького війська, яке 1618 р. ходило на московську війну. Спробуємо тією чи тією мірою заповнити подібні інформаційні лакуни, спираючись на джерела, які проливають світло на організацію запорозьких військових підрозділів в роки, а також десятиліття, котрі порівняно близько стоять до військових подій у Московській державі 1618 р. Щодо цього привертає до себе увагу насамперед Куруківська польсько-запорозька угода 1625 р. У цьому документі окреслено такий перелік старшинських посад в козацькому реєстровому війську, на які поширювалася плата з державної скарбниці: старший (гетьман), 2 військових осавули, писар, обозний, суддя, 6 полковників, 6 полкових осавулів, 60 сотників[79].

Неважко здогадатися, що при укладенні цієї угоди королівські комісари були налаштовані на те, щоб забезпечити мінімальною платнею тільки необхідний мінімум штатних одиниць в козацькому війську. Оскільки ж уводити якісь нові штатні одиниці з відповідними ставками жолду явно не входило у їхні плани, то насправді йшлося про фіксацію в угоді певних вже існуючих у запорозькому війську старшинських посад, в тому числі військового обозного та судді, яким визначено плату в 100 злотих кожному, тобто нарівні з віськовим писарем та полковниками (річна ставка жолду "старшого" становила 600, військових осавулів — по 150, а полкових осавулів та сотників — по 50 злотих)[80].

Подібна структура козацького реєстрового війська збереглася в часи козацького повстання другої половини 1630-х років. Так, на одному з етапів цього повстання 1637 р. в козацькому війську зустрічаємо двох військових осавулів, двох суддів, писара, сім полковників, а також сотників, отаманів та "чернь" — рядових козаків[81]. Згідно з політико-правовим актом, що його 4 грудня 1638 р. реалізували королівські комісарами на основі схваленої сеймом "Ординації Війська Запорозького", військова структура реєстрового війська була оптимізована в інтересах польської влади: запроваджено посаду комісара, владі підлягали 2 військових осавули, 6 полковників, 6 полкових осавулів, 60 сотників та 57 отаманів[82].

На початку 1640-х років риси усталеної для запорозького війська організаційної структури бойових підрозділів проявлялися навіть у дрібних козацьких формуваннях, що були при старостинських замках. Наприклад, як випливає з перепису населення Білої Церкви 1641 р., серед козаків, які служили при місцевому замку, були 73 особи, поділені на сім десятків на чолі з отаманами. У першому десятку отамана Михайла Степаненка, окрім дев'яти козаків, був також осавул, а в сьомому десятку отамана Харка Куриленка — вісім козаків та хорунжий. Шостий десяток

---

[78] З ухвал московських думних бояр щодо запорожців полку Ж. Конші, 7 (17).I 1619. — С. 213–214.

[79] Угода між королівськими комісарами та козаками Війська Запорозького, 6.X 1625 // Zbiór pamiętników o dawney Polszcze. — T. 6. — S. 236.

[80] Ibid.

[81] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesią grudnia. — S. 66.

[82] *Ten że.* Kontynuacya dyaryusza wojennego. — S. 192–195.

Грицька Йосипенка складався з десятника та одинадцяти козаків. Тим часом у решті десятків десятник очолював дев'ять рядових козаків[83].

Прикметно, що принципові засади штатної структури військових підрозділів, що була властива для запорозького війська 1620-х – 1630-х рр., простежуються в козацьких полках на Правобережжі на початку 80-х рр. XVII ст. Так, в одному з тогочасних компутів зафіксовано сім полків загальною чисельністю 3000 осіб (два полки — по 500, п'ять полків — по 400 козаків). Їхній штатний розклад мав: військового писаря та суддю, 7 полковників, 7 полкових осавулів, 6 полкових писарів, 7 полкових хорунжих, 23 сотники, 23 осавули при сотниках, 23 хорунжих при сотниках, 291 отаман (десятник), 2611 рядових козаків[84].

Спираючись, зокрема, на розглянуті вище реєстрові списки полку Ж. Конші, інші подібні джерела, матеріали польсько-запорозьких угод першої половини XVII ст., а також тогочасні щоденники та мемуари, окреслимо імовірну структуру військових посад у запорозькому війську, що була на межі другого і третього десятиліть XVII ст.

Штатна військова структура сухопутних сил Війська Запорозького (1618 – початок 1620-х рр.)

Гетьманське командування	Полкова ланка	Сотенна ланка
Гетьман	Полковник	Сотник 9 козаків десятка сотника
Наказний гетьман		Отаман 9 козаків десятка отамана
Писар 9 козаків десятка писаря	Писар 9 козаків десятка писара	Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого
До 4 осавулів До 36 козаків десятків осавулів	Осавул 9 козаків десятка осавула	До 7 десятників
До 4 обозних До 36 козаків десятків обозних	2 обозних 18 козаків десятків обозних	До 90 рядових
Суддя 9 козаків десятка судді	Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого	
Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого	Військові музиканти (довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі)	
Бунчужний 9 козаків десятка бунчужного		
Артилерія (пушкарі та візники)		
Військові музиканти (довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі)		

[83] Див.: *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — С. 155, 156.

[84] Ординація плати Війську Запорозькому, що затягнене коштом папи римського Інокентія XI на допомогу Польській Короні проти неприятеля Святого Хреста, 1683 (?) // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3112. — S. 323–324.

Отже, козацьке військо очолював гетьман. Наприкінці другого — на початку третього десятиліття XVII ст. у його підпорядкуванні була доволі розвинена управлінсько-командна структура з числа військової старшини, що забезпечувала життєдіяльність запорозьких сил як на етапі їх мобілізації, формування військових підрозділів, вирішення тих чи тих питань матеріально-технічного забезпечення, так і загального керування та командування ними під час воєнних дій. Цей своєрідний генеральний штаб з повноваженнями козацького уряду включав писаря (сфера обов'язків та службової компетенції — військова канцелярія, в тому числі ведення реєстрових списків особового складу; дипломатичне листування; фінанси), за потреби — наказного гетьмана (заступник головнокомандувача), осавулів (реалізували накази гетьмана щодо командування військом), обозних (питання організації козацького табору), суддю (розгляд різних судових справ у війську), хорунжого (служба при головній військовій корогві), бунчужного (служба при гетьманському бунчуку). Кожен із цих старшин, яких умовно можна назвати генеральними, спирався у своїй діяльності на підпорядкований йому козацький десяток. Генеральні старшини брали участь у вузьких військових радах при гетьмані, до яких вочевидь долучалися полковники і, напевно, у деяких випадках — сотники. Гетьману як головнокомандувачому підпорядковувалася військова артилерія з обслугою та візниками, а також музиканти.

Основним тактичним формуванням сухопутних сил Війська Запорозького виступав полк, що налічував від кількох сотень до декількох тисяч осіб особового складу. Командував ним полковник, котрий мав свій "штаб" з полкової старшини та поручениців, який структурно був подібний до номенклатури військових посадовців з генеральної старшини при гетьмані. На полковому рівні це були писар, осавул, два обозних, хорунжий, а також військові музиканти. Полк поділявся на сотні (близько сотні осіб особового складу). Сотенне командування складалося із сотника, отамана (поручника при сотнику) та хорунжого. У сотні було також близько семи нижчих командирів — десятників. У національному відношенні (йдеться про "національне" у ранньомодерному розумінні) запорозьке військо, котре під командуванням П. Сагайдачного 1618 р. рушило у Московську державу, складалося переважно з українців, які прийшли до нього насамперед із території Середнього Подніпров'я.

3. Озброєння та спорядження

Оскільки до наших днів не збереглися ані архіви гетьманського командування (за винятком деяких фрагментарних документів), ані полкові архіви запорозького війська перших десятиліть XVII ст., то питання щодо його озброєння, спорядження, постачання та забезперечення можна висвітлити лише у загальних рисах, вдаючись, у тому числі, до тих чи тих аналогій, а також послуговуючись випадковими повідомленнями наративних джерел. Водночас на сьогодні накопичено чимало археологічних знахідок козацької зброї та спорядження на місці Берестецької битви 1651 р. Оскільки за третину століття, що відділяє польсько-московську війну 1617–1618 рр. від цієї битви, не відбулося аж надто революційних зрушень в озброєнні козацького війська (хоча зміни, все ж, відбувалися), то згадані знахідки дають можливість доволі впевнено робити також висновки про найважливіші прикмети озброєння та спорядження запорожців за часів гетьманства П. Сагайдачного.

Ручна вогнепальна і холодна зброя та військове спорядження

Торкаючись питання про озброєння запорозького війська, сучасники у своїх мемуарах, щоденниках та історичних працях зазвичай вирізняли насамперед його високу оснащеність ручною вогнепальною зброєю. Як уже зазначено, Я. Собеський писав про те, що практично кожен запорозький козак мав рушницю. Ш. Старовольський також стверджував: усі козаки мають "довгі" рушниці[85]. Відомості про високе оснащення козацького війська вогнепальною зброєю підтверджує висновок офіційних представників польської влади, який вони зробили під час військового огляду ("попису") війська П. Сагайдачного 15 жовтня 1619 р. Згідним з ним це понад 10-тисячне козацьке військо у своїй переважній масі було "вогнисте"[86], тобто озброєне вогнепальною зброєю. Є підстави стверджувати, що в цьому разі йшлося не тільки про рушниці, про наявність яких писали названі вище автори. "Вогнисте" військо мало також інші види ручної вогнепальної зброї, в тому числі аркебузи, карабіни, мушкети.

Потрібно зазначити, що вогнепальна зброя набула помітного поширення на українських землях вже у другій половині XVI ст. Приміром, *гаківниця* являла собою важку рушницю з дерев'яним ложем і довжиною ствола 1–1,18 м, маса якої сягала 10 кг, а калібр — 24 мм. Для гасіння віддачі при пострілі гаківниці закріплювали на упорі за допомогою спеціального гака на стволі (звідси і назва рушниці). Збоку "казенної" частини ствола, куди закладали пороховий заряд, був невеликий отвір, біля якого зовні зроблено залізну поличку із заглибленням для затравочного пороху. У спеціальному двоплечному ричазі — серпентині, затискували гніт. Нижня частина серпентина служила як спусковий гачок: при натисканні на нього серпентин з тліючим гнотом торкався полички із затравочним порохом, що спричиняло його спалахування, а вже від цього полум'я запалювався пороховий заряд у "казенній" частині ствола і відбувася постріл. Такий механізм для запалювання порохового заряду називався гнотовим замком (у Європі його використовували до кінця XVII ст.)[87].

Гаківниця з меншою довжиною ствола мала назву *півгак*. Про поширеність подібної зброї в Україні на початку 1590-х років та ціни на неї можна скласти уявлення із судової скарги шляхтянки Ядвіги Козаровської Вольського про напад на її поселення Бернавку у Київському воєводстві людей берестейського воєводича Фрідріха Тишкевича Логойського, озброєних, зокрема, гаківницями, півгаками, рушницями та луками. Під час цього інциденту нападники захопили, серед іншого, дві великі бронзові гармати, які були куплені шляхтянкою по 60 коп литовських грошей кожна, двадцять гаківниць — по 3 копи литовських грошей за одну, двадцять великих півгаків — по 2 копи литовських грошей. Сорок порохівниць до гаківниць та півгаків коштували по 0,1 копи литовських грошей. Кожну з данадцяти простих шабель, яких забрали у Я. Козаровської Вольського, вона купувала по 1,5 копи литовських

---

85 *Старовольський Ш.* Полонія. — С. 273.

86 Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 50–52. № 3036. — S. 50–52.

87 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 67, 68.

грошей. Щоб мати певне уявлення про реальний рівень цін на перелічену зброю та військове спорядження, для їх зіставлення наведемо вартість худоби та деяких речей, які від розбійного нападу втратила згадана шляхтянка: двадцять великих волів — по 3 копи литовських грошей за голову, коні — по 4, 30, 40 кіп литовських грошей за одного, сідла "мальовані", покриті червоним сап'яном — 3, прості сідла — 1, червоний фалендишовий ярмак із шнурами — 7, аналогічний ярмак коричневого кольору — 8, сап'янові чоботи — 0,5 коп литовських грошей[88]. Як уже зазначено, про наявність у запорожців півгаків наприкінці XVI ст. писав Й. Верещинський.

Гнотові замки застосовували не лише у гаківницях та півгаках, а й у рушницях. Вони були легші порівняно з гаківницями та мали менший калібр. З джерел відомо, що рушниці виготовляли з дерев'яними ложами і довгими стволами, однак дані про конкретні їхні параметри відсутні. У час, що розглядаємо, в Україні набув поширення *аркебуз* (аркебуза) — розроблена у другій половині XV ст. в Іспанії рушниця з гнотовим замком. Вже у XVI ст. в Україні використовували аркебузи із довгим та укороченим, кавалерійського зразка стволом (калібром відповідно 18,8 та 12,5 мм і дальністю пострілу до 250 м). Аркебузи оснащували і більш досконалими, порівняно з гнотовими замками, механізмами для запалювання порохового заряду — колісцевими замками, в яких було колісце-кресало. Воно було розташоване так, що його обід з насічкою знаходився на одному рівні з поличкою. Колісце заводилося пластинчастою пружиною та фіксувалося спеціальною затримкою. Для її заведення використовували ключ, який вставляли на квадратний кінець вісі. По зустрічному ходу колісця був розміщений серпентин з вставленим у нього кременем. Встановлена під серпентином пружина притискала його разом з кременем до колісця. При натисненні на спуск колісце звільнялося від затримки і при швидкому його обертанні від тертя об кремінь з'являлися іскри, що запалювали затравочний порох на поличці. У деяких колісцевих замках була кришка, яка закривала поличку від дощу. Проте ці замки були не надто надійні у використанні через складність свого механізму і часто псувалися від порохового нагару.

Кінний аркебузир. XVII ст.

Більш простим іскровим механізмом був ударно-кремінний замок, в якому іскри висікали при ударі кременя об стальну пластинку-кресало. Такими були замки нідерландського типу, які

[88] Скарга Я. Василевої Козаровської Вольського на Ф. Тишкевича Логойського, 14.II 1690 // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. *В. М. Мойсієнко.* — Житомир, 2004. — С. 52, 53.

набули поширення на українських землях. Ці замки використовували, зокрема, в аркебузах та рушницях.

Виготовленням та ремонтом ручної вогнепальної зброї, в тому числі рушниць та аркебузів, в Україні займалися ремісники ковальсько-слюсарського профілю, насамперед пушкарі та слюсарі. Якщо у XV ст. у Європі стволи вогнепальної зброї виготовлялися з кованого залізного листа, який згортали у трубку і зварювали по шву, то вже у XVI ст. їх почали свердлити — цю операцію опанували також українські майстри. Вони виготовляли кулі для вогнепальної зброї із заліза, наплавляючи на них олово або свинець. Завдяки цьому збільшувалася вага кулі і вона більш щільно торкалася стінок ствольного каналу, що збільшувало убійну силу зброї. Для відливки куль використовували спеціальні кулелийки, які виготовляли у формі мідної матриці заданого розміру, вставленої у залізні кліщі[89].

Є дані про те, що у запорозькому війську часів П. Сагайдачного були підрозділи, які мали однотипне озброєння — *мушкети*[90], що являли технічно досконалу і досить потужну для свого часу вогнепальну зброю. Приміром, гнотовий мушкет голандських та іспанських піхотинців, що важив близько 8 кг, спроможний був вести ефективний вогонь 25-грамовими кулями на відстань 100 м (взятий на озброєння 1624 р. шведським королем Густавом II Адольфом мушкет калібром 18–20 мм стріляв 41-грамовими кулями на відстань до 1200 м, бойова ефективність вогню становила 225 м, причому кулі пробивали захисні лати польських гусарів до 114 м)[91].

Під час час розкопок поля Берестецької битви було знайдено мушкети з повністю, або частково збереженими дерев'яними частинами, а також їхні стволи. Йдеться, зокрема, про восьмигранний мушкетний ствол довжиною 1,10 м із залишками гнотового замка, від якого уціліла тільки поличка на бічній стінці ствола для затравочного пороху. Калібр цього мушкета становив 16 мм. Інший мушкет був оснащений колісцевим замком, мав ствол довжиною 95 см та калібр 18 мм, мушку і приціл. Його приклад ледь похилений вниз. Конструктивно замок мушкета включає повздовжню планку, що прикриває внутрішню пружину, коліщатка з насічкою та квадратною віссю для ключа, полички для пороху над коліщатком, а також курка у правій частині замка із затиснутим на кінці кусочком піриту. Курок на пружинці нахиляється над полицею у протилежному до напрямку пострілу напрямку. Спусковий гачок, що не зберігся, прикривала скоба у нижній частині приклада. На зворотному боці ложа припасовано довгу прямокутну скобу ("погон"), через яку просували ремінь для перенесення мушкета на спині.

Знайдено *аркебузи* різного калібру з колісцевими та ударно-кремінними замками. Так, один із них мав ствол завдовжки 1,08 м калібром 10 мм. Був оснащений колісцевим замком, мушкою та прицілом. Інший аркебуз, в якому втрачено замок, мав восьмигранний ствол завдовжки 1 м, калібр 12 мм та приціл у формі трубочки. Ще один аркебуз, оснащений ударно-кремінним замком, мав ствол довжиною 1,10 м та калібр 16 мм. У зовнішній частині приклада, що зберігся у деяких аркебузах, уміщено коробочку для запасних кремінців[92].

---

[89] *Сас П. М.* Указ. раб. — С. 68–71.
[90] Про в'їзд І. Борецького до Києва, 11.ІІІ 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 2. — S. 819.
[91] *Wimmer J.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978. — S. 114
[92] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 240–243.

Козаки мали на озброєнні також турецькі рушниці — так звані яничарки. Наприклад, декілька таких рушниць 1619 р. подарував П. Сагайдачний намісника київського воєводи П. Пачинському[93], що, серед іншого, сигналізує про наявність у гетьмана певного арсеналу вогнепальної зброї.

Під час розкопок на місці Берестецької битви виявлено короткоствольне озброєння кінноти (*карабін, бандолет та пістоль*). В одному із знайдених карабінів із залишками ложа без приклада довжина ствола дорівнює 79 см, калібр 12 мм. Цей карабін оснащено простим прицілом з мушкою та ударно-кремінним замком. Ще один карабін мав ствол довжиною 82,5 м, калібр 10 мм, був оснащений прицілом та мушкою.

Бандолет (укорочений мушкет, по суті пістоль) із стволом довжиною 62 мм, калібр 12 мм. Зберігся простий приціл, мушка, а також ударно-кремінний замок голландського типу. У верхній частині приклада розміщено коробочку для запасних кремінців.

Під час розкопок виявлено чимало дерев'яних шомполів до пістолів, кінці яких обковані латунню. Однак уцілілий екземпляр пістоля знайти не вдалося — тільки його восьмигранний ствол без замка і дерев'яних частин довжиною 36 см, калібр 13 мм[94].

У Речі Посполитій були певні адміністративні регламентації щодо продажу ручної вогнепальної зброї. Так, збереглися дані джерел (вірогідно першої половини XVII ст.), що купцям, які торгували рушницями на ярмарку, перш ніж розкласти перед покупцями свій товар, належало попередньо пред'явити його представникам воєводського уряду. Влада з'ясовувала у цих продавців обставини придбання ними зброї та її якість із тим, щоб рушниці не продавали по завищених цінах. Призначені для піхотинців мушкети "звичайної роботи" можна було продавати не більш, ніж по 8 злотих. Аналогічні обмеження стосувалися продажу звичайних бандолетів та карабінів з простими прикладами[95].

Оскільки усю ручну вогнепальну зброю потрібно було ладувати, тобто, для підготовки пострілу належало засипати мірку гранульованого пороху у ствол через ствольний отвір, притиснути порох шомполом, надіслати за допомогою цього інструменту кулю до порохового заряду та затиснути її пижом, то для операцій заряджання потрібно було мати спеціальні пристрої та спорядження. Після пострілу виникала потреба почистити ствол від порохового нагару. Іноді доводилося перезаряджати зброю без здійснення пострілу, оскільки він з певних технічних причин не відбувався. Для цього, а також загального обслуговування зброї також існували спеціальні інструменти.

Окремі види ручної вогнепальної зброї потребували спеціальних пристосувань для стрільби. Йдеться про *форкети* — підпорки для ведення вогню з важких мушкетів, що їх іноді використовували у козацькому війську. Форкет являв собою вгнуту металеву пластинку під мушкетне ложе, продовженням якої був стрижень з гвинтом, який вкручували у палицю-підставку.

---

[93] П. Пачинський до Т. Замойського, 9.VIII 1619. — S. 59.

[94] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 243, 244.

[95] Про рушниці, без дати. Miscellanea z XVI i XVII w. // ЛНБ. — Відділ рукописів. — Ф. 5. — Спр. 4589. — Арк. 99 зв.

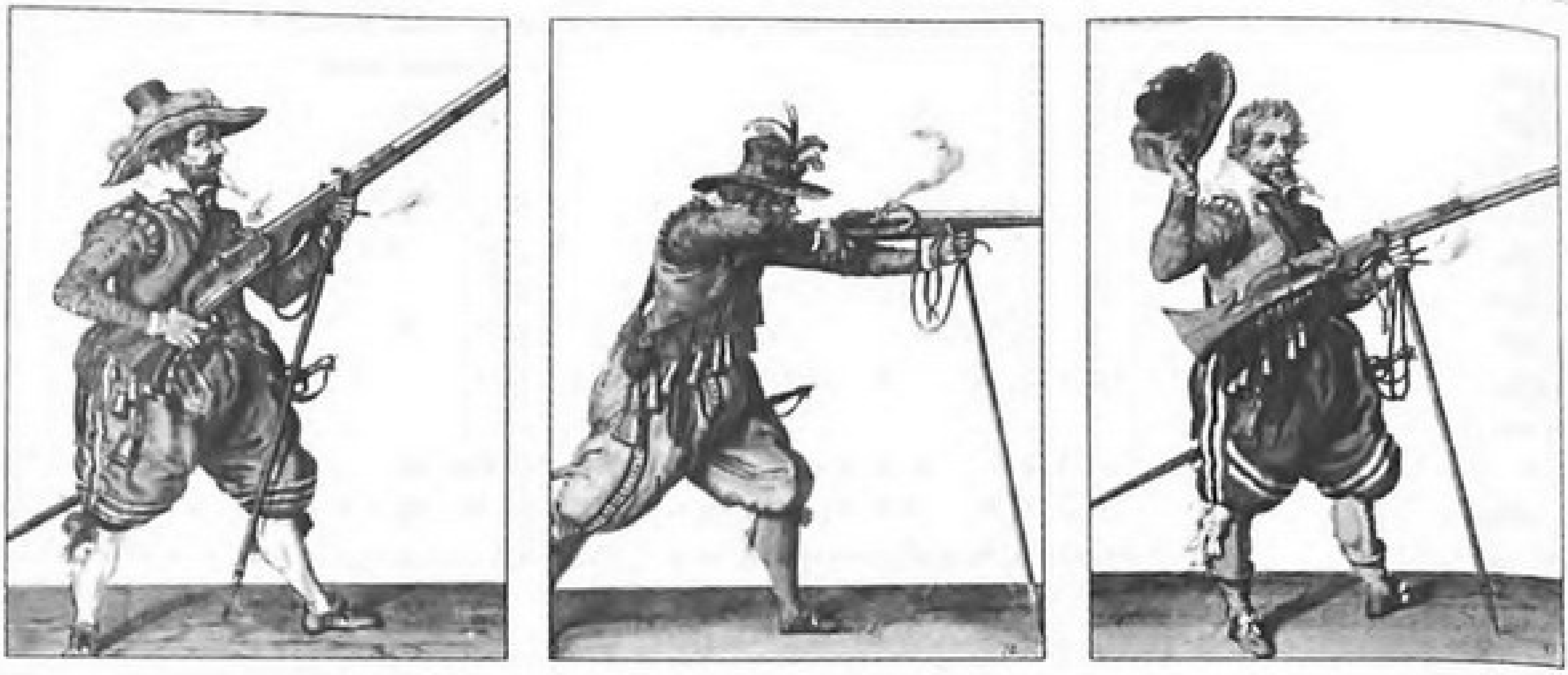

Прийоми поводження з важким гнотовим мушкетом із статуту Якуба де-Гейна, 1608 р.

Порохівниці служили для зберігання гранульованого пороху. Вони мали форму кривого рогу, тонкий кінець якого загнуто до його широкої основи. Їх виготовляли з відповідним чином викроєних з шкіри половинок (загнутий кінець робили із суцільного куска дерева). На широкий розтруб порохівниці накладали кришку з прорізами для дерев'яної або кістяної лійочки-мірки із затичкою, а також виготовленої із цих самих матеріалів закрутки, конструкція якої передбачала те, що при її поверненні перекривився доступ пороху у мірну лійочку після її наповнення. Зустрічалися порохівниці, що мали конічну форму. Їх виготовляли з дуба із суцільною кришкою. Лійочку у ній розміщено у бічній стінці під закруткою. Зовні така порохівниця була покрита шкірою, вона мала також ремінь і пряжку для підвішування на поясі.

У *натрусках* зберігали розтертий порох, який натрушували на поличку для затравочного пороху. Вони мали неоднакову форму, розміри і були виготовлені з різних матеріалів — дерева, кістки, латуні. Наприклад, виточені на токарному верстаті дерев'яні натруски мали кулястий корпус. Їхній верх затикали циліндричними корками з дашковидним верхом. Поширеними були натруски з дерева та кістки, форма яких наближалася до трапеції та мали вигляд стилізованого коника, причому його голівкою з шиєю затикали отвір для пороху. У вехній частині такої натруски був один або кілька отворів для підвішування її на поясі. Кістяні натруски орнаментували смужками, хрестиками тощо.

Для прискореного ладування зброї використовували *ладівниці*. Основним їхнім конструктивним елементом були тонкостінні залізні трубочки, у які вставляли *ладунки*. Вони являли собою паперовий мішечок з відміряною порцією пороху та кулею, що давало можливість обійтися без порохівниць та прискорити процес заряджання: такий мішечок знизу надривали і висипали його вміст у ствольний канал. Залізні трубочки для ладунок спаювали по кільканадцять штук в один або два ряди і вставляли у бляшану коробку, що закривалася кришкою і мала вигнуту форму для зручності її носіння на боку. Ладунки були розраховані на різну кількість трубо-

чок, наприклад, у такому пристрої в один ряд могло бути розміщено 13 трубочок, у два ряди — 26, 30, 32 трубочки. Для ладівниць робили шкіряні футляри з пряжкою та ременем для підвішування на поясі.

Шомполи, що використовували для ладування зброї, являли собою дерев'яні палички певного діаметра, кінці яких обковували латунню або свинцем. Їх зберігали у спеціальних каналах, які висвердлювали у нижній частині ложа під стволом. Різновидом шомпола був пристрій у формі металевої втулки з двома схожими на пінцет смугами, кінці яких загнуто назовні. Очевидно, за їх допомогою із ствольного каналу витягували пиж та кулю, якщо з якоїсь причини не спалахнув пороховий заряд.

Пристроями *для очищення запального отвору* (ців'я) від порохового нагару служив металевий стрижень, який кріпили до основи полички із затравочним порохом. Цю ж саму операцію виконували за допомогою латунного дротика, в основі якого було кільце, що його брали рукою, а робочий кінець дротика був загнутий у бік та загострений.

Ключі для колісцевих замків для заведення пружини цього механізму були різної конструкції. Зокрема, у верхній частині вони мали спеціальні пази, які накладали на стрижень замка, а їхня нижня частина була виготовлена у формі пластинки-викрутки. До корпусу таких ключів кріпилося кільце для підвішування його на поясі.

Інструмент для розбирання-збирання вогнепальної зброї використовували для її ремонту та чищення. Він являв собою металеву видовжену пластину, у верхній частині якої було вушко для її підвішування, а в нижній — викрутка. Посередині пластини містився видовжений овальний проріз, по краях якого влаштовано пази для голівок гвинтів.

Кулелійки були знаряддям для відливання із свинцю куль. Найчастіше козаки використовували кулелійки-кліщі (з формочками для куль), які мали довгі держаки. Через ливарний отвір формочку для куль наповнювали розплавленим свинцем, а потім опускали у воду. Як правило, виготовлені кулі мали ливарні "хвости", які зрізали, щоб отримати кулясту форму. Водночас козаки використовували і необроблені у такий спосіб кулі, вставлючи їх у ствол ливарними "хвостами" у бік до порохового заряду. Виготовлені кулі носили у невеликих гаманцях на поясі. Їх зберігали також у козацьких сумках разом з іншими речами.

Футляри для вогнепальної зброї були призначені для її захисту від вологи та бруду, а також більш зручного носіння зброї за спиною під час походу. Їх виготовляли з кількох смуг шкіри. Трубчаста частина футляра вміщувала ствол, а його лійчасто розширена частина — замок та приклад і прикривалася зовні широким шкіряним клапаном. До футляра кріпили широкі ремені, щоб можна було носити його за спиною. Пістолети зберігали в *ольстрах*, які являли собою шкіряні футляри трубчастої форми, прикриті зверху тканинними клапанами[96].

Запорожці зазвичай не мали повного комплекту важких захисних обладунків. Зрідка вони використовували метальну зброю — *луки*. Як можна судити з гравюрного портрета П. Сагайдачного 1622 р., вміщеного у книзі К. Саковича "Вірші", у їхньому війську мав поширення лук турецького типу. Його вирізняла складнозбірна конструкція. При виготовленні кібиті (дуги) лука, що сягала 130 см, її склеювали з

[96] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 244–256.

пластин, одна з яких була дерев'яна (на неї ішла деревина клена, ясена, або берези), а інша — рогова. Щоб уберегти кібить від вологи, її могли покривати, зокрема, срібною фольгою, а також лаком. Рогову пластину припасовували з внутрішньої сторони лука, повернутої до стрільця. Оскільки така пластина вдвічі міцніша на розрив, аніж деревина, то вона спрацьовувала на стиснення. Приклеєні ж до зовнішньої дерев'яної пластини тваринні сухожилля були вчетверо міцніші за деревину, через що вони зазнавали розтягувального напруження. Конструктивною особливістю турецького лука були також короткі гнучкі плечі або роги (частина дуги від руків'я, яку тримав у руці лучник при стрільбі, до кінця лука, де кріпилася тятива). Завдяки цьому збільшувалася довжина натягання тятиви, що надавало стрілі велику початкову швидкість при пострілі і підвищувало далекобійність лука. Оскільки натягнути турецький лук було неможливо без спеціального пристосування, то тятиву з нього не знімали. Добре натренований лучник міг випустити близько 10 стріл на хвилину[97].

Метальною зброєю для козаків були також, судячи з усього, *бойові метальні ножі*. Їхнє лезо переходило у масивне залізне руків'я. Причому останнє має невластиву для робочого знаряддя округлу або квадратну форму. Не виключено, що певне поширення серед запорожців могли мати *кистені*. Це була зброя, якою користувалися московські стрільці. Отож українські козаки могли її запозичити, беручи участь у подіях Смутного часу в Московській державі. Кистень складався з грушовидної залізної гирі, яка за допомогою ланцюга з видовжених кілець кріпилася до невеликого держака — його у похідному положенні закладали за пояс[98].

У творах на історичну тематику авторів першої половини XVII ст. можна зустріти твердження, що основною холодною зброєю для запорожців були шаблі, а також списи[99]. Наявність цієї зброї в козацькому війську підтверджують, зокрема, археологічні знахідки на полі Берестецької битви. Зокрема, йдеться про *шаблі* так званого угорсько-польського типу, які вирізнялися, серед іншого, довгим плавно вигнутим клинком з одним-двома рівцями уздовж нього та простою хрестовиною. Для багатьох таких шабель характерним є зроблений на перехресті металевий перстень для великого пальця правої руки. Довжина клинка могла сягати близько 80–85 см. Прямокутне металеве руків'я мало дерев'яні накладки, часто обмотане шнурком, а зверху обшите шкірою. Піхви до шаблі виготовляли з дерев'яних пластин, які обтягували шкірою. Їх скріплювали двома поперечними пластинами з кільцями для підвішування шаблі. Серед інших типів шабель, була, наприклад, так звана ординка з клинком шириною 3–4 см та довжиною до 83 см, часто без повздовжніх рівців. Перехрестя розширені на кінцях, або мають на них кульки. Шаблі типу палашів мали трикутні у розрізі та загострені на кінці клинки довжиною 88 та 88,5 см.

До ударної козацької холодної зброї належав *чекан*. Це була сокирка, що мала розширене та похилене вниз лезо та обух з округлим або овальним провухом на довгому держаку довжиною від 60,5 до 84,5 см. *Келеп* — бойовий молот для руйнування броньованого обладунку противника. Конструктивно складався з масивного, дещо загнутого вниз загостреного стрижня та восьмикутної форми

---

[97] *Шокарев Ю. В.* Луки и арбалеты. — М., 2007. — С. 19, 26, 36.
[98] *Свешніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 238, 268.
[99] *Starovolsci S.* Polonia. — Coloniae, 1632 // НБУ. — Відділ стародруків. — In. 637. — S. 253.

обуха на видовженій шийці. Келеп мав округлий провух, прикритий з двох боків пластиною з "вусами", яку охоплює угорі держак.

Колюча зброя — козацькі *списи* мали видовжені трикутно-листовидні пера, а також довгі втулки з отворами для кріплення їх до древка. Довжина пера сягала 14,5–21 см, а з втулкою — 23,5–30,5 см. У козацькому війську використовували також *бойові коси*. На думку І. Свєшнікова, така коса за способом кріплення до держака майже не відрізнялася від коси — сільськогосподарського знаряддя. Її "п'ятка", якою вона кріпиться до держака, дещо нахилена до леза, причому вона знаходиться на одній площині з останнім. Зазначену обставину, а також наявність уздовж леза кованих реберець з рівчаками по боках дослідник розглядав як доказ того, що це бойова коса, оскільки косити такою косою траву було б проблематично: "реберця заважали б рівномірно косити траву"[100].

Невідомо, наскільки аргументованим є це припущення. Принаймні наявність на сільськогосподарських косах ребер жорсткості мало впливає на продуктивність праці косарів. Більш вагомим доказом можливого бойового призначення знайдених під час розкопок кіс (щоправда, доказом з огляду на сучасні уявлення про конструкцію сільськогосподарських кіс) є розташування на одній площині п'ятки та леза. Хоч би там як, а потрібно взяти до уваги дані джерел про те, що під час Хотинської битви 1621 р. запорожці, котрі були озброєні косами та рогатинами, здійснили нічну вилазку у турецький табір, проникли в намети, де спали турки, і багатьох з них закололи[101].

Неважко здогадатися, що серед ночі у вузькому замкненому просторі наметів, при скупченні противника можна було діяти косами як колючою зброєю вочевидь тільки за умови, якщо залізну косу прикріплено до держака не так, як сільськогосподарське знаряддя, тобто перпендикулярно до нього, а паралельно з ним. Про козацькі бойові коси, "насаджені на довгі держала", згадував Г. Боплан, описуючи озброєння козаків, які рухалися оборонним табором[102]. Як можна судити, ці бойові коси були "насаджені" на довгі древка так, що виступали його продовженням. Під прикриттям возів вони були для запорожця вельми ефективною холодною зброєю, адже поєднували в собі властивості піки, а також шаблі (через широкі вози оборонятися шаблями було незручно). З фактів пізнішого часу відомо, що бойові коси кріпили сторч на древко. Під час повстання наприкінці XVIII ст. під проводом Тадеуша Костюшка навіть були розроблені письмові інструкції щодо шикування косиньєрів у бойових порядках та способів застосування бойової коси, якою рубали, як шаблею та кололи, як пікою[103].

Звісно, що козаки приходили до війська з неоднаковим озброєнням та спорядженням. Вочевидь кращу зброю та амуніцію мали так звані старовинні запорожці, які все життя проводили у бойових походах, а також заможні козаки. Щодо останніх, то привертає до себе увагу духівниця Івана Волевача, у якій він, зокрема, заповів своїй дочці Марії, зятю Гаврилу Коробці, а також племіннику Якиму Волевачу, коней, кінську збрую, а також зброю: "Дочцѣ жъ моей Марии і зятевѣ же мо-

[100] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 216, 225–236.

[101] *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Ż. — Kraków, 1853. — S. 147.

[102] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 63.

[103] *Stecewicz M.* Kosa // Broń i barwa, 1936. — №. 4. — S. 81–85.

ему, а мужу Марійному Гаврилу Коробцѣ два десеть кобил із жеребцемъ гнѣдимъ турецкимъ да пят коней верхових со всѣмъ уборомъ козацъкимъ, янчарокъ добрих пятъ, панцирь дощатий із щитомъ, а ежели що похоще жена моя, а их матка, і болше удѣлить що, з волѣ своей. Братаничу жъ моему Якиму Антоновичу пару добрих верхових коней, един сивий мастю, а другий гнѣдий, татарский, со всею зброею, рондъ злоцѣстий з каменціами, янчарокъ под срѣбломъ две, кобилъ десят і з жеребцемъ сивимъ ледскимъ, панцир колчатий з злоцѣстою мисюркою і карвашь, тисячу копъ грошей"[104].

Як випливає з перелічених у духівниці об'єктів спадщини, на які могли розраховувати спадкоємці І. Волевача, цей багатий козак мав табуни коней різних порід. Один з таких табунів, що складався з двох десятків кобил та турецького жеребця, а також додатково п'ять верхових коней з комплектами козацького обладунку він заповів Г. Коробці. Причому останньому на кожного верхового коня припало по яничарці. Спадкоємець, про якого йдеться, повинен був отримати ще й "панцирь дощатий з щитом". Відомо, панцир являв собою кільчастий металевий обладунок у формі каптана з рукавами по лікоть або зап'ястя з полами, що доходили до колін. Якщо у кольчуги були круглі у поперечному розрізі кільця, то панцир сплітали лише з плоских кілець, заклепаних "на гвіздок". Завдяки розкованим кільцям захисне поле цього обладунку було у 1,5–2 рази більше, аніж у кольчуги. Маса панциря становила 5–7 кг, а кольчуги — 12–17 кг. Як уже зазначено, цей панцир був "дощатий". Очевидно це означало наявність у його конструкції металевих пластинок, з'єднаних поміж собою кільцями — за принципом виготовлення такого захисного обладунку, як бехтер (останній іноді монтувався з подвійним або потрійним покриттям цими пластинками)[105]. До захисного обладунку, що названий у духівниці, належав також щит.

І. Волевач записав доволі цінну спадщину також своєму племіннику. Йдеться про табун з десяти кобил та жеребця польської породи і двох верхових коней. Очевидно у розрахунку на кількість верхових коней складач заповіту записав Я. Волевачу дві яничари, інкрустовані сріблом. Цей спадкоємець міг розраховувати, зокрема, на кінську збрую з позолотою, прикрашену, як можна припустити, напівдорогоцінним камінням. Із металевого захисного обладунку дядько виділив своєму племіннику кільчастий панцир, мисюрку — неглибокий металевий головний убір з кольчужною сіткою, а також також такий додатковий елемент захисного обладунку, як "карваш" — металеві пластинчасті наручі.

З розглянутого вище заповіту напрошується висновок, що заможні запорожці (І. Волевач був козаком вже у середині другого десятиліття XVII ст. і явно не потерпав від нужди, отримавши багату спадщину) мали зброю та носили дорогі захисні бойові обладунки, що їх міг дозволити собі не кожен шляхтич. Прикметний опис польського ротмістра в озброєнні залишив Г. Боплан: "перш за все він поверх кольчуги носив шаблю; [на голові мав] шолом із залізним шишаком, з якого звисала з обох боків і ззаду сітка, зроблена з такого ж матеріалу, що й кольчуга, яка повністю закривала його плечі; карабін, а якщо його немає, то лук з сагайдаком; на поясі висіло шило, кресало, ніж, шість срібних ложок, складених одна в одну і вміщених у футляр з червоного сап'яну, за поясом — пістолет, парадна хустина, торбинка

[104] Духовний заповіт І. Волевача, 1650 // ЦДІАУК. — Ф. 221. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1 зв.
[105] *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. — С. 62.

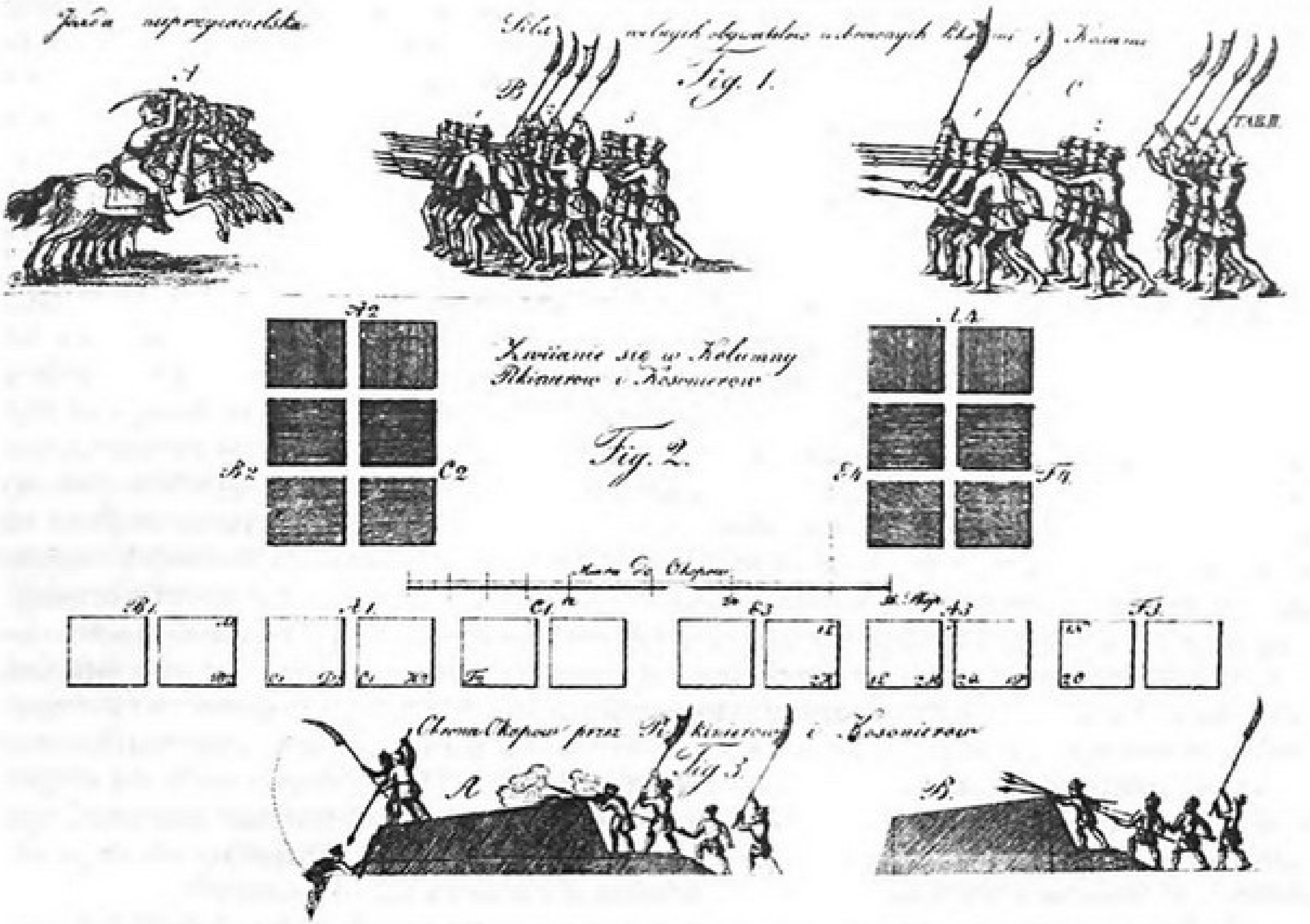

Таблиця з "Інструкції для громадян, озброєних пікою, або косою" П. Айгнера. 1794 р.

з м'якої шкіри, яка згортається і може вмістити півлітра, нею черпають воду для пиття під час походу, ташка, нагайка, 2–3 сажні шовкового шнура завтовшки з півмізинця, призначеного для зв'язування полонених, якщо вдастя їх захопити. Усі ці речі висять на поясі з протилежного від шаблі боку. Тут же — ріг, щоб доглядати за ротом коней. Окрім цього, праворуч від сідла — велике дерев'яне цеберко місткістю на піввідра води, щоб поїти з нього коня, а також троє ремінних пут для зв'язування коня, коли той пасеться. Крім того, коли немає лука, на його місце чіпляється рушниця на перев'язі; є ладунка, ключ для карабіна і порохівниця"[106].

Як можна припустити, озброєння та бойове спорядження запорозького козака-вершника багато в чому було подібним до зробленого Г. Бопланом опису озброєння та амуніції польського хорунжого на прізвище Дечинський. Якщо не брати до уваги металевий захисний обладунок, котрий не мав великого поширення серед запорожців, а також те, що автор цього опису вочевидь гротескно "обвішав" вершника надто великою кількістю амуніції (наголошуючи на екзотичності такого воїна, Г. Боплан апелював до своєї читацької аудиторії: "Зважте самі, чи може людина, навантажена ось так, почуватися вільною у бою")[107], то перелічені ним елементи озбро-

[106] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 106.
[107] Там само.

єння та спорядження зустрічалися і в запорожців: як-от карабін, пістоль, ладунка, порохівниця, ключ до колісцевого замка, лук, шабля, ніж, шило, кресало. Адже їх було знайдено на місці Берестецької битви. Прикметно, що козаки також носили свої ложки (найчастіше дерев'яні) у шкіряних футлярах. У трубчасту частину футляра вкладали держак ложки, а її черпак уміщували у верхній розтруб з двома клапанами, та зав'язували. В деяких футлярах ззаду була петелька для підвішування їх до пояса. Ці футляри могли кріпити до пояса також і шнурком, яким зав'язували клапани. Деякі козаки використовували срібні або посріблені ложки[108].

Щодо наведеного вище опису, то Г. Боплан напевно точно описав спосіб розміщення зброї та амуніції вершником. Утім, перелічене вище озброєння та спорядження було характерне і для козаків-піхотинців. Окрім нього, боєготовність запорожців передбачала наявність у них певної кількості пороху та куль для вогнепальної зброї. Г. Боплан виходив з того, що, виступаючи у морський похід, кожен козак брав із собою 3 кг пороху. Судячи з усього, він помітно перебільшив цю норму. Про це сигналізує та обставина, що пишучи про три кілограми пороху на кожного козака, цей автор водночас називав фантастично велику кількість гармат на запорозьких човнах — 4–6 фальконетів, для яких потрібно було багато пороху. Окрім того, аби ще більше вразити читачів своєю оповіддю про незвичайних козаків — підкорювачів моря та османських міст, він зазначив, що кожен із них, мовляв, мав годинника[109]. Більшу довіру щодо норм забезпечення озброєного вогнепальною зброєю воїна порохом (а також кулями) дають відповідні регламентації повинностей, що їх наклали, зокрема, на остерських міщан (1628). Згідно з ними, кожен з міщан Остра "для оборони замку і міста повинен мати добротний самопал, три копи куль і три фунти пороху". Прикметно, що остерським міщанам під страхом смерті ставили за обов'язок стійко обороняти від ворога місто і замок[110].

Як бачимо, засновані на традиції і перевірені воєнною практикою норми боєзапасу в розрахунку на одного воїна становили 180 куль та близько 1200 г пороху, тобто орієнтовно 6,6 г пороху на одне ладування "самопала", як у цьому разі загально названо ручну вогнепальну зброю. Прикметно, що у середині XVII ст. Б. Хмельницький вимагав від козаків мати близько 2 кг пороху та 300 куль[111], що також становить 6,6 г пороху на одне ладування. Звідси напрошується висновок, що оптимальний боєзапас для ведення бою у розрахунку на одного козака в часи гетьманства П. Сагайдачного був у названих вище межах, тобто 180–300 куль та 1,2–2 кг пороху. Якщо взяти до уваги, що у той час мушкетери були спроможні зробити приблизно один постріл у 5 хвилин[112], тобто 12 пострілів за годину, то це стає зрозуміло, що запорожці могли використати свій запас пороху за 15–25 годин безперервної стрільби. Звісно, що з використанням ладівниць темп стрільби був вищим і відповідно, запас пороху вичерпався б значно швидше. На думку деяких дослідників, воїн з мушкетом, оснащеним ударно-кремінним замком, під час бою міг зробити від 24 до 36 пострілів[113]. Хоч би

108 *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 183–185.

109 *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 72.

110 Люстрація Остерського староства, 9.XI 1628 // Архив ЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 349-351.

111 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 217.

112 *Baranowski B.* Organizacja wojska polskiego. — Warszawa, 1957. — S. 131.

113 *Разин Е. А.* История военного искусства. — М., 1955. — Т. 3. — С. 490.

там як, а зазначеного вище орієнтовного запасу пороху, що припадав на одного козака, вистачало принаймні на декілька інтенсивних боїв.

Як ручна вогнепальна зброя з гнотовим замком, так і артилерія потребували не лише пороху, куль та ядер, а й чимало гнота, без якого неможливо було здійснити постріл. Показовим у цьому разі може бути розпис щодо забезпечення зброєю та боєприпасами одного з московських виборних полків солдатського строю (1660), в якому, серед іншого, зазаначено: 80 пудів свинцю, 120 ядер, 80 пудів пороху, 120 пудів гнота[114]. Отже, гнота порівняно із запасом пороху потрібно було на третину більше.

Сідло. XVII-XVIII ст.

Як уже зазначено, спорядження запорожця-кіннотника передбачало вуздечку, вудила, стремена, підпруги, сідло, шпори. Окрім цього, як показали розкопки поля Берестецької битви, козаки користувалися в'ючними сумками. Вони мали прямокутну форму та розміри приблизно від 15,5 х 25 см до 27 х 32,5 см, одне-два відділення та прорізи у верхньому клапані і на передній стінці для шнура, яким вона зав'язувалася. Такі сумки кріпили до сідла за допомогою карабінів, що являли собою металеві пристрої для застібання у вигляді овальної або прямокутної рамки, нижня частина якої мала гачковидну форму, що застібалася за допомогою спеціальної пластинки на пружинці. Козацьких коней підковували досить масивними підковами з широкими краями. Верхня частина підкови мала загнутий до середини край, у який впиралося при підковуванні переднім краєм кінське копито. Аналогічним чином були загнуті кінці підкови, що служили для опертя задньої частини копита. По бічних краях підкови розміщувалися по три прямокутних отвори для гвіздків-вухналів з прямокутними голівками. Прикметно, що козацького коня підковували зверху через копито, а кінці вухналя, який через отвір у підкові виходив на її зовнішній бік, загинали. Якщо виникала потреба припнути коня, то це робили за допомогою залізних ланцюгів з овальних кілець завдовжки близько 120 см. На одному кінці такого ланцюга було кільце, а на другому — спеціальна застібка із загнутими кінцями, яку просовували у це кільце при застібанні[115].

[114] *Малов А. В.* Указ. раб. — С. 294.
[115] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 261.

Загальновійськове озброєння та спорядження

Окрім індивідуальної козацької зброї і спорядження, у запорозькій армії було також загальновійськове озброєння та спорядження. Йдеться насамперед про артилерію. Певне уявлення про те, якими були гармати та артилерійська справа у Європі у середині XVI ст. дає праця Ольбрехта Пруського "Книга про воєнні рицарські речі і справи" (1555). З неї, зокрема випливає, що важкі гармати з дулами довжиною до чотирьох метрів тягнули декілька десятків коней. Від 4 до 6 коней впрягали в артилерійський лафет, що транспортували окремо. Кожну таку гармату супроводжувала валка возів із запасами ядер та пороху. Для перевезення однієї важкої гармати, її лафета, ядер і пороху потрібні були десятки (іноді — півтори сотні) коней. Кількість погоничів могла сягати 60 осіб. Бойова ж обслуга гармат великих калібрів найчастіше складалася з двох пушкарів та двох їхніх помічників. Для зарядження гармати типу "шарфмеца", довжина дула якої сягала 3 м 75 см при масі 6120 кг потрібно було 100-фунтове (51 кг) ядро, а також приблизно 66,6 фунтів (близько 34 кг) пороху. Звісно, що скорострільність таких гармат була невисокою, адже окрім довгого її зарядження, після пострілу потрібно було дочекатися, щоб розпечене дуло остигло. Загалом, наприкінці XVI – на початку XVII ст. великі гармати були малоефективні на полі бою як через труднощі з їх транспортуванням, так і повільний темп стрільби, сильну віддачу при пострілі та велике відхилення ядер у польоті. Побачивши гарматний постріл, піхотинці встигали опуститися на коліна і ядро пролітало над їхніми головами, не завдаючи їм шкоди.

Мобільнішою була польова артилерія. Її транспортували на лафетах, запряжених кіньми. Невеликі польові гармати, наприклад, малі мортири масою у 2 центнери (в цьому разі 102 кг) перевозили по декілька на одному возі. На початку XVII ст. у Голландії було здійснено реформування артилерії. Від складних в обслуговуванні довгоствольних гармат 33–38 калібрів, які через велику масу важко було транспортувати, перейшли до гармат із середньою довжиною ствола — 17–28 калібрів. Голландська система, що швидко поширилася у Європі, передбачала чотири типи гармат типу "картауна": 48-фунтові повні картауни (калібром 189 мм); 24-фунтові півкартауни (151 мм); 12-фунтові чвертькартауни (122 мм); 6-фунтові октави (98 мм). Одночасно набули поширення ще менші гармати — польові або полкові. Щоб зменшити їхню вагу, наприклад, у шведській армії замість бронзових почали відливати гармати із заліза. 3-фунтова залізна гармата (калібр 79 мм) мала дуло довжиною 15 калібрів і важила 625 фунтів, тобто близько 318 кг. Тим часом ствол картауни мав масу 3250 кг, півкартауни — 2250, чвертькартауни — 1370 кг, октави — 1070 кг. У тогочасній артилерії використовували різні типи снарядів: суцільноліті чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч. Скорострільність гармат залишалася порівняно невисокою і в другій половині XVII ст.: важкі гармати могли зробити 50–60 пострілів на добу, а легкіші — близько 100 пострілів. Невисокою була і їхня дальнобійність. Навіть на початку XVIII ст., наприклад, під час стрільби при куті 0° гранатами і ядрами із 12-фунтової чвертькартауни дальність пострілу становила лише 450 м (максимальна дальність — 2800 м; картеччю — 400 м), а з 3-фунтової полкової гармати — 300 м (максимальна дальність — 1150 м; картеччю — 225 м)[116].

[116] *Nowak T.* Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1963. — T. 9. — Cz. 2. — S. 296, 298–302;

Утримання артилерії потребувало вельми великих фінансових затрат, що було нелегко і для Речі Посполитої. Приміром, якщо до початку Хотинської війни 1621 р. увесь щорічний прибуток коронного скарбу становив 800 тис. злотих, а внаслідок екстраординарних податків і пожертв на війну вдалося зібрати близько 5 млн. злотих, то витрати на артилерію становили 2 млн 219 тис. злотих (зокрема, на спорядження гармат — 600–700 тис. злотих, на порох 454832 злотих, на ядра — 6061 злотих)[117].

Звісно, що Військо Запорозьке не могло витрачати такі величезні кошти на артилерію. Власне, запорожці і не мали потреби утримати важку облогову артилерію, оскільки не вели воєн за приєднання чужих територій. До того ж, великі гармати зробили б їхнє військо малорухливим. Запорожці здобували у противника як трофеї різні гармати, в тому числі великих калібрів. Однак у сухопутні, а також морські воєнні походи вони брали гармати невеликих калібрів. Наприклад, під час Хотинської війни 1621 р. у них було 23 подібних гармат: 20 бронзових і 3 залізні[118].

Певне уявлення про такі гармати дають знахідки залізних бомбард, які виготовляли у Європі XIV–XV ст. Подібні бомбарди упродовж тривалого часу, напевно аж до 30-х рр. XVIII ст., використовували на запорозьких суднах. У різний час їх знаходили на острові Хортиця, поблизу нього у Дніпрі, а також неподалік Херсона, в районі острова Тендра. Розміри цих гармат різні. Вони мали загальну довжину від 82,5 до 114 см, довжину ствола 58–69 см, калібр — 50–60 мм. Конструктивно бомбарди складалися з центрально–снарядної частини. Вона являла собою циліндричну конічну болванку із скрізьним отвором, до якої кріпилася рама та вертлюг для встановлення гармати на судні. У спеціальний отвір центрально-снарядної частини гармати вкладали і приварювали ковальською зваркою трубу з товстого листа заліза, внутрішній діаметр якої відповідав калібру бомбарди. Для зміцнення ствола на нього послідовно набивали кільця різної ширини, а кінець ствола, що виходив за останнє дульне кільце — розрубували на кілька частин, загинали і приковували до дульного кінця. До задньої стінки рами кріпили правило-рукоять. Гармата мала зйомну камеру для пороху у формі металевого стакана, що вставлявся в раму й закріплювався металевою штабою. Щоб забезпечити щільне притиснення камери до ствола, між задньою стінкою рами та камерою забивали дубовий або металевий клин. Ядро закладали через дульний отвір й ущільнювали пижем. Щоб зробити постріл із спорядженої гармати, до запального отвору камери підносили тліючий гніт[119].

При запорозькій артилерії постійно несли службу пушкарі та візники. Коли на зиму запорожці розходилися по домівках, то і тоді гармати не були без охорони. У місцях їхньої дислокації разом з пушкарями та візниками залишалися безмаєтні козаки, яким нікуди було іти. Біля артилерії трималися і запорозькі зверхники[120].

Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 320, 321, 327, 328; *Говард М.* Зазнач. праця. — С. 35, 36.

117 *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 10. — Cz. 2. — S. 101, 102, 104.

118 Реєстр полковників Війська запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 р. // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 250.

119 *Шаповалов Г.* Корабельні гармати запорозьких козаків // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 52–54.

120 Пам'ять нашим послам П. Одинцю з іншим товариством, чого повинні добиватися від панів комісарів, 1625 // // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps № 338. — S. 94.

Чисельність запорозьких пушкарів та візників, які обслуговували гармати, наприкінці другого десятиліття XVII ст. могла сягати сотень осіб[121].

Щоб підтримувати артилерію у боєздатному стані, запорозьке командування накладало стації на мешканців багатьох українських міст. Зокрема, останніх змушували постачати козакам порох і свинець, коней, упряж до них, давати одяг і взуття візникам[122]. Питання утримання артилерії було предметом обговорення на козацьких радах. Приміром, вірогідно наприкінці 1619 – на початку 1620 рр. запорожці висловлювалися на раді за розміщення гарматного табуна "з челяддю" на зимівлю у Богуславі. Однак гетьман П. Сагайдачний звернув увагу учасників ради на те, що мешканці названого міста і без цього потерпали "через часте проходження військ". Відтак він наполіг, аби відправити гарматних коней і їхніх доглядачів, на територію Лівобережжя, де вони мали пробути до весни. П. Сагайдачний повідомив про це богуславському підстарості Вільяму. У своєму листі до нього він також зазначив, що в цей час у його гетьманській ставці у Стеблеві (на берегах р. Росі) перебуває дуже багато безмаєтних запорожців-товаришів, а також військових слуг. Цим козакам не вистачає продовольства, а їхнім коням — корму. Окрім того, запорозький гетьман також потребує відновлення сил по своїх трудах. Через це П. Сагайдачний наполегливо радив тамтешньому підстарості, аби той наказав мешканцям Богуслава прислати до Стеблева 60 мірок вівса та 60 возів сіна. Причому гетьман дав зрозуміти, що не може бути мови про невиконання його прохання, оскільки він і так довго оберігав богуславців, як своїх "близьких сусідів", від усіляких військових повинностей. До того ж, запевняв П. Сагайдачний, це мало що для них коштуватиме[123].

Як можна переконатися, лист П. Сагайдачного до богуславського підстарости Вільяма фактично є його військовим розпорядженням про накладення на мешканців Богуслава стацій. Причому, якщо рішення про розміщення гарматних коней було прийняте на раді (на якій П. Сагайдачний спромігся нав'язати козакам свою волю) і гетьман виконав його, то владне розпорядження про виконання стацій мешканцями Стеблева з метою забезпечення фуражем чималого військового контингенту запорожців та військових слуг, які постійно перебували при ньому, він прийняв сам. Зі змісту листа та його тону, випливає, що богуславський підстароста Вільям, тобто представник місцевої державної влади Речі Посполитої, вочевидь був призвичаєний до подібних звернень запорозького командування і напевне їх виконував. Звідси напрошується висновок, що подібна практика владних відносин запорозьких гетьманів та преставників старостинських адміністрацій принаймні на Подніпров'ї була достатньо поширеною.

Щодо названих у листі, який розглядаємо, військових слуг, то в тогочасних джерелах під цим терміном виступали запорозькі пушкарі (гармаші). Так, в інструкції запорозьким послам до С. Конецьпольського (1626), є таке тлумачення "слуг": "Про гарматні слуги, тобто гарматні пушкарі"[124]. Загалом, як можна припустити,

---

121 Компут Війська Запорозького, без дати. — S. 290 zw.

122 Декларація запорозьких козаків, 20.X 1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. — T. 6. — S. 198.

123 П. Сагайдачний до богуславського підстарости Вільяма, 2.II 1620 // ЛНБ. — Відділ рукописів. — Ф. 5. — Спр. 1848.I. — Арк. 27–28.

124 Інструкція запорозьким послам до С. Конецьпольського, 1626 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 446. — S. 38.

до категорії слуг належали насамперед особи, які мали важливі для функціонування козацького війська спеціальності, що потребували особливих фахових знань та навиків, як от — пушкарі, музиканти і, напевно, представники деяких інших ремісничих професій (наприклад, слюсарі та ковалі). Саме вони вочевидь першочергово претендували на певне матеріальне утримання з військового скарбу, в тому числі за рахунок стацій (таке забезпечення поширювалося також на гарматних візників). Прикметно, що у другій половині XVII — на початку XVIII ст. серед найманих регулярних військових формувань козацького війська були полкові військові слуги ("служителі") — музиканти, артилеристи, полкові сторожі ("осавульчики") та цирульники, які щороку отримували від місцевих урядів обмундирування (шапка, кожух, чоботи, рукавиці тощо), або ж гроші на нього[125].

До тактичних бойових та інженерних засобів загальновійськового рівня можна віднести *рухомий оборонний табір*: розміщені у кілька рядів вози по периметру війська служили важкоподаланною для ворожої піхоти та кавалерії перешкодою. Причому, перебуваючи під захистом возів, козаки не лише могли вести звідти вогонь з вогнепальної зброї, в тому числі з гармат, а й маневрувати на полі бою. В разі потреби цей табір зупиняли та укріплювали земляними насипами та ровами. Як писав Я. Собеський, "не всі козаки носять луки, однак кожний має рушницю; якщо б польське військо було так само добре озброєне, то могло б позмагатися з найсильнішою у світі піхотою. Рухомий табір їх, що називається табором, складається з возів, розташованих у певному порядку і служить їм останнім могутнім оплотом під час раптових нападів неприятеля"[126]. Тобто, Я. Собеський зауважив, що добре озброєні вогнепальною зброєю козаки використовували рухомий табір як інженерний засіб для бойової охорони свого війська на марші, а також в ролі своєрідних наперед підготовлених бойових позицій при веденні оборонного бою.

Прикметний опис такого козацького табору подав Ш. Старовольський. Описуючи похідний бойовий порядок козацького війська на марші рівнинною місцевістю, він зазначив: "віз однокінний кожний окремо має та гармати з собою мідні (бронзові) тягнуть або гаківниці (метальні машини). Кожний таки, окрім пороху та харчів своїх, уживати має сокиру, косу (серп), мотику (заступ), мотузки та інші подібні [речі] або для насипання валів, або возів окопування, коли з військом усім рухаються, б'ючись за шлях з ворогом. {***Таке [шикування] Табір називають***}. І тоді ці вози в порядку розставлені Табором звуть; де спереду і з тилу гармати залишають; вони [козаки] ж, фланги з рушницями прикривають, а якщо сильна небезпека загрожує, між вози свої відходять; обороняючись ніби з укріплення. Якщо коли [того] не буде досить і цього, віз той самий враз землею наповнюють і вал зводять міцніший"[127].

З наведеного джерельного тексту видно, що особовий склад запорозького війська самостійно забезпечував себе транспортними засобами, кіньми, боєприпасами, військовим спорядженням, а також харчами. Утворюючи ж бойовий порядок у формі рухомого табору з возів, козаки з його допомогою могли завдати по ворогу

---

[125] *Славутич Є. В.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидат а історичних наук. — К., 2008. — С. 11.

[126] История Хотинского похода Якова Собеского 1621. — С. 91–92.

[127] *Старовольський Ш.* Полонія. — С. 275.

як таранного удару, аби прокласти собі дорогу в потрібному напрямку, так і використати його суто в оборонному, в тому числі позиційному, бою. Козацькі вози, котрі в разі потреби використовували як захисні інженерні конструкції, були однокінні, тобто порівняно легкі та невеликі.

Утім, твердження Ш. Старовольського про те, що кожен козак мав такого воза вочевидь перебільшене. Окрім того, для перевезення гармат потрібно було декілька коней, більш масивні і міцні вози, а також спеціально навчену бойову та допоміжну гарматну обслугу[128]. Розміщення гармат по фронту і з тилу табору вочевидь мало на меті посилити його вогневу силу у найвужчих місцях, оскільки з цих позицій могли вести вогонь з ручної вогнепальної зброї порівняно мало козаків (основна їх маса була, зрозуміло, зосереджена на флангах і не мала можливості підтримати вогнем своїх товаришів, котрі стояли попереду та позаду бойових порядків). Козаки, залежно від бойової обстановки, могли шикуватися до бою за периметром оборонної конструкції з возів.

Якщо ж під натиском ворога вони змушені були увійти всередину табору і перейти до позиційної оборони, то її успіх великою мірою залежав від того, як швидко вони окопаються. Відтак велике значення мала їх оснащеність шанцевим інструментом. Як випливає із зробленого Ш. Старовольським опису, в такому разі у хід ішли, зокрема, лопати, якими засипали вози землею та споруджували перед ними земляні вали. При оснащенні оборонних позицій використовували сокири, а також мотузки — вочевидь для з'єднання поміж собою возів. Про таке застосування мотузок писав Станіслав Любенський у своїй праці "Оцінка помилок твору Юлія Беллі "Лавровий вінок австрійців" (близько 1630 р.) — у сюжеті, присвяченому використанню запорожцями рухомого табору[129]. Утім, міцність з'єднання возів залежала насамперед від використання для цього ланцюгів. За свідченням Рейнольда Гейденштейна, який описав бій польського війська із козаками навесні 1596 р., "козаки добре боронилися гарматами і ручною зброєю, полягавши під вози, часто стріляли, [хоча] коні у возах падали, однак ланцюг табору не можна було розірвати"[130]. Тобто, козаки відбивали атаки противника, ведучи вогонь з положення лежачи на землі та під прикриттям возів, що робили їх маловразливими для ворожої зброї. Вони не окопували табір, оскільки не мали наміру довго залишатися на цих позиціях. Противнику ж не вдавалося прорвати ряди возів, які були міцно скріплені ланцюгами. Аби утруднити доступ ворожої кінноти до табору, запорожці повертали у її бік голоблі, що в цьому разі виконували своєрідну роль списів[131]. Як буде показано нижче, у війську П. Сагайдачного, котре 1618 р. воювало у Московській державі, серед військового спорядження та амуніції були також залізні ланцюги, які, очевидно, за потреби могли застосовувати для скріплення між собою возів.

---

128 В одному із запорозьких компутів (реєстрів), який був складений орієнтовно наприкінці другого десятиліття XVII ст., зафіксовано 451 особу пушкарів та візників (Компут Війська Запорозького, без дати // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 290 zw.).

129 *Любенський С.* Оцінка помилок твору Юлія Беллі "Лавровий вінок австрійців" // *Вирський В.* Зазнач. праця. — Ч. 1. — С. 253 (Визначення дати написання цього твору за Д. Вирським: Зазнач. праця. — Ч. 1. — С. 251).

130 *Hejndensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Ks. 12. — Petersburg, 1857. — T. 2. — S. 369.

131 *Okolski Sz.* Kontynuacya dyaryusza wojennego. — S. 117.

Прикметно, що С. Любенський звернув увагу на те, що запорожці не лише стежили за тим, щоб оборонна конструкція з возів вільно рухалася та була керованою, а й використовували складні бойові шикування своїх підрозділів при вступі у бій, застосовуючи вогнепальну зброю та списи, якими був озброєний кожен козак ("Рід вояцтва їх переважно піхота, кожен окремо рушницею довгою та списом озброєний; табором, який возами і потім великими мотузками вздовж фронту зв'язаний, і тим шляхом боки [війська] захищає, рухливість підтримує пильнує вози та складні військові шикування, до ворога підходить, і в той самий час, якщо обставини дозволяють, дозрівши, приступають до битви на стоянці")[132].

Наявну у творах літературного спрямування інформацію про рухомий запорозький табір уточнюють листи та щоденники осіб, котрим доводилося бути свідками боїв з козаками, які використовували такий табір. Приміром, С. Жолкевський писав про те, що на початку квітня 1596 р. під час боїв його війська з козаками останні ішли, спішившись, похідним табором у п'ять рядів, що складався з возів та "колясок", а також маючи кілька десятків гармат[133]. Опис атаки рухомим табором понад 20-тисячного повстанського козацького війська під проводом Павла Бута (Павлюка) 1637 р. подав у своєму щоденнику Ш. Окольський. Він зазначив, що воно "справно іде табором у шість рядів, попереду чотири гармати, пару посередині, у кінці [також] провадять пару [гармат]. За возами 23 тисячі люду ідуть добре поділеними полками і сотнями... Так сміло, так охоче, так вправно ідуть проти Речі Посполитої..., коронного війська... Всю дорогу лютим криком, блюзнірствами, лайкою, сороміцькими і бридкими словами частували, ображали шляхетських синів, гетьманів, жовнірів і самого й[ого] к[оролівську] м[илість]"[134].

Як бачимо, козаки атакували під суцільним заслоном із шести рядів возів бойовими колонами, які були поділені на полки та сотні. Оскільки великих інтервалів між ними не могло бути через небезпеку прориву ворогом табору, то Ш. Окольський візуально міг визначити подібне шикування тільки за умови, якщо кожен підрозділ ішов під власною корогвою. І дійсно, автор щоденника зауважив, що "козаки... йшли розмахуючи собі корогвами, б'ючи з гармат, та підносячи до неба крик"[135]. В голові рухомого табору було зосереджено основну артилерійську батарею, гармати стояли на флангах, а також прикривали тил (отже, при достатньо великому війську, що рухалося табором, виникала потреба посилити гарматами його розтягнуті фланги, причому найбільше артилерії було зосереджено на напрямку атаки). Козаки гучним криком та лайкою прагнули піднести свій дух та психологічно зламати противника.

А проте недоліком наступального бою рухомим табором був невисокий темп наступу, слабка маневреність війська, недостатньо ефективне використання усіх його вогневих можливостей, а також велика залежність від рельєфу місцевості, що, до речі, швидко відчули на собі козаки П. Бута. Коли для них виникла потреба

---

[132] *Любенський С.* Зазнач. праця. — С. 253 .

[133] С. Жолкевський до Я. Замойського, 4.IV 1596 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584 — 1620. — S. 79, 80.

[134] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesią Grudnia. — S. 50–51.

[135] Ibid. — S. 51.

перейти до оборони, то шість рядів возів перешикували у дванадцять[136]. Звісно, що подібна тактика була непридатна за активного ведення наступальних дій на широкому фронті.

Тим часом козацький табір був вельми ефективним інженерним засобом захисту козаків під час маршів запорожців рівнинною місцевістю, степами, де їм доводилося відбивати раптові напади татар. Аби вчасно попередити такі напади, вони виставляли з усіх боків бойову охорону. Причому основна маса козаків ішла всередині дворядового табору (його ширина по фронту і тилу становила 8-10 возів), маючи на озброєнні рушниці, короткі списи та бойові коси. Зовні цього табору рухалися найдосвідченіші запорозькі вершники ("Внаслідок небезпечності переходу через ці степи козаки, наміряючись їх переходити, рухаються табором, тобто в оточенні возів. Вони ставлять свої вози у два ряди по вісім або десять возів попереду і стільки ж — позаду, а самі йдуть всередині з рушницями, короткими списами і косами, насадженими на довгі держала; найвправніші вершники їдуть ззовні табору. Попереду на віддалі чверті льє, позаду теж на віддалі чверті льє, а також на кожному з боків вони виставляють по одному вартовому для спостереження за татарами. І коли їх помічають, то подають сигнали, і табір зупиняється")[137].

До загальновійськових бойових засобів Віська Запорозького належав військовий флот. Як уже зазначено, через специфіку теми цієї книги, що присвячена розгляду сухопутних бойових операцій запорожців під час польсько-московської війни 1617-1618 рр., питання про запорозький флот спеціально не висвітлюватиметься.

При штурмі фортець козаки використовували різні облогові знаряддя: драбини, дерев'яні щити, під прикриттям яких вони ішли на приступ (з цією метою використовували також вози), а також тури, тобто, пересувні дерев'яні башти, котрі виготовляли на місці — під оборонними укріпленнями противника та із врахуванням висоти останніх. З таких башт можна було не лише вести вогонь, у тому числі по ворожих тилах, а й перелізати через оборонні стіни противника. Звісно, що для виготовлення названих вище облогових знарядь потрібні були сокири, а також інші інструменти для обробки дерева та роботи з ним — насамперед пилки, свердла, долота, молотки (вони були виявлені під час археологічних розкопок поля Берестецької битви)[138]. При штурмі фортець козаки обстрілювали їх з гармат, зокрема, запалювальними ядрами. Вони висаджували оборонні укріплення противника за допомогою потужних вибухових пристроїв — петард. Якщо ж оборонні фортеці противника були дерев'яні, то їх намагалися підпалити за допомогою так званого примета, тобто підкладеного під них хмизу, соломи тощо, горіння яких посилював підпалений порох. Запорозькі сапери робили також підкопи, щоб за допомогою порохового заряду висадити в повітря ворожі оборонні укріплення. Детальніше про особливості бойових засобів запорожців та їх практичне застосування йтиметься при розгляді конкретних бойових операцій козацького війська, які воно здійснило під час польсько-московської війни 1617–1618 рр.

---

[136] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesią Grudnia. — S. 53.

[137] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 63.

[138] *Свешніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 207, 208.

Зброя у козацькій психокультурі та політичних ритуалах

Для запорозької спільноти зброя була не лише технічним знаряддям та засобом ведення війни. У джерелах можна знайти інформацію про те, що козаки схильні були надавати зброї символічного значення, використовували її у певних ритуалізованих дійствах, а також для вираження своїх емоцій. Як уже зазначено, Б. Папроцький писав про те, що у стані загального радісного піднесення вони стріляли з вогнепальної зброї. Тобто, спонтанний салют фактично був значущою поведінкою запорожців, через яку давався вихід нуртуючим позитивним емоціям. Іншу соціально-психологічну спрямованість мав салют з вогнепальної зброї як елемент політичного ритуалу. Йдеться насамперед про практику офіційних зустрічей іноземних послів, а також проведення козацьких рад, під час яких салют з вогнепальної зброї виконував функцію загального схвалення та корпоративного згуртування, однак зовсім не обов'язково супроводжувався пароксизмами радості.

Показовим щодо цього є ритуал зустрічі козаками посла німецького імператора Рудольфа II, що включав гарматний салют (1594). Спочатку "найбільш знатні козаки" вітали імператорського посла на підступах до Запорозької Січі, а після наближення до запорозької твердині на його честь вдарив гарматний салют. Тобто, в даному разі йшлося про суто "протокольну" формальність, а не щирий вияв козацької радості. Під час перебування Е. Лясоти на Запорожжі він став свідком ще одного гарматного салюту: запорожці зробили близько десяти гарматних пострілів після схвалення прийнятого на раді рішення[139]. Тобто, цей салют також був елементом певного ритуалу. Запорожці виявилися вірними своїй традиції санкціонувати пострілами з вогнепальної зброї прийняття певних політичних рішень також по укладенню договору 1624 р. з кримським калгою-султаном Шагін-Гіреєм. По тому, як Шагін-Гірей на знак цієї події власноручно підніс кожному з 8 тисяч запорожців по чарці горілки, вони, демонструючи свій бойовий дух та оптимізм ("pod dobrą mysl"), гримнули салютом, через що "татари наїлися страху"[140].

Салют з різних видів вогнепальної зброї міг відбуватися під час переписів та оглядів бойової готовності козаків. Про це існує повідомлення королівських комісарів, які у 1619 р. були присутні під час "попису" бойових підрозділів Війська Запорозького поблизу Білої Церкви (біля "гребельки на Узені"). Згідно з поданною комісарами інформацією, кожен запорозький полк почергово давав рушничний залп, а гармаші стріляли із гармат[141]. Отже, салютуючи за поданою командою, козаки демонстрували насамперед свою воєнну готовність.

Як бачимо, салют з ручної вогнепальної зброї та гармат був значущим елементом корпоративного рицарського ритуалу запорожців. Причому подібні ритуалізовані залпи були досить консервативним публічним дійством, яке з плином часу хоча

---

[139] *Еріх Лясота зі Стеблева.* Щоденник. — С. 103, 105.

[140] Татарські та козацькі новини, 1624 р. // *Брехуненко В.* "Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь": про стереотипи взаємосприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр.". Документи. — У вид.: Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Наук. збірник на пошану д. і. н., професора В. Степанкова. — К., 2007. — С. 89.

[141] Т. Шимкович Склінський та Я. Бєлецький до С. Жолкевського, 15.X 1619 // AGAD. — AZ. — Rkps. №3036. — S. 50.

модифікувалося щодо свого сценарія, однак продовжувало зберігати свою первісну ідейну основу, тобто було спрямоване на означування рицарського статусу козаків та їх групове згуртування. Підтвердження цьому можна знайти у джерелах, у тому числі віддаленої (порівняно з кінцем XVI – першими десятиліттями XVII ст.) часової перспективи. Йдеться про те, що коли у травні 1703 р. на Запорозьку Січ прибув царський стольник Федір Протасьєв, його "кошевой с войскомъ встретилъ за Сѣчею близъ Сѣрковой могилы, и встретя кошевой говорилъ ему столнику, что бъ ему кошевому подать и всему войску объявить великого государя его царского величества грамоту. И столникъ Федор Протасьевъ великого государя грамоту ему кошевому подалъ и кошевой атаманъ принявъ великого государя грамоту и поцеловавъ печать еѣ говорилъ ему столнику, чтобъ тоѣ великого государя грамоту велелъ онъ столникъ нѣсти пред собою подьячему, і велелъ онъ кошевой всему войску стрелять из ружья; а какъ онъ столникъ и кошевой атаманъ і генеральной ясаулъ стали приходить близъ замку, і въ то время стреляли ис пушекъ"[142].

Як бачимо, салютування з вогнепальної зброї під час церемонії зустрічі царського посланця в основному зберегло основу, яку воно мало у 90-х рр. XVI ст. Єдиною відмінністю в цьому разі був більш представницький склад козацького товариства, яке задля засвідчення поваги до царського посланця зустрічало його на підступах до Січі, влаштувавши там рушничний салют. Водночас на початку XVIII ст. розширилася сфера застосування салюту, а сам він набув нових семантичних значень. Приміром, коли у 1707 р. офіційні царські представники приїхали в Запорозьку Січ, то вони, зокрема, "были у кошевого на обѣде і во время обѣда про здоровье великого государя стреляли изо шти пушекъ, а потомъ про здоровье гетмана и всего войска запорожского із дву пушекъ по разу"[143]. Звідси бачимо, що салют перетворився на протокольну формальність, що обмежувалася вузьким колом учасників. Вона мала не меті політично лояльно і в алегоричній формі продемонструвати ієрархію політичних статусів царя, а також гетьмана і Війська Запорозького (залп із чотирьох гармат на честь царя проти залпу з двох гармат на честь гетьмана і Війська Запорозького).

Отже, у другій половині XVI — перші десятиліття XVII ст. для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі. Поза утилітарним воєнним призначенням цієї зброї, козаки використовували її у ритуалізованих дійствах. Вона була також чутливим інструментом впливу на колективне підсвідоме, що проявлялося у спільному переживанні радості. Виконання вогнепальною зброєю зазначеної ролі випливало як з актуальної воєнної практики — гармати, рушниці і мушкети становили основу бойової міці запорозької піхоти, так і технічними її особливостями: постріл супроводжувався вражаючим ефектом — вогняним спалахом, оглушливим звуком, пороховим димом і запахом.

---

[142] Статейний список царського стольника Федора Протасьєва про своє перебування за царським наказом на Запорожжі, 1703 // *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1280–1281.

[143] Статейний список дворянина Федосія Дурова і піддячого Михайла Второва про своє перебування на Запорозькій Січі у справі виплати запорожцям царського жалування, 1707 // Там же. — Т. 2. — С. 1258.

Вогнепальна зброя, що поставала як ознака групової тотожності запорожців, вирізняла їх від їхніх традиційних противників — татар (попри те, що відносини поміж ними не зводилися тільки до воєнного протиборства), адже для останніх головною зброєю були лук і шабля. Йдеться про те, що в умовах постійних татарських вторгнень на українські землі вогнепальна зброя слугувала для сучасників "знаком" належності до "своїх". Щодо цього у творі "Epicedion" є прикметні рядки, які відтворюють один з епізодів боротьби мешканців Черкас із татарами у другій половині XVI ст.:

> Татари часту стрільбу на наших звертають,
> З кривих луків зі свистом їхні стріли злітають.
> Наші також з довгих рушниць по татарах стріляють,
> Татари стрімголов з міста утікають[144].

Отже, у творі, що розглядаємо, луки представлено як зброю татарських нападників, а рушниці — захисників Черкас. Це, безперечно, постало як реалістична замальовка обставин "українного" життя на кордоні з так званим Диким Полем у період посідання М. Вишневецьким уряду київського і черкаського старости (1559–1584). Водночас наявний у творі "Epicedion" акцентований поділ супротивних сторін за озброєнням вказував на цивілізаційне зіткнення християнського і мусульманського світів у тогочасному його розумінні.

Запорожці ментально були налаштовані до сприйняття зброї як сутності, що має магічні властивості. Сприятливий ґрунт для цього зумовлював козацький спосіб життя, що вирізнявся великим воєнним ризиком. Серед запорожців не бракувало осіб, які вірили, що особливими магічними діями, чаруванням можна "замовити" ворожу зброю і цим самим уберегти себе від поранення або смерті. Щодо цього привертає до себе увагу наявне у книзі Б. Папроцького "Герби польського рицарства" повідомлення, що серед підвладних С. Зборовському козаків був один характерник, який нібито "умів замовити будь-яку вогнепальну зброю [так], що не могла зашкодити ані йому, ані тому війську, в якому був". Причому намір С. Зборовського покарати його за провину (цей козак вистрілив без команди під час спроби козацько-татарських переговорів) наштовхнувся на такий рішучий протест запорожців, що гетьман "ледве зміг їх ублагати"[145].

Як бачимо, начебто умінням "замовляти" зброю славилися окремі козаки, які феноменологічно уподібнювалися до ворожбитів, відунів та інших персонажів тогочасних повір'їв, котрі в народній уяві були наділені магічною силою і надприродними здібностями. Тим часом усвідомлення козаками того, що у їхньому війську є такий характерник надавало їм більшої впевненості у своїх силах і згуртовувало їх. Адже запорозькі характерники своїми магічними діями підживлювали прояви міфологізованої свідомості козацького загалу, вводячи її у русло значущого для усіх ритуалу. Причому, як можна судити з інциденту, що стався поміж С. Зборовським та козаком-характерником, авторитет останнього серед запорожців виявився вищим порівняно з авторитетом гетьмана.

144 Epicedion. Albo wirsz żałobny. — С. 198–199 (Переклад наш. — *П. С.*).
145 Pobyt Samuela Zborowskiego między kozakamu niżowymi . — S. 31.

Прикметно, що і в більш пізній час чутки про запорозьких характерників, які уміють заклинати "порох, вогнепальну зброю, повітря і вогонь", снували серед польських жовнірів, котрі воювали з козацьким військом. Причому начебто ці "чаклуни" атакували противника своїм чаклуванням не інакше, як зайнявши бойові позиції на найвищих на місцевості точках — на дахах будинків[146].

Ставлення до зброї як до живої істоти, котру можна прихилити до себе (або нейтралізувати чарами згубну дію ворожої зброї) з часом почало виражатися у застосуванні до неї "олюднених" назв. Архетип такої словесної поведінки опредметнився у підписах до народних картин "Козак Мамай" ("козак-бандурист"), що набула поширення в українському малярстві XVII–XIX ст.:

якъ извикли насъ ляхи дурити,
а надѣя певна мушкетъ сѣромаха,
та еще не заржавѣла и шабля
моя сваха, хоть уже неразъ
пасокою въмилась, да и теперъ
якъ бы разозлилась.
Случилось минѣ и не разъ въ степу
варити пиво: пивъ
турчінъ, пивъ татаринъ,
пивъ и ляхъ на диво,
то и теперъ до
вражого батка
валяеця въ степу
с похмѣля головъ,
костокъ мертвіхъ,
отого весѣля [147];

(інший варіант):
Злучилось менѣ неразъ в степу варить пиво.
Пив турчинъ, пивъ татаринъ, пивъ ляхъ на диво.
Много лежить и теперъ по степу съ похмѣля
Мертвихъ головъ и кѣстокъ от того весіля.
Надѣя в мене певна мушкетъ сѣромаха,
Та ще не заржавѣла сабля моя сваха"[148].

Отже, у наведених вище рядках мушкет прирівняно до "сіромахи" (тобто сердеги; бідолашного; неборака). В цьому разі за названим образом можна вбачати бувальця, загартованого різними воєнними лихами та випробуваннями, і на якого завжди можна покластися. Шаблю ж названо "свахою", що, очевидно, є непрямим переадресуванням до образу смерті, чим фаталістично означено долю козака-воїна,

[146] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1632, miesiąca Grudnia. — S. 95.

[147] *А. С.* Мамай. Изображение запорожца // Киевская старина. — К., 1898. — Т. 60. — Январь-март. — С. 487; Ілюстрація "Мамай" (ранньої редакції") // Там же. (вклейка с иллюстр.).

[148] Український живопис. Сто вибраних творів. Альбом. — К., 1985. — № 16.

котрий безстрашно йде проти ворогів. У козацьких піснях шабля також нерідко поставала в жіночих образах-ролях, її називали "шаблею — сестрицею, ненькою — рідненькою, дружиною — панночкою молоденькою"[149]. Як бачимо, емоційна зорієнтованість козацького психотипу зумовлювала те, в запорозькому середовищі так чи так набули певного поширення уявлення про свою зброю як сутність, наділену магічними властивостями: у витворених козацькою уявою "олюднених" образах вона постає, зокрема, як жіноче начало, що визначає долю запорожця-воїна.

Загалом шабля символізувала рицарську гідність запорожців, нею означували здобування ними "козацького хліба", тобто вона уособлювала козацький спосіб життя, а також рицарську звитягу, честь, вірність і справедливість. Ця зброя могла фігурувати в публічних очищувальних обрядах на кшталт того, який свого часу мав намір пройти Северин Наливайко, щоб примиритися із запорожцями ("оскільки у чесного лицарства є підозра, що він (С. Наливайко. — *П. С.*) їхній недруг, він хотів би особисто з'явитися у Колі, покласти шаблю на середину й очистити себе від усіх закидів і порозумітися. Якщо ж лицарське Коло й надалі вважатиме все це кривдою, він сам може віддати свою голову, щоб вони відтяли її його власною шаблею")[150]. Оголену шаблю козаки використовували як сакральний предмет при складенні присяги[151]. Зламання цієї присяги вочевидь означало зраду козацького товариства і таке відступництво суворо каралося.

Орієнтації корпоративної свідомості та системи цінностей запорожців, що проявилися під час ритуалізованого використанням шаблі які сакрального предмета, мають глибокі культурні і ментальні корені. Схожі типологічні риси можна відшукати у традиціях західноєвропейського середньовічного рицарства: меч там вважався найблагороднішою зброєю, що символізувала правосуддя і владу, нерідко він ставав об'єктом літургійного дійства, його використовували при посвяченні в рицарі. Існувало переконання, що бойовий меч є продовженням того, кому він за спеціальним обрядом вручений, як знаряддя його волі та вищого духу[152].

В політичних колах Речі Посполитої іноді не цуралися таких символічних акцій визнання рицарської гідності та рицарських заслуг гетьманів Війська Запорозького, як нагорода їх холодною зброєю. Щоправда, подібне траплялося нечасто, зокрема тоді, коли внутрішньополітичні обставини у Речі Посполитій змушували шукати опори у Війську Запорозькому. Так, невдовзі після смерті Сигізмунда III (помер 30 квітня 1632 р.) литовський польний гетьман Криштоф Радзівілл, який у період безкоролів'я всіляко підтримував королевича Владислава, вважав за потрібне засвідчити повагу запорозькому гетьманові Іванові Петражицькому, надіславши йому у подарунок шаблю.

Зберігся лист І. Петражицького до К. Радзівілла від 31 травня 1632 р., з якого добре простежується ціннісна підоснова козацьких уявлень про шаблю як символ запорозького рицарства. "За милостивий подарунок, який ваша князівська милість, наш милостивий пан, зволив послати нашому старшому, тобто шаблю, принижено

[149] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 217, 218.
[150] *Еріх Лясота зі Стеблева*. Щоденник. — С. 108.
[151] П. Пачинський до Т. Замойського, 9.VIII 1619. — S. 59.
[152] *Руа Ж. Ж.* История рыцарства. — М., 1996. — С. 8; *Пастуро М.* Жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. — М., 2001. — С. 139; *Блок М.* Феодальне суспільство. — К., 2002. — С. 322–325.

дякуємо вашій князівській милості, — писав І. Петражицький, — й віншуємо його, щоб він за добре здоров'я вашої князівської милості, цілісність вітчизни й гідність Короля Його Милості, якого нам Господь зволить подати, ту шаблю змочив у крові коронного неприятеля. Ми також посилаємо дарунок з нашої рицарської здобичі, на який нині в дорозі могли спромогтися — хлопця-турчина"[153].

З наведеного тексту випливає, що подарована запорозькому гетьману шабля розглядається як зброя, котра символізує рицарські чесноти. І. Петражицький вдався до образу шаблі, яку належить зрошувати кров'ю ворога, як метафори рицарського служіння вітчизні, політичного патріотизму щодо Речі Посполитої, а також у зв'язку зі злободенною потребою засвідчити свою та усіх козаків Війська Запорозького вірність ще пустому на той час польському королівському престолу. Як бачимо, відповідь І. Петражицького та його козаків К. Радзівіллу спиралася на рицарський етикет. Значущим елементом цього етикету була також відправка литовському гетьманові рицарського подарунка — полоненого турка.

Монети, які були в обігу на початку XVII ст.
1. Телер. 1607 р. Рудольф II (1576–1612). Священна Римська імперія. Аверс. 2. Талер. 1613 р. Брауншвейг-Вольфанбютель, Генріх Юлій (1589–1613). Німецька (Священна Римська) імперія. Аверс. 3. Талер. 1598 р. Християн II (1591–1611), Йоган Георг (1611–1656), Август (1592–1615). Німецька (Священна Римська) імперія, Саксонія. Аверс. 4. 10 Дукатів (донитва). 1614 р. Сігізмунт III (1587–1632). Річ Посполита. Польща. Аверс, реверс. 5. Копійка. Цар Борис Федорович (Годунов). Московське царство. Аверс, реверс. 6. Копійка. Цар Михайло Федорович (1613–1645) . Московське царство. Аверс, реверс. 7. Денга Цар Іван IV "Грозний" (1534–1564). Велике князівство Московське. Аверс, реверс

153 І. Петражицький до К. Радзівілла, 31.V 1632 // AGAD. —AZ. — dz. V. 15344. — S. 8.

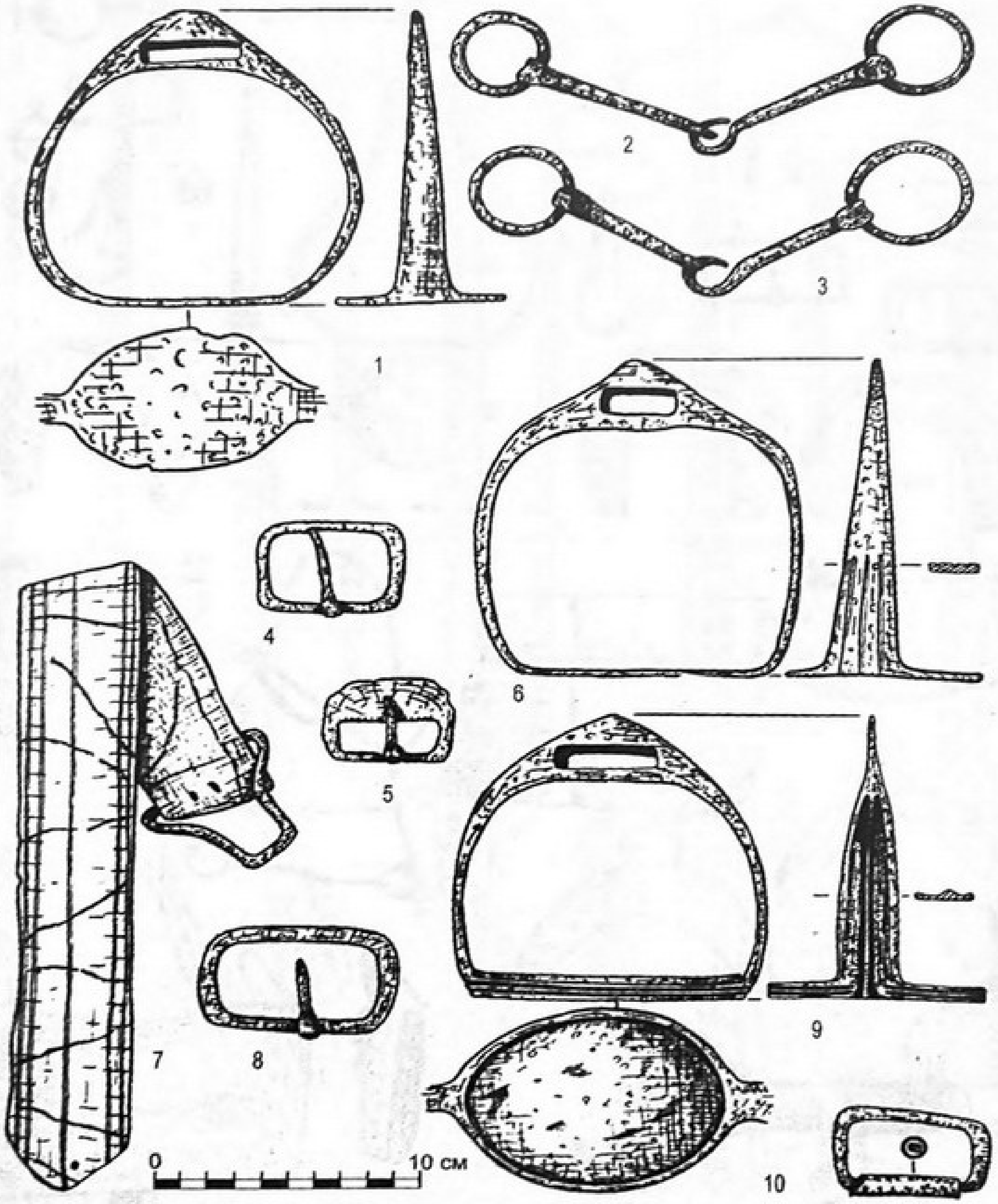

Амуніція козацького вершника. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. 1, 6, 9 – стремена; 2, 3 – вудила; 4, 5, 8, 10 – пряжки до упряжі; 7 – підпруга.

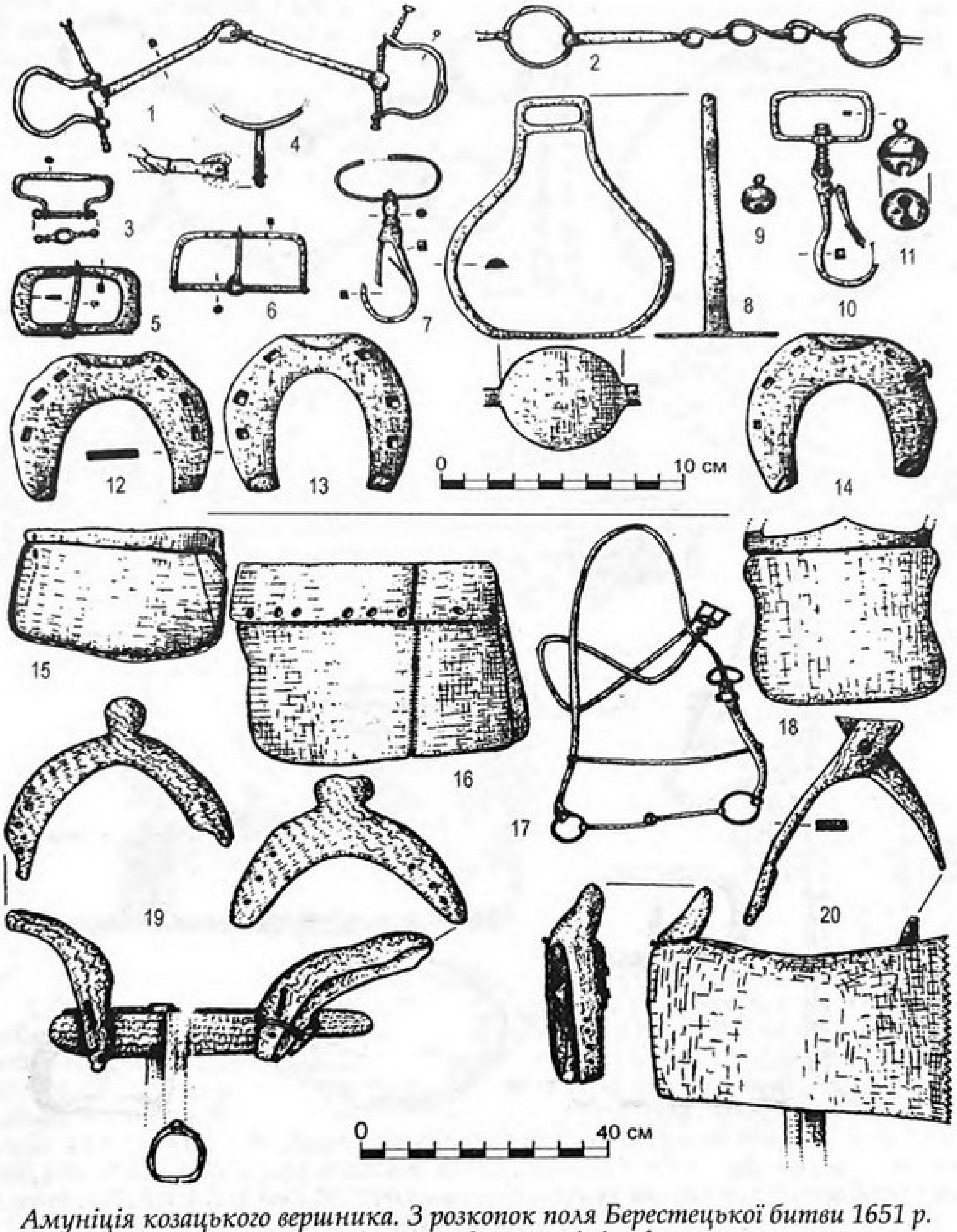

*Амуніція козацького вершника. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р.
1, 2 – вудила; 3, 5, 6 – пряжки до упряжі; 4 – фрагмент шпори;
7, 10 – застібки-карабіни до сідел; 9, 11 – дзвіночки до упряжі; 12–14 – підкови;
15, 16, 18 – в'ючні сумки; 17 – вуздечка; 19–20 – луки сідла, сідло.*

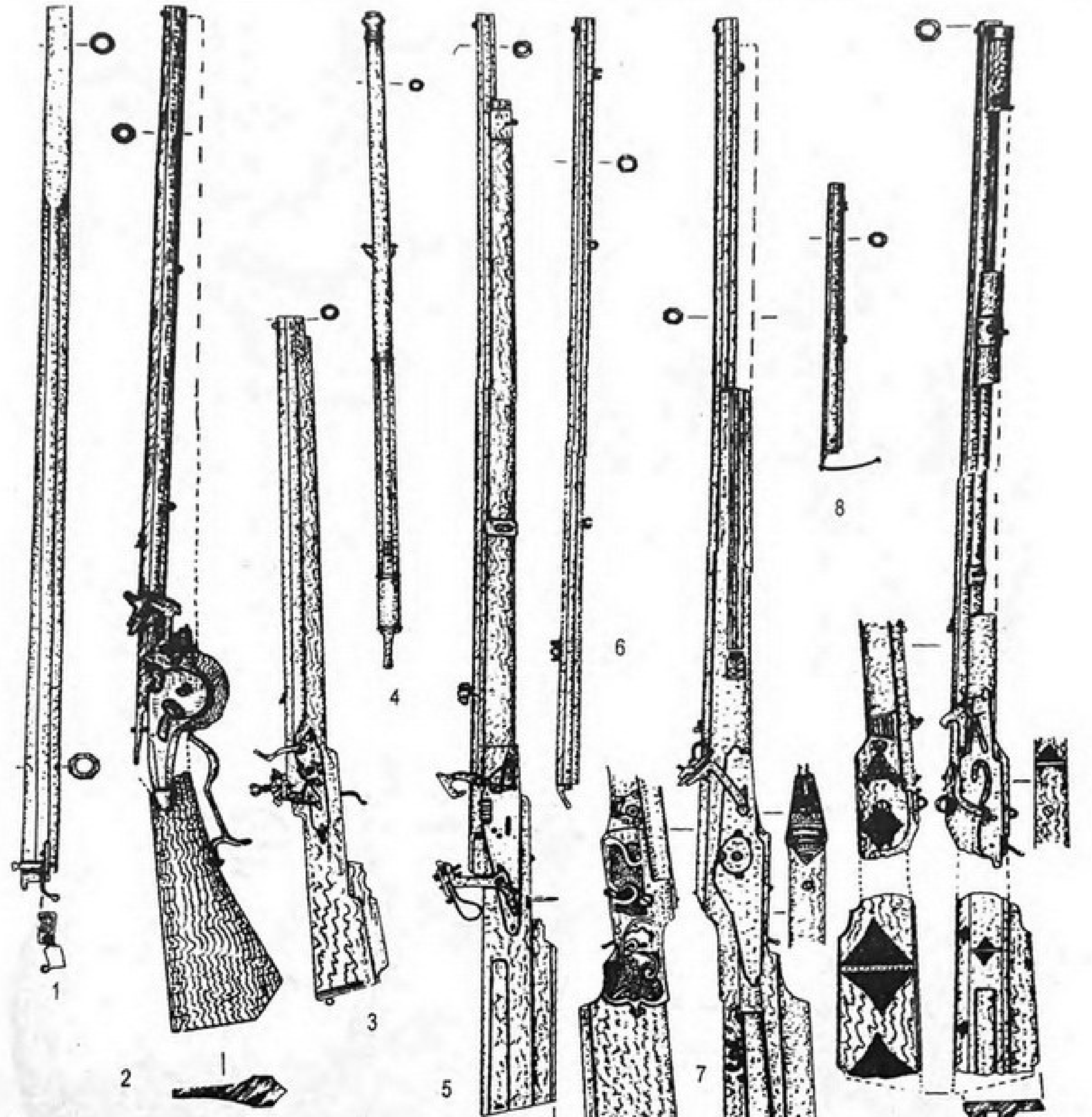

Козацька ручна вогнепальна зброя. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р.
1 – ствол гнотової рушниці; 2, 7 – мушкет та аркебуз із колісцевими замками;
3 – бандолет; 4, 6 – стволи рушниць; 5, 9 – аркебузи з ударно-кремінними замками;
8 – ствол пістолета.

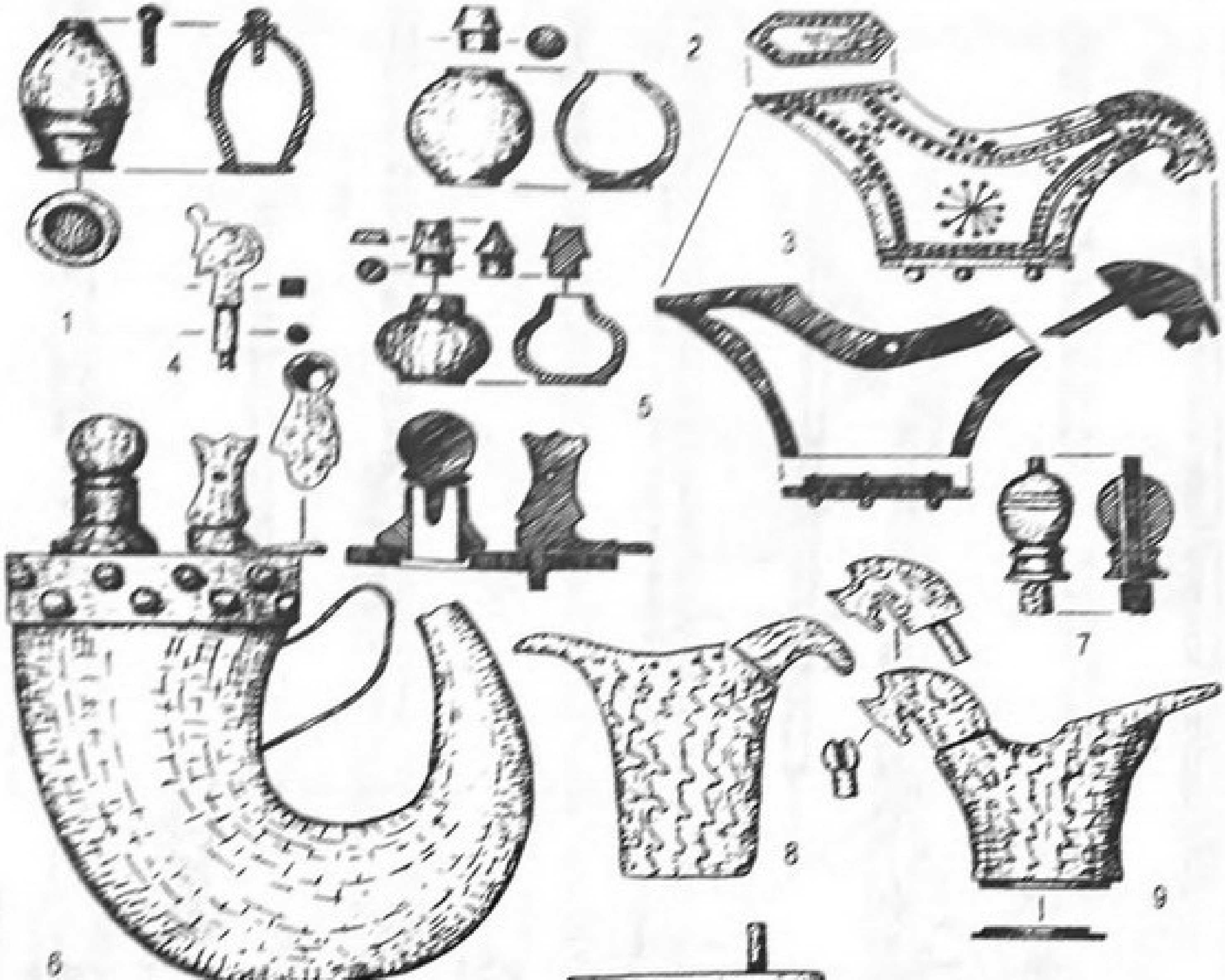

Козацькі натруски і порохівниці. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. 1–3, 5, 8, 9 – натруски; 4, 7 – деталі порохівниць; 6, 10, 11 – порохівниці.

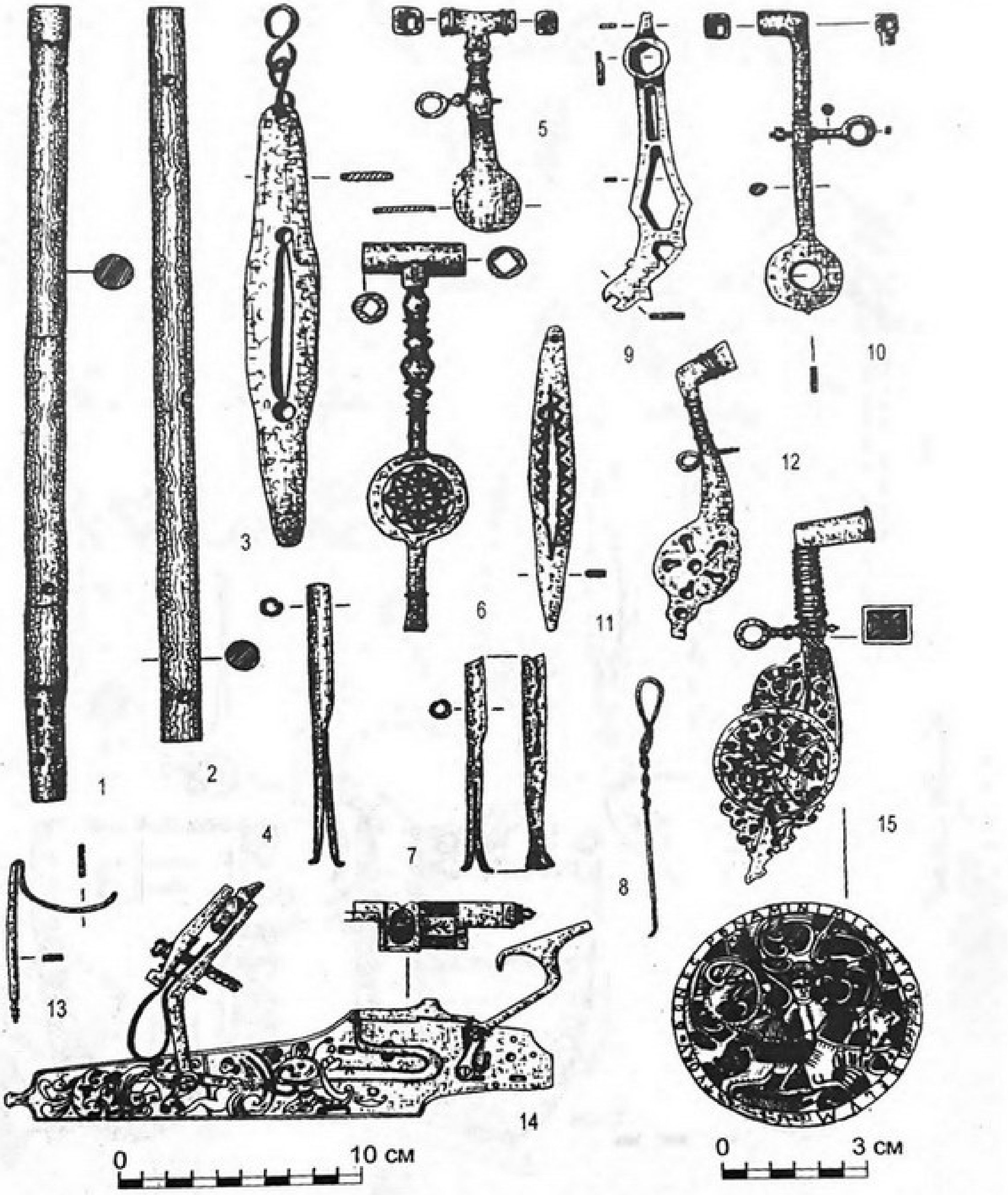

Приладдя для ручної вогнепальної зброї. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. 1, 2 – шомполи для пістолетів; 3, 6, 9 – рушничні приклади; 4, 7 – шомполи до розладування рушниць; 5, 6, 10, 15 – ключі для колісцевих замків; 8 – дротик для прочищування запального отвору; 13 – форкет; 14 – ударно-кремінний замок із гравірованою планкою.

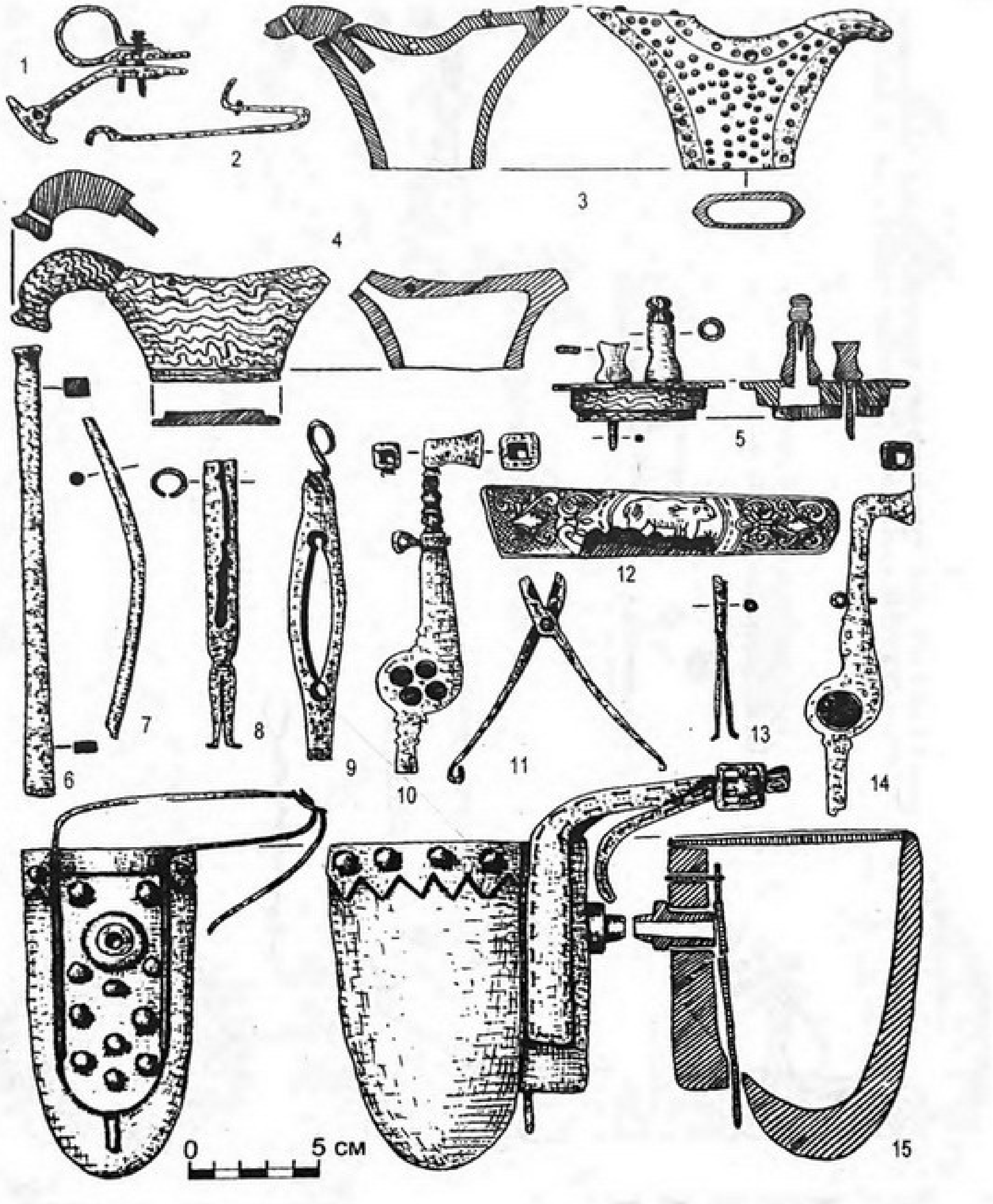

Приладдя для ручної вогнепальної зброї. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. 1, 2 – курок і зовнішня пружина ударного замка; 3, 4 – натруски; 5 – кришка порохівниці; 6 – зубило; 7 – паличка свинцю; 8, 13 – шомполи до розладування рушниць; 9 – рушничний приклад; 10, 14 – ключі до колісцевих замків; 11 – кулелійка; 12 – кришка до коробочки в прикладі мушкета; 15 – порохівниця.

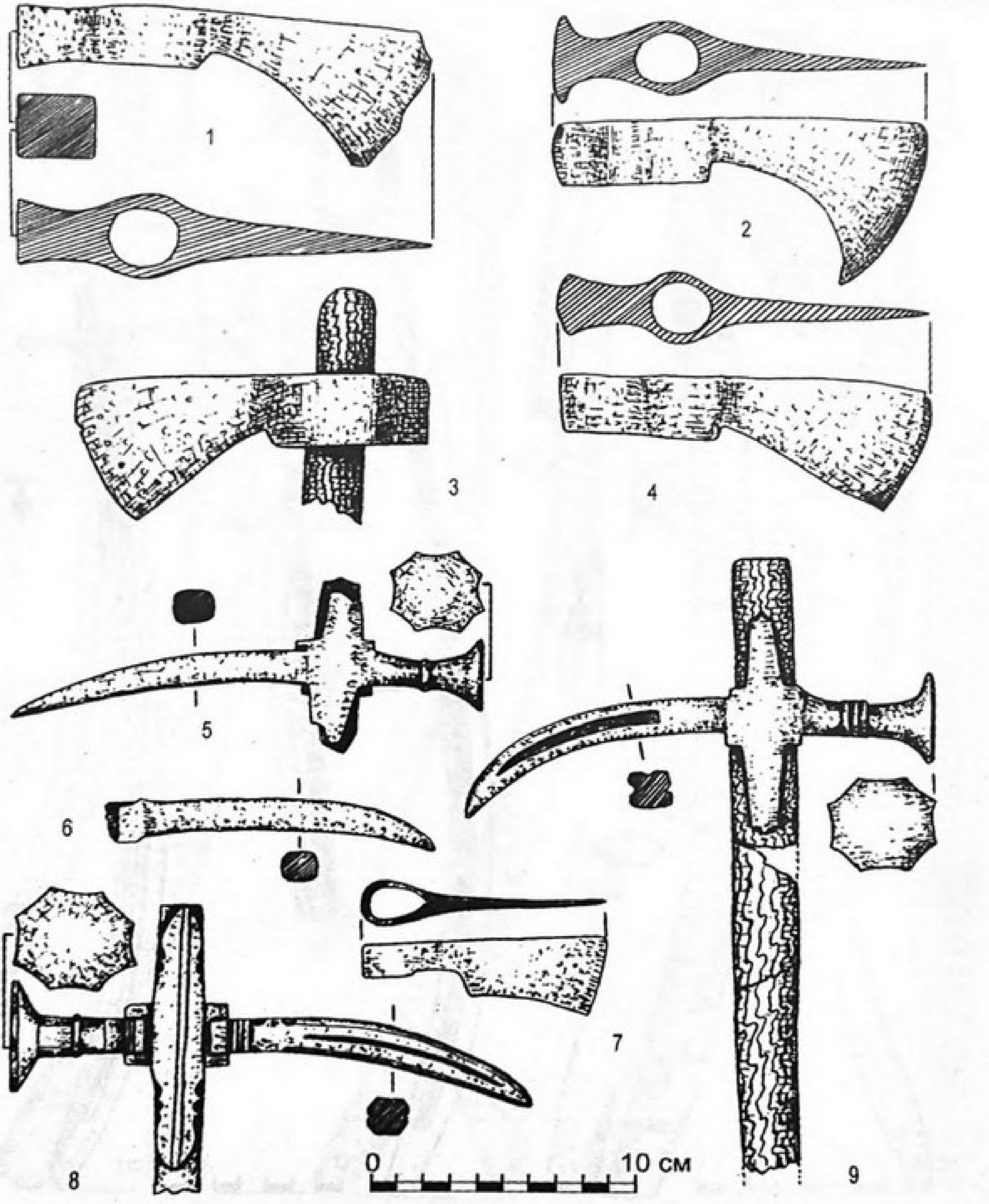

Козацькі чекани і келепи. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р.
1–4, 7 – чекани; 5, 6, 8, 9 – келепи.

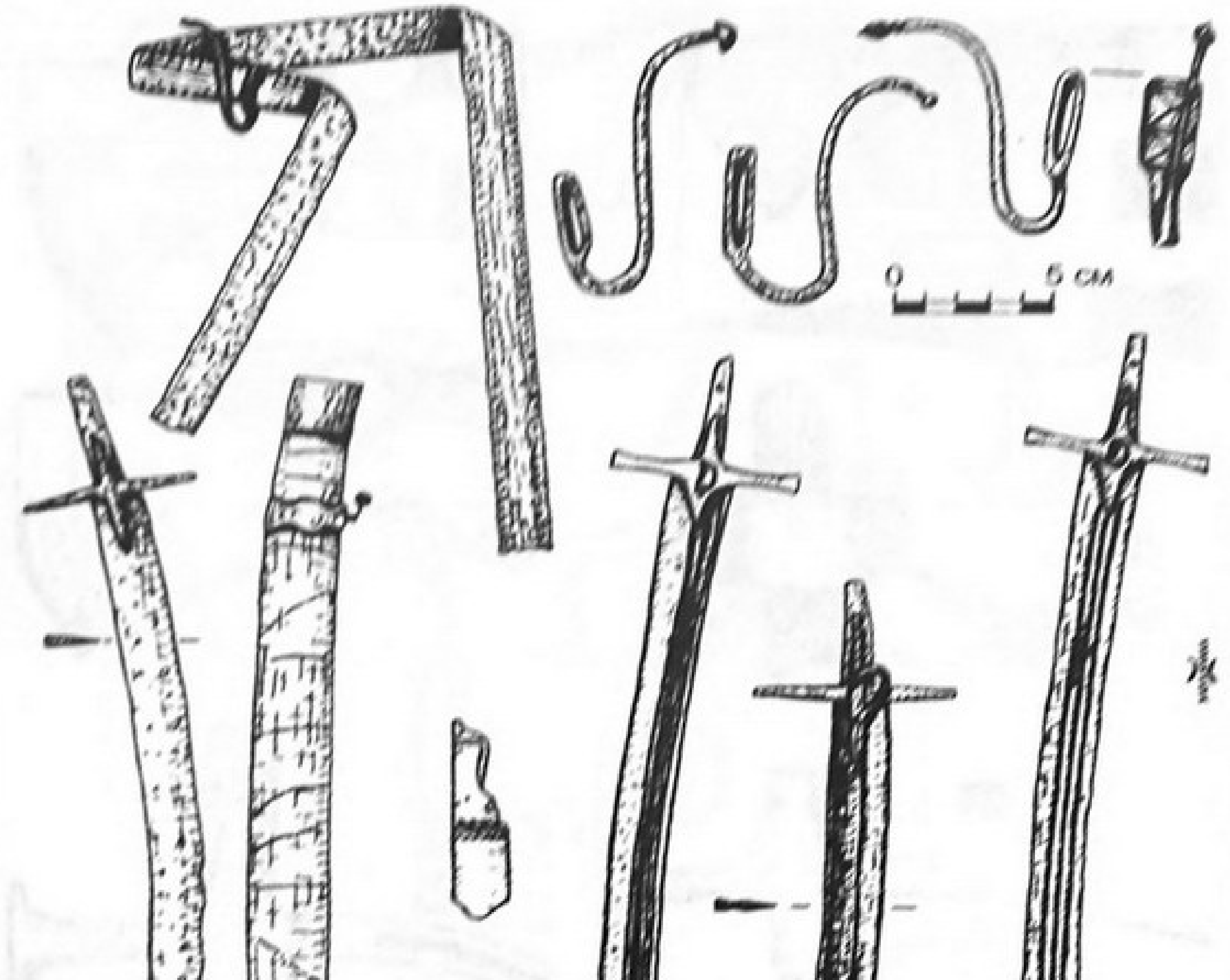

Пояс, гаки для підпинання шабель, шаблі та піхви.
З розкопок поля Берестецької битви 1651 р.

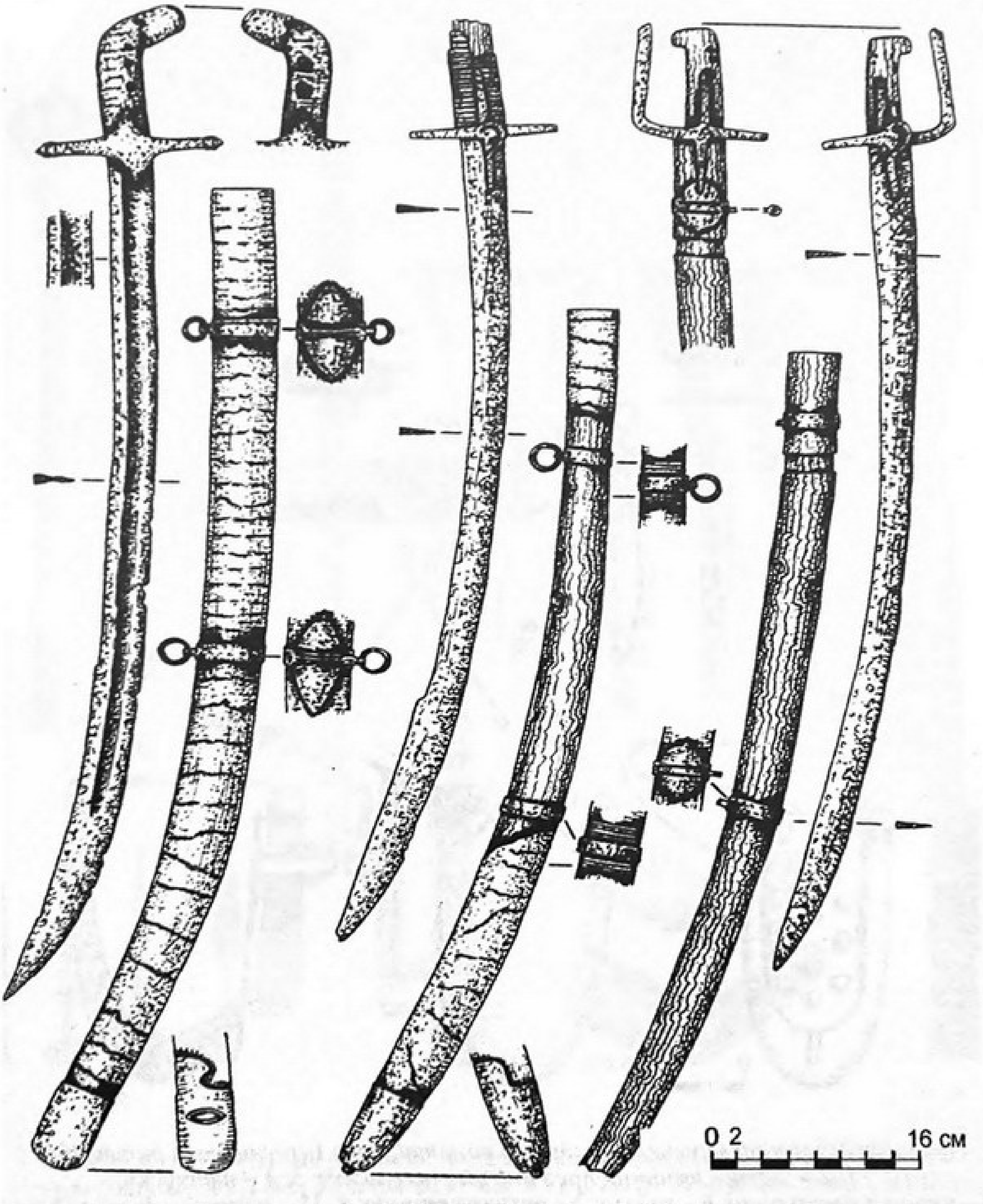

Шаблі та піхви.
З розкопок поля Берестецької битви 1651 р.

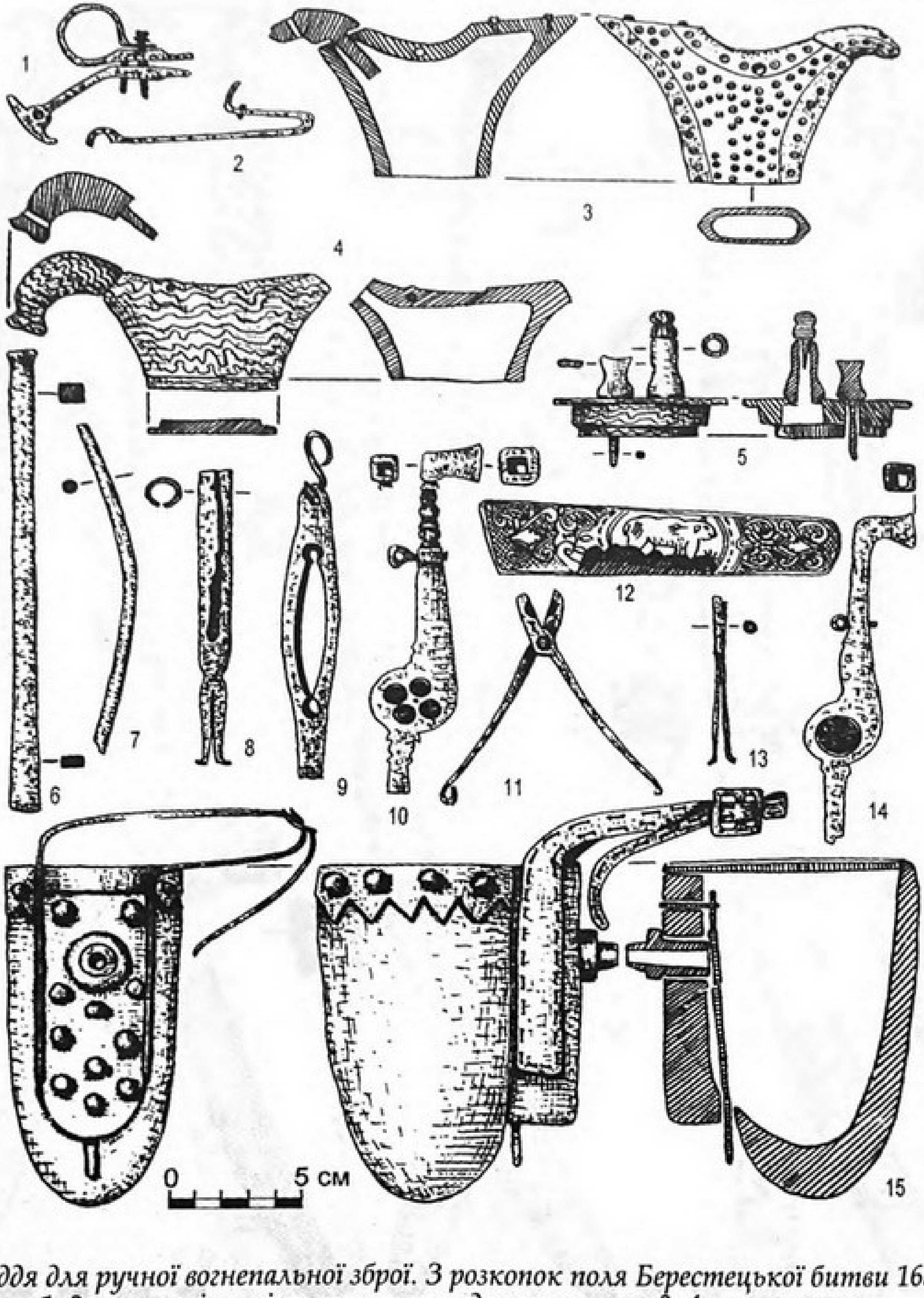

Приладдя для ручної вогнепальної зброї. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. 1, 2 – курок і зовнішня пружина ударного замка; 3, 4 – натруски; 5 – кришка порохівниці; 6 – зубило; 7 – паличка свинцю; 8, 13 – шомполи до розладування рушниць; 9 – рушничний приклад; 10, 14 – ключі до колісцевих замків; 11 – кулелійка; 12 кришка до коробочки в прикладі мушкета; 15 – порохівниця.

Холодна зброя: 1. Пернач (будзиган, шестопер) зі стилетом, XVII ст., Україна. 2. Пернач бойовий, XVII ст., Україна. 3. Келеп, XVI-XVII ст. 4. Шабля "клич", XVII ст., Україна. 5. Шабля з піхвами. XVII ст. 6. Наконечники списа, XVII ст. 7. Булава, XVII ст. 8. Порохівниці-натруски, XVII ст., Україна. 9. Коса бойова, XVII ст., Україна.

Вогнепальна зброя.
1. Мушкет з кремінним ударним замком. XVI-XVII ст. Європа.
2. Аркебуз із ударно-колісниковим замком, XVII ст.
3, 4, 5. Рушниці з колісцевим ударним замком. XVI-XVII ст. Західна Європа.
6. Пістоль з кремневим ударним замком. XVII ст. 6. Кулелійка. 8. Пістолі. XVII ст.

Вогнепальна зброя.
1. Гармати з цапфами з козацької чайки. XVII ст. 2. Гармата. XVII ст.
3. Мортира на дубовому лафеті. XVII ст. 4. Гармата. XVII ст.

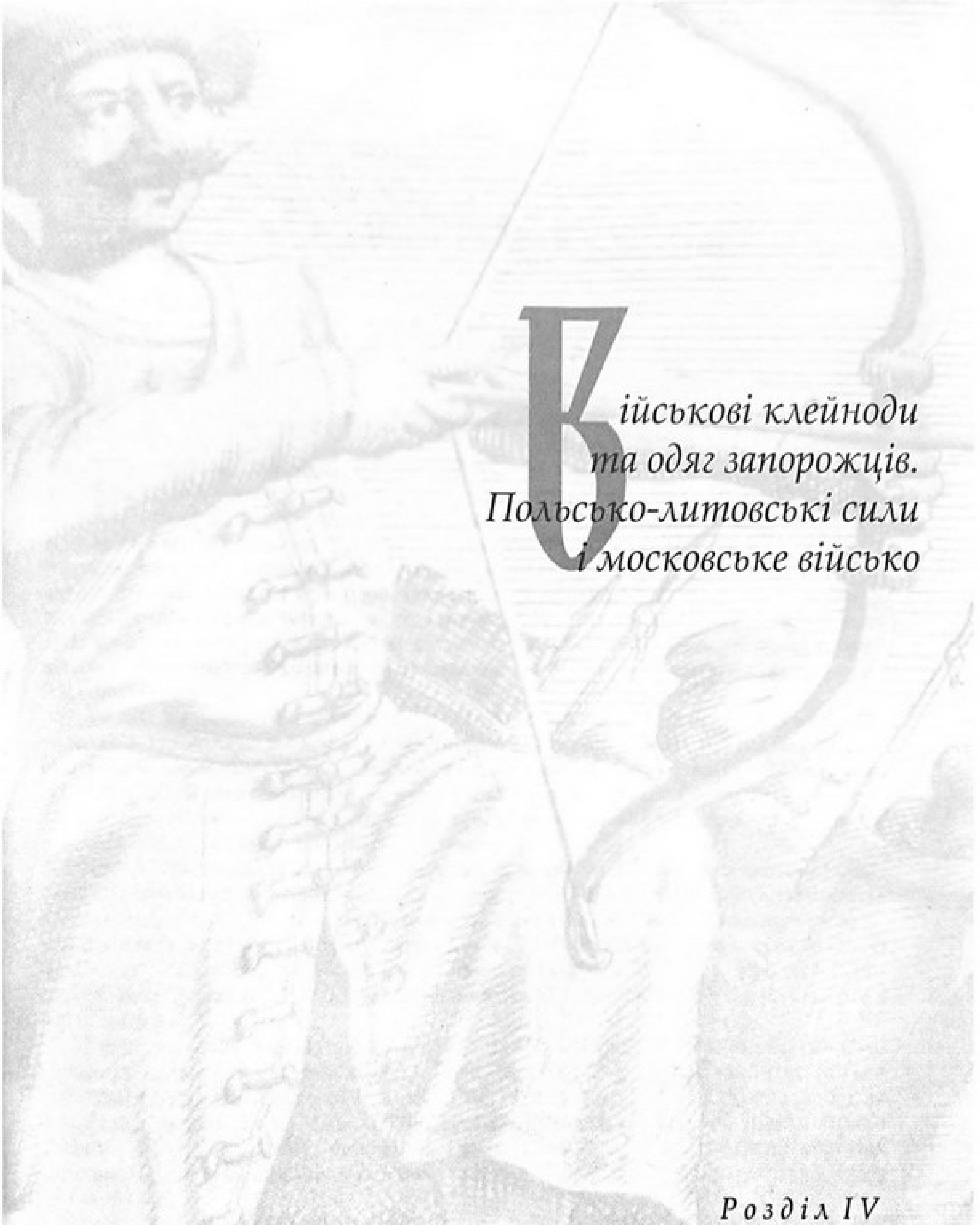

Військові клейноди та одяг запорожців. Польсько-литовські сили і московське військо

Розділ IV

1. Військові клейноди

В традиції запорозького війська першої чверті XVII ст., що її вочевидь сприйняли козаки реєстрового контингенту, який виник згідно з укладеною 1625 р. Куруківською угодою, було використання певних військових відзнак та владних регалій. У джерелах вони виступають під терміном "клейноди" (польськ. klejnot — дорогоцінність; шляхетський герб; перстень з печаткою із зображенням герба). Йдеться про певні політичні та військові інсигнії влади урядників та командирів Війська Запорозького. Причому факт отримання їх від імені монарха козаки схильні були розглядати як визнання останнім законності повноважень чільних представників козацької влади, а також скріплення відповідних відносин підданства.

До цих клейнодів належали *корогви* (прапори), що їх отримували козаки від володарів. Причому в ті часи акт вручення згаданих корогв мав особливий політичний та правовий підтекст. Приміром, у наддунайських князівствах — Молдавії та Волощині прийнята з рук турецького султана корогва набувала значення інвеститури на господарський престол, означала юридичне визнання вищою владою Османської імперії господарем того, хто її отримав.

1594 р. німецький імператор Рудольф II, який хотів опертися на запорозькі сили у боротьбі проти турків, надіслав їм корогву і труби. Як з'ясувалося, ця корогва була, можемо припуститио, з коштовного сукна темночервоного кольору та шовкової тканини, тканої золотом ("з кармазинової адамашки, оздоблена суто золотою франзлею"). На ній було зображено чорного орла. До осені 1594 р. Рудольф II подарував козакам ще одну корогву із зображенням австрійського герба, на якій орел мав білий колір[1].

Для козаків Війська Запорозького особливо значущим клейнодом була корогва, яку надавав польський король. Вона символізувала те, що козацьке військо перебуває на службі політичному режимові Речі Посполитої і це розглядалося як своєрідний спосіб легітимації запорозької рицарської корпорації. Відтак козаки неодноразово клопоталися перед польською владою щодо отримання корогви, особливо якщо уряд закликав їх взяти участь в тій чи тій воєнній кампанії. Іноді

[1] Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. — Прага, 1942. — С. 32–34.

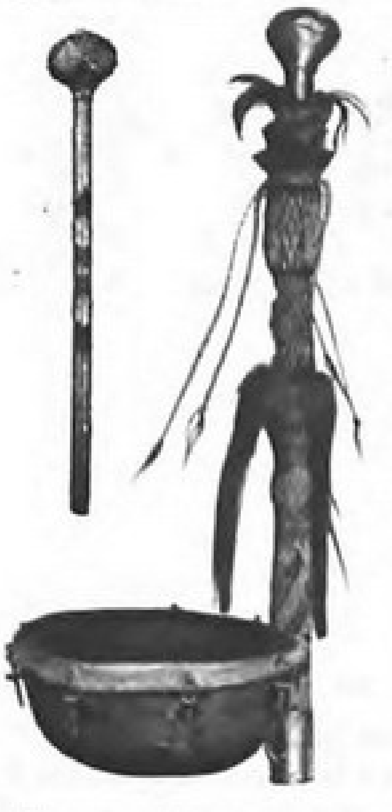

Булава, бунчук та литаври. XVII ст. Національний музей історії України. Київ

вони підкріплювали свої прохання посиланням на історичний прецедент — вручення їм корогви королем Стефаном Баторієм[2]. За припущенням дослідників, ця шовкова корогва була прикрашена польським орлом[3].

Якими конкретно були корогви запорозьких підрозділів перших десятиліть XVII ст. судити складно через брак джерельних даних. Певне уявлення про це можуть дати козацькі прапори, що були в козацькому війську кількома десятиліттями пізніше, а саме — в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст.[4] Деякі з них нині зберігаються у Стокгольмському Військовому музеї (велику кількість акварельних копій трофейних прапорів, які потрапили свого часу до рук шведів, виконав у 1680-ті — на початку XVIII ст. художник Олаф Гофман, справу якого продовжив протягом 1904–1915 рр. маляр Юнас Юнсон; їхні акварелі подано у тридцяти книгах, 25–27 томи яких присвячено прапорам східноєвропейського походження). Серед козацьких прапорів, що різними шляхами опинилися у названому вище музеї, є прапори Чернігівського та Ніжинського полків (26 червня 1651 р. у битві під Ріпками вони потрапили до рук противника). Зокрема, йдеться про прапор (№ 1 — ST 25:99), світло-вишневе полотнище якого має довжину 210 см, ширину — 140 см,. Довжина його древка становить 244 см. На полотнищі зображено білий хрест, зверху та знизу є лазурові лиштви. Ще один прапор ((№ 5 — ST 27:280) являє собою біле полотнище довжиною 138 см, шириною 116 см, з червоною лиштвою. На ньому зображено чорний хрест з розширеними кінцями Його доповнюють дві чорні зірки, розташовані в другій та третій чвертях, у четвертій чверті з певною асиметрією зображено круглу чорну цятку. По ширині полотнища влаштовано спеціальний "мішечок", ширина якого відповідала діаметру древка, на яке його насували[5].

У козацькому війську почесне право та обов'язок носити корогву мав хорунжий (від польськ. *chorągiew* — знамено, стяг, прапор). Узагальнений зовнішній вигляд хорунжого XVII ст. представлено на аматорському малюнку невідомого автора, виконаному на полях актової книги 1671 р. зі збірки Центрального державного історичного архіву України у м. Львові[6]. Можна припустити, що в цьому малюнку

---

[2] Запорозький зверхник до невідомого, початок XVII ст. // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. – S. 38; *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. — С. 3.

[3] *Антонович М.* Зазнач праця. — С. 33.

[4] Детальніше див.: *Ісаєвич Я.* Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал, 1963. — № 1. — С. 85–87; *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. — С. 237–251.

[5] *Турек Є., Савчук Ю.* Зазнач. праця. — С. 239–247.

[6] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 140.

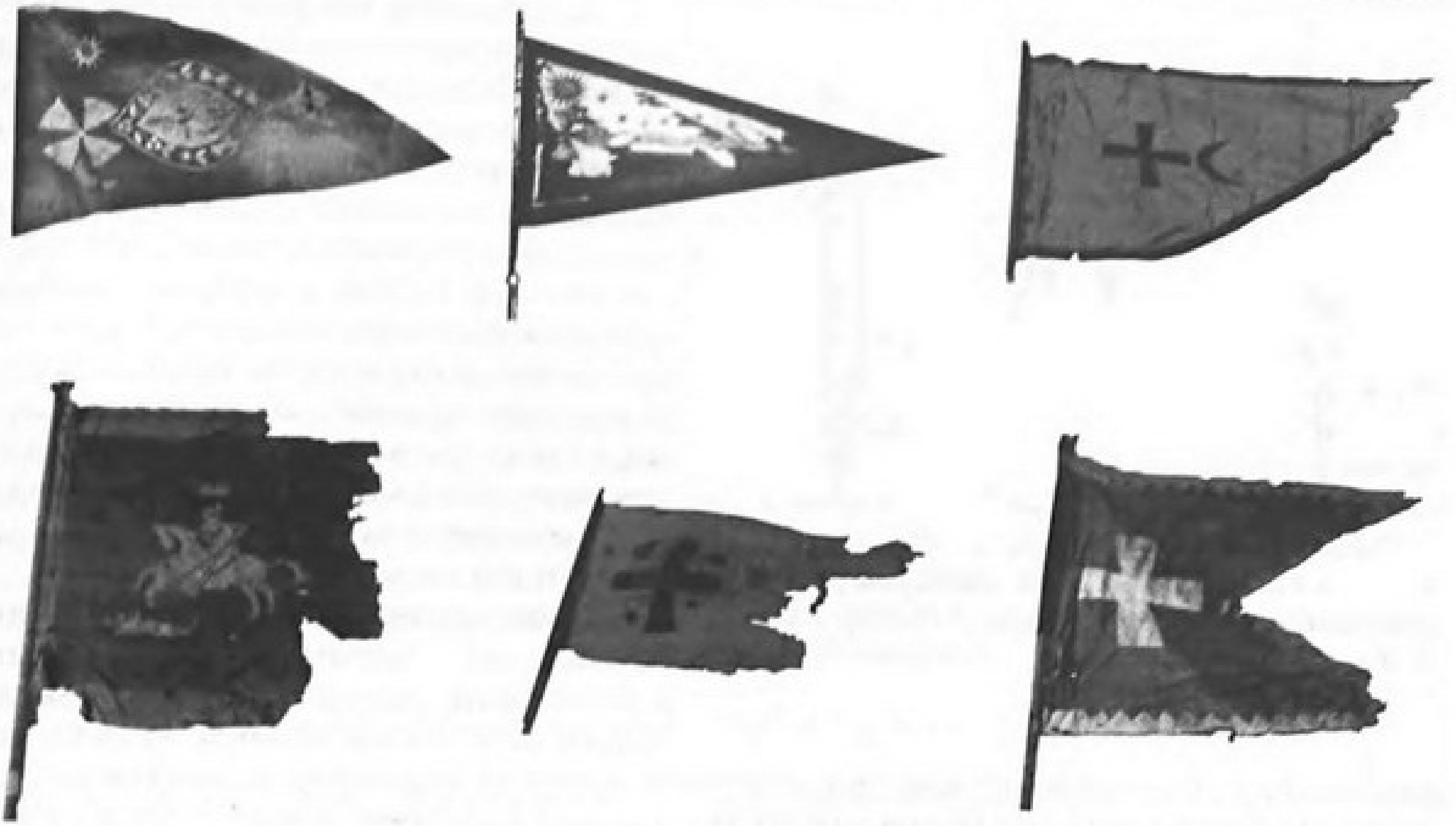

Козацькі прапори середини XVII ст. Військовий музей. Стокгольм

відобразилися певні типові риси, властиві також для запорозького хорунжого першої чверті XVII ст. Принаймні це випливає з особливостей тогочасної моди, яка у ті часи вирізнялася консервативністю. Промовистим підтвердженням останнього може бути, зокрема, верхній одяг представленого на малюнку персонажа (щодо цього привертає увагу також зображення названим автором возних — судових урядовців)[7], який своїм кроєм вельми подібний до жупанів, які носили і запорожці у першій половині XVII ст. (детальніше про це йтиметься нижче).

У вересні 1618 р. на прохання запорожців королевич Владислав надіслав їм *корогву*, а також інші клейноди — *булаву* для гетьмана П. Сагайдачного та *військові барабани*[8]. Отже, можна впевнено стверджувати, що в цей час П. Сагайдачний отримав від польської влади гетьманський жезл. Утім, з інших повідомлень джерела, яке розглядаємо, можна припустити, що це могла бути не булава, а пернач. А проте це аж ніяк не змінює того, що вручення королевичем Владиславом зазначеного клейнода П. Сагайдачному постало як акт політичного визнання цього запорозького гетьмана офіційною Варшавою. Водночас те, що королевич надіслав запорожцям корогву та військові барабани, однозначно підтверджує наявність при гетьмані хорунжого (як уже зазначено вище, хорунжі були також у полках та сотнях), а також барабанщиків (довбишів).

7 Див. ілюстрацію: Там само. — С. 232.

8 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617. — S. 521.

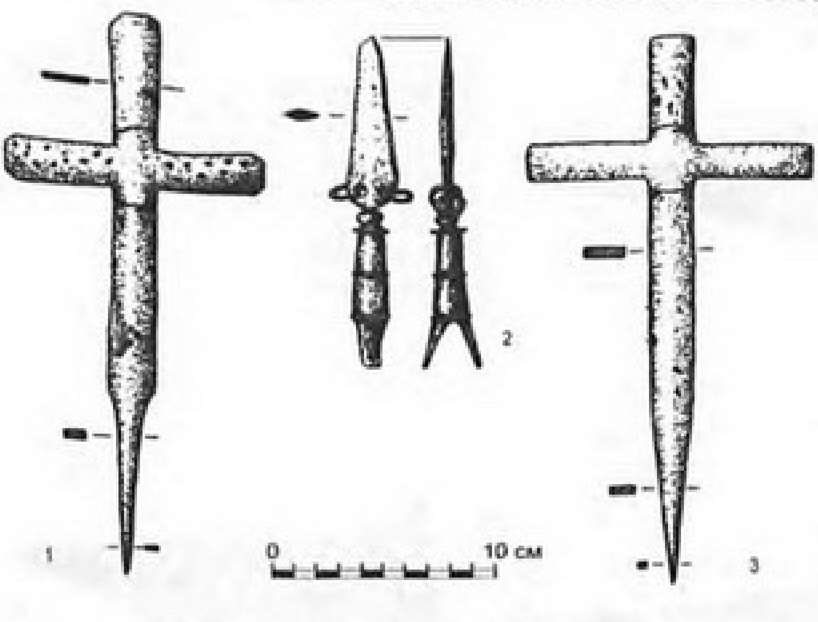

Навершя прапорів і бунчука.
З розкопок поля Берестецької битви 1651 р.
1, 3 – навершя прапорів; 2 – навершя бунчука

Клейнодом, що уособлював владу запорозького гетьмана, була не лише булава, а й *бунчук*. Основним конструктивним елементом цього клейнода було древко з прикріпленими вгорі пасмами кінського волосся. Бунчук мав не тільки символічне значення, а й служив важливим технічним засобом при командуванні військом. Піднятим бунчуком запорозький гетьман означував своє місцезнаходження на марші, а також під час бою. Напевно головнокомандувач міг за допогою бунчука подавати певні команди, які візуально було видно на далеку відстань.

Прикметний опис козацького війська на марші з військовими клейнодами подав Ш. Окольський: "Ішли три тисячі козаків, граючи на шоломийках, б'ючи в барабани, з корогвами та зі знаком над старшим полковником, тобто під бунчук[ом], під білим прапором з двома хвостами, прикріпленими під шефоліном (?) і підвішеною чорною магеркою" (Kozacy we trzech tysiącach grając w szałamojkę, w bębny bijąc, z chorągwiami i ze znakiem nad starszym pułkownikiem, to jest pod buńczuk, pod proporcem białym ze dwiema ogonami zawieszonemi pod szefolinem, i czrną magierką zawieszon, szli)[9].

Отже, козаки марширували під звуки шоломийок (флейт) та барабанний бій, а також несучи корогви (вочевидь по окремих підрозділах). На місцезнаходження головнокомандувача вказував бунчук. Із доволі заплутаного опису цього клейноду Ш. Старовольським важко зрозуміти його конструкцію[10]. Судячи з усього, до древка вгорі було прикріплене волосся у вигляді двох кінських хвостів, прикрашене чорною тканиною (магерка — особливого крою невисока чоловіча шапка). Можливо, до древка бунчука припасували біле полотнище прапора, або ж останній був окремою корогвою. Певне уявлення про конструктивні особливості кріплення на древ-

---

[9] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesią grudnia. — S. 69.

[10] У документах XVIII ст. є такий опис цього клейнода: "Бунчук с серебряною рукояткою, в которой конские, с хвоста, волосы, обшитые парчею и сеткою". Певне уявлення про тогочасну конструкцію бунчука (у якій вочевидь відобразилися принципові конструктивні елементи цього клейнода першої половини XVII ст.) дає опис матеріалів, що були видані царською владою майстрам для виготовлення нового бунчука: "Серебряного дела мастеру-иноземцу Готфриду Гильденбранту за употребленное в дело булавы, пернача, к бунчуку рукоятки и к трости набалдашника с наконечником серебра весом всего за три фунта, 51? золотников... на позолоту булавы и к бунчуку рукоятки 5 червонных, 5 червонных транспорт... Купеческому человеку Гаврилу Ремезову за 3 лоскута парчи золотой и серебряной к бунчуку, мерою 8 аршин... Купеческому человеку Петру Кичигину за 6 вершков серебряной широкой сетки к бунчуку ж, весом полтретья золотника" (*Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 227–228).

ко козацьких корогв та бунчука дають археологічні знахідки відповідних наверш на полі Берестецької битви. Приміром, навершя до корогв мають форму залізного хреста завдовжки близько 30 см зі слідами позолоти. Нижній кінець цього хреста був загострений — його забивали у древко корогви. Знайдене навершя бунчука (можливо корогви) має форму залізного наконечника списа з роздвоєною внизу втулкою, прикрашеною поперечними реберцями. У нижній частині вістря цього списа зроблено два отвори, у які вставлено дротяні кільця, до яких, судячи з усього, прикріплювали кінського хвоста[11].

Незалежно від того, якою насправді була конструкція бунчука, цілком очевидно, що у війську його носив та відповідав за нього не будь-хто, а спеціально приставлена особа — бунчужний. Оскільки в умовах ведення бойових дій без бунчука було б доволі складно оперативно реалізовувати тактичні задуми головнокомандувача, а також нагадувати запорожцям про присутність гетьмана у війську (що було важливо для піднесення бойового духу козаків та зміцнення їхньої дисципліни), то існують підстави стверджувати: бунчужний з цим клейнодом вочевидь були у багатотисячному запорозькому війську, яке взяло участь у московській кампанії 1618 р.

Військова печатка та герб Війська Запорозького

Вітчизняні вчені почали проявляти більш або менш стійкий інтерес до вивчення запорозьких печаток у XIX ст., коли сфрагістика виокремилася з дипломатики в окрему історичну дисципліну[12]. Спеціальні праці з цієї проблематики з'являлися і в подальшому, в тому числі останніми роками[13]. Привертає до себе увагу спроба Віталія Гавриленка класифікувати відомі з джерел пам'ятки козацької сфрагістики, які він поділяє на печатки Запорозької Січі (кошових отаманів, гетьманів, запороз-

---

[11] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 219, 220.

[12] Див.: *Гавриленко В. О.* Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 128–152.

[13] Див.: *Слабченко М.* Материалы по малорусской сфрагистике. — Одесса, 1912; *Крип'якевич І. П.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ. — Львів, 1917. — Т. 123–124; *Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 204–208; *Дракохруст Е. И.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. (По материалам Отдела письменных источников и Отдела нумизматики Госуд. Исторического музея) // Нумизматический сборник. — М., 1971. — Ч. 4. — Вып. 4. — С. 3–23, табл.; *Фоменко В. Г.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 152–160; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — К., 1977; *Ситий І. М.* Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід. Наукові записки до історії культури. — 1997. — Ч. 1(15). — С. 97–110; *Його ж.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та споминів. — К., 2000. — Число 4. — Ч. 1. — С. 214–260; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею В. В. Тарновського // Пам'ятки України. Історія і культура. — 2001. — № 1–2. — С. 149–154; *Його ж.* Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. — К., 2003. — Число 10. — Ч. 1. — С. 222–236; *Однороженко О.* Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII–XVIII ст. // Там само. — К., 2003. — Число 10. — Ч. 1. — С. 242–274.

кого суду тощо); печатки Гетьманщини: правобережних і лівобережних гетьманів середини XVII — кінця XVIII ст., Генеральної військової канцелярії, інших центральних установ, у тому числі Генерального військового суду, а також полків і сотень, магістратів і ратуш, міст та містечок на козацькому праві; печатки Малоросійських колегій, канцелярії "міністерського управління", Комісії економії малоросійських маєтностей та ін.; печатки козацьких військових підрозділів після ліквідації Катериною II Запорозької Січі (зокрема Чорноморського козацького війська); приватні печатки гетьманів, козацької старшини. Як доводить В. Гавриленко, в хронологічних межах кінця XVI – 80-х рр. XVIII ст. державний статус мали тільки сфрагістичні знаки Коша Війська Запорозького, гетьманів та Генеральної військової канцелярії[14] (детальніше про правомірність цієї "державницької" класифікації стосовно Війська Запорозького до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. йтиметься нижче).

Попри певне пожвавлення вивчення проблем української сфрагістики та дослідницький прогрес, який демонструють у цій сфері сучасні вітчизняні вчені, ряд питань все ще залишається недостатньо вивченими. Йдеться, зокрема, про вивчення давніх запорозьких печаток, що відомі з джерел 90-х рр. XVI ст. – 20–30-х років XVII ст. Є підстави стверджувати, що в українській історіографії стан дослідження зазначених сфрагістичних пам'яток аж ніяк не найкращий. Приміром, досі навіть не з'ясовано, скільки разів упродовж цього часу змінювалася запорозька військова печатка (утім, це не заперечує певних успіхів у вивченні зазначеної проблематики, свідченням чого є уведення в науковий обіг деяких нових сфрагістичних матеріалів згаданого часу).

Коли вперше козаки Війська Запорозького почали користуватися військовою печаткою? Через недостатньо повний стан джерел точно відповісти на це запитання поки що не можна. За припущенням І. Крип'якевича, козаки могли мати печатку ще до реєстрового набору 1578 р. короля Стефана Баторія. Відтак відома дослідникам печатка, якою 1593 р. користувався Криштоф Косинський, насправді не була першою для запорожців[15]. Підтвердити чи спростувати це припущення складно. Можна тільки достатньо впевнено стверджувати, що ані 1578 р., ані в найближчі до цієї дати роки реєстрові козаки не мали військової печатки.

Про це сигналізує той факт, що поручник низових запорозьких козаків Ян Орішовський приклав не військову, а власну шляхетську печатку з гербом *Prawdzic* до козацького реєстру 1581 р.[16] Зберігся оригінал листа з відбитком цієї печатки, що його поручник низових запорозьких козаків написав до Стефана Баторія 3 липня 1581 р. На ньому зберігся відбиток названої печатки на папері діаметром близько 15–16 мм, а під ним — сліди від зеленого воску[17]. Судячи з усього, запорозьку військову печатку не використовував і "старший" Війська Запорозького Микола Язловецький. Принаймні на таку думку наштовхує його лист з Фастова до запорожців від 10 березня 1592 р.[18]

---

[14] *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак, 2001. – Число 23 (травень). — С. 2.

[15] *Крип'якевич І. П.* Козаччина і Баторієві вольности. — С. 3, 4.

[16] Żródła dziejowie. — Warszawa, 1894. — T. 20. — S. 164.

[17] Я. Орішовський до Стефана Баторія, 3.VII 1581 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 12.

[18] М. Язловецький до запорозьких козаків, 10.III 1592 // // AGAD. — AZ. —Rkps. № 2860. — S. 77–80.

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Г. Лободи до всіх запорожців та козаків із Жорнищ, 31.VIII 1595

Військова печатка Війська Запорозького. 1595 р. Реконструкція. Художник М. Ткаченко

Сфрагістичний матеріал, що зберігся до нашого часу, дає можливість вивчати запорозькі військові печатки від середини 1590-х років. Ідеться, власне, про паперово-воскові печатки, що відомі з середини XVI ст. (від них не відмовилися і в XVIII ст.) — їх виконували в техніці паперово-воскового відтиску. Віск використовували натурального кольору, або ж забарвлений у червоно-коричневий, синьо-зелений та чорний кольори (з останньої третини XVII ст. почали практикувати більш зручний для діловодства, порівняно з паперово-восковим, відбиток на сургучі: червоного, іноді — чорного та коричневого кольорів). Відбиток печатки робили металевою матрицею (штемпелем) на попередньо розм'якшеній восковій підкладці (найчастіше червоно-брунатного кольору), яку розміщували між двома аркушами, або ж віск накривали зволоженою паперовою кустодією — ромбовидним кусочком паперу, що його могли вирізати з аркуша документа. Завдяки паперовій кустодії восковий шар з відбитком печатки був краще захищений від руйнування та стирання. Аби добитися якісного відбитка, належало виконувати його вельми ретельно та з дуже великою силою натиску[19].

Найдавнішою печаткою Війська Запорозького, відбиток якої на папері дійшов до наших днів, є печатка на листі запорозького гетьмана Криштофа Косинського до короля Сигізмунда III, від 15 вересня 1592 р.[20] Цю ж печатку бачимо на універсалі запорозького гетьмана Григорія Лободи від 31 серпня 1595 р., що зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. 1971 р. В. Грабовецький та В. Гавриленко вперше опублікували її фото, а також описали її. Зокрема, дослідники зазначили, що це кругла (паперова) печатка, діаметр якої 27 мм. Вона має напис по колу "коп[нѧ] воиск[а] [за]порозького", а в "середині печатки на фігурному знизу загостреному ренесансовому щиті вирізано козака у довгому нижче колін жупані. З-під жупана виглядають шаровари і чоботи. Ноги людини повернуті вліво, отже, можна припустити, що постать зображена не прямо, а з поворотом у три четверті. На лівому плечі козака — мушкет з широкою ложею і коротким стволом, в правій руці навскіс тулуба він тримає витягнуту з піхв шаблю. Постать висока, струнка, з туго пов'язаним поясом і широко розстав-

---

[19] *Дракохруст Е. И.* Указ. раб. — С. 6; *Ситий І.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів. — С. 217; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавського. — С. 152.

[20] К. Косинський до Сигізмунда III, 15. IX. 1592//AGAD./ — Extranea IX. — 59/89.

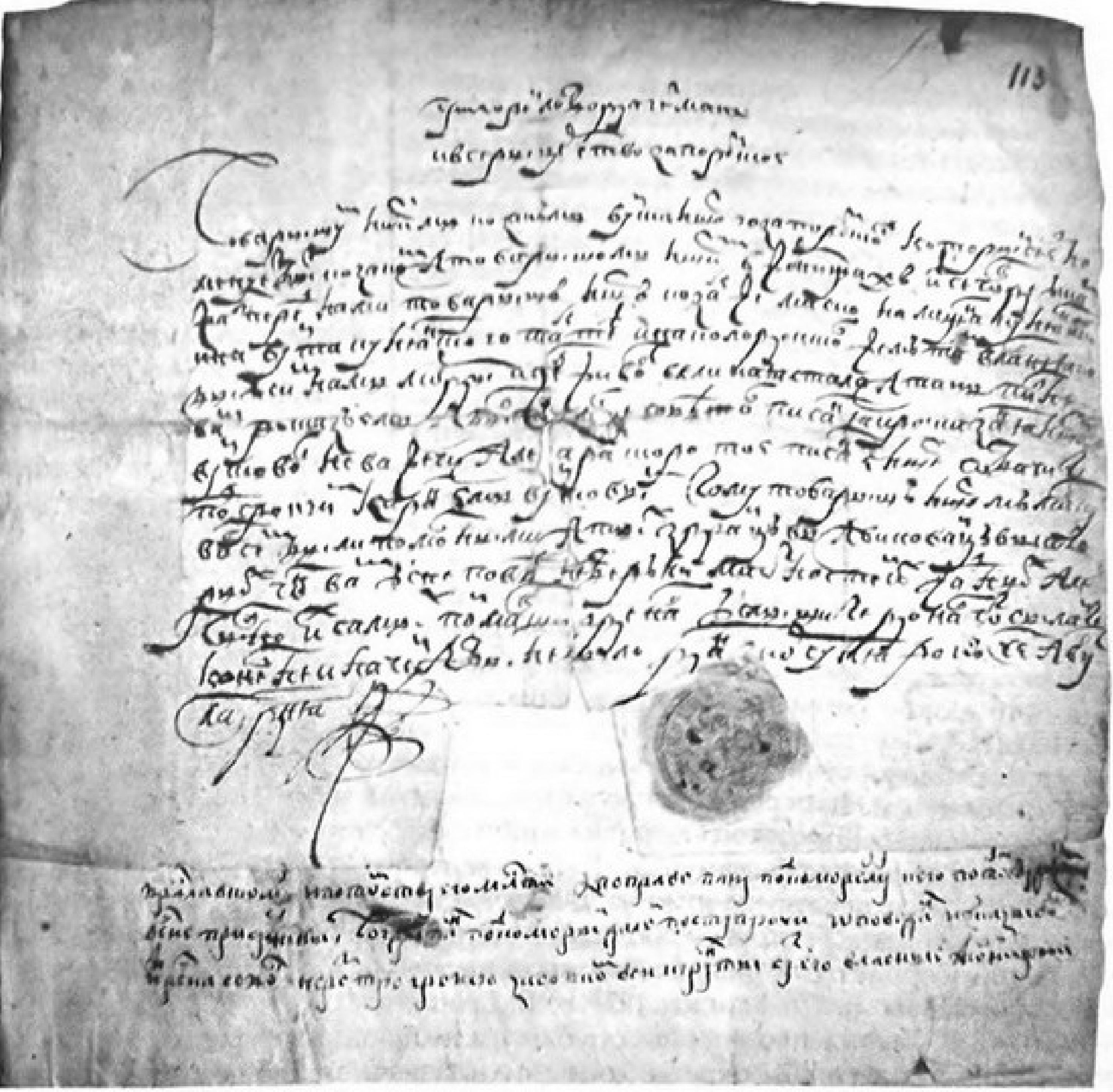

Фрагмент універсала Г. Лободи до усіх запорожців та козаків з Жорниць від 31. VIII 1595 р. з військовою печаткою Війська Запорозького

лениими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або бойовому посту".

У публікації, що розглядаємо, вміщено реконструкцію запорозької військової печатки 1595 р. роботи художника М. Ткаченка. Він вважав за потрібне поліпшити форму літер порівняно з тими, які збереглися в оригіналі, сміливо змінив конфігурацію внутрішнього та зовнішнього кілець печатки, сконструював козаку двоярусну шапку, а також домалював під полами жупана шаровари.

В. Грабовецький та В. Гавриленко виходили з того, що зображення на печатці озброєного козака пояснюється традицією, адже, мовляв, "саме таким був герб За-

порозької Січі, наданий їй у 1576 р.". Вони схильні відносити цю печатку до "державних печаток України". Водночас автори публікації називали її "гетьманською", або ж "печаткою гетьмана Григорія Лободи", тобто, їх не бентежило, що зміст напису на печатці не давав підстав для таких висновків. На думку дослідників, слово "копія" у написі на печатці "коп[ня] воиск[а] [за]порозького" є "синонімом слова печать". Причому наявність у зазначеному написі терміну "копія" вказує на невідомий досі вид гетьманських печаток, що ними, гадають дослідники, "користувалися за межами Запорізької Січі"[21].

У статті В. Гавриленка, яка присвячена дослідженню печаток Війська Запорозького (1993), повторено наведено вище думку. Щоправда, автор оминув припущення, згідно з яким слова "копія" (яке зустрічається у написах на запорозьких печатках) та "печатка" — синоніми. Натомість він наголосив, що слово "копія" на запорозьких печатках "вказує на окремий різновид козацьких печаток, а саме — на Малу печатку Запорозької Січі. Напевно Велика печатка зберігалась на Січі, а для потреб похідної канцелярії робились її копії". Причому автор тішить себе надією, що "Велика державна печатка Запорожжя з кінця XVI — початку XVII ст." таки буде знайдена. В. Гавриленко наполягає на тому, що так звані печатки запорозьких гетьманів, у тому числі ті, якими користувалися Г. Лобода, Г. Василевич, С. Кішка, П. Сагайдачний, М. Дорошенко, як за своїми функціями, так і зовнішніми ознаками цілком відповідали "вимогам державної печатки". Дослідник наводить щодо цього такі аргументи: "По-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладались. Гетьманськими печатками скріплялись послання Війська Запорозького до польських королів, московських царів, кримських ханів, російських воєвод, канцлера і коронних гетьманів Речі Посполитої, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали. По-друге, на всіх без винятку печатках гетьманів наявний герб Війська Запорозького — козак з мушкетом на плечі і шаблею. По-третє, хоч ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен з них намагався мати власний сфрагістичний клейнод, але відомі використання печаток попередників")[22]. Такі ідеї цей автор обстоює також у деяких інших своїх працях[23].

Як бачимо, В. Гавриленко відносить до державних печаток і ті, які є на листах запорозьких гетьманів кінця XVI — перших десятиліть XVII ст., причому на тій підставі, що їх прикладали до певних документів, адресованих різним тогочасним володарям та сановникам; на цих печатках був герб Війська Запорозького із зображенням озброєного козака; виготовлення печаток ініціювали запорозькі гетьмани по отриманні булави, або ж вони користувалися печатками, отриманими у спадок від своїх попередників.

Щодо останнього, то бажання новообраного гетьмана мати нову печатку або ж користуватися старою безперечно було суб'єктивним фактором, який за визначенням жодним чином не міг вплинути та політичний та юридичний статус цієї печатки. Зображення козака з мушкетом та шаблею в гербі Війська Запорозького,

---

[21] *Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Зазнач. праця. — С. 204–208.

[22] *Гавриленко В.* Печатки Війська Запорозького — невід'ємний атрибут української державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 135–137.

[23] *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності. — С. 2–3.

утім, як і будь-яке інше геральдичне зображення, саме по собі не могло служити засобом легітимації та показником політико-правового рівня тієї чи тієї владної інсигнії. Водночас, незалежно від геральдичних особливостей герба як інституційної емблеми Війська Запорозького, його наявність на запорозькій печатці додатково окреслювала її найвищий інституційний статус.

Є чимало достатньо фактів, що підтверджують практичне використання цієї печатки в актах вищої влади Війська Запорозького, які стосувалися насамперед представників козацького стану, а також документах, адресованих державним інституціям і сановникам Речі Посполитої та інших країн. Тобто, сфера використання запорозької печатки феноменологічно відповідає рівню політико-правової документації, скріпленої державними печатками тогочасних країн.

Однак чи було Військо Запорозьке однією з європейських держав? Наявні джерела дають підстави зробити висновок, що до середини XVII ст. сформованої та політично легітимної Козацької держави в Україні не існувало. У час, що розглядаємо, Військо Запорозьке являло собою самовстановлену форму станової козацької автономії, причому з неповним контролем вищої запорозької влади над волосним козацтвом, тобто тим, яке мешкало на волості — заселених територіях українських земель, де, як уже зазначено, були місцеві органи державної влади Речі Посполитої. Якщо землі Запорожжя виявилися закріпленими за козаками згідно з правом "меча" та звичаю, "старовини" (що, до речі, фактично визнавав і політичний режим Речі Посполитої), то на волості, насамперед пасі земель, прилеглих до водної артерії Дніпра, посідання козаками цієї території трималося лише на факті фактичного проживання, головним чином самозахопленні земель (так звана займанщина), а також спроможності запорозької спільноти обстоювати на практиці своє "місце під сонцем".

Прикметно, що польська влада не вбачала жодної трагедії у тому, що на запорозьких листах були козацькі печатки. Адже, наприклад, король, який отримував такі листи від гетьманів Війська Запорозького (яким він, траплялося, надавав булаву та інші клейноди), не сприймав їх як послання від суверенних або ж васальних володарів. Насправді запорозька печатка у таких випадках поставала як властивий правовій культурі і практиці Речі Посполитої елемент діловодства та канцелярської практики: була юридичною формою засвідчення автентичності і правосильності документа, а також політико-правовим атрибутом та символічним "знаком" станової інституції, що його видала. Щодо цього запорозька печатка не відрізнялися, приміром, від магістратських печаток.

Насправді до середини XVII ст. ані Військо Запорозьке, ані, тим паче, Запорозька Січ, у якої, за твердженням В. Гавриленка, було аж дві державні печатки — Мала та Велика, політично не стояли в одному ряду з державами тогочасного світу. Водночас сформована запорожцями в межах Речі Посполитої станова владна піраміда з її найвищими республіканськими політичними інститутами (загальна козацька рада та гетьманська влада) вельми активно використовувала владний інструментарій тогочасних держав, як-от — стягнення тих чи тих податків з "підданих", підтримання доцільного з точки зору влади правового режиму тощо. Загалом, де факто козацький соціальний, політичний та військовий устрій, витворені запорозькою спільнотою економічний уклад і система станово-корпоративної влади з її реальною практикою урядування та управління в різних сферах суспільного життя, так чи інакше мали державотворчий вимір.

З огляду на викладене вище, можна дійти висновку, що розглядати військові печатки Війська Запорозького наприкінці XVI — у перші десятиліття XVII ст. як державні є невиправданою модернізацією. Прикметно, що в офіційних паперах, котрі вийшли із запорозької канцелярії, можна зустріти козацьку самоназву печаток, відбитих на до запорозьких документах: "Військова Печатка"; "Військова печатка" (Pieczęć Woyskowa; Pieczęć woyskowa)[24]. Загалом, з огляду на тогочасні історичні реалії та стадію політичного буття Війська Запорозького, його печатку в певному сенсі можна визначити як протодержавну.

Щодо гіпотези про Малу та Велику печатки Запорозької Січі, а також сподівання знайти її різновиди, то вони, судячи з усього, безпідставні. Якщо у Війську Запорозькому справді була так звана Велика печатка, то в листах запорозьких гетьманів, у яких порушувалися перед представниками польської влади ті чи інші важливі для козаків питання, поза всіляким сумнівом фігурувала б саме ця печатка. За наявності Великої печатки проставляти на запорозьких документах Малу печатку вочевидь означало б демонструвати цим якщо не зневагу, то, принаймні, не надто велику шану до своїх адресатів. Тим часом в усіх таких листах запорожців фігурує печатка, у коловому написі якої є слово "копія". Можна стверджувати, що воно не має вказівок на якийсь дублікат або зменшену копію "Великої" печатки Війська Запорозького. *Латинське слово* ***cōpia*** має різні значення. Напевно при складенні напису (легенди) запорозької Військової печатки було використано те значення слова ***cōpia***, що воно має як військовий термін, а саме: ***військо*** (copiae peditum equitumque (equestres pedestresque) — піші і кінні війська; copiae urbium — міські гарнізони; navālis cōpia — флот, кораблі)[25].

Звідси випливає висновок, що слово "копія" в написі на печатці "**коп[ия] воиск[а] [за]порозького**" може означати "військо". Отож, зазначений напис при перекладі його на сучасну українську міг би набути такого варіанту: "Військо Війська Запорозького". Взявши ж до уваги те, що козаки розглядали свою печатку як "Військову печатку", а запорозькі зверхники у своїх універсалах оголошували владні розпорядження під "військовою ласкою" і "військовою карою"[26], то слово "копія" у написі "**коп[ия] воиск[а] [за]порозького**" очевидно означало вищу владу Війська Запорозького. Відтак можлиий наступний варіант тлумачного перекладу цього напису: "Військова влада Війська Запорозького". Проте при перекладі подібних написів, потрібно, як видається, виходити не з припущень, а подавати термін, про який йдеться, так, як у джерелі — "копія". Тим більше, що у другій половині XVII – XVIII ст. він міг сприйматися як синонім слова "печатка", принаймні слово "копія" зустрічається в написах деяких міських печаток цього часу[27].

---

[24] Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // Biblioteka Czart. — Rkps. № 206. — S. 554, 558, 569,561.

[25] *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. — М., 2005. — С. 200.

[26] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem, w r. 1632, misiąca Grudnia. — S. 26.

[27] *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог. — Львів; Чернігів, 1995. — С. 15.

Військова печатка Війська Запорозького 1595 р.

Вивчення оригіналу печатки на універсалі Г. Лободи від 31 серпня 1595 р.[28], дало можливість детальніше визначити її особливості. Отже, діаметр її зовнішнього кільця становить близько 27 мм, а внутрішнього — 18 мм. Зображення козака на паперовому відбитку нечітке. Через це зробити абсолютно точні виміри його постаті достатньо важко. По вертикалі можна вирізнити такі найважливіші параметри зображення запорожця: його висота від підошов до верху шапки становить 13 мм; від підошов до низу жупана — 2 мм; від цього місця до пояса — 5 мм (товщина пояса — 0,05 мм); від підошов до правого ліктя — близько 8 мм; голова із шапкою — 2 мм; шия — близько 0,6 мм. По горизонталі зображена на печатці постать має такі пропорції: ширина розвернутої вправо правої стопи — близько 1,5 мм; жупана у нижній його частині — 5,5 мм; талії — 2,5 мм; відстань між ліктями зігнутих рук — 7 мм, ширина голови з шапкою — 2 мм. Відтиск шаблі від краю руків'я до кінця клинка (його вістря не видно) простежується приблизно до 7 мм, мушкета (як гадано можна визначити озброєння козака) від приклада до кінця ствола — орієнтовно на 0,6 мм.

Симетрію напису та всього зображального ряду печатки, що розглядаємо, визначає умовна вертикаль, утворена поділовим хрестиком з рівними сторонами (2x2 мм) та розміщеною під ним фігурою козака. Причому цю вертикальну композицію облямовують кількома симетричними акцентованими смутами або полями вигадливі згини ліній, що ідуть від центру до периферії печатки. Перше таке своєрідне облямування творить енергійний жест розставлених у ліктях рук козака. Правою рукою він тримає перед собою шаблю: руків'я лежить дещо нижче талії, а оголений клинок проходить орієнтовно через ліве стегно, вище коліна. Положення, що його займає ліктьова частина лівої руки, точно з'ясувати складно. Судячи з усього, кисть лівої руки підтримує приклад покладеної на ліве плече ручної вогнепальної зброї.

Друге, суто декоративне, облямовуюче поле навколо постаті козака постало у вигляді гербового щита (картуша). Його утворює вигадливий рослинний орнамент, який ніби виростає з одного стебла з-під ніг козака на два боки — парними напівскрученими листками, що сягають приблизно рівня грудей. Ще один такий орнаментальний пучок "росте" своїми листками-завитками від голови до долу, сполучаючись з нижніми елементами орнаментальної композиції, що створює враження руху.

Нарешті, ці декоративні прикраси гербового щита облямовує внутрішнє кільце печатки. Причому його кінці у верхній частині напису розриваються, сполучившись зліва від глядача з останньою літерою *о* у слові "запорозького", а зправа — з літерою *о* у слові "копия". Відтак виникає абрис своєрідної круглої колби, або горщика, конфігурацію вінчика якого (вигнутого назовні) визначає форма двох літер *о* (розміри останніх 2 мм по ширині та 2,5 мм по висоті). У горловині цього "горщика" розташовано поділовий хрестик, а також літеру *к* (у нижній частині вона сягає 2 мм, вгорі — 2,1 мм, по висоті — 2,1 мм), що входить до слова "копия". Завдяки

[28] Універсал запорозького гетьмана Г. Лободи, 31.VIII 1595 // ЛНБ. Відділ рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. II. 4048. — Арк. 113.

такому художньому рішенню уся композиція набуває врівноваженості, симетричності та цілісності.

Печатка, що її розглядаємо, дає й певне уявлення про костюм козака. Як можна судити, він і справді одягнутий у довгий жупан (нижче пояса якого простежуються тканинні складки), поли якого помітно нижче колін. З-під одягу видно взуття — вочевидь чоботи. Сказати щось певне про головний убір складно. Із зображення випливає, що він доволі масивний, кулеподібний, можливо, з деяким загостренням вгорі.

Напис на печатці "коп[нм] воиск[а] [за]порозького", який вміщено між її внутрішнім та зовнішнім кільцями, зроблено літерами своєрідної геометризованої форми. Приміром *о* подекуди нагадує паралелограм, буква *г* є майже копією відповідної сучасної друкованої літери (верхня її частина складає 2,0 мм, по вертикалі — 2,1 мм), щоправда зі скошеним під гострим кутом закінченням верхнього елемента графеми. Утім, деякі літери в написі наповзають одні на одних (у слові "запорозького" це восьма, дев'ята та десята літери), інші — "лежать" щодо перпендикуляра, утвореного уявним радіусом, проведеним від центра кола.

Невідомо, як відбулася легітимація цієї печатки: чи були задіяні якісь процедури її узаконення з боку центральної влади Речі Посполитої, чи запорозька канцелярія надала їй чинності явочним шляхом, тобто публічним використанням в офіційних документах Війська Запорозького, які підписував запорозький гетьман. Той факт, що напис на печатці зроблено українською мовою (з нього, окрім іншого, стає зрозумілим: слово ***Запорозкое***, що фігурує у багатьох документах кінця XVI — першої половини XVII ст., насправді вимовляли з пом'якшенням *з* у третьому складі), свідчить про виготовлення початкової матриці українським майстром. Про це сигналізує також напис на печатці, про що докладніше йтиметься нижче.

Звісно, що гравер зобразив козака озброєним невипадково. Оголена шабля у його правій руці вочевидь символізувала рицарську честь запорожців. Козак на печатці, який прибрав позу воїна, котрий вийшов на лінію бою з вийнятою з піхв шаблею, напевне демонстрував також рішучість та готовність дати відсіч ворогам, а його мушкет уособлював воєнну міць Війська Запорозького.

Ймовірно, ця запорозька печатка була загублена, або стала воєнним трофеєм польських каральних військ при розгромі козацьких повстанців у червні 1596 р. на р. Солониці. Відомо, що напередодні розгрому козаків Г. Лободу було вбито, гетьманом замість нього став Криштоф Кремпський. За одними відомостями, новий запорозький гетьман з частиною козаків вирвався з обложеного табору. За іншими відомостями, його відпустили поляки після прийняття присяги. Згідно з повідомленням Рейнольда Гейденштейна, трофеями польського війська стали гетьманська булава, кілька корогв, в тому числі наданих запорожцям німецьким імператором Рудольфом II, срібні "котли", тобто литаври — також подарунок імператора козакам, 21 справна гармата тощо[29].

[29] *Hejndensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Petersburg, 1857. — S. 377; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 214–218.

Військова печатка 1595–1603 рр.

Хоча Р. Гейденштейн не назвав серед цих трофеїв військову печатку Війська Запорозького, однак козакам таки довелося з нею попрощатися. На це вказує той факт, що новий запорозький гетьман Гнат Василевич невдовзі почав користуватися новою печаткою. Прикметно, що цей гетьман вже у серпні 1596 р. спорядив своїх послів до короля[30].

Навряд чи запорозькі посли обговорювали у Варшаві питання про нову запорозьку печатку. Адже ще до того, як вони прибули у польську столицю, Г. Василевич вже просталяв нову військову печатку на своєму листі. Тобто, видається достатньо очевидним, що запорожці самостійно запровадили цю нову інсигнію замість старої. Причому нею користувалися також наступники Г. Василевича на гетьманському посту. Про це свідчить подібність, власне тотожність, відбитків печаток на листах запорозьких гетьманів: Гната Василевича до всієї шляхти загалом від 10 серпня 1596 р.; Самійла Кішки до Яна Замойського від 1 серпня 1600 р. та 31 березня 1601 р.; Гаврила Крутневича до Я. Замойського від 9 листопада 1600 р., 30 травня 1603 р. та з невстановленою датою ("в понеділок"). Відбиток цієї печатки є також на універсалі Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22 травня (1 червня) 1603 р.[31].

Ідеться про паперово-воскові відбитки, виконані металевою матрицею військової печатки (в листі Г. Василевича — під підписом, віск зелений; у решті листів — на останньому аркуші біля адреси, віск червоного кольору). З часом віск викришувався, однак на паперовій кустодії зазвичай зберігався принаймні частково відбиток матриці. Отож, порівняння відбитків на паперових кустодіях (певною мірою і на восковій підкладці) показало, що у перелічених вище листах їх виконано однією матрицею. Про це свідчить, зокрема, той факт, що розміри внутрішнього та зовнішнього кілець печаток однакові, а також збігаються ті деталі напису та зображення, що збереглися і які можна порівняти.

Так, на залишках воскового відбитка печатки у листі Г. Василевича від 10 серпня 1596 р. збереглося кілька літер та їхніх фрагментів навколо потовщення, що, як можна припустити, було поділовим хрестиком. Якщо на цей пошкоджений напис, висота уцілілих літер в якому становить близько 2 мм, накласти скалькований відбиток порівняно добре збереженої печатки у листі Г. Крутневича до Я. Замойського від 9 листопада 1600 р., то можна переконатися, що літери на печатці 1596 р. точно накладаються на фрагмент напису по колу на печатці 1600 р.: "зкого копиж" (тобто, "запорозкого копиж"), те саме стосується поділового хрестика. Зазначений збіг тим більше прикметний, оскільки, як уже зазначено, напис зроблено по колу,

30 *Hejndensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Petersburg, 1857. — S. 377; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 217, 218.

31 Г. Василевич до Я. Замойського, 10.VIII 1596 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 26; С. Кішка до Я. Замойського, 1.VIII 1600 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 153. — S. 5; 31.III 1601 // Ibid. — AZ. — Rkps. № 802. — S. 6; Г. Крутневич до Я. Замойського, 9.XI 1600 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 153. — S. 6; Без дати // AGAD. — AZ. — Rkps. № 153. — S. 14; Військовий лист (універсал) Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря з підтвердженням їхнього права на Білоберезькі та Пивські уходи, 22.V(1.VI) 1603 // Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. — Інв. № АЛ — 638.

Відбиток військової печатки на військовому листі (універсалі) гетьмана Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V (1.VI) 1603

Відбиток військової печатки на листі Г. Крутневича до Я. Замойського, 9.XI 1600

і, відповідно, відстань між літерами в нижній частині графем менша, аніж у верхній. Тим часом в обох зазначених відбитках печаток ці параметри ідентичні, приміром, у слові "**копиѧ**" відстань між лівими елементами *к* та *и* внизу становить близько 4,5 мм, вгорі — 5 мм; між лівим елементом першої літери *о* в фрагменті "**зкого**" та правим елементом *о* у слові "**копиѧ**": внизу — близько 14 мм, вгорі — 16 мм.

Отже, є підстави стверджувати, що принаймні від початку серпня 1596 р. і до початку XVII ст. у Війська Запорозького у вжитку була одна і та сама військова печатка. У спеціальній літературі можна зустріти її описи. Йдеться насамперед про опис відбитка печатки на універсалі Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22 травня (1 червня) 1603 р., зроблений І. Ситим, який представив також її графічну реконструкцію. За спостереженням дослідника, ця печатка "кругла, діаметр 28 мм, паперово-воскова, вміщена на звороті першого аркуша, відбиток зроблено через вирізаний з другого аркуша клаптик паперу у вигляді прямокутника. Зображення: козак у довгому жупані, на правому боці у широких піхвах шабля, на правому плечі він тримає рушницю, над цим же плечем виступає якийсь предмет, на голові кругла шапка. Між двома колами йде напис "**+ копиѧ воиска запорозкого**". Є втрати у лівій частині зображення.[32].

Оскільки цей опис печатки та її графічна реконструкція зроблені на основі не надто якісного відбитку, то, звісно, для автора неможливо було уникнути певних гіпотетичних припущень. Тим часом порівняно з цією сфрагістичною пам'яткою більш задовільним є відбиток печатки, що зберігся на листі Г. Крутневича до Я. Замойського від 9 листопада 1600 р. Спираючись на нього, а також на інші відбитки цієї печатки 1596–1603 рр., які дійшли до наших днів, подамо її опис. Попередньо зазначимо, що між цією печаткою та печаткою на універсалі Г. Лободи 1595 р. простежується безсумнівний зв'язок як у написі, так і зображенні козака. Водночас між ними існують також істотні відмінності.

Отже, зовнішнє кільце зазначеної "нової" круглої (паперово-воскової) запорозької військової печатки становить до 28 мм, а внутрішнє — до 20 мм. Контури кілець мають форму скрученого шнура завтовшки до 1 мм. Уміщений між ними по колу напис такий: "**копиѧ воиска запорозкого**". Неважко переконатися, що граматично цей

[32] *Ситий І.* Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак, 1995. — Число 9 (лютий). — С. 3.

Автограф П. Сагайдачного 1622 р.

напис дещо відрізняється від напису на попередній запорозькій печатці (запорозко-го / запорозького). Елементи графем загалом доволі симетричні, з вивіреними кутами. Відстань між літерами у словах більш-менш збалансована, що створює враження цілісно скомпонованого напису. Те, що порядок слів у наведеній фразі має бути саме такий, пояснюється наявністю поділового хрестика після слова "запорозкого" і перед "воиска". З напису на цій печатці неважко переконатися в хибності тверджень тих дослідників, які доводили, що, мовляв, копиѧ "зовсім не придатне для запорозької печатки канцелярське слово", відтак його потрібно читати *коша*, а також, що напис на печатці XVII ст. "прямим цивільним шрифтом, установленим тільки на початку XVIII ст." — насправді є результатом недобросовісного копіювання художниками пізнішого часу[33].

Ключовою композиційною деталлю, що визначала симетрію як напису, так і зображення на військовій печатці середини 1590-х – початку 1600-х років, є щільно втиснутий у простір між зовнішнім та внутрішнім кільцями печатки поділовий хрестик, форма якого нагадує мальтійський, або ж традиційний козацький хрест[34] (та-

---

33 Ф о м е н к о В. Г. Зазнач. праця. — С. 153.

34 На сьогодні дослідникам відомі вельми багато видозмін хреста як християнського символу, зокрема, "св. Андрія (косий хрест), св. Антонія (нагадує грецьку літеру «тау», утворений накладанням вертикальної балки на горизонтальну; латинською мовою він зветься «crux commissa» — хрест з'єднаний), Святого Духу (подвійний хрест із 12 роздвоєними кінцями, які символізують дванадцять плодів Святого Духу), грецький (лат. «crux quadrata» — хрест рівнораменний), єрусалимський (чотири хрестики розміщені поміж раменами великого хреста), костьольний (чотирираменний хрест, кінцівки якого закінчуються трилисником), латинський (лат. «crux immissa» — хрест пересічений, тобто чотирираменний хрест, нижнє рамено якого

Відбиток військової печатки на листі П. Сагайдачного до К. Радзівілла, 13(23).І 1622

кої форми хрест зустрічається, зокрема, на козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., що збереглися до наших днів). Під ним, у межах внутрішнього кільця відбитка, зображено озброєного запорозького козака, який стоїть. Його силуету надано геометризованих форм: підняті горизонтально в передпліччі й опущені майже під прямим кутом у ліктьовій частині руки у поєднанні з вертикаллю голови та прямого тулуба, який продовжують дві паралельно поставлені ноги. Зображення стоп на печатках не збереглося. Вони слабко простежуються і на відбитку печатки, наявному у військовому листі (універсалі) 1603 р. Г. Крутневича, що зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарнавського[35]. Загалом, геометризовані форми постаті козака творять Т-подібну, або хрестоподібну фігуру. Причому її перетинають дві паралельно зорієнтовані одна відносно одної діагоналі, утворені шаблею та ручною вогнепальною зброєю (тип цієї зброї спробуємо визначити нижче, тим часом умовно називатимемо її рушницею).

Щоб скласти певне уявлення про пропорції цього зображення, наведемо деякі найважливіші його співвідношення по вертикалі (знизу догори): від поли жупаноподібного одягу до кисті правої руки, що підтримує край приклада рушниці — близько 5 мм; від цієї точки до лінії плеча — 4,5 мм; звідси до кінця округлої шапки — 5 мм; від шиї до нижнього краю шапки — 2 мм; шапка — 1,5 мм (при ширині 2 мм); від низу лівої поли до краю середини хрестовини шаблі — 6 мм, від цієї точки до кінця рушниці — до 6,7 мм. Основні співвідношення по горизонталі: ширина жупана внизу — близько 5,5 мм, ширина талії — 1,5 мм, ширина обличчя — 1,2 мм (на ньому можна помітити лінії та опуклості, що нагадують прямий ніс та клиноподібну бороду, однак стверджувати про це напевне не можна). Загальна довжина шаблі, що вкладена в піхви, від кінця останніх до кінця її верхів'я становить близько 13 мм; довжина хрестовини — до 3,5 мм; довжина руків'я — 3 мм; довжина

значно більше за інші), мальтійський (чотирираменний хрест з розширеними кінцівками), папський (потрійний: на вертикальну балку накладено три горизонтальні), патріарший (у геральдиці має назву лотаринзького: подвійний, кожне рамено, окрім нижнього, закінчується трилисником), православний (потрійний, зі скісною нижньою балкою" (*Перкун В.* "...І печаткою стверджую". З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – XX ст.). — К., 2002. — С. 45–46.

35 Зображення цієї печатки вміщене (чомусь уверх ногами) у виданні: *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; Київ, 1999. — С. 94, а також є у публікації *І. Ситого*: Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. — С. 148. У графічній реконструкції печатки, що її зробив І. Ситий, стопи козака розвернуто в сторони, що вочевидь відповідає природній позі людини, яка стоїть. Водночас порівняння цієї реконструкції з фотокопією печатки, що є на листі Г. Крутневича до Я. Замойського від 9 листопада 1600 р., виявляє неточності, яких автор припустився при відтворенні пози козака, а також вигляду і положення його зброї.

рушниці від краю приклада до кінця ствола — 11,5 мм.

Відбиток військової печатки на листі запорозького гетьмана А. Гавриловича до коронного підканцлера Т. Замойського, 4.IX 1632

Отже, зображеного на печатці козака в анфас скомпоновано так, що над його шапкою проглядається поділовий хрестик. Напевно це було зроблено не стільки з естетичною метою — хрестик ніби подовжує постать козака та надає їй монументальності, як із символічним підтекстом: той, хто стоїть під хрестом, є воїном, над яким Боже благословення, це християнський воїн, готовий захищати свою віру та Церкву від ворогів. Упадає в очі, що порівняно з військовою печаткою Війська Запорозького попереднього часу, на печатці 1596 – початку XVII ст. так званий грецький хрест змінено на мальтійський, або ж козацький (схожі за формою хрести зустрічаються на козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.). Можливо, це пояснювалося прагненням наголосити ще й на рицарському статусі запорожців. У полі печатки зник вигадливий рослинний орнамент гербового щита. Вона набула більш строгих та лаконічних форм також завдяки замкненню внутрішнього кільця, що усунуло ефект круглого посуду з випуклим назовні вінчиком.

Судячи з усього, через поразку 1596 р. козацького повстання, запорозькі політики, які не хотіли, щоб польська влада сприймала їх у публічній сфері як таких, котрі й надалі готові кидати виклик та конфронтувати, воліли мати менш войовниче зображення козака на своїй новій військовій печатці. Відтак цей козак на ній хоча і зберіг позу з розставленими ліктями, однак "вклав" шаблю у піхви, спрямувавши їх позад себе, а також, як буде показано нижче, "заховав" за спину вогнепальну зброю.

Отже, на другій із відомих нам з джерел військових печаток Війська Запорозького, козак звів руки у передпліччі та зігнув їх у ліктях, що нагадує позу птаха, який сушить крила. У цьому жесті, що введений у символіку володіння зброєю – холодною та вогнепальною, вочевидь відобразилася ідея приготування (готовності) до бою з ворогами. Права кисть руки козака тримає край приклада рушниці, що навкоси закинута через плече за спину — її ствол виглядає між головою та лівим плечем під кутом близько до 45°. Неважко здогадатися, що в такому положенні цю зброю неможливо утримати однією долонею за край приклада — незалежно від того, чи б вона за спиною, чи на грудях. Відомо також, що доволі важкий мушкет козаки носили в похідному положенні не за спиною, а поклавши його на плече – якщо існувала потреба продемонструвати свою бойову готовність (таким було положення зброї і перед виконанням прийомів стрільби)[36]. Зокрема, це підтверджує зображення козака на запорозькій печатці пізнішого часу.

[36] Як можна судити, козаки могли носити ручну вогнепальну зброю також у спеціальних шкіряних футлярах, трубчата частина яких вміщувала ствол, а лійчасто розширена частина –

Тим часом при уважному вивченні відповідного зображення середини 1590 — початку 1600 років на ньому можна помітити доволі чітку, випуклу, невеликої ширини смугу, що навкоси проходить через груди: від краю лівого плеча вниз до правого боку, дещо вище талії. Ймовірно, це не що інше, як плечова портупея. У ті часи на ній носили, зокрема, аркебузи та карабіни. Їх чіпляли до неї за допомогою спеціального кріплення, яке складалося з металевого кільця, "карабіна" та скоби[37]. Відтак можемо припустити, що на запорозькій печатці, яку розглядаємо, зображено не мушкет, а, напевно, аркебуз або ж, що вірогідніше, — карабін[38].

Лівою кистю руки козак стискає руків'я шаблі, що припасована до пояса зліва. Її розвернуто під прямим кутом стосовно глядача. Добре видно хрестоподібну ґарду, частину піхов шаблі, які заходять за спину і виринають з-за правої поли жупана чималим вигнутим догори кінцем. Таке положення шаблі вказує на те, що вона таки припʼята до пояса. Бо інакше козак вочевидь тримав би оголену шаблю правою, а не лівою рукою і не ховав би зброю за спину.

Козацька сфрагістика та геральдика 1620-х – 1630-х років

Чи залишилася ця військова печатка у Війську Запорозькому після 1603 р., невідомо, оскільки упродовж кільканадцяти років по тому в джерелах не виявлено якихось матеріалів з козацької сфрагістики. Тільки від початку 1620-х років і до часів козацького повстання 1637–1638 рр. в джерелах збереглися ряд відбитків військових печаток на листах та деяких інших документах, які дають уявлення про особливості тогочасної запорозької сфрагістики. Йдеться, зокрема, про листи Якова Бородавки до Криштофа Радзівілла від 28 квітня 1621 р.; Петра Сагайдачного до К. Радзівілла від 13 січня 1622 р; Богдана Конші до К. Радзівілла від 28 січня 1623 р., Михайла Дорошенка до Томаша Замойського від 20 травня 1623 р. і 17 лютого 1626 р.; Івана Сулими до К. Радзівілла від 29 грудня 1628 р.; Івана Петражицького до Т. Замойського від 22 лютого та 31 травня 1632 р.; Андрія Гавриловича до Т. Замойського від 22 лютого та 4 вересня 1632 р., 6 січня 1633 р.; Інструкцію запорозьким послам Богушу Гудковичу, Яцьку Савичу та Григорію Нужному до короля Сигізмунда III від 30 лис-

---

замок та приклад. До таких футлярів кріпили широкі ремені, щоб можна було носити їх за спиною (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 244).

37 *Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. — М., 2006. — с. 45; Иллюстрации: "Конные аркебузиры XVII в."; "Крепление карабина к плечевой портупее посредством колец, "карабинов" и скобы. XVII в. — После с. 72.

38 У ті часи карабін являв собою тип короткоствольного озброєння кінноти. Під час розкопок на місці Берестецької битви 1651 р. виявлено, зокрема, карабін із залишками ложа без приклада. Довжина ствола його дорівнює 79 см, калібр 12 мм. Цей карабін оснащено простим прицілом з мушкою та ударно-кремінним замком. Ще один знайдений карабін мав ствол довжиною 82,5 см, калібр 10 мм, був також оснащений прицілом з мушкою *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 243.

топада 1636 р.[39] Аналогічну печатку використовував також Ілляш Караїмович, про що свідчить його лист до Миколи Потоцького від 23 лютого 1638 р.[40]

Відбитки печаток на перелічених документах різні за якістю виконання та станом збереження. А проте зіставлення їхніх розмірів, вивчення уцілілих деталей напису, облямування, а також представленого на них зображення козака дало можливість зробити висновок, що усі ці відбитки зроблено однією матрицею. Отже, якою була військова печатка Війська Запорозького у 1620-ті — 1630-ті роки? Насамперед зазначимо, що вона являла собою доволі правильне коло із зовнішнім кільцем у формі скрученого шнура діаметром близько 30–31 мм, подібної форми внутрішнім кільцем діаметром до 22 мм та написом між ними: "воиска запорозкого копиѧ". Товщина "шнура" обох кілець становить близько 1 мм, таким самим є "крок" окремих витків спіралі цього колового обрамлення.

Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича "Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного". 1622 р.

Форми літер вельми подібні до тих, що на запорозькій печатці 1596 р. — початку 1600-х років. Проте інтервали між окремими літерами в обох написах різні. Так, якщо взяти за одиницю вимірювання ширину літери *п* у фрагменті слова **порозкого** (запорозкого) з напису на печатці 1596 р. – початку 1600-х років, то відстань між літерами у місці найбільшого зближення між сусідніми елементами графем буде приблизно такою: між першою та другою літерами — 0,4 від величини зазначеного модуля; другою і третьою — 0,4; третьою і четвертою — 0,36, четвертою і п'ятою – 0,36, п'ятою і шостою — 0,36, шостою і сьомою — 0,04, сьомою і восьмою — 0,04 (потрібно зазначити, що мінімальна відстань між літерами в останньому вимірюванні, тобто *г* та *о*, вочевидь пояснювалася технічною та естетичною доцільністю, адже і за сучасного набору верхній елемент літери *г* нерідко майже зливається у слові з наступною буквою). Аналогічні виміри напису на печатці 1620-х – 1630-х років такі: 0,4; 0,4; 0,02; 0,4; 0,2; 0; 0,02; 0,02. Як можна переконатися, таке розташування літер у

[39] Я. Бородавка до К. Радзівілла, 28.IV 1621 // AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 746. — S. 2; П. Сагайдачний до К. Радзівілла, 13(26).III 1622 // Ibid. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 804. — S. 3; Б. Конша до К. Радзівілла, 28.I 1623 // Ibid. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 844. — S. 2; М. Дорошенко до Т. Замойського, 20.V 1623 // Ibid. — AZ. — Rkps. №306. — S. 4; 17.II 1626 // Ibid. AZ. – Rkps. № 446. — S. 32; І. Сулима до К. Радзівілла, 29.XII 1628 // Ibid. — AR. — Dz. V. — Rkps. № 381 — S. 2; І. Петражицький до Т. Замойського, 22.II 1632 // Ibid. AZ. — Rkps. № 306. — S. 10; 31.V 1632 // Ibid. AR. — Dz. V. — Rkps. № 15344. — S. 9; А. Гаврилович до Т. Замойського, 22.II 1632 // Ibid. — AZ. — Rkps. № 306. — S. 11, 12; 4.IX 1632 // Ibid. AZ. — Rkps. № 306. — S. 13; 6.I 1633 // Ibid. — AZ. — Rkps. № 725. — S. 2; Інструкція запорозьким послам Б. Гудковичу, Я. Савичу, Г. Нужному до Сигізмунда III, 30.XI 1636 // Ibid. — AZ. — Rkps. №3036. — S. 120.

[40] *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 5.

слові є менш симетричне та зорово врівноважене порівняно з написом на попередній печатці.

В облямуванні внутрішнього кільця печатки 1620-х — 1630-х років зображено запорозького козака, який стосовно глядача марширує зліва направо в бойовій викладці. Якщо на запорозьких військових печатках попереднього часу між їхнім написом вміщено поділовий значок у формі хреста, що нависає над головою козака, то на печатці, яку розглядаємо, така деталь відсутня. На ній поділовий значок нагадує хрестик, або чотикутну зірочку із загостреними на кінці гранями. Причому він розташований між словами "копиѧ" і "воиска" приблизно на рівні (дещо нижче) руків'я шаблі, якою оперезаний воїн, тобто він крокує до цього хреста чи зорі. З такого розташування поділового значка стає зрозуміло, що поділений ним напис має такий порядок слів: "воиска запорозкого копиа".

Прикметно, що постать козака зорієнтована щодо напису так само, як на печатці середини 1590-х — початку 1600-х років, тобто, його голова зображена в проміжку між словами "запорозкого копиа". Ця обставина, а також те, що текст напису на обох печатках майже ідентичний і його літери схожі між собою за конфігурацією, доволі показові: вони вочевидь вказують, що при виготовленні нової запорозької печатки майстер орієнтувався на форму старої печатки.

Отже, козак впирається своїм головним убором у внутрішнє кільце печатки там, де над ним сходяться написані по колу слова "запорозкого копиа". Якщо від цієї точки умовно провести радіальну лінію через праву ногу запорожця (вона під час кроку ззаду), то ця лінія сягне протилежного боку крученого обрамлення внутрішнього кільця печатки і становитиме 19 мм. Такою ж завдовжки є і радіальна лінія, проведена від вершка шапки через підняту у кроці ліву ногу, стопа якої ледь не сягає внутрішнього кільця печатки. Талія проходить на відстані близько 10 мм від вершка шапки. Праву ногу видно з-під одягу, що нагадує жупан, близько на 4 мм, а ліву — 5 мм. Ширина поли жупана — близько 9 мм. Загальна довжина шаблі, що вкладена в піхви, від кінця останніх до кінця її верхів'я становить до 13 мм; довжина мушкета від кінця приклада до кінця ствола — 9,6 мм.

Головний убір важко ідентифікувати, він ширший за голову, напевно частково зрізаний лінією внутрішнього кільця печатки. На жупані (детальніше про його конструктивні особливості йтиметься нижче) чітко простежуються дві масивні вертикальні складки по боках на полах, а також посередині. Причому центральна складка піднімається вгору, позначаючи, очевидно, розріз одягу з ґудзиками. Довжина цього одягу сягає приблизно лінії колін. Судячи з того, що литки в козака зображено без помітних потовщень, а в стопах простежуються пласкі форми, то на ньому чоботи без підборів та з високими халявами, що заходять під поли жупана.

Постава козака пряма та сповнена сили. Він має "осину" талію, що підкреслює широкі плечі. Враження фізичної могутності воїна створює орієнтовна пропорція голови (якщо уявити її без головного убору) до тіла, що становить щонайменше 1 до понад 8,5 (зазвичай голова дорівнює приблизно 1/7 — 1/8 частині усієї висоти людини). Цьому ж служить динаміка зігнутої правої руки з дещо відведеним назад ліктем (створюється враження, що козак оперся нею собі в бік) у такт енергійному, візуально досить широкому кроку. Щодо останнього, то про це можна судити також з того, що відстань від задника правого чобота до носка лівого чобота становить близько 10 мм, тоді як основна горизонталь у верхній частині постаті — від краю

правого плеча козака до кінця мушкетного прикладу — лише дещо більше 7 мм. На лівому плечі у запорожця мушкет з широким прикладом, якого він підтримує лівою рукою. З протилежного від глядача — лівого боку козак оперезаний шаблею. Її руків'я з фрагментом видніється виглядає з-за постаті на рівні пояса, а внизу, за задніми полами жупана, бачимо довгі піхви з досить помітною кривизною.

Немає сумніву, що анонімний автор гравюри із зображенням козака, яку вміщено у книзі К. Саковича "Вірші" у геральдичній композиції "На Гербъ Силного Войска Е[го] К[оролевской] М[илости] Запорозкого", запозичив цей образ із запорозької печатки початку 1620-х років. Художник приділив увагу дрібним деталям зображення, зокрема промальовці рис обличчя: його козак має, серед іншого, тонкі, дещо закручені вгору та доволі довгі вуса. Цей гравер "одягнув" свого персонажа вочевидь за тогочасною модою, яка була також і в козацькому середовищі. Водночас він напевне виходив з власного розуміння соціальної престижності костюма, оскільки створював гравюру як ілюстрацію до панегіричного твору. Художник зробив запорожця вельми присадкуватим. Аби надати представницького вигляду своєму персонажові, він зобразив його в костюмі, одні предмети якого одягнуті поверх інших. Через це козак отримав пишні жіночі форми у нижній частині тулуба. Хоча його ноги розставлені при ходьбі, однак порівняно з постаттю на печатці він, радше, поволі човгає по горизонтальній поверхні, не відриваючи від неї підошов, аніж браво марширує.

Звісно, що незалежно від точності та майстерності гравера при відтворенні ним постаті козака за зразком зображення на запорозькій печатці, його твір, який має виразну авторську індивідуальність, є важливим історичним джерелом, в тому числі для вивчення тогочасного костюма. В геральдичній композиції, до якої входить названа гравюра, щодо останньої є пояснювальна епіграма:

На гербъ сильного войска Его Кор. мил.
Запорозкого.
Кгды мензтва запорозцовъ Кролеве дознали,
Теды за Гербъ такого имъ рыцера дали.
Который ото готовъ Ойчизнѣ служити,
За волность єя и свой животъ положити.
И якъ треба землею албо тыжъ водою:
Вшеляко онъ способный и прудкій до бою[41].

Як бачимо, К. Сакович насамперед наголосив на законному праві запорозьких козаків мати власний корпоративний герб, адже, доводив автор, його надала королівська влада, належно оцінивши їхні воєнні заслуги. Символіка цього герба для автора "Віршів" полягала в поєднанні рицарського та громадянського. Зображення козака-рицаря означало, отже, моральну чесноту рицарського громадянського

[41] *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Кор. Милости Запорозкого, Зложоныи презъ инока Касіана Саковича Ректора школъ Кіевскихъ въ Братствѣ. Мовленые отъ его спудеовъ на погребѣ того цного рыцера въ Кіевѣ, въ недѣлю проводную, року Божого, тисяча шесть сотъ двадцять-второго // *Голубев С.* История Киевской духовной академии. — К., 1888. — Вып. 1. Приложения — С. 17–18.

служіння Вітчизні та готовність пожертвувати власним життям заради її свободи, а також високий вишкіл та рицарські достоїнства воїна, спроможного сміливо, уміло та в швидкому темпі діяти як на суші, так і на воді. В кінцевому разі таке тлумачення розкривало зміст тези про "сильне Військо його королівської милості Запорозьке", яке має шляхетний герб.

Прикметно, що схоже тлумачення запорозького герба постає з історичного твору початку XVIII ст., автором якого був Григорій Грабянка. У ньому під заголовком "Вірші на герб Малоросійський" вміщено такі рядки:

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зріть в неволі нікого живого,
Бо відомо здавна — справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка[42].

Отже, як можна переконатися, Г. Грабянка вбачав символіку геральдичного зображення козака на гербі Війська Запорозького в тому, що воно для нього поставало уособленням спроможності та готовності боронити землю Вітчизни від будь-яких ворогів, а також стояти за свободу, в тому числі особи, як найвищу цінність.

Якщо символіку геральдичних віршів К. Саковича достатньо популярно розкрито для читачів-сучасників, то запорозька печатка являла собою насамперед зорову емблему або метафору і не мала тлумачної віршованої епіграми. В реальному житті рядовий козак, який, приміром, віз листа з відбитого на ньому запорозькою печаткою, напевно не надто переймався розгадуванням її символіки. Водночас він вочевидь не сприймав зображення на ній як побутову картинку, оскільки печатка була "знаком" реальної влади Війська Запорозького.

Напис на печатці тогочасною українською мовою "**воиска запорозкого копиа**" ("**війська запорозького копія**) є достатньо промовистим свідченням того, що козаки самі виготовили (замовили майстру) печатку, а не отримали її у подарунок від польського короля. Є достатньо доказів того, що діловою мовою в межах запорозької спільноти була українська (руська) мова, тоді як у контактах з представниками польської влади та різними сановниками Речі Посполитої козаки використовували польську мову. Звідси випливає, що вибором української (руської) мови для напису на такій важливій інсигнії Війська Запорозького, як військова печатка українські козаки окреслили горизонт своїх етнокультурних цінностей та орієнтацій. Причому за тогочасних умов їхнього історичного буття зазначений вибір так чи інакше мав певний політичний підтекст. Підтвердженням цього є і те, що, як уже зазначено, в написі "**воиска запорозкого копиа**" (ранні варіанти: "**копиѧ воиска запорозького**"; "**копиѧ воиска запорозкого**") немає прив'язки до політичної системи Речі Посполитої. Вод-

42 Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. *Р. Г. Іванченка*. — К., 1992. — С. 14.

ночас цей момент є обов'язковим у листуванні запорожців з офіційною Варшавою при означенні інституційної титулатури Війська Запорозького. Йдеться про граматичні конструкції на кшталт "Військо Його Королівської Милості Запорозьке", а в період безкоролів'я у Польщі — "Військо Речі Посполитої Запорозьке"[43]. Отже, є підстави стверджувати, що в представленій на печатках 1590-х – 1630-х років базовій титулатурі Війська Запорозького опосередковано відобразилося ідея політичної суб'єктності запорозької спільноти.

Після поразки козацького повстання 1637–1638 рр. запорожці втратили свої клейноди, в тому числі військову печатку ("знак козацького гетьмана... і булаву, і корогви... і комишини та печатки"), які, в кінцевому підсумку, були передані до рук урядового комісара над реєстровцями[44]. Попри це, як буде показано нижче, характерне для козацької сфрагістики цього часу зображення козака, озброєного мушкетом та шаблею, згодом перейшло в модифікованій формі на військові печатки, які використовували Б. Хмельницький, а також інші українські гетьмани. Прикметно, що у владних колах Речі Посполитої другої половини XVII ст. символіку давньої запорозької печатки розглядали як важливий ідеологічний важіль у своїй політиці щодо українського козацтва. Про це свідчить листування короля Яна III Собеського з правобережним козацьким гетьманом Стефаном Куницьким (1683). Так, король писав у своїх листах до С. Куницького: "А для найчесніших [для] булави твоєї вірності ритуалів, доручили готувати печатку із старовинним українним гербом"; "з його рук (королівського посланця ротмістра Манкольського. — *П. С.*) візьмеш... печатку, належну Війську Запорозькому та ритуалам булави твоєї вірності"[45].

Як бачимо, Ян Собеський розглядав печатку як традиційну владну інсигнію Війська Запорозького, що фігурує у владних ритуалах запорозького гетьмана. Те, що, за словами короля, нову печатку буде виготовлено "із старовинним українним гербом" вочевидь означало звернення до історичного першоджерела: "старовинного" герба Війська Запорозького, який зображений на перших козацьких військових печатках.

Загалом можна стверджувати, що геральдичне зображення козака на військових печатках Війська Запорозького (насамперед 1620-х – 1630-х років) справило великий вплив на козацьку сфрагістику та геральдику середини XVII—XVIII ст. Причому на сфрагістичних пам'ятках часів Б. Хмельницького, так само, як на печатках, що ними користувалися інші українські гетьмани другої половини XVII – XVIII ст., а також Генеральна військова канцелярія, всупереч сформованій перед цим козацькій сфрагістичній традиції з'явилися написи, що свідчили про політичну залежність Війська Запорозького від польського короля або російського царя (імператора).

Якщо розглянути, наприклад, зображення на військовій печатці, яку 1656 р. використовував Б. Хмельницький, а 1658 р. — Іван Виговський, то можна переконатися, що на ній контурно представлено козака, поза якого вельми подібна до тієї,

[43] Див.: *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI–XVII ст.). – С. 115–119.

[44] *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesią grudnia. — S. 65, 66; *Тен że.* Kontynuacya dyaryusza wojennego. — S. 193.

[45] Ян III Собеський до С. Куницького, без дати // Biblioteka Ossol. — № 248. II. — Rkps. № — S. 172; Без дати // Ibid. — S. 179.

яку має постать запорожця з мушкетом та шаблею, котрий фігурує на військовій печатці Війська Запорозького 1620-х – 1630-х рр., і, особливо, гравюрі, присвяченій запорозькому гербу, вміщеній у книзі Касіана Саковича "Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного" (1622). Порівняно з цими джерелами, на військовій печатці 1656 та 1658 рр. рушниця на лівому плечі козака подана не під певним кутом стосовно його фігури, а, фактично, строго перпендикулярно до неї. Напис на них по колу у повному вигляді (в тому числі із розкриттям титлів) зводиться до наступного: "печать царского величества малой росии воиска запороз[кого]"[46]. Як бачимо, цю владну інсигнію Української держави політично означено царським титулом.

За спостереженням О. Дракохруст, "усі військові печатки Лівобережної України мають круглу форму, зберігають основні традиційні риси в зображенні фігури козака з рушницею, шаблею та порохівницею, однак послідовно змінюють свої розміри від дрібніших до більших: печатки XVII ст. від 37 мм (третій тип печатки Богдана Хмельницького) збільшується до 41 мм (печатка І. Самойловича); печатки XVIII ст. дають стрибок від 48 мм (печатки І. Мазепи та Данила Апостола) до 83-х мм (печатка К. Розумовського)... Графічне зображення традиційної фігури козака зазнавало зростання змін від силуету простого воїна, зображеного в профіль, у небагатому одязі, який крокує з рушницею (карабіном) на лівому плечі і шаблею при боці — до вигляду знатного «рицаря» з постановкою фігури у фронтальній позі, в парчевому візерунковому одязі... У цьому трактуванні відчувається вплив парадних старшинських портретів, у зріст, кінця XVII – першої третини XVIII ст. ...від кінця XVII ст. (1687 р.) головний убір козака та кінець ствола рушниці виходять за межі внутрішнього кола, на поле напису. У печатці К. Розумовського цей прийом зникає. Окрім основної лінії змін художники-гравери змінювали і деталі: в ранніх печатках рушниця, що лежить на лівому плечі, подається в горизонтальному положенні, різко перетинаючи внутрішнє коло печатки, і рука, що її тримає, зображена на прикладі. Поступово лінія рушниці піднімається вгору, а пальці руки підтримують приклад знизу. Лінія шаблі стає більш м'якою, її кінець ледве видно біля краю одягу. Змінюється і головний убір — від «викривленого ковпака» на круглий шоломоподібний, остаточно запроваджений гетьманом К. Розумовським"[47].

Попри розкол у другій половині XVII ст. Української козацької держави на два гетьманати, їхні печатки продовжували зберігати традиційну зображальну основу, тобто козака, озброєного ручною вогнепальною зброєю та шаблею (дещо випадає з цього зображального ряду, зокрема, військова печатка, що нею користувався лівобережний гетьман Іван Брюховецький. На ній козак має не лише рушницю на лівому плечі, шаблю при лівому боці, а й тримає правою рукою метального списа,

[46] Див.: *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. — С. 148, 153.

[47] *Дракохруст Е. И.* Указ. раб. — С. 8–10.

оперши його древком об землю і, відповідно, спрямувавши бойовим наконечником вгору)[48].

Водночас порівняно з часом, що передував Національно-визвольній війні, це зображення зазнало певних модифікацій, причому не тільки на печатках, які були у розпорядженні лівобережних, а й правобережних гетьманів. Приміром, на печатці, яку мав правобережний гетьман Павло Тетеря (так званий третій тип його печаток)[49], постать козака розміщено на прикрашеному рослинним орнаментом тлі, що має вигляд трипелюсткових квітів з вигадливо зігнутими стеблами та листям. Постава козака змінилася: він не крокує, а стоїть, дещо повернувшись вправо та опершись правою рукою об свій бік. Нижче кисті цієї руки видно порохівницю, а з лівого боку — руків'я шаблі, вигнуті піхви якої виглядають з-за поли жупана середньої довжини. На лівому плечі козак тримає мушкета[50]. Чітко простежуються деталі його костюму, що, до речі, слабко розрізняються на більш ранніх печатках: чоботи та шапка. Напис на печатці визначає належність Війська Запорозького до політичної системи Речі Посполитої, тобто вжито присвійний зворот "Його Королівської Милості": "**печать воиска єго королевской млсти запорозкаго**"; дату проставлено буквеними символами, що означають "1663"[51].

Відомо, що в тогочасному суспільстві жестам, насамперед ритуалізованим, приділяли неабияку увагу: через жест міг бути означений соціальний статус особи, її станові і моральні прикмети. Що ж до представленої на печатці П. Тетері 1665 р. фігури козака з опертою об бік рукою, то соціальний і культурний "код" цього жесту найвірогідніше пов'язаний з поняттям гідності, власне рицарської гідності в широкому розумінні. Такий висновок напрошується при порівнянні цього жесту із стилістичним забарвленням, яке він мав у шляхетській культурі (рецепція її елементів була властивою для українського козацтва). Йдеться про наявні у тогочасному малярстві портретні композиції знатних осіб Речі Посполитої, яким властивий такий жест, як оперта об бік рука, що підкреслює поштивість та особисту гідність зображеного героя, гордого своїм сановництвом, знатністю або рицарськими подвигами. Жест, про який ідеться, бачимо, наприклад, на портретах люблінського

---

48 І. Брюховецький до бориспольських козаків, 2.II 1665 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 204. На думку дослідників, наявність у зображенні козака списа традиційно вирізняло печатки Запорозької Січі. Відтак поява цієї зброї на військовій печатці, якою користувався гетьман І. Брюховецький, могла бути пов'язана з перебуванням останнього на Січі в ролі кошового отамана (*Дракохруст Е. И.* Указ. раб. — С. 9). Списом озброєний також козак на військовій печатці часів гетьманства Михайла Ханенка (*Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. — С. 154). Такою особливістю вирізняються також печатки Запорозької Січі пізнього періоду її існування.

49 Докладніше див.: *Крип'якевич І. П.* З козацької сфрагістики. — С. 4–14.

50 На зазначеній печатці, що скопійована якимось художником та опублікована у додатках до Т. 2 "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов" фігура козака розміщена фронтально, голова має незначний поворот вправо, чітко передано деталі обличчя: очі, ніс, губи, вуса, права рука закладена за спину (Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1846. — Т. 2. Табл. V. — № 6). При порівнянні цього малюнка з оригінальним відбитком печатки стають очевидними недоладності та неточності його. Йдеться, зокрема, про довільну передачу художником рослинного орнаменту та неправильну просторову орієнтацію фігури козака (П. Тетеря до М. Замойського, 5.II 1665 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 476. — S. 3; 7.II 1665 // Ibid. — S. 7).

51 П. Тетеря до М. Замойського, 5.II 1665. — S. 3; 7.II 1665. — S. 7.

каштеляна і воєводи, сенатора Марека Собеського (бл. 1550–1605), коронного крайчого, белзького старости, львівського каштеляна та руського воєводи Яна Даниловича (1570–1628), польського короля Владислав IV Ваза в різні роки його життя (1595–1648) — йдеться про портрет, що його виконав, очевидно, П. Соутман, а також портрет на коні з гравюри В. Гондіуса[52]. Прикметно, що композиційна побудова фігури, близька до постави козака, на зображенні військової печатки за гетьманства П. Тетері 1663 р., постала на печатках, що ними користувалися інші українські гетьмани пізнішого часу, наприклад, Іван Мазепа (1668, 1707), Іван Скоропадський (1715), Данило Апостол (1727, 1731), Кирило Розумовський (1752)[53].

Можна стверджувати, що порівняно з військовими печатками Війська Запорозького 1590-х – 1630-х рр., на військовій печатці П. Тетері 1665 р. виразно виступає, зокрема, тенденція до "облагороджування" постави козака. Причому це не тільки зумовлювалося новими художніми смаками (свідченням чого стало майстерне опрацювання деталей зображення, в тому числі використання барокових орнаментальних прикрас), а й вочевидь мало під собою вагомі політичні причини. Адже за умов поділу Української держави на Правобережний і Лівобережний гетьманати П. Тетері потрібно було політично окреслити "своїх", тобто "справжнє" Військо Запорозьке, яке разом з Польщею боролося зі своїми суперниками. Відтак воєнна і політична непевність становища правобережного гетьмана відповідним чином компенсувалася його представницькою, високохудожньою печаткою. Прикметним щодо цього є і те, що вона зросла у розмірах — діаметр її зовнішнього кільця сягнув 45 мм, тоді, як буде показано нижче, розмір запорозьких військових печаток кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. коливався від 27 мм до, щонайбільше, близько 30–31 мм.

Отже, зображення козака на усіх відомих типах військових печаток від гетьманства Б. Хмельницького до Кирила Розумовського однозначно є "переспівом" графічної композиції, яка усталилася на військових печатках Війська Запорозького впродовж середини 1590-х – 1630-х років. Ідеться про зображення козака з мушкетом і шаблею, яке фактично послужило еталоном для виготовлення військових печаток часів Б. Хмельницького. Причому це запозичення було цілком закономірним, зважаючи на поширені в українському суспільстві ранньомодерного часу стереотипи правосвідомості в якій величезний моральний авторитет мала історична традиція, звичаєва практика — так звана старовина, що поставала як актуальний правовий аргумент. Витворений наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. герб Війська Запорозького, який був відтворений на печатках за гетьманства Б. Хмельницького, через їхнє посередництво глобально вплинув на козацьку сфрагістику другої половини XVII – XVIII ст. У цьому можна переконатися, порівнявши, наприклад, печатки, якими користувалися гетьмани Б. Хмельницький, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішиний, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Кирило Розумовський, кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Такі сфрагістичні та геральдичні

---

[52] Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696–1996. — Warszawa, 1996. — S. 43, 52; *Wisner H.* Władysław IV Wasa. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. — Po str. 48, 96.

[53] Див. *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. — С. 150—152.

тенденції позначилися навіть на практиці діяльності Другої Малоросійської колегії.

Отже, традиція використання козацьких військових печаток із запорозьким гербом склалася наприкінці XVI — у перші десятиліття XVII ст. В цей час у Війську Запорозькому, яке постало як політичний інститут, що набув ролі своєрідної "держави у державі" українських козаків в межах державної системи Речі Посполитої, були закладені підвалини козацької сфрагістичної та геральдичної традиції. Причому зображеного на військових печатках озброєного козака переосмислено у вітчизняній книжності як герб Війська Запорозького. Важливим є і те, що напис навколо цього герба на козацьких військових печатках ("копиѧ воиска запорозького"; "копиа воиска запорозкого"; "воиска запорозкого копиѧ") політично окреслив суб'єктність та самовладність запорозької спільноти. Набутий у цей час козаками Війська Запорозького корпоративний герб був відтворений на печатках, що їх використовував гетьман Української козацької держави Б. Хмельницький, а також на сфрагістичних знаках інститутів української державності (головно гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії) упродовж другої половини XVII–XVIII ст. Тобто, йдеться про історичну наступність геральдики Війська Запорозького, що сформувалася та утвердилася до Національно–визвольної війни українського народу, була освячена практикою національного державотворення в середині XVII ст. та зберегла свою традиційну основу впродовж усього історичного буття Української козацької держави. Як уже зазначено, окрім військової печатки, в козацькому війську перших десятиліть XVII ст. були також інші владні регалії й значущі корпоративні символи, в тому числі знамена та литаври.

2. *Одяг*

Про одяг козаків Війська Запорозького перших десятиліть XVII ст. відомо дуже мало, оскільки у писемних джерелах про це збереглися уривкові дані. Щоправда, до наших днів дійшли деякі іконографічні зображення тогочасних запорожців, що тією чи тією мірою проливають світло на те, яким був козацький костюм. Ідеться насамперед про гравюрний портрет гетьмана П. Сагайдачного, вміщений у книзі К. Саковича "Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного" (1622)[54], зображення козака на печатках Війська Запорозького кінця XVI – першої половини XVII ст., а також деякі інші матеріали, зокрема, малюнки козаків на картах Г. Боплана[55].

На жаль, такі джерела формують тільки найзагальніше уявлення про одяг козаків, не даючи відповіді, наприклад про те, наскільки точно ці зображення відповідали реальному козацькому костюму, чи був він уніфікований, з яких матеріалів, за якою технологією і хто його виготовляв, яку він мав кольорову гаму, ціну, чи різнилися за одягом окремі підрозділи, а також військові чини. Деякі вузькі аспекти перелічених питань, на яких у писемних та іконографічних джерелах немає вичерпної відповіді, можна висвітлити пердметніше, спираючись на археологічні знахідки

[54] Див. факсиміле гравюрного портрета П. Сагайдачного: *Барвінський Б.* Зазнач. праця. – С. 23. В низці інших видань, у яких відтворена дана гравюра, художники зазвичай вносили ті чи інші підправлення до автентичного зображення.

[55] Див.: факсиміле карти Г. Боплана до видання: *Боплан Г. Л.* Опис України.

Козацька старшина.
Малюнок на полях карти України Г. Боплана

певних деталей козацького одягу та екіпіровки. Йдеться про артефакти, виявлені під час розкопок на місці битви під Берестечком 1651 р. Беручи до уваги консерватизм тогочасної моди, їх цілком можна використовувати як джерело для вивчення козацького костюма першої чверті XVII ст. Безсумнівна історична вартість автентичних предметів козацького костюма та екіпіровки, які знайдені на полі Берестецької битви, є тим більш значущою для вивчення костюма представників цього соціального стану, оскільки, існують певні іконографічні матеріали, пов'язані з цією битвою. Ідеться, головним чином, про два малюнки полонених під Берестечком козаків роботи голландського художника Вільгельма Гондіуса, вміщені на титульній сторінці книги Йоахіма Пасторія "Скіфсько-козацька війна" (1652), а також барельєф із зображенням Берестецької битви французького скульптора Жана Тібо на саркофазі польського короля Яна II Казимира (помер 1672 р.) у Парижі. Згідно з досить вірогідним припущенням І. Свєшнікова, при створенні цього барельєфа Ж. Тібо користувався гравюрою названої битви В. Гондіуса, яка не збереглася[56].

Верхній одяг

Розглянемо найбільш поширений серед козаків верхній одяг, а також, принагідно, деякі інші предмети костюму запорожців. Насамперед звернемо увагу на одяг, що його носили представники козацької старшини, скориставшись для цього гравюрою із зображенням гетьмана П. Сагайдачного на коні з книги К. Саковича "Вірші". Цінність цієї гравюри зумовлено тим, що невідомий на ім'я художник намалював П. Сагайдачного 1622 р., тобто у рік його смерті. Це означає, що передані ним деталі костюма його героя вочевидь максимально наближені до дійсності. Ілюструючи панегіричний віршований твір, автор гравюри, судячи з усього,

[56] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 34, 40. Репродукції сюжетних малюнків, присвячених темі Берестецької битви — "Полонені козаки" та "Полонені селяни", виконані В. Гондіусом, а також фрагменти барельєфа на саркофазі Яна Казимира скульптора Ж. Тібо, див.: *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 35–39; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 51, 246, 247. Увесь барельєф "Битва під Берестечком 1651 р." скульптора Ж. Тібо див.: Starjpolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku / Red. *M. Nagielski*. — Warszawa, 2002. — Pierwsza str. okładki, fot. S. *Górzyński*.

8 10-308

Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Гравюра з книги К. Саковича "Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного". 1622 р.

зобразив П. Сагайдачного в парадному одязі, орієнтуючись на типове в костюмі запорозької старшини (від козацького цей костюм відрізнявся, головно, якістю тканини та інших матеріалів).

Як випливає з гравюри, П. Сагайдачний одягнутий у жупан. Йдеться про верхній одяг з акцентованою талією та полами нижче колін, що іноді сягали щиколоток. У жупані могли бути кишені, прикраси з тасьми і шнурів, сторчовий комір[57]. За спостереженням дослідників, упродовж тривалого часу (в тому числі у другій половині XVII–XVIII ст.) конструктивною особливістю жупана (каптана), тобто однобортного, скроєного в талію одягу, було, зокрема, його розширення від пояса до низу завдяки вставним клинам, причому фалди групувалися по боках. Жупан застібали круглими або кулеподібними литими ґудзиками, що їх густо пришивали (до двох десятків) по борту правої поли від коміра до пояса. Для застібання використовували також накидні шнурові петлі — їх пришивали по скісній лінії на певній відстані для запинання. Рукави робили широкі та мішкуваті в плечах та ліктях, сильно звужуючи їх та призбируючи дрібними складками нижче ліктя, щоб не сковувати рухи рук та не давати їм сповзати на кисть (розріз на кінці рукавів застібали гаплиreferences або кількома дрібними круглими ґудзиками). В подолі жупана іноді робили по боках розрізи завдовжки 10–20 см (якщо поли сягали середини литки або ще нижче). У XVIII ст. комір, борти, кишені, а також кінці рукавів обшивали гарусним (шерстяним) шнурком. Жупани з простого сукна шили, зокрема, блакитних, зелених та жовтих барв, а для урочистих випадків — із порівняно дорогого сукна, як правило, червоних відтінків[58].

Що ж до жупана П. Сагайдачного на гравюрі, яку розглядаємо, то він має сторчовий комір. Про це можна судити з того, що приблизно від мочки правого вуха, зображеного на гравюрі П. Сагайдачного, донизу відходить вертикально зорієнтована, обрамлена штрихами, біла смужка, напевно, є фрагментом такого коміра. Прикметно, що і на малюнку козака, зображеного на карті Г. Боплана, козацький

---

[57] *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1987. — С. 59; *Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 22.

[58] *Славутич Є. В.* Однострої надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. — К., 2004. — Число 7. — С. 164; *Його ж.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Дис. канд. історич. наук. — К., 2007. — С. 37–39, 406.

Полонені козаки по Берестецькій битві 1651 р. З гравюри В. Гондіуса

жупан має тільки округлий шийний розріз з дуже невеликим коміром[59]. На жупані П. Сагайдачного на грудях є вертикальний ряд ґудзиків, щільно пришитих один біля одного. Навряд чи може бути сумнів, що ґудзиків, яких можна налічити вісім, насправді було більше і починалися вони від коміра, прикритого на портреті бородою гетьмана, та доходили до пояса (у цьому місці їх прикриває зігнута у лікті його права рука). На малюнку козака, що на карті Г. Боплана, простежуються дванадцять ґудзиків, які від шийного розрізу (комірця) тягнуться в один ряд до пояса. Археологічні знахідки на полі Берестецької битви 1651 р. підтверджують, що козаки мали різні типи срібних, свинцевих та латунних ґудзиків, як-от срібні кулястої форми з петельчастим вушком, масивні кубічні з вушком, кулясті з півсферичних половинок, низ яких прикрашено рослинним орнаментом тощо. Знайдено також металеві гаплики для застібання одягу[60].

На жупанах, зображених на згаданих вище іконографічних джерелах, добре видно широкі рукави, що звужуються нижче ліктя призбираними складками. Така конструктивна особливість крою простежується на гравюрному портреті 1651 р. Б. Хмельницького роботи В. Гондіуса (на відміну від жупанів ранішого часу, на кінці рукава гетьманського одягу видно прикрасу у вигляді невеликого, із зрізаним гострокутним кінцем, тканинного клапана, який виходить за край рукава, трохи прикриваючи кисть). Як можна судити з розглянутих вище іконографічних джерел першої половини XVII ст., довжина жупанів сягала дещо нижче колін.

Ті чи ті особливості козацького костюма, в тому числі спосіб носіння запорожцями зброї, простежуються, наприклад, на малюнку середини XVII ст. голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, на якому зображено прийом послів Б. Хмельницького литовським гетьманом Янушем Радзівіллом, а також барельєфі із зображенням Берестецької битви 1651 р. скульптора Ж. Тібо, що прикрашає саркофаг польського короля Яна II Казимира у Парижі.

Відомо, що зброя була своєрідним соціально-становим визначником запорожців та невід'ємним елементом їхнього костюма. Важливу інформацію щодо цього містить, зокрема, гравюрний портрет П. Сагайдачного 1622 р., на якому він представлений у повному озброєнні. Отже, статусною зброєю запорозького гетьмана була булава, яка символізувала його владу. На її кулі простежуються невеликі ребра — такої форми зброя зберігаються у Національному музеї історії України в Києві, а також Львівському історичному музеї[61]. П. Сагайдачний оперезаний шаблею, на яку вказує кінець піхов, що виглядає з-під живота коня. Серед його озброєння

---

[59] Див.: Carte d'Ukranie (факсиміле карти Г. Боплана) // *Боплан Г. Л.* Опис України. — К., 1990.

[60] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 178.

[61] Див.: Національний музей історії України. Фотоальбом. — К., 2001. — С. 107; *Кардаш П., Кот С.* Зазнач. праця. — С. 112.

Лівий фрагмент картуша із зображенням запорозького козака на виданій Й. Блау карті Т. Маковського "Tractvs Borysthenis, vulgo Dniepr et Niepr dicti, A civitate Czyrkassi ad ostia et Ilmen lacum, per quem in Pontum Euxinum se exonerat"

є і сагайдак, тобто бойовий обладунок воїна-лучника, що складався із лука, налуча (чохла) для нього, а також колчана для стріл (колчан вкладали у тохтуй, тобто чохол, який захищав його від вологи). Судячи з усього, запорозький гетьман, котрий командував козацьким військом, озброєним вогнепальною зброєю, навряд чи носив сагайдак. Гравер зобразив його із сагайдаком вочевидь через те, що це для нього була своєрідна метафора, власне, нагадування про етимологію козацького іменування П. Сагайдачного, а також, що відобразилося у тогочасній символіці цієї зброї — переадресування до рицарської доблесті та готовністі боротьби з ворогами Вітчизни[62].

Хоч би там як, а ця гравюра дає уявлення про спосіб носіння запорожцями сагайдака. Отже, колчан з опереними стрілами у вершника за спиною, а налуч (орнаментований, зокрема, зображеням п'ятикутної зірки та місяця) приторочено навкоси з правого боку вигнутою короткою стороною вгору. В налуч вкладено лук турецького типу. Причому тятива лука лежить на довгому прямому краї налуча, а дуга повернута до короткого вигнутого краю. Це означає, що при потребі витягнути лук, воїн брав рукою за його дугу, а не тятиву. Впадає в очі, що так сагайдак у похідному положенні могли носити турки, московські, а також монгольські вершники[63]. Причому якщо московські вершники розміщували колчан зі стрілами під праву руку, а лук у налучі — з лівого боку[64], то на гравюрному портреті, що розглядаємо, сагайдак зображено у зворотному порядку. Одяг П. Сагайдачного закриває сідло, через що не можна визначити його форму. Водночас впадає в очі, що круп коня

[62] [S.H.]. Strala z saydaka p. Szcęsne[go] Herborta // Biblioteka Czart. — Rkps. № 1657. — S. 527-529.

[63] Див.: гравюрне зображення 1549 р. трьох московських вершників (*Герберштейн С.* Записки о Московии / Пер. с нем. *А. И. Малеина* и *А. В. Назаренко*. — М., 1988. — С. 510.); малюнок кінного монгола з китайської енциклопедії XVI ст. (*Яковенко Н.* Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 65).

[64] *Волков В.* Войны Московского государства. — М., 2004. — С. 448.

вкрито невеликою попоною (чапраком) з вигадливим орнаментом. Вуздечка, яку тримає гетьман, напевно мала прикраси. Такі прикраси у формі круглих ґудзиків видно на ремені, що утримує сідло й охоплює кінські груди. До сідла прикріплені стремена.

Звісно, що іконографічних джерел замало для того, щоб мати більш або менш цілісне уявлення про козацький костюм. Кардинально не змінюють можливості для його вивченням і найцінніші джерела — археологічні знахідки предметів одягу, оскільки вони стосуються лише окремих компонентів костюма запорожців. Напевно зарадити цьому якоюсь мірою могли б актові документи, які містять описи козацького костюма. Справді, деякі з них, що датуються 1618 р., вдалося виявити. Щоправда, у них йдеться про козаків, які служили старостинському уряду. Проте представники цієї групи козацтва вочевидь не були відділені глухою стіною від запорожців, серед яких були, зокрема, і шляхтичі, і ненобілітовані дрібні рицарі — бояри. Отож опис одягу цих козаків-слуг може дати проекцію на зразки костюма та манеру одягатися, притаманну принаймні для певних груп запорозької спільноти.

Отже, йдеться про записану під датою 30 жовтня 1618 р. скаргу до актової книги Житомирського гродського суду, що має заголовок "ѡповєданє козаков овруцких пнв Кгригора и Федора Ивановских на пна Воитеха Мошєнского". Йшлося, власне, про скаргу слуг овруцького старости Андрія Горського Григорія (як з'совується з джерельного тексту, насправді останній мав інше іменування — Степан Григоровський і, так само, як його супутник, за соціальним походженням був дрібним боярином) та Федора Івановського на слугу шляхтича Стефана Немирича Войтеха Мошенського[65].

Під час виконання певного завдання овруцького старости ці козаки зазнали пограбування. Зберігся реєстр пограбованого у них майна. З нього випливає, що у С. Григоровського та Ф. Іванівського відібрали головні убори — *ковпаки*, тобто високі, нерідко конусоподібні шапки, обшиті хутром[66]. Ковпаки овруцьких козаків були суконні, з голубого фалендишу[67], оторочені лисячим хутром. Вони коштували по 4 злотих польських кожна. Серед предметів козацького костюма, що фігурують у зазначеному реєстрі і дісталися грабіжникам, були чотири коленські (кельнські) *сорочки* варістю 1 злотий кожна. Козаки позбулися також своїх фалендишевих *делій*. Ідеться про плащоподібний верхній одяг[68]. Певне уявлення про його конструктивні особливості та спосіб носити дає зображення гайдуків на "Стокгольмському сувої".

---

[65] Скарга С. Григоровського та Ф. Іванівського на В. Мошенського, 30.X 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1342 зв., 1343, 1343 зв.

[66] *Яковенко Н. М.* Словник застарілих слів і юридичних термінів. — С. 361.

[67] Фалендиш — тонке англійське або голландське сукно (*Яковенко Н. М.* Словник застарілих слів і юридичних термінів. — С. 367).

[68] Делія — довгий однобортний плащ з невеликим розширенням донизу, що починалося від пахв. Мала поли, які запиналися, з розпірками по боках в подолі для шаблі, а також довгі та широкі декоративні рукави, у яких від плечей до ліктів робили розпірки для рук. Коштовні делії підбивали цінним хутром та пришивали до них великий хутряний комір. З середини 1580-х до 1630-х років набули поширення короткі угорські делії без коміра та з рукавами вище ліктя. Їх застібали великими дорогими ґудзиками мигдалевидної або шишковидної форми і накидними петлями, що їх нашивали від коміра до пояса. Зазвичай делію носили накинутою на плечі, застебнувши її тільки під шиєю (*Славутич Є. В.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. — С. 404).

Фрагмент композиції "Покрова Пресвятої Богородиці" із зображенням запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Розпис північного приділу собору архістратига Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві

Отже, гайдуцькі делії застібалися спереду на ряд петлиць, мали напіврукави, були червоного кольору. Для зручності маршу жовнірів ліва пола їхніх делій закочена і прикріплена біля пояса[69].

Щодо делій, які до пограбування носили С. Григоровський та Ф. Іванівський, то вони мали жовту підкладку, котра була зроблена з шкіри. Їхня вартість складала 15 злотих за одну. Список пограбованого в овруцьких козаків цим не обмежився. До нього увійшли дві *опанчі* (верхній одяг плащового крою, без рукавів)[70], що мали підкладку з жовтої шкіри. Кожна з них коштувала 8 злотих. Дві пари *рукавиць* (по 1 злотому за пару). Чотири вишиті шовком коленські *хустки*, вартістю по 2 злотих кожна. *Шкіряний пояс* з грошима (180 червоних золотих, 95 талярів, 56 злотих польських). Окрім того, в овруцьких козаків відібрали дві *нагайки* (по 3 злотих одна), два десятки стріл, що були в *сайдаках* (3 злотих за десяток), три лікті[71] фалендишового сукна (по 4 злотих за лікоть) та інші речі[72].

Як бачимо, козаки овруцького старости втратили практично однакові предмети одягу, в тому числі за кроєм, кольором, матеріалом, з якого вони виготовлені, а також ціною. Відтак можна припустити, що вони були одягнуті в уніфікований одяг. Прикметно, що у XVII ст. однорідний одяг — "барва" існував у приватних військах магнатів, повторюючи своїм кольором геральдичні кольори власників[73]. 1630 р. вибранцям (жовнірам, рекрутованим із селян) з Волині було наказано прибути до коронного війська з метою придушення козацького повстання в одязі, що був стандартизований за фасоном та кольором[74].

Що ж до одягу С. Григоровського та Ф. Іванівського, який у них пограбували, то кожен з цих овруцьких козаків зазнав збитків на загальну суму 40 злотих. Якщо спробувати підрахувати, скільки усього коштував їхній костюм та козацька екіпіровка загалом, то до названої вище суми потрібно додати вартість інших найнеобхідніших предметів козацького одягу, озброєння, спорядження, а також коня. Отже, у ті часи чоботи коштували від 20 грошів до 1 злотого 20 грошів[75]. Штани можна було придбати за копу литовських грошей[76], або ж дещо дорожче — 3 злотих. Лук із сагайдаком, який був в овруцьких козаків, коштував близько 1,5–2 злотих, проста шабля — 2 злотих (інкрустована ж дорогоцінними металами — 40–200 злотих),

---

[69] Żygulski Z., Wielecki H. Op. cit. — S. 22.

[70] Див.: Ніколаєва Т. Зазнач. праця. — С. 82; Яковенко Н. М. Словник застарілих слів і юридичних термінів. — С. 363.

[71] Лікоть — міра довжини, що дорівнювала від 29,8 до 73,2 см (Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. — С. 10).

[72] Там само. — Арк. 1343, 1344 зв.

[73] Żygulski Z., Wielecki H. Op. cit. — S. 21.

[74] Універсал ротмістра Л. Зеленського до волинських солтисів про мобілізацію вибранців, 20.IV 1630 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 300, 301.

[75] Устава цін на ринках міст Волинського воєводства, близько 8.VI 1618 // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — С. 264.

[76] Копа — лічильна одиниця у 60 грошей. У час, що розглядаємо, копа литовських грошей дорівнювали близько 2,5 злотим польським.

просте сідло — 1 копу литовських грошей[77]. Як буде показано нижче, недорогого коня можна було купити близько за 6 злотих.

Отже, загальна вартість одягу, зброї, екіпіровки та коня, що припадала на одного овруцького козака, за найскромнішими підрахунками становить 55–57 злотих. Для порівняння зазначимо, що в час, який розглядаємо, найпоширенішою ціною на коней було 6–12 коп литовських грошей (15–30 злотих польських), породисті коні коштували значно дорожче — не менше 100 талярів (400 злотих). Ціна на волів коливалася у середньому від 3 до 5 коп литовських грошей (7,5–15 злотих). Селянська хата з майном коштувала 20–50 злотих, а в найзаможніших селян — до 300 злотих[78].

Наведені показники рівня цін на худобу та селянські садиби дають можливість уявити реальну вартість грошей у другому десятилітті XVII ст. Відтак з'ясовується, що близько 55 злотих, що їх С. Григоровський та Ф. Іванівський витратили на придбання одягу та козацького обладунку, були доволі значною сумою. Адже цих грошей вистачило б, щоб купити двох-трьох коней звичайних порід, або ж трьох-семи волів, чи одну-дві селянських хати з усім майном. Костюм овруцьких козаків істотно відрізнявся від традиційного селянського костюма, в якому переважали, зокрема, предмети з домотканого полотна, а також дешеві *сермяги*, тобто свити із сірого грубого сукна по 0,5 копи литовських грошей, *кожухи* (1,5 копи литовських грошей). Щодо сермяг, то вона являла собою різновид верхнього однобортного одягу. Серед іншого, він мав довгі поли, прямий покрій та великий відкладний комір. Цей одяг виготовляли з грубого природно білого або сірого саморобного сукна[79].

Загалом, костюм С. Григоровського та Ф. Іванівського відповідав фінансовим можливостям відносно заможних верств тогочасного суспільства, в тому числі представників дрібної шляхти. Це стосувалося також певних естетичних смаків, моди на ті чи ті предмети одягу. Йдеться, наприклад, про таку деталь костюма згаданих овруцьких козаків, як хустки. Звичай носити їх чоловіками набув певного поширення у шляхетському суспільстві, а також серед частини міщанства[80]. Про шляхетську моду на парадні чоловічі хустки писав Г. Боплан. Він зазначив, що в одного

---

77 Скарга Ю. Яблонського на Л. Чернинського, 18.III 1587 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 20; Скарга А. Вишневецького на Й. Лісовського та ін., 27.VII 1606 // Там само. — С. 150; Скарга О. Стрибиля на М. Фастівця та ін., 21.IV 1618 // Там само. С. 215–219; Скарга В. Заліського на С. Калиновського, 1.V 1618 // Там само. — С. 223; Скарга А. Консиновського на К. Тишкевича, 2.V 1618 // Там само. — С. 229.

78 Скарга С. Немирича на Г. Пашкевича, 14.I 1614 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 156; Скарга Д. Хаїмовича на М. Ковальського, 6.IX 1608 // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — С. 245; Скарга О. Стрибиля на М. Фастівця та ін., 21.IV 1618. — С.215–218; Скарга А. Консиновського на К. Тишкевича, 2.V 1618. — С. 228–230; Скарга П. Стрибиля на М. Фастівця та ін., 2.VII 1618 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 241–246.

79 *Славутич Є. В.* Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII – XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 1. — С. 299; *Його ж.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. — С. 418.

80 Скарга Павла та Григорія Щеневських на А. Воронянку Матисову Хлусовичову та М. Хлусовичівну Федорову Щеневську, 8.IV 1618 // *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. Приложения. — С. 28; Скарга Г. Гулевичівни Лозки на Я. Суму, 25.VIII 1618 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 261.

ротмістра козацької корогви польського кварцяного війська він помітив парадну хустину, яка разом з нагайкою та іншими предметами його екіпіровки кріпилася на поясі з протилежного від шаблі боку[81].

Те, що костюм овруцьких козаків був близький до стандартів моди, яких дотримувалися заможні міщани, купці і низи шляхетського стану підтверджують безліч фактів. Приміром, дрібні шляхтичі, як і С. Григоровський та Ф. Іванівський, також носили обшиті лисячим хутром ковпаки з голубого фалендишу та коленські чоловічі сорочки[82]. Щодо того, якою була ціна тих чи тих предметів костюма типового дрібного шляхтича, то прикметним у цьому разі є відповідний перелік речей, зброї, а також оцінка коня, що їх 1618 р. пограбували у шляхтича Яна Томашевського із Костянтинова (Волинь), зокрема: *шлик* (тобто суконна шапка круглої або конічної форми, обшита хутром)[83], покритий чорним оксамитом й опушений хутром куниці, що коштував 6 злотих; три чоловічі сорочки загальною вартістю 2 злотих; нові чоботи (1 злотий); нові панчохи (1 злотий); *півгак* (ручна вогнепальна зброя) за 1 злотий; шаблю — 5 злотих, коня — 40 злотих[84].

Як бачимо, найбільшу цінність серед пограбованого у Я. Томашевського становив кінь. Тим часом цей дрібний шляхтич мав у не надто розкішні шати і цим мало чим відрізнявся від овруцьких козаків. Проте як останні, так потерпілий від розбою шляхтич, за багатством одягу жодним чином не могли зрівнятися з магнатами. Їхній одяг вирізнявся дорогими матеріалами, прикрасами і, звісно, високою ціною. Певне уявлення про це може дати опис делії малолітнього князя Януша Радзівілла (1620-ті роки), що була виготовлена з напівшкарлату (шкарлат являв собою ґатунок тонкого сукна пурпурно-червоного кольору; щодо напівшкарлату, то як можна судити з опису деяких деталей князівської делії, це було тонке сукно з доданням шовку). Делія була підшита рисячими лапками, мала шовкові шкарлатні петлиці та золоті ґудзики[85]. Такий одяг коштував великих грошей. Наприклад, лише один оксамитовий *єрмяк* (довгий верхній чоловічий одяг), підшитий соболиним хутром із гардеробу князя Адама Вишневецького коштував 1000 злотих[86].

Окрім розглянутих вище описів козацького одягу в актових джерелах, цінність яких зумовлюється документальним характером їхньої інформації, доволі важливі відомості щодо цього можна почерпнути з деяких тогочасних листів. У них, на відміну, приміром, від літературно опрацьованих мемуарів, представлено живу, узагальнену поточну інформацію та оцінки авторів про побачений на власні очі одяг запорожців. Йдеться, зокрема, про кореспонденцію 1619 р. шляхтича Павла Пачинського — намісника київського воєводи Томаша Замойського. Серед іншого, він повідомив воєводі про козацьку раду, що відбулася наприкінці липня у Києві, в якій

81 *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 106.

82 Скарга Ф. Подоського на С. Чешковського, 14.VI 1627 // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — С. 279.

83 Опис конструктивних особливостей шлика, а також зроблене нижче визначення термінів "шкарлат" та "єрмак" подано за: *Яковенко Н. М.* Словник застарілих слів і юридичних термінів. — С. 359, 368. Про шлик детальніше йтиметься нижче.

84 Скарга Я. Томашевського на козаків Є. Тиші Биковського, 24.XI 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1383–1383 зв.

85 Міркування щодо відправки князя Януша до чужих країв, 1620-ті рр. // AGAD. — AR. — Dz. XI. — Rkps. № 37. — S. 330.

86 Скарга А. Вишневецького на Й. Лісовського та ін., 27.VII 1606. — С. 150.

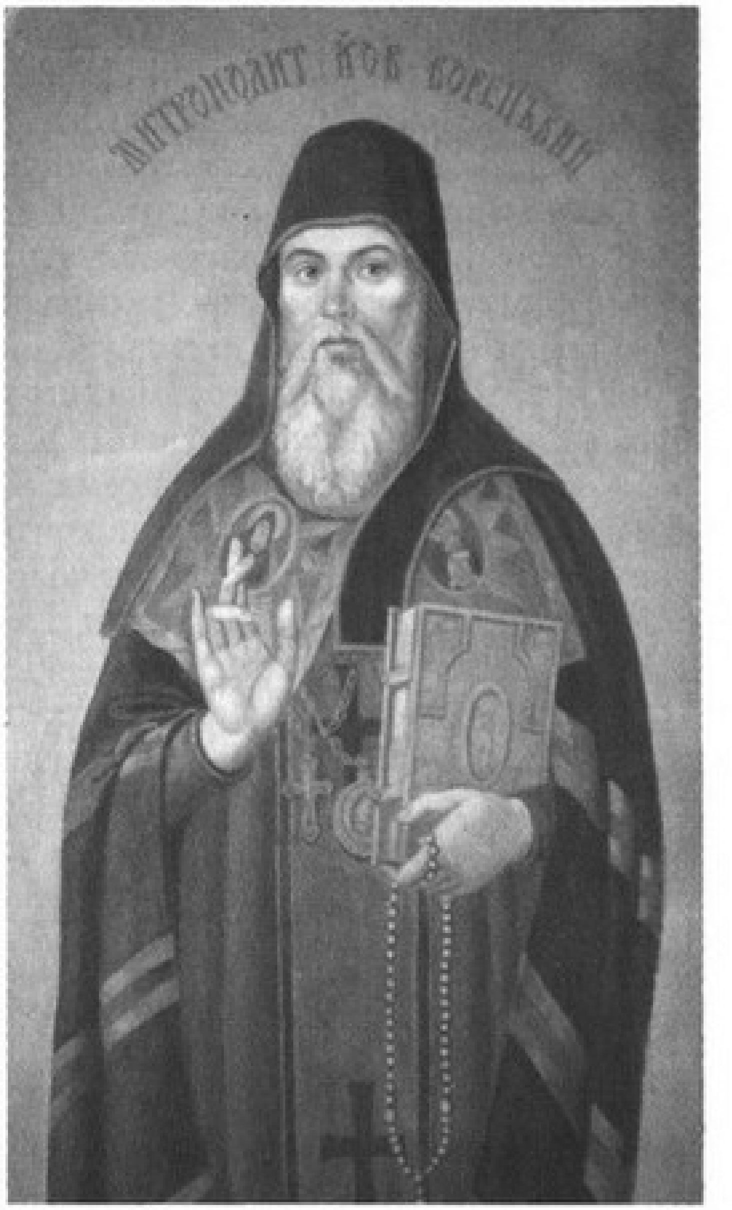

Іов Борецький.
Розпис собору Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Фото автора)

взяли участь так звані старовинні козаки з гетьманом П. Сагайдачним. Автор цього листа дав оцінку зовнішньому вигляду старовинних козаків, тобто особам, які становили становий хребет запорозької рицарської корпорації, були носіями її традицій та цінностей, вели козацький спосіб життя і, на відміну від "новітніх" козаків — недавно покозачених селян та міщан, мали великий досвід у військовій справі. Отож, П. Пачинський однозначно сприйняв їх як "чужих". Його шляхетське око помітило в них майже демонічні риси: "Тут їх сімсот присягало: і обдертих, і в якихось шкурах — оглядали ми ті купи з тими монстрами".

Звісно, що 1619 р. серед старовинних козаків траплялися особи аж ніяк не убогі, наприклад, П. Сагайдачний. Проте зовнішній вигляд багатьох старовинних козаків свідчив, очевидно, не стільки про їхній майновий статус, як про певний спосіб життя. Чи не тому запорожці, котрі належали до цієї соціальної категорії і які влітку 1619 р. прибули на козацьку раду до Києва, явно вирізнялися своїми характеристичними прикметами з-поміж типових мешканців міста. Соціокультурний і становий водоподіл поміж запорожцями та представниками шляхетства, знаті, інакомовно постає з приповідки, яку навів намісник київського воєводи: "Волів би, щоб сіра сукня [була] у спокої, аніж у клопоті шкарлатна"[87].

Тобто, у цій приповідці козаків, які загрожують спокою шляхти, уособлює сірий одяг, власне, селянський сіряк — сермяга, тоді як алегорією панівного стану, котрий не бажає для себе соціальних катаклізмів, є розкішні строї з шкарлату — дорогого пурпурно-червоного сукна.

У джерелах є приклади того, що запорозькими гетьманами ставали старовинні козаки, одягнені як простолюд. Йдеться про Олифера Голуба, котрого дехто з сучасників називав "вірним другом" П. Сагайдачного[88]. Якщо О. Голуб і справді товаришував з таким чільним представником запорозької старшини, як

[87] П. Пачинський до Т. Замойського, серпень (після 9.VIII) 1619 // AGAD. AZ. — Rkps. № 737. — S. 54; 9.VIII 1619. — S. 14.

[88] М. Смотрицький до А .Мужиловського, червень 1622 // AGAD. — AR. — Dz. Supplementem. — Rkps. № 333. — S. 1.

П. Сагайдачний, то його манера одягатися була, на смак шляхетної публіки, явно плебейською. Недарма ж один з королівських комісарів, який у червні 1622 р. став свідком обрання О. Голуба гетьманом, побачив у ньому "простого хлопа... у серм'язі". Причому йому допомагали взяти до рук гетьманську булаву одягнуті у серм'яги такі ж прості козаки, один з яких під час ради схопив військову корогву, а другий заволодів литаврами, що надихнуло прихильників О. Голуба та розладнало плани запорозької старшини, яка воліла обрати гетьмана зі свого середовища, мовляв, "доброго, поштивого чоловіка"[89].

Як бачимо, костюм цього старовинного козака, котрий утвердився на гетьманстві — О. Голуба виявився далеким від уявлень про моду, соціальний престиж і добрий смак, що побутували в шляхетському середовищі. Прикметно, що жупани з дешевого білого сукна у війську Речі Посполитої носили найменш престижні піхотинці — так звані вибранці, тобто рекрути з селян. Приміром, 1630 р. вибранці з Волині отримали наказ прибути до коронного війська, маючи одяг таких фасонів та кольору: вибранецькі десятники у червоних деліях із зеленою підкладкою, а рядові — білих жупанах з червоною підкладкою та червоними петлицями[90].

Звісно, що старовинних козаків пізнавали не по одягу. Хоча, як можна судити, він таки був елементом витвореної ними специфічної рицарської субкультури. Старовинних запорожців вочевидь вирізняло насамперед чуття корпоративної тотожності як професійних воїнів, для яких, зокрема, безумовною цінністю була здобута на війні рицарська слава, а також бойовий гарт та високий вишкіл — останнє давало їм можливість десятки років залишатися в бойовому строю та виживати у найкривавіших січах, в яких лягали кістками менш вправні у воєнному ремеслі новоприбулі до війська козаки. Для старовинних козаків, безперечно, багато важило чуття ліктя товариша у бою. Можна стверджувати, що вони не боялися іти назустріч смертельній небезпеці, з певним фаталізмом ставилися до життя і цінували безстрашність.

Щодо цього привертають увагу спостереження ксьондза Колудзького про участь запорожців у бойових діях з московськими силами під Смоленськом, які він зробив у вересні 1632 р.: "Вони (запорожці. — *П. С.)* швидше скидаються на сатирів, аніж на цивілізованих людей, хлопи схожі один на одного — у сірому одязі, мало хто у синьому або червоному, шкіра на їхньому тілі, як кора на дереві, зневага до життя повна, більше турботи про «горілку», аніж про життя, один словом, тут є на що подивитися. Привезли з собою 10 невеликих гармат, одразу підступили до неприятеля і захопили трьох чільних офіцерів, привели їх під руки до короля, промови не було, а тільки: «королю, ось маєш німців» (а то були французи); дано їм два цебра меду і 20 твердих талярів, залишилися задоволені... При кн. Радзівілу вони наступним чином виявили свою сміливість: кілька десятків їх, роздягнувшись догола, перепливли з оголеними шаблями на другу сторону Дніпра до неприятельських шанців і посікли багато Москви. Один з козаків, коли потрібно було на другій стороні здобути язика, пустився вплав через ріку і лежав у воді під берегом, і, коли прийшов до води один московит, — схопив його за волосся, затягнув у воду і так з

[89] П.(?) Білецький до невідомого, 5.VI 1622 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 7. — S. 1249.

[90] Універсал ротмістра Л. Зеленського до волинських солтисів про мобілізацію вибранців, 20.IV 1630. — С. 300, 301.

ним переплив назад; дуже смішно цей козак розповідав королю про цю трагедію – як його підстерігав і як з ним плив; дав (король) йому за роботу кілька ортів. Дійсно, не кожному хочеться купатися в таку пору, як цим добрим людям. Король їм дуже радий. Не дуже наступають на фронті, оскільки голий люд, однак із ровів, з-за кущів часто шкодять Москві; мають свій шанець проти Москви, з якого ведуть дуже сильну перестрілку"[91].

З наведеного вище джерельного уривку однозначно випливає, що в ньому йдеться про бувалих воїнів, котрими насправді і були старовинні козаки. Як бачимо, 1632 р. польський ксьондз Колудзький, так само як 1619 р. намісник київського воєводи П. Пачинський, сприймав запорожців крізь специфічний соціокультурний фільтр, вирізняючи насамперед їхню соціальну чужість та дистанціюючись від них в культурному відношенні. Поряд з упередженим оцінками козаків як "сатирів", котрі, мовляв, зациклені на горілці та позбавлені куртуазності, у зробленому Колудзьким описі простежуються, безперечно, живі прикмети їхнього характеру та ціннісних орієнтацій. Отже, бувалі запорожці не бажали публічно демонструвати дорогі шати, наслідуючи в цьому привілейовані соціальні верстви суспільства (що, вочевидь, було типовим для усіх козаків). Головною ж корпоративною прикметою козаків було дотримання рицарського штибу життя. Це означало, що за першої-ліпшої нагоди козаку належить підтверджувати свій блискучий військовий вишкіл, долати страх смерті та виказувати відчайдушну відвагу. Водночас серед цих суворих воїнів були особи, які не втрачали життєлюбності та гумору — вміли знаходити комічне навіть у небезпечних для свого життя ситуаціях.

Як можна переконатися з джерела, що розглядаємо, найпоширенішим кольором одягу запорожців був сірий, власне як сірий, так і білий, тобто кольорів, характерних для саморобного сукна. Прикметно, що білий колір сермяг впадав в очі противникам козаків під час Національно-визвольної війни. Зокрема, в листах деяких шляхтичів, які боролися проти повстанців, зустрічаються метафори на кшталт того, що поле "забіліло" від полеглих в бою козаків ("У день св. Анни... війна з Кривоносом була, козаків налічувалося понад сімдесят тисяч. Але за милістю Божою забіліло поле їхнім трупом")[92]. Тим часом із записок Колудзького випливає, що на війні серед запорожців лише зрідка траплявся хтось у синьому або червоному одязі. Щодо останніх кольорів, то вони могли мати різноманітні відтінки, наприклад, світло-голубий, темно-блакитний, темно-синій фіолетового відтінку, яскраво-червоний, пурпуровий, багряний, яскравий темно-червоний кольору зрілої малини, світло-червоний тощо (у XVII ст. відтінки кольорів сукна червоної гами могли бути будь-якого кольору червоного спектру: від ясно-червоного до коричневого з червонуватими відтінком або відливом)[93].

---

[91] *Н. Б.* К характеристике козаков первой половины XVII в. // Киевская старина, 1896. — 2. Документы, известия и заметки. — С. 60–61.

[92] Лист невідомого до батька, 16.VIII 1618 // *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). Додаток. — У вид.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — С. 300.

[93] *Славутич Є. В.* Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII - XVIII ст.). — С. 314, 315; *Малов А. В.* Указ. раб. — С. 374.

Петро Конашевич-Сагайдачний. Художник С. Васильківський; віньетка "Козацький загін у поході". Художник М. Самокиш. 1900 р.

Отже, є підстави стверджувати, що одяг у запорозькому війську був певною мірою уніфікований. Цей факт підтверджує, серед іншого, лист слуцького протопопа Андрія Мужиловського до князя Криштофа Радзівілла від 3 серпня 1623 р. Пишучи про козацьку раду поміж Корсунем та Богуславом, на яку з п'яти українських міст зібралися чотирнадцять тисяч козаків, він зазначив, що вони "упізнали поміж собою шпигунів, одягнених по-козацькому"[94]. Як бачимо, шпигуни, про яких ідеться, були переодягнуті в козацький одяг. Звідси випливає, що серед запорожців таки був достатньо однотипний одяг, в тому числі щодо його кольору (домінували сірий та білий кольори). Зауважимо, що і в першій чверті XVIII ст. у Гетьманщині вояки-найманці носили "біляки" — каптани, пошиті з білої тканини (габи)[95].

Пояс

Як уже зазначено, на запорозькій печатці 1620-х — 1630-х років зображено козака в жупані з виразно окресленою талією, а також, зокрема, з шаблею при боці. Звідси стає зрозумілим, що запорожець оперезаний поясом — попри те, що останній не простежується на збережених відбитках цієї печатки. Якою була форма цього пояса? В пошуках відповіді на це питання потрібно звернутися до тогочасних іконографічних джерел. Отже, як на гравюрному портреті 1622 р. П. Сагайдачного, так і малюнку козака на карті Г. Боплана зображено тканинний пояс[96], пов'язаний поверх жупана крученим способом, підтиканими кінцями. Такий самий пояс і на портретах козацької старшини, що також вміщені на полях карти Г. Боплана[97].

У час, що розглядаємо, в запорозькому війську не було стандартизації щодо кольору тканинного пояса. У XVII ст. зустрічалися, наприклад, пояси і червоної і зеленої барви[98]. Зазвичай жупан підв'язували одноколірним шерстяним або полотняним поясом, довжина якого могла бути, наприклад, понад 3 м за ширини близького 50 см (перед тим, як огорнути ним стан, його попередньо складали або скручували). Оперезаний навколо стану пояс служив, серед іншого, для захисту м'язів живота під час фізичних навантажень, а також оберігав хребет від перевантажень при довгому перебуванні у сідлі. У другій половині XVII ст. століття особливої по-

---

[94] А. Мужиловський до К. Радзівілла, 24.VII (3.VIII) 1619 // *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років. Додатки. — У вид.: ЗНТШ. Праці історично-філософської секції. — Львів, 1993. — Т. CCXXV. — С. 335.

[95] *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. — С. 206.

[96] Козаки використовували також шкіряні пояси, що, зокрема, підтверджують археологічні розкопки поля Берестецької битви 1651 р. Деякі знайдені екземпляри при ширині 2,2–4 см були завдовжки від 0,74 до 1,54 м. Вони мали пряжки у вигляді прямокутної, близької до трикутної або овальної рамок із рухомим язичком. На деяких з них був тиснений геометричний та стилізований рослинний орнамент. Ремінні пояси використовували як амуніцію, до якої, зокрема, за допомогою спеціальних гаків підпинали шаблі (*Свешніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 42).

[97] Малюнок козацької старшини на полях карти Г. Боплана. XVII ст. // Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. — Київ; Львів, 2000; Карта України Г. Боплана. XVII ст. // Там же. — Т. 2. — С. 326.

[98] *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; Київ, 1999. — С. 17; Історія української культури. — У 5-ти т. — К., 2003. — С. 1060.

пулярності набули турецькі й перські ткані пояси з бахромою на кінцях, головним чином — червоного, малинового та вишневого кольору. Їх ширина коливалася від 20 до 60 см, а довжина — від понад 2 м до 6 м[99]. Судячи з усього, пояси подібної кольорової гами мали поширення серед козаків і раніше.

Взуття

Як можна було переконатися, у козака, який зображений на печатці 1620-х — 1630-х років, чоботи з високими халявами без каблуків. Причому у верхній частині взуття прикрите полами жупана. Те, що такі чоботи були поширені серед козаків у зазначений час, підтверджує також гравюрний портрет П. Сагайдачного 1622 р. На ньому бачимо, що гетьман носив чоботи з високими прямими халявами, які зверху були вищі, аніж ззаду. Повздовжній шов халяви сягав аж до підошви та переходив у задник, тоді як передня її частина внизу з'єднувалася з передком. Халяву вгорі прикрашено декоративною косою вставкою. Чоботи, отже, не мають каблуків.

Такий тип чобіт доволі добре досліджено, оскільки археологами на місці битви під Берестечком знайдено декілька сотень козацьких чобіт — як цілих, так і їхніх фрагментів. Відтак з'ясовано, що подібне взуття шили з шматків вичиненої шкіри ялівок та молодих биків, пускаючи їх на халяву, передок, задник. Із цієї шкіри виготовляли також м'яку підошву, використовуючи дві-три тонкі шкіряні платівки. Каблук у чоботах замінювала залізна підківка, яку кріпили до підошви шипами. Ці підківки були декількох типів: плоскі і з шипами на кінцях, а також у середній частині дужки — зазвичай вони кріпилися до простих чобіт з невисокими халявами; з масивної залізної смужки завширшки близько 0,7 см, які мали шипи на кінцях і в середній частині та кріпилися верхнім ребром до задньої частини підошви; з масивної залізної смужки 1,3–2,2 см завширшки з трьома шипами для кріплення, які зустрічалися на чоботах з тонкої шкіри з високою халявою, що мала у передній частині гострий виступ. Всередину чобота під п'ятку настилали декілька шкіряних клаптів. Чоботи, які мали довгі, скошені вгорі халяви зазвичай виготовляли з добре вичиненої шкіри. Причому задник у такому взутті був з двох половинок шкіри, між якими вміщували луб, зроблених з вигнутої тонкої дерев'яної пластинки. Халяви зшивали поздовжнім швом з внутрішнього боку ноги. Зазвичай такі чоботи розрізнялися на праву і ліву ноги, а їх халяви прикривали коліна[100]. Козацькі чоботи, що за своєю формою зовні схожі на описані вище, представлено на барельєфі Ж. Тібо.

Щодо кольору козацьких чобіт, то відомості про це є, зокрема, у так званій уставі, що регулювала ціни на ринку міста Володимира, що на Волині (1612). Із цього документа випливає, що встановлювалася певна ціна на "чоботи козацькі козлові чорні, також червоні і жовті". Окрім "козлових", тобто сап'янових козацьких чобіт, на володимирському ринку продавали також ялові чорні чоботи (такого ж кольору

---

[99] *Славутич Є. В.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. — С. 42, 66.

[100] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 172–174; *Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свєшніков І. К. та ін.* Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997. — С. 85.

були ялові селянські чоботи)[101]. Інформацію про колір та якість козацьких чобіт подано також у джерелі, в якому йдеться про військові побори, до яких запорожці змушували мешканців сіл, міст та містечок. Отже, козаки Війська Запорозького отримували від населення волості, окрім сорочок, серм'яг та шапок, ще й сап'янові чоботи та "червоні чоботи"[102].

Поясний одяг

Якщо звернутися до гравюрного портрета П. Сагайдачного 1622 р., то на ньому видно правий чобіт та фрагмент поясного одягу на коліні, який виглядає з-під поли жупана. Вивчення цього фрагмента дає можливість зробити висновок, що на вершнику були не широкі шаровари, а порівняно вузький поясний одяг. Судячи з усього, така особливість його крою відображала стійку тенденцію вельми консервативної у ті часи моди, що існувала серед різних соціальних верств українського суспільства, в тому числі козацтва. На це опосередковано вказують іконографічні зображення різних персонажів гравюр київських видань 1620-х років, яких художник "одягав", так чи так репродукуючи стилістичні особливості, конструктивні зразки та актуальні соціально-статусні "прив'язки" сучасного йому костюма[103].

Прикметно, що ще за кілька десятиліть до створення 1622 р. невідомим гравером портрета П. Сагайдачного східна мода на широкі шаровари також напевно не домінувала в козацькому середовищі, представники якого щодо поясного одягу орієнтувалися, радше, на місцеві українські традиції. Так, є дані про те, що 1587 р. Я. Орішовський, прибувши до Варшави на сейм, аби домогтися винагороди за минулу службу українських реєстрових козаків польському уряду, під час озвучення у сеймі своєї петиції сидів "на землі по-турецьки" і був одягнений "по-грецьки"[104].

Як бачимо, автор сеймового щоденника, котрий зафіксував цей факт, звернув увагу на те, що вочевидь під впливом запорозьких звичаїв та корпоративних особливостей козацького способу життя шляхтич Я. Орішовський вважав за потрібне демонструвати екстравагантну, як для шляхетського загалу, манеру публічно сидіти долі в позі "козака Мамая", тобто підібгавши ноги під себе. Водночас у зовнішньому вигляді Я. Орішовського автор сеймового щоденника побачив людину, одягнену суто "по-грецьки", без будь-яких прикмет східної моди, власне так, як це передбачали тогочасні традиції православного населення Речі Посполитої.

Утім, запорожці, які у той чи той спосіб активно контактували з турками і татарами, належали до тієї соціальної верстви, яка, порівняно з іншими прошарками тогочасного українського суспільства, чи не найбільшою мірою виявляла схильність

---

101 Устава цін на ринку м. Володимира, 11.III 1612 // Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — С. 249.

102 Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. // *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. — У вид.: Український археографічний щорічник. — Київ; Нью–Йорк, 2004. – С. 457–460.

103 Іоанн Златоуст. Бесіди. — К., 1624. — НБУ. Відділ стародруків. — Кир. 2. — С. 84, 114; Триодь постная. — К., 1627. — НБУ. Відділ стародруків. — Кир. 6. — С. 139.

104 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 172.

до запозичень східного одягу. На це вказує, зокрема, повідомлення посла німецького імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, який під час перебування 1594 р. на козацькій раді на Запорозькій Січі зауважив, що після вручення ним запорожцям від імені імператора восьми тисяч дукатів золотом, козаки "відразу розстелили кілька татарських кобеняків чи плащів, які вони мають звичку носити, висипали на них гроші й посадили кілька старшин лічити їх"[105]. Неважко переконатися, що Е. Лясота відзначив поширеність серед запорожців плащоподібного татарського одягу — кобеняків. Щоправда, залишається невідомим, чи справді посол німецького імператора добре орієнтувався в особливостях козацького одягу і чи не були насправді "татарські кобеняки" звичними для запорожців серм'ягами.

Щодо загальних конструктивних прикмет поясного одягу запорожців, то впадає в очі, що на барельєфі Ж. Тібо, присвяченому темі Берестецької битва 1651 р., вони у нешироких штанах. На думку деяких дослідників, ця обставина вказує на те, що шаровари заправлені у чоботи[106]. Однак категорично стверджувати про це на основі зазначеного іконографічного джерела доволі ризиковано, оскільки скульптор-француз вочевидь художньо узагальнював та "стандартизував" зовнішній вигляд противників у битві, аби їх розрізнити для глядача, а не відтворював автентичний одяг учасників баталії, та не вникав у тонкощі (яких він і не міг знати) носіння окремих деталей костюма.

Прикметно, що на так званому "Стокгольмському сувої" із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р. (Королівський замок у Варшаві) польські гайдуки — піхотинці одягнуті у щільні темно-сині штани[107]. На військовій печатці, що її гетьман П. Тетеря проставив на одному зі своїх листів 1665 р., зображено козака у чоботах без каблуків з невисокими халявами, від яких до низу жупана чітко видно штанини, які щільно облягають ноги[108].

Утім, не виключено, що в час, який розглядаємо, запорожці носили штани, котрі якоюсь мірою нагадували неширокі шаровари. Про це можна судити з даних, що їх навів у своїй праці Г. Боплан. Звісно, якщо вбачати під терміном, котрий у французького автора-сучасника напевно асоціювався зі спідньою білизною (*caleço* (*caleçon*) — *кальсони; труси*), вказівку на шаровари. Отже, описуючи одяг запорожців у морському поході, Г. Боплан писав, що вони одягнені "в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, благеньку свиту (можливо, французьке слово *robbe* (*robe*) доцільніше перекласти на українську мову без використання конкретно-історичної класифікації одягу — *свита*, оскільки немає певності, що йдеться саме про неї, а перекласти більш нейтрально: *тога, мантія*, тобто із загальною термінологічною вказівкою на крій, що його мав на увазі Г. Боплан. — *П. С.*) і шапку"[109].

Тобто, неширокі штани, які умовно можна назвати шароварами, що їх запорожці брали з собою ще й на зміну, вочевидь виступали вельми поширеним їхнім поясним одягом під час бойових виправ. Такі особливості крою "шаровар" давали можливість заправляли їх в чоботи. Це підтверджують тогочасні іконографічні

[105] Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень, 1984. — №10. — С. 107.
[106] *Свєшніков І. К.* Зазнач. праця. — С. 176.
[107] *Żygulski Z., Wielecki H.* Op. cit. — S. 22.
[108] П. Тетеря до М. Замойського, 7.II 1665. — S. 7.
[109] *Боплан Г. Л.* Зазнач. праця. — С. 72.

джерела, в тому числі малюнок козака, а також типажі козацької старшини, що фігурують на полях карт Г. Боплана, адже на них не видно, щоб широкі штани нависали на чоботи зовні — подібно до моди, що існувала на Запорозькій Січі в останні часи її існування[110].

Головний убір

Головний убір козака, що його бачимо на запорозькій печатці, про яку йдеться, важко ідентифікувати. Через це звернемося до деяких інших тогочасних джерел. Приміром, на полях однієї з карт Г. Боплана зображено шапки, які носили, зокрема, представники козацької старшини. Вони мали округлий, або дещо видовжений, близький до конусоподібної форми, очевидно суконний верх з широкими, загнутими догори смушковими полями, які у передній частині мали розріз, що нагадує латинську літеру V. Деякі шапки прикрашено двома пір'їнами, що кріпилися збоку до нижньої частини суконного верху. Схожі за формою шапки зустрічаються на гравюрах "Бесід" Іоанна Златоуста, що були надруковані у Києво-Печерській друкарні (1624)[111]. У подібних за фасоном шапках, однак без плюмажу, зображено полонених під Берестечком козаків на гравюрі В. Гондіуса, вміщеній на титульній сторінці книги Йоахіма Пасторія "Скіфсько-козацька війна" (1652)[112]. Серед дослідників є думка, що така шапка мала назву "шлик"[113]. Ці головні убори деякими своїми конструктивними особливостями нагадували так звані магерки. Йдеться про повстяні шапки угорського зразка, для яких у різний час була притамана напів-

---

[110] Див. малюнки Т. Калинського другої половини XVIII ст. "Козак верхи на коні" та "Козаки у танці" (Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — Після с. 668). У спогадах старожилів, які свого часу записав Д. Яворницький, відобразилося фольклорне сприйняття останніх із запорожців, які носили широкі шаровари: "Холоши шаровар носились поверх голенищ, — не так, как теперь делают, что вкладывают их в сапоги, а поверх сапог; они привязывались к голенищам серебрянными подвязками или шелковыми снурками с золотыми и серебряными китицями на концах, а самые подвязки привязывались так, что от них видны были только китицы. Как идет запорожец, то так и видишь, как те китицы из-под шаровар мотаются. Под шаровары уже надевались сафьяновые чоботы, желтые, зеленые, красные, с золотыми, серебряными и медными поковками, с узенькими носками; от сапог виднелись одни носки или каблуки, — так запорожцы напускали на них низко свои шаровары; издали кажется, точно баба в юбке стоит; как идет козак, точно парус распускает; а ширина такая, что в иные шаровары можно штук тридцать арбузов вложить; как двенадцать аршин материи, то такие шаровары называются "рясними", а как пятнадцать — называются шароварами "з достатку" (*Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 207.

[111] Іоанн Златоуст. Бесіди. — С. 84.

[112] Репродукції сюжетного малюнка, присвяченого темі Берестецької битви — "Полонені козаки", виконаного В. Гондіусом, див.: *Жолтовський П. М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. — К., 1958. — С. 21; С. 35; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 247.

[113] Див.: *Славутич Є. В.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. — С. 43, 298, 424.

сферична або конусоподібна форми з високо загнутими крисами, що мали спереду виріз у формі літери "V" та прикрасу з орлиних пір'їн[114].

Певну інформацію про козацькі шапки (а також інші предмети їхнього костюма) можна почерпнути з актових документів. Як уже зазначено овруцькі козаки С. Григоровський та Ф. Івановський мали однакові головні убори — ковпаки з голубого фалендишу. Прикметно, що ще в другій половині XVI ст. заможні міщани, а також шляхтичі носили не лише різні за формою, матеріалом та кольором дорогі головні убори (зокрема чорні та червоні), як-от круглі шапки з оксамиту та смушкові шлики, а й ковпаки із сукна, з оторочкою з хутра лисиці, соболя або куниці. Деякі шапки прикрашали невеликими вишитими рушничками ("шапка подшитая куницею з ручничком коленским (кельнським. — *П. С.)* вышиваным")[115]. Що ж до ковпаків названих вище овруцьких козаків, то ці головні убори були пошиті з голубого фалендишу (С. Григоровський та Ф. Івановський мали також, зокрема, однакові фалендишеві делії.

У час, який розглядаємо, козаки носили різні види головних уборів, серед яких достатньо поширеними були шлики та ковпаки. Певне світло на це питання можуть пролити гравюри з книги К. Саковича "Вірші", автор яких, окрім іншого, представив власне бачення гербу Війська Запорозького. Розглянемо спочатку головний убір на портреті П. Сагайдачного. Як бачимо на гравюрі, шапка запорозького гетьмана опушена гладеньким, напевно дорогим, хутром. Причому висота хутряної опушки в середній частині голови дорівнює відстані від її нижнього краю приблизно до кінця носа. Даний модуль вкладається у ширину шапки приблизно 2,4 рази. У цій шапці невеликий напівкруглий верх, що, вірогідно був покритий коштовним сукном.

Інший вигляд має козацький головний убір, зображений на гравюрі, що її невідомий художник присвятив гербу Війська Запорозького. Вона виглядає як суконна шапка з доволі довгим м'яким верхом, що звисає назад, кінець якого нагадує бахрому. Причому шапка, що дещо нагадує берет, одягнута майже на маківку голови козака з голеною потилицею, пласко покриває її, розширюючись до кінця суконного верху. З цієї гравюри немає можливості скласти вичерпне уявлення про конструктивні особливості зазначеного головного убору, принаймні щодо елементу, яким він закінчувався. Невідомо, чи точно його зображення відповідало реальному прототипу. Водночас художник, як можна судити, реалістично відтворив на основі особистих спостережень специфічну козацьку манеру носити шапки — заломлюючи їх назад, що, вочевидь, демонструвало запорозьке молодецтво, відвагу та завзяття.

Як уже зазнечено, автор названого твору виразно демонстрував схильність до прикрашання козацького костюма, керуючись власними уявленнями про соціальну престижність одягу. Про це свідчить той факт, що художник, який взяв за основу зображення козака в жупані на запорозькій печатці початку 1620-х років, таки додатково "одягнув" його ще й у представницького вигляду верхній одяг — схоже, що делію (через це, на що було звернено увагу вище, одягнутий за принципом "качана капусти" козак втратив талію та набув жіночої статури).

---

[114] *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — К., 1996. — С. 101; *Żygulski Z., Wielecki H.* Op. cit. — S. 19.

[115] *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. — С. 81, 82.

Запорозький козак першої половини XVII ст. Реконструкція П. М. Саса

Отже, є підстави для висновку, що в час, який розглядаємо, до найпоширеніших головних уборів запорожців належали шапки двох типів. До першого з них можнавіднести шапку з округлим або дещо конічним суконним верхом та смушковими полями і розрізом попереду у формі літери V (представлена, зокрема, на малюнках типів запорозьких козаків, уміщених на карті Г. Боплана, а також гравюрі В. Гондіуса 1652 р., присвяченій Берестецькій битві). Ці шапки мали певне поширення в козацькому середовищі як до, так і під час Національно-визвольної війни, а також у пізніший час, що ніби уособлює спільне у традиції козацького костюма, насамперед старшинського. Їхні кольори залежали від використаного для їх виготовлення темного або світлого природних кольорів смушку та кольору сукна (як можна судити, популярними серед козаків були насамперед сині та червоні кольори).

Ще одним типом головного убору, достатньо поширеним серед різних верств тогочасного суспільства, в тому числі козацтва першої половини XVII ст., була суконна шапка з хутряною опушкою. Важливим іконографічним джерелом, яке дає уяву про її конструктивні особливості, є насамперед малюнок козака на карті Г. Боплана. Адже, по-перше, шапка на ньому конструктивно подібна до фасону популярного в ті часи ковпака (видовжена конічна форма з порівняно неширокою хутряною опушкою), по-друге — зовнішність цього козака, в тому числі його костюм, художник вочевидь узагальнив як певний соціальний тип, по-третє, цю шапку вирізняє верх, що звисає назад. Як уже зазначено, таку козацьку манеру носити головний убір відтворив також художник-сучасник — автор гравюрного зображення герба Війська Запорозького у книзі К. Саковича "Вірші". Тобто, є підстави стверджувати, що у першій половині XVII ст. саме ця шапка напевно була однією з найпоширеніших серед козаків.

Зачіска

Козацький костюм доповнювала специфічна зачіска, яка мала виразний соціокультурний і, напевно, ритуалізований підтекст. Адже вона вочевидь означувала вихід особи за межі традиціоналістських соціально-станових відносин й ієрархії та її перехід до особливого трибу життя запорозької спільноти з характеристичною системою цінностей та світоглядними орієнтаціями. Відтак кожен, хто долучався до запорожців та прибирав їх зовнішній вигляд, кидав виклик усталеним уявленням та цінностям адептів старого соціального порядку. У літописі Самовидця — праці, в якій йдеться про події української історії середини XVII — початку XVIII ст.,

зазначено, що під час Національно-визвольної війни "так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшол в яком селі такого человіка, жеби міл албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послал... навет где в городах были и права Майдебурскіе — и присягліе бурмистрове, и райци свої уряди покидали, и бороди голили, и до того войска ишли: бо тіе себі зневагу держали, которій бы з бородою неголеною у войску был. Так диявол учинил себі сміх з людей статечних"[116].

Як бачимо, для Самовидця голені козацькі бороди є прикметою руйнування традиційних цінностей привілейованих верств станового суспільства й вкрай небезпечного розхитування звичних для нього моральних засад та укладу життя. Отож, автор літопису розцінював такі зміни і новації як торжество диявольських сил. Причому він звертає увагу на те, що голені бороди поставали як своєрідний визначник нової ідентичності, що її набув кожен новоприбулий в козацьке військо, через що ті козаки, хто не брили бороди, викликали у решти зневагу як підозрілі "чужі".

Невідомо, чи справді в роки Національно-визвольної війни в козацькому середовищі домінувало нетерпиме ставлення до звичаю носити бороду. Тим часом у першій половині XVII ст. серед запорожців були авторитетні особи, які не брили бороду. Підтвердженням цього може бути гравюрний портрет П. Сагайдачного 1622 р., на якому гетьмана зображено з бородою. На гравюрі чимала її частина нижче губ в напрямку підборіддя подана без штрихування, тоді як краї енергійно облямовані крупними завитками. Борода майже вертикально спускається від вилиць орієнтовно до лінії ключиць, переходячи у клин. Вуса на портреті не надто довгі — як можна припустити їхні кінці не сягали краю щелеп. Очевидно, П. Сагайдачний відпустив бороду, досягнувши певного віку, а також владного авторитету у Війську Запорозькому. На це вказує та обставина, що малюнку представників козацької старшини на одній із карт Г. Боплана зображено осіб з бородою та вусами (приблизно такої ж довжини, як на портреті названого гетьмана). Тобто, не виключено, що принаймні серед козацької старшини борода сприймалася як ознака престижного соціального статусу. Прикметно, що у першій половині XVII ст. носіння більш або менш густої бороди та вусів було доволі поширеним серед польської політичної еліти. Про це свідчать, зокрема, розписи в палаці єпископів у Кельцях[117].

Проте у час, який розглядаємо, прикметною особливістю зовнішнього вигляду типового запорожця була зовсім не борода, а зачіска, що передбачала голену потилицю (як уже зазначено, її помітно під шапкою запорожця на гравюрі 1622 р., присвяченій гербу Війська Запорозького) з чуприною на маківці голови — так званим "оселедцем". Козаки зазвичай брили бороду й носили помірної довжини вуса (за деякими даними останні могли бути довгими). В цьому переконують, зокрема малюнок полоненого козака на карті Г. Боплана, а також малюнок А. ван Вестерфельда із зображенням прийому послів Б. Хмельницького Я. Радзівіллом. Про такий зовнішній вигляд козаків писав секретар шведського посольства до Б. Хмельницького у 1656–1657 рр. К. Гільдебрант, який зазначив, що вони "на

---

[116] Літопис Самовидця / Підгот. видання *Я. І. Дзири*. — К., 1971. — С. 57.

[117] Див.: *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. Warszawa, 1978.

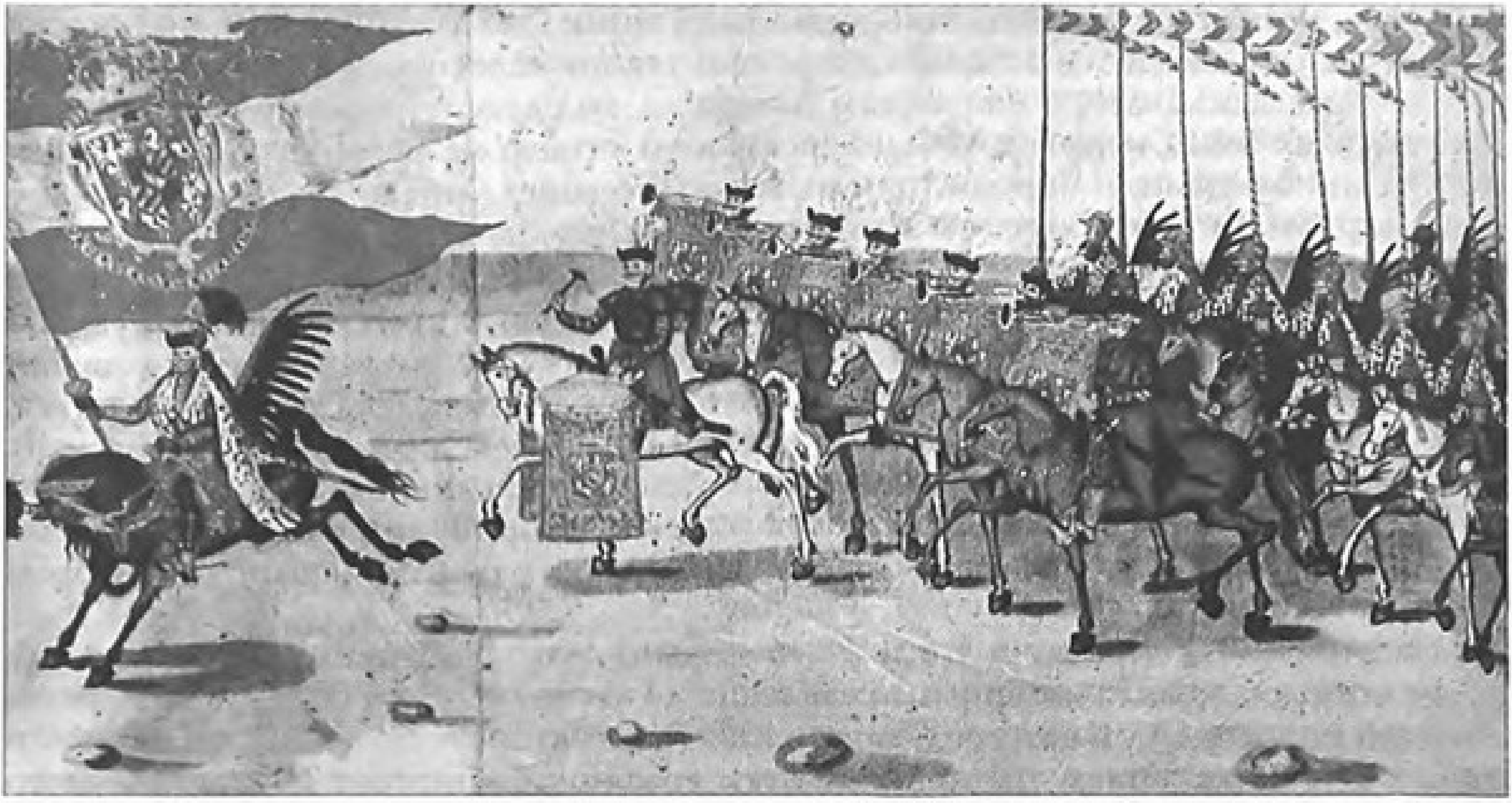

Гусарська корогва на марші. Фрагмент "Стокгольмського сувою" із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р.

голові, до гола обстриженій, мають "оселедець", вуса довгі і виглядають досить суворими"[118].

Точно визначити витоки культурної традиції такої зачіски навряд чи можливо. На думку деяких дослідників, "оселедець" — це давня форма індоєвропейської зачіски. Схожі зачіски були поширені серед хетів, стародавніх вірмен, осетин, вікінгів, кельтів. Вони зустрічалися і серед народів алтайської мовної сім'ї, в тому числі монголів. "Оселедець" носив також давньоруський князь Святослав[119]. Хоч би там як, а така зачіска, голена борода і вуса поставали чи не найприкметнішою рисою зовнішності запорожців, що вирізняли їх як представників корпорації вільних воїнів-рицарів.

Що ж до загальних особливостей козацького костюма перших десятиліть XVII ст., то в ньому простежуються певні типові риси. Йдеться, зокрема, про наявність у ньому головних уборів — ковпаків та шликів, натільного одягу: сорочок; поясного: штанів неширокого крою (можливо шароварів); верхнього: насамперед білих та сірих серм'яг, жупанів, а також кожухів, плащоподібних делій та опанч; тканинних і ремінних поясів; сап'янових чобіт без каблуків червоного та жовтого кольорів, чорних ялових чобіт. Козацький костюм доповнювала зброя, насамперед шабля (вогнепальну зброю запорожці носили насамперед у бойовій обстановці),

---

118 *Нудьга Г.* Республіка козаків (Середньовічна Європа про Січ та козаків). — Львів, 1991. — С. 1991. Про це шведське посольство детальніше див.: *Олянчин Д.* Опис подорожей шведського посла на Україну 1656–1657 // ЗНТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 41–69.

119 Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчосу вимірі. К., 2004. — С. 191.

Рота гайдуків на марші. Фрагмент "Стокгольмського сувою" із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р.

а також специфічна зачіска ("оселедець", голена борода, вуса). Все це, звісно, не означає, що у запорозькому війську були мундири. Водночас тією чи тією мірою в козацькому військовому одязі було досягнуто уніфікації. Цьому сприяло, зокрема, використання для пошиття одягу саморобного сукна, періодичні пожалування козакам за службу сукном певного ґатунку, а також те, що частково одяг та взуття їм поставляло населення волості в рахунок стацій. Дотримання в одязі певних типових елементів та зразків давало можливість запорожцям упізнавати своїх під час бойових дій. Як видається, це сприяло також зміцненню їхнього корпоративного духу.

***

Підбиваючи загальний підсумок розгляду збройних сил Війська Запорозького у перші десятиліття XVII ст., можна стверджувати, що вони являли собою саморганізовану в межах самовладної станово-корпоративної спільноти запорозьких козаків і структуровану за родами військ армію (історичний термін — "військо") з постійним командуванням та управлінням, а також постійними базовими підрозділами. У *соціальному відношенні* вона за формою була козацькою, а за сутністю — відкритою для вихідців з усіх станів тогочасного суспільства. Найважливішими її військово-організаційними засадами були добровільний набір (складалася переважно з українців); наявність великого кадрового резерву професійних воїнів; регулярне влаштування військових підрозділів; опора на тактику дистанційного бою із застосуванням вогнепальної зброї, що її реалізовували на практиці добре навчені та дисципліновані воїни. Висока системна стійкість запорозької армії зумовлена

насамперед тим, що вона була формою воєнного підприємництва, націленою на військове найманство та отримання воєнної здобичі.

Основу бойової міці козацького війська становила піхота, що була добре екіпірована та озброєна передовою для свого часу вогнепальною зброєю. Запорожці часто пересувалася на театрі бойових дій на конях як драгуни та спиралися фактор раптовості. При штурмі фортець вони уникали затяжних облог. Водночас робили ставку на воєнні хитрощі та активно використовували загальновійськові засоби – артилерію, петарди, підпал уріплень за допомогою примета, а також різні облогові знаряддя, зокрема тури та драбини. В основі оборонної тактики козаків був бій рухомим табором із возів. Запорозьке військо, що було поділене на полки (основне тактичне формування), сотні та десятки мало розвинену управлінсько-командну структуру на рівні війська, а також полкових і сотенних підрозділів. У ньому існували різні військові відзнаки та владні регалії — клейноди. Вони мали не тільки утилітарне призначення (окремі з них командування використовувало, наприклад, для управління боєм), а й сприймалися у козацькому середовищі як значущі корпоративні символи. Прикметним елементом витвореної запорожцями субкультури став їхній костюм, який тією чи тією мірою набув уніфікації і виступав своєрідним знаком їхньої групової тотожності.

3. Військо королевича Владислава та збройні сили Московської держави

Військові сили королевича Владислава, з якими він рушив у московський похід, досягли своєї максимальної чисельності не одразу. Якщо у червні 1617 р. в Луцьку кавалерійські та піхотні підрозділи королевича налічували лише 4950 ставок жолду, в жовтні під Дорогобужем — 6400 ставок жолду, 1000 лісовчиків, а також 600 донських козаків, то вже наприкінці серпня — на початку вересня 1618 р. — 13440 ставок жолду (зокрема, 21 гусарська корогва чисельністю 2670 коней, 19 п'ятигорських – 2150 коней, 17 козацьких — 2020 коней, 10 рейтарських — 1150 коней і 7 піхотних підрозділів — 3050 "порцій"), 1000 лісовчиків (детальне про них йтиметься нижче), а також понад 1000 московських козаків, бояр, дворян, дітей боярських та стрільців[120]. На думку польського історика Яна Віммера, в московській виправі королевича Владислава взяло участь 14 тисяч жовнірів. З них піхотинців налічувалося тільки 5,5 тисяч. Йдеться про затяжні німецькі підрозділи (ними командували, зокрема, Вільгельм Аппельман, Петро Лермонт, Якуб Бутлер) — їхня чисельність становила близько 2100 осіб, підрозділ шотландської піхоти Фуллера (200 осіб), невелику кількість угорських піхотинців (600 піхотинців Фелікса Невяровського)[121], решта становила польська піхота[122].

Потрібно мати на увазі, що наведені вище дані про ставки, на підставі яких видавали платню особовому складу війська, не відображали фактичну чисельність

[120] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 96, 132, 204–205.

[121] Див.: Компут коронних військ, затягнутих на виправу королевича Владислава до Москви 1617 р. // *Majewski A. A.* Op. cit. Aneks I. — S. 203; Польсько-литовська армія під командуванням Я.-К. Ходкевича під Дорогубужем, жовтень 1617 р. // Ibid. Aneks II. — S. 205.

[122] *Wimmer J.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — S. 157.

війська. Адже згідно з тогочасною системою формування затяжного підрозділу, на оплату офіцерів, а також нижчих офіцерів припадало по декілька (іноді — кільканадцять) ставок жолду — так званих порцій. Через це чисельність особового складу тієї чи іншої тактичної одиниці насправді могла бути на 10 % меншою, аніж та, що зафіксована у відповідних документах, які подавали на оплату. Так звані "сліпі порції" використовували для оплати офіцерського корпусу іноземної піхоти, а також польської кавалерії ("сліпі корогви"). Щодо оплати командирів польської та угорської піхоти, чисельність яких у підрозділах була невелика, то вони отримували одну ставку жолду в підвищеному розмірі, відтак їхня реальна чисельність збігалася з обліковими документами[123]. Прикметно, що в офіційні реєстри корогв не включали слуг ("пахолків", "челядь"), яких було дуже багато в польських кавалерійських підрозділах: по суті їхня чисельність була такою ж, як і чисельність бойового особового складу[124].

Піхотинець-вибранець часів Владислава IV

Те, що чисельність переважної більшості підрозділів була на 10% нижчою, аніж зазначено у військових компутах, ще не означає, що для визначення реальної чисельності війська королевича Владислава потрібно обмежитися лише відповідною поправкою на зазначений відсоток. Адже наявні в документах цифри уявних ставок з лихвою перекривала маса слуг — попри те, що формально їх начебто не існувало. Звісно, що без багатьох тисяч слуг, які не тільки виконували важливі військово-допоміжні функції, а й, траплялося, брали участь в боях, польські та литовські бойові підрозділи помітно втратили б свою боєздатність.

Десятник вибранецької піхоти часів Владислава IV

Військо, яке королевич Владислав повів на Москву, щодо своєї організації та бойових можливостей було типовим для тогочасних збройних сил Речі Посполитої. Його основу становила кавалерія, що поділялася на гусарські та козацькі підрозділи. Головну ударну силу війська становили важкоозброєні гусари. Військовий підрозділ, який формувався на основі так званого товариського затягнення і зазвичай налічував від 100 до 200 кіннотників-гусарів,

[123] *Wimmer J.* Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 32; *Tenże.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978. — S. 169.
[124] *Majewski R.* Cecora. Rok 1620. — S. 115.

Панцирна корогва. Гравюра з картини В. Коссака. 1903 р.

називався корогвою. На чолі її стояв ротмістр — часто це був магнат, який доручав командування корогвою поручникові.

Отримавши від польської влади дозвіл на створення гусарської корогви — приповідний лист, ротмістр офіційно фіксував його у гродських книгах того чи того воєводства і починав "затягувати", тобто набирати, добровольців переважно з числа заможних шляхтичів, які ставали у сформованому підрозділі "товаришами". Кожен такий товариш приводив із собою військовий почет, найчастіше з трьох вершників ("коней"), котрих називали "почтовими" (почетовими).

Захисне озброєння гусарів-товаришів складалося з пластинчастих обладунків, зокрема, кираси (нагрудника), наплічників, набедреників, а також шолома. Прикметною особливістю їхнього бойового обладунку були припасовані на спеціальних прутах махові пташині пера у формі крил. Дослідники припускають, що ці крила могли лякати своїм шумом коней противника, а також захищали вершника від татарського аркана. Наступальною зброєю для гусарів служили списи завдовжки 5,5 м, шаблі, важкий меч, довжина якого сягала понад 1,5 м, два пістолі. Почтові гусарської корогви мали легке захисне озброєння та використовували мушкети, пістолети, іноді списи.

Під час час атаки по фронту гусари діяли у неглибокому дво-три-шеренговому шикуванні. У першій шерензі наступали озброєні списами товариші, за ними – почтові. Корогви атакували фронтом від 60 до 80 м в шеренгах, розміщених у шаховому порядку, що давало можливість відірватися від противника та перегрупуватися в ході бою. Слабким місцем гусарії були, серед іншого, недостатня маневреність на полі бою, нездатність вести бойові дії з широким застосуванням вогнепальної зброї, неспроможність ефективно діяти на пересіченій місцевості. Від гусарів не доводилося чекати надто великої користі під час облоги фортець, оскільки списами

важко було зруйнувати оборонні мури — мало допомагав цьому також шум гусарських крил.

Козацькі підрозділи в польському війську належали до середньоозброєної та легкоозброєної кавалерії. Захисним озброєнням для козаків, яких через східні традиції їхньої кавалерії іноді називали п'ятигорцями або черемисами, були панцири (частина з них їх не мали), щити, шоломи або мисюрки (неглибокі шоломи). Їхнє наступальне озброєння складалося з рогатини, шаблі, лука або рушниці. Козацькі підрозділи, основною тактичною одиницею яких була корогва, котру називали також ротою, формувалися на основі товариського затягнення. Серед товаришів домінували шляхтичі. Почтовими зазвичай були міщани. Козацька корогва найчастіше налічувала 100 коней, нею командував ротмістр. У бойовому строю ці корогви займали місце за гусарами, або на флангах гусарських підрозділів. Порівняно з гусарами, козаки були рухливішими та маневренішими.

Специфічним контингентом легкоозброєної нерегулярної козацької кінноти були лісовчики, названі так за прізвищем їхнього першого організатора — полковника Олександра Лісовського (бл. 1580–1616). Лісовські підрозділи складалися з добровольців, котрі існували не за рахунок платні, а воєнної здобичі, грабежів та розбоїв. Лісовчики не мали жодного захисного обладунку. З наступальної зброї використовували рушницю, два пістолі, шаблю, меч або палаш, іноді — рогатину. Зазвичай вони ходили в глибокі диверсійні рейди, прикривали фланги війська, виконували сторожову службу тощо.

У війську королевича Владислава була також кіннота іноземного затягнення, яку називали німецькою. Йдеться про рейтарів — важкоозброєну кавалерію. Рейтари мали пластинчастий захисний обладунок або ж панцир, а також прилбицю. На озброєнні в них була одна довга і дві короткі рушниці, чекан та рапіра. У бойовому порядку рейтари могли шикуватися у кільканадцять шеренг. Після того, як перша шеренга галопом атакувала противника і давала по ньому залп з короткої дистанції, вона розділялася надвоє та поверталася до своїх у задню шеренгу для заряджання. Тим часом цей маневр почергово повторювали решта рейтарських шеренг (така тактика називалася караколем).

Загалом, кавалерійські корогви, що були сформовані на засадах товариського затягнення, щонайменше на 30 відсотків складалися з товаришів, решта належали до почтових. Як уже зазначено, в корогвах була велика кількість слуг, які за чисельністю не поступалися бойовому особовому складу підрозділу.

Разом з королевичем Владиславом у московський похід вирушили польські, угорські, німецькі та шотландські піхотні підрозділи. Щодо польської піхоти, то найважливіші її військово-організаційні риси сформувалися в роки королювання Стефана Баторія (1576–1586). У той час в польській піхоті не стало воїнів, озброєних списами й щитами і вона набула стрілецького характеру. Задяки запровадженню ладунок, тобто дерев'яних мірок з певною порцією пороху, а також кулями, вдалося значно прискорити заряджання і, відповідно, скорострільність вогнепальної зброї.

Основною такитичною одиницею у піхоті була корогва (на її позначення використовували також термін "рота"), до якої найчастіше входило 100 або 200 осіб, поділених на десятки на чолі з десятниками. Корогвою командував ротмістр, якого інколи називали полковником. Йому підпорядковувалися від одного до трьох по-

Похід лісовчиків. Художник Я. Брандт

ручників. Стільки ж могло бути хорунжих. До корогви входили військові музиканти, іноді — цирульник. Шляхтичі були лише серед офіцерів, тоді як рядових (мали назву гайдуків, драбів) найчастіше набирали з міщан. Піхота формувалася на основі товариського затягнення (пізніше на передній план висунулося так зване барабанне вербування: полковник, який мав приповідний лист, розсилав своїх офіцерів по містах і містечках, де вони в ярмаркові і торгові дні під барабанний бій робили оголошення про вербування). На озброєнні піхотинців були рушниці або мушкети. На десяток жовнірів припадав один віз, на якому перевозили військове спорядження, котли, намети, харчові припаси тощо.

Загалом, наприкінці XVI — на початку XVII ст. польська піхота відігравала роль допоміжного війська, завданням якого було підтримувати кінноту. Це не в останню чергу зумовлювалося тим, що шляхта не бажала служити в піхоті і не дуже погоджувалася затягувати іноземні піхотні підрозділи, оскільки вони дорого коштували, до того ж, під час маршу могли завдати збитків шляхетським маєткам.

Ще за Стефана Баторія виникли підрозділи угорської піхоти, що налічували від 500 до 3000 жовнірів. Вони поділялися на роти по 100 жовнірів (ротмістр, 1–3 хорунжих, довбиш (барабанщик), 9 десятників, близько 90 гайдуків — рядових). У військово-організаційному відношенні угорська піхота була дуже близькою до польської. Прикметно, що до 1648 р. в угорській піхоті було багато українців.

Німецька піхота різнилася від польської та угорської зокрема тим, що мала розвиненішу організаційну структуру. Її відносно великі підрозділи називали регіментами, чисельність яких не була сталою. До штабу регіменту входили полковник (оберст), писар, квартир'єр з кількома помічниками, профос — начальник жандармерії з помічниками, вахмістр — начальник сторожі, капелан та ін. Регімент поділявся на підрозділи (фігурували під назвою "компанія", "фрейкомпанія" або "корогва") чисельністю 100–200 солдатів. Кожна компанія мала свій штаб: капітана,

поручника, хорунжого, сержанта, писаря та ін. В роки московського походу королевича Владислава більшість компанії становили пікінери, одягнуті в полегшений захисний обладунок і шоломи, а також озброєні піками завдовжки від 3 до 5 м та легкими шаблями.

Мушкетери, які також входили до компанії, із захисного обладунку мали лише шоломи. Вони були озброєні важкими мушкетами з гнотовим або колісцевим механізмом, які при стрільбі клали на спеціальні амортизаційні підставки (їхня скорострільність не перевищувала одного пострілу за 5 хвилин). Шотландські підрозділи (компанії) налічували від 100 до 300 солдатів. До штабу цих компаній входили капітан, поручник, хорунжий, два сержанти, три капрали, квартир'єр, писар, два довбиші. Їхнє озброєння складалося, зокрема, зі списів завдовжки 5,5 м, гнотових мушкетів, двосічного меча, довжина якого була близько 1,25 м, стилета або мисливського ножа.

Під час походу королевича Владислава на Москву вперше були залучені драгуни. Вони являли собою своєрідну кінну піхоту. Драгуни використовували коней переважно для того, щоб добратися до місця битви. Тим часом у бій вони зазвичай вступали в пішому строю.

Певне уявлення про артилерію, яку мав у своєму розпорядженні королевич Владислав, дає один її реєстр від 2 грудня 1617 р. Згідно з цим документом, у королевича була одна 45-фунтова, три 30-фунтові, дві 15-фунтові гармати, п'ять гармат невстановленого калібру, одна 4-фунтова і дві 24-фунтові мортири[125].

Московське військо

З яким московським військом довелося зіткнутися силам королевича Владислава при спробі здобути царську корону, а також запорожцям? У ті часи збройні сили Московського царства формувалися з так званих служилих людей. Під цією назвою фігурували, зокрема, бояри і діти боярські, власники землі із селянами, "служба" яких державі полягала в посіданні різних адміністративних посад та участі у воєнних діях у складі кінного дворянського ополчення. Це були служилі люди "по отечеству", для яких та чи та "служба" була спадковим правом. На відміну від них, служилі люди "по прибору", яких держава "прибирала", тобто мобілізувала, виконували соціально менш престижні служби.

Московська дворянська кіннота XVI ст. Гравюра з книги С. Герберштейна

[125] Див.: *Baranowski B.* Organizacja wojska polkiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957. — S. 96–137; *Majewski R.* Cecora. Rok 1620. — S. 111–114, 131; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — S. 25–27; *Tenże.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — S. 124, 142, 144–150; *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 63–70.

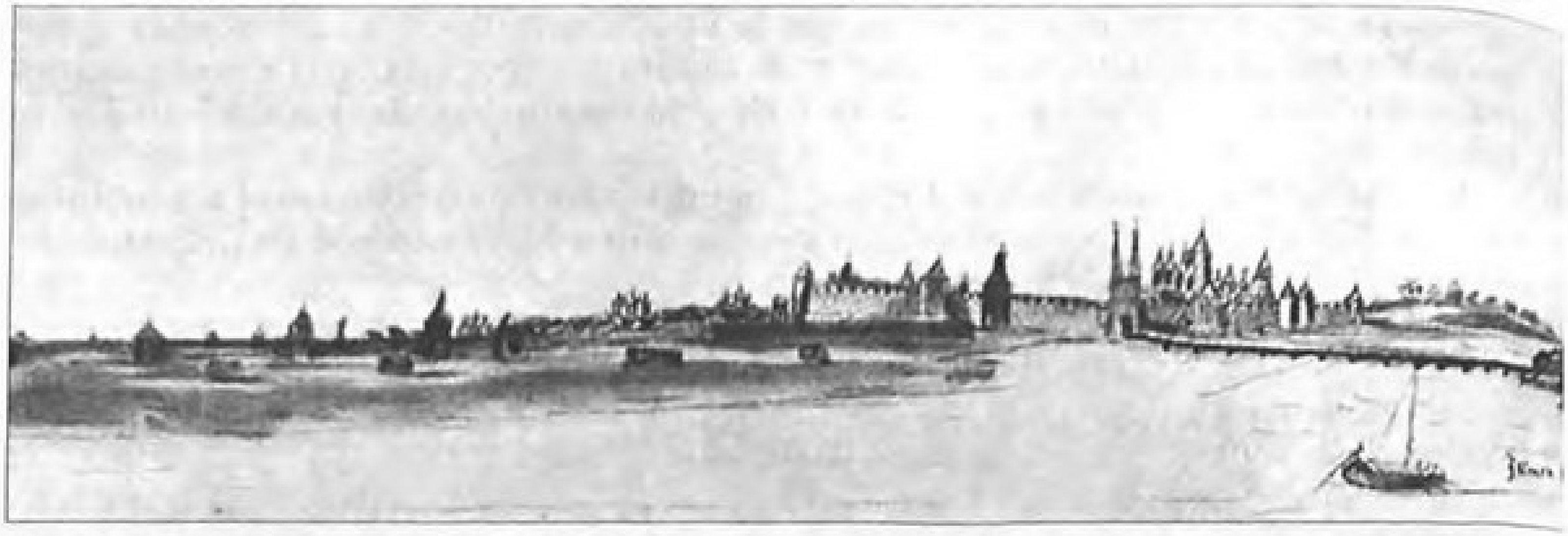

Найчисельнішою та найбільш привілейованою частиною людей "по прибору" були стрільці, військо яких виникло у 50-х рр. XVI ст. В окремих уїздних центрах налічувалося по кілька сот стрільців, яких воєводи за потреби могли швидко мобілізувати. У вільний від служби час вони займалися торгівлею і промислами. Найбільше людей "по прибору" було зосереджено на південних землях Московської держави. До них належали не лише стрільці, а й багато "сторожових" та полкових козаків. Усі вони звільнялися від несення тяглової служби, отримували земельні наділи та жалування. На Дону, Тереку, Волзі та Яїку, тобто на степових окраїнах держави, мешкали козаки, які ястановили досить значну воєнну силу. Царський уряд періодично видавав козакам грошове та натуральне жалування, дозволяв їм торгувати у прикордонних містах. Під час великих воєнних кампаній їх залучали до царського війська[126].

У другій половині XVI ст. чимало козаків, які перебували на постійній службі царському уряду, можна було зустріти у новозбудованих південних фортецях, зокрема, Орлі, Данкові, Лівнах, Воронежі, Єльці, Білгороді. При переході на цю службу колишні вільні козаки втрачали свою традиційну станичну організацію та виборних командирів й підлягали владі голів і сотників з дворян, а також дітей боярських. На початку XVII ст. чисельність служилих козаків становила 5–6 тис. осіб (дворян у війську в той час було близько 30 тис.)[127]. Більшість піших і кінних городових козаків, а також вільні козаки були озброєні не лише холодною, а й ручною вогнепальною зброєю[128].

Загальне управління збройними силами держави здійснювалося через центральний орган управління, що мав назву Розрядний приказ. Стрільці та козаки були у віданні Стрілецького приказу, пушкарі — Пушкарського приказу. Окремим приказам підпорядковувалися служилі іноземці, рейтари, драгуни, солдати. Забезпечення служби "приборних" людей було покладено на Житній, Грошового та хлібного збору та інші прикази. Уся структура воєнного управління замикалася на особі царя, який сам, чи спільно з боярами та іншими думними чинами, керував збройними силами.

---

126 *Флоря Б. Н.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество. — С. 27, 33, 34, 42, 43, 48.

127 *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 12–14.

128 *Волков В.* Войны Московского государства. — М., 2004. — С. 437, 438.

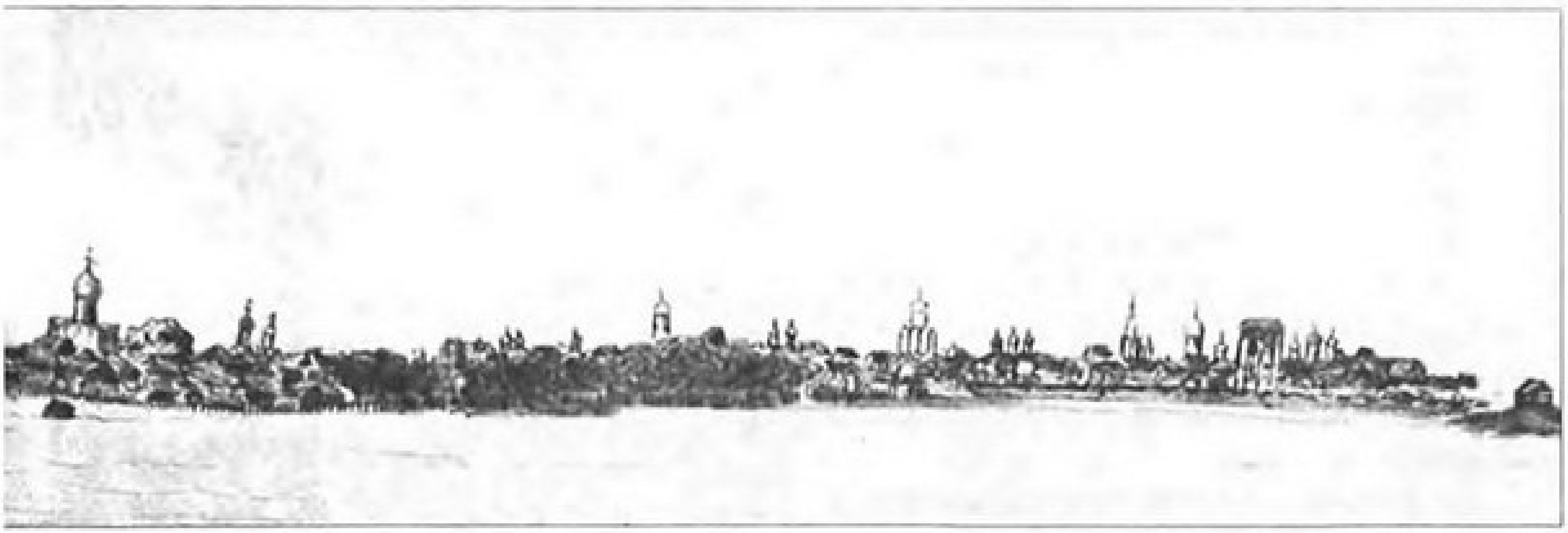

Новгород. Альбом Мієрберга. 1661-1662 р.

У воєнний час створювалося єдине військо, або кілька окремо діючих ратей. Із Розрядного приказу у міста воєводам і приказним людям розсилали царські грамоти про воєнну мобілізацію. Від імені царя і Боярської думи відбувалося призначення головнокомандувача та інших воєначальників. Причому великий воєвода (командувач військом) та підлеглі йому воєводи були вихідцями з бояр та окольничих, а їх товариші та сотенні голови — з дворян Государевого полку. Великий воєвода отримував царський наказ, в якому, зокрема, зазначалося те, з яких міст та уїздів служилі люди повинні взяти участь в поході, хто командуватиме окремими полками тощо. Для вивчення відомостей, що надходили від інших воєвод та розвідувальних загонів в армію призначали дяків із своїми помічниками (піддячими), які утворювали штаб війська. Полковим воєводам видавали окремі накази[129].

Через брак джерел немає можливості точно визначити воєнний потенціал Московської держави на момент вторгнення на її територію війська королевича Владислава. На думку дослідників, основну масу служилих людей "по отечеству" становили городові дворяни та діти боярські. Вони зобов'язані були з'являтися на службу кінно, зі зброєю та певною кількістю своїх людей — відповідно до того, скільки вони мали помісної і вотчинної землі. Їхнє озброєння зазвичай складалося із сагайдаків, списів або рогатин та шабель. Вогнепальної зброї було мало. Поміщики з одного уїзду об'єднувалися у тимчасові військові одиниці помісного (дворянського) ополчення — сотні, а потім їх розподіляли по полках. Вищі командні посади у війську посідали думні чини — бояри, окольничі, думні дворяни. Попри не надто добре озброєння, а також слабку дисципліну, помісна кіннота відігравала роль головної ударною силою тогочасної московської армії. В другій половині XVI ст. її максимальна чисельність становила 50 тис. осіб.

До 30-х рр. XVII ст. єдиною постійною піхотою у московському війську були стрільці. На початку цього століття в столиці держави налічувалося 7600 стрільців, які поділялися на прикази, сотні, напівсотні та десятки. На чолі приказів (по 500 стрільців) були стрілецькі голови, сотень — сотники, півсотень — п'ятдесятники, а десятками командували десятники. У всіх скільки-небудь важливих у воєнному плані містах були стрілецькі гарнізони чисельністю від 20 до 1000 осіб. Наприкін-

[129] Там же. С. 412–416.

Прорисовка зображення строю московських піхотинців з книги "Вінчання на царство Михайла Романова". 1670-ті рр.

ці XVI ст. стрілецьке військо налічувало близько 20–25 тис. осіб. Стрільці мали на озброєнні ручні пищалі (рушниці, самопали), бердиші та шаблі[130]. Стрілецькі підрозділи не могли маневрувати на полі бою. Як правило, вони прикривали фланги або тил дворянської кінноти, причому використовували для захисту обоз і так звані острожки, що були запозичені з воєнного досвіду голладських і шведських інженерів[131].

До ратної служби залучали також тягле населення (селян та посадських мешканців міст). Йдеться про так званих *боярських людей*, тобто кінних воїнів, яких споряджували і приводили у полки поміщики (мали умовне землеволодіння) та вотчинники (у них була повна спадкова земельна власність). Із них формували сотні на чолі з головами. В разі воєнної небезпеки виставляло ратників і населення міст. Кожен такий ратник повинен був мати сагайдак, рогатину, топірець, а також *лижі*. Тягле населення змушене було виконувати "посошну" службу, тобто виставляти певну кількість людей (зокрема, з підводами) від "сохи" — певної податкової одиниці. Зазвичай так звану посоху використовували на різних військово-допоміжних та інженерних роботах.

У Московській державі порівняно добре була розвинена артилерія. На столичному Гарматному дворі продукували мідні та залізні гармати, а також снаряди до них (виробництво гармат було налагоджено також у Новгороді, Пскові та деяких інших містах). Основними типами гармат були *пищалі* — узагальнена назва гармат малого калібру (фальконети) та гармати великого калібру, призначених для настильної стрільби ядрами (могли сягати 40 кг), а також кам'яним та металевим дробом по живій силі та укріпленнях противка; *верхові гармати* (мортири) — короткоствольні гармати крупного калібру з навісною траєкторією стрільби кам'яними ядрами для руйнування оборонних укріплень, а також споруд за фортечними стінами; *тюфяки* — невеликі гармати, що стріляли металевим і кам'яним дробом; *сороки* та *органи* — малокаліберні багатоствольні гармати, з яких стріляли залпом;

[130] Очерки истории СССР. Период феодализма: конец XV в. – начало XVII в. — М., 1955. — С. 330, 333; *Чернов А. В.* Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. — М., 1954. — С. 75, 77, 80–84, 126, 127.

[131] *Волков В.* Указ. раб. — С. 356.

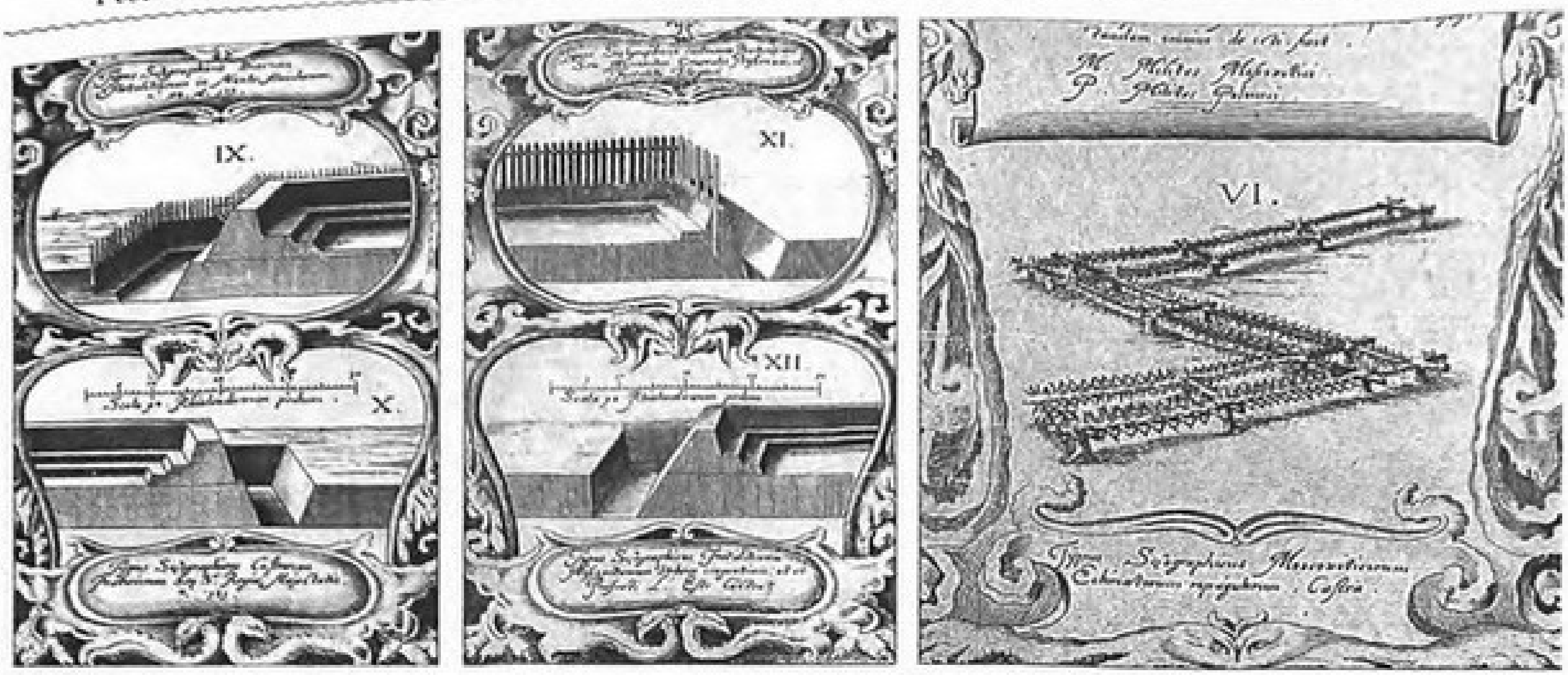

Польові дерев'яно-земляні укріплення та переносні дерев'яні загородження московського війська. З гравюри В. Гондіуса. 1636 р.

затинні пищалі — малокаліберні гармати для стрільби великими свинцевими кулями (затинні пищалі з гаком, що служив для упору при стрільбі, називалися гаківницями).

Загальна чисельність московського війська у другій половині XVI ст. становила близько 110 тисяч осіб[132]. Судячи з усього, королевичу Владиславу не довелося мати справу з такою великою московською армією. Адже напередодні його походу під час Смутного часу Московська держава зазнала чималих людських втрат через польсько-литовську та шведську інтервенцію, козацькі бунти, а також Великий голод 1601–1603 рр. Прикметно, що 1616 р. у Москві було не більше 2000 стрільців. Водночас після обрання 1613 р. царем Михайла Романова відбулося досить швидке відновлення воєнної організації держави, що була майже повністю зруйнована у Смутний час. Протягом 1614–1615 рр. у 120 міст були розіслані воєводи з наказом оглянути та полагодити укріплення своїх фортець, а також сформувати з ратних людей нові військові підрозділи. Для забезпечення регулярної виплати їм грошового жалування запровадили надзвичайні податки[133]. Чисельність служилих дворян і дітей боярських вдалося відновити в тих межах, яку вона мала на кінець XVI ст., а стрілецьке військо навіть перевищило за своєю чисельністю дворянське ополчення[134]. Звідси стає очевидним, що збройні сили Московської держави безперечно були достатньо могутніми для польського королевича, який боровся за царську корону.

---

[132] *Чернов А. В.* Указ. раб. — С. 92–94; *Волков В.* Указ. раб. — С. 408–411.
[133] *Волков В.* Указ. раб. — С. 287, 288, 349, 410, 431, 432.
[134] *Чернов А. В.* Указ. раб. — С. 131.

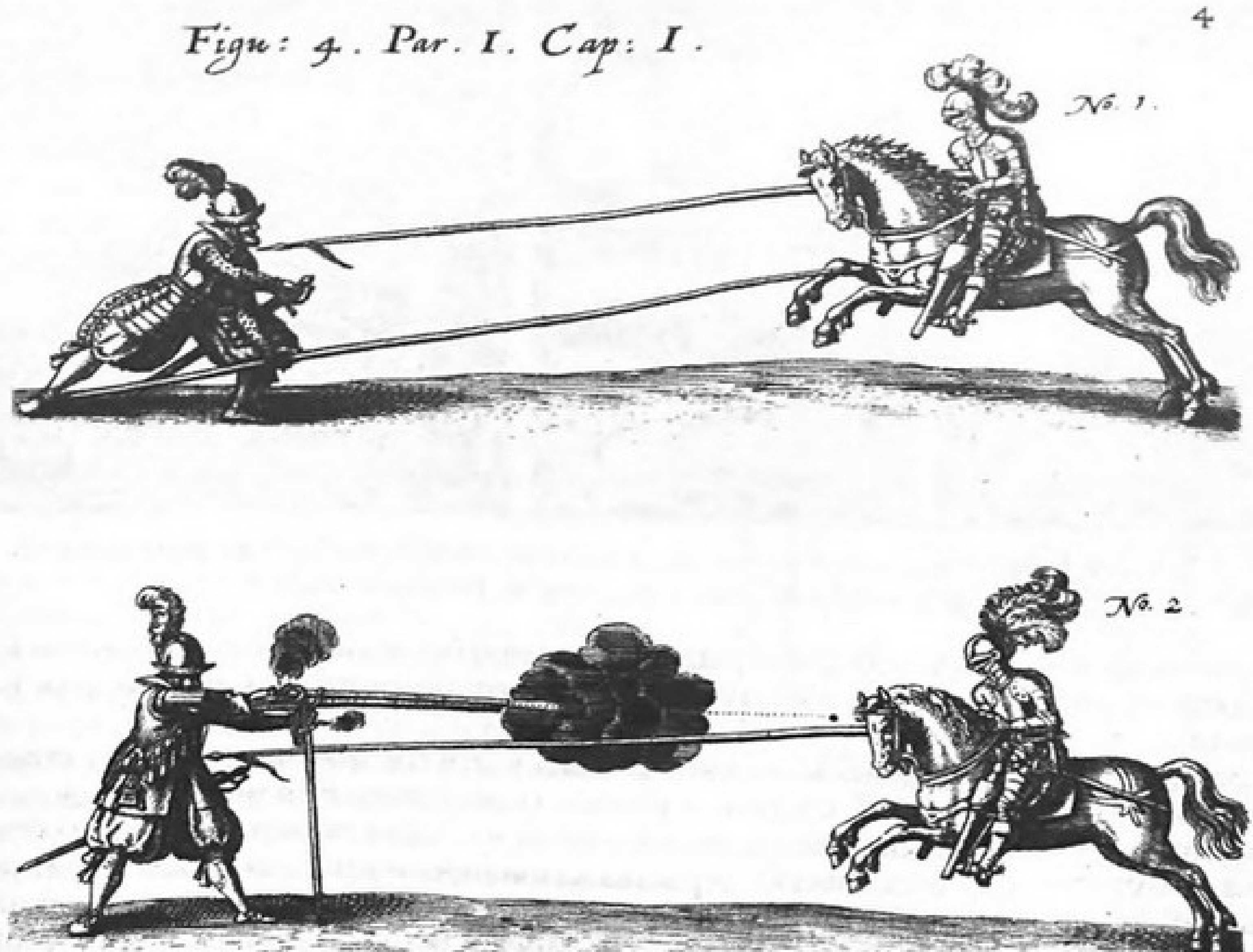

Дії кінного списника проти пікінера і мушкитера за кавалерійським статутом Йогана Якобі фон Вальгаузена. 1616 р.

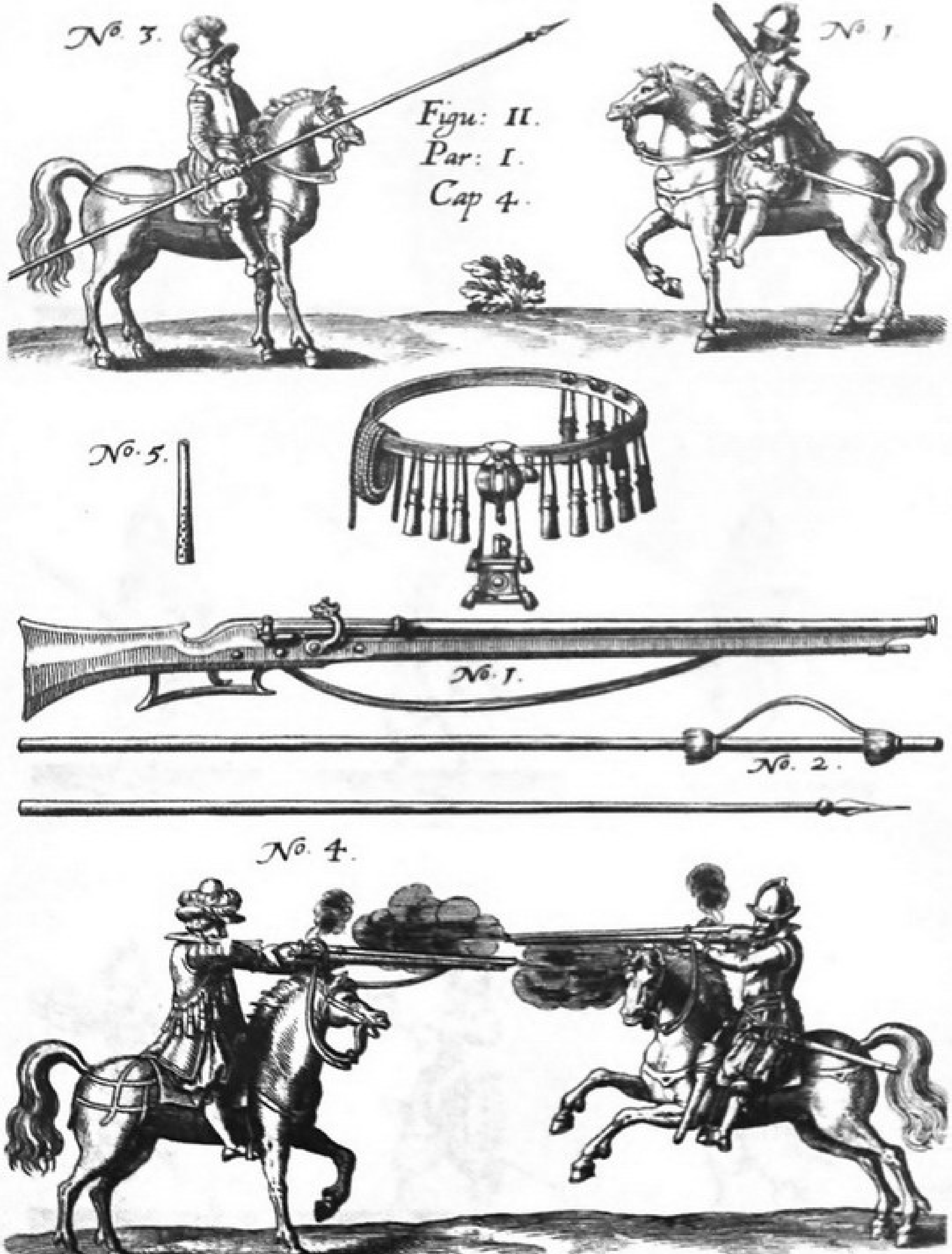

Драгуни початку XVII ст. Стрільба з коня за кавалерійським статутом Йогана Якобі фон Вальгаузена. 1616 р.

Прийоми стрільби з гнотового аркебуза за голандським піхотним статутом Якуба де-Гейна. 1608 р.

На стежці війни: політичні та воєнні події 1617 р.

Розділ V

1617 р. став початком нової польсько-московської війни. Походу війська королевича Владислава на Москву передували бойові дії на польсько-московському прикордонні, що їх вів з невеликими силами О. Госевський. Згодом у бойові операції на південних землях Московської держави вступили запорозькі козаки. Однак цей їхній бойовий епізод виявився нетривалим. Головні запорозькі сили не пішли разом з королевичем Владиславом, військо якого восени перетнуло польсько-московський кордон. На заваді цьому стали політичні та соціальні обставини, що зумовлювали конфліктні выдносини між польським урядом та козаками Війська Запорозького. Сигізмунд III, який не хотів ускладнювати московський похід королевича Владислава небезпекою турецького нападу на Річ Посполиту, вирішив покласти край морським походам запорожців проти Османської імперії, які дуже гнівили султана. Відтак польський уряд енергійно приступив до реалізації свого плану політичного реформування Війська Запорозького. Прагнучи встановити над українськими козаками ефективний контроль, завдавши удару їхнім становим інтересам, польська влада, серед іншого, сподівалася припинити запорозькі морські походи проти Османської імперії і, відповідно, покращити польсько-турецькі відносини. Проте її дії явно не допомогли королевичу Владиславу у швидко отримати значну воєнну підтримку від Війська Запорозького.

1. Перша проба сил запорожців у польсько-московській війні. Зміна на запорозькому гетьманстві

Польська влада розраховувала, що для реалізації плану здобуття королевичем Владиславом царського трону будуть активно використані військові сили запорожців. Ще до сейму 1616 р., робота якого тривала від 26 квітня по 7 червня, з козаками встановив відповідні контакти литовський канцлер Лев Сапєга. Їдучи на сейм, він відправив до запорозьких старшин свого посланця. Як можемо припустити, Л. Сапєга передав їм пропозицію взяти участь у воєнних діях проти Московської держави. Причому напевно підкріпив свою пропозицію обіцянкою грошової винагороди. На це вказує те, що за поданням литовського канцлера сейм виділив 20 тисяч злотих для заохочення участі запорожців у збройній підтримці московських планів

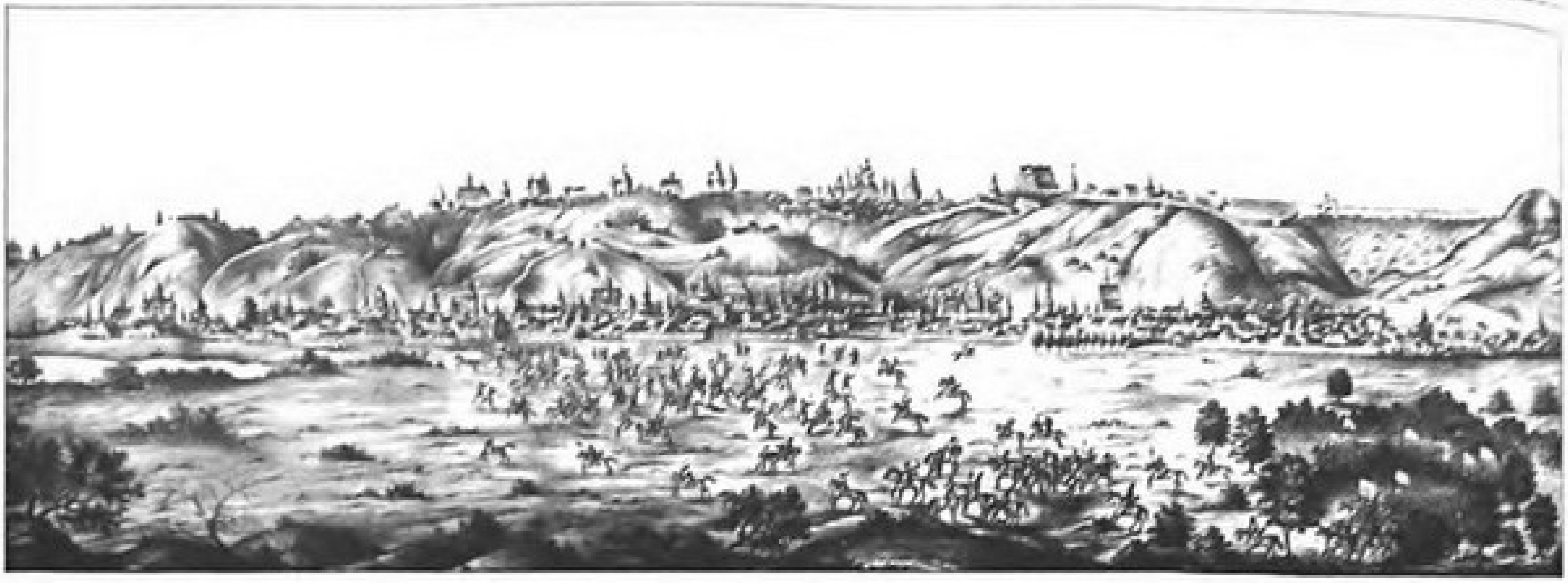

Панорама Києва із сухопутною батальною сценою 1651 р.
Малюнок А. ван Вестерфельда. Літографія XIX ст.

королевича Владислава. Повертаючись із Варшави, Л. Сапєга у Слонимі зустрів свого посланця, який привіз йому звістку про згоду козаків виступити у цей похід за наказом короля[1].

Досягнуте у цей час польським урядом порозуміння із запорожцями, на чолі яких у той час стояв П. Сагайдачний, дало Сигізмунду III більшу свободу для маневру у його московській політиці. Як можемо припустити, в інтересах владних кіл, котрі стояли за підготовкою походу королевича Владислава на Москву, було завдати удару, що відвертає, по московських рубежах із півдня силами українських козаків з тим, щоб у подальшому це полегшило коронному війську марш на царську столицю із заходу.

Про інспірування польською владою нападів запорозьких сил на територію Московської держави збереглися свідчення деяких джерел. Зокрема, цю тему порушено в інструкції, що її отримали наприкінці квітня 1617 р. від царської влади московські посли до кримського хана Джанібек-Гірея Обросим Лодиженський та Рахманін Болдирев. Серед іншого, у названому документі йшлося про те, що польський король таємно послав запорозьких козаків на Путивльщину, а від Путивля – на московські міста, розташовані на південний схід. Причому там їм вдалося захопити і певний час утримувати в своїх руках Оскол. Те, що за цими подіями стояв Сигізмунд III, який послав нападників на московські землі, заохотивши їх грошима ("полской Жигимонт король послал нароком, дав им жалованье"), підтвердили під час допиту полонені козаки. Через бойові операції запорожців на півдні Московської держави виявилися паралізовані комунікації, що спричинило, серед іншого, невчасне повернення взимку ("по зимнему пути рано") кримських послів додому[2].

Коли козацькі сили розпочали ці бойові дії, що фактично являли собою початкову фазу польсько-московської війни 1617–1618 рр., і яким був їхній перебіг?

[1] *Kobierzycki St.* Historia Vladislai Polonniae et sueclae principis... — Dantici, 1655 // НБУ. – Відділ рукописів. — In 159. — S. 560, 561; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. – С. 374.

[2] З інструкції О. Лодиженському та Р. Болдиреву, 20(30).IV 1617 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 111, 112.

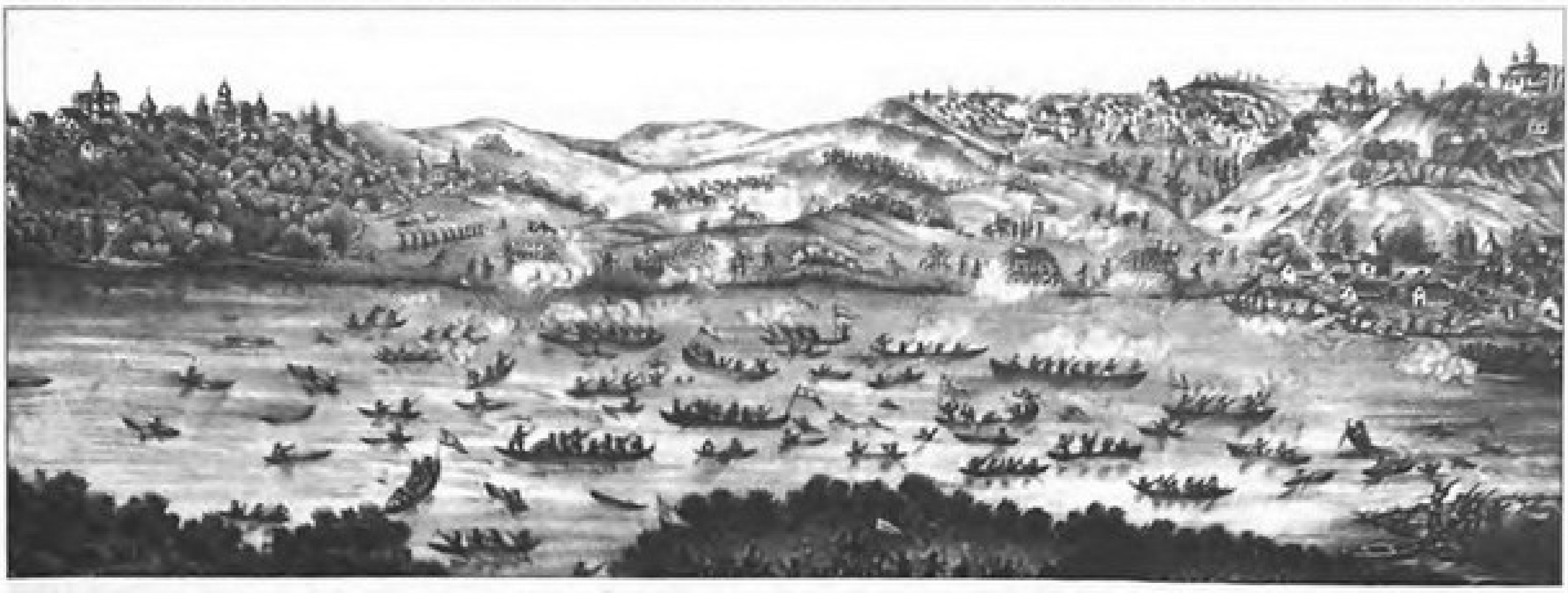

Панорама Києва з батальною сценою на Дніпрі 1651 р.
Мал. А. ван Вестерфельда Копія XVIII ст.

Є підстави стверджувати, що першою крупною бойовою операцією запорожців у цій війні стали бої за Путивль, початок яких припав на середину січня 1617 р. Про це довідуємося з повідомлення, котре 7 лютого цього самого року передали через своїх сеунщиків у Посольський приказ путивльські воєводи Григорій Тюфякін та Степан Чемесов. Зокрема, з нього випливає, що на чолі 12-тисячного війська, яке складалося з "литовских людей желныр и гайдуков и запороских черкасс", стояв князь Юрій Вишневецький[3].

Про цього князя відомо, що протягом 1609–1618 рр. він був київським каштеляном[4]. Щодо особового складу його вельми великого як на ті часи війська, то, як бачимо, останнє складалося, зокрема, з "литовських людей жовнірів і гайдуків". Складно судити, кого насправді мали на увазі Г. Тюфякін та С. Чемесов під цими термінами, оскільки у московських джерелах під висловом "литовські люди" нерідко розуміли і запорожців. Очевидно, все ж, в цьому разі йшлося про польських та литовських жовнірів, які для прикордонних московських воєвод зазвичай асоціювалися з ворогами, котрі приходили з території Речі Посполитої.

Навіть якщо це справді було так, то польських і литовських жовнірів при князю Ю. Вишневецькому вочевидь було небагато. На це вказує той факт, що О. Госевському, котрий, як уже зазначено, ще від жовтня 1616 р. воював у районі Смоленська, вдалося зібрати лише близько двох тисяч жовнірів (згодом йому на допомогу прийшов полк лісовчиків на чолі зі С. Чаплінським, причому відомо, що у війську королевича Владислава цей підрозділ не перевищував тисячу осіб). Звідси стає зрозумілим, що левову частку 12-тисячного війська Ю. Вишневецького насправді становили "запорозькі черкаси", тобто запорозькі козаки, для виведення яких на війну не потрібно було багато грошей. До того ж, у дипломатичному документі царського уряду — згаданій вище посольській інструкції московським послам О. Лодижен-

[3] З Книги сеунчів, 28.I (7.II) 1617 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 52.

[4] *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна. — К., 1993. — С. 109.

ському та Р. Болдиреву, однозначно йдеться про рейди на московській території запорозьких козаків, у тому числі їхні бойові дії під Путивлем.

Тобто, є підстави розглядати військо, на чолі якого став Ю. Вишневецький, як таке, що в своїй основі складалося із запорожців. Водночас доволі багато у ньому було, очевидно, і донських козаків. У цьому переконує подальший перебіг воєнних дій козацького війська на московській території: після того, як царським воєводам удалося завдати поразки козацьким силам та захопити полонених, серед яких виявилося близько двох десятків донських отаманів та козаків[5]. Причому царській владі вдалося з'ясувати, що напередодні козацьких рейдів по Сіверщині та південних землях Московської держави запорожці порозумілися з донцями ("А тот слух про донских казаков был недавно, что они, сослався с такими ж воры, з запорожскими черкасы, приходили с ними вместе на Северу и на Польские городы и крестьян грабили и побивали и всякое зло делали")[6].

У ніч на 15 січня козацьке військо під проводом Ю. Вишневецького зненацька напало на Путивль і захопило його острог. Однак путивльська фортеця вистояла, попри те, що козацькі сили, які розділилися на три угруповання, близько двох тижнів цілодобово вели бойові дії. 30 січня о третій годині ночі козаки розпочали генеральний штурм путивльської цитаделі, використовуючи пересувні штурмові башти, захисні дерев'яні щити та драбини. Місто обстрілювала артилерія, в тому числі запалювальними боєприпасами. На світанку захисникам фортеці вдалося відкинути нападників. Путивльські воєводи, котрі явно не мали причин применшувати ані чисельність противника, ані його втрати, доповіли у Москву, що під час цього приступу було вбито понад тисячу людей Ю. Вишневецького. Відтак козаки змушені були припинити облогу Путивля і рушити в Україну ("в Литву") [7].

Перегрупувавши свої сили та відмовившись від не дуже щасливого воєначальника — Ю. Вишневецького, запорожці знову рушили у Московську державу. Про час відновлення ними бойових дій на московській території можна судити із звіту, що його зробив у Москві перекладач московських послів у Криму Мілюта Нагаєв про своє повернення з Кримського ханства до Москви. Згідно з цим документом, М. Нагаєв вирушив із своїми супутниками з Перекопу до столиці Московської держави 20 січня і через три тижні, тобто 9 лютого досягнув Валуйок. Там вони дізналися, що запорожці захопили Оскол і їхні сили стоять у цьому місті. Відтак подорожнім з Криму довелося обходити Оскол кружним шляхом[8]. Отже, з поданої М. Нагаєвим інформації випливає, що на момент його прибуття у Валуйки 9 лютого запорозькі сили вже перебували у підкореному ними Осколі. Звідси напрошується висновок, що вони приступили до штурму цього міста десь у другій половині січня, щонайпізніше — на початку лютого.

Можемо припустити, що, козакам вдалося захопити Оскол без великих втрат. На таку думку наштовхує інформація про здобуття ними цього міста, з якою 4 бе-

[5] З інструкцій Ю. Богданову, 10(20).III 1617 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 79.

[6] Із запису переговорів у Москві з кримським посольством, березень 1617 // Там само. — Т. 1. — С. 110.

[7] З Книги сеунчів, 28.I(7.II) 1617. — С. 52.

[8] З повідомлень М. Нагаєва, березень 1617 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 107.

резня ознайомив кримських послів на чолі з Мехмед-агою думний дяк Петро Третьяков під час влаштованого для них прийому в Посольському приказі: "черкасы пришли к Осколу безвестно тем же обычаем, как х Кафе, и по грехом Оскол взяли таким же обычаем, как учинили над Кафою взяли черкасы искрадом город Кафу"[9].

Як бачимо, запорожцям вдалося взяти Оскол несподіваним ударом, застосувавши таку ж саму тактику, що й при штурмі Кафи 1616 р. Аби мати певне уявлення про те, як могли діяти козаки, здобуваючи Оскол, коротко окреслимо на підставі джерел їхню операцію, яку вони 22 липня 1616 р. за схожим сценарієм провели проти Кафи. Отже, запорожці непомітно у сутінках висадилися на морське узбережжя неподалік цього міста. Відкрито підійшовши під одну з його брам у так звані первоспи, тобто час сну, що тривав від вечора до опівночі, вони зав'язали розмову із сторожею, удаючи із себе турків, які за наказом султана ідуть на перську війну. Тим часом інші козаки непомітно приставили до стін штурмові драбини, перелізли через мур і порубали необачних турків-вартових. Прорвавшись через відкриту браму у місто, головні сили запорожців швидко ним оволоділи[10].

Неважко переконатися, що така тактика здобуття міст не потребувала великих облогових зусиль, матеріальних затрат і людських ресурсів, а також часу, оскільки базувалася насамперед на умілому застосуванні психологічного фактора. Утім, її недоліком було те, що увійти в довір'я до противника та заскочити його зненацька в той час, як воєнна кампанія вже достатньо набрала обертів, не завжди вдавалося. Чи не тому третє після Путивля та Оскола місто, яке запорожці вирішили підкорити — Воронеж, стало для них міцним горішком.

Операцію із взяття Воронежа козаки розпочали, очевидно, близько середини лютого. Воронезькі воєводи Василь Пронський та Артем Ладигін налічили п'ять тисяч ворогів, які напали на їхнє місто. Згідно з донесенням, що вони його відправили через своїх сеунщиків у Розрядний приказ, це були "литовские люди и черкасы". Є підстави стверджувати, що під названими термінами воєводи розуміли запорожців. Це припущення ґрунтується не лише на врахуванні того, що у тогочасних московських джерелах, у тому числі "відписках" царських воєвод, які у столицю доставляли сеунщики, "литовські люди" та "черкаси" нерідко постають як синоніми, котрими позначають запорожців[11]. Про це сигналізує також повідомлення В. Пронського та А. Ладигіна, в якому йдеться про напрямок відступу їхнього противника на Оскол, де, як уже зазначено, був їхній опорний пункт (на суто запороз-

---

[9] Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 22.II(4.III) 1617 // Там само. — Т. 1. — С. 106.

[10] З інформації Ф. Челюсткіна і П. Данилова, 15(25).VII 1616 // РГАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. 1615. — Д. 1. — Л. 132; 15(25)VIII 1616. — Л. 134–135; З повідомлень П. Мансурова і С. Самсонова, 20(30). VII 1616 // РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1616 г. — Д. 2. — Л. 200.

[11] Прикладом такої синонімії може бути джерельне повідомлення про бойову сутичку московських козаків із підрозділом запорожців, в якому останніх почергово називали "черкасами" та "литовськими людьми": "сошли де они *черкас* от Михайлова за версту у Курганов, и с *литовскими людми* у Курганов был бой, и божиею милостию и государевым счастьем *литовских людей* побили и привели к нему, ко князю Григорью, с тово бою языков *черкас* пятнадцать человек" (курсив наш. — *П. С.*) (З Книги сеунчів, 28.VIII(7.IX) 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 85).

ку бойову операцію (за участю донців) із здобуття Воронежа вказують також деякі інші джерела, про що йтиметься нижче).

Отже, з посланої воронезькими воєводами відписки у Москву про бої за Воронеж випливає, що запорожці двічі вдавалися до спроби захопити місто. Причому їхнє відносно невелике п'ятисячтичне військо (не виключено, що В. Пронський та А. Ладигін перебільшили його чисельність) не використовувало такі громіздкі знаряддя облоги — штурмові башти, як це було під час облоги Путивля. Однак достеменно відомо, що вони ішли на приступ оборонних укріплень Воронежа під прикриттям захисних дерев'яних щитів та при підтримці гарматного вогню. Проте бої за Воронеж для них не були щасливі. Під час останнього штурму міста козаки навіть не змогли підпалити підкинуті ними під оборонні укріплення примети. Адже обложені вийшли на вилазку і, відкинувши противника, забрали з приметів порох. А. Ладигін, під командуванням якого перебували воронезькі та оскольські ратники, змусив запорожців відступити у бік Оскола. Росіяни переслідували їх десять верст до р. Дон. Трофеєм московських сил стали, зокрема, захоплені у противника прапори та литаври[12].

Те, що під час штурму Воронежа запорожцям не вдалося повторити успіх, якого вони домоглися при здобутті Оскола, значною мірою було зумовлене тим, що до воронежців дійшла звістка про падіння цього міста. Відтак вони належним чином змогли підготувалися до зустрічі нападників ("А взяв Оскол, подбегали под одну ночь под Воронеж, а хотели так же изгоном и искрадом над Воронежем учинить, как и над Осколом. И милосердный бог на то их не допустил, а царьского величества воронежьской воевода с воронежцы и иных украинных городов с людьми от тех черкас поостереглись и над ними над самими поиск учинили, от города отбили и прогнали, и многих побили, а иных живых поимали")[13].

Отже, козакам довелося відступити до Оскола. Скрізь по околичних дорогах вони виставили роз'їзди, не пропускаючи московських і кримських послів. Проте так тривало не надто довго. Царським силам на чолі з воєводою князем Іваном Хованським до початку березня 1617 р. вдалося вибити запорожців (з якими, як уже зазначено, були і донські козаки) з Оскола й відкинути їх за московський кордон. Захоплених у полон козаків вішали і садовили на кіл.

Напад запорожців на Московську державу став гарячою темою для царської дипломатії, яка заявляла, що запорожців спрямував на їхню державу Сигізмунд III, щоб зашкодити дипломатичним контактам Московської держави з Кримським ханством. Причому московські дипломати наголошували на тому, що спільно із запорожцями діяли донці, які "с ними вместе сложась, воруют [Московское государство] государевых русским людем, которые живут в государевых украинных городех, грабежи и убытки чинят великие [и ныне там казаки воруют многие]. И не в давне по наученью полского Жигимонта короля запорожские черкасы, пришед безвестно, украдом, великого г-ря нашего украинной город Оскол взяли. А от Оскола пошли были к Воронежу. И ц. в-а воеводы [украинных городов], собрався с ратными людьми, на них ходили и божьею милостью, а великого г-ря нашего

---

12 З Книги сеунчів, 21.II(3.III) 1617 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 54, 55.

13 Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 22.II(4.III) 1617 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 106.

счастьем, г-вы воеводы тех черкас побили [наголову], и языки многие поимали, и из государевы земли выбили их вон за рубеж"[14].

Як бачимо, зусилля московської дипломатії були спрямовані на те, щоб, по-перше, налаштувати кримського хана проти польського короля, який нацьковував козаків на Московську державу, аби розладнати добрі московсько-кримські відносини, по-друге — аби продемонструвати Джанібек-Гірею силу Московської держави, яка легко справляється з ворогами — як завнішіми, так і внутрішніми (московська влада давала також зрозуміти кримському хану, що вона карає донських козаків, яких запорожці підбивають ходити у морські походи проти Османської імперії)[15] .

Отже, тлумачна версія воєнних подій на південній окраїні Московської держави, яку взяли на озброєння царські дипломати, не позбавлена політичної тенденційності. Вона вочевидь мала на меті спрямувати сили кримського хана проти Речі Посполитої. Однак виникає запитання, чому запорожці, всупереч своїй традиційній тактиці набігів, що зазвичай не передбачала скільки-небудь тривалого перебування на захоплених землях, фактично розпочали окупацію московської території? Адже вони закріпилися в підкореному Осколі, використовуючи його як плацдарм для подальшої воєнної експансії, організували довкола сторожову службу, не пропускали московських та кримських послів.

Видається достатньо очевидним, що воєнні дії козаків, котрі щонайменше мали на меті утримання стратегічного плацдарму на південних землях Московського царства, таки були таємно організовані польським урядом. Це прямо підтверджують і допитові свідчення полонених козаків, які визнали, що їх найняла для війни на московських землях польська влада. Пояснити це тільки пересмикуванням фактів політично заангажованими московськими дипломатами на переговорах із кримськими послами навряд чи можна, оскільки наступальні дії запорожців проти Московської держави цілком вписувалися в актуальний у той час антимосковський політичний вектор Речі Посполитої.

Як уже зазначено, згідно з підписаним королевичем Владиславом 4 квітня 1617 р. у Варшаві вірчим актом, в разі здобуття царської корони Владислав Сигізмундович зобов'язувався укласти з Річчю Посполитою безстроковий мир і зробити на її користь чималі територіальні поступки. Окрім того, він брав на себе зобов'язання об'єднаними силами боротися проти спільних ворогів, насамперед Туреччини та Кримського ханства. Прикметно, що згодом про такі плани стало відомо царському урядові, який використовував цю інформації в антипольській пропаганді. Підтвердженням цього можуть бути допитові свідчення Павла Голубова (Голубинського?) — поручника з війська королевича Владислава, який потрапив у московський полон. Як випливає з грамоти царя Михайла Федоровича білозерському воєводі Андрію Образцову від 5 листопада 1618 р., цей польський поручник на допиті признався царським боярам: "Как, де, королевич пошол и с Полши в наше (московського царя. — *П. С.*) государство, и Варшаве, де, в костеле целовал крест перед королем и передо всеми сенатыри на том, как он будет на Московском государстве…

---

[14] З інструкції Ю. Богданову, 10.III 1617 // Там само. — С. 108, 109; Із запису переговорів у Москві з кримським посольством, III. 1617 // Там само. — С. 110; З грамоти Михайла Федоровича Джанібек-Гірею, IV. 1617 // Там само. — С. 111; З інструкції О. Лодиженському та Р. Болдиреву, 20(30) 1617. — С. 111, 112.

[15] З інструкції Ю. Богданову, 10.III 1617. — С. 108, 109.

против полских и литовских людей стоят, и войны не вчинат, и Северскую землю отдат к Полше и к Литвѣ со всѣми городы. И в думе у себя московских бояр никого не держат и в городых, и никуды не посылат, и хотѣл всѣхъ побит. Да он же кресть, де, целовал на том, как бы он на московском государстве пожил з год времяни и ему было поднят война на турского царя, а воеват было ему с московские земли, а козаком Черным морем, а королю через Волоскую землю, а цесарю немитцкому через Готскую землю. А войска держат було ему, будучи в московском государстве, полских и литовских людей пятдесят тысяч. Да он же корол един посылал к папе римскому, чтобъ ему благо сходит принят для прелести рускую вѣру, чтоб его тот ѣмъ взяли на московское государство. А как будет на государстве... по прежнему учнет римскую вѣру вѣроват"[16].

Неважко переконатися, що цей документ близький за змістом до вірчого акту, який був укладений обраним царем Владиславом Сигізмундовичем 4 квітня 1617 р.: щодо миру Московського царства з Річчю Посполитою; територіальних поступок полякам; об'єднання двох держав у боротьбі проти Османської імперії. Впадає у вічі, що у викритому в зазначеній грамоті Михайла Федоровича стратегічному плані коаліційної війни з Османською імперією, яку начебто збирався розв'язати майбутній цар Владислав Сигізмундович, зроблено розрахунок на військовий флот запорожців. Зазначена обставина так чи так підтверджує, що воєнна потуга українських козаків сприймалася у тогочасній міжнародній політиці як така, котра може впливати на геополітичну ситуацію у басейні Чорного моря.

Отже, у джерелах є достатньо промовисті вказівки на те, що напад запорожців на південне московське порубіжжя був таємно санкціонований урядом Сигізмунда III. Такі дії козаків вочевидь збігалися з планами, які на берегах Вісли плекали щодо Московської держави. Бойові дії запорожців у цьому регіоні так чи так були спрямовані на те, аби полегшити королевичу Владиславу просування до Москви із заходу, що розпочалося через декілька місяців. Тобто, є підстави розглядати зазначені бойові дії як такі, що відбувалися на початковій фазі польсько-московської війни 1617–1618 pp.

Новий запорозький гетьман

Приблизно у той самий час, як запорожці готувалися до нападу на московські землі, найбільш людні місця Житомира обходив возний єнерал (судовий урядовець, що його затверджував король) Василь Сосницький. Перед юрбою житомирців та приїжджих він зачитував універсал Сигізмунда III від 29 грудня 1616 р., у якому король ганив запорожців за їхні напади на Османську імперію та повідомляв про відправлення до Києва своїх комісарів із завданням привести козацтво до належного порядку та покори (детальніше про цей документ йтиметься нижче). Можемо припустити, що, оприлюднений в універсалі Сигізмунда III антикозацький план підлив масла у вогонь невдоволення козаків П. Сагайдачним. Адже їм було наочно продемонстровано, якими насправді гіркими є плоди співробітництва запорозького гетьмана з польським урядом. Якщо П. Сагайдачний перебував би при владі у Війську Запорозькому на початку розглянутої вище воєнної кампанії козаків

[16] Грамота Михайла Федоровича А. Образцову, 26.X(5.XI) 1618 // РГБ. Отдел рукописей. — Коллекция Шибанова. — Ф. 343. — Оп. 1. — Д. 13. — Л. 1–2.

проти Московської держави, до через дошкульну поразку у ній запорозьких сил, він, безперечно, втратив би гетьманську булаву. Все це на деякий час це поставило жирну крапку у воєнному співробітництві запорожців з польським урядом на московському напрямку.

Гетьманський статус нового запорозького гетьмана — Дмитра Богдановича Барабаша вперше фіксується у джерелах 17 березня 1617 р. Йдеться про виданий ним під цією датою листа-універсала щодо козацького землеволодіння. Як уже зазначено, цей документ присвячено вирішенню певних поточних питань господарського життя та соціально-економічних відносин, що виростали з тогочасних реалій буття козацтва. Оскільки ж гетьман займався рутинними господарськими конфліктами, то це вказує на те, що він мав достатньо часу, аби освоїтися та утвердитися на гетьманстві. Гетьманська булава дісталася йому, напевно, у перші місяці 1617 р.

2. Похід королевича Владислава на Москву та переговори із запорожцями

Старт московській експедиції королевича Владислава було дано навесні 1617 р. Виїзд королевича 6 квітня з Варшави супроводжувався помпезними церемоніями. Під час богослужіння Гнезненський архієпископ Вавжинець (Лаврентій) Гембіцький освятив його корогву та зброю. Упродовж декількох днів по відбутті пошукача царської корони з польської столиці разом із ним ішов королівський двір.

Не обійшлося без слізливої сентиментальності, що переросла у стан колективної афективності. Коли настав час розставатися, Владислав з риданням упав до ніг Сигізмунда III і припав до них устами. Король, "дуже плачучи", зняв шапку з сина і поцілував його у голову. Вдруге опинившись біля ніг Сигізмунда III Владислав поцілував королівську руку. Потім настала черга прощатися з королевою, принцесою та усім двором. Королевич наповнив цю церемонію "жахливо великим плачем і своїм, і усіх"[17]. Деякі автори XVII ст. вважали: сльози при прощанні з Владиславом спричинило усвідомлення усіма того, що, ставши московським царем, він більше ніколи не побачить свого батька Сигізмунда III[18]. Вище йшлося про те, що прояви слізливої чулості на публіці були досить характерними для психокультури тогочасного суспільства, в тому числі запорозьких козаків.

Проте королевич Владислав не тільки ридма ридав, вибравшись у похід по царську корону. Під час неспішного просування його війська вперед, він та його найближче оточення діставали, зокрема, інформацію про ступінь воєнної загрози Речі Посполитій від Османської імперії. 29 квітня у Красностав, де стояв із своїми силами Владислав, прибув Флоріан Олешко "з козацької комісії", власне із Запорожжя, де він від імені Сигізмунда III контактував з козаками. Ф. Олешко повідомив, що декілька десятків тисяч козаків підготувалися вийти на море. Однак вони

---

[17] *Sobieski J.* Diarius expeditiey moskiewskiey dwuletny królewica Władisława: Anno dni: MDCXVII // Biblioteka Czart. — № 2763 IV. — S. 21.

[18] Panowanie Zygmunta III // Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / Wyd. *K. W. Wóycicki*. — Warszawa, 1846. — T. 1. — S. 54.

запевнили його, що утримаються від походу. Запорожці підтвердили це і у своїх листах до короля — цю кореспонденцію Ф. Олешко віз до Варшави[19].

Привезена королівським посланцем новина із Запорожжя напевно неабияк утішила Владислава. Адже вона давала надію, що польсько-турецькі відносини ближчим часом не будуть загострені до критичної межі через морські походи козаків. Відтак можна буде без зайвих ускладнень торувати дорогу до Москви, де, охоче вірив амбітний королевич, на нього зачекався царський трон. Владислав вирішив закріпити цю світлу перспективу, яка нібито для нього вже окреслилася, переговорами з козаками.

Портрет великого коронного гетьмана С. Жолкевського. Невідомий художник. Перша половина XVII ст.

Через декілька днів після зустрічі королевича з Ф. Олешком, із Торчина, в якому на той час стояло польське військо, рушив у путь королівський коморник Мишка. Королевич доручив йому зв'язатися з жигвольським старостою Склінським (Шимковичем-Склінським). Завданням Мишки та Склінського як послів королевича було поїхати на Запорожжя та запобігти морському набігу ("інкурсії") козаків[20].

Утім, завдання послів Владислава було дещо ширшим. Принаймні воно не зводилося лише до прямолінійних закликів та вимог до запорожців не йти на море, щоб не зашкодити московській експедиції королевича. По прибутті на Запорожжя Мишки та Склінського (до них долучився ще й посланець коронного гетьмана С. Жолкевського шляхтич Калінський), вони передали козакам пропозицію Владислава взяти участь у його поході. Запорожці та їхній гетьман Д. Барабаш прихильно поставилися до цієї пропозиції. Принаймні, як з'ясувалося згодом, вони висловили принципову готовність за певних умов виступити за наказом королевича "з усім воєнним апаратом". Причому згода козаків Війська Запорозького виконувати накази королевича була обставлена такою умовою, за виконання якої польська влада мусила заплатити непомірно велику для неї політичну ціну — погодитися на морський похід козаків проти турків.

Як можна припустити, висловлена запорожцями готовність охоче служити польському королю та його сину за умови, якщо центральний уряд візьме на себе відповідальність за козацькі напади на володіння турецького султана і його васалів, не була спричинена їхньою політичною наївністю. Адже у квітні 1617 р. запорожці

[19] *Sobieski J.* Diarius expeditiey moskiewskiey dwuletny królewica Władisława: Anno dni: MDCXVII. — S. 31.
[20] Ibid. — S. 41.

пішли у морський похід, так і не порадившись із Сигізмундом III. Окрім того, як показав подальший розвиток подій, попри усі грізні королівські універсали щодо проведення так званої комісії з козаками, категоричні заборони польської влади морських походів, а також настирливі візити на Запорожжя представників короля, королевича та великого коронного гетьмана, влітку цього ж самого року запорожці не тільки однозначно підтвердили офіційній Варшаві свій намір піти у морський похід, а й на практиці його здійснили.

Звідси напрошується висновок, що клопотання перед Сигізмундом III про дозвіл на морський похід було зроблене козаками не так з надією на королівську милість, як було елементом політичної гри й відображало їхнє бажання домогтися від польської влади певних поступок за ситуації, коли від позиції Війська Запорозького багато у чому залежала доля московської експедиції королевича Владислава. Чи не тому, не гаючись, запорожці Д. Барабаша вислали посольство до Сигізмунда III у складі Гаврила Квітневича та Ничипора.

Прикметно, що етикетно виставляючи себе вірними підданими, "підніжками" короля, козаки догоджали його почуттям володаря тим, що послали йому рицарський подарунок — полоненого татарина. Можливо, у такий спосіб вони хотіли підсолодити Сигізмунду III гірку пілюлю, якою для короля була їхня зухвала пропозиція санкціонувати напад запорозького флоту на Туреччину. Цьому ж напевно служила специфічна аргументація Д. Барабаша того, що козакам конче потрібно піти на море начебто через їхню тривалу жертовну відмову від таких виправ, яка довела їх до крайнього зубожіння.

За версією Д. Барабаша, ціною такої хвалебної слухняності козаків польській владі, вони не лише до дна вичерпали свою раніше "криваво здобуту здобич", а й навіть позбулися коней та одягу. Ще трохи, — драматизував ситуацію з козацькими нестатками Д. Барабаш, котрі, доводив він, породило чесне виконання запорожцями урядових настанов, — і вони втратять зброю, а отже, не зможуть заступити дорогу "неприятелю Святого Хреста" та служити королю і Речі Посполитій там, де виникне потреба. Оскільки ж козакам лускав терпець бути зразковими підданими та аскетами, то запорозький гетьман клопотався перед польським королем про дозвіл на воєнний похід, аби "що-небудь вирвати з поганських рук", а також визволити невільників[21].

Запорожці не залишили без уваги пропозиції, які їм передали від імені королевича Владислава його посланці. Адже їм випала нагода провести переговори, що були організовані претендентом на царську корону. Вочевидь це давало їм більшу надію відстояти свої інтереси, аніж на переговорах з авторитарним і непоступливим у відносинах з козаками Сигізмундом III. Вже 9 червня в Луцьк, де стояв із своїм військом королевич, в'їхали посли Війська Запорозького. У них були для Владислава "великі пропозиції"[22].

Подробиць щодо цих переговорів немає. Однак навряд чи можна сумніватися в тому, що йшлося про запорозькі обіцянки взяти участь у московській експедиції Владислава. Адже напередодні, як уже зазначено, Д. Барабаш писав у своєму листі до Сигізмунда III від 31 травня, що, заручившись згодою польського уряду на козацькі морські походи проти "поган", запорожці охоче погодяться підтримати

---

21 Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617. — S. 176, 176 zw.

22 *Sobieski J.* Diarius expeditiey moskiewskiey dwuletny królewica Władisława: Anno dni: M DCXVII. — S. 41.

Панорама Варшави. Фрагмент гравюри XVI ст.

королевича у його боротьбі за царську корону. Напевно таку загальну згоду на участь у московському поході, що була обставлена певними умовами, які унеможливлювали її негайне виконання, козаки повторили в Луцьку королевичу Владиславу.

Те, що "великі пропозиції" козаків, які вони запропонували королевичу 9 червня в Луцьку, насправді були доволі ухильні, свідчить такий факт. Напевно цього ж таки місяця, або, щонайпізніше, на початку липня запорожці відправили донським козакам листа, у якому давали зрозуміти: вони не братимуть участь у польсько-московській війні. Запорожці навіть радили донцям ловити й топити у воді тих українських козаків, які нападатимуть на московські землі. Зі свого боку, автори листа запевняли своїх адресатів, що самі діятимуть саме так проти українських порушників московських кордонів ("будет воры от них черкасы пойдут на государевы украины, и они их бы имали и сажали в воду, а они, де, где их поимают, и они их также станут в воду сажать")[23].

Невідомо, наскільки твердим був намір запорожців не воювати з московським царем. Їхнє запевнення донських козаків у цьому могло бути тільки своєрідною дипломатичною реакцією на надіслані їм напередодні царські грамоти. У цих грамотах ішлося про пропозицію Михайла Федоровича до запорожців стати до нього на службу і, зокрема, разом з донськими козаками піти походом на Іштерека — хана орди Великих ногаїв[24].

[23] Із запису повідомлень від посланців Війська Донського, бл. 25.VIII(4.IX) 1617 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 116.
[24] З чолобитної Війська Донського Михайлу Федоровичу, 25.VIII(4.IX) 1617. — С. 115.

Тим часом, як уже зазначено, запорожці отримали від польської влади пропозиції протилежного змісту, тобто йти походом на Московське царство, щоб збройно підтримати королевича Владислава. Очевидно наявність таких полярних пропозицій була однією з причин того, що козаки довго зволікали з конкретними діями на московському напрямку.

Є дані про те, що на початку серпня у Черкасах відбулася 20-тисячна козацька рада. На неї прибули посланці польського уряду з наміром "затягнути" запорожців на московську виправу королевича Владислава: задля цього вони привезли для них гроші та сукно. Однак козаки не спокусилися ані грошима, ані сукном і заявили, що не підтримають воєнні плани польської влади проти Московського царства ("Им (козакам. — *П. С.*) литовскому королю и королевичю не служить и Московского государства в землю войною не хаживать"). Вони негайно відправили урядових вербувальників додому ні з чим[25].

Загалом, як можемо припустити, присутність Владислава з військом в Україні, де був також неприязно налаштований до козаків С. Жолкевський зі своїми силами, будила у них підозри щодо справжніх намірів стосовно них королевича та коронного гетьмана. Чи не тому запорожці не бажали виконувати накази С. Жолкевського, котрий переймався тим, як зробити безпечним марш королевича через Україну. Оскільки коронний гетьман вважав, що військо Владислава надто мале порівняно з "поганськими" силами, про які до нього надходила інформація, то намагався усіляко зміцнити військові позиції королевича. "Я, — писав С. Жолкевський наприкінці червня 1617 р. Владиславу, — спонукаю людей при мені за гроші, а також інших, кого можна, сповіщаю, — навіть видав універсали". Проте наказ коронного гетьмана запорожцям стати під Ягнятином, на Чорному шляху, тобто у місцевості, яка є "ніби ворота для вступу на волость", вони проігнорували. Не отримавши щодо цього відповіді від козаків, він написав їм повторно[26].

Приблизно через місяць по цих наріканнях С. Жолкевського на козацьку неслухняність, він розкрив Владиславу справжню її причину: запорожці вважають, що за намовою коронного гетьмана королевич хоче їх знищити. Щоб хоч трохи розвіяти недовіру до себе з боку козаків та спрямувати їх під Ягнятин, аби перегородити татарам Чорний шлях, С. Жолкевський вирішив не посилати туди свої підрозділи, а наказав київському підвоєводі виступити в названу місцевість з ополченням київських міщан та іншими "українськими" людьми, яких вдасться мобілізувати[27].

Однак такі кроки коронного гетьмана назустріч запорожцям не були результативними. Загалом, за гетьманства Д. Барабаша жодні заходи польської влади не зламали кригу недовіри поміж запорожцями та представниками центрального уряду і не зрушили з місця справу вербування їх на московську війну.

---

[25] Із свідчень переселенця з України П. Іванова, 20(30).V 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 123.

[26] С. Жолкевський до королевича Владислава, 27.VI 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. № 1051. — S. 191 zw.

[27] С. Жолкевський до королевича Владислава, 30.VII 1617 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 183.

Перше бойове хрещення королевича Владислава

Королевичу Владиславу, який не мав досвіду бойових дій, невдовзі по прибутті зі своїм військом під Смоленськ, довелося пізнати, що таке війна. На перших порах Владиславу на московській землі усміхалося воєнне щастя. Його силам вдалося зайняти без бою Дорогобуж. 11 жовтня 1617 р. біля міської брами Дорогобужа місцеві воєводи, бояри, стрільці та козаки кинули під ноги Я.-К. Ходкевичу корогви та били йому чолом. Священики зустрічали литовського гетьмана з хрестами та іконами, а посадські люди з хлібом та сіллю. У церемонії здачі міста взяв участь також королевич Владислав, якому дорогобужці кинули до ніг десять корогв та один прапор.

29 жовтня за схожим сценарієм, хлібом та сіллю, вітали Владислава як свого царя мешканці В'язьми. Його силам вдалося закріпитися в деяких інших московських населених пунктах, наприклад, у розташованому над р. Шаня на північний захід від Калуги селі Товарково (у середині грудня). Щоправда, почуття тріумфу королевичу затьмарювали бунтівні настрої жовнірів, які вимагали грошей, перспектива холодної та голодної зими, а також дедалі запекліший опір московських військ[28].

Зокрема, 6 грудня царські воєначальники розгромили декілька корогв королевича Владислава під час вилазки з Можайська й захопили гроші, які не встигли видати жовнірам. Конфузом для поляків та литовців завершилася операція з взяття Можайська, яку розробив Я.-К. Ходкевич. Він вирішив здобути Можайськ чатою, тобто приховано підійти до нього мобільним розвідувально-диверсійним підрозділом і раптовим нічним штурмом захопити місто: якщо перед укріпленнями буде неприятель — ударити по ньому, на його плечах увірватися в міський посад, підпалити його й за допомогою петарди підірвати замок. У поході на Можайськ зголосився взяти участь королевич Владислав, який особисто ще ніколи не був у бою і бажав заробити собі славу та бойовий авторитет серед жовнірів. Відтак він легко піддався на відповідні навіювання та спонукання декого зі свого оточення. Королевича не спинило те, що Я.-К. Ходкевич закликав не робити цього: мовляв, негоже за його статусу інкогніто ходити на чату, яка, "власне, є крадіж", до того ж, було б ганьбою в разі її провалу утікати, що неабияк підняло би бойовий дух противника.

Вирушаючи на чату, литовський гетьман не мав достатнього уявлення про сили противника. В цю авантюрну і ризиковану операцію Я.-К. Ходкевич виступив у ніч з 8 на 9 грудня. Він повів свою гусарську корогву, в якій було 100 коней. Такою ж була чисельність гусарських корогв парнавського старости Януша Кишки, литовського рефендаря Олександра Госевського, мінського старости Петра Тишкевича, а також Яна Гебултовського. Окрім того, в похід вийшли рейтарські корогви чисельністю 400 коней, козацькі — близько 200 коней, а також 1500 піхотинців при двох гарматах. Виснажене переходом і змучене морозом військо добралося до Царева-Займища. Там ухвалили вдарити на Можайськ у ніч з 11 на 12 грудня.

Під час просування в напрямку до Можайська передовий роз'їзд чатівників наштовхнулися на декілька десятків московських кіннотників і розгромив їх. Як

[28] Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617. – S. 111, 121–161, 181, 191.

Портрет литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича. Невідомий художник. 1621 р.

з'ясувалося, вершники, котрі потрапили під шаблі поляків, супроводжували Вавжинця Бачинського, котрого перед цим послали з В'язьми на переговори до Москви. Королевич Владислав та Я.-К. Ходкевич дізналися від нього, що в Можайську стоїть сильне 6-тисячне військо князя Бориса Ликова, а саме місто неабияк укріплене. Литовський гетьман одразу усвідомив недолугість свого плану підкорення Можайська. Щоб якось зберегти своє обличчя як полководця та не осоромити в очах противника королевича Владислава, Я.-К. Ходкевич написав до Б. Ликова листа. У ньому литовський гетьман давав зрозуміти: захисників Можайська врятувало від поразки, мовляв, тільки те, що він вчасно зустрів В. Бачинського, адже той довго не повертався з Москви. Автор листа до Б. Ликова писав, що через цей нехристиянський учинок росіяни заслужили на суворе покарання, однак, побачивши В. Бачинського з привезеними з Москви грамотами, в яких йдеться про мир, він подобрішав і вирішив повернутися назад.

Отже, задовольнившись використанням гусячого пера замість зброї, Я.-К. Ходкевич повів чатівників до В'язьми, втративши під час цієї виправи кільканадцять німецьких піхотинців, які замерзли від холоду. Тяжке повернення з цієї чати образно описав її учасник Єжи Оссолінський, наближена до королевича Владислава особа: "військо стало у голому полі, накрите знизу самим лише снігом, а зверху лютою завірюхою. Яка то була ніч, хто собі хоче уявити, хай зауважить, що то було у середині грудня, у Москві, в полі, без вогню, без їжі, без корму коням, тим більше без постелі, один лише сніг був і подушкою, і периною, а змучення — колискою, тим паче для мене, якому увесь день довелося на своїй спині тягати кирасу королевича, найменш підходящу для моєї тонкої статури... Наступного дня... повернули до В'язьми у люті морози, через голод упродовж трьох днів дороги, як снопи, летіли німці; дісталося і полякам, принаймні відмороження і каліцтва та втрати коней"[29]. Попри те, що королевичу Владиславу не довелося самому носити важку гусарську кирасу, йому, напевно, також не надто сподобалося мерзнути та безнадійно блукати засніженими полями у пошуках бойової слави.

Після невдалої спроби здобути Можайськ й поверненні звідти 12 грудня до В'язьми, польське та литовське військо вже не здійснювало великих бойових операцій. Його поділили на п'ять полків — Я.-К. Ходкевича, королевича Владислава,

[29] Ibid. — S. 171–201; Ossoliński J. Pamiętnik. — S. 58–61.

шремського старости Петра Опалінського, парнавського старости Януша Кишки, полоцького каштеляна Миколая Зеновича, що стали на постій на зиму на різних місцях[30].

3. Вільшанська угода 1617 р.

Як з'ясувалося, переговорів із запорозькими козаками, проведених королевичем Владиславом під час його маршу Україною, виявилося замало, щоб підняти головні сили Війська Запорозького у похід разом з ним на Москву. Отож королевичу довелося ступити на московську землю тільки зі своїм військом. Пояснювалося це не відсутністю дипломатичних здібностей у молодого за віком обраного московського царя, а глибиною політичних та соціальних суперечностей, що були між українським козацтвом та правлячим режимом Речі Посполитої. Щоб мати уявлення про те, як вдалося залагодити ці суперечності до рівня, за яким стали можливими конструктивніші польсько-запорозькі переговори про участь козаків Війська Запорозького у московській війні, розглянемо політичний шлях, що його пройшли офіційна Варшава та запорожці до укладення восени 1617 р. Вільшанської угоди.

Історики, які розглядають події політичної та воєнної історії в Україні наприкінці другого десятиліття XVII ст., зазвичай приділяють увагу укладенню цієї угоди. А проте далеко не завжди зроблені ними відповідні реконструкції та оцінки ґрунтуються строго на джерельних даних, про що свідчать, зокрема, праці українських дослідників XX — початку XXI ст. Якщо загально окреслити найважливіші концептуальні ідеї, які у зазначений час постали у вітчизняній історіографії щодо подій, пов'язаних з укладенням Вільшанської угоди та сутності цього документа, то можна, серед іншого, вирізнити дослідницький підхід, що базується на уявленні про начебто існування у цей час запорозького реєстрового війська, а також визвольну і класову боротьбу козацтва. Типовими щодо цього є праці В. Голобуцького. Приміром, у своїй монографії "Запорозьке козацтво" (1957) цей автор писав, що 1617 р. в Україні діяли повстанці, до яких приєдналося чимало реєстровців. Прикметно, що висвітлюючи цю тему, В. Голобуцький своєрідно конструював тогочасні історичні реалії, вкладаючи в уста реальних історичних діячів ті слова, які потрібні були історику ("Знаючи, що повстанці зосереджуються переважно в районі Канева і Черкас і що до них приєдналася значна частина реєстровців, Жолкевський вступив у відносини з реєстровою старшиною. Групу заможного («статечного») козацтва, за словами Жолкевського очолював гетьман реєстру Петро Конашевич Сагайдачний").

Історик стверджував, що після того, як гетьманом знову став П. Сагайдачний ("усунений перед тим повстанцями від керівництва"), він одразу ж вступив у переговори з королівськими комісарами і 28 жовтня в урочищі Суха Вільшанка разом з реєстровою старшиною прийняв усі комісарські вимоги. Укладений у той час реєстровою старшиною договір "зраджував інтереси повстанців і допомагав панам у їхній боротьбі проти народних мас України"[31].

---

[30] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 116, 117.
[31] *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — С. 158, 159.

Розглянуту вище концепцію укладення Вільшанської угоди В. Голобуцький відтворив у другому томі 10-томної "Історії Української РСР"[32], а також у новому виданні своєї книги "Запорозьке козацтво" (1994). Щоправда, в останній праці історик прагнув уникнути деяких надто відвертих ідеологічних коментарів та вплести у старий тест свої нові оціночні судження (як-от: "Сагайдачний, відомий як вмілий дипломат, почав переговори з Жолкевським")[33].

Поширенню таких уявлень в історіографії про проведення урядової комісії з козаками 1617 р. та укладення Вільшанської угоди посприяла також стаття, опублікована в "Радянській енциклопедії історії України", у якій доводилося, що цю угоду 28 жовтня уклали між собою гетьман реєстрового козацтва П. Сагайдачний та командувач польсько-шляхетським військом С. Жолкевський. Угодовськи налаштований П. Сагайдачний та реєстрова старшина хотіли здобути шляхетські привілеї, через що фактично пішли на підпорядкування українського козацтва шляхетській Польщі. У зазначеній статті стверджувалося, що згідно з Вільшанською угодою начебто встановлювався 1-тисячний козацький реєстр і з нього виключали міщан, які стали козаками протягом останніх п'яти років[34].

Прикметно, що деякі сучасні українські історики схиляються до думки, що під час польсько-запорозьких переговорів восени 1617 р. козаки заперечували лише проти висунутої комісарами вимоги щодо призначення "старшого", тоді як решту пунктів комісарських вимог, в тому числі щодо надання платні, а також козацьких прав одній тисячі осіб, вони прийняли[35].

Дещо інший дослідницький підхід до вивчення історії Вільшанської угоди свого часу запропонував М. Грушевський. Він не писав про функціонування у 1617 р. козацького реєстрового війська і слушно звернув увагу на те, що у Вільшанській угоді не зазначено, до якої межі належить скоротити козацьке військо. Історик справедливо наголосив на ідейному впливі на текст цього документа подібної постанови королівських комісарів 1614 р., обстоюванні запорожцями права самостійно обирати "старшого", а також зверненні їх до сейму з проханням підвищити щорічну платню війську та підтвердити козацькі вольності.

Водночас впадає в очі, що у тлумаченні подій, пов'язаних з проведенням комісарами комісії та укладенням Вільшанської угоди, М. Грушевський не уникнув деяких умоглядних схем та не до кінця виважених оцінок. Приміром, не має надійного підтвердження в джерелах його теза про те, що рішучі дії С. Жолкевського залякали козаків і змусили їх розпочати переговори з комісарами. Історик наголошував на схильності П. Сагайдачного до компромісів та угодовства, через що він із старшиною намагалися оминути гострий конфлікт з урядом. Тим часом Дмитро Барабаш, який був у той час запорозьким гетьманом, опирався угоді з поляками.

Із зробленого істориком опису дій війська С. Жолкевського напередодні польсько-запорозьких переговорів над р. Россю складається враження, начебто воно кілька разів сходилося у воєнному протистоянні з козаками. Дещо двозначно

---

[32] *Голобуцкий В.* Народное движение на Украине в годы первой крестьянской войны в России и польской интервенции // История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 406, 407.

[33] *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — С. 228, 229.

[34] Радянська енциклопедія історії України. — К., 1968. — Т. 1. — С. 302.

[35] *Щербак В. О.* Реєстрові козаки на державній службі // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — С. 81.

М. Грушевський висвітлив спробу комісарів реалізувати під час переговорів свої початкові плани щодо приборкання козаків, оскільки з його висловлювань напрошується висновок, що не козаки змусили комісарів піти їм на поступки та відмовитися від багатьох пунктів проекту "комісії", який у жовтні був схвалений на шляхетському сеймику в Житомирі, а самі комісари зненацька прозріли і побачили недолугість цього проекту.

Є підстави стверджувати, що М. Грушевський не надавав особливого значення змінам у позиціях запорожців на переговорах 28–31 жовтня 1617 р. з комісарами. До того ж, він намагався не надто доречно дати власне, "правильне" бачення джерельних текстів, які відображають позиції козацької сторони, що зафіксовані у Вільшанській угоді. Так, датуючи лист П. Сагайдачного до С. Жолкевського та інших комісарів 30 жовтня (насправді 31 жовтня), М. Грушевський взявся реконструювати те його місце, де йдеться про козацького "старшого", оскільки помилково вважав, що там не вистачає кількох слів. Попри те, що у комісарській декларації від 28 жовтня чітко відображено позицію урядової сторони щодо запорозького "старшого", історик підозрював комісарів у тому, що вони навмисно скоригували відповідне місце "козацької декларації", аби надати йому специфічного змісту ("Стилізація козацької деклярації звучить як свідома поправка неясного тексту комісарської декларації")[36].

Концептуальне бачення Вільшанської угоди М. Грушевського досить ретельно відтворюють окремі сучасні українські історики[37]. Загалом питання про проведення польським урядом комісії з козаками, яке завершилося у жовтні 1617 р. укладенням відповідної угоди, в сучасній історіографії висвітлено недостатньо і потребує поглибленого вивчення.

Підготовка урядової комісії з козаками (осінь 1616 — зима 1617 рр.)

Різко негативна реакція турецької влади на морські походи запорожців лихоманила політичну верхівку Речі Посполитої та спонукала її активніше діяти, аби подолати так зване козацьке свавілля. Головним інструментом для його викорінення для офіційної Варшави було проведення комісії із запорозькими козаками.

У тогочасних документах, які проливають світло на це питання, під терміном "комісія" зазвичай розуміли ініційовані польською владою переговори з козаками Війська Запорозького, в ході яких центральний уряд прагнув реалізувати свою політику встановлення жорсткого контролю над українським козацтвом. Задля цього він делегував своїм спеціальним представникам — комісарам відповідні повноваження. Важливо наголосити, що комісари були озброєні не лише наданими їм настановами та інструкціями, а й зазвичай мали можливість під час переговорів з козаками спертися на аргумент військової сили. Іноді терміном "комісія" позначали базовий урядовий документ, що визначав мандат комісарів, сутність, завдання та політико-правову спрямованість їхніх переговорів із запорожцями. Відповідним

---

36 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. С. 360–365.

37 Див., наприклад: *Лях С. Р.* Вільшанська угода 1617 // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ; Запоріжжя, 2002. — С. 77–78.

чином це могло відображатися у лексиці таких джерел, як-от: "насамперед їм (козакам. — *П. С.*) представлена і прочитана комісія"[38]; "зустрівся (С. Жолкевський. — *П. С.*) з посланцем, який... приніс комісію в[ашої] королівської милості і мандат до козаків"[39].

Питання про проведення комісії із запорожцями польські політики порушували неодноразово. Приміром, у квітні 1616 р. під час виступу на сеймі С. Жолкевський вимагав послати до них комісію[40]. Восени 1616 р. Сигізмунд III вирішив поновити заходи з приборкання "українського свавільства", що їх не вдалося втілити у життя за результатами Житомирської комісії 1614 р. з козаками. У вересні король звернувся з листом до С. Жолкевського, доручивши йому розпочати підготовку до нової комісії. Утім, Сигізмунд III напевно не був переконаний в успіху запланованого ним заходу, оскільки акцентував увагу на побічному результаті урядових зусиль у цьому напрямку: на його думку, чутки про комісію ширитимуться серед "поган"[41], що напевно мало пом'якшити султанський гнів на Польщу за напади запорожців на Туреччину та її васалів.

Свій намір радикально реформувати політичний, військовий та соціальний устрій козаків та поставити їх під надійний контроль центрального уряду, Сигізмунд III підтвердив 29 грудня в універсалі до усіх урядників та шляхти Київського воєводства. Їм було повідомлено про відправлення до Києва комісарів із завданням провести комісію з козаками. Комісарам насамперед належало налагодити контакт з представниками Війська Запорозького та домовитися з ними про їхнє прибуття на комісію до Києва 1 березня 1617 р. Король націлював комісарів на те, щоб вони привели козаків до потрібного польській владі порядку та слухняності. Серед іншого, це передбачало їхню відмову від морських походів проти Османської імперії, через які могла спалахнути польсько-турецька війна.

Судячи з усього, і в грудні 1616 р. Сигізмунд III не мав твердої впевненості, що 1 березня 1617 р. запорозькі посланці прибудуть у Київ на переговори з комісарами. У разі зриву комісії з вини козаків, він наказував усім урядникам, державцям та шляхті Київського воєводства, щоб вони "из мяст и местечекъ, так же державъ своих, жадное живности, проховъ, олововъ на Низ не посчали, такъ же вшеляких чолновь и статковъ водных готоват и приспасабят заказали, и зготованые на вшеляких местцах гамовали, а хто бы колвек важил противъ сему роскозанню нашому помененые речи на Низ посылали, таковыи горлом и маетности страченемъ мает быти карани"[42].

Як бачимо, Сигізмунд III розраховував задушити непокірне Запорожжя економічною блокадою. Адже з волосної території туди надходила сільськогосподарська продукція. Волость значною мірою задовольняла також воєнно-технічні потреби запорозьких козаків. Звідти на Запорожжя постачали

---

38 Комісарська трансакція із запорозькими козаками, у таборі над рікою Россю, 28.X 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 316.

39 С. Жолкевський до Сигізмунда III, 28.IX 1617 // Ibid. — S. 285.

40 *Podhorodecki L.* Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988. — S. 214, 215.

41 Сигізмунд III до С. Жолкевського, 17.IX 1616 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 537.

42 Універсал Сигізмунда III до всіх урядників, державців та шляхти Київського воєводства, 29.XII 1616 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 34 зв., 55; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 202.

такі важливі військові припаси, як порох та олово. По різних місцях на берегах рік споруджували судна для запорозького флоту. Через це не лише король, а й чільні польські сановники хотіли вірити, що розрубання економічних зв'язків Запорожжя з волостю дасть чудовий для центрального уряду результат — упокорення козаків. Приміром, такої думки дотримувався С. Жолкевський, який закликав короля вжити заходів, аби позбавити запорожців "продовольства та інших потреб". Особливо результативною, гадав він, стала б заборона на торгівлю з ними продовольством ("коли для них (козаків. — *П. С.*) заборонено буде [пускати] живність на Низ, що там без неї не можуть пробувати, і цього найбільше бояться")[43].

Попри те, що в універсалі Сигізмунда III від 29 грудня 1616 р. містилися погрози смертної кари та конфіскації майна для тих мешканців волості, які в разі зриву комісії з козаками (а вона таки виявилася зірвана) постачатимуть їм продовольство, військові припаси та човни, ця заборона вочевидь була неефективна. Адже, як довела практика, після цього грізного документа козацькі морські походи не припинилися, а чисельність козаків нітрохи не зменшилася. Як можна судити, зазначений королівський універсал не справив належного враження і на тих місцевих урядників, які мали вигоду для себе від співробітництва з козаками. Приміром, подейкували, що тамтешні підстарости за піднесений їм злотий раді дозволити будь-кому козакувати. До того ж, по поверненні козаків додому цих покладливих підстарост чекала додаткова приємність — частина принесеної з походу здобичі[44].

Про заплановану на 1 березня комісію Сигізмунд III повідомив також запорожців. В адресованому їм королівському універсалі йшлося про відправлення в Україну комісарів з метою наведення належного порядку серед "свавільних людей", які чинять різні свавільства під іменем козаків. Комісарам належало ознайомити запорожців з волею Сигізмунда III щодо того, якої поведінки від них чекає король, а також щодо реформування Війська Запорозького. Оскільки турецький султан знову скаржився на напади козаків на територію Османської імперії, то Сигізмунд III вимагав покласти край таким діям. За його завданням для залагодження цієї проблеми на Запорожжя відбував володимирський войський і королівський дворянин Флоріан Олешко.

У тому разі, якщо козаки проігнорують заборону морських походів проти турків, Сигізмунд III обіцяв їм найжорстокіше покарання. Причому в ролі караючого меча мав виступити королевич Владислав з "головними військами". За задумом короля, його син мав би не тільки знищити непокірних запорожців, а й так само жорстоко помститися над їхніми дружинами і дітьми. Щоб уникнути цієї сумної долі, Сигізмунд III дружньо радив козакам неухильно виконували його волю та "комісарську ухвалу"[45].

Копія універсалу, що дійшла до наших днів, немає дати. Однак у цьому документі є певні вказівки на орієнтовний час його видання. Судячи з того, що Сигізмунд III пояснював причини відправки комісарів в Україну, а також висловлював сподівання, що козаки пристануть на комісарську ухвалу ("впевнені у тому, що з обов'язку

---

[43] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 28.IX 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 286.

[44] Про запобігання свавільству козаків та жовнірів, близько 1617 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 176, 177.

[45] Універсал Сигізмунда III до запорозьких козаків. До 1.III 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. №1051. — S. 147.

підданства нам (польському королю. — *П. С.*) і Речі Посполитій усе те вчините, що є нашою волею")[46], названий універсал вийшов з королівської канцелярії до 1 березня 1617 р., тобто терміну, на який було призначено комісію у Києві.

Як бачимо, польська влада діяла політично цілеспрямовано та наполегливо, аби у стислі терміни, власне до початку сезону судноплавства на Чорному морі, загнуздати запорожців і не допустити нових походів їхнього флоту проти Османської імперії. Проте жодні універсали не допомогли офіційній Варшаві — 1 березня козацькі представники так і не з'явилися на комісію.

Зрив роботи комісії у Києві: версія запорожців

Що спричинило відмову козаків прибути у Київ на комісію? Відповідну пояснювальну версію представив Сигізмунду III Д. Барабаш у своєму листі до нього від 31 травня 1617 р. Отже, цей запорозький гетьман стверджував, що козаки отримали королівський універсал щодо проведення комісії у вельми непідходящий час для будь-яких переговорів, власне у той момент, коли їхнє військо виходило проти татар, які під проводом калги-султана вторглися в Україну. Через це запорожці рушили не до комісарів, аби засвідчити їм свою ґречність, а на війну проти ворога.

Дорога виявилася затяжкою для козаків. Їм довелося аж кільканадцять днів торувати шлях із Запорожжя на волость. Вже у Богуславі вони отримали відомість, що татари з ясиром повернули з України. Д. Барабаш з тими силами, які на той час вдалося мобілізувати, а також сподіваючись на швидкий підхід підкріплення, погнався за ворогом. Козаки наздогнали татар біля річки Тікич, на протилежному березі якої у бойовій готовності стало військо калги-султана. Зав'язався бій, під час якового козаки завдали противнику втрат. Проте чисельна перевага у живій силі була за військом калги-султана. Через це запорожці змушені були відступити.

Як запевняв короля Д. Барабаш, до цього відступу запорожців начебто спонукала також думка про те, що їм потрібно встигнути на комісію у Київ. Однак згаявши час на боротьбу з ворогом, тобто "догоджаючи" королю — рятуючи його "землю відповідно до своїх можливостей", козаки запізно виправили своїх послів до Києва. Це і стало причиною того, що комісія не відбулася.

З листа Д. Барабаша до Сигізмунда III випливає, що, мовляв, запорожці зробили усе від них залежне, аби догодити королівській волі і не піти навесні у морський похід проти турків. Вони розійшлися по своїх домівках, де перебували у бойовій готовності на випадок ворожого вторгнення. Бездоганну поведінку козаків на волості вирізняло ще й те, що вони нікого не обтяжували воєнними постоями й упродовж усієї весни жили винятково за власний кошт.

Між тим під кінець весни запорожці таки ухвалили за "прикладом своїх предків та давнім звичаєм", а також з "небезпекою для свого здоров'я" вчинити "замішання серед поган". Похід на володіння Османської імперії, можливих негативних міжнародних наслідків якого жахалися у Варшаві, за версією Д. Барабаша мав цілі громадянського, рицарського служіння загальному добру. Адже козаки ладналися у похід, керуючись насамперед воєнно-стратегічними та патріотичними міркуваннями. По-перше, вони хотіли завдати випереджуючого удару по ворогу з тим, щоб

---

[46] Ibid.

не дати йому можливості з такими великими силами, які він має, пустошити землі Речі Посполитої, по-друге — визволити з неволі християнських бранців. Козаки не приховували свого розрахунку і на здобич, яка була для них важливим засобом для існування.

Тим часом до запорожців прибули посланці від королевича Владислава та коронного гетьмана С. Жолкевського, які вимагали припинити морські походи проти Османської імперії, щоб це не стало приводом для турецько-польської війни, а також не зашкодило московській експедиції королевича Владислава. Поява цих візитерів на Запорожжі змусила козаків на якийсь час утриматися від морського походу. Д. Барабаш запевняв Сигізмунда III, що запорожці готові надавати воєнні послуги не тільки йому, а й його сину. Як зазначалося, умовою такої служби мала стати згода польської влади на проведення козаками морського походу проти Османської імперії[47].

Як можна переконатися, напад війська калги-султана на українські землі, у відбитті якого взяли участь запорожці, послужив для Д. Барабаша цілком достатнім приводом, аби обґрунтувати неможливість для них з'явитися на малоприємну зустріч з королівськими комісарами у Київ. Судячи з усього, запорозький гетьман певною мірою маніпулював цим фактом, щоб надійніше прив'язати його до іншого факту — неявки козаків на комісію у Київ 1 березня. Чи не тому він твердив, що по отриманні звістки про комісію козацьке військо вельми довго — кільканадцять днів марширувало на волость, а також не назвав точну дату бою з татарами на берегах Тікича. Водночас Д. Барабаш вважав за потрібне наголосити на статусі запорожців як зразкових підданих польського короля, котрі, мовляв, до останнього відмовляли собі у морських походах. Окрім того, він сформулював такі умови участі козаків у московській експедиції Владислава, які по суті означали їхнє ухилення від неї, що вочевидь давало для них свободу для політичного маневру.

Нові королівські універсали щодо комісії з козаками

У червні 1617 р. Сигізмунд III отримав свіжі вістки із Запорожжя. Їх привіз йому, зокрема, королівський секретар Ф. Олешко, який їздив до козаків, аби заборонити їм морські походи. У ролі інформаторів короля про тамтешні справи виступили також запорозькі посли Г. Квітневич та Ничипор, котрі етапували до Варшави полоненого татарина і, вочевидь, передали Сигізмунду III листа Д. Барабаша від 31 травня.

Усе це спонукало короля звернутися до козаків і "гетьманів, старших, сотників та інших молодців Війська Запорозького" з листом, що був написаний ним 23 червня. У ньому, покликаючись на донесення Ф. Олешка, Сигізмунд III хвалив козаків за те, що вони, як слухняні піддані, пообіцяли скоритися королівській волі і не ходити у морські походи, щоб не спричинити розірвання миру з турецьким султаном. А проте королю явно був не до душі вчинок запорожців, про який він мав свіжу інформацію: забувши про свої обіцянки, вони рушили на море та завдали великої шкоди Османській імперії.

---

[47] Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617. — S. 175–176 zw.

Король сформулював вимоги, неухильного виконання яких він чекав від козаків, а саме — залишатися "на своїх місцях", тобто Запорожжі; не ходити у морські походи, особливо тепер, "коли ті поганські війська наближаються до наших держав"; слухатися наказів великого коронного гетьмана. Якщо ж буде відповідне подання останнього, то за їхню гарну поведінку і "за працю та послуги" Сигізмунд III обіцяв їм свою "значну ласку". Тим часом король вже тепер підтверджував їм свою ласку, а також з вдячністю приймав від них рицарський подарунок — полоненого татарина[48].

Як бачимо, попри вчинений запорожцями напад на володіння турецького султана, Сигізмунд III у своєму листі вже не згадував, як це було раніше, про жахливе покарання за морський похід для них самих, їхніх дружин та дітей. Досить м'яко покартавши козаків за недотримання своїх обіцянок, він демонстративно виказував до них свою прихильність: розвивав тему королівської ласки, на яку заслуговують його гідні піддані, а також милостиво прийняв подарунок від запорозьких послів. Водночас немає сумніву, що терпимість та добросердність, яку випромінював король, були напускними. Насправді за такою благодушністю крилося його бажання не псувати відносини із запорожцями у момент появи повідомлень про просування турецького війська до кордонів Речі Посполитої. До того ж, надто різке засудження Сигізмундом III козацького "свавілля", яке могло ще більше послабити впливи офіційної Варшави на Військо Запорозького, зашкодило б планам королевича Владислава утвердитися на троні московського царя.

Тим часом ніщо не могло похитнути стратегічний задум короля одним махом загнуздати козаків шляхом проведення з ними комісії. Отож, він методично продовжував політико-організаційну роботу над її підготовкою. До цього його подвигали і нові скарги на козацькі вторгнення, що лунали із Стамбула. Загрозою турецько-польської війни через дії запорожців страхав також польський посол, який повернувся з турецької столиці.

15 липня Сигізмунд III видав універсал про проведення урядової комісії з козаками. Згідно з цим документом, в ролі комісарів повинні були виступити ряд впливових урядників, зокрема, воєвод, каштелянів старост, а також магнатів Речі Посполитої, тобто осіб, які на переговорах з козаками спроможні були довести свої правоту, спираючись на власні збройні підрозділи. Отже, проведення цієї комісії було покладено на Януша Острозького, Яна Юрія Радзівілла, Станіслава Жолкевського, Яна Даниловича, Януша Заславського, Олександра Заславського, Юрія Вишневецького, Яна Лагодовського, Яна Гумецького, Станіслава Лянцкоронського, Адама Ієроніма Сенявського, Юрія Збаразького, Криштофа Збаразького, Александра Валенти Калиновського та Костянтина Вишневецького.

Сигізмунд III звертав увагу комісарів на те, що "козацьке свавільство" реально загрожує шляхетській державі ("тепер козацьке свавільство зросло до великої купи [козаків] і настільки взяло гору, що від цієї громади потрібно чекати значного запалу проти Речі Посполитої"). Зрослі чисельно козаки не лише розхитують внутрішню ситуацію в країні, вдаючись до насильств та завдаючи матеріальних збитків шляхті, а й провокують своїми походами турецько-польську війну.

[48] Сигізмунд III до козаків Війська Запорозького, 23.VI 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. № 1051. — S. 192, 192 zw.

Завданням комісарів було викласти козакам урядові вимоги та укласти з ними відповідну угоду. Йшлося про те, щоб запорожці взяли на себе зобов'язання не чинити жодних дій, які порушують мир між Річчю Посполитою та прилеглими державами, насамперед Османською імперією. А також припинили різні шкоди всередині країни. Причому наголос був зроблений на відмові запорожців від нападів на турецькі володіння. Король інструктував комісарів, щоб вони, зокрема, переконали козаків, що саме через їхні набіги турецькі війська "майже нависають над коронними кордонами", а також, що татарські вторгнення на землі Речі Посполитої чиняться, мовляв, через козаків. Під час проведення комісії запорожцям потрібно було суворо заборонити похід у Волощину, про замисел якого стало відомо у Варшаві. Сигізмунд III націлював комісарів вжити усіх можливих засобів, аби знищити "козацьке сваволля"[49].

Як з'ясувалося, сформувати вельми представницький склад урядової комісії з козаками та визначити їм стратегічні завдання було значно легше на папері, аніж здійснити задумане на практиці. Оскільки сановні комісари не надто поспішали виконувати адресований до них королівський універсал, то через два місяці по його виданні Сигізмунду III довелося сісти за написання ще одного такого документа.

Йдеться про королівський універсал від 15 вересня 1617 р. Передбачений у ньому персональний склад комісарів був дещо скромніший порівняно з тим, що його Сигізмунд III визначив у середині липня. Водночас у новосформованому списку комісарів вистачало впливових у Речі Посполитій осіб. Отже, із старого складу комісії повторно були призначені комісарами коронний гетьман та київський воєвода С. Жолкевський, руський воєвода Я. Данилович, коронний підчаший та яворівський староста А. І. Сенявський, коронний крайчий та пінський староста Ю. Збаразький, а також брацлавський староста А. В. Калиновський. Окрім них комісарські повноваження отримали ряд осіб, які також посідали доволі впливові уряди, в тому числі каштелянів і старост. Це були Мартин Красицький, Анджей Горський, Станіслав Конецьпольський, Петро Ожга, Ян Жолкевський.

У своєму універсалі від 15 вересня Сигізмунд III волів пояснити невдачу з проведенням попередньої комісії з козаками татарським вторгненням на землі Речі Посполитої (напевно, йшлося про напад війська калги-султана, проти якого виступили запорожці Д. Барабаша). Відтак король поновлював урядову комісію з козаками. Перед істотно оновленим складом комісарів він поставив завдання надійно приборкати козаків, покласти край їхнім діям, що завдавали шкоди всередині країни, а також нападам на Османську імперію, через які могла спалахнути турецько-польська війна.

При виконанні цих завдань комісари повинні були керуватися спеціальною директивою Сигізмунда III, що базувалася на соціальному сепаруванню козаків за критерієм їхнього територіального пробування: волосні/запорозькі. На цій основі мала відбутися радикальна соціальна чистка козацтва та ломка їхнього устрою, які вочевидь призвели б до фактичної ліквідації цього стану. По-перше, козаки Війська Запорозького, які мешкали на волості і становили абсолютну більшість запорозької рицарської корпорації позбавлялися козацького статусу: усі вони мусили перейти під владу місцевих старост, державців та панів і не мали права утворювати будь-

[49] Універсал Сигізмунда III про проведення комісії із запорозькими козаками, 15.VII 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 322–325.

які скупчення та об'єднуватися у громади. По-друге, козаками могли бути лише ті особи, які пробували на Запорожжі, причому не усі, а лише їх певна кількість. Останніх належало підпорядкувати їхньому "старшому", якого затверджував король. Їм категорично заборонялися напади на Османську імперію.

Сигізмунд III залишав на розсуд комісарів те, у який спосіб найкраще виконати цю програму упокорення запорозького козацтва. Задля цього вони отримували усю повноту відповідних повноважень[50]. Як бачимо, король твердо був налаштований вирішити для польської влади козацьку проблему: заради цього він хотів очистити волость від козаків, надавши їм статус, який мали "нижчі" соціальні стани тогочасного суспільства, а на Запорожжі залишити козацький військовий контингент, жорстко контрольований, в тому числі щодо його чисельності, центральним урядом. Однак, чи перестане Запорожжя з дислокованим там уламком реформованого Війська Запорозького бути магнітом для соціально активного населення волості, чи зможе залишена польською владою купка козаків служити стримуючим фактором для турків і татар, чи умиротворить останніх фактичний розгром польською владою козацтва і, нарешті, як позначиться проведення цієї реформи на планах королевича Владислава щодо здобуття ним царської корони — на усі ці запитання Сигізмунд III явно не знав відповіді.

На шляху до польсько-турецького договору про мир 1617 р.: "козацький" аспект

Напади запорожців на територію Османської імперії виводили з рівноваги турецького султана не в останню чергу через те, що шкодили його владному авторитету. На цю обставину звертав увагу Сигізмунда III С. Жолкевський, який, щоправда, гіперболізував проблеми, з якими зіткнулася турецька влада через дії козаків. Приміром, він писав, що населення чорноморського узбережжя Османської імперії, як у європейській, так і азіатській її частинах, начебто поставило султана перед дилемою: або він захистить їх від запорожців, або ж султанські піддані піддадуться цим нападникам[51].

Хоч би там як, а турецька влада не збиралася миритися з козацькими набігами. Навесні 1616 р. офіційний Стамбул зажадав від польського уряду зруйнувати найважливіші опорні пункти козаків в Україні — замки Білу Церкву, Черкаси та Канів. Утім, турецька влада виставила рахунок польській владі не тільки через дії запорожців. Султанський гнів проти Речі Посполитої добряче роздмухало те, що з її території у Молдавію вторглися магнатські загони[52], оскільки це могло призвести до зміцнення польських впливів у цьому стратегічно важливому для турків регіоні.

Воєнну виправу у Молдавію, яка неабияк занепокоїла султана, організували князі Михайло Вишневецький та Самійло Корецький. Восени 1615 р. вони із своїми приватними підрозділами, до яких долучилася частина українських козаків,

---

[50] Універсал Сигізмунда III про проведення комісії із запорозькими козаками, 15.IX 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 325–327.

[51] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 28.II 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 249.

[52] Пропозиції Сигізмунда III на сеймі, 26.IV 1616 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 168–170.

рушили у похід. Попередньо князі порозумілися з вдовою молдавського господаря Єремії Могили Єлизаветою, що зробити для них було не надто складно, адже вони доводилися їй зятями. Підготовку М. Вишневецького та С. Корецького до нападу на Молдавію негласно підтримував Сигізмунд III. Нападники змусили правителя Молдавії Стефана Х Томшу утекти до Волощини. 22 листопада молдавським господарем було проголошено сина Єлизавети Олександра.

Невдовзі Стефан Х отримав воєнну підтримку від турків і татар. Завдяки цьому 2 березня 1616 р. він зміг завдати поразки війську С. Корецького (М. Вишневецький помер), якому не допомогли підкріплення, що їх надав семиградський магнат Юрій Гоммонай. Нищівна поразка спіткала С. Корецького 12 червня під Бендерами, тобто на території, яка була підвладна турецькому султану[53].

Попри такий успішний для турків розвиток воєнних подій, їхнє військо не вторглося на територію Речі Посполитої, звідки у Молдавію прийшли князі зі своїми загонами. Іскендер-паша у той час не ризикнув вступити у битву із силами, які вдалося зібрати С. Жолкевському. Під Хотином відбулися турецько-польські переговори, головним результатом яких стало збереження мирних відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою[54].

Досягнуті під Хотином турецько-польські домовленості навряд чи могли стати для Речі Посполитої гарантією надійного миру з Османською імперією. До того ж, після них не припинилися козацькі морські походи проти турків. Через це вже у перші місяці 1617 р. Сигізмунд III почав вдаватися до заходів, спрямованих на підготовку до відбиття можливого вторгнення османських сил. Так, король у своїх універсалах закликав шляхту Київського воєводства мобілізувати свої сили перед загрозою великого турецько-татарського вторгнення в Україну, а також давав чіткий сигнал шляхетському загалу, що проти ворога виступить також королевич Владислав зі своїм військом, яке готувалося до московської експедиції. Серед іншого, Сигізмунд III наголошував на небезпеці об'єднання сил Іскендера-паші з татарським військом калги-султана[55]. Про небезпеку турецько-татарського вторгнення та мобілізацію військових сил для його відсічі розсилав універсали також коронний гетьман[56].

У Стамбулі і справді виношували плани нападу на територію Речі Посполитої. Щоправда, йшлося не про повномасштабну війну, а судячи з усього, демонстрацію воєнної потуги Османської імперії в межах каральної акції проти запорожців. У березні 1617 р. московським дипломатам у Стамбулі П. Мансурову та С. Самсоно-

---

53 *Podhorodecki L.* Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988. — S. 214.

54 Промова С. Жолкевського на варшавському вальному сеймі 1618 р. — S. 304; Пропозиції Сигізмунда III на сеймі, 13.II 1618 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 189.

55 Сигізмунд III до шляхти Київського воєводства, 10.II 1617 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 97–97 зв.; Сигізмунд III до ротмістрів, поручників та інших осіб, яких "затягнено" до війська королевича Владислава, 13.II 1617 // Там само. — Арк. 97 зв. — 98 зв.; Сигізмунд III до шляхти Київського воєводства, 12.III 1617 // *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. Приложения. — С. 16; 28.III 1617 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 192 зв. — 193 зв.

56 Універсал С. Жолкевського про мобілізацію військових сил проти очікуваного турецького вторгнення в Україну, 24.II 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 251; Універсал С. Жолкевського про мобілізацію військових сил проти очікуваного вторгнення "поган" в Україну, 25.II 1617 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 98 зв. — 99.

ву стало відомо, що султан Ахмед I вирішив послати в район гирла Дніпра понад 300 османських суден, у тому числі 10 галер під командуванням Ібрагіма-паші. Сухопутні каральні війська турків мав повести Іскендер-паша.

Тим часом на українсько-турецькому пограниччі майбутні противники активізували свою розвідку. Серед іншого, це випливає з донесення козака Івана Босого, яке він у квітні надіслав С. Жолкевському. Цей козак повідомив коронному гетьману, що зі своїми товаришами ходив з розвідувальною метою під Очаків, де, зокрема, захопив "язика" з числа очаківських яничарів. І. Босому та його козакам пощастило також знешкодити чималу групу турецьких розвідників, які заглибилися в українську територію — за завданням турецьких пашів вони на човнах піднялися вгору по Південному Бугу. Загін І. Босого натрапив на них вже у степу. Частину ворожих розвідників було знищено у бою, решта потрапили в полон[57].

Вище йшлося про те, що найбільше, чого досягнув Ібрагім-паша, виконуючи султанський наказ — це зовні ефектний, однак мізерний за своїми практичними наслідками напад його човнів на Запорожжя. Що ж до сухопутної каральної експедиції турків, то вона хоч і не виправдала сподівань, які на неї покладала турецьке влада, а проте мала певний дипломатичний резонанс, адже завершилася укладенням турецько-польського договору про мир.

Багатотисячне турецьке військо рушило в Україну під командуванням паші Сілістрійсько-Очаківського еялету Іскендера-паші. До нього приєдналися значні татарські сили, а також чималі загони з Волощини та Семиграддя — васалів Османської імперії. Спорядити ще більше військо султан не мав можливості. За інформацією польського посла у Стамбулі Ієроніма Отвіновського, турецька скарбниця була пустою, на імперію і далі тиснув тягар війни з Персією[58].

17 липня Іскендер-паша надіслав листа С. Жолкевському. У ньому він запевняв коронного гетьмана, що метою його походу є те, щоб згідно з попередньою домовленістю між турецьким султаном і польським королем спільними силами покарати "зрадників козаків" — порушників миру між Туреччиною та Річчю Посполитою[59]. А проте досвідчений С. Жолкевський добре розумів, яку небезпеку для Речі Посполитої має вторгнення на її землі турецького війська. Через це він почав спішно стягувати до себе якомога більші військові сили.

Про перебіг цієї воєнної акції Іскендера-паші збереглася прикметна інформація, що вийшла від одного з її ключових учасників — ногайського хана Кантеміра-мурзи. Йдеться про повідомлення, що їх в жовтні 1617 р. привіз у Крим від нього його гонець (невдовзі про них дізналися московські дипломати Обросим Лодиженський та Рахманін Болдирев).

Згідно з цим джерелом інформації, військо Іскендера-паші та Кантеміра-мурзи приступом здобули містечко Рашків, розташоване на лівому березі Дністра. Довідавшись про наявність сил С. Жолкевського у Кам'янці-Подільському, турки припинили своє просування до цього міста і повернули на північ — під Бар. З ініціативи С. Жолкевського розпочалися переговори, в результаті яких сторони домовилися зберегти турецько-польський мир та разом розбити запорожців. Отримавши про

[57] І. Босий до С. Жолкевського, 16.IV 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — №1051. — S. 160.
[58] Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. Warszawa, 1978. — S. 46, 47.
[59] Іскендер-паша до С. Жолкевського, 17.VII 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 423.

це звістку, козаки втекли від С. Жолкевського на Дніпро і почали виказувати намір перейти у підданство московського царя, або ж кримського хана[60].

Звісно, що відомості про виправу Іскендера-паші та її практичні результати, які зібрали московські дипломати в Криму, щонайбільше загально позначають окремі реальні факти і не позбавлені спекуляцій, насамперед стосовно пошуків козаками нового володаря. Водночас у джерелі, що розглядаємо, вочевидь зроблено зріз реальних настроїв недовіри, яку запорожці мали до С. Жолкевського. Його неодноразові заклики до них надіслати йому підкріплення проти турків та наголошення на тому, що саме козаки "наварили цього пива", тобто спровокували похід ворожого війська на Річ Посполиту, залишалися без відповіді. Неважко здогадатися, що запорожці, до яких були звернені ці заклики, розглядали їх як підступне запрошення у пастку, а тому не бажали опинитися між двох вогнів — турками та поляками, які могли проти них об'єднатися.

Те, що козаки не мали підстав надто довіряти коронному гетьману, свідчить його хитромудрий план їхнього знищення як "ворогів вітчизни". Цей план, який С. Жолкевський виплекав під час переговорів з Іскендер-пашею і в який коронний гетьман таємно посвятив Сигізмунда III, зводився до наступного: в разі успішного завершення переговорів з турками пустити поголос, що коронне військо начебто іде до королевича Владислава. Приспавши ж цим пильність козаків — завдати по них нищівного удару[61].

Такі думки про жорстоку помсту запорожцям роїлися в голові коронного гетьмана у військовому таборі, який він заклав 7 вересня неподалік містечок Яруга та Буша, на лівому березі Дністра. У цьому таборі закрилося кільканадцять тисячне військо, яке С. Жолкевському вдалося зібрати — головним чином за рахунок приватних підрозділів магнатів. На протилежному, молдавському березі Дністра, розташувався турецький табір. Коронний гетьман, який нітрохи не був схильний применшувати сили ворога і, відповідно, поставати в очах короля та шляхетського загалу у недостатньо яскравому блиску своєї полководської слави, наполегливо переконував Сигізмунда III, що у розпорядженні Іскендера-паші 99-тисячне військо[62].

Проте до битви між силами С. Жолкевського та Іскендера-паші так і не дійшло. Натомість обидва полководці почали витрачати свою енергію на переговори. Скориставшись цією обставиною, Кантемір 17 вересня залишив переговірників з'ясовувати між собою стосунки, а сам повів своє військо плюндрувати українські землі. Відчуваючи цілковиту безкарність, татари дійшли аж до Галича та Жидачева[63].

23 вересня було укладено польсько-турецький мирний договір. Згідно із ним польська сторона, зокрема, підтвердила, що дотримуючись давньої практики, і надалі сплачуватиме кримським татарам данину — так звані упоминки, розра-

---

[60] З реляцій О. Лодиженського та Р. Болдирева, 6(16).X 1616 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 112, 113.

[61] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 16.IX 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 276, 277.

[62] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 11.IX 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 275. Див. також: *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1927. — S. 122–125.

[63] *Podhorodecki L.* Stanisław Żółkiewski. — S. 222.

ховуючи цим відкупитися від їхніх нападів на свою територію[64]. На думку деяких польських дослідників це, а також те, що 23 вересня С. Жолкевський погодився на спалення Бершаді, визнав протекторат Туреччини над придунайськими князівствами, зобов'язався віддати Хотин молдавському господарю (дещо пізніше коронний гетьман наказав стратити коменданта Хотина Миколая Івоню, який опирався передачі цієї твердині, фактично, туркам) робило польсько-турецький договір "нещасливим" — за цим усім крилося бажання С. Жолкевського полегшити королевичу Владиславу здобуття шапки Мономаха[65].

Особливе місце у зазначеному договорі відведено козацькому питанню. Воно було порушено вже у його першій статті, згідно з якою запорожцям заборонялося виходити на Чорне море з Дніпра й завдавати шкоди Османській імперії та її васалам. Було поставлено вимогу у той чи той спосіб "вирівняти" козаків, власне зробити їх неспроможними ходити у морські та сухопутні походи проти турків та чинити їм будь-які шкоди (останнє стосувалося також поляків). Причому турецька сторона застерегла за собою право в разі потреби провести каральну воєнну акцію проти порушників її спокою, тоді як польська — взяла на себе зобов'язання "присмирити та покарати" козаків[66].

Те, що у статті, яка розглядається, з'явилося уточнення "з Дніпра" у формулюванні "Щоб козацькі розбійники не виходили на Чорне море з Дніпра", напевно випливало з позиції на переговорах польської сторони, яка не бажала брати на себе брати додаткову відповідальність за тих запорожців, котрі разом з донськими козаками розпочинали морські походи із Дону. Договір, що його уклали 23 вересня Іскендер-паша та С. Жолкевський, безперечно набував значення додаткового стимулу для польської влади у здійсненні нею антикозацької політики.

Комісари на житомирському сеймику

26 вересня 1617 р. військо С. Жолкевського рушило зі свого табору на Дністрі. По дорозі до Бару коронний гетьман зустрівся з посланцем Сигізмунда III, який передав йому королівський універсал про проведення урядової комісії із запорозькими козаками. С. Жолкевський одразу ж відреагував на цей документ. Він написав до запорожців листа, у якому оповістив їх про комісію та наказав прислати своїх представників для переговорів у Паволоч.

Прикметно, що коронний гетьман неабиякі надії покладав на те, що йому вдасться схилити запорожців до покори завдяки інтригам та закулісним методам політичного діалогу з деякими їхніми представниками. З явним задоволенням він хвалився Сигізмунду III, що спромігся посіяти "насіння незгоди" поміж старшиною та "черню". Він запевняв, що "старші раді були б бачити інакший порядок", однак на заваді правильному ходу думок представників старшини ставала, бідкався

---

[64] Список договору, що даний С. Жолкевським Іскендеру-паші, 23.IX 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 279.

[65] *Besala J.* Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988. — S. 322.

[66] Список договору, що даний С. Жолкевським Іскендеру-паші, 23.IX 1617. — S. 278, 279; Sękowski I. I. S. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących. — Warszawa, 1824. — S. 129.

С. Жолкевський, козацька демократія — вона брала гору "людським криком" та "глушила гуком"[67].

На початку жовтня коронний гетьман покинув зі своїми силами Бар: попереду його чекало проведення комісії. Невдовзі він, а також дехто з його колег-комісарів прибули на шляхетський сеймик, що зібрався у Житомирі. На ньому було визначено та ухвалено найважливіші положення майбутньої польсько-запорозької угоди, яку належало укласти за результатами переговорів з козаками.

Згідно з проектом зазначеної угоди, що народився на житомирському шляхетському сеймику (у ньому виразно простежуються ідейні настанови відповідного універсалу Сигізмунда III від 15 вересня 1617 р., а також положення деяких інших "козацьких" документів, які польська влада прийняла раніше) чисельність запорозьких козаків належало обмежити однією тисячею осіб. Причому, як можна судити з дещо невиразного тексту цього документа, вони разом із своїм "старшим", якого отримували від імені (z ramienia) короля, повинні були мешкати на "звичних" місцях без права виходу на волость[68]. Тобто, йшлося про вимогу до них перебувати тільки на Запорожжі. Це опосередковано підтверджує і той факт, що схвалений у Житомирі в жовтні 1617 р. проект значною мірою базується на ухвалі Житомирської комісії 1614 р., у якій чітко записано вимогу, щоб козаки, "маючи старшого від імені (z ramienia) Його Королівської Милості [та] від коронного гетьмана, проживали на своїх звичних місцях, не виходячи на волость"[69]. До того ж, під час переговорів у жовтні 1617 р. і комісари, і запорожці зосередилися саме на принципі легітимації козацького "старшого"[70].

Тобто, існують підстави стверджувати: у житомирському проекті урядової комісії з козаками 1617 р. було визначено принаймні те, що узяті на воєнну службу польському уряду козаки отримують "старшого" (можливо "старших") від імені короля. Комісари та їхні шляхетські дорадники, які у жовтні 1617 р. зібралися в Житомирі, ухвалили також, що відповідний козацький підрозділ утримуватиметься за рахунок державного скарбу.

Тисяча узятих на державну воєнну службу могли розраховувати на щорічний жолд (платню), виплата якого мала відбуватися "на святки" у Києві. Розмір цього жолду в розрахунку на одну особу був такий: 1 червоний злотий та постав (відріз) каразії, тобто грубого сукна. Попри те, що ці козаки не мали права покидати Запорожжя, за ними на волості збережено Трахтемирівський монастир. У ньому, як шпиталі, аж до смерті могли жити старі, хворі та поранені запорожці. Причому, якщо іншим козакам спало б на думку там збиратися та формувати козацькі загони, у найнятих на службу (реєстрових) відібрали б монастир.

Що ж до тих козаків, які мешкали на волості і не потрапляли в окреслене польською владою вузьке коло обраних, то їхні перспективи були не найкращі. Вони

[67] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 28.IX 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 285.

[68] Документ урядової комісії з козаками, що ухвалений на житомирському шляхетському сеймику, без дати // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 312.

[69] Декларація королівських комісарів Я. Острозького, С. Жолкевського, Я. Заславського, А. В. Калиновського, 15.X 1614 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 145.

[70] Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецьпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 316, 318; П. Сагайдачний до королівських комісарів, 31.X 1617 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 320.

Шляхетський сеймик

позбавлялися права називатися козаками, їхній устрій скасовувався, а самі вони за місцем свого проживання переходили під владу старост, державців, дідичних панів та їхніх намісників[71]. Запорожці, які мали б необережність відкрито висловлювати невдоволення та протестувати проти такої зміни свого соціального статусу, підлягали безжальному знищенню.

Відродженню козацького "свавільства" мала запобігти система персональної відповідальності місцевої шляхти та урядників, що трималася на доносах. Якщо хтось із цих шляхтичів та урядників своєю бездіяльністю потурав створенню козацьких загонів, "дивлячись на те крізь шпарини", був причетний до цього особисто, або, приміром, наважився без дозволу властей постачати на Запорожжя продовольчі та військові припаси, то завдяки хвалебній пильності своїх сусідів його чекав трибунальський суд. В разі ж доведення його вини йому був гарантований смертний вирок (якщо винний шляхтич ухилявся від суду, то засуджувався до інфа-

[71] В ухваленому у Житомирі проекті постанови урядової комісії з козаками пункт, що стосувався волосного козацтва, сформульовано так: "А інші (козаки. — *П. С.*), які перебувають будь-де, як у маєтках короля його милості, так і проживають у духовних і світських [маєтках], щоб негайно відтепер не називалися козаками, не збиралися в купи, не привласнювали собі жодних юрисдикцій. Ті, хто будь-де їх використовували, відтепер наданими нам його королівською милості повноваженнями зносимо [і] скасовуємо. Ті, які будь-де проживають, які використовували цих юрисдикцій, щоб не виламувалися з влади і послушенства [та] зверхності старост, державців, дідичних панів, підстарост та їхніх намісників, а як інші піддані у всьому були слухняні панам, які мають над ними зверхність, під ким хто має своє помешкання і обійстя" (Документ урядової комісії з козаками, що ухвалений на житомирському шляхетському сеймику, без дати. — S. 312–313).

мії — позбавлення шляхетської честі за судовим вироком). Якщо ж такі дії вчиняв нешляхтич, то його стратили б негайно, без будь-якої судової тяганини[72].

Як видно, документ, що розглядаємо, котрий народився в гарячій атмосфері шляхетського сеймика, багатьом учасникам якого добряче допекли запорожці, вирізнявся суворістю та безкомпромісністю щодо долі тисяч козаків Війська Запорозького та усіх, хто у той чи інший спосіб їх підтримував.

Початок переговорів комісарів із запорожцями

Озброївшись програмним документом урядової комісії з козаками, що був ухвалений на шляхетському сеймику у Житомирі, С. Жолкевський виступив у напрямку Паволочі з кварцяним військом, а також військовими підрозділами, які спромоглися виставити комісари. Добравшись до цього містечка, коронний гетьман довго у ньому не засидівся. Не дочекавшись козаків, він зі своїми силами рушив до Білої Церкви.

Така несподівана зміна місця проведення комісії, про яке попередньо було домовлено із запорожцями, напевне пояснювалася невпевненістю С. Жолкевського у своїх силах на неочікуваним для нього розвитком подій. Адже, якщо спочатку він розраховував провести переговори з кількома представниками Війська Запорозького, то насправді з'ясувалося, що йому доведеться мати справу з сильним козацьким військом. Судячи з усього, саме через це він вирішив перебазуватися до укріплень Білої Церкви, а головне — наблизитися до того місця, де у той час відбувався військовий огляд шляхетського ополчення Київського воєводства (між Фастовом і Трилісами).

Про свій марш із Паволочі до Білої Церкви коронний гетьман повідомив запорожців листом десь у другій половині жовтня. Такі маневри коронного гетьмана всупереч попередній домовленості неабияк роздратували козаків. Вони надіслали йому "гордого та пихатого листа" і дали зрозуміти, що "мчать" до нього з усім військом. Як зазначав 21 жовтня С. Жолкевський у своєму універсалі до шляхти Київського воєводства, що був написаний вже у Білій Церкві, козацьке і польське військо напередодні зближувалося і, начебто, це справило на запорожців належне враження та змусило їх позбутися пихи.

Наголошуючи у згаданому універсалі на своїй грізності для козаків, коронний гетьман, водночас виказував своєю поведінкою, що така його бравада та похваляння були, радше, спробою приховати власну розгубленість від споглядання сили козацького війська. Адже, зустрівшись з готовими до бою запорожцями Д. Барабаша, С. Жолкевський чомусь не спромігся ані розпочати з ними комісію добровільно, ані змусити їх до цього силою. Натомість він пішов до Білої Церкви, звідки квапив до себе, як на пожежу, київську шляхту, щоб приборкати та загнуздати "свавільство", тобто, за його словами, переляканих ним козаків[73].

Коли ж до коронного гетьмана прибули Стефан Немирич та Юрій Длугоборський (Довгоборський?) — посланці від шляхти, котра зібралася на військовий

[72] Документ урядової комісії з козаками, що ухвалений на житомирському шляхетському сеймику, без дати. — S. 311–315.

[73] Універсал С. Жолкевського до шляхти Київського воєводства, 21.X 1617 // Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. Материалы. — С. 21, 22.

огляд у місцевість між Фастовом та Трипіллям, він заявив, що дуже розраховує на київську шляхту, якщо запорожці таки не захочуть йому коритися. По поверненні С. Немирича та Ю. Длугоборського до своїх, шляхетське коло між Фастовом і Трилісами ухвалило звернення до усієї шляхти Київського воєводства, щоб, не чекаючи "розвішання" універсалів коронного гетьмана, спішно готуватися до походу, а з появою цих гетьманських універсалів усім сідати на коней, їхати на місце збору між Фастів і Триліси, а далі — до С. Жолкевського[74].

Під час небезпечної для С. Жолкевського зустрічі із запорожцями, коли від них на адресу поляків лунали погрози, а козацькі старшини не могли вгамувати войовничий запал свого війська (насправді — "і не хотіли" цього зробити), у розпорядженні коронного гетьмана було лише полки кварцяного війська. Як згадував С. Жолкевський у своїй, не позбавленій риторичних прикрас, помилок та навмисних перекручень промові на сеймі 1618 р., у жовтні 1617 р. ситуація для нього змінилася на краще після прибуття підрозділів, які прислали Я. Острозький, Ю. Збаразький, особисто привів Я. Данилович, а також підтягнулися київські шляхтичі, котрі зібралися між Фастовом і Трилісами. Коронний гетьман давав зрозуміти шляхетським депутатам, сенаторам, а також королю, що "довідавшись про таке могутнє військо вашої королівської милості" запорозька старшина одразу втратила бойовий запал, заявивши про своє небажання битися з коронним гетьманом. Услід за старшиною мужність покинула також козаків. Оскільки запорожці, мовляв, знову усвідомили його полководську грізність, то послали своїх послів на переговори[75].

Попри те, що сеймовий промовець — С. Жолкевський у своїх барвистих спогадах 1618 р. про комісію з козаками 1617 р. волів довести, що кварцяні і приватні магнатські підрозділи, а також сили шляхетського ополчення були вельми грізні для козаків, насправді це було не так. Адже при проведенні комісії С. Жолкевський міг виставити проти запорожців близько 8-тисячний військовий контингент, що було замало, аби їх подолати у відкритому бою. Саме через це, за свідченням достатньо обізнаних із зазначеними подіями осіб, він не наважився вступити битву з козацькими силами, які чисельно переважали його військо ("приехал из Литвы к Белой Церкви Желковский, а с ним гайдуков 8000 и хотел их (козаків. — *П. С.)* побить, и стоял у Белой Церкви с неделю и пошол прочь х Каменцу Подольскому, потому что черкасы стали ему сильны, а бою Желковскому с черкасы не было). Що ж до чисельності у той час запорозького війська, то потрібно взяти до уваги такий факт: вже у серпні під Черкасами було у зборі 20 тисяч козаків[76]. Оскільки в очікуванні наступу сил Іскендера-паші запорожці не розійшлися у вересні, не зробили цього й одразу по укладенні Вільшанської угоди[77], то є достатньо очевидним, що восени 1617 р. принаймні двадцятитисячна їхня потуга не давала спокою коронному гетьману.

Про чималі проблеми, з якими у той час зіткнувся при виконанні своєї комісарської місії С. Жолкевський, писав також З. Оссолінський. Згідно з його даними, коли коронний гетьман уздрів готове до бою козацьке військо, то змушений був від-

---

[74] Універсал шляхетського кола між Фастовом і Трилісами до усієї шляхти Київського воєводства, 22.X 1617 // Там же. — С. 18–20.

[75] Промова С. Жолкевського на варшавському вальному сеймі 1618 р. — S. 310, 311.

[76] Із свідчень переселенця з України П. Іванова, 20(30).V 1618. — С. 123.

[77] Zbigniew Ossoliński. Pamiętnik. — Warszawa, 1983. — S. 97.

ступити та розпочати із запорожцями переговори. Причому сторони йшли до цих переговорів достатньо довго і важко, оскільки "свавільники" не довіряли С. Жолкевському. За версією З. Оссолінського, козаки лише тоді пом'якшили свою категоричну непоступливість, коли їм показали королівські листи, у яких, мовляв, для них були "великі обіцянки". Після цього запорожці самі послали своїх послів до коронного гетьмана.

Тим часом початок цих переговорів спричинив колотнечу в козацькому таборі. Адже коли запорозькі посли повернулися з польського табору та повідомили про комісарські вимоги (дозволити бути на Запорожжі строго обмеженому числу козаків, виписати з Війська Запорозького тих з них, які мешкали у містах та містечках тощо), запорожці почали бунтувати. На терміново зібраній раді вони разом із своїми "старшими" скинули з гетьманства Д. Барабаша і прикували його до гармати. Козаки звинуватили його в тому, що під час воєнного польсько-турецького протистояння та переговорів під Яругою, він, мовляв, за наказом коронного гетьмана стояв із своїм військом у "полі", через що турецький флот зруйнував козацьку твердиню на Запорожжі[78]. Судячи з усього, одним з головних режисерів вибухового розвитку подій, що відбулися у козацькому таборі з початком польско-запорозьких переговорів, був П. Сагайдачний, який у кінцевому підсумку і став гетьманом.

Звісно, що наведений вище опис проведення урядової комісії з козаками не вирізняється документальною точністю та безсторонністю. А проте З. Оссолінський напевно вірно відтворив загальну канву цих подій. Як можна було переконатися з універсалу С. Жолкевського до шляхти Київського воєводства від 21 жовтня, а також універсалу, що його 22 жовтня прийняли на шляхетському колі між Фастовом і Трилісами, запорожці таки насправді продемонстрували комісарам свою силу. Через це принаймні до початку третьої декади жовтня коронному гетьману так і не вдалося розпочати комісію. Натомість йому довелося відступити до Білої Церкви та кликати до себе, як на ґвалт, шляхетське ополчення Київщини.

Зміцнивши свої сили, С. Жолкевський покинув Білу Церкву і рушив вниз по течії Росі. Як можна судити, на лівому березі цієї ріки в урочищі Суха Вільшанка він заклав табір. Напевно військо комісарів зупинилося у зручній для оборони місцевості — неподалік впадіння річки Гороховатки у Рось, в районі сучасної Ольшаниці. На думку М. Грушевського, яку поділяють деякі сучасні дослідники[79], польський табір був розташований поблизу Таращі[80]. Однак достеменно відомо, що комісари заклали свій табір "над рікою Россю"[81], тоді як Тараща віддалена від цієї ріки на кілька кілометрів. Окрім того, на правому березі Росі з боку Таращі немає топонімічних об'єктів, що пов'язані з назвою "Вільшанка", власне "Ольшанка" (Olszanka). Козацьке військо також стало на березі Росі, вочевидь нижче польського табору.

---

78 Zbigniew Ossoliński. Pamiętnik. — Warszawa, 1983. — S. 96, 97.

79 Див.. наприклад: *Лях С. Р.* Зазнач. праця. — С. 77.

80 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 363.

81 Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617. — S. 318.

Коли П. Сагайдачний повернув собі гетьманську булаву? Вільшанська угода

Через неповноту джерел не можна стверджувати однозначно, у який саме момент відбулася зміна на запорозькому гетьманстві: напередодні відбуття козацьких послів до С. Жолкевського (це означало б, що початок переговорів ініціював новий запорозький гетьман), чи після того, як ці посли прозвітували у своєму таборі про результати свого посольства.

Не виключено, що правдивою є остання версія, яка ґрунтується на інформації З. Оссолінського. До того ж, логічно було б припустити, що невдоволення козаків результатами переговорів призвело до випущення пари їхнього соціального невдоволення, у клубах якої легко міг щезнути старий гетьман, на якого упала тінь провини за розорення турками Запорозької Січі, а також з'явитися новий гетьман, котрий гостро критикував чужі помилки й обіцяв запорожцям кращі перспективи.

Якщо ж виходити не лише із суто гіпотетичної логіки розвитку подій, а спробувати виявити у джерелах певні вказівки об'єктивного характеру на обставини, за яких Д. Барабаш дійсно міг втрати владу на користь П. Сагайдачного, то, окрім повідомлень З. Оссолінського, напевно потрібно взяти до уваги таке: сигналом про перехід гетьманської булави з одних рук в інші мусили бути якісь більш або менш зримі зміни у переговорній тактиці запорозької сторони після звіту козацьких послів про відвідання ними польського табору (потрібно також брати до уваги модифікацію в процесі переговорів "житомирських" політичних позицій комісарів).

Чи справді такі зміни відбулися? Щоб спробувати відповісти на це запитання, варто порівняти зміст заключних документів урядової комісії з козаками. Йдеться про декларацію королівських комісарів від 28 жовтня та лист гетьмана і козаків Війська Запорозького до своїх партнерів із переговорів від 31 жовтня, котрі являють собою текст Вільшанської польсько-запорозької угоди 1617 р.

Отже, до чого зводився зміст декларації, яку 28 жовтня склали "у таборі над рікою Россю, на урочищі, що має назву Суха Вільшанка " С. Жолкевський та його колеги-комісари — Я. Данилович, С. Конецьпольський і Я. Жолкевський? Насамперед впадають в очі відредаговані комісарами доволі стримані та обтічні формулювання цього документа, які формують уявлення начебто про гармонійний хід переговорів по 28 жовтня включно, що мали б бути зразком дипломатичної виваженості, дотримання субординації і такту. Мовляв, після оповіщення про урядову комісію запорожці негайно прислали до комісарів своїх послів та поквапилися їх запевнити, що на переговорах не перечитимуть політичній волі короля та Речі Посполитої.

Комісари представили та прочитали своїм візаві "комісію", тобто наданий їм королем мандат на проведення відповідних переговорів, а також вимоги, які польська влада висувала перед запорожцями. Згідно з цими вимогами, вони не мали права чинити будь-кому утиски та збитки всередині країни. Заборонялося нападати на володіння турецького султана, порушуючи цим самим міжнародні договори Польщі з Туреччиною, включно з останнім — щойно укладеним у вересні неподалік Яруги та Буші.

Воєнна служба козаків королю та Речі Посполитій повинна була проходити "на певних місцях", тобто Запорожжі. Згідно з усталеною традицією, вона поля-

гала у зборі розвідувальної інформації про "коронного неприятеля" та обороні від нього переправ на ріках. Держава зобов'язувалася матеріально утримувати запорожців, яких вона брала на воєнну службу. Щорічно на святки їм мали виплачувати 10 тис. злотих[82] та 700 поставів каразії. Інструментом політичного контролю офіційної Варшави над цим військовим контингентом ставала процедура призначення його командира — "старшого". Передбачалося, що його "подавили" козакам від імені короля та коронного гетьмана.

Комісари довели до відома запорозьких послів королівську волю, згідно з якою козаки за місцем свого проживання на волості повинні були забути про "нові юрисдикції", тобто власний суд та самоврядування, і коритися владі своїх панів та урядників. Оскільки ж козаків стало так багато, що важко утримати поміж ними порядок, то виникла потреба, аби вони самі "інших розпустили"[83], тобто скоротили свою чисельність.

Як бачимо, комісари під час переговорів з козаками орієнтувалися на схвалені на шляхетському сеймику у Житомирі засади "комісії". Водночас у своїй переговорній практиці вони уникнули войовничого пафосу цього документа, а також вихолостили його найбільш чутливі для запорожців пункти (комісари, по суті, взяли за основу ті рішення, які були сформульовані їхніми попередниками під час проведення Житомирської комісії 1614 р[84], про це ще йтиметься нижче). Приміром, якщо у жовтні 1617 р. в Житомирі було сформульоване положення про обмеження однією тисячею козаків на Запорожжі, яких держава мала намір взяти на воєнну службу, то у Сухій Вільшанці з цього положення вилучено конкретні цифри щодо чисельності цього військового підрозділу. Тим часом ця вимога була центральним пунктом амбіційної житомирської програми упокорення запорожців, яку схвалили комісари та їхні зацікавлені шляхетські дорадники. Отже, зіткнувшись над р. Россю з доволі неприємним фактом — воєнною перевагою своїх опонентів, комісари змушені були поступитися принципами та відкласти убік свої радикальні антикозацькі наміри.

Невідомо, чи справді комісари разом з учасниками шляхетського сеймику у Житомирі вирішили обмежити щорічні видатки державного скарбу на одного найнятого на службу реєстрового (від терміну "реєстр" — спеціальний обліковий документ) козака 1 червоним злотим (6 польських злотих) і, відповідно, на увесь реєстровий контингент — 6 тис. польських злотих. Якщо це так, то С. Жолкевському та іншим комісарам у Сухій Вільшанці довелося збільшити зазначену суму до 10 тис. злотих (вони могли дещо втішити себе тим, що зменшили кількість сукна козакам на 300 сувоїв). Утім, у цьому разі за орієнтир, безперечно, було взято суму жолду, що його ухвалила Житомирська комісія 1614 р., а окрім того — ще й принцип його

---

[82] У листі гетьмана П. Сагайдачного та усього Війська Запорозького до королівських комісарів від 31 жовтня 1617 р., текст якого опубліковано у виданні "Pisma Stanisława Żółkiewskiego", щорічний жолд запорожцям фігурує у сумі 1000 злотих. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 321). А проте насправді цей жолд становив не 1000, а 10000 злотих, що, зокрема, підтверджує відповідне покликання на Вільшанську комісію у тексті Роставицької польсько-запорозької угоди 1619 р. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 331).

[83] Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617. — S. 315–317.

[84] Декларація королівських комісарів Я. Острозького, С. Жолкевського, Я. Заславського, А. В. Калиновського, 15.X 1614. — С. 144–146.

видачі козакам. Він зводився до щорічної виплати на усе Військо Запорозьке зазначеної вище суми грошей, а також 700 поставів сукна, тобто, без зазначення індивідуальної платні козакам.

Із цього випливає, що згідно з комісарською декларацією від 28 жовтня, не могло бути і мови про створення реєстрового, власне строго обмеженого за чисельністю "згори" постійного козацького війська, яке б перебувало б на службі польського уряду.

Формулювання проекту "комісії", схваленого на житомирському сеймику у жовтні 1617 р., однозначно свідчили про намір його авторів ліквідувати волосне козацтво. Адже житомирський проект мав детально розписану програму ліквідації козацтва на волості як стану. Як уже зазначено, згідно з нею будь-кому, хто мешкав у королівських, шляхетських і церковних маєтках заборонялося титулуватися козаками та організаційно об'єднуватися за козацьким звичаєм. Загалом, запропонований у житомирському проекті правовий механізм "розкозачення" не залишав жодних шансів утриматися в межах козацького статусу, адже передбачалося негайне скасування козацької юрисдикції; визначався конкретний перелік місцевих урядів та власників — представників панівного стану, у підданське підпорядкування яких переходили колишні козаки; окреслювався соціально-правовий статус осіб, яких змушували до традиційного підданства — до них належали, отже, волосні козаки, котрі мали дім і господарство у маєтку того чи того власника (ці пункти були переспівом відповідних положень, ухвалених у документі Житомирської комісії 1614 р.).

Тим часом в таборі у Сухій Вільшанці комісари стали щодо цього питання на диво добросердними. Вони, за великим рахунком, лише рекомендували козакам за місцем їхнього проживання на волості коритися панам та урядникам, а також скоротити власну чисельність. Причому жодних цифр щодо цього скорочення не було названо.

Принциповим моментом польсько-козацьких переговорів у жовтні 1617 р. над Россю було питання про статус запорозького гетьмана. Як уже зазначено, ще напередодні у Житомирі комісари разом із своїми заангажованими шляхетськими дорадниками визначили: узяті на службу тисяча козаків знаходитимуться у своєрідній резервації — на Запорожжі разом із "старшим" або "старшими" (усією старшиною), котрих вони отримають від імені короля. Загалом, у Сухій Вільшанці комісари стояли на засадах цього положення. Строго кажучи, вони орієнтувалися на відповідне рішення Житомирської комісії 1614 р. У комісарській декларації від 28 жовтня 1617 р. положення, що розглядаємо, було сформульоване так: "Щоб при них (запорожцях. — *П. С.*) старший був від імені його корол.[івської] м̃ці (милості) та від пана коронного гетьмана — нинішнього і того, який буде у майбутньому, поданий" (żeby starszy przy nich bywał z ramienia jego król. mci i od pana hetmana koronnego teraz i na potem będącego podany)[85].

Козацькі посли підійшли до цієї формули настановлення над ними "старшого", згідно з котрою його від імені короля його "подавав" коронний гетьман, як до певної теоретичної абстракції і погодилися з нею. Тим часом вони доповнили цю формулу такою конкретикою: запорозький гетьман ("старший") повинен бути об-

[85] Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617. — S. 316.

раний від Війська Запорозького з числа здатних до цього чину козаків. Він разом із козаками мав скласти присягу, отримувати призначений їм жолд, а також підтримувати серед них порядок[86]. Як бачимо, запорозькі посли твердо обстоювали принцип виборності свого гетьмана.

Де в чому комісари модифікували, або на власний розсуд обійшли настанови житомирського проекту "комісії". На відміну від житомирського проекту, у комісарській декларації від 28 жовтня не згадано про збереження за козаками Трахтемирівського монастиря.

Неважко здогадатися, що доволі м'яка тональність прийнятої у Сухій Вільшанці комісарської декларації порівняно з радикальними антикозацькими настановами проекту "комісії", що його ухвалив житомирський сеймик, пояснювалася зовсім не особистісним чаром та дипломатичним хистом козацьких послів, а тим, що за ними стояли у бойовій готовності запорозькі сили, подолати котрі, як уже зазначено, С. Жолкевський не мав надії. Отже, після реального вступу королівських комісарів у переговори із запорожцями, в них явно вивітрився той наступально-репресивний ентузіазм, що напередодні надихав усіх учасників житомирського сеймику у їхньому прагненні соціальної помсти козацтву.

Як саме козацькі посли при відвіданні комісарської четвірки у Сухій Вільшанці зафіксували переговорні позиції запорозької сторони? Вони, зокрема, погодилися дати загальну обіцянку, що козаки не ходитимуть у морські походи проти турків. Подякували королю за обіцяний ним жолд. Причому наголосили, що його заледве вистачить для утримання тисячі козаків, тоді як для оборони Запорожжя потрібен більш численний військовий контингент. Через це запорозькі посли застерегли за собою право звернутися до короля та сейму з проханням позитивно вирішити це питання. Окрім того, козаки мали намір клопотатися перед політичним центром Речі Посполитої щодо підтвердження їхніх давніх прав, аби останні зосталися у "цілості та непорушності"[87].

Як бачимо, запорозька сторона розглядала майбутню службу певного числа козаків за жолд із державної скарбниці не як спробу польської влади звести чисельність козацтва лише до однієї тисячі осіб, а як своєрідний широкий жест офіційної Варшави, спрямований на матеріальну підтримку та заохочення принаймні частини запорожців. Вочевидь через це козацькі посли висловили зацікавленість у збільшенні числа своїх товаришів, які могли претендувати на зазначений жолд.

Що ж до наполягання комісарів навести порядок серед козаків через скорочення їхньої чисельності, то запорозькі посли, які керувалися наданими їм інструкціями, запропонували і погодилися на таку методику скорочення: воно поширюватиметься на осіб, попередні заняття яких не відповідали уявленням "справжніх" запорожців про рицарську гідність. За таким критерієм "відбракування" повинні були покинути Військо Запорозьке ремісники, купці, шинкарі, війти, бурмистри, люди будь-якого ремесла, а також люзні (неосілі, волоцюги).

Впадає в очі близьке сусідство в оприлюднених козацькими послами "проскрипційних списках" шинкарів, війтів та бурмистрів. Звісно, що їх можна було зустріти у Війську Запорозькому. Однак цілком очевидно, що вони скільки-небудь

[86] Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецьпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617. — S. 318.

[87] Ibid.

істотно не впливали на загальну чисельність запорозьких козаків. Принаймні повального переходу членів міського самоврядування та суду у той час не спостерігалося. Так само не усі шинкарі міняли звичні для них шинкваси на козацьку шаблю. Тобто, "відбракування" таких козаків аж ніяк не могло зарадити омріяним планам комісарів скоротити Військо Запорозьке до однієї тисячі осіб. Водночас, з огляду на установки рицарської самосвідомості запорожців, заявлений ними намір вигнати із своїх рядів шинкарів, війтів та бурмистрів набував значення своєрідного очищувального ритуалу. Адже, як уже зазначено, у той час шинкарі явно не вважалися носіями високих чеснот. Що ж до поставлених на одну дошку з шинкарями війтів і бурмистрів, то віднесення їх до козаків з ґанджем вірогідно пояснювалося не завжди безхмарними відносинами козаків із становим міщанським самоврядуванням.

Одже, запорожці на переговорах не бажали предметно обговорювати питання про тотальне власне скорочення. Через це запропонували комісарам розглядати не конкретні цифри, а лише певні категорії козаків, що підлягають виписці.

Утім, козацьким послам, котрі прибули до комісарів у Суху Вільшанку, довелося піти на деякі поступки досвідченим переговорникам-комісарам. Можемо припустити, що комісари переконали їх прийняти схему скорочення чисельності козацтва, згідно з якою претендентами на виписку з Війська Запорозького ставали особи, які козакували не більше трьох років. Тобто, запорозькі посли пішли на те, щоб пожертвувати насамперед так званими молодиками — неповноправними козаками. Виписка з Війська Запорозького повинна була відбуватися під час видачі королівським комісаром жолду. Комісари домоглися також того, що запорозькі посли погодилися з правилом жорсткої територіальної прив'язки тих козаків, яких брали на державну воєнну службу: без волі та наказу короля і коронного гетьмана вони не мали права виходити на волость.

Під час переговорів у Сухій Вільшанці комісари де в чому пішли навіть далі в обмеженні станових вольностей запорожців, аніж це було зафіксовано у житомирському проекті "комісії": на відміну від останнього, у комісарській декларації від 28 жовтня не згадано про збереження за козаками Трахтемирівського монастиря.

Для остаточного узгодження пунктів польсько-запорозької угоди до козацького табору разом із запорозькими послами повинні були прибути представники комісарів. Таку місію поклали на Ієроніма Вжеща, Яна Бєлецького та Юзефа Галицького[88].

Як уже зазначено, текст польсько-запорозької угоди 1617 р., за якою історично закріпилася назва "Вільшанська угода", становлять два документи: декларація коронного гетьмана С. Жолкевського та інших королівських комісарів від 28 жовтня, а також лист запорозького гетьмана П. Сагайдачного та усіх козаків Війська Запорозького від 31 жовтня, адресований комісарам. Цей лист було написано у запорозькому таборі "над рікою Россю" на завершальному етапі переговорів, коли до козаків прибули київський земський писар Федір Сущанський-Проскура, королівський ротмістр І. Вжещ та інші представники урядової сторони.

Зміст цього документа дає можливість простежити певні зміни у переговорних позиціях запорожців порівняно з тими, якими вони були 28 жовтня. Приміром, підтверджуючи дану напередодні козацькими послами обіцянку про зразкову у майбутньому поведінку їхніх товаришів на території Речі Посполитої, а також при-

[88] Ibid.

пинення нападів запорожців на Османську імперію, дипломати П. Сагайдачного визнали за потрібне внести до тексту угоди, яку готували, приписку, що була запозичена з першого пункту турецько-польського договору про мир від 23 вересня 1617 р.: козаки припинять ходити на Чорне море з Дніпра.

Фактично це означало, що запорожці залишили для себе формальну правову зачіпку, аби виправдовувати свої походи на Чорне море з інших рік. У своїй подальшій політичній практиці вони спиралися на зазначене вище тлумачення положення Вільшанської угоди, у якому йшлося про їхні морські походи. Наприклад, на переговорах з царськими дяками у Москві 1620 р. посли Війська Запорозького твердили, що згідно з умовами Роставицької польсько-запорозької угоди 1619 р. (в котрій, як і у Вільшанській угоді, був пункт про заборону козацьких морських походів), їм не можна ходити на море із Запорожжя, власне з Дніпра, тоді як ця заборона не поширюється на малі річки ("И на море им на турского людеи ходить заступлено из Запорог, а не с малых речек им оприч Запорог ходить не замирено")[89]. Під час проведення урядової комісії з козаками 1625 р. королівські комісари висунули вимогу до запорожців не ходити у морські походити як із Дніпра, так і з Дону. Проте козаки погодилися не виходити в море тільки з Дніпра, посилаючись, зокрема, на відповідний пункт Вільшанської угоди. У складеному комісарами заключному документі Куруківської польсько-запорозької угоди це положення набуло компромісного, ухильного формулювання: козакам заборонялося ходити на Чорне море з Дніпра, а також іншими ріками, які прилягають до земель Речі Посполитої[90].

Важливо наголосити, що у запорозькому листі до комісарів від 31 жовтня 1617 р. доволі чітко викладено розуміння козаками політико-інституційних засад Війська Запорозького, яких воно мало набути в разі втілення у життя умов укладеної в той час польсько-запорозької угоди. Отже, у цьому листі зазначено, що козаки повинні будуть "проживати на своїх звичних місцях; мати старшого з рук його корол.[івської] м̃ці (милості), нашого милостивого пана, та коронного гетьмана — нинішнього і того, який буде у майбутньому; котрий би [старший був би] з нашого Війська — достойний і до цього підготовлений, обраний ніким іншим, як нами самими і підтверджений паном коронним гетьманом. Котрий то старший і все те товариство братимуть жолд від короля йогомосці, даватимуть попередження про неприятеля Святого Хреста і боронитимуть переправи, як чинили наші предки. І ми також хочемо, обіцяємо і зобов'язуємося служити його корол.[івській] м̃ці (милості), нашому милостивому пану, та усій Речі Посполитій".

Неважко переконатися, що в цьому формулюванні, порівняно з позицією запорозьких послів на переговорах у Сухій Вільшанці, зроблено посилений наголос на принципі виборності запорозького гетьмана. Причому новообраного гетьмана ("старшого") формально підтверджував коронний гетьман. Найближче оточення

---

89 Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.I(9.III). 1620 // Документи російських архівів з історії України. Т. 1. — С. 246, 247.

90 Декларація волі короля та Речі Посполитої козакам Війська Запорозького, 27.X 1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polscze. — Т. 6. — S. 182; Відповідь запорожців на декларацію, представлену королівськими комісарами, 29.X 1625 // Ibid. — S. 193; Інструкція послам Війська Запорозького до королівських комісарів, 3.XI 1625 // Ibid. — S. 204; Умови, що подані королівськими комісарами запорожцям, 4.XI 1625 // Ibid. — S. 213; Відповідь запорожців на умови, подані королівськими комісарами, 5.XI 1625 // Ibid. — S. 219; Угода між королівськими комісарами та запорозькими козаками, 6.XI 1625 // Ibid. — S. 237.

П. Сагайдачного, яке визначало стратегію переговорів із посланцями королівських комісарів у запорозькому таборі над Россю, модифікувало погоджений 28 жовтня принцип, згідно з яким певна фіксована сума жолду мала бути видана з державної скарбниці на усіх козаків Війська Запорозького. Отже, на цей жолд могли претендувати лише гетьман ("старший") та певна частина козаків, чисельність яких не зазначалася і, поза будь-яким сумнівом, пізніше мала бути визначена самими запорожцями, вочевидь під визначальним впливом старшинської верхівки.

Причому сформоване у такий спосіб військо (яке, з огляду на його організаційну природу та попередній історичний досвід козацтва, можна назвати реєстровим) розглядалося П. Сагайдачним, Богданом Баликою, Гарліком Свиридовичем, Іваном Мамаєвичем, Лаврентієм Пашковським та іншими запорозькими старшинами, котрі підписали листа до королівських комісарів від 31 жовтня, як невід'ємна частина Війська Запорозького. До іншої його складової частини в цьому документі віднесено тих козаків, які не братимуть жолд з державної скарбниці. Прикметно, що ті запорожці, які у майбутньому бачили себе поза реєстром, вважали за потрібне спеціально наголосити, що вони також служитимуть королю і Речі Посполитій.

Навівши у цьому пункті угоди, що розглядаємо, своєрідні дефініції "реєстрових" і "нереєстрових" козаків та їхній стосунок до служби королю і Речі Посполитій, автори листа від 31 жовтня у решті договірних пунктів виступали від імені усіх козаків Війська Запорозького. Йдеться, зокрема, про вихід запорожців із своїх "звичних місць" лише за дозволом короля і коронного гетьмана, а також про скорочення чисельності козаків. Як і під час переговорів 28 жовтня у польському таборі, 31 жовтня у запорозькому таборі було визначено кандидатами на першочергове скорочення осіб, які, мовляв, не відповідали рицарській гідності запорожця через свої попередні, несумісні з ідеалом козака-рицаря, фахові заняття, як-от ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмистрів та ін. Заборонено бути козаками також тим міщанам, які долучилися до запорозького товариства менш, ніж два роки тому.

Отже, якщо 28 жовтня козацькі посли узгодили з комісарами пункт про виписку з Війська Запорозького осіб із стажем козакування до трьох років, то у схваленому запорожцями документі Вільшанської угоди від 31 жовтня цей прохідний бар'єр знижено на третину, тобто до двох років. Окрім того, зазначений пункт угоди вже не можна було застосувати до вихідців з усіх соціальних станів, як це було передбачено у документі від 28 жовтня — у козацькій редакції від 31 жовтня його дія поширювалася лише на представників міщанства. Звідси стає зрозумілим, що завдяки уточненням до пункту польсько-запорозької угоди про виписку з Війська Запорозького, зробленим в останній день жовтня у козацькому таборі над Россю, ця процедура мала оминути значну кількість козаків.

Як і на переговорах у польському таборі 28 жовтня, під час їх продовження у козацькому таборі 31 жовтня запорозька сторона застерегла за собою право звернутися до короля та сейму з клопотанням про збільшення чисельності козаків, які ставали на воєнну службу польській владі за жолд, а також щодо підтвердження запорожцям у цілості та непорушності їхніх традиційних станових вольностей[91].

Отже, порівняно з раундом польсько-запорозьких переговорів 28 жовтня, 31 жовтня запорозька сторона зайняла жорсткішу позицію щодо обстоювання козацьких інтересів. Це проявилося насамперед у найбільш чутливому для козаків

[91] П. Сагайдачний до королівських комісарів, 31.X 1617. — S. 318–322.

питанні про їхню виписку з Війська Запорозького. Адже відповідний пункт Вільшанської угоди, на прийнятті якого наполягали запорожці, мінімізував для них соціальні втрати завдяки скороченню "залікового стажу" козакування, а також істотному звуженню соціальної бази тих, хто підлягав виписці.

31 жовтня козакам вдалося забезпечити для себе більшу, аніж за результатами переговорів напередодні, свободу політичного маневру. Цього вдалося домогтися завдяки внесенню до тексту Вільшанської угоди деяких "казуїстичних" уточнень та доповнень, а саме — щодо заборони виходу запорозького флоту лише з Дніпра. Двозначною виявилася й окреслена в угоді процедура настановлення "старшого" над козаками, оскільки відредагований запорожцями відповідний договірний пункт зробив її політично суперечливою, що позбавляло центральний уряд можливості директивно регулювати це питання.

Зазначені вище зміни у позиціях запорожців на переговорах з королівськими комісарами, які відбулися після повернення козацьких послів з польського табору, сигналізують про високу вірогідність того, що в проміжку між 28 та 31 жовтня відбулася зміна на запорозькому гетьманстві. П. Сагайдачний, який, можемо припустити, саме у цей час прийшов до влади, спромігся наполягти на включенні до тексту Вільшанської угоди доповнень, які дещо зняли соціальне напруження у козацькому середовищі (через що вочевидь постраждав попередній гетьман Д. Барабаш) та пом'якшили для Війська Запорозького політичні наслідки цієї угоди. Утім, вочевидь були враховані інтереси також інтереси так званих "старовинних" козаків і старшини: явно в їхніх інтересах у листі П. Сагайдачного до комісарів від 31 жовтня розтлумачено те, яким чином розподілятиметься у Війську Запорозькому жолд від центрального уряду.

Підбиваючи підсумки розгляду Вільшанської угоди, укладеної 28–31 жовтня 1617 р., потрібно зазначити, що вона фактично дублювала ключовий документ Житомирської комісії 1614 р. щодо таких найважливіших положень:

1. Взяття козаків Війська Запорозького на постійну військову службу за принципом найманого війська. Це передбачало: визначення кола службових обов'язків згаданих козаків (збір розвідувальної інформації про ворогів Речі Посполитої, оборона переправ); виплату певного щорічного жолду на усе Військо Запорозьке, що усувало урядове "реєстрування" запорожців; обов'язок відбувати службу на "звичних місцях", заборону виходу на волость.

2. Заборона козакам чинити самовільні напади на сусідні країни, насамперед Османську імперію (у Вільшанській угоді йшлося про заборону морських походів лише з Дніпра).

На відміну від практики Житомирської комісії 1614 р., під час проведення урядової комісії з козаками 1617 р. та укладення Вільшанської угоди запорожці змогли чітко означити свою позицію щодо ліквідації козацької юрисдикції на волості, а також призначення офіційною Варшавою "старшого": фактично вони відкинули ці принципові пункти антикозацької програми комісарів.

Основний політичний компроміс, на який пішли у цьому питинні запорожці, полягав у розгляді ними питання про виписку з Війська Запорозького за ціннісними критеріями, властивими для їхньої політичної культури. Відтак з укладенням Вільшанської угоди польська влада, замість повної ліквідації волосного козацтва, мусила втішитися згодою козаків очистити Військо Запорозьке від соціальних еле-

ментів, які начебто шкодили їхній рицарській гідності (не виключено, що у цьому більше за інших була зацікавлена запорозька старшина, оскільки це давало їй певний важіль впливу на козацтво), а також представників міщанського стану, які встигли побути козаками не більше двох років. Виконати цей пункт угоди в повному обсязі на практиці вочевидь було неможливо.

Причому, роблячи наголос на критеріях станової моралі щодо відповідності козаків рицарському статусу, запорозька сторона на переговорах не взяла на себе жодних конкретних зобов'язань стосовно того, якою має бути чисельність козацького війська. В подальшій практиці таких урядових комісій запорожці неодноразово зверталися до своєрідного переговорного виверту, що базувався на принципі очищення Війська Запорозького від новоприбулих осіб і тих, хто, мовляв, шкодив їхній добрій славі та рицарській гідності.

Новим у політичній практиці запорожців стало і те, що під час укладення Вільшанської угоди козаки застерегли за собою право спрямувати свої вимоги-прохання не лише до короля, а й до такого центрального інституту політичної системи Речі Посполитої, як вальний сейм (прикметно, що запорожцям вдалося умовити самих комісарів бути їхніми посередниками у цій справі). Йшлося про клопотання збільшити зафіксований в угоді жолд для козаків під приводом того, що для захисту Запорожжя від ворогів потрібно більше коштів, аби мати достатні для виконання такого завдання військові сили. Ще одне подібне звернення козаків до політичного центру Речі Посполитої, котре було зафіксоване у Вільшанській угоді, полягало у підтвердженні цілості та непорушності їхніх станових вольностей.

Зазначені вимоги-прохання, які козаки адресували офіційній Варшаві, з одного боку, послаблювали переговорні позиції комісарів, змушуючи останніх виконувати роль сановних статистів, а з іншого — стали одним із свідчень активістської політичної культури козаків Війська Запорозького.

Якщо вирізнити найістотніші риси Вільшанської угоди 1617 р. як політико-правового документу, котрий, за задумом польської влади, був покликаний остаточно вирішити козацьке питання у Речі Посполитій, то потрібно наголосити, що насправді він виявився декларативним і незавершеним. Він радше імітував радикальне скорочення чисельності козацтва, ініційоване центральним урядом, аніж пропонував створення задля цього відповідних правових підстав та механізмів.

У дійсності польська влада отримала від запорожців малозначущі обіцянки щодо їхньої відмови від морських походів проти Османської імперії. Водночас польський уряд узяв на себе зобов'язання щорічно виплачувати запорожцям певну суму жолду на все Військо Запорозьке, а не строго обмеженому козацькому реєстровому контингенту, про що початково мріяли чільні польські політики, готуючись до урядової комісії з козаками.

Як можна переконатися, укладення Вільшанської угоди загалом стало відносним успіхом запорозької дипломатії. Обидва козацькі гетьмани — Д. Барабаш та П. Сагайдачний були переконливі для королівських комісарів, оскільки спиралися на значну перевагу у військовій силі та діяли рішуче. Причому П. Сагайдачний, який опинився у центрі охлократичної стихії, що принесла йому гетьманську булаву, вирвавши її з рук поваленого і прикутого до гармати Д. Барабаша, на старті свого другого гетьманства рахувався з радикальними настроями козацтва і домігся

для запорожців вигідніших умов, аніж ті, які вимальовувалися для них за його попередника.

Що ж до ключової постаті на переговорах з козаками від урядової сторони — С. Жолкевського, то навряд чи він утішився результатами цих переговорів. Адже його далекосяжним планам не судилося здійснитися. До того ж, на вальному сеймі 1618 р. йому не вдалося зворушити своєю розповіддю про комісію з козаками 1617 р. шляхетських депутатів. Невдоволення шляхти Вільшанською угодою вилилося у протести, через що її не схвалив сейм. Однією з причин негативного ставлення шляхетських депутатів до цієї угоди стали застереження, що їх запорожці адресували сейму[92].

Отже, пов'язані з Вільшанською угодою події жовтня 1617 р. в Україні загалом не внесли якихось революційних змін у відносинах польської влади із запорозьким козацтвом. Попри рішучу налаштованість офіційної Варшави винятково в інтересах шляхетської Речі Посполитої вирішити козацьке питання, укладена у жовтні Вільшанська угода лише підтвердила відсутність такої перспективи у найближчому майбутньому і стала свідченням того, що заплановане напередодні польською владою радикальне реформування козацького устрою зазнало краху. Водночас такий результат польсько-запорозьких переговорів, все ж, зробив можливим подальший діалог між представниками Війська Запорозького та польської влади щодо участі козацького війська у польсько-московській війні.

---

[92] *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. — S. 49.

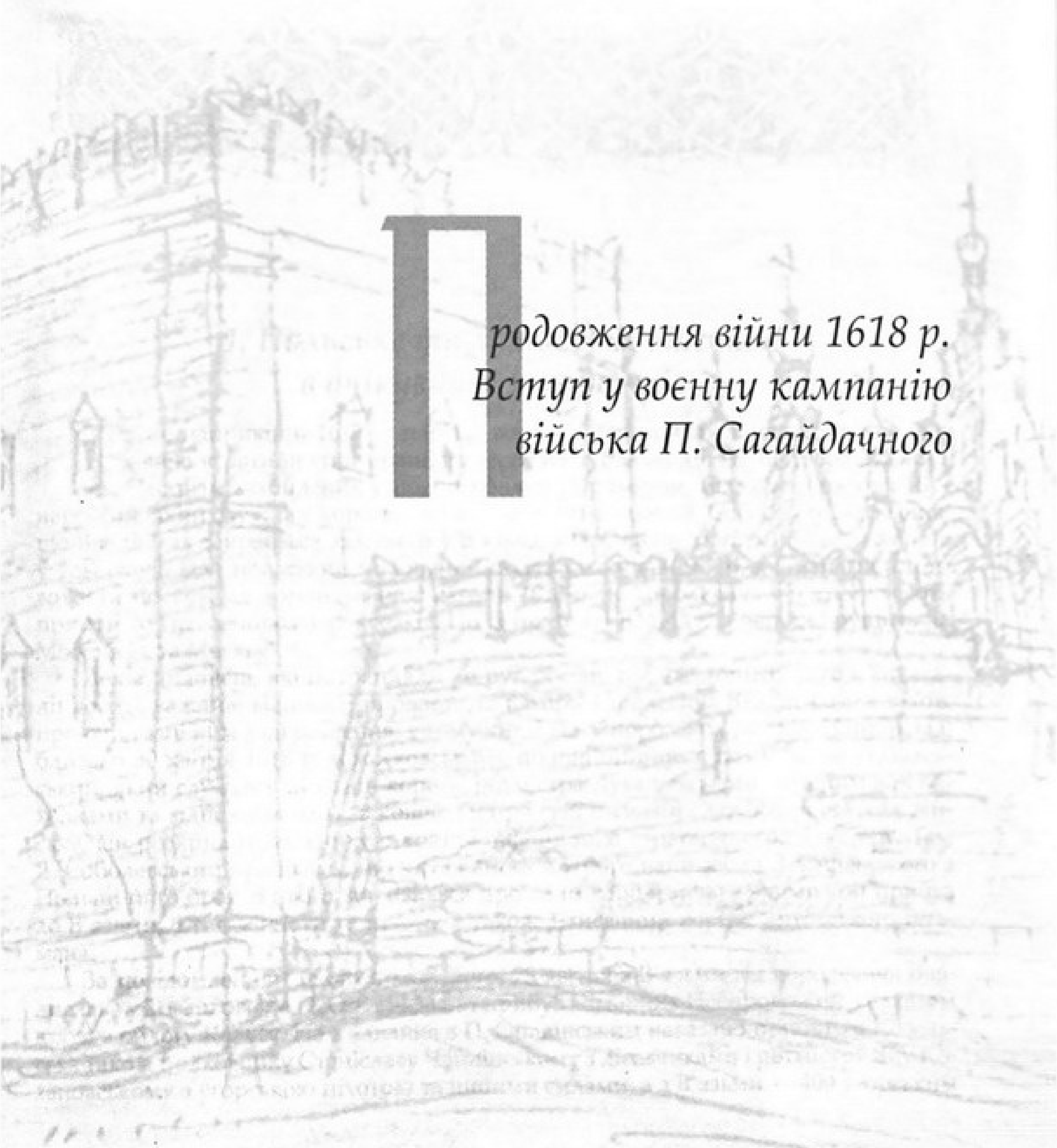

Продовження війни 1618 р. Вступ у воєнну кампанію війська П. Сагайдачного

Розділ VI

1. Польське та литовське військо в очікуванні запорожців

Вже наприкінці 1617 р. царські воєводи переконалися, що сили королевича втратили спроможність вести наступальні дії. Це підтверджували і допити захоплених у полон поляків. Приміром, шляхтич Григорій Бунарський, який служив у корогві люблінського воєводича Я. Собеського, засвідчив, що Владислав збирається зимувати у В'язьмі, а П. Опалінський з 1,5 тис. жовнірів у Товаркові. Цей польський полонений подав також відомості, які напевно стривожили московське командування: навесні 1618 р. до королевича у В'язьму мають прийти 20 тис. запорозьких козаків. По їх прибутті Владислав негайно рушить на Можайськ та Москву[1].

Деякі полонені, які потрапляли до рук росіян, під час допитів також видавали досить важливі відомості про сили та наміри королевича Владислава, а також про очікувані ним підкріплення, в тому числі від запорозьких козаків. Наприклад, близько 30 квітня 1618 р. у московському полоні опинився пахолок Ян Соболевський, який служив у піхотній корогві ротмістра Лукашевського старшим над пахолками та відповідальним за коней. Попри свій низький службовий статус у війську, він розкрив противнику секретну інформацію стратегічного характеру. Так, Я. Соболевський признався, що читав листа, котрого написав до Лукашевського з Польщі його брат. З нього він дізнався про сили королевича, з якими той прибув до В'язьми: 6 тис. кінноти та піхоти, а також 3-тисячний корпус литовського гетьмана.

За повідомленням цього полоненого, 28 квітня з В'язьми від королевича Владислава у Товарково до П. Опалінського прибув коморник Неборовський з наказом взяти в облогу Калугу. На з'єднання з П. Опалінським наказано прибути з Козельська також полковнику Станіславу Чаплінському з лісовчиками і ротмістру Яну Кохановському з угорською піхотою та іншими силами, а з В'язьми — 400 угорським

---

[1] З допитових свідчень Г. Бунарського, грудень (?) 1617 // РГАДА. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 87, 88.

піхотинцям Фелікса Неверовського з п'ятьма гарматами[2] (на той час королевич Владислав та Я.-К. Ходкевич вийшли зі своїми силами із В'язьми і стали за сім верст від міста та за дві версти від Можайської дороги).

Як повідомив Неборовський, до королевича йдуть підкріплення з Польщі, зокрема під командуванням Мартина Казановського та Жолкевського — сина рубешовського старости Яна Жолкевського. Окрім того, запорожці прислали Владиславу листа (в часовому проміжку між 23–27 квітня) з обіцянкою виступити у московський похід: "Черкасы, *де*, запорожские прісла*ли* х королевічю грамоту на сей нєделє, а *в* грамоте, *де*, написано, что собрало *их* двена*тцат* тысечи и иду*т* х королевічю, а буду*т* вскоре і королевіч, де, и ге*тман* хотє*т* то*т*час идти по*д* Можаескъ и Можаескъ осаді*т*"[3].

Отже, королевич Владислав та Я.-К. Ходкевич очікували прибуття сил запорозьких козаків, щоб розпочати операцію із взяття Можайська. Причому запорожці вже у квітні підтвердили свою готовність рушити у московський похід 12-тисячним військом. Однак, чи точно передав Я. Соболевський інформацію Неборовського про 12 тисяч запорожців, які "ідуть до королевича"? Можливо він з якоїсь причини назвав 12-тисячне військо замість 20-тисячного? Тим більше, що Я. Соболевський напевно знав про чутки щодо очікуваного 20-тисячного підкріплення запорозьких козаків, які снували у війську королевича Владислава принаймні від кінця 1617 р.

А проте, судячи з доброї обізнаності Я. Соболевського про чисельність польських підрозділів та підкріплень, які повинні були надійти до королевича з Речі Посполитої, він вочевидь точно переповів повідомлення Неборовського про 12 тисяч запорожців. В джерелах є симптоматичні вказівки стосовно того, що козаки і справді мали намір надіслати до В'язьми свій 12-тисячний корпус. Більше того, цей корпус навіть розпочав рух на московську територію.

Відомості про 12 тисяч козаків — потенційних учасників московського походу подано в листі секретаря королевича ксьондза Анджея Шолдрського, що він його написав 28 липня 1618 р. у польському таборі під Борисовим (на південь від Можайська) та адресував польському примасу Вавжинцю (Лаврентію) Гембіцькому. Зокрема, у ньому зазначено: "Запорозькі козаки, яких напевно 20000 і мають з собою гармати, вже недалеко і виконують свою повинність. Про них доходять до нас звістки радше від московських язиків, аніж від когось іншого. Дуже спустошують землю... Інші ж козаки, які наїжджали [на] маєтності в Білій Русі, до 12000, пішли до Білої. Звідти мають [прибути] до нас, якщо не повернуться назад, бо великі на них скарги. У мене забрали напевно усіх коней, яких мав у маєтності й[ого] м[илості] п[ана] канцлера і заподіяли чималу шкоду"[4].

---

[2] Незадовго перед цим Ф. Неверовський помер. Я. Собеський записав у своєму щоденнику, що 12 квітня 1618 р. "помер капітан пан Неверовський, чоловік дуже рицарський і на цій війні дуже потрібний" (*Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763. IV — S. 321). 23 квітня з В'язьми в Товарково на човнах по р. Угрі прибули 400 піхотинців цього колишнього командира, щоправда не з п'ятьма, а чотирма гарматами (З допитових свідчень Я. Чаплінського, після 23.IV 1618 // РГАДА. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 175).

[3] З допитових свідчень Я. Соболевського, близько 20(30).IV 1618 // РГАДА. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 170–175.

[4] А. Шолдрський до Л. Гембіцького, 28.VII 1618 // AGAD. — Extranea. 100/62.

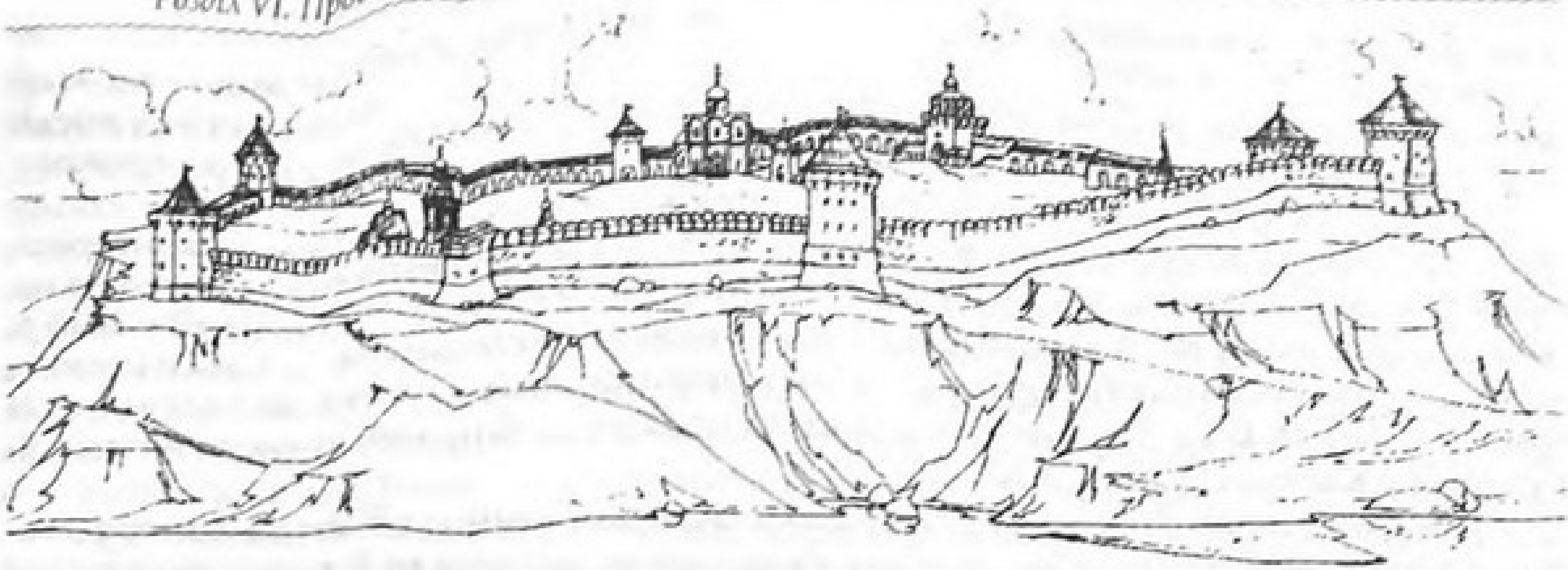

Можайський кремль у 1624 – 1626 рр.

Як бачимо, до військового табору королевича Владислава під Борисовим дійшли повідомлення про бойові дії 20-тисячного війська запорожців, що мали на озброєнні гармати, а також про їхню тактику спустошення території противника. Як зауважив А. Шолдрський, зазначені повідомлення були здобуті від московських полонених. Цю інформацію підтвердив Я. Собеський у своєму щоденнику московської виправи королевича Владислава. В записі щоденника під 28 липня він зазначив, що цього дня лісовчики захопили в полон гінця від бояр з Москви з кореспонденцією до воєвод князя Бориса Ликова та князя Дмитра Черкаського. З перехопленої пошти полякам стало відомо, що запорожці взяли штурмом два великі московські міста — Лівни та Єлець, знищивши декілька тисяч ратників та мешканців цих міст (прикметно, що на військовій раді комісарів та ротмістрів при плануванні воєнних операцій робили розрахунок на прибуття запорозьких підкріплень)[5].

Отже, інформація А. Шолдрського про бойові дії на території Московської держави 20-тисячного запорозького війська цілком правдива. Водночас достатньо надійним є повідомлення секретаря королевича і про 12 тисяч козаків, які, за його даними, з білоруської території рушили до Білої. Саме ці козаки завдали матеріальних збитків А. Шолдрському, отож існування зазначеного козацького угруповання можна вважати встановленим фактом. Тим часом вчинені цими козаками свавільства на території Білорусії робили прогноз автора листа щодо їхнього прибуття до війська королевича Владислава вельми хистким. І справді, під В'язьму вони не прийшли. Не виключено, що це запорозьке угруповання, або, принаймні, якась його частина, взяло участь у багатомісячних боях за Білу. Утім, є підстави стверджувати, що в таборі королевича їх таки не дочекалися.

Попри такий невтішний для королевича Владислава та Я.-К. Ходкевича результат, козаки, які зосередилися на території Білорусії, тривалий час вели з ними переговори щодо своєї участі у московському поході. Як уже зазначено, близько 23–27 квітня 1618 р. королевич отримав від них відповідного листа. Ще раніше — на початку січня у В'язьму до нього прибули для переговорів посли від запорожців з Могилевщини. Причому з'ясувалося, що під Могилевом їх розташувалося на

[5] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763. IV — S. 451.

постій 6 тисяч[6]. За даними, які стали відомі московському командуванню від захоплених у полон противників, запорожці з Могилева, котрі відправили своїх послів до королевича Владислава, пообіцяли прибути до нього навесні 1618 р., причому лише в разі отримання ними грошей та сукна[7].

Є підстави стверджувати, що згадане козацьке посольство керувалося інтересами 6 тисяч козаків, які були на постоях в Білорусії, а не виконувало владну волю козаків Війська Запорозького. По-перше, відомості про початок мобілізації у 1618 р. запорожців, які були під командуванням запорозького гетьмана П. Сагайдачного, припадають лише на початок березня: за одними даними, в той час 40 тисяч козаків стояли в районі Білої Церкви та Фастова, за іншими — близько 20 тисяч козаків зібралися у Корсуні та Богуславі[8].

По-друге, якщо "могилевці" насправді були послами від Війська Запорозького до королевича Владислава, то вони, безперечно, не назвали б таку незначну чисельність зібраного під Могилевом війська. Щонайменше (як невдовзі засвідчила практика московського походу П. Сагайдачного) могло йтися про "затягнення" на війну 20-тисячного запорозького війська. До того ж, як буде показано нижче, П. Сагайдачний аж ніяк не був схильний применшувати ані чисельність, ані успіхи свого війська. Відтак, відправлені з відома запорозького гетьмана до королевича посли, вочевидь не могли згадувати про такий, загалом мізерний, як для Війська Запорозького, воєнний контингент з 6 тис. козаків, оскільки це призвело б до зменшення суми винагороди від польського уряду за московську експедицію.

Отже, 6 тисяч козаків з-під Могилева, які через своїх послів домагалися для себе грошей та сукна від королевича Владислава, поставали, як видається, типовою для волосного козацтва соціальною збираниною. Вони були схильні радше до грабежів, аніж організованих дій і не узгоджували свої плани із запорозьким гетьманом. Про це промовисто свідчать деякі джерела, що проливають світло на те, якою насправді була практика "затягнення" окремих козацьких загонів з Білорусії на московську війну, як-от — загону із сімсот козаків на чолі з якимось Дубиною, котрий вже "ішов до Москви на послугу Речі Посполитій". Напевно ще наприкінці 1617 р. Я.-К. Ходкевич надіслав до цього козацького ватажка універсал, згідно з яким його загін повинен був рушити під Білу. Однак, замість того, щоб виконувати наказ литовського гетьмана, козаки Дубини спрямували свою енергію на грабежі на території Білорусії. Через це до королевича Владислава прибув посол від шляхти Оршанського повіту зі скаргою на безчинства загону Дубини. Відтак королевич, порадившись з Я.-К. Ходкевичем, розпорядився розгромити названих козаків[9].

Як можна переконатися, "затягування" запорожців на московську кампанію могло відбувалося не лише через владний інститут Війська Запорозького, а й децентралізовано. До речі, така практика мала місце в попередні роки під час

---

6 Із свідчень шляхтича Желобовського, 1(11)1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 116.

7 Із свідчень слуги П. Дековського, 28.I(4.II) 1618 // Із свідчень шляхтича Желобовського, 1(11)1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 117.

8 Із свідчень М. Жиринського, 3 (13).III 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 118; Із свідчень А. Савицького, 3(13).III 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 119.

9 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763. IV — S. 241, 251.

Смутного часу в Московській державі, коли польські урядові вербувальники "затягували" на війну козаків[10].

Загалом, відомості про чисельність запорозьких козаків, які надходили до війська королевича Владислава, були доволі суперечливі. Не виключено, що деякі з них — ті, котрі стосувалися чуток про явно завищену чисельність майбутнього запорозького підкріплення, командування військом поширювало спеціально, аби підняти бойових дух жовнірів. Утім, чутки про прибуття величезного козацького війська (йдеться не про окремі загони волосного козацтва, а головні сили Війська Запорозького) могли бути спричинені тим, що в польських та литовських підрозділах воліли тлумачити інформацію про зосередження в Україні певних запорозьких контингентів як свідчення того, що саме ці контингенти прийдуть їм на допомогу.

Про наявність подібних очікувань серед жовнірів та офіцерів королевича Владислава сигналізують допитові свідчення, що їх дав шляхтич Миколай Жиринський, який потрапив в полон до росіян 8 березня 1618 р. Він, зокрема, надав інформацію про найближчі плани королевича: як тільки розстане сніг, його військо вийде з В'язьми і з міркувань санітарії стане під містом; дочекавшись запорожців, які 40-тисячним військом розташувалися під Білою Церквою та Фастовом, а також польських підкріплень на чолі із С. Жолкевським, Владислав насамперед здобуде Можайськ, а по тому рушить на столицю Московської держави ("А стоят, де, королевичю в Вязме до весны, а какъ снѣг сойдет, королевич хочет стат у Вязмы за острогом обозом для духу. Да королевич же, де, к себѣ ждет запороских черкасъ, а собрало, де, ихъ с сорок тысеч, а лежат у Бѣлой Цр҃кві и под Хватовым, а как, де, тѣ люді, которые... з Желковскимъ протів турокъ и запороские черкасы прідут і королевич, де, хочет со всѣми людми итті под Можаескъ, а взяв Можаескъ хочет итті под Москву")[11].

Розглянуті вище відомості підтвердили також могилевські купці, які опинилися в московському полоні. Один із них — могилевець Левко Власов, котрого росіяни захопили 9 березня по дорозі з В'язьми у Козельськ[12], визнав, що знає про наказ Сигізмунда III С. Жолкевському, згідно з яким коронний гетьман "с Украины с своими людми и з запорожскими черкасы, и з гайдуки итти, заговѣв маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Сѣверу, а людеі с нимъ всѣх будет сорок тысеч и наряд, де, с ним много, а сколко числом, того не вѣдает. А велено, де, ему итти по пути, докуды реки не прошлі"[13].

Як бачимо із зізнання Л. Власова, серед війська королевича Владислава снували чутки про 40-тисячне підкріплення, переважну більшість якого вочевидь мали становити запорожці. Прикметно, що в цьому документі зазначено, що наступ на столицю вестиметься з півдня Московської держави — як невдовзі з'ясується, запорожці на чолі з П. Сагайдачним розпочнуть свій московський похід з цього

[10] Див., наприклад: Я. Задзік до Л. Гембіцького, 10.VII 1610 // AGAD. Extranea. 105/104; 17.VII 1610 // Ibid. Extranea. 105/64.

[11] Із свідчень М. Жиринського, 26.II(8.III) 1618 // РГАДА. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 224–230.

[12] В той час у Козельську стояли лісовчики С. Чаплінського, а також двісті польських піхотинців під командуванням Яна Кохановського (Із свідчень М. Жиринського, 26.II(8.III) 1618. — Л. 230).

[13] Із свідчень Л. Власова, 27.II(9.III) 1618 // РГАДА. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 247–248.

напрямку. Звістку про наступ на Москву 40-тисячного війська С. Жолкевського та запорожців, що її подав Л. Власов, підтвердив ще один могилевський купець — Григорій Прошев. Він також потрапив у московський полон в той час, як їхав із В'язьми в Козельськ, везучи на продаж горілку і чоботи ("Ему (С. Жолкевському. — *П. С.*) з запорожскими черкасы итті на Киев да на Сѣверу, а людеі с ним конных и пѣших будет сорок тысеч")[14].

Завершення польсько–запорозьких переговорів та сформування козацького війська на московську війну

Як уже зазначено вище, ще навесні — на початку літа 1617 р. запорожці на чолі з гетьманом Д. Барабашем вели переговори з королевичем Владиславом щодо надання йому воєнної підтримки у боротьбі за царський престол. Ці переговори поновили з приходом до влади у Війську Запорозькому П. Сагайдачного. Вже в березні 1618 р. сторони досягли принципової згоди принаймні щодо величини військового контингенту, який вирушить у московський похід. Отже, близько 19 березня запорозькі сотники ("ротмістри") зустрілися на переговорах з королевичем у Вязьмі, по тому рушили на Запорожжя[15]. Є дані про те, що цих сотників було дванадцять і що вони повідомили Владиславу про готовність до походу 20 тис. їхніх товаришів. Королевич розпорядився, щоб козацьке військо рушило до нього у В'язьму[16].

Тим часом запорозькі полки готувалися до бойового походу. Про це збереглися прикметні відомості у скарзі київських магістратських урядників та міщан на цехмістрів, ремісників та міщан замкової юрисдикції від 11 липня 1618 р., що була записана до актової книги Житомирського гродського суду. З цього документа випливає, що 12 травня п'ятитисячний "гетьманський полк", тобто полк під командуванням П. Сагайдачного, розташувався на постій у Києві під приводом того, що запорожці стали на воєнну службу польському уряду, який посилає їх до Московської держави ("до Москвы на службу *его кр. мл.* и Речи Посполитоє"). Київські міщани магістратської юрисдикції, порозумівшися з міщанами замкового присуду, вирішили від них відкупитися, щоб якнайшвидше позбутися цих неспокійних та обтяжливих для їхнього гаманця гостей. Отож, вони домовилися із запорозьким командуванням, що полк покине місто після того, як міщани відремонтують козакам усі їхні гармати та забезпечать артилерію боєприпасами. Відтак київські ремісники полагодили полкові гармати, яких налічувалося десять. Вони виготовили щонайменше декілька петард, що являли собою розривної дії вибухові пристрої великої потужності для висадження в повітря оборонних споруд та мостів: складалися з наповненого порохом шкіряного рукава, до якого приєднували розрахований на певний час горіння запалювальний гніт (сапери вручну підкладали петарду під ціль, яку потрібно було висадити в повітря, і запаливши петардний гніт, поспішали відійти на безпечну віддаль або сховатися в укриття)[17].

---

14 Із свідчень Г. Прошева, 27.II(9.III) 1618 // Там же. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 251–252.

15 Із свідчень Я. Чаплінського, 26.IV(6.V) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 121.

16 Із свідчень П. Рахоцького, 26.IV(6.V) 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 121.

17 Див.: Encyklopedja powszechna. — Warszawa. 1865. — T. 20. — S. 599.

На зібрані міщанами гроші було куплено для козацької артилерії близько 650 кг пороху та близько 1300 кг свинцю. Загальна сума витрат під час постою у Києві полку П. Сагайдачного становила 3 тис. польських злотих (прикметно, що попри обіцянку відшкодувати міщанам магістратської юрисдикції половину цих витрат, підвладні замковому уряду мешканці міста не захотіли витрачатися). У цю суму, окрім ремонту гармат, виготовлення петард та придбання пороху і свинцю, входили ще й витрати киян на подарунки запорозькій старшині, а також продовольче постачання. Певне уявлення про те, що саме міщани могли запропонувати запорожцям до столу, дає асортимент харчових продуктів та напоїв, якими мешканці Києва магістратської юрисдикції змушені були пригощати роту польських жовнірів Яроша Вжеща, яка завітала до них на постій за декілька тижнів до появи у місті полку П. Сагайдачного. Аби швидше спекатися жовнірів і не допусти їх у місто на "лежу", тобто військовий постій, міщани піднесли їм 100 полтей (бічних сторін м'ясної туші) солонини, 20 кіп (копа — лічильна одиниця, що дорівнювала 60) сиру, 20 фасок (близько 600 л) масла, а також хмільні напої: "трунок медовий" та пиво, що коштувало їм 750 злотих польських. Щодо запорожців, то вони залишилися задоволені прийомом київських міщан і не стали їх обтяжувати довгим постоєм у місті: близько 22 травня вони покинули Київ.

Як випливає з джерела, яке розглядаємо, до п'ятитисячного полку гетьмана П. Сагайдачного, що побував на військовому постої у Києві, окрім рядових козаків входили також "гетьмани" та "полковники", біля яких особливо упадали київські міщани магістратської юрисдикції[18]. Про яких гетьманів та полковників згадано у цьому документі — адже відомо, що у Війську Запорозькому був один гетьман, а запорозький полк очолював також один, а не декілька полковників? Зазначимо, що в тогочасному політичному лексиконі, який стосувався певних реалій запорозького середовища, термін "гетьман" не завжди означав найвищого у Війську Запорозькому провідника, в руках якого зосереджувалася влада вищого воєначальника, верховного судді, адміністратора та голови радного зібрання. У цьому переконує формулювання листа Сигізмунда III до запорожців, адресованого "старшому, сотникам, гетьманам, осавулам та усім запорозьким молодцям"[19]. Отже, окрім "старшого", якого король називає у своєму листі першим, вирізняючи тим самим його як центральну владну постать серед запорожців, після сотників фігурують і гетьмани — як можна судити, це була загальна назва запорозьких старшин. Звідси напрошується висновок, що названі у розглянутій вище скарзі київських магістратських урядників та міщан гетьмани (а також полковники) насправді були полковими та військовими старшинами гетьманського полку.

Попри те, що запорожці тримали себе перед міщанами як люди, котрі перебувають на службі у короля та Речі Посполитої, питання про їхню участь у московській кампанії королевича Владислава та той час вочевидь ще не було вирішено. Крапку над "і" у польсько-запорозьких переговорах поставили лише десь

---

[18] Скарга київських магістратських урядників та міщан на цехмістрів, ремісників та міщан замкової юрисдикції, 11.VII 1618 // *Білоус Н. О.* Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій: У вид.: Архіви України, 1997. — № 1–6. — С. 106, 107.

[19] Сигізмунд III до запорозьких козаків, 3.III 1619 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps № 1051. — S. 363.

у червні після проведення козацької ради за участю королівського посла Бартоломія Обалковського. По завершенні своєї місії, він разом із двома козацькими послами 5 липня прибув у Варшаву. Королівський посол привіз втішну для польської влади новину: запорожці погодилися виступити у похід на допомогу королевичу Владиславу. З повідомлень, що надійшли у польську столицю про цю поїздку Б. Обалковського, можна окреслити найважливіші події, які у той час відбулися в козацькому середовищі.

Запорожці двічі збиралися на свої ради над р. Россю, як можемо припустити — у червні. Те, що саме на цей місяць припали козацькі ради, свідчить, зокрема, згадка про них у фразі з листа шляхтича Яна Ловіцького до Л. Гембіцького від 6 липня 1618 р., у якій є закреслене скорочення *jun*, що вочевидь означало латинське *Jūnius* — червень.

На цих радах запорожці приділили значну увагу актуальним політичним питанням своїх відносин з польським урядом. На його адресу вони висунули дві принципові вимоги політичного характеру. По-перше, необхідною умовою своєї участі в московському поході козаки назвали видачу королем універсалів до українських старост щодо гарантування безпеки їхніх родин, а також маєтностей (залишаючи вдома рідних, вони побоювалися також нападу татар). По-друге, запорожці наполягали на тому, щоб було збережено їхнє право сповідувати православну віру, оскільки представники верхівки Уніатської церкви ведуть наступ на Православну церкву. Це підтверджує той факт, що в Києві примушують православне духовенство переходити в уніатство.

Ставши на службу королю та Речі Посполитій, козаки хотіли утвердити свій відповідний статус за допомогою такої символічної регалії, як королівська корогва. Вони висловили жаль, що не отримали її від Б. Обалковського. Відтак просили Сигізмунда III таки надати їм корогву. Зі свого боку, запорожці передали польському королю у подарунок "велику гарну корогву", яку захопили як бойовий трофей у турків.

П. Сагайдачний та його старшинське оточення не оминули нагоди, щоб зайвий раз засвідчити вірність умовам Вільшанської угоди. Через це надали можливість Б. Обалковському спостерігати за публічною стратою одного запорожця. Його провина полягала в тому, що він прибув на козацьку раду над Россю як посланець від своїх близько 900 товаришів, які на дванадцяти човнах самовільно ходили у морський похід (звідси, між іншим, випливає, що ці запорозькі судна були доволі великих розмірів, адже вміщували в середньому по 75 осіб). На думку П. Сагайдачного та його лояльно налаштованих до політичного режиму Речі Посполитої однодумців, відрубана перед Б. Обалковським голова козака — порушника заборони морських походів, збереже їхню добру репутацію в очах польського уряду.

Виправдовуючись на раді перед представником короля за цей морський похід, запорозький гетьман навів таку аргументацію: "Причиною того, що [козаки] вирвалися із Запорожжя, [було те], що пустували човни, а ми були на волостях по домівках; звернулися до сейму через наших послів, щоб за них було заплачено і спалено".

Як бачимо, П. Сагайдачний не поспішав брати на себе відповідальність за згаданий інцидент, а радше натякав на провину польської влади, котра поскупилася на гроші для ліквідації запорозького флоту. Утім, він вважав за потрібне підтвер-

дити: дане королю та Речі Посполитій слово щодо припинення морських походів буде дотримане ("Не підемо на море, а [будемо] на службі Р[ечі] П[осполитій] на Короля И[ого] М[илості]"). Прикметно, що питання про компенсацію козакам коштів за знищення їхніх човнів взявся вирішити С. Жолкевський, який виділив на це власні 6 тис. злотих з тією умовою, що козацькі судна спалять на його очах.

Під час червневих рад запорожці здійснили ряд важливих військово-організаційних заходів у межах підготовки до походу на Москву. Вони сформували для московської експедиції військо, а також затвердили порядок здійснення бойового походу ("вчинили ординацію, як мають іти"). Звідси, зокрема, випливає, що принципові рішення щодо тактики майбутньої воєнної кампанії приймала козацька рада, а не одноособово гетьман як головнокомандувач.

Отже, запорожці сформували 20-тисячне військо, поділене на шість полків, тобто у кожному полку в середньому налічувалося близько 3300 козаків. Утім, ця чисельність на практиці була іншою, адже, як уже зазначено, у гетьманському полку налічувалося 5 тис. козаків. Прикметно, що десять гармат, які були у цьому полку, становили більшу частину артилерії, яку запорожці взяли у похід, а саме — 17 гармат. Судячи з усього, ці гармати були відносно невеликих калібрів. Від важких гармат, які уповільнювали рух війська, а також потребували багато пороху та ядер, козаки вочевидь відмовилися. Недарма перед своїм виступом на Москву вони залишили київським міщанам десять "гарних великих турецьких гармат"[20].

2. Мобілізація сил волосного козацтва під приводом московської війни

Як уже зазначено, розпочатий навесні 1617 р. похід королевича Владислава на Москву активізував переговори польської сторони із запорожцями на чолі з гетьманом Д. Барабашем щодо участі останніх в московському поході. Ці переговори були продовжені також з переходом гетьманської булави до П. Сагайдачного. Врешті-решт запорожці таки виступили у похід.

Аби скласти принаймні загальне уявлення про те, як у козацькому середовищі відбувалася мобілізація на цю воєнну кампанію і які сили українських козаків насправді взяли у ній участь, вочевидь недостатньо обмежитися лише розглядом відповідних документальних свідчень про запорозьке військо, котре під проводом П. Сагайдачного рушило на московську війну. Конче потрібно також взяти до уваги особливості військового устрою та мобілізаційної практики козаків, які мешкали на волості .

На відміну від волосних козацьких отаманів, які урядували на постійній основі, військові старшин (починаючи від десятника і закінчуючи полковником) виходили на ключові ролі серед волосного козацтва під час воєнної мобілізації. Загалом військова устроєва організація волосного козацтва наслідувала зразок відповідної військової структури Війська Запорозького, що базувалася на виборній основі. Утім, перехід волосного козацтва на ритм воєнного життя мав свою специфіку. Якщо в давніх козацьких осідках на Подніпров'ї, як-от Каневі, Корсуні, Черкасах, Чигирині козацькі громади, які у деяких джерелах фігурують під терміном "городові" (від

[20] Я. Ловіцький до Л. Гембіцького, 6.VII 1618 // AGAD. — Extranea. 98/62.

слова "городи" — укріплені міські поселення), питання воєнної мобілізації регулювали козацькі ради та чільні провідники Війська Запорозького, то на територіях, на яких владні впливи запорозької спільноти на місцеве населення були порівняно слабші, наприклад, на житомирському Поліссі, Волині військові підрозділи з козаків могли формувати окремі особи за власною ініціативою. Створені таким шляхом сотні та полки з покозачених селян і міщан нерідко діяли автономно, без оглядки на владу запорозького гетьмана. Козаки цих підрозділів на власний розсуд могли, приміром, вливатися в ряди "затяжного" коронного війська. Причому для вчорашніх селян та міщан перебування в козацьких полках зовсім не обов'язково означало реальну участь у воєнному поході.

Прикметно, що до формування таких козацьких підрозділів могли долучатися вихідці з шляхти. Приміром, 1596 р. з ініціативою організації козацької сотні виступив дрібний шляхтич Андрій Ганський з Омеляника — волинського маєтку князя Януша Воронецького. Спочатку А. Ганський умовив шляхтича Остафія Слуцького стати сотником. Собі ж він відвів роль отамана (десятника). До новостворюваної сотні були залучені дрібні шляхтичі Адам Пясецький, Адам Сікорський, Ян Кармінський, Заремба, а також декілька осіб "простого народу" (одному з них дали коня). Козаків цієї сотні орієнтували на те, що невдовзі вони приєднаються до військових сил запорозького гетьмана Григорія Лободи. Тим часом О. Слуцький та А. Ганський водили козаків по шляхетських маєтках, вимагали стацій (військових поборів) та займалися грабежами. В одному з шляхетських маєтків сотня була розгромлена[21] і припинила своє існування[22].

Як бачимо, О. Слуцького та А. Ганського ніхто не обирав на сотництво та отаманство. Про посідання цих старшинських постів вони домовилися між собою самі, а потім почали набирати особовий склад козаків сотні, що формувалася. Організатори сотні оголосили, що метою створення сотні є її приєднання до війська гетьмана Г. Лободи, тобто цей військовий підрозділ у військово-організаційному відношенні вочевидь був зорієнтований на відповідну бойову структуру Війська Запорозького.

Водночас впадає в очі, що згадані вище вербувальники були шляхтичами за походженням і залучили насамперед до козацької сотні осіб, які були їм рівнею у соціальному відношенні, тобто шляхтичами, а після цього і рядових козаків — вихідців з "простого народу". Причому організатори сотні подбали про їхнє забезпечення конями.

---

21 Після поразки сотні О. Слуцького козакам — "людям простого народу" відрубали голови, тоді як судовий вирок про страту шляхтичів відклали в очікуванні відповідного рішення короля. По отриманні королівського підтвердження цього судового вироку в'язнів під охороною вирішили перевести з тюрми Луцького замку до міської ратуші "на каране ихъ". В цей час на конвоїрів зненацька напали учні костьольної школи та відбили А. Пясецького (Свідчення возного про виконання смертного вироку над козаками сотні О. Слуцького, 1.IV 1596 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 123–126; Протест Ю. Кошиловського та М. Славогурського проти дій учнів школи при Луцькому костьолі Святої Трійці, 25.V 1596 // Там само. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 127–129).

22 Вирок Луцького гродського суду справі козаків сотні О. Слуцького, 30.III 1596 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 106–122; Свідчення возного про виконання смертного вироку над козаками сотні О. Слуцького, 1.IV 1596. — С. 123–126.

Відтак, якщо абстрагуватися від того, що О. Слуцький та А. Ганський були самопроголошеними старшинами, то при створенні своєї сотні вони в деяких моментах діяли за мобілізаційною схемою, за якою відбувався набір до тимчасового затяжного коронного війська. Як уже зазначено, що у Речі Посполитій військо формувалося на основі так званого товариського затягнення до гусарських, козацьких, а також піхотних підрозділів (щодо останніх згодом поширилася практика набору на основі барабанного вербування). Що ж того, як до влади могли приходити козацькі полковники на волості, то певне уявлення про це дає приклад полковницької кар'єри Василя Мировицького. До 1618 р. він був урядником шляхтича Федора Тиші Биковського у селі Кривому, неподалік поірпінських містечок Корнина і Ходорова. Звістка про московську експедицію королевича Владислава спонукала його кинути урядництво та податися в козаки. Як свідчили згодом Федір та Василь Тиші Биковські, В. Мировицький, став козацьким полковником, сформував полк ("будучи розятронымъ тымъ же своволенствомъ, яко и другие гултае, полковникомъ се учинившы, полъки зобравъши, и короговъ роспостеръши"), а потім "с тымъ полкомъ гултаевъ" помстився своєму колишньому панові: напав на його село Криве. Пізніше об'єктом нападів цього полку стали маєтності В. Тиші Биковського — містечко Ходорків, села Пустинники, Ратна, Здвижень, Малинів, Болачів, Віла, Горбилове, Осечі, Відоборе, Молодцеве та Няневчизне[23].

Отже, до 1618 р. В. Мировицький не був козаком. Проте це не завадило йому вибитися в полковники відразу після втечі з урядницької служби. Причому перед тим, як сформувати полк, він утвердився у статусі полковника — "учинився полковником". Судячи з усього, це означало, що В. Мировицький проголосив себе полковником сам і лише після цього підняв корогву та розпочав набір охочих до полку. В цьому разі, очевидно, також не обійшлося без впливу організаційного зразка набору до тимчасового затяжного коронного війська.

Формування корпусу бойових (похідних) старшин на волості могло відбуватися на виборній основі. За свідченням магната Стефана Немирича, 1610 р. "за старшого і полковника" було обрано слугу князя Юхима Корецького Григорія Пашкевича. Його виборцями стали волосні козаки, які виступали "подъ заслоною и назвискомъ рыцерства низового козацкого". Г. Пашкевич командував не лише своїм, а й деякими іншими полками — в цьому бойовому утрупованні разом налічувалося близько 8 тис. осіб.

Щоправда, наведені вище свідчення С. Немирича з'явилися в той час, коли він намагався відвести від себе підозри у вбивстві Г. Пашкевича та заволодінні воєнною здобиччю, з якою той повертався з московської війни. Тим часом дружина убитого полковника Марія Дедеркалівна доводила, що її чоловік став полковником згідно з волею короля: після прибуття на територію Московської держави він отримав королівську корогву й командування над полком "рицарських людей"[24]. Полкові товариші Г. Пашкевича також наполягали, що як "рицарські люди" вони "в'їхали" під його корогву, яку йому надав король[25].

---

[23] Скарга Василя і Федора Тишів Биковських на В. Мировицького, 17.IV 1618 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 210–212.

[24] Скарга М. Дедеркалівни на С. Немирича, 30.I 1611 // Там же. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 168, 169.

[25] Скарга товаришів Г. Пашкевича на С. Немирича, 30.I. 1611 // Там же. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 174, 175.

Як бачимо, у цій досить заплутаній історії з полковництвом Г. Пашкевича представлено дві версії: обрання його полковником волосним козацтвом; отримання відповідного статусу через королівську санкцію. Утім, в цьому разі не так важливо, яка з цих версій насправді правдива. Адже вже сам по собі факт, що одна з сторін цього конфлікту називала обрання на старшинство Г. Пашкевича волосним козацтвом як вагомий аргумент у судовому спорі, підтверджує: такі обрання були в той час актуальні для мобілізаційної практики козаків, котрі мешкали на волості.

Можна стверджувати, що звістка про московську експедицію королевича Владислава помітно вплинула на життя мешканців Київського воєводства. На його території з'явилися чимало військових підрозділів, що були сформовані як згідно з тогочасною усталеною для Речі Посполитої практикою — на основі королівських приповідних листів, так і без офіційного дозволу польської влади. Вже 13 лютого 1617 р. Сигізмунд III звернувся до шляхти Київського воєводства, ротмістрів та поручників з повідомленням про призначення воєнного огляду (попису) під Фастовом на 30 квітня ("Уродженим, шляхетним, ротмістрам, поручникам та іншим, [кого] затягнено на теперішню московську експедицію нашого сина королевича Владислава — як кінним, так і пішим... Щоб з ротами та своїми людьми, [які] затягнуті на цю службу Речі Посполитої, стягувалися на попис під Київ на тридцятий день квітня")[26].

Для цивільного населення волості настали скрутні часи, оскільки дедалі дошкульнішими для нього ставали постої коронних та козацьких підрозділів, які супроводжувалися утисками, грабежами та насильствами. Масштаби цих збитків виявилися такі значні, що польська влада змушена була на певний час звільняти від податків жителів деяких міст та забороняти в постраждалих населених пунктах нові військові постої. Приміром, у березні 1618 р. на вальному сеймі схвалено пільги на чотири роки для мешканців Житомира, оскільки їхнє місто було спустошене і спалене польськими жовнірами[27].

На волості швидко створювалися козацькі полки. Вже навесні 1617 р. під приводом "затягнення" у військо на московську війну міщани Фастова, Кодні, Ліщина, Котельні, Паволочі, Радомишля, Коростишова, Брусилова, Ходорова, Корнина, а також селяни з багатьох околичних сіл сформували козацький полк, що, на перших порах, налічував декілька сот осіб. "Піднявши корогви", його організацією займалися полковники, сотника, та десятники. Серед козацьких старшин та чільних учасників новоствореного військового підрозділу були, зокрема, полковник Мисько Фастівець[28], сотник Гришко Фастівець, Мисько Жеребило, Ян Ковалевський, Васько Тарасенко, Стас Бобак з Фастова; полковник Ян Вільчапольський та Іван Жданович із Кодні. Під їхнім проводом козаки впродовж кількох місяців мали постої в шляхетських маєтностях і самовільно стягували контрибуції з місцевого населення. Се-

---

[26] Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воєводства, 13.II 1617 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 97 зв. — 98 зв.

[27] Лібертація від польського короля місту Житомиру на чотири роки, 3.III 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 951 — 952 зв.

[28] Полковник Фастовець (Хвостовець) згадується в документах, що стосуються походу великого гетьмана литовського Я.-К. Ходкевича на Москву 1613 р. Однак чи був це Мисько Фастівець встановити напевне немає можливості.

ред іншого, у квітні 1618 вони "сплюндрували" села Ловків і Ходори, що належали шляхтичу Остафію Стрибілю[29].

Відбувалося швидке зростання козацьких сил, сформованих переважно з населення названих вище міських поселень. Приміром, у квітні 1618 р. вони налічували вже близько 2 тис. козаків — виходців з Ліщина, Котельні, Паволочі, Ходорова, Коростишева, Брусилова, Фастова, Корнина та інших міст і містечок. Перед Великоднем, у ніч з п'ятниці на суботу (з 13 на 14 квітня), вони напали на містечко Студену Воду, власником якого був шляхтич Петро Стрибіль. Містечко підпалили з кількох сторін, а мешканців пограбували: в них забрали гроші, одяг, худобу, збіжжя. У вогні згоріло декілька міщан, чимало жінок із Студеної Води зазнали гвалтування. Нападом на містечко керували, зокрема, полковники М. Фастівець та Ян Вільгорський, а також сотник Г. Фастівець[30].

Після цих бурхливих подій козаки тимчасово розійшлося по своїх домівках. Утім, невдовзі чимало з них приєдналися до затяжного полку Станіслава Калиновського. З документів відомо, що від 20 по 30 квітня у Вільській волості князя Януша Острозького корогви цього полковника королевича Владислава чинили різні "ексцеси та нестерпні кривди підданим". В той час у складі зазначеного полку діяли, зокрема, сотник Грицько Красноперка з Паволочі, осавул паволоцької слободи Федір, хорунжий Богуш, козацький отаман Сахно з Котельні[31].

24 квітня чотири корогви полку С. Калиновського, до яких входили коденські і котельненські козаки, напали на розташоване в цій місцевості село Клітище. Серед ротмістрів та інших провідників корогов, були колишній козацький полковник Я. Вільчапольський, а також сотники Фесько і Жеребило з Кодні[32]. Невідомо, як довго волосні козаки перебували в полку С. Калиновського, оскільки в той час вони практикували переходи з одного полку в інший полк. Наприклад, такими переходами принаймні двічі відзначилася козацька сотня, що була сформована без королівського приповідного листа слуцьким войтовичем Костюком Тишевичем. У травні 1618 р. в Житомирських гродських книгах щодо цього з'явився запис, зроблений вороже налаштованою до козаків особою — шляхтичем Андрієм Консиновським[33].

Шляхетські скарги на дії козаків на волості змусили Сигізмунда III 2 липня 1618 р. видати універсал до козаків Війська Запорозького, а також осіб, які "згромадившись під регімент Лісовського і Калиновського, величаються жовнірським іменем... під приводом московського затягнення на службу нашого сина, королевича Владислава, не лише по волостях тамтешнього воєводства, а й по інших кінцях наших держав, скупчившись до громади, не маючи від нас жодних приповідних листів... грабують шляхетські, духовні і наші, королівські, маєтності і приводять підданих до останньої нужди". Король погрожував в разі продовження подібних дій

---

29 Скарга О. Стрибіля на М. Фастівця, 21.IV 1618 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 213–215.

30 Скарга шляхтича П. Стрибіля..., 2.VII 1618 // Там само. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 238–252.

31 Скарга слуги Я. Острозького А. Шклярського на С. Калиновського, 2.V 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 943 зв. — 945 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 231, 232.

32 Скарга В. Заліського на С. Калиновського, 1.V 1618 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 221.

33 Скарга А. Консиновського на К. Тишевича, 2.V 1618 // Там само. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 226–227.

кинути проти винуватців військо на чолі з коронним гетьманом, сили шляхетського ополчення Київського воєводства та інших сусідніх з ним воєводств[34].

Проте цей універсал не справив особливого враження на волосних козаків. Вони продовжували господарювати на волості, входили до затяжних полків, які формували представники шляхетства. Приміром, у вересні 1618 р. Януш Тишкевич під приводом мобілізації на московську війну "затягнув" декілька сотень жовнірів та козаків. Свій полк він розмістив у Махновській та Бердичівській волостях Тишкевичів. Лише протягом тижня постоїв цього полку у селах Шляхова і Великий Вовчинець місцеві селяни позбулися різного збіжжя, великої рогатої худоби, овець, свиней, гусей, качок, курей, масла та сиру на загальні суму 1 тис. злотих. Звідси бачимо, що жовніри та козаки на постоях не надто виснажували себе голодуванням. Їх явно влаштовувало таке перебування на волості. Відтак вони не поспішали іти на московську війну, а продовжували активно запасатися провізією за рахунок селян, стягували її до своїх возів і там споживали[35].

Серед тих, хто не пішли воювати у Московську державу, були і козаки М. Фастівця, які, зокрема, займали себе тим, що брали участь у шляхетських чварах. Адже серед шляхтичів не бракувало охочих вирішувати свої суперечки із сусідами за допомогою збройних козацьких загонів. Траплялося, що козаки відповідним чином асистували зацікавленим шляхтичам навіть при з'ясуванні стосунків з їхніми родичами. Приміром, коли Корній, Григорій та Семен Щенієвські у жовтні 1618 р. вирішили поквитатися з Костянтином Щенієвським, вони попередньо заручилися підтримкою жовнірів, а також козаків з полків Самійла Лаща, Тимофія Волковського та М. Фастівця[36].

Не поспішали під кулі та ядра московських стрільців також деякі інші волосні козацькі полковники, як-от Ярош Сума. Під приводом участі у московській експедиції королевича Владислава, він самовільно зібрав козацький полк, водив своїх козаків по шляхетських і церковних маєтках та здійснював різні реквізиції. На рахунку козаків цього полковника були також збройні напади на містечка[37].

Отже, якщо у Війську Запорозькому рішення про військове найманство приймала загальна козацька рада, то на волості, власне, у відносно новій порівняно з Середнім Подніпров'ям зоні покозачення волосного населення (насамперед житомирському Поліссі) козаки вирішували зазначене питання децентралізовано. Формування сотень і полків могли ініціювати окремі особи — самопроголошені сотники або полковники. Вони "затягували" козаків у бойові підрозділи, що створювалися під їхньою егідою. Це породжувало регіональний автономізм волосного козацтва: його новостворені полки могли діяти самостійно в межах волості, фактично

---

[34] Універсал Сигізмунда III до козаків Війська Запорозького та осіб, які незаконно титулуються жовнірами, 2.VII 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1015–1016.

[35] Скарга С. Фаща на Я. Тишкевича, 2.XI 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1350 зв. – 1351.

[36] Скарга Костянтина Щенієвського на Корнія Щенієвського, 30.X 1618 // Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1344 зв.

[37] Скарга Г. Гулевічивни Лозки на Я. Суму, 25.VIII 1618 // Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 259–262; Скарга шляхтича Островського від імені кн. Я. Острозького на Я. Аксака та Ф. Проскуру про неявку на суд, а також про пограбування Островського, Б. Виговського та І. Печаниці козаками Я. Суми, 7.IX 1618 // ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1219.

не підпорядковуючись владі запорозького гетьмана, а частина волосних козаків на власний розсуд вливалися у коронні затяжні полки.

Старшинський провід як правило потурав здобичницьким устремлінням тих, хто ставав козаками, а також дбав про військові постої та стації (побори) на волості, а не про бойові походи у складі запорозького війська. Неважко здогадатися, що інтереси покозаченого населення волості "нової хвилі" не в усьому збігалися з інтересами "старовинних" запорожців-рицарів, які спиралися на давні військові та станово-корпоративні права і традиції, виробили особливу політичну культуру, систему цінностей та вирізнялися особливою ментальністю.

Звісно, що не всі козацькі підрозділи, які сформувалися на волості, залишилися в Україні і не взяли участь в московській експедиції королевича Владислава. Певна їхня кількість таки пішли у Московську державу, де тамтешнє населення називало їх "запорозькими черкасами". Наприклад, за свідченням московського гінця Богдана Августова наприкінці січня 1618 р., коли він вирушав від Я.-К. Ходкевича з В'язьми до Можайська, за наказом литовського гетьмана його проводжала сотня запорожців ("провожали, де, ево запорожские черкасы сто человек из Вязмы… и, проводя, де, ево воротилися назад")[38]. Згідно з повідомленням сина боярського Т. Малишкіна, на початку квітня за декілька верст від Вязьми він зустрів запорозького козака, а обабіч дороги побачив запорозьку сотню, в якій могло бути близько ста осіб[39].

У середині травня у війську королевича Владислава поширювалися чутки, що з перемишльським старостою до В'язьми йдуть 8 тисяч запорозьких козаків, а наприкінці травня — на початку червня точилися розмови про швидкий прихід разом з лісовчиками двох тисяч запорожців. У цей час для багатьох стала відомою новина про прихід з Мартином Казановським семисот запорожців, які стали між Дорогобужем та В'язьмою[40].

На жаль, через брак джерел немає можливості встановити, скільки насправді запорожців приєдналися до війська королевича Владислава до того, як йому на допомогу рушило їхнє основне військо. Напевне таких запорозьких козаків, в тому числі набраних у затяжні підрозділи пошукача царської корони, було декілька тисяч. Значно більше козаків заявляли про свій намір взяти участь в поході на Москву, а також вели щодо цього переговори з королевичем Владиславом, про що детальніше йтиметься нижче.

3. Вступ війська П. Сагайдачного на театр польсько-московської війни

Після відкриття запорожцями П. Сагайдачного другого фронту у польсько-московській війні, становище московських сил неабияк ускладнилося. Запорожцям вдалося захопити низку важливих оборонних пунктів Московської держави та розгорнути бойові дії на вельми широкій території. За доволі короткий час вони піді-

---

[38] Із запису повідомлення Б. Августова, 19(29).I 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 117.

[39] Із запису розповіді Т. Малишкіна, 27.III(6.IV) 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 120.

[40] Із свідчень слуги Я. Сулетського, 26.V 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 124; Із свідчень слуги Т. Михайлова, 26.V 1618 // Там само; Із свідчень слуги І. Мамонова, 26.V 1618 // Там само.

йшли до важливого водного рубежу, за яким їм відкривалася дорога на Москву. Який характер мали бойові дії козаків на московській території і до чого зводилася їхня тактика? Про це можна буде судити, взявши до уваги відповідний їхній воєнний досвід попередніх років, а також предметно розглянувши бойові операції запорожців П. Сагайдачного у перші місяці по їхньому вступі 1618 р. у московську війну.

Тактика бойових дій запорозьких сил на території Московської держави напередодні польсько–московської війни 1617–1618 рр.

Участь запорожців у польсько-московській війні разом з королевичем Владиславом, який боровся за царську корону, не була для них першим досвідом бойових дій на московських землях. Від початку XVII ст. — у роки Смути у Московській державі, тисячі українських козаків воювали на її території, підтримуючи царів-самозванців та переслідуючи власні здобичницькі цілі. Набуте в той час запорожцями знання географічних особливостей цієї країни, практичне знайомство з фортифікацією її міст, бойовими можливостями і тактикою московського війська, а також перевірка на практиці власних тактичних прийомів ведення війни, безперечно не могли не позначитися в подальшому на характері бойових операцій козацьких сил під час воєнної кампанії 1617–1618 рр.

Показовими щодо цього можуть бути бойові дії запорожців, які вони вели на московській території, після того, як у війну з Московською державою вступила Річ Посполита. Розглянемо для прикладу деякі повідомлення учасників цієї війни та окремі епізоди бойових операцій запорозьких підрозділів, які припали на час облоги військом Сигізмунда III Смоленська, що тривала від осені 1609 р. і до літа 1611 р. Потрібно зауважити, що здобути це місто польським силам (штурмувати місто спробували також запорожці) було непросто через його сильну фортифікацію. За даними С. Жолкевського, кількакілометрові укріплення Смоленська налічували 38 веж і брам, у ньому було до 300 гармат, понад 40 тис. боєздатних захисників міста. Тим часом військо Сигізмунда III не перевищувало 8 тисяч жовнірів (вже на початковому етапі цієї кампанії на допомогу королю прибули близько 30 тисяч запорозьких козаків під командуванням Олевченка)[41]. Автор цієї інформації явно перебільшив могутність противника і применшив власні сили: за спостереженням сучасних дослідників, насправді найбільш боєздатну частину оборонців Смоленська становили близько 600 дітей боярських, 400 стрільців, 2 тис. посадських людей та 600 "даточних" селян, тоді як армія Сигізмунда III налічувала понад 12 тис. жовнірів. Водночас С. Жолкевський був правий у тому, що фортифікаційні укріплення обложеного міста були вельми потужні: стіни сягали товщини близько 5 м і висоти у 9,6 м, а 38 оборонних веж були триярусними[42].

---

[41] *Żółkiewski S.* Początek i progres wojny moskiewskiej za panowania króla jegomości Zygmunta III, za regimentu jmp. Stanisława Żółkiewskiego, wojewody kijowskiego, hetmana polnego koronnego // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. — S. 28, 29, 32.

[42] *Флоря Б. Н.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество. — С. 105, 106.

Про воєнне мистецтво запорожців у московській війні збереглися цінні спостереження очевидців. Щодо цього привертають увагу насамперед листи великого коронного секретаря Якуба Задзіка до деяких впливових польських політиків, які він написав під час свого перебування у війську Сигізмунда III під Смоленськом. У цих листах, адресованих примасу Польщі Гнєзненському архієпископу Вавжинцю (Лаврентію) Гембіцькому, Я. Задзік не приховував, що можливість здобуття Смоленська він насамперед пов'язував із прибуттям до короля запорозьких підрозділів ("найбільша надія на козаків, коли б тільки прибули, однак досі не чути ані про них, ані про тих коморників, котрих послано до них")[43]. Утім, це не заважало йому зверхньо і негативно оцінювати козацьку тактику раптового штурму фортець, що не передбачала довготривалої систематичної облоги. Приміром, оцінюючи бойові дії козаків, яких у Московську державу привів з України королівський коморник Бартоломій Обалковський, Я. Задзік зазначив, що на початку липня 1610 р. вони двічі, причому без належної підготовки, штурмували Брянськ, сподіваючись блискавично його захопити. Козаки, за його словами, хотіли "за пів дня взяти добре укріплений замок одними шаблями і сокирами". Не взявши місто, запорожці подалися по здобич. За іншими даними, після того, як вони переконалися, що не змогли його здобути за допомогою своїх "звичайних викрутасів і крадькома", то пішли в напрямку Ярославля, де зо два дні опікувалися пораненими та заготовляли провіант, а 16 або 17 липня нібито збиралися прийти під Смоленськ. Тим часом у зазначені терміни туди прибув лише Б. Обалковський, який приніс звістку, що до цього міста мають підійти понад 7 тис. добірних запорожців. Ця звістка спонукала Я. Задзіка зайнятися підрахунками, скільки збереться під Смоленськом "цього гультяйства" (очікувався також прихід понад 12 тис. козаків на чолі з якимось Кульбакою), а також висловити думку, що шанс здобути неприступні мури наявними у поляків силами вельми незначний — хіба що "чого-небудь не вчинять козаки своїми драбинками"[44]. Тобто, йшлося про вірогідне захоплення обложеного міста за допомогою штурмових драбин.

А проте козаки прибували під Смоленськ не так швидко і не в такій кількості, як на те розраховувало польське командування. Приміром, 24 липня в польському таборі все ще виглядали тих запорожців, які у березні здобули Стародуб і Почеп. Щоправда, під Смоленськом таки з'явився Кульбака, однак, переправившись через Дніпро під Могилевом, він привів не очікувані в оточенні Сигізмунда III 12 тис. козаків, а лише близько 3 тисячі.

Ще 5 липня разом з вербувальником — шляхтичем Ієронімом Харлінським, до польського війська приєднався чималий запорозький підрозділ. Причому командував ним зовсім ще юнак: "молодий пахолок, якому не більше 18 літ, веде настільки несусвітніх людей, яких є до 3000"[45].

Не надто великі успіхи польського війська та запорожців в облозі Смоленська, спонукали Я. Задзіка робити дедалі більш негативістські оцінки козацької тактики та бойової підготовки козацьких підрозділів. Мовляв, "гультяйство" тільки й може, що воювати "крадькома", а не у відкритому бою. Від козаків немає користі, зате

[43] Я. Задзік до В. Гембіцького, 10.VII 1610 // AGAD. Extranea. 105/64.

[44] Ibid; Я.Задзік до В.Гембіцького, 17.VII 1610 // Ibid.

[45] Я.Задзік до В.Гембіцького, 24.VII 1610 // AGAD. Extranea. 105/64; Задзік до В.Гембіцького, 10. V II 1610.

є шкода — вони пустошать у краї продовольство. Навіть такі явні успіхи запорожців, як здобуття ними Орла, Кроми, Болхова, Калачева він коментував вельми жовчно. Наголошував, що влаштоване ними кровопролиття може зашкодити добрій репутації поляків, яку вони нібито мають у населення Московської держави[46].

Собор Різдва Христового (козацький полковий собор) у м. Стародубі. 1617 р. Сучасний вигляд

Тим часом з інших джерел відомо, що козаки докладали великих зусиль для того, щоб наблизити час падіння Смоленська. В їхніх енергійних та мужніх діях простежується намагання завдавати противнику прихованого раптового удару, а в плануванні штурмових операцій — координація і взаємодія з польськими підрозділами. Наприклад, 21 серпня 1610 р. запорозький гетьман Каленик повів своїх козаків на приступ оборонних укріплень Смоленська під прикриттям темряви і маючи вогневу підтримку від німецької та угорської піхоти. Однак смоленці не були захоплені зненацька. З могутніх фортечних мурів вони скидали на голови козаків каміння, засипали їм очі піском, а також спрямовували проти них щільний вогонь з вогнепальної зброї, в тому числі гармат. Через це, коли вже добре розвиднілося, козацько-польську атаку довелося припинити — не допомогло і введення у бій гусар, які не змогли перестрибнути через оборонний рів й повернули назад[47].

Особливості козацької тактики, яку вони застосовували у той час при проведенні бойових операцій на московській території, доволі виразно постають з того, як запорожці у березні 1610 р. здобули Стародуб. Звіт про цю операцію представили Сигізмунду III безпосередні її керівники — чільні представники запорозької старшини на чолі з якимось Іскоркою, що робить вельми цінною зазначену інформацію.

Згідно з реляцією Іскорки, після того, як сили запорожців сконцентрувалися під білоруським містом Чечерськом й заслухали на раді листа Сигізмунда III до козаків, що його привіз королівський посланець Богушевський (король призначив його "старшим" над цим запорозьким угрупованням), було вирішено виступити в похід. Переправившись через ріку Сож, козацька кіннота під командуванням Іскорки здійснила стрімкий обхідний марш до Стародуба ("летіли вдень і вночі до Стародуба так, що від години до години пройшли 30 миль"). 15 березня запорожці несподівано вдарили на місто і з ходу майже все його захопили. Невдовзі був приду-

[46] Я. Задзік до В.Гембіцького, 7.VIII 1610 // AGAD. Extranea. 104/63; 14.VIII 1610 // Ibid/ 105/104; 19.VIII 1610 // Ibid. 105/104; 26.II 1611 // Ibid. 104/63.

[47] Wyprawa krola j.m. do Moskwy r. p. 1609. // Русская историческая библиотека. — СПб., 1872. — Т. 1. — С. 656.

шений опір стародубців за острогом, попри те, що козаки виявилися під прицілом гармат і гаківниць — великих фортечних рушниць, які були встановлені в церквах та дзвіницях. Їх обстрілювали також з пересувних дерев'яних захисних укріплень — тарасів, встановлених на сани.

Запорожці звернулися до захисників Стародуба, які закрилися в замку, з пропозицією здатися "без розлиття християнської крові". А проте у відповідь почули непристойну лайку та кпини, що змусило їх негайно кинутися з чотирьох боків на штурм замку. Оскільки ця атака була безуспішна, козаки підпалили фортецю з двох сторін, розбили вхідну браму й вихопили з полум'я близько півтора десятка гармат, а також врятували чимало оборонців, які перед цим "воліли самі кинутись у вогонь, аніж здатися". Здобуття раптовим навальним ударом добре укріпленого Стародуба переконливо продемонструвало ефективність такої запорозької тактики ("І так то добре укріплений замок з гарматами та людьми, який до цього не могли здобути і великі війська, козаки перетворили на ніщо")[48].

Як випливає з іншої реляції, котру ці козаки надіслали польському командуванню, 25 березня вони захопили ще одну московську фортецю за тією ж тактичною схемою, що й Стародуб: "спалили замок Почеп таким самим способом, що й Стародуб, оскільки, тихо підійшовши до нього, зіскочили з коней, кинулися на замок з вогнем та іншими засобами, які були підготовлені до штурму". Запалений запорожцями замок вигорів дотла, саме ж місто вціліло. В ході запеклого бою козаки втратили сотню своїх товаришів і дві сотні були поранені. Втрати захисників Почепа становили понад 4 тис. осіб[49].

З джерел випливає, що при штурмі фортець козаки використовували різні технічні прийоми, засоби та знаряддя, як-от: штурмові драбини[50], "щити" і "штурми" — мобільні захисні конструкції з дерева, під прикриттям яких вони підступали під кріпосні стіни", "примети" — вози, навантажені легкозаймистими матеріалами: соломою, берестою, зв'язаними у віники хмизом, що їх обливали розтопленою смолою, салом, закладали порох, і, підкотивши під укріплення, підпалювали, щоб спричинити пожежу[51]. Траплялося, що під прикриттям темряви козаки пробували прорубати сокирами вхідну браму[52].

Потрібно зазначити, що запорожці не завжди вдавалися до підпалу фортець, навіть якщо це диктувала воєнна необхідність, оскільки пожежа могла позбавити їх здобичі. Саме такими міркуваннями керувалися, приміром, ті запорожці, які перебували під командуванням князя Романа Ружинського (головного воєначальника війська Дмитрія II Самозванця) і в 20-х числах жовтня 1609 р. постановили здобути Білу без підпалу. Прикметно, що в бойових сутичках під цим містом проявилися деякі особливості кавалерійського бою запорожців, а саме — герць, тобто індивідуальний або груповий поєдинок, в якому брали участь обмежене число вершників

---

48 Wyprawa krola j. m. do Moskwy r. p. 1609. — C. 543, 558–561.
49 Там же. — С. 566, 567.
50 *Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подгот., перевод *Е. Куксиной.* — М., 2000. — С. 78
51 *В. Д.* Указ. раб. — С. 263, 266.
52 Diariusz drógi króla JMCi Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilska pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia prez lat dwie do wzięcią Smoleńska w roku 1611 / Oprac. *J. Byliński.* — Wrocław, 1999. — S. 92.

з обох протиборствуючи сторін. Метою таких поєдинків, зазвичай, була насамперед розвідка боєм морального стану та бойової готовності противника; зав'язання вступного бою з подальшим втягненням у нього головних сил; застосування комбінованих тактичних воєнних хитрощів. Отже, козаки, які приховано наблизилися до Білої, послали поперед себе кілька десятків герцівників, котрі зав'язали поєдинок з кінним загоном противника. Після взаємного підкріплення обома сторонами герцівників і короткого бою в такому складі, козаки почали удавано відступати, заманивши противника до розташування головних козацьких сил, що прирекло його на поразку[53].

Як можна переконатися, численні запорозькі угруповання, котрі діяли на території Московської держави у час, що розглядаємо, об'єднувала спільна наступальна тактика ведення війни. Вона будувалася на факторі раптовості, високій маневровості запорозьких сил, насамперед стрімких прихованих рейдах козацької кінноти на великі відстані з атакою з ходу на укріплені міста та фортеці противника. При успішній реалізації цієї схеми на її завершальному етапі для запорожців першочерговим завданням ставало використання штурмових драбин та холодної зброї — головним чином шабель та сокир, що, безперечно, потребувало високої бойової виучки.

Якщо ж козакам з наскоку не вдавалося захопити укріплення, то вони розпочинали відносно нетривалу облогу із застосуванням тих чи тих штурмових засобів та знарядь, найефективнішим з яким був підпал за допомогою примета. Висока мобільність козацьких сил на театрі воєнних дій ставала можливою, зокрема, тому, що їхній рух не сковувала важка артилерія, для транспортування якої потрібно було здійснювати великі інженерні роботи на переправах, а також мати громіздкі обози. Тим часом продовольче забезпечення свого війська запорожці здійснювали головним чином за рахунок відповідних експропріацій на території противника.

Немає сумніву, що запорожці, особливо ті, яким доводилося брати участь в облозі Смоленська разом з польським військом, були добре ознайомлені з правилами систематичної облоги фортець: така облога могла тривати роками й передбачала застосування важких облогових гармат, вельми затратні інженерні роботи, в тому числі підкопи під укріплення противника для закладення і приведення в дію вибухових зарядів, блокування обложених з метою виморити їх голодом тощо.

Тим часом такі методи облоги для запорозьких козаків були мало прийнятні. Адже, за великим рахунком, вони здобували міста і фортеці зовсім не для того, щоб такою службою догодити своїм грошодавцям чи політично й у воєнному відношенні самим закріпитися на території противника, а насамперед заради здобичі, яка давала їм засоби для існування. Запорожці не мали величезних військово-технічних ресурсів для здійснення систематичної облоги, адже у них, приміром, не було тих податкових і фінансових важелів, на які спиралися тогочасні держави для оснащення своїх військових сил важкою облоговою артилерією та її утримання. Окрім того, набутий козаками під час численних бойових походів та воєн багатий воєнний досвід підтверджував результативність їхньої високоманеврової тактики ведення війни, для якої були неприродні довготривалі облоги на остаточне виморення сил противника.

---

[53] Diariusz drógi króla JMCi Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilska pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia prez lat dwie do wzięcią Smoleńska w roku 1611 / Oprac. *J. Byliński*. — Wrocław, 1999. — S. 86, 87.

Похід війська П. Сагайдачного на московську війну та перші місяці боїв

Як можемо припустити, козацьке військо під командуванням П. Сагайдачного виступило на Москву від берегів Росі у другій половині червня 1618 р. — після проведення у цій місцевості другої протягом цього місяця козацької ради, що остаточно затвердила план та порядок походу. Переправившись через Дніпро, запорожці згодом вийшли на головний татарський шлях — Муравський, який від Криму ішов правобежжям Дніпра, зокрема, через Валки. Далі він пролягав між верхів'ями Ворскли і Сіверського Донця, поміж Сеймом та Осколом, між Зушею та Красивою Мечею — у напрямку Тули[54].

Повідомлення про марш запорожців Муравським шляхом отримав воєвода з Валуйок Афанасій Тургенєв від білгородського воєводи Федора Плещеєва, який, у свою чергу, дізнався про це від якогось українця, добре обізнаного з найближчими планами запорожців (можливо він і сам був козаком). Цей виходець з України ("литвин") прибув у Білгород з наміром прийняти підданство московського царя. Відтак, відповідаючи на задані йому питання, він вочевидь був щирий з білгородським воєводою, оскільки розраховував на вдалий "переїзд" на "царське ім'я". Отже, згідно з його інформацією, запорозьке військо вже рушило на південні московські міста Муравським шляхом. Причому у планах учасників цього походу по досягненні м. Оскола або Лівен, відправити звідти піших козаків на Білгород та Валуйку ("кои литовские люди были в сборе и пошли по твои г-вы украинные города Муравским шляхом, и им, де, г-рь, отворотить от Оскола или от Ливен пеших людеи под Белгород да под Валуйку")[55].

Інформація цього джерела дає можливість зробити деякі висновки щодо напрямку руху запорожців, котрі, як уже зазначено, виступили у похід від берегів Росі. Отже, стає зрозуміло, що вони повинні були іти до московського кордону у північно-східному напрямку, вийти на Муравський шлях орієнтовно в районі верхів'їв р. Оскол, а потім атакувати м. Оскол або Лівни. Це підтверджує намір запорожців "отворотить", власне послати у протилежному — південному напрямку від названих вище міст, окремі козацькі підрозділи до Білгорода та Валуйок. Бо інакше, якщо козацьке військо виступило б у похід, наприклад, із Запорозької Січі і пішло Муравським шляхом, воно напевне не оминуло б Білгород, розташований неподалік цього шляху (на схід від Білгорода, на лівому березі р. Оскол, були розташовані Валуйки).

Про початок походу козацького війська у Московську державу збереглися загальні відомості, які подав П. Сагайдачний у своєму листі до королевича Владислава від 24 вересня 1618 р. У ньому зазначено, що по завершенні воєнних приготувань, запорожці "вийшли з коронних кордонів і йшли чималий час пустими полями (не без голоду, оскільки не стало продовольства) до московських кордонів, у краї Сіверської землі, а прийшовши до Лівен — головного украïнного міста, здобули

---

54 *Тихомиров М. Н.* Указ. раб. — С. 417.

55 З відписки А. Тургенєва, після 27.VI(7.VII) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 129.

його силою"[56]. Неважко переконатися, що військо П. Сагайдачного, котре виступило у похід, тримало курс, який пролягав безлюдними степами і вочевидь проходив східною окраїною Сіверщини аж до Лівен — першого московського міста, що його запорожці атакували. Довгий похід війська необжитими територіями спричинився до танення харчових припасів та голоду серед козаків. Звідси стає зрозумілим, що, вирушаючи у похід, запорожці слабко забезпечили себе провізією. Тим часом немає даних про те, які саме продовольчі припаси і в якій кількості взяли з собою запорожці П. Сагайдачного. З джерел більш пізнього періоду відомо, що, приміром, 1690 р. для компанійців (найманців) полку полковника Іллі Новицького перед виступом у похід потрібно було підготувати певну місячну норму продовольства, розрахувавши її на десять козаків (один віз), що включала житнє і пшеничне борошно, сухарі, пшоно, сіль, сало та в'ялену рибу[57]. Як можемо припустити, більшість, або й усі, з цього переліку харчових продуктів були також у раціоні козаків П. Сагайдачного, які 1618 р. ішли на московську війну. Через брак відповідних даних немає можливості визначити орієнтовну енергетичну цінність добового раціону харчування одного козака[58] у війську запорозького гетьмана. Утім, не виключено,

[56] П. Сагайдачний до королевича Владислава, 24.IX 1618 // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. № 292. — S. 96.

[57] *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — С. 186.

[58] Із складеної О. Сокирком таблиці випливає, що асортимент харчових продуктів та їх кількість з розрахунку на місячну та добову норму, що припадала на одного козака полку І. Новицького (1690 р.), були такі:

Продукти	На місяць		На добу
	Маса	Маса (SI)	Маса (SI)
Борошно житнє	1,5 осьмачки	98,64 кг	0,657 кг
Борошно пшеничне	1 осьмачка	65,76 кг	0,438 кг
Сухарі	1 осьмачка	65,76 кг	0,438 кг
Пшоно	3 четверики	19,32 кг	0,128 кг
Сіль	2 пуди	32 кг	0,213 кг
Сало	1 пуд	16 кг	0,106 кг
Риба в'ялена	100 шт.	?	?

За підрахунками автора цієї таблиці, енергетична цінність добового раціону козака без урахування в'яленої риби становила 5958 ккал (*Сокирко О.* Зазнач. праця. — С. 186). Утім, незрозуміло, як саме О. Сокирко здобув цей результат. Адже при зіставленні наведених у його таблиці даних про споживання продуктів одним козаком за місяць, а також одну добу з'являється математична похибка (за винятком графи "риба в'ялена", дані про яку наведено лише у розрахунку на місяць). Окрім того, наявні у цьому козацькому раціоні окремі харчові продукти набагато перевищують фізіологічну потребу людського організму. Йдеться, наприклад, про місячну норму споживання солі у 32 кг, тобто, більш, ніж кілограм за добу. Навіть якщо виходити з наведених у таблиці даних про добову норму солі в козацькому раціоні — 213 г (тобто 6 кг 390 г на місяць), то і в такому разі далеко не кожен козак міг з'їсти так багато цього корисного харчового продукту першої необхідності. Щоправда, з книги О. Сокирка випливає, що у 1690-х – 1723-х рр. найманців різко обмежили у споживанні солі: на кожного з них припадало лише по 30–90 г на добу, "що в принципі повністю узгоджується з традиційно високими обсягами споживання солі середньовічним населенням Європи" (*Сокирко О.* Зазнач. праця. — С. 186–188).

що повідомлення останнього про вичерпання запасів продовольства під час походу у Московську державу його війська та голод серед запорожців було зроблене навмисно, аби наголосити, що козаки, не гаючись, вирушили на допомогу королевичу Владиславу, причому забезпечили себе продовольством, мовляв, виключно зі "своїх нужденних пожитків, без людських образ"[59].

Доволі довге просування козаків степами, на чому наголошував П. Сагайдачний у своєму листі до королевича Владислава, сигналізує про невисокий темп руху їхнього війська на марші. Їхнє просування вперед вочевидь уповільнювали обозові вози, в тому числі з гарматами та боєприпасами. Окрім того, не усі запорожці мали верхових коней. Це підтверджують розглянуті вище свідчення інформатора білгородського воєводи щодо того, що козаки мали намір відправити до Білгорода та Валуйок деякі свої піхотні підрозділи.

Отже, першим московським містом, яке запорожці атакували, були Лівни (знаходилися близько за 100 км північніше верхів'я р. Оскол, від якого до цього міста проходила ділянка Муравського шляху). Лівни виникли у другій половині 80-х років XVI ст. на р. Бистрій Сосні і стали, поряд з Воронежом, найбільшою московською фортецею, що стояла на шляху татарських загонів до Оки[60]. Козаки П. Сагайдачного раптово напали на це місто 7 липня, у суботу. Його захисники спробували чинити опір. Місцеві воєводи Микита Черкаський та Петро Данилов навіть вивели своїх ратників на вилазку, яка для них стала фатальною: П. Данилов був убитий, а М. Черкаський потрапив у полон. До години дня Лівни впали. Прорвавшись в острог та захопивши лівенську фортецю, запорожці знищили усіх, кого там застали. По опануванню міста вони розмістилися на його посаді, а також по навколишніх слободах. 10 липня козаки вийшли за укріплення Лівен, готуючись рушити на інші московські міста.

В зоні воєнних дій несподівано для себе опинилися подорожні з посольської валки, що прямувала з Москви у Крим. Це були, зокрема, царські посланники на чолі із Степаном Хрущовим, які везли данину кримському хану — так звані поминки. Разом з московськими дипломатами поверталися додому кримські посли. Під вечір 12 липня вони повернули на Єлець й без перепочинку їхали усю ніч. Їм вдалося непомітно обминути запорозьке військо, яке розташувалося на ночівлю за дванадцять верст від Єльця (напередодні козаки пустошили Лівенський та Єлецький уїзди)[61]. Ані московські, ані кримські дипломати не здогадувалися, що вони поспішають у місто, яке через декілька днів стане епіцентром запеклих боїв, де багатьом з них доведеться загинути, або ж потрапити у полон.

16 липня запорозькі сили підійшли під Єлець, розташований від Лівен за декілька десятків кілометрів на північний схід вниз по течії Бистрої Сосни. Це було добре укріплене місто із сильною артилерією та великим гарнізоном, максимальна чисельність якого могла становити 1800 осіб[62]. Причому йому на допомогу при-

---

[59] П. Сагайдачний до королевича Владислава, 24.IX 1618. — S. 96.

[60] *Тихомиров М. Н.* Указ. раб. — С. 422.

[61] З відписки А. Тургенева, після 27.VI(7.VII) 1618. — С.129; З відписки царських посланників у Крим, 1(11).VII 1618; 2(12).VII 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 129, 130.

[62] *Воробьев А. В.* Осада Ельца войсками гетмана Сагайдачного в июле 1618 г. // Верхнее Подонье: Археология. История. — Тула, 2008. — Вып. 3. – С. 293.

йшли ратники мценського воєводи. П. Сагайдачний постановив будь-що здобути Єлець. Він виходив з того, що залишати такі крупні сили у своєму тилу небезпечно, оскільки вони могли вдарити запорожцям у спину, що особливо було небезпечним на переправах[63].

Козаки стали табором над берегами річок Єлець (сучасна назва Єльчик, ліва притока Сосни) та Лунка, поблизу єлецького острога. Упродовж декількох днів вони вступали у спорадичні сутички з добровольцями з Єльця, які виходили на вилазки з міста. У цей час запорозьке військо активно готувалося до штурму. Козаки виготовляли знаряддя облоги, зокрема робили тури. Як уже зазначено, це були дерев'яні пересувні башти, які підводили під фортечні укріплення противника, щоб під їхнім захистом вести вогонь і з них долати ворожу оборону. В арсеналі облогових знарядь козаків були також дерев'яні захисні щити, під прикриттям яких вони йшли на штурм.

В ніч з 19 на 20 липня запорозькі сили оточили з усіх сторін єлецький острог. До його Новосільських та Лівенських воріт вони підкотили тури і пішли в атаку, прикриваючись щитами. Упродовж ночі козаки тричі безуспішно кидалися на приступ. На світанку несподівано для обложених козацькі штурмові підрозділи вдарили з північного сходу, від гори Аргамак. Спалахнув запеклий бій за Аргамацькі ворота. Захисники Єльця вели вогонь по противнику з гармат підошвенного бою, тобто через бійниці, влаштовані в нижній частині укріплень острога. Це не зупинило наступального пориву запорожців. По трупах своїх товаришів вони вилізли на Аргамацькі ворота з бойовими прапорами в руках і перебили воронезьких козаків, які їх обороняли.

Із захопленням Аргамацьких воріт захисники єлецького острога опинилися в безнадійному становищі. Увірвавшись всередину укріплень близько другої години дня 20 липня, запорожці швидко зламали опір московських ратників. Тим часом від річки Єльця, власне від оборонної стіни місцевого кремля, єлецькі воєводи Андрій Полєв та Іван Хрущов спробували організувати опір противнику, що атакував. Разом з воєводами у бій пішли навіть царський піддячий Семен Бредихін — учасник посольства С. Хрущова до Кримського ханства, сам С. Хрущов, ще один учасник цього посольства — царський посланник Матвій Челюсткін, а також кримські посли та гонці.

А проте їхні зусилля були марні. Під натиском козаків московські ратники в паніці кинулися утікати, не слухаючи воєвод, які закликали отямитися і дати бій. Натовп утікачів з острога хлинув південніше Стрілецьких воріт. Підхльоснуті панікою, захисники єлецького острога стрімголов стрибали у р. Сосну, в якій багато з них потонули. Серед тих, хто, рятуючи своє життя, борсався у воді, був також єлецький воєвода А. Полєв та піддячий С. Бредихін. Запорожці виловили їх з ріки та взяли у полон. Кримські посли та гінці також спробували переплисти Сосну. За свідченням очевидця цих подій — кречетника Посника Маслова, який входив до посольства С. Хрущова, вдалося врятуватися принаймні чотирьом "дрібним татарам". Деяким московським ратникам пощастило втекти під захист міських укріплень та закрити перед наступаючим ворогом ворота. У такий спосіб врятувалися,

---

[63] П. Сагайдачний до королевича Владислава, 24.IX 1618. — S. 96.

зокрема, другий єлецький воєвода І. Хрущов, а також царські дипломати С. Хрущов і М. Челюсткін[64].

Пізніше П. Сагайдачний писав у листі до королевича Владислава, що в боях за Єлець полягли, а також отримали поранення багато козаків. Що ж до втрат противника, то запорозький гетьман був більш конкретний, оцінивши їх близько у 20 тисяч добре озброєних "воєнних людей"[65]. Наведені П. Сагайдачним дані про втрати, яких зазнали захисники Єльця, вочевидь помітно завищені. Як можемо судити з кореспонденції з Москви, що її везли до війська воєводи князя Бориса Ликова і яку 28 липня перехопили лісовчики, у підкореному запорожцями Єльці (або ж, як можна витлумачити чорновий текст із закресленнями діаріуша Я. Собеського — у Лівнах та Єльці) було 7 тисяч ратників[66]. Попри те, що ці дані, напевно, також перебільшені, однак реальні втрати, яких зазнали збройні сили Московської держави вже у перших боях із запорожцями, вочевидь були дошкульні для росіян. Прикметно, що в Єльці та Єлецькому уїзді козаки забрали близько тисячі дітей, підлітків та юнаків у віці від 9 до 20 років, зробивши з них своїх пахолків[67].

Катастрофічний розгром захисників острога справив шокуюче враження на декілька сотень обложених, які закрилися у цитаделі Єльця. Звідти вийшли парламентарі і попрямували до запорожців. Ця місія була покладена на єлецьких священиків. Як бачимо, обложені плекали надію, що саме їхнє слово може бути авторитетним для православних козаків. Священики почали просити запорожців не вбивати єльчан і не палити церкви та місто. За це вони обіцяли їм не лише відкрити міські ворота, а й видати царського посланника С. Хрущова разом з "казною", тобто татарськими "упоминками" (перед тим, як єльчани вирішили здатися, С. Хрущов з плачем благав їх не робити цього і битися до останнього, а потім самим запалити місто, оскільки від запорожців "пощады не будет").

Козаки пристали на умови здачі Єльця, що їм запропонували єлецькі священики. Вони, вочевидь, не хотіли подальшого пролиття крові. Окрім цього, їх явно звабила перспектива заволодіти "казною". Умови капітуляції виклали на папері. Представники запорожців та єлецькі парламентарі заприсяглися їх виконати: досягнуте порозуміння скріпили взаємним цілуванням хреста. Для забезпечення реалізації цієї домовленості в розташування запорожців як заручник пішов воєвода А. Полєв, а в місто — козацький осавул на ім'я Гриша. Хоча такий обмін заручниками був нерівноцінний, однак обложеним, над якими нависла загроза близької загибелі, було не до дотримання представницького паритету в подібних процедурах.

Єльчани впустили у місто близько чотирьох десятків козаків, котрі провели арешти та реквізиції — судячи з усього, виконуючи заприсяжені умови здачі Єльця. Отож, вони вивели з міста воєводу І. Хрущова з дружиною, дружину А. Полєва, царських дипломатів М. Челюсткіна та С. Хрущова, а також деяких інших учасників їхнього посольства (у місті перебували також дванадцять кримських послів та гінців на чолі з Ромозаном). Не забули вони взяти також "казну".

---

[64] Із свідчень П. Маслова, 15(25).VII 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 130, 131.

[65] П. Сагайдачний до королевича Владислава, 24.IX 1618. — S. 96.

[66] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 3911. — S. 451.

[67] *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 179.

Запорожці виявили найбільший інтерес до московських "упоминків" татарам, а також дипломатичних документів посольства, яке очолював С. Хрущов. Щодо цих документів, то напередодні падіння єлецького острога С. Хрущов звелів М. Челюсткіну заховати їх від запорожців. Останній передоручив це завдання одному своєму підлеглому. Той кинув у воду посольські інструкції та опис "упоминків", а потім порвав розмоклі документи. Підлеглий М. Челюсткіна не наважився так само вчинити з царськими грамотами. Він передав їх місцевому протопопу Степану і той закопав документи під церковною папертю на території міста.

Під керівництвом П. Сагайдачного розпочалося розслідування у цій справі. Спочатку приступили до допиту С. Хрущова. Йому запропонували представити царські грамоти, посольські інструкції, а також опис "упоминків". С. Хрущов відповів, що, мовляв, усі документи у С. Бредихіна, а де цей піддячий і чи живий, він не знає (той, кого допитували, ще не знав, що С. Бредихін потрапив у полон). Тим часом у хід допиту втрутилися вихідці з України, які супроводжували з Москви кримських послів та гінців. Вони охоче нагадали С. Хрущову, що з ним було 9 тисяч рублів "упоминків", тоді як він чомусь твердив про помітно меншу суму — 5 тисяч рублів.

Оскільки С. Хрущов заперечував, що "упоминків" були на 4 тисячі рублів більше порівняно з сумою, яка опинилася в руках у козаків, а також зображав С. Бредихіна відповідальним за усі документи посольства, то їм влаштували очну ставку. На ній С. Бредихін заявив, що пішов відбивати козацькі приступи без документів, які залишилися "у казны". Аби добитися правди, запорожці почали жорстоко катувати своїх підслідних ("пытали, де, Степана и Семейку накрепко, огнем жгли, и пупы волочили, и ребра ломали"). Не витримавши катувань, С. Хрущов признався, що віддав посольські інструкції та опис "упоминків" М. Челюсткіну. Їм влаштували очну ставку. М. Челюсткін також не встояв під тортурами — визнав, що передав ці документи одному своєму підлеглому. Настала черга відповідати і йому. Після того, як запорожці його "пытали и жгли накрепко", він розповів, у який спосіб знищив посольські інструкції та опис "упоминків". Невідомо, чи вдалося козакам знайти царські грамоти. Однак про зміст цих документів стало відомо королевичу Владиславу: Михайло Федорович підбурював у них кримського хана вторгнутися на землі Речі Посполитої[68]. Можливо, запорожці таки передали ці грамоти королевичу, або ж про їхній зміст йому розповіли полонені московські дипломати.

Чи справді московські "упоминки" татарам становили 9 тисяч рублів, запорожцям, судячи з усього, так і не вдалося з'ясувати. По завершенні "посольського" розслідування вони закували С. Хрущова та С. Бредихіна в кайдани, прикували ланцюгами до козацького воза і приставили до них вартових. Їм довелося їздити у кайданах з козацьким військом більш, ніж пів року. За цей час вони встигли побувати у польському таборі і після допитів з тортурами знову повернулися до запорожців. Менш сумною виявилася доля єльчан, які здалися противнику згідно з умовами капітуляції, що були скріплені хресним цілуванням. Запорожці відпустили їх на волю разом з дружинами та дітьми, причому самі провели до села. Вже через десять днів по взяттю Єльця (острог та посад якого були спалені) козацьке військо стояло десь

---

[68] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 541.

Рязанський кремль. Сучасний вигляд

за версту від нього[69]. Прикметно, що пам'ять про розорення, завдане Єльцю запорожцями, місцеві мешканці зберігали навіть у XIX ст., розглядаючи його як "кару Господню за сприяння самозванцям"[70].

Як уже зазначено, є одне унікальне джерело, що дає загальне уявлення про перебіг перших місяців бойових дій запорожців на території Московської держави. Идеться про документ, що озаглавлений "Московські міста, замки та поселення здобуті, спалені, висічені Сагайдачним, коли [він] ішов через Дикі Поля й увійшов у Московську державу, прямуючи під столицю до королевича йогомосці"[71]. Як можна припустити, його не раніше жовтня 1618 р. склала якась особа з війська королевича Владислава, яка почерпнула відповідну інформацію від запорожців. Проте

---

[69] Розпитові свідчення Я. Осеєва, після 26.VII(5.VIII) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 127, 128; З довідки Розрядного приказу про службу С. Хрущова, 17(27).VII 1628 // Там само. — Т. 1. — С. 132.

[70] *Воробьев А. В.* Указ. раб. — С. 297.

[71] Miasta Zamki y osady Moskiewskie od Saydacznego i jako przez dzikie polia idacz wszedl w panstwa Moskiewskie pobrane spalone wysięcione ciagnącę pod Stolice do Krolewica Jegomosci // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 292 — S. 34.

використовувати дані цього джерела потрібно досить обережно, оскільки воно має різні неточності та помилки. Приміром, у ньому правильно зазначено, що спочатку козаки здобули Лівни, а потім Єлець. Однак каламутним є твердження, що з-під Єльця вони 18-тисячною "чатою" рушили на Ярославль (Jarosław), "який висікли і Переяславль" (Pereaslaw); за вісім миль від Ярославля вони спустошили Лебедян, що на р. Сосні, а за вісім миль від останнього на цій самій ріці — Данков.

Тим часом на такій відстані від Лебедяна насправді не було міста із назвою Ярославль. Що ж Переяславля, то це вочевидь був Переяславль-Рязанський — сучасна Рязань. Лебедян не стояв на р. Сосні — так само, як і Данков, а відстань між цими містами становила не 8 миль, тобто близько 68 км, а значно менше — приблизно 25 км. Неправдивим є також повідомлення про здобуття запорожцями м. Михайлова.

Судячи з усього, такі особливості змісту названого документа були зумовлені як слабким знанням його автора географії регіону, де воювали козаки, так і тим, що він збирав повідомлення про їхній похід від різних інформаторів. Впадає в очі, що зазначений автор робив це у той час, коли у козаків, які розповідали про минулі бої, не лише виникла спокуса прикрасити дещо зі своїх подвигів (на що вказує звістка начебто про здобуття ними Михайлова, причому запис про це у документі зроблений іншою рукою)[72], а й у їхній пам'яті вже почали стиратися деталі, приміром, про точну відстань між населеними пунктами, їхню правильну назву, або датування тих чи тих важливих подій. Щодо останнього, то прикладом того, наскільки ненадійною може бути людська пам'ять, є свідчення, які дав 25 липня 1618 р. представникам царської влади один із свідків облоги запорожцями Єльця — кречетник Посник Маслов. Вже через 12 днів він не пам'ятав, коли саме разом з московськими та кримськими послами він сховався від козаків у Єльці (це було 13 липня). Хоча цей кречетник зберіг у пам'яті яскраві картини запеклих боїв, однак через дев'ять днів після початку облоги Єльця не міг назвати цю дату (16 липня)[73]. Вочевидь такою ж вибірковою пам'яттю вирізнялися і козаки, які інформували автора, котрий занотував подані ними повідомлення на папері. Тобто, запорожці-інформатори, спираючись на суб'єктивне, емоційно забарвлене сприйняття дійсності воскресили у власній пам'яті найбільш значуще для них з минулих подій та походів (безперечно, це були насамперед міста, за які вони билися). Відтак, від них не доводиться чекати хронологічно послідовного ранжирування того, про що вони розповідали. Так само марно сподіватися узгодження та вивірення усіх цих фактів сторонньою особою — автором документа "Московські міста, замки та поселення, здобуті, висічені Сагайдачним..."

Отже, у цьому джерелі йдеться про те, що з-під Єльця 18 тисяч запорожців рушили "під Ярославль, який висікли, і Переяславль". Судячи з усього, єдиним містом, на яке невдовзі по взятті Єльця П. Сагайдачний кинув такі крупні сили (дані про 18-тисячну "чату" явно перебільшені) міг бути Переяславль–Рязанський – стратегічно важливий пункт в обороні Московської держави, про який доволі невиразно згадується у названому документі. Однак на шляху запорожців, котрі рухалися від Єльця до Переяславля-Рязанського, траплялися міста, які вони, напевно, не обходили стороною, а штурмували. Серед іншого, це підтверджує "Повість про

---

72 *Tyszkowski K.* Op. cit. — S. 55.

73 Із свідчень П. Маслова, 15(25).VII 1618. — С. 130.

облогу Михайлова гетьманом Сагайдачним у 1618 р." — твір, що його, очевидно, написав сучасник — якийсь чернець із м. Михайлова. Зокрема, у ньому стверджується, що після падіння Лівен та Єльця запорозький полковник Михайло Дорошенко "и товарищи его со мгногими вои" захопив Лебедян, Скопин та Ряжськ. По цьому взяв в облогу Переяславль (Переяславль–Рязанський) , однак козацькі штурми були відбиті. Відтак М. Дорошенко розорив Рязанський уїзд, повернувся до Єльця, після чого захопив Воронезький уїзд. Тим часом П. Сагайдачний здійснив раптовий перехід із Єльця під Шацьк[74].

Повідомлення "Повісті" про полковника М. Дорошенка як чільного полководця під час козацького рейду Рязанською землею, а також його штурм Переяславля–Рязанського та захоплення деяких міст вочевидь відповідали дійсності. Проте є підстави стверджувати, що П. Сагайдачний не виконував стратегічно невмотивований кількасоткілометровий марш з Єльця лише для того, щоб напасти на Шацьк. Відсутність запорозького гетьмана серед козаків під час проведення цієї бойової операції підтверджують свідчення безпосередніх учасників оборони Шацька — невідомих на ім'я п'ятьох шацьких стрільців, які втекли з полону[75].

Можна спробувати гадано реконструювати напрямок рейду по Рязанщині М. Дорошенка. Утім, зробити це точно неможливо через бідність та суперечливі повідомлення джерел. Козаки рушили в похід напевно наприкінці липня — на початку серпня. Очевидно їх було не менш, ніж 10 тисяч, оскільки перед ними стояли вельми масштабні бойові завдання. Решта ж сил П. Сагайдачного залишилися у таборі за версту від Єльця (відомо, що вони стояли там ще наприкінці липня)[76].

Пройшовши лівим берегом Сосни до її впадіння в Дон, козаки під командуванням М. Дорошенка почали підніматися вгору по течії цієї ріки. Тим часом звістка про падіння Лівен та Єльця блискавично дійшла сусідніх міст і посіяла в них паніку. З розташованого над Доном на шляху воєнного угруповання М. Дорошенка Лебедяна (близько за 62 км по прямій північніше Єльця) утік воєвода Семен Леонтьєв. Лебедянці послали свого представника — сина боярського Федора до запорожців з "повинною чолобитною". За чутками, приклад лебедянського воєводи наслідував воєвода з Данкова Олексій Чубаров. Він визнав за краще не ризикувати своїм життям і ретирувався з Данкова, розташованого над Доном (близько за 25 км по прямій на північ від Лебедяна). Подейкували, що О. Чубаров подався шукати спокою до Рязані. Залишені ним напризволяще мешканці Данкова спішно вантажили свої пожитки на вози, сподіваючись врятуватися разом з дружинами і дітьми за укріпленнями Михайлова, що на р. Проні, притоці Оки. Їхні приготування до втечі супроводжували плач та лемент ("прощаются у могил, плач великой")[77].

Утім, чутки про втечу О. Чубарова до Рязані виявилися перебільшеними. Як свідчили у березні 1619 р. данковські козаки на чолі з Паньком Летуновим, їхній воєвода діяв згідно з царським наказом, за яким усіх мешканців Данкова належало перевести у Михайлов. Ці козаки стверджували, що вони перебували у Михайлові під час облоги цього міста запорожцями, використавши в боях з противником увесь

[74] Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. — С. 685.
[75] Із судової справи про звинувачення у зраді І. Протасьєва, 7(17).VII 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 259.
[76] Із свідчень Я. Мойсеєва, після 30.VII(10.VIII) 1618. — С. 128.
[77] Із свідчень П. Маслова, 15(25).VII 1618. — С. 131, 132.

свій запас пороху та свинцю[78]. Щоправда, подальше слідство щодо того, як було використано наявний у Данкові боєзапас, виявило не зовсім бездоганне виконання воєводою О. Чубаровим царського наказу про евакуацію данківців у Михайлов, а тамтешніми козаками — використання усього запасу пороху та свинцю у боях з ворогом. Приміром, декілька священиків данковських церков, тобто осіб, яким московська влада вочевидь довіряла, а також деякі "служиві люди" з Данкова визнали, що, дізнавшись про прихід запорожців у сусідній Лебедян, вони найняли розпоряджатися наявним у міському арсеналі боєзапасом затинщика Якима Акулова. Відтак, забравши увесь порох та свинець вони рушили "всем городом" на Пронськ, що при впадінні р. Кердь у Проню (близько за 57 км по прямій південніше Рязані). Однак по дорозі їх наздогнали запорожці, багатьох убили, в тому числі Я. Акулова. Їхнім трофеєм став увесь порох та свинець, що його везли із собою данковські біженці[79].

Як розвивалися насправді згадані події в Данкові судити складно. Очевидно, данковський воєвода О. Чубаров таки спішно покинув Данков з місцевими козаками і рушив до Михайлова, не потурбувавшись про евакуацію усіх мешканців. Саме тому його не застав у Данкові кречетник П. Маслов, який прибув у це місто вже через декілька годин після падіння Єльця[80]. Тим часом розгублені мешканці Данкова вирішили утікати до Пронська. Однак їхню втечу швидко припинили запорожці.

Атмосфера страху та розгубленості, яка панувала у Лебедяні і Данкові, а також параліч влади місцевих воєвод, спричинилися до того, що ці міста стали легкою здобиччю запорозьких сил, котрі за наказом П. Сагайдачного вирушили у рейд з метою зриву мобілізаційних заходів царської влади на Рязанщині, а також розорення краю. Після зайняття Лебедяна і Данкова, козаки М. Дорошенка рушили на Скопин, розташований на лівому березі р. Верди, притоки р. Ранови (близько за 75 км по прямій на північний схід від Данкова, за 90 км від Рязані). Вони захопили це місто після стрімкого маршу — його "взяли чатою, висікли, спалили"[81].

В якому напрямку пішли запорожці по здобутті Скопина? Нижче буде показано, що, за даними джерел, від цього міста географічно простежуються два напрямки бойового походу козаків: на північ, де крайньою точкою був Переяславль-Рязанський (його облогу припинили не пізніше 10–11 серпня), а також на схід, де крайніми населеними пунктами, до яких дійшли запорозькі сили, стали, зокрема, Сапожок та Шацьк. З огляду на таке географічне розташування атакованих козаками міст, а також доволі значні відстані між ними, можемо припустити, що після взяття Скопина козацькі підрозділи розділили на дві частини: одні з них рушили на північ, до Переяславля–Рязанського, а решта подалися підкорювати південно-східні рязанські міста по Шацьк. На користь цієї версії можна навести той факт, що після взяття Шацька козаки пішли на з'єднання з військом П. Сагайдачного під Михайлов (гетьман прибув туди 26 серпня), тоді як у "Повісті про облогу Михай-

78 Із свідчень П. Летунова та ін. данковських козаків, 12(22).III 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 232.

79 З розслідування про використання припасів з арсеналу Данкова, 25.IV(5.V) 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 238, 239.

80 Із свідчень П. Маслова, 15(25).VII 1618. — С. 132.

81 Miasta Zamki y osady Moskiewskie od Saydacznego...pobrane... — S. 34.

лова гетьманом Сагайдачним у 1618 р." зазначено, що після штурму Переяславля–Рязанського М. Дорошенко повернувся під Єлець.

Однак імовірність того, що після Скопина М. Дорошенко послав частину козаків завойовувати південно-східні рязанські міста, а сам із рештою сил рушив на північ, до Переяславля–Рязанського, доволі незначна. Причому така схема походу маловірогідна не лише через те, що для М. Дорошенка було б необачним розпорошувати сили, наступаючи на таке стратегічно важливе і добре укріплене місто Рязанської землі, як Переяславль–Рязанський, а й з огляду на деякі прикметні обставини перебігу запорозького рейду. Йдеться про те, що приблизно за порівнянної відстані від Скопина до Переяславля–Рязанського, а також від Скопина до Сапожка, запорожці дійшли до Переяславля Рязанського і вже 10–11 серпня зняли його облогу, тоді як у Сапожку їх не було ще принаймні 17–18 серпня[82]. Звісно, що було б неймовірним, щоб за цей час запорожці так і не дійшли від Скопина до Сапожка, якщо на певному етапі походу вони справді одночасно виступили б звідти зі своїми товаришами, котрі рушили на Переяславль–Рязанський.

В дійсності події напевно розвивалися за дещо іншим сценарієм. М. Дорошенко повернув свої сили до Ряжська, про взяття якого цим полковником йдеться у "Повісті". Запорожці швидко добралися до названого міста (розташоване близько за 37 км по прямій на південний схід від Скопина, за 117 км від Рязані). Причому їм не довелося довго докладати надто великих зусиль, щоб встановити контроль над Ряжськом. Адже ще 30 липня ряжський воєвода Михайло Трусов отримав царський наказ про заходи, які йому належало виконати через загрозу захоплення міста запорожцями. Згідно з надісланою з Москви директивою, воєвода повинен був зруйнувати оборонні укріплення Ряжська та перевести усіх своїх людей до Пронська. Вчасно дізнавшись про наближення до міста запорожців, М. Трусов роздав порох і свинець дітям боярським, отаманам та московським козакам і рушив з ними в напрямку Пронська (згодом цей боєзапас знадобився ряжським біженцям при обороні Пронська від запорожців). Відтак запорозькі сили, які підійшли під Ряжськ, зайняли цю опустілу та зруйновану фортецю без бою[83].

Для М. Дорошенка вочевидь було важливо вийти в район Ряжська, адже ця фортеця стояла на вододілі басейнів Оки і Дону. Відтак, для запорозького полководця з'явилася можливість найзручнішим шляхом добратися до міста, яке вочевидь було однією з головних його цілей — Переяславля–Рязанського. Шлях козаків на північ очевидно пройшов приблизно там, де в наші дні пролягає залізниця, що з'єднує Ряжськ з Рязанню, залишивши зліва від себе за декілька десятків кілометрів Пронськ.

Багатотисячне запорозьке військо розпочало облогу Переяславля–Рязанського десь у другій половині першої декади серпня. При штурмі оборонних укріплень вони використовували різні облогові знаряддя та засоби. Йдеться, зокрема, про за-

---

[82] Згідно з даними "Повісті", 22 серпня із Сапожка до Михайлова прийшли кілька десятків ратників (Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. — С. 685). Вони пішки могли подолати відстань, що реально становила щонайменше 120 км, у кращому разі за близько за 3–4 дні, тобто вийшли із свого міста орієнтовно 17–18 серпня, коли воно ще не було захоплене запорожцями.

[83] З донесення М. Трусова Михайлу Федоровичу, квітень 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 240, 241.

хисні дерев'яні щити, вози, які вони котили під стіни, а також примет. Козакам вдалося спалити і сплюндрувати посадську частину Переяславля–Рязанського з його дерев'яними укріпленнями. Проте без артилерії, яка залишилися при війську П. Сагайдачного, здобути кремль цього міста було важко, адже він мав не лише потужні земляні вали, по гребеню яких було зроблено дерев'яні стіни з оборонними вежами, а й дуже сильний природний захист. Із трьох боків цю цитадель омивали річки Трубіж, Либідь і Дунайчик. З незахищеного ними боку пролягав глибокий рів, заповнений водою. Отож місцеві воєводи Іван Хворостинін та Федір Порошин із своїми ратниками відбили усі козацькі штурми. Вони завдали нападникам втрат та захопили у них "язиків"[84].

Не впоравшись із здобуттям Переяславля–Рязанського, М. Дорошенко прийняв рішення зняти його облогу та повертатися до своїх. Запорожці почали пустошити Рязанський уїзд. Через якийсь час вони підступили до Пронська і розпочали його облогу. Це місто стояло на пагорбі і мало дерев'яні стіни та башти[85]. Бої за за нього тривали, очевидно, недовго. Про це сигналізує той факт, що, за визнанням рязького воєводи М. Трусова, його люди під час облоги Пронська з привезених із собою 4,5 пудів пороху використали 1,25 пуда, а з понад 3 пудів свинцю — 1 пуд[86]. Тобто, рязькі ратники витратили меншу частину своїх боєприпасів і мали можливість далі тримати оборону (звісно, що окрім них відбивали запорозькі приступи також і місцеві ратники). Однак козаки не стали затримуватись під містом і відступили.

Можемо припустити, що після невдалої спроби захопити Пронськ М. Дорошенко повів свої сили в напрямку Єльця, на з'єднання з П. Сагайдачним. Без повернення козаків М. Дорошенка запорозький гетьман напевно не ризикнув би продовжити наступальні операції, власне рушити на добре укріплений Михайлов. Об'єднання ж їхніх сил очевидно відбулося за декілька днів до 26 серпня, коли П. Сагайдачний особисто підійшов із своїм військом під Михайлов.

Як уже зазначено, згідно з "Повістю", після повернення М. Дорошенка від Переяславля–Рязанського під Єлець, він захопив Воронезький уїзд. Однак, схоже, це було справою рук не М. Дорошенка, який повернувся з виснажливого рейду по Рязанській землі, а козаків П. Сагайдачного, котрі стояли під Єльцем.

Є підстави стверджувати, що ще до того, як після облоги Пронська рушити до П. Сагайдачного, М. Дорошенко відправив звідти частину своїх сил у східному напрямку — аби підкорити оборонні пункти противника на півдні Рязанської землі. На це опосередковано вказують свідчення одного московського дворянина, в яких виразно простежується кут зору на розвиток воєнної ситуації у цьому регіоні, що зумовлений місцезнаходженням автора у Пронську. Йдеться про відповідну інформацію, яку представив свого часу московській владі Григорій Житов. Під час рейду запорожців по Рязанщині він перебував на царській службі в Пронську. Отож, цей дворянин як безпосередній свідок переміщень козацького війська констатував, що

---

[84] З Книги сеунчів, 2(12).VIII 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. – Т. 1. — С. 98; *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 521.

[85] *Тихомиров М. Н.* Указ. раб. С. 401.

[86] З донесення М. Трусова Михайлу Федоровичу, квітень 1619. — С. 241.

воно рушило спочатку на Песочню й захопило та спалило цей "город", розташований на р. Березівці (близько за 77 км по прямій від Пронська).

Наступним населеним пунктом, якого спіткала така сама доля, було місто Сапожок, що близько за 29 км південніше Песочні. Серед його полеглих захисників були, зокрема, усі пушкарі та затинщики. Запорожцям дісталися як воєнні трофеї один фальконет, два тюфяки та сімнадцять затинних пищалей. Вони захопили також запас пороху і свинцю.

По взяттю Сапожка козаки рушили на схід до Шацька (близько за 56 км по прямій від Сапожка). Вони напали на місто уночі — вдарили на його укріплений посад та острог і підпалили їх. Несподівані для захисників Шацька дії запорожців спричинили швидке падіння міста. Багато його оборонців загинуло, частина з них потрапила в полон. Прикметно, що спільно із козаками діяли окремі московські бояри. Приміром, очевидці бачили, як разом з переможцями — запорозькими козаками по шацькому згарищу гарцював син боярський Ісак (Ісай) Протасьєв. Здобувши десь на початку 20-х чисел серпня Сапожок, запорожці повернули назад, оскільки їм потрібно було йти під Михайлов на з'єднання з військом П. Сагайдачного[87].

Михайлов являв собою добре укріплену фортецю. З півдня підступи до нього утруднювали повноводна р. Проня, а також Чорна гора. Місто мало добрий природний захист із заходу, де пролягав глибокий яр та височів ще один пагорб. Струмок, що протікав під Михайловом, мав круті береги, служачи перепоною для тих, хто наближався до міста. Царська влада направила до Михайлова підкріплення з інших міст, зокрема Калуги і Серпухова. Отож Михайлов був готовий до зустрічі із запорожцями.

У "Повісті про облогу м. Михайлова гетьманом Сагайдачним у 1618 р." хід облоги Михайлова пояснюється періодичним втручанням небесних сил, применшуються сили захисників міста, гіперболізовано змальовано їхні бойові подвиги та невдачі противника. Водночас у цьому джерелі простежується подієва канва перебігу реальних бойових дій. Як випливає з нього, запорозький гетьман спочатку хотів підкорити Михайлов звичним для козаків способом, тобто організувавши стрімкий, прихований від ворога, рейд кінного підрозділу, особовий склад, якого, спішившись під містом, з ходу його атакує. З відповідним завданням було послано тисячу запорожців на чолі з полковником Милосним (у "Повісті" він фігурує під іменуванням Милостивий).

Цей полковник рушив із своїми козаками на Михайлов "чатою", маючи намір розпочати бій за нього в ніч із 21 на 22 серпня. Проте плани Милосного істотно скоригувала сильна гроза. Через грузькі дороги кіннотники добралися до міста тільки по дню 22 серпня. Оскільки фактор раптовості було втрачено, то атака козаків на Михайлов не мала успіху і Милосний наказав повертати назад.

26 серпня під містом знову з'явилися запорожці: це підійшов з головними силами П. Сагайдачний. На певній відстані від міста він розставив козацькі роз'їзди, завданням яких було провадити військову розвідку та пильнувати підступи до Михайлова. Ці роз'їзди вартували і після початку боїв за місто. Зокрема, один з них був

[87] Із судової справи про звинувачення у зраді сина боярського І. Протасьєва, 7(17).VII 1620. — С. 259; З донесення Л. Ізмайлова Михайлу Федоровичу, 14(24).III 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 232.

дислокований приблизно за милю від міста в районі курганів. Оскільки його козаки несли службу не надто старанно, то за це поплатилися: на них напали московські козаки-розвідники та захопили у полон п'ятнадцятеро необачних противників[88].

По підході запорожців П. Сагайдачного до Михайлова, вони одразу розпочали підготовку до штурму, який розпочався наступного дня — 27 серпня. З двох сторін міста було встановлено гармати, які стріляли запалювальними ядрами по його дерев'яних кріпосних стінах та міських спорудах. Через ці стіни на місто летіли випущені з луків вогненні стріли. Козаки підкидали з різних боків під оборонні укріплення примет. Прикриваючись захисними дерев'яними щитами, а також використовуючи пересувні башти-штурми, вони упродовж двох діб безперервно ходили на приступи. Однак їхні зусилля були марними. Під час вилазки михайлівським ратникам вдалося знищити облогові знаряддя противника ("щиты, штурмы и приметы всѣ пожегоша") та завдали йому втрат у живій силі.

Через декілька днів запорожці виготовили замість втрачених нові знаряддя облоги. 2 вересня вони оточили Михайлов з усіх боків і пішли на приступ. Особливо запеклим він був в районі однієї сторожової вежі, до якої козаки прийшли з штурмовими драбинами, засипали землею оборонний рів, підкинули під кріпосну стіну примет та підпалили його. На голови козаків летіло каміння та важкі колоди. Михайловські ратники зійшлися з ворогом у жорстокій рукопашній січі, деякі з них виходили битися і під фортечні стіни та рови. Тим часом запорожці атакували місто також з боку Архангельської брами, намагаючись підпалити дерев'яні укріплення. У цей критичний момент бою захисники міста вийшли з воріт на вилазку і знищили облогові знаряддя противника. 6 вересня П. Сагайдачний змушений був зняти облогу Михайлова та відійти від нього[89].

Повідомлення "Повісті" про облогу Михайлова багато в чому збігаються з інформацією, яку надав царю безпосередній учасник оборони міста — тамтешній воєвода Степан Ушаков. Згідно з нею, військо П. Сагайдачного з артилерією справді прибуло під Михайлов 26 серпня (пізніше, влітку 1621 р., С. Ушаков помилково стверджував, що П. Сагайдачний прийшов із своїми силами під місто 29 серпня)[90]. Розмістившись по прилеглих слободах, запорожці тримали в облозі Михайлов близько двох тижнів. Вони неодноразово ходили на "жорстокі приступи", а захисники міста контратакували під час вилазок. Особливо запеклим був останній приступ, в ході якого козаки та обложені билися врукопашну холодною зброєю ("бились коротким боем, копи и ножи резались"). Причому людям С. Ушакова вдалося знищити чимало облогових знарядь противника — щитів, а також приметів. Про спалення запорозьких знарядь та засобів облоги (штурмів та приметів) свідчив також осавул Іван Титов, який особисто їх палив.

З'ясовується, що П. Сагайдачний відступив від міста не 6 вересня, як стверджується в "Повісті", а 7 вересня. Ця облога дорого обійшлася запорожцям. Згідно з даними С. Ушакова, їх загинуло під Михайловом понад тисячу. Такі дані він почерпнув, вирвавши зізнання у козацьких "язиків". Окрім того, згадане число запорозьких

[88] З Книги сеунчів, 28.VIII(7.IX) 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. – Т. 1. — С. 85.

[89] Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. — С. 685–689.

[90] З довідки Розрядного приказу про оборону Михайлова від запорожців 1618 р., 11(21).VII 1621 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 263.

втрат підтвердили, на чому наполягав михайловський воєвода, ще й перебіжчики. Щоправда незрозуміло, що могло привабити цих перебіжчиків в обложеному місті, яке готове було от-от впасти. Загалом, дані про втрати у війську П. Сагайдачного, що перевалили за тисячу осіб, є в доволі специфічному документі: це було повідомлення, яке Д. Ушаков передав у Москву через сеунщика, причому в ролі останнього виступив його син Денис. Тим часом нагорода сеунщику залежала від змісту привезеної ним новини, власне, масштабу описаної у воєводській "відписці" перемоги московської зброї над ворогом. Як можна припустити, С. Ушаков явно був не проти того, щоб у столиці належно оцінили його бойові заслуги, а також гідно нагородили його сина-сеунщика. Отож він, як видається, помітно завищив число козацьких втрат (напевно вони були, все ж, дошкульні, можливо — декілька сотень осіб). Хоч би там як, а Д. Ушаков за привезену з Михайлова втішну новину отримав із царської скарбниці чималу нагороду: йому було піднесено ківш ціною у 6 рублів, відріз дорогої камки, сорок соболів та на додачу — 20 рублів[91].

Як бачимо, при спробі здобуття Михайлова П. Сагайдачний використав різні тактичні комбінації та засоби. Цю операцію він розпочав із спроби його захопити з ходу мобільним диверсійно-розвідувальним та штурмовим підрозділом під командуванням полковника Милосного, який, однак, не зумів скористатися фактором раптовості. Другою фазою зазначеної операції стала регулярна облога Михайлова основними запорозьким силами. Вона вирізнялася високою інтенсивністю: штурмові зусилля козаків тривали упродовж декількох діб поспіль. Причому їхні сили були сконцентровані на різних напрямках головного удару. В ході операції була застосована артилерія, яка, серед іншого, вела вогонь запалювальними ядрами. Аби повною мірою скористатися найсильнішим засобом, перед яким не могли встояти дерев'яні фортеці — пожежею, козаки використовували примет, а також вогненні стріли. Широко застосовували також такі інструменти облоги, як пересувні штурмові башти, драбини та дерев'яні захисні щити. Як бачимо, без цих засобів, а також артилерійської підготовки запорожці сліпо не йшли в атаку.

Як видається, захисників Михайлова врятувало те, що вони спромоглися вистояти майже два тижні. Тим часом затяжні облоги аж ніяк не входили в плани П. Сагайдачного і суперечили принципам запорозької тактики здобуття фортець, яка ґрунтувалася на блискавичності штурму, а якщо ворога не вдавалося захопити зненацька — порівняно нетривалих, однак дуже інтенсивних штурмах із застосуванням насамперед підпалу фортечних укріплень, а також різних воєнних хитрощів. Якщо ж вимальовувалася перспектива довготривалої регулярної облоги, то її припиняли (прикладом цього був і штурм козаками М. Дорошенка Переяславля–Рязанського). Отож П. Сагайдачний не став далі залишатися під Михайловом, щоб декількома штурмами та ціною нових втрат вирвати перемогу і встановити контроль над цією, вочевидь не першорядною, фортецею в оборонній системі Московської держави.

Відтак, щойно припинивши облогу Михайлова, П. Сагайдачний негайно приступив до здійснення нових масштабних бойових операцій. За його наказом полковник Федір Бориsполець повів із розвідувально-диверсійною метою орієнтовно

[91] З Книги сеунчів, 3(13).IX 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 87; З чолобитної І. Титова Михайлу Федоровичу, близько 13(26).III 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 234.

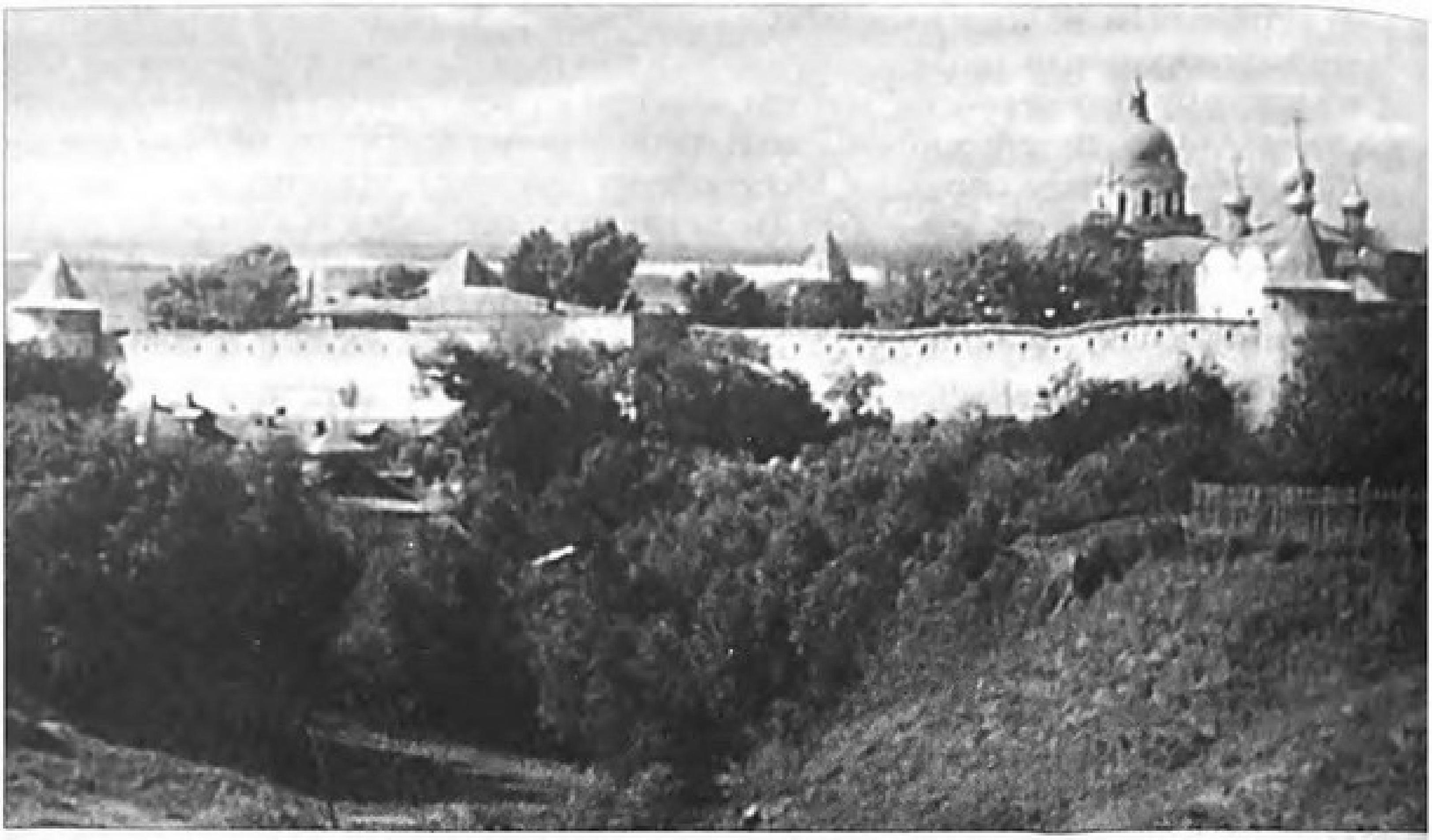

Зарайський кремль. Сучасний вигляд

дві тисячі козаків на близькі підступи до Москви з півдня — у Мещерські краї[92] (на стику сучасних Рязанської, Володимирської та Московської областей Російської Федерації). Вочевидь саме цей кінний підрозділ упродовж чотирьох днів рухався в південно-східному напрямку і, переправившись на лівий берег Оки, штурмом здобув розташований на землях Мещери Касимов (за 156 км на північний схід від Рязані). Козаки цей "замок взяли, висікли, спалили". По цьому вони подолали двадцять миль і так само вчинили із Казіром. Як можна припустити, йдеться про укріплене поселення при Казарському озері, сучасне місто Казар (близько за 25 км східніше Рязані). Здійснивши чотириденний кінний перехід у північному напрямку, запорожці знищили раптовим ударом поселення, яке у документі "Московські міста, замки та поселення здобуті, спалені, висічені Сагайдачним..." назване Буцький (Bucki) . Очевидно його назву перекручено. Напевно козаки перенесли назву добре відомого їм острова на Дніпрі — Буцький (Томаківка)[93] на атаковане ними московське поселення, назва якого чимось була схожою до назви цього острова. Прикметно, що близькі за вимовою топоніми — Бутово, Бутовська зустрічаються і в наш час в регіоні, де 1618 р. діяли запорожці, наприклад, у Ярославській обл. Утім, локалізувати захоплений ними Буцький немає можливості. Згодом черговим об'єктом штурму підрозділу Ф. Бориспольця стало привольське місто — "боярський город Романов" (сучасне м. Тутаєв, що на північ від Ярославля). Запорожці також

[92] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 4(14).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 143.
[93] *Яворницький Д. І.* Зазнач. праця. — Т. 2. — С. 176.

захопили його "чатою, висікли, спалили". Їм вдалося здобути ще одне місто, назву якого у згаданому вище джерелі прочитати складно — "...atiow Horod"[94]. На думку К. Тишковського, це був Матіїв Город (Matiow Horod)[95]. Цю назву можна прийняти як умовну, оскільки так чи так джерела не дають можливості встановити, як насправді називалося це місто і де саме воно було розташоване.

Не виключено, що відправка П. Сагайдачним на Мещеру Ф. Борисполья мала на меті не лише якомога більше розширити зону спустошень московської території, а й являла собою тактичний маневр, що мав відвернути увагу противника від запланованого запорозьким гетьманом форсування Оки північніше Михайлова, а також через опанування плацдарму на лівобережжі цієї ріки зробити безпечнішим для свого війська правий фланг при переправі. Прикметно, що П. Сагайдачний терміново активізував військову розвідку місць майбутньої переправи, адже подолання такої значної водної перешкоди, як Ока фактично відкривало його війську дорогу на Москву.

Близько 9 вересня розвідку переправи через цю ріку здійснив загін запорожців чисельністю до 400 осіб. Козацькі розвідники переправилися на лівий берег Оки в районі Перевицька (сучасний Перевицький Торжок, близько за 30 км на південний схід від Коломни) і стали на привал. Там вони допитали деяких місцевих мешканців. Козаків цікавило, чи є поблизу на Оці човни; де розташовані московські сили; хто ними командує. Під час допиту селянин із села Ловець (сучасне Ловці, що на лівому березі Оки близько за 9 км північніше Перевицького Торжка) повідомив, що до Коломни прийшло військо з дворян, дітей боярських, отаманів та московських козаків під загальним командуванням польового воєводи князя Григорія Волконського. Тим часом з лісу почали показуватися озброєні люди (це була різна збиранина московських сил, в тому числі місцеві селяни). Запорожці явно не мали великого бажання з'ясувати, наскільки велике військо вийде з хащів. Не доваривши обід, вони прожогом кинулися у води Оки та почали переправлятися на протилежний берег — на "рязанську сторону", до с. Перевицька. Ті ж їхні товариші, які забарилися, змушені були це зробити п'ятьма верстами нижче по течії ріки[96].

У цей час в найближчих планах П. Сагайдачного було наступати на Зарайськ, а також Каширу (запорозька розвідка з'ясувала, що у цьому місті слабкий гарні-

---

94 Miasta Zamki y osady Moskiewskie od Saydacznego...pobrane... — S. 34.

95 *Tyszkowski K.* Op. cit. — S. 55.

96 З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, близько 31.VIII (10.IX) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 134, 135.

зон). Гетьман прийняв рішення йти з основними силами на Зарайськ, а деяких своїх полковників послати здобувати Каширу. Одночасно козакам належало встановити контроль над територією Каширського, Коломенського та Рязанського уїздів, в тому числі задля поповнення продовольчих та інших припасів. В подальшому військо повинне було форсувати Оку у двох місцях — під Коломною та Каширою. Прикметно, що П. Сагайдачний не ставив перед запорожцями завдання будь-якою ціною здобути Зарайськ. Не залежно від результатів штурму цього міста він збирався іти на з'єднання з силами королевича Владислава[97].

Як бачимо, П. Сагайдачний не мав наміру втягуватися у довготривалу облогу укріплених московських міст. Адже це вочевидь було б згубним для його війська, яке не мало великих облогових гармат. А головне — це призвело б до втрати ініціативи у веденні бойових дій, загрожувало падінням бойового духу запорожців, власне, їхнє військо втратило б свої головні тактичні козирі — маневреність та фактор раптовості.

12 вересня П. Сагайдачний стояв зі своїми силами у с. Климові, що за 8 верст від Зарайська. Цього дня до нього надійшов лист від королевича Владислава, який пропонував синхронізувати наступальні дії польсько-литовського війська та запорожців. Королевич повідомляв, що 11 вересня збирається рушити з-під Можайська під Москву і наказував козакам також негайно виступити на столицю, в район Симонового монастиря. Наступного дня цей лист зачитали на козацькій раді. На ній ухвалили виступити у похід на Москву 14 вересня — не чекаючи повернення Ф. Бориспольця[98], а також, як можна припустити, відмовившись від плану штурму Каширн та переправи у цьому районі через Оку.

Вирішено було насамперед атакувати Зарайськ (близько за 33 км на південь від Коломни), який мав неабияке стратегічне значення: він стояв на одному з шляхів вторгнення кримців у центральні райони Московської держави та прикривав підступи до Москви і Переяславля–Рязанського. Ще 1531 р. в Зарайську був побудований кам'яний кремль, окрім нього було й дерев'яне оборонне укріплення — острог, за яким розташовувалася посадська частина міста та слободи[99].

Перші бойові сутички в районі Зарайська відбулися 11 вересня десь за три версти від цього міста. Запорозький загін з втратами змушений був відступити. Цей успіх неабияк підбадьорив переможців — московських козаків, які кинули захоплених у бою полонених у тюрму, а самі знову рушили на пошуки противника. По дорозі, за три милі від Зарайська, вони зіткнулися із запорозьким роз'їздом чисельністю близько 50 коней і вступили з ним у сутичку. Однак на допомогу запорожцям наспіло підкріплення. Московських козаків погнали до Зарайська ("их розогнали, и топтали до острогу, и втоптали их в острог"). Запорожцям вдалося навіть увірватися в острог. У цей час їхні товариші, які оточили острог, у жорстокій січі рубали і кололи противника в оборонному рову. Деякі московські стрільці, які обороняли Зарайськ, почали рятуватися втечею. Приміром, дев'ятьом з них вдалося стрибнути у струг (човен). Вони щосили гребли річкою Осетр до Коломни, однак за три версти до впадіння Осетра в Оку їх перебили запорожці-піхотинці, які чатували на березі

[97] З донесень Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 1(11).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 136; 4(14).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 141, 143.

[98] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 4(14).IX 1618. — С. 143.

[99] *Тихомиров М. Н.* Указ. раб. — С. 402.

(лише одному стрільцю вдалося врятуватися). Тим часом Зарайськ вистояв. У запорожців, які спонтанно ув'язалися в його штурм, виявилося недостатньо сил, щоб вирвати перемогу.

15 вересня о третій годині дня під Зарайськ підтягнулися основні запорозькі сили з артилерією. Напередодні зарайському воєводі Василю Короб'їну вдалося провести фортифікаційні роботи зі зміцнення оборонних укріплень міста, зокрема, поглибити рови. Козаки вдарили на місто й одразу запалали багато будинків як перед острогом, так і за ним, на посаді. Все ж, здобути добре укріплений Зарайськ штурмом козакам не вдалося. Запорозький гетьман наказав відступити від міста і розбити табір за версту від нього на березі р. Осетр. Козацькі сили стояли там упродовж двох діб і декілька разів удень і вночі безрезультатно ходили звідти на приступи Зарайська[100].

Утім, вже 16 вересня, тобто в ході боїв за Зарайськ, П. Сагайдачний частково приступив до реалізації плану переправи через Оку. За його наказом окремі козацькі підрозділи почали концентруватися на правому березі Оки при впадінні у неї р. Осетр, готуючись до переправи через цю водну перешкоду[101]. Отже, після облоги Зарайська на запорожців чекали нові бойові операції на оперативному просторі, що відкривався за важкоподаланним водним рубежем — Окою.

4. На підступах до Москви. Штурм столиці

Вихід війська П. Сагайдачного на близькі підступи до Москви і подальше його з'єднання з армією королевича Владислава, а також атака їхніми об'єднаними силами царської столиці знаменували поворотний етап у ході польсько-московської війни 1617–1618 рр. Розгляд бойових дій запорожців у цей період дасть можливість з'ясувати особливості форсування їхнім військом великих водних перешкод, тактику, на яку вони спиралися при підході до Москви та штурмі її потужних оборонних укріплень. В кінцевому підсумку на основі цього можна буде судити про те, який реальний вплив справили у цей час бойові дії запорозького війська на співвідношення сил противників у війні.

Переправа через Оку

Як уже зазначено, щойно по завершенню облоги Михайлова П. Сагайдачний розпочав активну розвідку переправ через Оку (зокрема, в районі с. Перевицька), що випливало зі стратегічної мети запорозького гетьмана: вивести своє військо на оперативний простір, у який потрапляла столиця Московської держави. Така розвідка не була припинена і під час облоги Зарайська. Царський окольничий і воєвода князь Г. Волконський, який командував московськими полками (аналогічні функції були покладені також на боярина і воєводу князя Дмитра Пожарського) стверджував, що 15 вересня запорозький гетьман прийшов "з багатьма людьми" до

[100] З Книги сеунчів, 18(28).IX 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 89.

[101] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 7(17).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 146; Із свідчень Ф. Остолопова, 7(17).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 147.

гирла Осетра і частина його піших козаків переправилася на лівий берег Оки. Причому Г. Волконський змусив їх утікати геть.

А проте 15 вересня П. Сагайдачний не міг бути зі своїм військом на переправі через Оку, оскільки саме цього дня він розпочав штурм Зарайська. Отож не виключено, що Г. Волконський навмисно написав про свою перемогу над силами запорозького гетьмана, щоб представити себе перед царем рішучим та успішним полководцем. Бо інакше складно пояснити вигадану ним версію подій, що розгорнулися 15 вересня на переправі через Оку поблизу Коломни і про які він того ж дня повідомив Михайлу Федоровичу через дворянина Григорія Карцева[102].

Утім, у той час Г. Волконський згарячу міг перебільшити масштаб зазначених подій, оскільки не мав про них повної інформації. Як можна припустити, 15 вересня на березі Оки насправді він мав справу із запорозьким загоном, що його П. Сагайдачний послав на пошуки переправи для козацького війська. Недарма вже наступного дня від Зарайська до гирла Осетра рушили на переправу через Оку запорозькі підрозділи, про що детальніше йтиметься нижче.

Царський уряд неабияк стривожив намір запорозького гетьмана переправитися через Оку. 15 вересня Михайло Федорович наказав Г. Волконському не дати запорожцям таємно переправитися на лівий берег ріки, а при спробі переправи — відкинути їх ("прося у бога милости и у пречистые богородицы помощи")[103]. Якщо царський воєвода мав можливість визначити місце переправи головних запорозьких сил, то зупинити їх явно був неспроможний. Це підтвердили вже бої 16 вересня за переправу через Оку при впадінні у неї Осетра.

Перші відомості про те, що передові запорозькі підрозділи почали форсувати Оку, надійшли до Г. Волконського в обід 16 вересня, коли він перебував у Коломні. Сторожа повідомила князю, що близько 400 козаків-піхотинців уже сіли в човни (скільки суден мали запорожці і де вони їх взяли для росіян було загадкою). Тим часом на протилежному березі зібралося чимало запорозької кінноти і рух козаків до місця переправи вочевидь не припиняється ("А конные, деи, люди черкасы многие пришли к Оке к берегу к усть Осетру ж. А идут полки болшими людми"). На цю звістку проти запорожців негайно рушили кілька отаманів з московськими козаками, а за ними рушив і Г. Волконський[104].

З розповіді цього царського воєначальника про бойові дії за переправу через Оку випливає, що в годину дня 16 вересня він отримав донесення від своїх підлеглих, що запорожці стоять на правому березі ріки, починаючи від впадіння в неї Осетра і нижче, більш ніж на версту. Перші їхні спроби переправитися на човнах не мали успіху — Г. Волконський не дав їм цього зробити. Однак вже за три години до вечора близько тисячі запорожців переправилися вище і нижче того місця (впадіння в Оку Осетра), де стояв із своїми силами московський воєвода. Через це останньому довелося поспішно відступати до Коломни[105].

Події, що відбулися 16 вересня на берегах Оки під Коломною, хворобливо сприйняли у війську Г. Волконського. У ніч з 16 на 17 вересня московські козаки, які були в цьому війську, зібралися на круг. Вони ухвалили іти від Коломни за Москву-

[102] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 8(18).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 156.
[103] Грамота Михайла Федоровича Г. Волконському, 5(15).IX 1618 // Там само. — С. 145.
[104] Із свідчень Ф. Остолопова, 7(17).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 144, 145.
[105] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 8(18).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 156.

ріку, стати у Високькій волості (за 40 верст від Коломни) та подати царю чолобитну про видачу їм грошового жалування. Козаки заявили Г. Волконському, що неспроможні битися із П. Сагайдачним ("им гетман не в силу") і за дві години до світанку покинули його. Підпорядковані царському командувачеві дворяни та діти боярські також не збиралися виконувати відданий ним наказ залишитися в Коломні на випадок її облоги противником — вони визнали за краще йти до Москви. Не надто слухалися наказів Г. Волконського і коломенці.

Його військо уразило дезертирство. Приміром, ще в ніч із 15 на 16 вересня від нього втекли близько сотні московських козаків. Напевно до цього їх підштовхнули і чутки про те, що, начебто, з Москви до Коломни іде з півтора тисячним військом князь Борис Ликов, аби вигубити московських козаків. Однак значно більше, аніж такі чутки, бойовий дух московських сил постраждав від досвіду польових боїв із запорозьким військом, де не було можливості сховатися за фортечними стінами. Через це за дві години до світанку 17 вересня втекли з-під Коломни не тільки московські козаки, а й так само вчинили у цей самий час астраханські татари, яким належало служити під командуванням одного з воєначальників Г. Волконського Семена Солового-Протасьєва. Разом з ними втекли також декілька десятків астраханських стрільців. Відтак С. Соловой-Протасьєв залишився лише з десятьма стрільцями. У його начальника — Г. Волконського справи також були доволі кепські — з ним залишилися лише 250 дворян. Причому про це дуже швидко дізналися запорожці, оскільки до них переметнулися троє козаків з війська цього царського воєводи[106].

За умов, що склалися, Г. Волконський вирішив відступити від Коломни. Окрім іншого, він боявся потрапити в оточення. Отож царський воєвода спішно рушив дорогою на північний захід та із завидною швидкістю добрався до села Гжель (близько за 65 км по прямій від Коломни, 44 км на південний схід від Московського кремля). Прикметно, що під час відступу частину обозу Г. Волконського захопили московські козаки, які також утікали з Коломни. Відтак царському воєводі довелося силою з'ясовувати стосунки з козаками, котрі не встигли під його командуванням витратити свою енергію на боротьбу із запорожцями і спрямували її на розбій. Тим часом Михайло Федорович з роздратуванням зустрів почин Г. Волконського утікати з Коломни. Він наказав йому негайно повернутися назад, укріпитися в Спаському монастирі на коломенському посаді і готуватися до облоги. Грамоту такого змісту цар написав також до бунтівних московських козаків, які раніше були під командуванням Г. Волконського в Коломні[107].

Цей чільний московський воєначальник, який спритно утік із зони бойових дій у більш спокійне місце — до Гжелі, напевно побоювався потрапити за цей свій вчинок у царську опалу. Як можемо припустити, насамперед через цю обставину Г. Волконський відправив свого гінця Дружину Александрова до Москви, аби той,

[106] Із свідчень отамана Ульянова Першого, після 7(17).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 155, 156; Із донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 7(17).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 146, 148, 151; Із свідчень Ф. Остолопова, 7(17).IX 1618. — С. 147; З донесення С. Солового-Протасьєва Михайлу Федоровичу, 7(17).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 148.

[107] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 7(17).IX 1618. — С. 146; Грамота Михайла Федоровича Г. Волконському, 9(19).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 158, 159; 10(20).IX 1618 // Там само. — С. 163, 154; Грамота Михайла Федоровича козакам, які були у війську Г. Волконського, 10(20).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 165–166.

керуючись настановами цього князя, сформував прихильну думку серед представників вищої владної верхівки Московської держави щодо його репутації як полководця. Д. Александров прибув до Москви 19 вересня. За його словами, 18 вересня о першій годині дня він виїхав з Коломни по гжельській дорозі, виконуючи завдання Г. Волконського. В цей час у місті залишався царський воєвода з 900 дворянами та дітьми боярськими. Окрім цих ратників, при Г. Волконському був козацький отаман Ульянов Перший, тоді як інші отамани та козаки (в тому числі Ульянова Першого) того ж таки 18 вересня рушили з Коломни по московській дорозі — дарма, що воєвода умовляв їх залишитися. Бої за переправу через Оку в районі впадіння у неї Осетра тривали два дні. Вони розпочалися 16 вересня за новим стилем щойно на переправі з'явилися 200 запорожців ("Петрушки Саадачново передовые люди пришли на усть речки Осетра с 200 человек в вокресенье сентября в 6 ден, тому ныне 4-й ден и почели было возитца Оку реку"). Князь не дав їм переправитися, поставив на переправі заслін з частини своїх сил, а з рештою повернувся в Коломну. 17 вересня близько обіду ("в ранний обед") на переправу через Оку підтягнулися головні запорозькі сили на чолі з П. Сагайдачним, що налічували 7 тисяч козаків та 3 тисячі пахолків. На цей раз двом сотням запорожців вдалося переправитися на лівий берег Оки, що змусило царські сили відступити до Коломни. У планах Г. Волконського, який залишався в цьому місті, на середину дня 18 вересня було відступити за Москву-ріку і там чекати царського наказу щодо подальших дій[108].

Отже, якщо узагальнити представлену Д. Александровим інформацію, то вона зводиться до такого. По-перше, 16 вересня Г. Волконський успішно розпочав бій із запорожцями, які спробували переправитися через Оку при впадінні у неї Осетра. По-друге, після відновлення близько полудня 17 вересня боїв за переправу, московський воєвода відступив із своїми силами у Коломну, в якій продовжував перебувати принаймні до середини дня 18 вересня.

Однак версію про дводенні бої 16–17 вересня Г. Волконського із запорожцями спростовують дані інших джерел. Приміром, сам Г. Волконський по гарячих слідах боїв із запорожцями на переправі через Оку 17 вересня, причому перебуваючи за десятки кілометрів від Коломни — у Гжелі, фактично визнав, що вже на світанку цього дня він почав відступати. Про це промовисто сигналізує така обставина: князь наздогнав московських козаків, які утікали від Коломни за дві години до світанку 17 вересня та захопили частину його обозу (Г. Волконський при відступі послав обоз в авангард своїх сил), і дещо відбив у них. Це вочевидь означає, що він рушив з Коломни через мінімальний проміжок часу після того, як звідти утекли московські козаки. Звідси стає зрозуміло, що 17 вересня Г. Волконський не брав участі у жодних сутичках із запорожцями.

Прикметним щодо цього є також те, що, описуючи бій на переправі через Оку 16 вересня, Г. Волконський 18 вересня зазначив: як тільки на лівий берег ріки переправилися у двох місцях близько тисячі запорожців, він негайно виступив до Коломни. Немає сумніву, що ці запорожці залишилися на захоплених плацдармах на лівому березі Оки, аби забезпечити переправу своїм товаришам. Тобто, повідомлення Д. Александрова про блискучу перемогу Г. Волконського над 200 запорожцями, які поткнулися на лівий берег ріки, цілком непереконливе.

---

[108] Із свідчень Д. Александрова, 9(19).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 157–158.

Про хибність версії про дводенні бої 16 та 17 вересня царського воєводи із силами П. Сагайдачного свідчить, серед іншого, визнання Г. Волконським того, що однією з причин, які подвигнули його негайно відступати з Коломни, була втеча від нього ще до світанку 17 вересня трьох людей з його війська до запорожців[109]. Не відповідає дійсності також інформація Д. Александрова про те, що московські козаки, в тому числі Ульянова Першого, начебто відступили 18 вересня від Коломни по московській дорозі. Як уже зазначено, цей отаман однозначно свідчив, що їхній відступ розпочався за дві години до світанку 17 вересня.

Нарешті, неможливість кількаденних боїв Г. Волконського із запорожцями під час їхньої переправи через Оку підтверджує зміст донесення цього князя Михайлу Федоровичу, яке він написав 20–21 вересня по отриманні царського указу негайно повертатися в Коломну. Згідно з цим документом, Г. Волконський орієнтовно 20–21 вересня рушив із своїми силами на Коломну (він скаржився, що його покинули дворяни і діти боярські з багатьох міст). За 30 верст від Коломни воєвода зустрівся із кількома своїми розвідниками, які доповіли йому, що за 20 верст від цього міста на них напали запорожці і двох їхніх товаришів захопили в полон. Г. Волконський отримав також інформацію від коломенського служилого чоловіка Івана Огаліна, що П. Сагайдачний стоїть з усім своїм військом під Коломною по слободах та селах. Князю стало відомо також і про те, що після того, як до світанку 17 вересня до запорожців переметнулися троє перебіжчиків з його війська, противник негайно скористався їхнім повідомленням про перебування сил Г. Волконського у Запрудній слободі і туди прийшли їхні підрозділи. Через такі новини царський воєвода не наважився продовжувати свій похід, повернув назад і за 20 верст від Москви став чекати в одному селі указу Михайла Федоровича щодо того, як йому діяти далі. Вже 22 вересня його відкликали до Москви[110].

Отже, неважко переконатися, що бойові дії Г. Волконського проти запорожців на берегах Оки завершилися 16 вересня. На світанку 17 вересня він покинув Коломну, уникнувши переслідування запорожців, і після цього вже не повернувся до міста для боротьби з військом П. Сагайдачного. В такому разі, чи правдиве повідомлення Д. Александрова про загальну чисельність війська запорозького гетьмана? Наведемо відповідний фрагмент документа, який розглядаємо: "А по смете черкас с Саадачным с 7000 человек, а с пахолки 10000 человек. А где литовские люди, и он тово не ведо[е]т и языков у них не добилис. А княз Григорей, де, Волконской, видевся с литовскими людми, хотел перейтит за Москву реку и отшед от Коломны дожидатца государева указу"[111].

Отже, проінструктований Г. Волконським гонець оцінив чисельність сил, які були при П. Сагайдачному, близько у 10 тисяч осіб. Причому 7 тисяч він відніс до "черкас", а 3 тисячі — до "пахолків". Тобто, за цими даними бойовий склад війська становив 70%, а допоміжний — 30%. Як бачимо, Д. Александров називав козаків при П. Сагайдачному "черкасами", а також вжив щодо противника вислів "литовські люди". Причому незрозуміло, чи він розумів під "черкасами" та "литовськими

[109] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 7(17).IX 1618. — С. 146; 8(18).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 157.

[110] Із донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, близько 10–11(20–21).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 166, 167.

[111] Із свідчень Д. Александрова, 9(19).IX 1618. — С. 158.

людьми" одних і тих самих запорожців (в тому сенсі, що у війську П. Сагайдачного 10 тисяч "черкас" та "пахолків", однак Д. Александрову невідомо, де на даний момент вони, тобто "литовські люди" перебувають, хоча про це напевно знає Г. Волконський, який бачив "литовських людей"), чи це якісь різні групи козаків.

Якщо гонець Г. Волконського стояв на тій позиції, що за "черкасами" та "литовськими людьми" криються окремі соціальні групи або прошарки козацтва, то можна було б припустити, що росіяни їх розрізняли за якимись зовнішніми прикметами. Приміром, "черкаси", до яких можна віднести запорожців, котрі в тогочасних джерелах Речі Посполитої фігурують як "старовинні", тобто бувалі та досвідчені воїни, ветерани, були краще озброєні, аніж так звані "новітні" козаки — відносно недавно покозачені селяни та міщани. Чи не тому щодо "черкас", які 16 вересня розпочали переправу через Оку, Г. Волконський вживав поняття "прибыльные люди"[112], тобто вбачав у них добре озброєних та екіпірованих воїнів на кшталт найманців, котрі служать за плату. Можна було б припустити, що "черкаси", порівняно зі своїми менш досвідченими товаришами, мали більше пахолків. А проте цей критерій належності до "черкас" ненадійний, оскільки, якщо вірити відповідним підрахункам Д. Александрова, переважна більшість цих "черкас" не мали пахолків. Навряд чи були якісь істотні відмінності в одязі "старовинних" і "новітніх" козаків, або ж "черкас" та "литовських людей". Щоправда, про що йшлося вище, костюм "старовинних" козаків своєю "дикістю" контрастував з "цивілізованими" строями представників міщанського стану. Відтак, за зовнішнім виглядом "старовинні" козаки напевно різнилися козацьких новобранців з міщан.

За всіма переліченими вище прикметами, напевно навряд чи можна було впевнено відрізнити "черкас" від "литовських" людей, тим паче у бойовій обстановці і, як зізнався Д. Александров, не захопивши в них жодного "язика". Окрім того, в інших тогочасних московських джерелах термін "черкаси" та "литовські люди" часто постають як синоніми. Загалом теза Д. Александрова, згідно з якою Г. Волконський начебто бачив "литовських людей", могла бути націлена на те, аби згладити заднім числом полководський промах цього царського воєводи, тобто, його відступ від Калуги за Москву–ріку. Принаймні повідомлення про зустріч Г. Волконського з "литовськими людьми" та його намір "перейти за Москву реку" подано в одному змістовому контексті. Незалежно від того, кого насправді під "черкасами" та "литовськими людьми" мав на увазі Д. Александров, його дані про 10-тисячне військо П. Сагайдачного, безперечно, неточні і неповні.

Можна стверджувати, що ці дані насправді приблизно відображають чисельність та структуру особового складу козацьких сил, які 16 вересня вийшли з-під Зарайська і впродовж кількох годин від обіду до вечора того ж дня сконцентрувалися на березі Оки в районі впадіння у неї Осетра та розпочали переправу через ріку. Тим часом значна частина козацького війська залишалася під Зарайськом. Як уже зазначено, козаки вели там бойові дії ще 17 вересня. Окрім того, на цей час декілька тисяч запорожців на чолі з полковником Ф. Бориспольцем перебували в поході на Мещеру.

Переправа запорожців через Оку напевно тривала щонайменше два-три дні. Причому, якщо Г. Волконський не зміг скільки-небудь істотно протистояти їм на переправі 16 вересня, а вже з наступного дня вони переправилися без збройного

[112] З донесення Г. Волконського Михайлу Федоровичу, 8(18).IX 1618. — С. 156.

опору противника, то певні проблеми для запорозького війська створив зарайський воєвода В. Короб'їн — принаймні за його ж словами. Дізнавшись, що П. Сагайдачний з головними силами переправився через Оку, він виступив із своїми ратниками із Зарайська. Невдовзі його військо наздогнало "литовских людей и черкас" на переправі. Це був запорозький підрозділ чисельністю 600 осіб на чолі з полковником Грицьком, що його П. Сагайдачний залишив в ар'єргарді для прикриття на переправі головних сил. Зав'язався бій, під час якого ратники В. Короб'їна завдали поразки козакам полковника Грицька. Зарайському воєводі вдалося захопити в полон 150 запорожців, яких він, за його словами, відправив у Москву до царя[113].

У цій історії про нищівний розгром козаків запорозького полковника Грицька, яку змалював у своїй чолобитній на ім'я Михайла Федоровича В. Короб'їн, дещо бентежить той факт, що царський чолобитник зробив це аж через дванадцять років після описаної ним події. Судячи з усього, з перспективи такої чималої часової дистанції та природного бажання, щоб його заслуги було належно оцінено, В. Короб'їн явно не був налаштований применшувати свої давні бойові успіхи у боротьбі із запорожцями. Аби переконати у їхній реальності, чолобитник навіть подав у Розрядний приказ підтверджувальний документ про свою звитяжність. Утім, це був лише царський указ від 27 серпня 1618 р., згідно з яким В. Короб'їна призначено на службу у Зарайськ.

Тим часом є джерельна інформація про те, що у полковника Грицька були не такі вже й кепські справи після зустрічі на переправі через Оку з грізним В. Короб'їним, який із своїм загоном сміливо переслідував, чи то гнав, усе козацьке військо. Причому ця інформація знову походила від В. Короб'їна, котрий рапортував про те, що на початку грудня 1618 р. в Коломенському уїзді він завдав поразки козакам Грицька, які поверталися з "чати" з Касимовського уїзду. За даними В. Короб'їна, він, серед іншого, захопив у полон 90 запорожців та відбив у Грицька 300 осіб "русково полону". Це повідомлення відправили царю коломенські воєводи Борис Ростовський та Потап Нарбеков із сеунщиком[114], тобто носієм оптимістичних новин — вісником про перемоги московської зброї. Звідси напрошується висновок, що воно не позбавлене перебільшень. Хоч би там як, стає зрозумілим, що козаки полковника Грицька цілком справилися із завданням щодо прикриття переправи запорозького війська через Оку.

Отже, переправі запорожців через велику водну перешкоду — р. Оку, передували понад два місяці інтенсивних боїв на московській території. Оскільки воєнні сили та ресурси противника на Рязанській землі були істотно підірвані, це створило достатньо безпечні для козацького війська умови для форсування Оки. Попередньо було здійснено розвідку переправ через цю ріку, визначено місце переправи головних сил, а також приховано підготовлено плавзасоби. Згідно з розробленим запорозьким командуванням планом перекидання війська на лівий берег Оки, 16 вересня з-під Зарайська розпочало марш до гирла Остра орієнтовно 10-тисячне військове угруповання, яке очолював, можемо припустити, П. Сагайдачний. Форсувавши у кількох місцях ріку, передові козацькі підрозділи змусили відступити

---

[113] З чолобитної В. Короб'їна Михайлу Федоровичу, 25.VI(5.VII) 1630 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 264.

[114] З Книги сеунчів, 26.XI(6.XII). 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV—XVII вв. — Т. 1. — С. 93, 94.

достатньо деморалізовані сили Г. Волконського, забезпечивши тим самим безперешкодну переправу запорозьких полків. Після остаточного припинення боїв за Зарайськ 17 вересня, до Оки рушили усі козацькі підрозділи, які там були, й успішно переправилися під прикриттям козаків полковника Грицька, котрим довелося вступити у бій з противником. Здійснена запорожцями упродовж кількох днів та з мінімальними втратами переправа через Оку відкрила перед ними дорогу на Москву.

Від Коломни до Москви

Події, які відбувалися на переправі через Оку під Коломною, змусили гарнізон цього міста пильнувати противника. Це означало, що запорожцям не вдасться заскочити коломенців зненацька. Відтак П. Сагайдачний не став негайно здобувати Коломну лобовою атакою, адже такий крок міг спричинити чималі втрати козацького війська, а також втягнути його у довготривалу облогу. Звісно, це обернулося б для запорожців втратою ініціативи у веденні бойових дій, чого явно не бажав П. Сагайдачний. Отож, у той час бої за Коломну обмежилися локальними сутичками його козаків з ратниками колеменських воєвод Б. Ростовського та П. Нарбекова, насамперед 20 вересня над річкою Репенкою (Рѣпенкою)[115].

Невдовзі головні сили козацького війська стали табором над Москвою-рікою під Черкізово, близько за 17–18 км від її гирла. 24 вересня П. Сагайдачний написав звідти листа королевичу Владиславу, в якому, серед іншого, поінформував про перебіг воєнної кампанії та одержання від нього наказу терміново йти на з'єднання з польсько-литовськими силами під Москву. Запорозький гетьман також зазначив, що посилає на переговори своїх послів на чолі з полковниками М. Дорошенком та Б. Коншею із завданням уточнити місце і час переходу запорожців під Москву. П. Сагайдачний просив королевича прислати прапор для свого війська, запевнив його у вірній службі та відданості, а також побажав пошукачеві царської корони щасливо здобути "призначене" йому царство та підкорити росіян — "цей упертий народ"[116].

Тобто, запорозький гетьман розглядав королевича Владислава як законного монарха Московської держави, котрий має таких вірних підданих, як запорожці, на яких він впевнено може цілком покластися. Політично окреслити та закріпити стосунки цього підданства повинен був прапор, тобто символічний клейнод, отриманий з рук нового московського царя, який, щоправда, тільки виборює свій трон. У подібній політичній риториці вочевидь простежується натяк на те, що московський цар, який сяде на трон при підтримці козацької зброї, мусить належно оцінити заслуги запорозьких козаків. Щодо цього П. Сагайдачний демонстрував політичні орієнтації та затребував систему цінностей, що були у тогочасному запорозькому середовищі і сформувалися під впливом політичної культури шляхетства Речі Посполитої.

Потрібно зазначити, що в той час, як П. Сагайдачний писав свого листа королевичу Владиславу, запорозькі полки стояли не лише під Черкізово, а й у Шкін-

[115] З чолобитної Б. Ростовського та П. Нарбекова Михайлу Федоровичу, 17(27).III 1619 // РГАДА. — Ф. 210. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 543.

[116] П. Сагайдачний до королевича Владислава, 24.IX 1618. — S. 96–97.

ській волості (с. Шкінь розташоване близько за 17 км західніше Черкізово), а також Троїцькому — селі князя Дмитра Трубецького в Коломенському уїзді, що лежало за 30 верст від р. Пахри[117], яка протікає відносно недалеко (південніше) столиці і впадає у Москву-ріку.

Як можемо припустити, відправлені П. Сагайдачним до королевича Владислава запорозькі посли у ніч з 25 на 26 вересня пройшли через села Каширської волості Шубіно, Образцово, а також розташоване неподалік останнього Кутузово (близько за 12 км південніше берегів Пахри, нині поряд з аеропортом "Домодєдово"). Козаки розпитували у місцевих селян про місцезнаходження королевича Владислава ("пришол ли королевич под Москву и где стоит"). Довідавшись від них, що польський табір розбито західніше Мокви — під Звенигородом, запорожці наказали кільком селянам провести їх до цього міста[118].

Тим часом козаки П. Сагайдачного не сиділи склавши руки в очікуванні наказів від польського командування. Їхні загони інтенсивно здійснювали розвідувально-диверсійні рейди по території противника, в тому числі тій, яка опинилася у їхньому тилу. Приміром, послані в південно-західному напрямку козацькі загони на початку 20-х чисел вересня діяли у Серпуховській волості. Зокрема, вони розорили село Благовщизну ("людей и крестьян высекли и переграбили"). У місцевого населення вони розпитували про дорогу до Серпухова[119], напевно збираючись продовжити свій рейд в напрямку до цього міста. 25 вересня чималий запорозький загін увірвася в село Шубіно Каширської волості (саме перед тим, як через нього мали прослідувати з Черкізово запорозькі посли). Як у самому селі, так і під ним вони вбивали селян, а також багато з них захопили в полон. Причому селянам не завжди вдавалося врятуватися найбільш доступним для них способом — втечею у ліс. Адже козаки злізали з коней і пішки прочісували навколишні хащі, виловлюючи там утікачів, причому практикували такі лісові облави доволі часто. Нападів зазнали також інші села Каширської волості, зокрема Ростуново.

26 вересня запорожці — "загонные люди многие" (як бачимо, їхня тактика асоціювалася у місцевого населення з діями татарських загонів) розійшлися по Хотунській і Домодєдовській волостях, через що чимало селян загинули, або ж потрапили в полон. Ті місцеві мешканці, які змогли врятуватися під час козацького нападу, а також налякані селяни із сусідніх сіл, кинулися утікати до столиці, де сподівалися знайти захист[120].

Запорозьке командування організувало розвідку території у північно-західному напрямку — його цікавила місцевість, що прилягала до Москви-ріки і, зокрема, в районі гирла Пахри. Отож, 24 вересня від села Троїцьке у цьому напрямку рушили близько півтори сотні козаків. По обіді вони вступили у Бронниці — село князя Д. Пожарського, що на правому березі Москви-ріки (понад 37 км по прямій

[117] З донесення московських розвідників на чолі з Б. Федосєєвим, 15(25).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 168; З донесення московських розвідників на чолі із З. Озеровим, 16(26).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 171.

[118] З донесення московських розвідників на чолі із З. Озеровим, 16(26).IX 1618. — С. 171.

[119] З донесення московських розвідників на чолі з Ф. Яришкіним, 12(22).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 167.

[120] З донесення московських розвідників на чолі із З. Озеровим, 16(26).IX 1618. — С. 171; 21.IX(1.X) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 181; З донесення московських розвідників на чолі з І. Волосатим, 17(27).IX 1618 // Там само. —Т. 1. — С. 174.

на північний захід від Черкізово). Під вечір цього ж дня запорозький загін вже був у сусідньому Веліно[121]. Наступного дня близько півсотні запорожців, які їхали коломенською дорогою, за три верти від Пахри напали у селі Назар'єво Коломенського уїзду на біженців з Каширі (близько 20 дітей боярських із своїми людьми) та розгромили їх[122].

Як свідчив посланий з Москви на заготівлю сіна син боярський Іван Ленін, 26 вересня за годину до вечора він чув стрілянину в районі села М'ячково Коломенського уїзду, що було розташоване за 30 вест від столиці і за 19 верст від монастиря св. Миколи на р. Угреші (в стороні від коломенської дороги). Спираючись на розповідь одного утікача з М'ячкова, І. Ленін стверджував, що на це село напали запорожці, і що вони зійшлися в сутичці з московськими козаками, які приїхали в цю місцевість із столиці по сіно. За уточненими даними, які по гарячих слідах цієї події здобули московські розвідники на чолі із сином боярським Захаром Озеровим, того самого дня, в обід, на М'ячково напав запорозький загін, що налічував понад сто осіб, сіючи смерть, а також полонячи місцевих селян[123].

Ще до повернення запорозького посольства на чолі з М. Дорошенком та Б. Коншею від королевича Владислава, П. Сагайдачному вочевидь було відомо про намір польського командування йти із своїм військом під Москву. Через це услід за козацькими розвідувально-диверсійними загонами в південно-східному напрямку почали підтягуватися головні запорозькі сили. 26 вересня козацькі підрозділи увійшли в село Михеєво, яке належало сину боярському Івану Давидову (близько 25 км по прямій на північний схід від Черкізово), а також розмістилися на південний схід від нього у Марчугах і на південний захід — Бронницях, котрі належали князю Д. Пожарському (за деякими даними, гетьман П. Сагайдачний з'явився у Бронницях 1 жовтня). Причому того ж таки дня з Бронниць було послано понад 100 козаків палити села Коломенського уїзду Соф'їно та Медвежий брід. Оскільки у Соф'їно частині селян вдалося сховатися у лісі, то запорожці залишили свої коні в селі, а самі подалися на пошуки утікачів. Лише увечері вони повернулися до Бронниць[124].

27 вересня окремі запорозькі розвідувально-диверсійні загони вже діяли на Лівобережжі Москви-ріки, за декілька десятків кілометрів від столиці Московської держави. Приміром, близько обіду цього дня вони з'явилися під селом Новим (біля сучасного міста Жуковський), напали на нього і вбили багатьох селян, а також взяли у полон. Ще до вторгнення у Нове ці козаки, "загонные люди" поблизу монастиря

[121] З донесення московських розвідників на чолі з Б. Федосєєвим, 15(25).IX 1618. — С. 168.

[122] З донесення московських розвідників на чолі з К. Протасьєвим, 15(25).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 169.

[123] Із свідчень І. Леніна, 17(27).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 172; З донесення московських розвідників на чолі із З. Озеровим, 17(27).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 173.

[124] З донесення московських розвідників на чолі із З. Озеровим, 17(27).IX 1618. — С. 173, 174; З донесення московських розвідників на чолі з Д. Сабуровим, 18(28).IX 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 175; З донесення московських розвідників на чолі з Ф. Болдиревим, 21.IX(1.X) 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 182.

Вид Коломни з боку Бобреневого монастиря. 1800 р.

св. Миколи на р. Угреші напали на московських фуражирів, які їхали по сіно, і розгромили їх. У своїх полонених запорожці розпитували, де під Москвою перебуває на пасовиськах худоба. Їх цікавила також інформація суто військового характеру: чи не послані проти них із столиці військові загони і чи є в Тушино люди королевича Владислава та литовського гетьмана Я.-К. Ходкевича (з останнього запитання, яке козацькі розвідники поставили перед полоненими, випливає, що на цей час запорозьке командування мало уявлення про найближчі плани королевича). По отриманні потрібних їм відомостей, козацькі розвідники переправилися на протилежний берег Москви-ріки під с. Новим і рушили до місця розташування запорозьких підрозділів у с. Бронниці[125].

29 вересня у межиріччі Москви-ріки та Пахри здійснив рейд досить крупний запорозький підрозділ чисельністю близько тисячі козаків. В обід вони увірвалися в село Бесєди, що на березі Москви-ріки (нині під південно-східною околицею Москви) і знищили його. Невеликі групи козаків роз'їхалися по околицях Бесєд. Одна з них, що складалася з шести вершників, виїхала на поле, де селяни сікли капусту. Захопивши на очах в ошелешених селян четверо їхніх коней, вони поскакали геть. Після нападу на Бесєди запорожці пішли вниз по течії Москви-ріки. Їхній передовий загін із двох козацьких сотень, який, можемо припустити, йшов у бойовій охороні головного запорозького підрозділу, близько четвертої години дня під селом Острів, що неподалік Бесєд, натрапив на близько сотню фуражирів, яких бояри послали з Москви на заготівлю сіна, і розгромили їх, захопивши у них коні. В подальшому запорожці, які рухалися з Бесєд, подалися, зокрема, до села М'ячково,

[125] Із свідчень Т. Леонова 18(28).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 175, 176; З донесення московських розвідників на чолі з Т. Протопоповим, 17(27).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 176.

Вид села Черкізово. Альбом Мієрберга. 1662 р.

що поблизу гирла Пахри. Невдовзі очевидці спостерігали заграву від пожежі над М'ячково, а також селом Михайловським[126].

Як можна переконатися з розглянутих вище фактів, П. Сагайдачний вочевидь вбачав своє воєнно-стратегічне завдання в тому, щоб розорити близьку до столиці Московської держави і ще не спустошену війною південну територію, тобто ослабити її воєнний потенціал — подібно до того, як запорожці вчинили на лівобережжі Оки. Відтак у різних напрямках від головних сил вирушили розвідувально-диверсійні загони, які не лише збирали інформацію про противника, а й пустошили поселення, тероризували населення й захоплювали у полон місцевих мешканців. Через такі рейди відбувалося блокування основних комунікацій, що зв'язували Москву з південними територіями держави. Запорожці вели боротьбу з постачальниками у столицю продовольства та фуражу, намагалися позбавити місто худоби, яку випасали на околицях. З метою дезорганізації життя у регіоні, що перебував у найближчій досяжності мобільних запорозьких підрозділів, а також недопущення використання його матеріальних та людських ресурсів для боротьби з козацькими силами, запорожці вдавалися також до створення обезлюднених зон "випаленої" землі.

У таких діях запорожців не були чогось нового для московських військ, які у роки польсько-московської війни, що спалахнула 1609 р., вторгалися на територію Речі Посполитої. Приміром, 1614 р. ратники путивльського воєводи князя Тимофія Мещерського, які були послані на "литовське" місто Сенчу, розташоване на правому березі Сули, "Синеч взяли и, взяв, сожгли и посад весь выжгли, из города наряд, пушки и пищали затинные, и ис храмов божие милосердные образы, и книги, и свечи, и колокола, и всякое церковное строенье поимали, и многих литовских людей в городе и на посаде побили, и жон их и детей многих поимали". Відправлені Т. Мещерським сеунчі, які привезли у Москву радісну звістку про те, що ратники

[126] З донесення московських розвідників на чолі із Д. Алеєвим, 19(29).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 178; Інформація для воєвод на чолі з В. Бутурліним, 20(30).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 178; Із свідчень С. Федорова, 20(30).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 179; З донесення московських розвідників на чолі з Д. Шем'якіним, 20(30).IX 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 179.

цього путивльського воєводи знищили Сенчу, а також при поверненні назад спалили і розорили Лохвицю, дістали в нагороду дорогий посуд, хутра, тканини та гроші[127].

Як бачимо, московські ратники та їхнє командування вбачали особливу доблесть у тому, щоб не лише приступом здобути на території противника місто, спалити його, знищити захисників, захопити в полон жінок і дітей, заволодіти воєнними трофеями, а й пограбувати церкви. Причому нападники не обмежувалися захопленням, ікон, церковних книг та дзвонів, а й не гребували свічками, вважаючи, очевидно, це вельми хвалебною справою.

Такі рейди московських військ по українській території могли набувати неабиякого розмаху. Наприклад, це підтверджують бойові дії ратників царського стольника і воєводи Федора Волинського, які завдали поразки остерському підстарості і "топтали литовских людей до города до Остря, и, пришод к Острю, к острогу малому приступали по два дни жестокими приступы, и острог малой взяли, и у города две башни сожгли, и многих литовских людей побили, и полон руской отполонили, и острог и посад пожгли, и Остренской уезд повоевали. И в розгоне были от Киева за семь верст и Киевский уезд повоевали ж, и литовских людей многих побили, и, воевав Киевский уезд, пришод к литовскому ж городку к Елмынске, литовских многих людей побили и урядника елмынского убили, и город и посады все выжгли, и Елмынский уезд весь повоевали, и отошли головы со всеми ратными людьми здорово"[128].

Неважко переконатися, що тактика московських сил полягала в тому, щоб завдати максимальної шкоди не лише окремим населеним пунктам, а й спустошити якомога ширшу територію противника. Тобто, запорожці П. Сагайдачного діяли на московській землі за усталеною в той час практикою ведення бойових дій на ворожих землях, націленою на тотальне знищення матеріальних ресурсів противника та ослаблення його людських резервів.

Запорозькі та польсько-литовські сили напередодні штурму Москви. Козацькі посли під Звенигородом

28 вересня М. Дорошенко та Б. Конша у супроводі декількох десятків вершників ("сімдесят коней") прибули під Звенигород до королевича Владислава. Запорозькі посли принесли полякам оптимістичну звістку щодо того, що до них на з'єднання ідуть 40 тисяч козаків. Однак у таборі королевича цю звістку сприйняли скептично. Приміром, на думку добре обізнаного Я. Собеського, насправді запорожців "прийшло до нас більш, ніж двадцять тисяч" (przyszło do nas więney niż dwadziescia tysięcy")[129]. Як бачимо, Я. Собеський навів дані про чисельність сил П. Сагайдачного, що фактично вдвічі менші порівняно з даними запорозьких послів. Причому він писав про понад 20 тисяч козаків у минулому часі, розглядаючи таку чисельність

---

[127] З Книги сеунчів, 22.I(1.II) 1614 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 23, 24.

[128] Там само, 25.IX(5.X) 1616. — С. 47.

[129] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 521.

їхнього війська як доконаний факт. Тобто, цей щоденниковий запис є результатом спеціальної перевірки відповідної інформації, зроблений автором вже після 27 вересня. Оскільки ж Я. Собеський у своєму щоденнику московської виправи королевича Владислава вочевидь дбав про те, щоб відомості про запорозьке військо та його успіхи не затьмарювали бойових заслуг і не применшували ролі коронних сил у польсько-московській війні, то є підстави розглядати наведені ним дані на кінець вересня 1618 р. про понад 20-тисячну козацьку армію як мінімально можливі на той час і, напевно, якоюсь мірою занижені.

Якщо ж виходити з того, що критично перевірена Я. Собеським інформація про чисельність запорозького війська у його власному підрахунку постає як доволі близька до того, якою вона була в дійсності, то на чому могла ґрунтуватися інформація запорозьких послів про 40-тисячне військо? Попри те, що запорожці не уникнули втрат під час кількамісячних боїв у Московській державі, згадана заява про 40-тисячну козацьку потугу була зроблена напередодні "попису" — військового огляду, що мав відбутися перед королевичем Владиславом, під час якого П. Сагайдачному та запорозькій старшині навряд чи вдалося б переконати польське командування, що козаків є вдвічі більше, аніж насправді.

Звісно, що бажання запорожців завищити свою чисельність пояснювалося як політичними резонами — аби у такий спосіб наголосити на значущості своєї воєнної допомоги королевичу Владиславу у здобутті царської корони, що обіцяло розширення козацьких станових привілеїв, так і їхніми меркантильними розрахунками: чим більше військо, тим більшою могла бути для нього платня за воєнну службу. П. Сагайдачний, який давав відповідні інструкції своїм послам, напевно не лише розраховував під час попису видати частину пахолків за повноправних козаків[130], а й очікував на приєднання до нього тих запорожців, які ще влітку 1618 р. рушили через Білорусію під Білу. Утім, після падіння Білої на початку вересня 1618 р.[131] далеко не всі козаки, які брали участь в облозі цього міста, поспішали на з'єднання з військом П. Сагайдачного. Про це свідчить один документ, в якому йдеться про обставини перебування в полоні вихідця з Почепа Михайла Неврова. 9 вересня він, як розвідник, перебував під Брянськом і там натрапив на "литовських людей" на чолі з полковником Назарком (Назаром Івановим), котрі з-під Білої прямували повз Брянськ. Вони виявилися не надто привітними до московського розвідника. Після удару списом М. Неврова у правий бік, а шаблею — в ліву руку "литовські люди" захопили його в полон, а потім разом з ним повернули до Стародуба (в цьому місті доля виявилася прихильнішою до полоненого — місцеві мешканці викупили його з неволі)[132].

Отже, "литовські люди" прямували від Білої на південь в напрямку Брянська та Стародуба. Цей маршрут вельми промовисто підтверджує те, що під команду-

---

[130] Прикметно, що московські козаки не цуралися представляти на військових оглядах своїх джур як повноправних козаків, що викликало невдоволення царської влади, котра вимагали від козацьких старшин "чюр своих с старыми казаки в ряд, которые государю служат старо, в станицы не писали" (*Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 170).

[131] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 501.

[132] Чолобитна В. Борятинського та І. Вороніна Михайлу Федоровичу, 1619 // РГАДА. — Ф. 210. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 547.

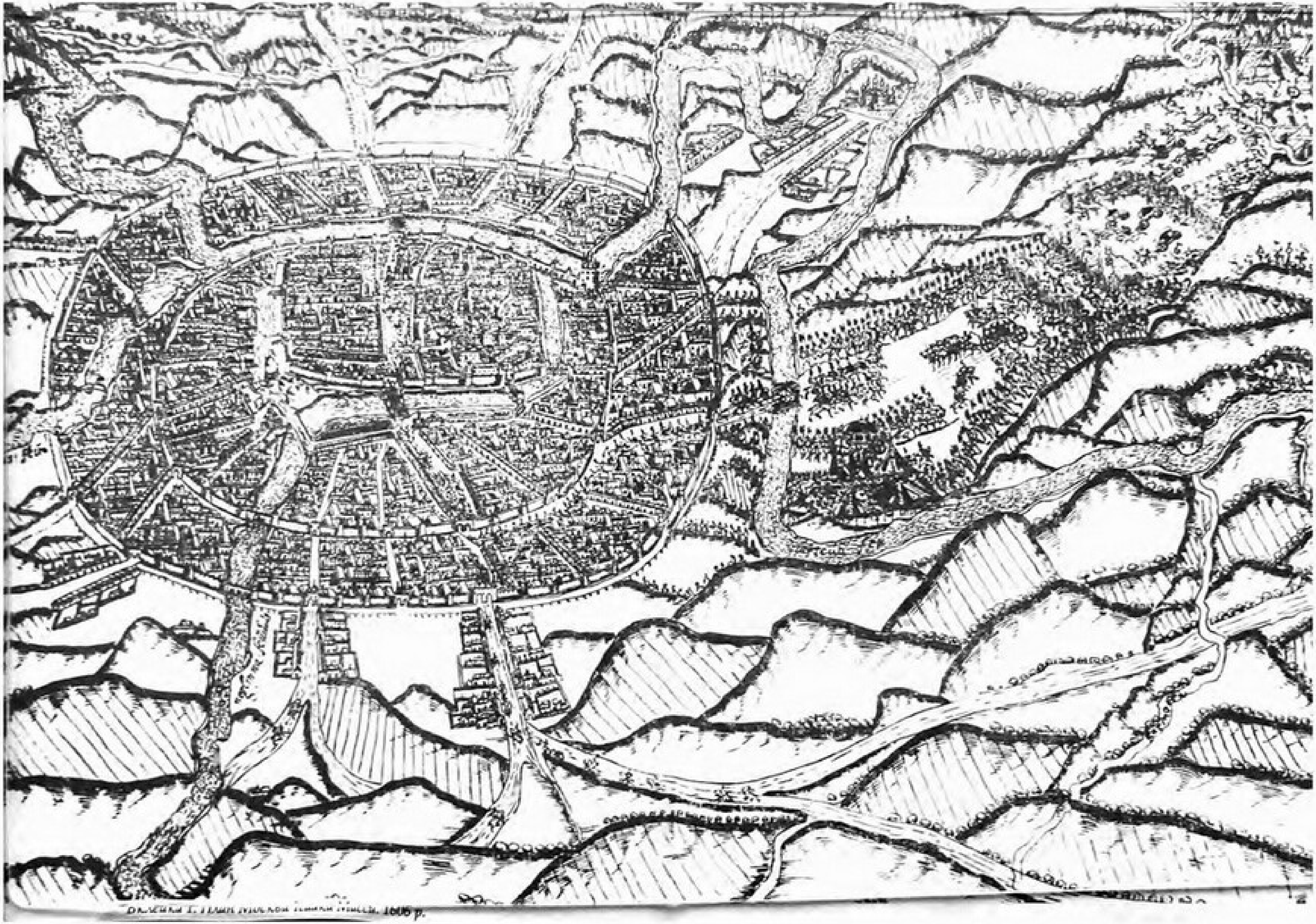

ванням полковника Назарка ішли "литовські люди" — козаки, які поверталися в Україну. Попри те, що П. Сагайдачний не отримав підкріплення від козаків цього полковника, до кінця вересня у його війську вочевидь відбулася концентрація сил. Принаймні до цього часу мусив повернутися з бойового рейду полковник Ф. Борисполець із своїм підрозділом. В документі "Московські міста, замки та поселення здобуті, спалені, висічені Сагайдачним..." зазначено, що із здобуттям Романова та Матійового Города козаки фактично завершили серію рейдів по московських землях, що тривала від початку їхньої воєнної кампанії і до військового огляду запорозького війська під Москвою. Відтак, по здобутті двох названих вище міст, вони "звідти пішли під столицю повз Коломну на попис до королевича йогомосці"[133]. Тобто, ця інформація так чи так сигналізує про припинення далеких козацьких рейдів та концентрацію запорозьких сил напередодні військового огляду в присутності королевича Владислава.

У Речі Посполитій щодо походу запорожців на московську війну снували різні чутки. Подейкували, що козаки 42-тисячного війська П. Сагайдачного, яке, зокрема, здобуло Лівни, знищивши 20 тисяч ратників, "взяли там настільки велику здобич, що дісталося на таке велике військо кожному на коня по 16 злотих грошей, окрім інших достатків"[134]. Такі звістки безперечно бентежили уяву багатьох шанувальників воєнної здобичі. Отож до П. Сагайдачного вочевидь приходили з України більші або менші козацькі загони, компенсуючи втрати запорожців під час боїв. Через це чисельність війська, яке перебувало під командуванням запорозького гетьмана, не зменшувалася порівняно із початковою її чисельністю — 20 тисяч осіб. Не виключено, що вона навіть дещо зросла — недарма вельми обережний у таких підрахунках Я. Собеський твердив про понад 20-тисячне запорозьке військо, яке з'єдналося із силами королевича Владислава.

Про постійне підживлення війська П. Сагайдачного козаками з України сигналізує той факт, що наприкінці вересня, незадовго до штурму Москви, з українських земель не припинявся рух свіжих підкріплень до театру бойових дій. Так, згідно із здобутими московськими розвідниками даними, 29 вересня на р. Лопасня, лівій притоці Оки, що впадає у цю ріку нижче Серпухова, з'явилися "литовских людей с тысечю человек и болши, идут из-за Угры от черкас х королевичю таборы"[135]. Як бачимо з цього документального фрагмента, понад тисяча "литовських людей" прийшла на береги Лопасні "з-за Угри від черкас". Ця інформація виразно вказує на те, що це не могли бути козаки з війська П. Сагайдачного, оскільки р. Угра була достатньо віддалена від місцезнаходження на той момент запорозьких сил за Окою (Угра впадає в Оку під Калугою). Відтак, щоб запорозькому підрозділу чисельністю понад тисячу осіб добратися до Звенигорода, приміром, з Бронниць, причому дотримуючись окреслених московськими розвідниками координат — від берегів Угри до берегів Лопасні, потрібно було зробити гак у сотні кілометрів, в тому числі переправитися на правий берег Оки, за Калугою форсувати Угру, а потім — знову Оку.

Звісно, що для понад тисячі козаків П. Сагайдачного не було жодної потреби у таких складних маневрах (як уже зазначено, порівняно невелике запорозьке посольство на чолі із М. Дорошенком та Б. Коншею цілком успішно добралося до

[133] Miasta Zamki y osady Moskiewskie od Saydacznego...pobrane... — S. 34.
[134] Новини з Москви, вересень–листопад 1618 // Biblioteka Racz. — Rkps. № 139. — S. 351.
[135] З донесення московських розвідників на чолі із З. Озеровим, 21.IX (1.X) 1618. — С. 181.

Звенигорода набагато коротшим шляхом — через Каширський уїзд). Звідси випливає, що "литовські люди", про який йшлося, насправді — полк українських козаків, котрий прибув з України. Те, що цей полк не пішов одразу до П. Сагайдачного, а подався у розташування табору польського та литовського військ, вочевидь пояснювалося бажанням новоприбулих козаків пройти військовий огляд перед королевичем, щоб претендувати на винагороду за свою службу. Прикметно, що цього ж таки дня з-під Звенигорода "позад" Домодєдовську волость до війська П. Сагайдачного прямували близько 200 "литовських людей"[136].

Є підстави припустити, що це був передовий підрозділ запорозького полку, який прибув під Звенигород. Як можемо припустити, саме цей полк того ж таки дня, 29 вересня, виступив з-під Звенигорода у південному напрямку. Про це довідуємося зі свідчень одного селянина з села Суково (розташованого за декілька кілометрів на північний схід від Внуково), якому вдалося утекти з полону. Згідно з цими свідченнями, 29 вересня суковський селянин перебував у руках запорожців, котрі під чотирма корогвами прямували від Звенигорода в напрямку Оболенської та Серпуховської дороги ("А шли, де, из [З]венигорода люди многие под четырмя знамены к оболенской и к серпуховской дороге"). Селянин, про якого йдеться, точно не знав, куди насправді ідуть козаки, оскільки утік від них за 20 верст від свого села. Прикметною є та обставина, що, по-перше, ці запорожці (судячи з кількості корогв вони йшли у складі полку) рушили з-під Звенигорода напевно за кілька годин до того, як звідти виїхали посли П. Сагайдачного. Тобто, їхнє відбуття з королівського табору так чи так пов'язано з консультаціями польського командування з послами запорозького гетьмана. По-друге, козацький підрозділ, що виступив з-під Звенигорода, марширував у бойовому порядку з розгорнутими знаменами, причому приблизно у тому ж напрямку, що і загін запорожців із 200 осіб, котрий пішов "позад" Домодєдовьку волость.

Все це наштовхує на думку, що цей козацький полк прямував до табору П. Сагайдачного. Принаймні було б дуже нелогічним, аби його козаки, щойно ставши перед очима королевича Владислава, негайно рушили від нього на Запорожжя у зразковому бойовому порядку, під корогвами. Прикметно, що зафіксовані різними групами московських розвідників повідомлення про рух козацьких підрозділів від Звенигорода, в тому числі із зазначенням, що вони ідуть до П. Сагайдачного (тобто йдеться про здобуті оперативним шляхом з кількох джерел дані, які узгоджуються між собою, що підтверджує достовірність такої інформації) не дістали відображення у польських джерелах. Напевно це можна пояснити тим, що в цьому разі йшлося про поточні епізоди воєнного життя, причому пов'язані не з польсько-литовським, а запорозьким військом — їх далеко не завжди вважали для себе значущими і фіксували на письмі, приміром, сеймові комісари.

Отже, можна достатньо впевнено стверджувати, що після того, як запорозьке військо на чолі з П. Сагайдачним рушило на допомогу королевичу Владиславу, на територію Московської держави продовжували прибувати козацькі підрозділи з України. Через це напередодні штурму Москви запорозькі сили, які перебували під командуванням П. Сагайдачного, попри чималі втрати, що вони їх зазнали під час боїв (напевно до двох тисяч осіб убитими і полоненими), вочевидь налічували як мі-

136 Там само.

німум понад 20 тис. козаків основного складу, а також не менш 5–6 тис. військових слуг — пахолків або джур.

Звісно, що з прибуттям 28 вересня під Звенигород до королевича Владислава запорозьких послів на чолі з М. Дорошенком та Б. Коншею ніхто не дискутував з ними щодо того, якого насправді є чисельність армії П. Сагайдачного. Насправді командування силами королевича та комісари з великою радістю зустріли появу запорозьких послів та принесену ними звістку про швидкий прихід до них козаків. Адже у військовому таборі під Звенигородом, утім, як до цього під Можайськом, справи були доволі кепські. Жовнірам не виплачували вчасно гроші, серед них лютували голод та пошесні хвороби, зростало дезертирство.

Я.-К. Ходкевич та сеймові комісари ледве утримували військо від того, щоб усе воно не покинуло Московську державу. 4–6 вересня комісари змушені були надати гарантію (асекурацію) полку Мартина Казановського, лісовчикам, а також усьому війську, погодившись з їхніми претензіями та пообіцявши виплатити затриманий жолд до свята св. Симона Юди (28 жовтня)[137]. А проте певне притлумлення цими обіцянками бунтівних настроїв війська, мало радувало литовського гетьмана. У своєму листі до Сигізмунда III від 11 вересня 1618 р. він нарікав, що грошей на виплату жолду як не було, так і немає — тим часом жовнірів "стискає нечуваний голод". Причому, попри безгрошів'я, вже 13 вересня потрібно було видати війську платню на новий квартал. Не дивно, що військові сили, якими командував Я.-К. Ходкевич, швидко танули. Литовському гетьману довелося докласти неабияких зусиль, щоб стягнути під Можайськ кількатисячне військо ("1200 копійників, 800 рейтарів"), аби зробити безпечнішим для королевича Владислава марш від цього міста, яке "не було чим здобути", в напрямку Москви. До того ж, бідкався Я.-К. Ходкевич, йому не вдалося підтягнути з Борисова артилерію, оскільки її не було чим привезти[138].

Критичне матеріальне становище польсько-литовського війська не лише спричинило скорочення його чисельності, а й падіння морального духу жовнірства. Це, як ніхто інші, добре бачили сеймові комісари, котрі з тривогою повідомляли королю: через відсутність грошей шляхетська кіннота готова утворити конфедерацію, а угорська та німецька піхота "є невимовно збідніла, не може триматися, оскільки гине частково від голоду, почасти від табірних хвороб; є також маса [таких, котрі через] нужду і голод переметнулися до неприятеля". Як бачимо, бойові можливості польських сил знизилися до небезпечної межі, що загрожувало, серед іншого, цілковитим крахом політичних планів королевича Владислава.

Отож, сеймові комісари напевно сприйняли звістку про перебування великого козацького війська неподалік Москви як подарунок долі. З одного боку, вони розраховували, що прихід такого сильного підкріплення врятує військо королевича від повної деградації, а з іншого — під натиском запорожців противник змушений буде охочіше йти на переговори. Польська сторона виконала прохання запорожців щодо надання їм від імені королевича Владислава корогви. Її доручили відвезти та вручити козакам у їхньому таборі мстиславському войському Якобу Мадалінському. Йому також наказали з'ясувати плани запорозького командування щодо

[137] Асекурація сеймових комісарів полку М. Казановського, 4.IX 1618 // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 292. — S. 81–82; Асекурація сеймових комісарів лісовчикам, 4.IX 1618 // Ibid. — S. 83; Асекурація сеймових комісарів усьому рицарству, 6.IX 1618 // Ibid.

[138] Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 11.IX 1618 // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 292. — S. 80.

Атака гусар

штурму Москви. Прикметно, що королевич не обмежився наданням запорожцям корогви. Від нього Війську Запорозькому були послані також інші військові клейноди: литаври ("бубни"), а також гетьманську булаву для П. Сагайдачного.

Судячи з усього, молодий королевич вельми охоче взяв участь в акті наділення запорожців військовими клейнодами, адже це давало йому можливість спробувати себе в ролі чинного монарха. Тим часом у своєму таборі він явно відчував тиск авторитету Я.-К. Ходкевича, невсипуще око політичних наглядачів — сеймових комісарів, а також мав підозру, що про його поведінку та пиятики з М. Казановським таємно доносять Сигізмунду III[139].

Між польсько-литовськими командуванням та запорозькими послами було домовлено, що з'єднаня сил королевича Владислава та запорозької армії відбудеться під селом Тушино, за кільканадцять кілометрів на північний захід від столиці Московської держави. Узгодили дату прибуття поляків і литовців, а також запорожців до спільного місця збору: середа 3 жовтня[140]. 29 вересня запорозьких послів

[139] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 140, 141.

[140] У листі сеймових комісарів, в тому числі Я. Собеського, до Сигізмунда III від 29 вересня 1618 р. зазначено, що польське військо повинне з'єднатися із запорожцями в наступну середу (тобто 3 жовтня), рушивши туди 30 вересня (Сеймові комісари до Сигізмунда III, 29.IX 1618 // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 292 — S. 103). Тим часом у щоденнику московського походу королевича Владислава, автором якого був Я. Собеський, зазначено, що козакам наказано з'явитися під Тушино "у середу, тобто 3 вересня" (*Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 521). Як бачимо, автор щоденника помилився у написанні місяця (1618 р. 3 жовтня припало на середу).

Атака гусар

відправили до своїх[141]. Московським розвідникам вдалося з'ясувати, що 30 вересня близько сотні запорожців поверталися до свого війська від королевича Владислава через Домодєдовську та Хотунську волості[142]. Безперечно це були запорозькі посли на чолі з М. Дорошенком та Б. Коншею, з якими їхав Я. Мадалінський — напевно з декількома своїми людьми.

Після усіх потрясінь, які спіткали військо королевича Владислава (невдоволені затримкою жолду рушили додому гусарські корогви Пліхти, Опалінського, Карсніцького та Жоравінського, багато піхоти і пахолків), воно налічувало щонайбільше 6 тисяч жовнірів[143]. Неважко здогадатися, що цих сил явно було недостатньо, щоб вони самостійно взяли штурмом Москву, яка для поляків і литовців вочевидь була набагато міцнішим горішком, аніж Можайськ, котрий витримав їхню облогу. Отож Я.-К. Ходкевич покладав великі надії на допомогу запорожців.

Бої на близьких підступах до Москви

Напевно вже до кінця дня 29 вересня запорозькі посли передали П. Сагайдачному директиву польського командування, згідно з якою козацькому війську потрібно було 3 жовтня прибути під Тушино. Проте гетьман не став негайно її виконувати. Як у головнокомандувача запорозькими силами, в нього була своя думка щодо того, коли саме прийти на з'єднаня з військом королевича Владислава. У своїх рішеннях і діях він вочевидь виходив з аналізу воєнної ситуації, яка склалася навколо столиці Московської держави, а також власного розуміння стратегії ведення війни. Для гетьмана важливим було завершити план бойових операцій, що мали на меті позбавити царське командування стратегічно важливих резервів у близьких тилах запорозького війська. Через це і після 3 жовтня він ще деякий час залишався із своїми козаками на південно-східних підступах до Москви й прийшов на з'єднання з польськими силами лише 6 жовтня.

Нижче буде показано, до чого зводилися ці операції козацького полководця. Тим часом розглянемо свідчення джерел, що проливають світло на концентрацію військ в районі Тушино, яка відбувалася 2 жовтня. Московські розвідники виявили у цей час "литовських людей" північно-західніше столиці. Військові підрозділи цих "литовських людей" з'явилися, серед іншого, неподалік села Хорошево, що лежало на прибережному пагорбі Москви-ріки — за річкою Ходинкою (лівою притокою Таракановки, котра, в свою чергу, є лівою притокою Москви-ріки; нині взяте у колектор кількакілометрове русло Ходинки розташоване у міських межах Москви і перетинає, зокрема, Ленінградський проспект поблизу станції метро "Аеропорт"), а також селі Павшино[144], що на лівому березі Москви-ріки (у наш час межує з Південно-Західним округом Москви).

[141] Сеймові комісари до Сигізмунда III, 29.IX 1618 // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. №292 — S. 102, 103; *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 521.

[142] З донесення московських розвідників на чолі з І. Волосатим, 17(27).IX 1618. — С. 174.

[143] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 142, 145.

[144] З донесення московських розвідників на чолі з Ф. Ярвінським, 22.IX 1618 // РГАДА. — Ф. 210. Московский стол. 1618. — Д. 9. — Л. 286; З донесення московських розвідників на солі з Т. Потаповим, 22.IX(2.X) 1618 // Там же. — Л. 284.

Хто були ці "литовські люди", котрі, як випливає із зазначеної інформації, вже 2 жовтня фактично знаходилися в околицях Тушино? Логічно припустити, що це мали б бути сили королевича Владислава, які виступили в цей район від Звенигорода, під яким напередодні знаходився їхній табір, і де було ухвалено рішення про марш до Тушино. До того ж відомо, що військові сили запорожців, які, так само, як і сили королевича Владислава, у московських документах періодично фігурують під терміном "литовські люди", підійшли під Тушино лише 6 жовтня. Однак збереглися джерела, які ставлять під сумнів можливість того, що польське військо вже 2 жовтня було в зазначеному районі.

Приміром, Я. Собеський у своєму щоденнику московської виправи королевича Владислава 1617–1618 рр. стверджував, що польське військо розбило свій табір під Тушино лише 3 жовтня. За день до цього воно стояло за чотири милі на схід від Звенигорода[145].

Отже, повідомлення Я. Собеського виразно сигналізують про те, що по лінії розташування сил "литовських людей" Павшино-Хорошево не було війська королевича Владислава. Причому, якщо перевести польські милі в кілометри та зробити прив'язку отриманого результату до умовної точки на місцевості, де, за інформацією Я. Собеського, 2 жовтня мусив стояти польський табір, то з'ясується, що його місцезнаходження не сягало навіть Павшино — незалежно від того, які це були милі: малі, що дорівнювали 6250 м, середні — 7030 м, або ж великі — 7810 м[146] (прикметно, що Я. Собеський у щоденниковій статті від 3 жовтня 1618 р. визначив розташування табору королевича Владислава у малих милях: "стали пів маленької милі від цієї сторони Тушино, над Москвою-рікою")[147].

Все це може означати, що, приміром, П. Сагайдачний послав принаймні декілька тисяч своїх козаків до Тушино з таким розрахунком, щоб вони прибули туди до 3 жовтня, тобто встигли до дати з'єднання запорозьких та польських сил, на якій наполягали стратеги королевича Владислава. Однак такий висновок вочевидь передчасний. Адже є джерела, в яких появу польського війська під Тушино датовано раніше, аніж 3 жовтня. Наприклад, у листі сеймових комісарів до Сигізмунда III від 18 жовтня 1618 р. (серед авторів цього листа був, до речі, Я. Собеський) дещо непослідовно стосовно хронології зазначено, що, по-перше, польські сили "2 жовтня прийшли під столицю", по-друге — їхній військовий табір став під Тушино "1 жовтня, щодо за три милі від столиці"[148]. Якщо взяти до уваги, що це був адресований королю своєрідний колективний лист-звіт комісарів Адама Новодворського, Олександра Госевського, Льва Сапєги, Костянтина Пліхти та Якуба Собеського, написаний порівняно недавно по прибутті поляків і литовців під Тушино (причому у цьому ж таки селі), то подана в ньому хронологія зазначеної події вочевидь більш точна порівняно з тією, що її дотримувався у своєму літературно доопрацьованому творі Я. Собеський.

---

145 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 521, 531.

146 *Brukner A.* Encyklopedia staropolska. — Warszawa, 1939. — T. 1. — S. 919.

147 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 531.

148 Сеймові комісари до Сигізмунда III, 18.X 1618 // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 292 — S. 106.

Отже, є підстави стверджувати, що "литовські люди", про появу яких на берегах Москви-ріки на північний захід від столиці царське командування дізналося від своїх розвідників, насправді були жовнірами королевича Владислава. Як у цей час відбувалася концентрація польських сил у місцевості, на якій через декілька днів з'явилися також запорожці? Певне уявлення про це дають деякі московські джерела, що збереглися до наших днів. Йдеться про оперативні донесення невеликих розвідувальних груп, які вже з ночі виходили на завдання з Москви через певні часові інтервали. Напевно першою 2 жовтня була група розвідників з п'яти дітей боярських на чолі з Федором Ярвінським, що виступила із столиці о першій годині ночі. Ідучи Звенигородською дорогою у північному напрямку, вони минули, зокрема, села Хорошево і Татариново. О восьмій годині ранку за 9 верст від Москви розвідники помітили чуже військо. Його намети було напнуто прямо в полі. Вони виднілися також у селі Павшино та його околицях ("стоят шатры многие и огни горят во многих мѣстех"). У розташованому за дві версти від Павшино селі Троїцькому також стояли чужинці. Їхня сторожа кинулася за московськими розвідниками і переслідувала зо дві версти[149].

Тим часом продовжувалося стягнення сил королевича Владислава у район, що прилягав до Тушино. Це зафіксувала наступна група московських розвідників на чолі із ситником Томилом Потаповим, яка виїхала за кріпосні ворота столиці о п'ятій годині ранку. Розвідники рушили по Хорошевській дорозі до села Щукіно, під яким на Москві-ріці був брід. Лишень вони добралися до села Хорошева, як побачили, що через Москву-ріку переправляються убрід двадцять ворожих вершників на "хорошевську сторону", тобто лівий берег. Люди Т. Потапова встигли помітити, що десь за дві версти за Хорошевим та за п'ять верст від Москви "горят на станех огни". Проте московським розвідникам не вдалося довго спостерігати панораму вогнів, що палахкотіли у стані противника, а також з'ясувати, чи там "многие люди стоят". Адже як тільки коні двох десятків вершників, котрі брели через Москву-ріку, вийшли з води на лівий берег, розпочалася погоня за П. Потаповим та його супутниками аж до р. Ходинки[150].

Нова група розвідників із п'яти дітей боярських на чолі із Федором Коробкою виїхала з Москви на бойове завдання о восьмій годині ранку. Вони прямували у західному напрямку Смоленською дорогою. Щойно минувши Тушино у напрямку монастиря Спаса на Всходні, який стояв на крутому березі р. Всходні (близько за 3 км від її гирла), росіяни уздріли на правому березі Москви-ріки трьох чужинців. Причому один з них перебрався на лівий берег і взявся лаяти Ф. Коробку та його товаришів. Тим часом один зі жовнірів, які залишилися на правому березі страхувати свого товариша, котрий ганив московський розвідників, тоді як другий метнувся у розташоване поряд село (як можна припустити, це було Литвиново, що лежало напроти Тушино, або ж Корево, біля якого був брід через Москву-ріку). Лише тоді, як із села на протилежному березі Москви-ріки вискочив загін кінноти, Ф. Коробка зі своїми розвідниками нарешті отямилися, перестали слухати моральні напучення прибережного оратора і кинулися навтіки. Шалена погоня не припинялася десь зо

---

[149] З донесення московських розвідників на чолі з Ф. Ярвінським, 22.IX(2.X) 1618 // РГАДА. — Ф. 210. Московский стол. 1618. — Д. 9. — Л. 286.

[150] З донесення московських розвідників на чолі з Т. Потаповим, 22.IX(2.X) 1618 // Там же. — Л. 286.

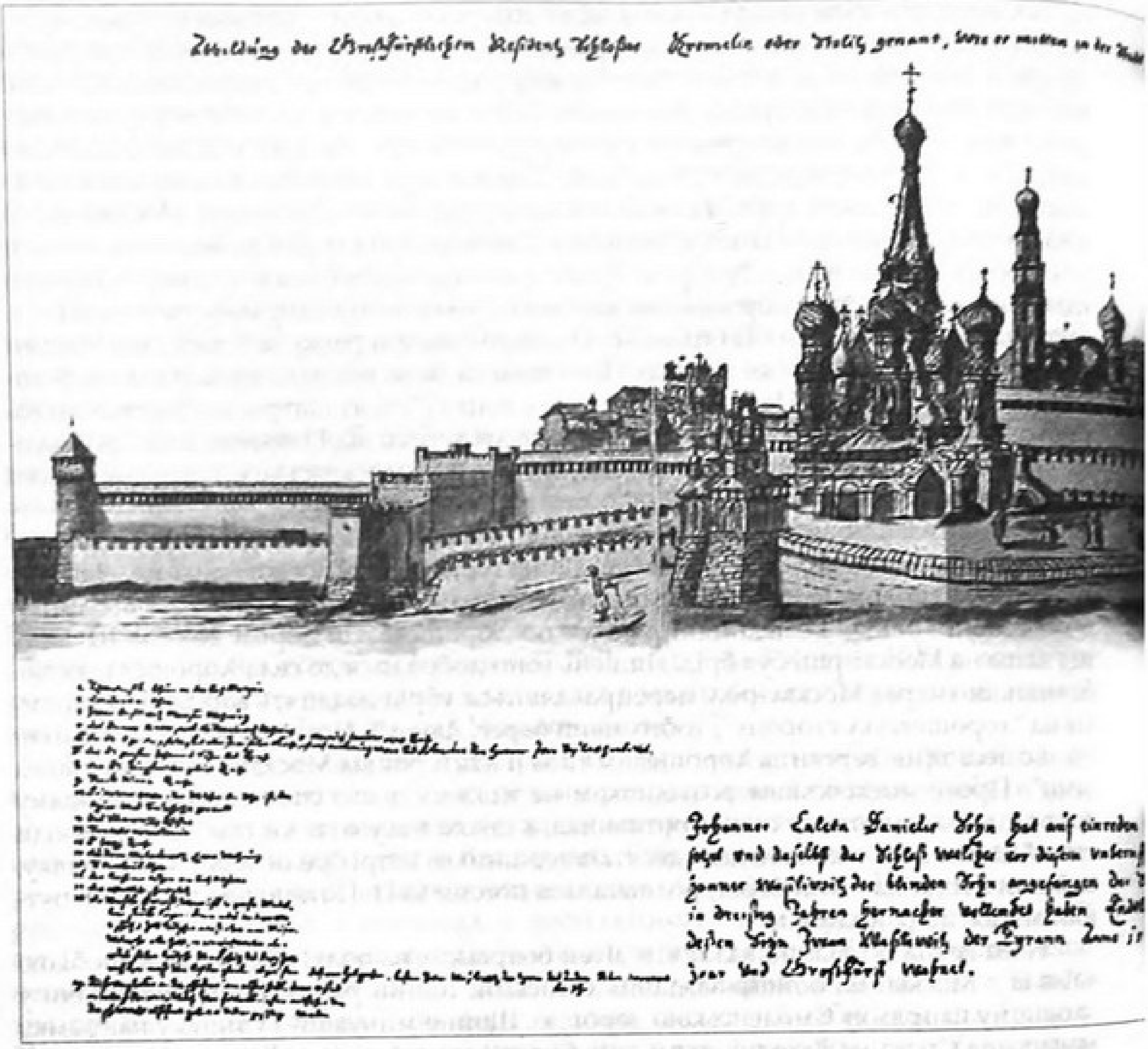

три версти — аж до річки Хімки, лівої притоки Москви-ріки (1932–37 рр. по руслу Хімки було прокладено канал, що з'єднав Москву-ріку з Волгою). Вже там спритним московським утікачам вдалося завернути в ліс ("отвалилися от них лѣсомъ") і відірватися від переслідувачів[151].

Одночасно з розвідувальною групою Ф. Коробки о восьмій годині ранку з Москви було послано на завдання п'ятьох розвідників під командуванням ситника Андрія Лихачова. На відміну від Ф. Коробки та його товаришів, розвідувальна група А. Лихачова подалася не Смоленською, а Боровською дорогою. Тобто, вона рушила у південно-західному напрямку, де на південь від Москви вона могла зустріти хіба що запорожців. Подолавши цією дорогою від Москви 15 верст до села Сукове і проїхавши ще 3 версти за це село (орієнтовно за декілька кілометрів на північний

[151] З донесення московських розвідників на чолі з Ф. Коробкою, 22.IX(2.X) 1618 // РГАДА. — Ф. 210. Московский стол. 1618. — Д. 9. — Л. 289.

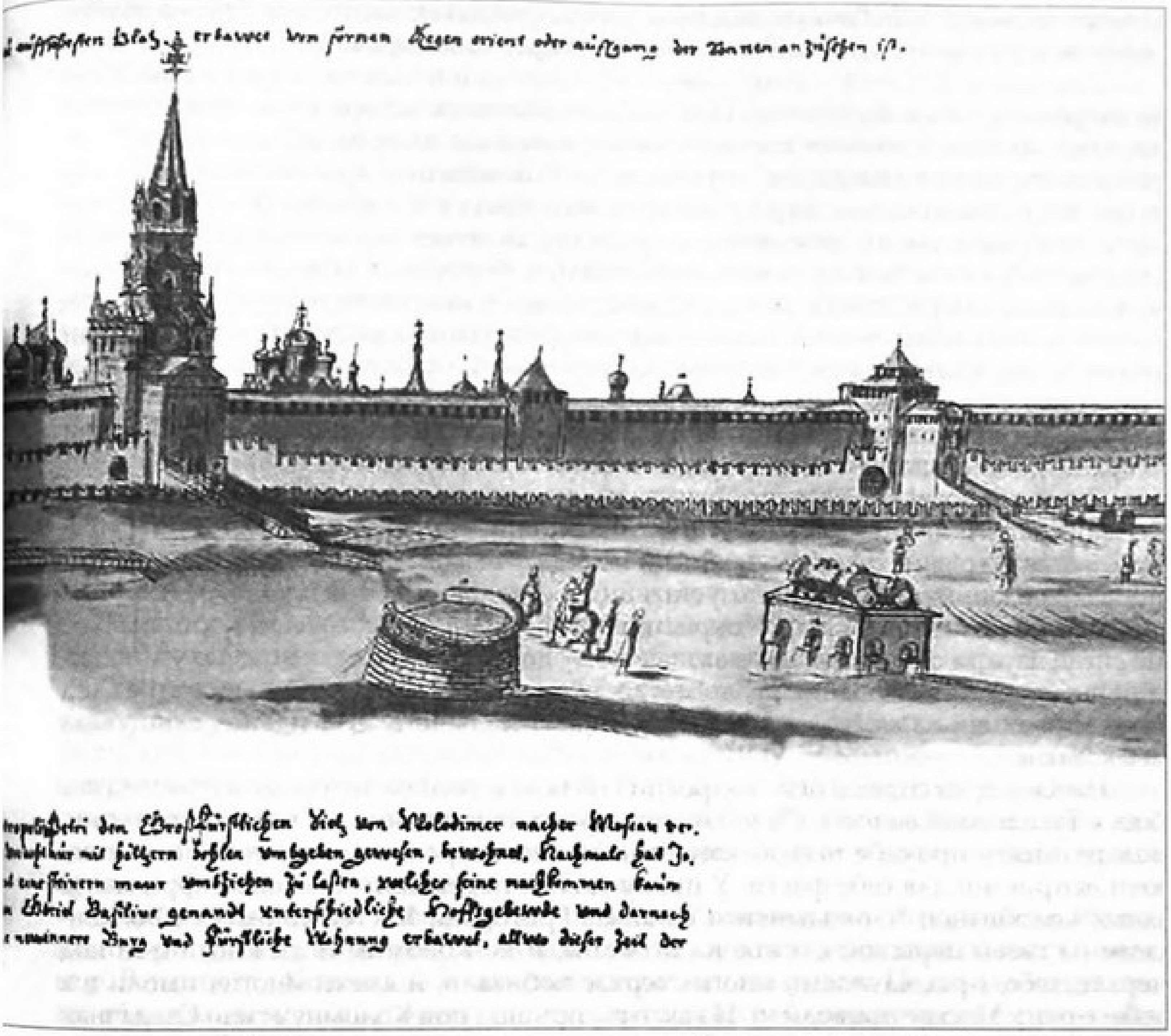

Вид Московського кремля зі східної сторони. Альбом Мейерберга. 1661-1662 pp.

схід від аеропорта "Внуково") , А. Лихачов із своїми супутниками так і не виявили "литовських людей" й повернули назад[152].

Отже, із зібраних 2 жовтня московськими розвідниками даних випливає, що принаймні у ніч із 1 на 2 жовтня передові підрозділи сил королевича Владислава були, зокрема, в районі сіл Павшино і Троїцьке. До ранку цього ж дня польсько-литовські підрозділи вже з'явилися на берегах Москви-ріки близько за 5 верст від столиці Московської держави, у тому числі в районі Тушино. Про розміщення 2 жовтня під цим селом польсько-литовського табору писав у своєму щоденнику

[152] З донесення московських розвідників на чолі з А. Лихачовим, 22.IX(2.X) 1618 // Там же. — Л. 287.

Є. Оссолінський[153]. Як бачимо, польське командування привело своє військо під Тушино дещо раніше дня, якого воно чекало на прихід запорожців.

Тим часом П. Сагайдачний із своїм військом залишався на старих позиціях — на південному сході від Москви. Щоб зміцнити безпеку запорозьких тилів, гетьман вирішив завдати остаточної поразки тим московським козакам, які до світанку 17 вересня відступили від Коломни і скупчилися в Туголеській волості Володимирського уїзду. Тобто, напередодні маршу запорозького війська до столиці, П. Сагайдачний хотів позбутися такого небезпечного сусідства, оскільки московські козаки могли реально загрожувати його силам, особливо при форсуванні водних перешкод. Він відправив проти них сімсот запорожців під командуванням полковника Міневського. Запеклі бої в Туголеській волості між запорожцями та московськими козаками розпочалися вранці 28 вересня і тривали до вечора. Результат цих боїв виявився невтішний для полку Міневського: московські козаки взяли над ним гору. Як пізніше писали їхні отамани царю, противник зазнав від них нищівної поразки, адже вони "черкас побили, знамены и литавры поимоли, и языков многих побрали"[154].

Отже, підрозділ із 700 запорожців, що вступив у бойові дії на території Туголеської волості, мав декілька корогов та литаври. Тобто, це вочевидь не була збиранина козаків з різних полків, яких посилали на тимчасове бойове завдання, а завчасно сформований, організаційно усталений полк, що мав комплект традиційних військових клейнодів. У ньому окрім полкової, були також сотенні корогви. Про це сигналізує та обставина, що в зазначеному документі корогви згадано у множині. При створенні цього полку, тобто до того, як він зазнав неминучих втрат під час бойових дій на московських землях, його чисельність вочевидь перевищувала 700 козаків.

Невідомо, чи справді цей "кадровий" полк зазнав цілковитого розгрому під час боїв у Туголеській волості. Річ у тім, що царські чолобитники — козацькі отамани, воліли писати про себе та своїх козаків найвищою мірою компліментарно, оминаючи неприємні для себе факти. У цьому можна переконатися з такого фрагмента їхньої чолобитної: "с окольничим со князь Григорьем Костентиновичям Волконским на твоей царьской службе на Коломне, и ис Коломны посылоны были под черкас, тебе, г-рю, служили, многих черкас побивали, и языки многия имоли и к тебе, г-рю, к Москве приводили. И как, г-рь, пришол под Коломну етман Саадачнай с черкасы, и мы, х[олопы] т[вои], об реку билися два дни и две ночи")[155].

Як бачимо, московські отамани в дусі переможних реляцій, а також розповідей про свій визначний героїзм, інформували Михайла Федоровича про бої з військом П. Сагайдачного. Неважко помітити і те, що у цей послужний список вони записали начебто доблесні дії, які вони продемонстрували під час оборони переправи через Оку під Коломною, зовсім не згадавши про свою втечу звідти та грабіжницьку шарпанину за обоз Г. Волконського. Відтак є підстави стверджувати, що наявне у цій чолобитній повідомлення про перемогу над козаками Міневського також не позбавлені вигадок та перебільшень. Потрібно також зазначити, що після переправи запорожців через Оку їхнє протиборство з московськими козаками не звелося

---

[153] *Ossoliński J.* Op. cit. — S. 81.

[154] З чолобитної московських козацьких отаманів Михайлу Федоровичу, 19(29).X 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 186.

[155] Там само.

тільки до боїв 28 вересня. Насправді запорозькі загони постійно тримали противника в напрузі, вступаючи з ним у сутички у волостях, де стояли на постої московські козаки[156].

Активно діючи проти московських козаків у Туголеській волості, запорожці тим самим попереджали можливі їхні напади на своє військо. Водночас іноді їм доводилося вступати у бій з військовими загонами, які царське командування посилало з Москви у місця розташування їхніх сил. Ці загони уникали зустрічей з полками П. Сагайдачного, однак натрапивши на дрібні запорозькі підрозділи вступали з ними у збройні сутички. 30 вересня один з таких московських загонів із дворян та дітей боярських на чолі з Іваном Спасителевим зійшовся в бою із якимось запорозьким підрозділом за 45 верст на південний схід від столиці (нині поблизу південної окраїни аеропорту "Домодєдово"). Запорожці тримали кругову оборону від обіду до вечора. З настанням темряви І. Спасителев не наважився залишатися біля обложених козаків, оскільки знав, що за декілька верст від них, у селі Шубіно, стоїть чималий запорозький загін. 1 жовтня І. Спасителев із своїми ратниками вже був на березі Пахри, прямуюючи до Москви. Йому стало відомо, що цього дня П. Сагайдачний із своїми козаками прийшов звідкілясь у Бронниці[157].

У перших числах жовтня запорозький гетьман почав підтягувати свої сили до Москви. На це вказує те, що, наприклад, 2 жовттня о третій годині ночі чималий підрозділ козаків увійшов у село Микитино, що за 5 верст від царської столиці. До ранку 3 жовтня основні запорозькі сили зосередилися на берегах Пахри[158].

Висунення козацьких полків на цей рубіж ще не означало, що П. Сагайдачний одразу виступить під Тушино. Адже перед цим маршем гетьман вирішив захопити стратегічно важливе укріплене місто в своєму тилу — Коломну. З вересня до її штурму почав активно готуватися полк Ф. Пирського. Звісно, що запорозьке командування не збиралося розпочинати регулярну облогу Коломни. Окрім іншого, для цього не було часу — саме цього дня спливав визначений у Звенигородці термін приходу війська П. Сагайдачного під Тушино.

Запорожці робили ставку на несподіваний блискавичний штурм міста. Як можемо припустити, вони розраховували, що по двотижневих локальних сутичках на р. Репенці під Коломною її захисники втратили пильність. Це давало надію, що для підкорення міста вистачить одного прихованого рейду невеликого угруповання козацьких сил. Проте сподівання запорожців на безпечність коломенців виявилися марними. Як тільки у ніч на 4 жовтня козаки Ф. Пирського вдарили на посад Коломни, то переконалися, що її захисники не сплять. Запорожцям, усе ж, вдалося прорватися на територію посаду ("был бой в посаде"). Однак здобути розташований там добре укріплений Спаський монастир їм явно було не до снаги. Під час цього нічного штурму з обох сторін були втрати. Проте у джерелах не збереглося про це скільки-небудь виразної інформації. З уривкових звісток про коломенський штурм відомо, що не пощастило, зокрема, запорожцю Григорію Ясечку (Ясечкову). Під

[156] *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 189.

[157] З донесення московських козаків на чолі з Ф. Болдиревим, 21.IX(1.X) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 181, 182.

[158] З донесення московських козаків на чолі з І. Волосатим, 23.IX(3.X) 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 182.

час приступу він дістав тяжке поранення, потрапив у полон та помер[159]. Зрозумівши, що коломенців не вдалося заскочити зненацька, Ф. Пирський змушений був відступити.

По завершенні цієї невдалої операції, П. Сагайдачний провів останні приготування до походу під Тушино. 6 жовтня запорозькі полки разом з військовополоненими, а також декількома тисячами цивільних бранців, потягнулися Каширською дорогою у бік Москви. В районі Донського монастиря, що стояв за декілька кілометрів від столичного кремля (у наш час — Донська площа у Москві), їм заступило дорогу військо, яке вийшло з міських укріплень Москви. Про цю зустріч московських ратників із запорожцями є коротке повідомлення у "Новому літописці". Згідно з ним, П. Сагайдачний із своїми козаками "пошолъ Коширскою дорогою и пріиде на Котелъ, а передовые люди пріидоша на Пречистой Донской и сташа на конѣх, а коши стали пропущати. Бояре же съ Москвы идоша со всею ратію и грѣхъ ради нашихъ ужасть взяша и бою съ ними не поставиша. И прошли мимо Москвы х королевичю в табары"[160].

Отже, з наведеного запису "Нового літописця" випливає, що головні сили запорожців дійшли Каширською дорогою до села Котел, що було розташоване неподалік гирла річки Котловки — правої притоки Москви-ріки, близько за 3 км на південь від Донського монастиря. Під цей монастир вислано в авангард підрозділ запорозької кінноти, щоб не допустити несподіваного нападу противника на козацькі полки, котрі з обозом (напевно у шикуванні похідним табором) рухалися від Котла. Приймні так можна вилумачити вислів джерела "а коши стали пропущати" щодо виконання передовими частинами запорозького війська завдання бойової охорони. Тим часом московське військо, яке висунулося в район маршу козацьких сил між Котлом та Донським монастирем, охопив панічний жах вже від одного споглядання запорозької потуги. Росіяни похитнулися і не спромоглися вступити у битву та завадити козакам іти на з'єднання з військом королевича Владислава.

Діаметрально протилежну оцінку подіям 6 жовтня, що відбулися в цій місцевості у безпосередній близькості від Москви, дав цар Михайло Федорович у своїй грамоті білозерському воєводі Андрію Образцову від 12 жовтня 1618 р. Серед іншого, він писав, що 6 вересня запорожці йшли "в сход х королевичю в Тушино мимо Москвы. И бояре наши и воеводы с ратными людми... на тѣх черкас ходили и божиею милостию и пречистые б[огороди]цы помощию и заступление и всѣхъ святыхъ молитвами, а нашимъ царскимъ счастьем черкасъ многих побили и языки многие же поимали. И тѣ языки и выходцы в роспросе сказалывали, что с черкасы болшая половина руских людей полонеников мужиковъ и робят, и жонак, и дѣвокъ. И шли, де, с ними, меж ихъ черкаских полков руские люди мужики и робята, и жонки, и дѣвки верхи на шесть полков, а их, де, черкасы, всѣх тысяч с пят и в них многие ранены, а иные болны, и голод, де, у них великой, и наги. А хотят, де, черкасы выитти в замосковные городы. И какъ к тебѣ ся наша грамота придет, и ты б на Белѣозере жил и великим береженьемъ неоплошно… а будет литовские люди и черкасы придут под Белоозеро, и ты б, прося у бога милости, в осаде сидѣлъ крѣпко

[159] З чолобитної Б. Ростовського та П. Нарбекова Михайлу Федоровичу, 17(27).II 1619. — Л. 543.
[160] Новый летописец // ПСРЛ. — М., 1963. — Т. 14. — С. 145.

Старий собор Донського монастиря. (1593 р.). Сучасний вигляд

и надежно, безо всякие боязни, и с литовскими людми и с черкасы билис и нашим дѣлом над ними промышлялъ, сколко милосердный Бог в помочи подасть"[161].

Як бачимо, Михайло Федорович представив дії своїх ратників (яким допомагали Бог, Пречиста Богородиця, усі святі, а також цілком сприяло царське щастя) у боротьбі із силами зла — запорожцями, котрі поневолили більш, ніж "на шість полків" цивільних людей, в тому числі жінок та дітей, як тріумф московської зброї. Адже під час битви багато козаків було вбито і захоплено в полон. Причому запорозькі "язики" засвідчили жалюгідний стан війська П. Сагайдачного: у ньому налічувалося тлише якихось п'ять тисяч козаків, було безліч поранених, хворих, обдертих та голодних (судячи з усього, під цими нещасними автор грамоти мав на увазі насамперед запорожців, хоча ця характеристика могла поширюватися також на їхніх полонених).

Навряд чи можна сумніватися, що такий зміст грамоти Михайла Федоровича був зумовлений ідеологічними та пропагандистськими цілями царської влади. Йшлося, власне, про те, щоб переконати А. Образцова стійко битися з противником, якщо він прийде у ті краї. Вочевидь саме тому Михайло Федорович вдався до вигадок, підтвердження яким немає в інших джерелах: мовляв, по-перше, московському війську вдалося завдати потужного удару по козаках, що спричинило його великі втрати убитими та поленими, по-друге — запорожців було лише п'ять тисяч, по-третє — вони знаходилися у плачевному фізичному стані. Водночас у документі, що його розглядаємо, відобразилися деякі реальні факти. Йдеться про наявність у запорозькому війську великої кількості цивільних полонених, а також те, що московські ратники та запорожці помірялися силою в бою.

Якщо порівняти опис подій, що відбулися 6 жовтня поблизу Донського монастиря, які представлено у названій царській грамоті та Новому літописці", то більш вірогіднішим є той із них, що постав в останньому джерелі. Утім, в "Новому літописці" перебільшено жах московських ратників перед противником, через що вони "не поставили з ними бою". Тим часом за даними польських джерел, їхній бойовий дух було зламано не одразу. Аби подолати московське військо, навіть П. Са-

[161] Грамота Михайла Федоровича А. Образцову, 2(12).X 1618 // РГПБ. — Отдел рукописей. Коллекция Шибанова. — Ф. 343. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 1–2.

гайдачному довелося виступити на полі бою не лише в ролі головнокомандувача, а й відважного герцівника. Як свідчив Я. Собеський, запорозький гетьман сам на сам зійшовся з царським воєводою В. Бутурліним, вибив з його рук списа, а потім оглушив ударом буздигана по голові, через що той звалився з коня[162].

Є підстави стверджувати, що цей поєдинок між полководцями відбувся на початку бойового зіткнення їхніх військ. Адже, якщо битва була б у розпалі, то П. Сагайдачний та В. Бутурлін навряд чи мали б шанс зустрітися між собою як рядові воїни. Прикметним є також те, що ніхто з московських ратників не завадив П. Сагайдачному принаймні декілька хвилин битися з В. Бутурліним, змінюючи по ходу тактику поєдинку та зброю. Запорожці, зі свого боку, також не підставили плече своєму гетьману. Тобто, схоже на те, що насправді це був герць за певними неписаними правилами.

Невідомо, що спонукало П. Сагайдачного вдатися до такої архаїчної (як для добре оснащеного вогнепальною зброєю козацького війська) тактики зав'язання битви, котра передбачала вихід на герць особисто головнокомандувачів військ, які протистояли один одному. Звісно, що такий доволі ризикований крок запорозького гетьмана міг дорого обійтися його війську. Тим часом московські ратники почувалися не дуже затишно перед козацькими силами, які, окрім іншого, безперечно переважали їх своєю чисельністю. Через це для П. Сагайдачного явно не було нагальної потреби особистим прикладом піднімати своїх підлеглих у бій. Можливо, вихід гетьмана на герць частково пояснюється тим, що схильність до ризику і відвага були в його характері. Недарма Я. Собеський зауважив у своєму щоденнику, що під час цієї воєнної кампанії П. Сагайдачний безліч разів виявляв чудеса особистої хоробрості. Судячи з усього, таку його рицарську поведінку зумовлювали, все ж, не азарт, імпульсивність та прагнення до особистої слави, а потреба за наявної моделі політичного устрою Війська Запорозького (за якої гетьман вельми залежав від волі козаків та їхніх охлократичних настроїв) постійно доводити козацькому загалу свою спроможність як чинного запорозького зверхника, тобто, особистою відвагою підживлювати власний авторитет у війську, аби утримувати над ним владу. Не виключено також, що П. Сагайдачний вирішив помірятися силами з чільним московським полководцем, аби загладити негативне враження про своє командування, що могло з'явитися у козаків після останніх невдач полковників Міневського та Ф. Пирського.

Перемога П. Сагайдачного над В. Бутурліном напевно таки додала песимізму московським ратникам, яких і без цього, як повідомляє "Новий літописець", на полі бою "охопив жах". Звісно, що бойові дії під Донським монастирем не обмежилися поєдинком між двома полководцями. Про перебіг битви, що там зав'язалася 6 жовтня, збереглися повідомлення сеймових комісарів, які вже того ж таки дня мали можливість поспілкуватися з її учасниками — запорожцями. У своєму листі до Сигізмунда III від 18 жовтня 1618 р., комісари коротко описали, що відбулося при проходженні війська П. Сагайдачного повз Москву. За їхніми даними, в цей момент росіяни "випали зі столиці усією потугою, з двором Михайлика" (царя Михайла Федоровича. — *П. С.*). Тобто, царське командування кинуло проти запорожців усі наявні резерви, які були в той час у столиці. А проте такі зусилля виявилися

[162] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 531.

Вклейка 2. План Москви Ф. Б. Годунова, 1604-1605 рр.

марними — московські ратники "з Божої ласки не зазнали втіхи; чимало їх вбито і впіймано трьох значних в'язнів". Серед цих військовополонених був царський стольник на прізвище Пушкін[163]. Якщо сеймові комісари відзначили захоплення козаками трьох найзначніших противників, то Я. Собеський у своєму щоденнику писав про безліч московських полонених, які опинилися в їхніх руках ("więzniow siła dostali")[164].

Отже, сеймові комісари, які були добре поінформовані про реальні обставини бойового зіткнення під Москвою, що відбулося 6 жовтня між запорожцями і царськими силами, однозначно твердили про переконливу перемогу війська П. Сагайдачного. Водночас, із переважно загальних їхніх повідомлень важко скласти уявлення про масштаб боїв, які відбулися під Донським монастирем. На це питання певною мірою проливають світло відомості про хід воєнної кампанії королевича Владислава у Московській державі, які відносно оперативно з'явилися у формі "Новин" й поширювалися у Речі Посполитій — насамперед серед шляхетських кіл. У цьому джерелі, яке, щоправда, не позбавлене різних перебільшень та заангажованого тлумачення фактів, стверджується, що під час проходження козаків П. Сагайдачного повз Москву проти них було послано з міста шість тисяч кінноти. Запорозький гетьман спрямував проти них свої сили й "урвав двісті передніх, не втративши нікого зі своїх"[165].

Як бачимо, царське командування кинуло проти козаків кінноту — 6 тисяч вершників. Напевно ці дані про чисельність московського війська перебільшені. Водночас вони є достатньо близькі до реальних. На це опосередковано вказує та обставина, що особи, які подали таку інформацію (вочевидь із табору королевича Владислава) дивилися на битву між запорожцями та московськими ратниками як сторонні спостерігачі. Через це у них не було особливих причин надто перебільшувати сили противника, а також його втрати. Тим часом у схожих ситуаціях, коли йшлося про протиборство "своїх" та "чужих", подібне траплялося нерідко. Щоправда, у джерелі, яке розглядаємо, певний сумнів викликає повідомлення про цілковиту відсутність будь-яких втрат у козаків.

Вище зазначалося, що сеймові комісари висловили думку про відправлення царем проти запорожців усіх сил, які він мав у столиці. Про вихід з Москви бояр "з усією раттю" проти війська П. Сагайдачного йдеться також у "Новому літописці". Як видається, царське командування не стало настільки ризикувати, щоб послати навперейми запорожцям усіх своїх ратників. У місті вочевидь залишилися декілька тисяч піших ратників (про загальну чисельність сил, які в той час були зосереджені у столиці, йтиметься нижче). Що ж до поданого у "Новинах" повідомлення про втрати сторін під час бойового зіткнення під Донським монастирем, то вони напевно були порівняно невеликі. Очевидно, не обійшлося без деяких втрат і в козацькому війську. Загалом видається достатньо очевидним, що у цей час відбувся зачіпний бій, а не широкомасштабна битва з втягненням у неї усіх резервів противників. Після того, як запорожці рішучими діями зім'яли дві сотні кіннотників з передових московських підрозділів (польський термін przedni, вжитий на позна-

---

[163] Сеймові комісари до Сигізмунда III, 18.X 1618. — S. 108.

[164] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 531.

[165] Новини з Москви, вересень–жовтень 1618 р. — S. 351.

чення розбитих козаками царських ратників, можна перекласти на українську мову також як найкращі, добірні), усе військо противника почало рятуватися втечею.

Штурм царської столиці

У джерелах відсутні конкретні відомості про місцеперебування П. Сагайдачного в найближчі добу-півтори по тому, як його козаки перемогли царські сили під Донським монастирем. Нова інформація щодо цього датується у доступних нам писемних пам'ятках лише 8 жовтня. Згідно з нею, П. Сагайдачний із запорожцями цього дня взяли участь у церемоніальній зустрічі під Тушино з королевичем Владиславом. Як можна припустити, ця зустріч відбулася одразу по прибутті запорожців до польського табору, тобто 8 жовтня. Це означає, що після бою з московськими ратниками 6 жовтня вони стояли під Донським монастирем напевно до світанку 8 жовтня. Їхній шлях звідти до Тушино вочевидь зайняв небагато часу: якщо козаки пішли лівим берегом, то їм потрібно було пройти близько 17 км, якщо правим — на декілька кілометрів більше.

Схоже, що П. Сагайдачний повів своє військо на з'єднання із силами королевича Владислава правим берегом і перейшов убрід Москву-ріку під Тушино, тобто там, де правий берег ріки контролювали польські жовніри. Переправлятися ж через Москву-ріку в районі Донського монастиря він навряд чи став, оскільки робити це під боком противника було досить ризиковано. Окрім того, в такому разі його війську довелося б пройти поміж Новодєвічим монастирем, де могла бути ворожа засідка, а також зовнішнім кільцем оборонних укріплень Москви, що було додатковим фактором ризику.

Під час урочистої зустрічі 8 жовтня запорожців з королевичем Владиславом, П. Сагайдачний і козаки цілували йому руку. По привітанні, запорозький гетьман та полковники офіційно передали Владиславу як недавно захоплених під Моквою полонених, так і тих, котрі потрапили до їхніх рук раніше, в тому числі лівенського та єлецького воєвод, татарських послів, а також московських послів до Криму. Польську сторону вочевидь зацікавили царські грамоти до кримського хана й татарських мурз, з якими останні їхали до Криму і в яких було підбурювання до нападу на землі Речі Посполитої[166].

Ще напередодні приходу запорозького війська під Тушино королевич Владислав, литовський гетьман Я.-К. Ходкевич, а також сеймові комісари ухвалили план штурму Москви. Основним воєнно-технічним засобом його реалізації мав стати підрив одразу двох воріт у міських укріпленнях за допомогою петард. Гарячим прихильником цього був головний сапер королевича — мальтійський кавалер Бартоломій Новодворський. Він виступав проти того, щоб використовувати при штурмі драбини, оскільки, доводив цей знавець саперної справи, навряд чи вдасться їх виготовити таємно від противника. В такій його наполегливості у проштовхуванні ідеї здобуття Москви за допомогою петард Є. Оссолінський вбачав явну ознаку того, що цей "старець бажав собі цілковитої слави, яка б його цілком не минула, якби сам петардою відкрив дорогу війську". Під час обговорення операції із здобуття

[166] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 541; Сеймові комісари до Сигізмунда III, 18.X1618. — S. 108.

Москви комісари запропонували Я.-К. Ходкевичу повною мірою використати воєнний потенціал запорожців — доручити їм окремий напрямок атаки з тим, щоб вони самостійно вели бойові дії, спираючись на власну тактику. Отже, литовському гетьману радили, щоб він запорозьким козакам "призначив і вказав особливе місце для штурму, аби вони застосували при штурмі свої хитрощі та фортелі, якими здобувають турецькі та інші замки"[167].

Утім, цю пропозицію не взяли до уваги. Напевно так сталося через те, що насправді ніхто з представників польського командування не бажав, аби, бува, слава здобуття столиці для нового московського царя — Владислава Сигізмундовича дісталася запорожцям. Дехто з впливових представників шляхти у війську королевича вирішив скористатися майбутнім штурмом Москви як зручним приводом заявити про свою вірнопідданість Владиславу. Приміром, Я. Собеський та Є. Оссолінський, які зрозуміли, що через різні інтриги королевич дистанціюється від них, заявили: заради нього вони підуть на штурм у перших шеренгах разом з Б. Новодворським, чим розчулили молодого Владислава до сліз[168].

Загалом у польському війську не був новиною шляхетський егоїзм, що полягав у бажанні окремих марнославних шляхтичів самим купатися у променях бойової слави, не дбаючи про спільну перемогу. Наприклад, прояви такого егоїзму 1611 р. відзначив Миколай Мархоцький — учасник боротьби польського гарнізону на чолі з О. Госевським з московським земським ополченням ("Декотрі з наших заздрили славі пана Гонсевського. Один з ротмістрів, який його недолюблював, почав говорити: мовляв, іде до нас литовський гетьман, а ми з рук його вихопимо лаври, щоб дісталися вони Гонсевському. Я йому на це сказав: "Слава — не каплун і не куріпка, вона швидко спорхне, поки ти її будеш для гетьмана пасти". Так і вийшло: коли прийшов гетьман, московити ожили, знову набралися сміливості та відваги")[169].

Схоже, що Я.-К. Ходкевич таки хотів зажити собі славу підкорювача Москви. Про його план здобуття столиці йтиметься нижче. Тим часом коротко з'ясуємо, що собою являла Москва у воєнному відношенні напередодні її штурму польсько-литовським та запорозьким військами. У таборі королевича Владислава мали достатньо добре уявлення про її планування та фортифікацію, адже кількома роками перед цим у місті побували польські сили. Я. Собеський у своєму щоденнику подав такий опис столиці Московської держави: "Тут важко оминути розташування і вигляд столиці, бо їх можна віднести до найпрекрасніших у світі. Розташована [вона] у вельми огидній рівнині, немає ніде поблизу себе лісів, ані пущ — лише низький яловець. Звідусіль коло неї світяться, наче зорі, монастирі та муровані церкви. Під нею плинуть три найпомітніші ріки: Москва, Яуза [та] Неглінна. Окрім дерев'яного города (як іменують), тобто оточеного муром, а не парканом, котрий був дуже великий і спалений [під час] минулих воєн, [столиця] має в собі три стіни і три великі міста. Дуже потужні Білі стіни, що, напевно, з добру милю в обводі. Другі стіни червоні, що названі так через цеглу [з якої зроблені], за якими місто Китайгород. Треті стіни, за якими Кримгород — місто, де мешкають самі царі. Усі ці міста мають осібні мури, вежі та брами, в них повно монастирів і мурованих церков, дея-

[167] *Ossoliński J.* Op. cit. — S. 81; *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 152.

[168] *Ossoliński J.* Op. cit. — S. 81, 82.

[169] *Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подготовка публикации, перевод, вступная статья, комментарии *Е. Куксиной*. — М., 2000. — С. 103–104.

кі церкви з позолоченими верхами. Так гадаю, що важко побачити на світі таке місто, котре за такої величини було б зовні [більш] показне і красиве; всередині дерев'яні будинки і двори, окрім [того, що] в самому царському палаці є шмат муру"[170].

Зображення Китайгородської стіни. Деталь Петрова плану Москви 1597 р.

З наведеного опису, окрім своєрідного космогонічного образу міста, що немовби світило в оточенні розсипів зір — монастирів і церков та підносилося над сумною рівниною (яку оживляє, мовляв, хіба що чахлий яловець), постає також реальна схема оборонних укріплень та планування Москви. Я. Собеський описав столицю, дотримуючись певної послідовності: від її периферії до об'єктів, котрі були найвіддаленіші від Тушино. Перша названа ним лінія оборонних укріплень "Дерев'яного города" являла собою залишки фортифікації так званого Земляного міста, зведені протягом 1591–1592 рр. Йдеться про земляний вал завдовжки кільканадцять кілометрів, по гребеню якого проходила дерев'яна стіна з вежами, в тому числі воротними. Автор щоденника вже не застав ці дерев'яні укріплення (розташовувалися приблизно в межах сучасного Садового кільця Москви), оскільки їх знищив вогонь у попередні роки Смути.

"Білі стіни", що фігурують у творі Я. Собеського, були якраз тими укріпленнями, на штурм яких у жовтні 1618 р. ходило військо королевича Владислава та запорожці. Їх завершили будувати на початку 90-х рр. XVI ст., спланувавши так, що вони велетенською підковою, два кінці якої виходили до Москви-ріки, оточили споруджені у попередні часи фортифікаційні споруди: цитадель Крим-город, тобто Московський кремль, мури якого з оборонними вежами та воротами мали в периметрі понад 2 км й стояли на Боровицькому пагорбі, при впадінні р. Неглінної у р. Москву; укріплений посад Китай-город — його мурована захисна стіна з кільканадцятьма вежами простягалася більш, ніж на 2,5 км, оперезавши чималу територію міста східніше та південніше кремля.

"Білі стіни" були споруджені з каменю і мали біле облицювання. Відтак розташований за ним міський посад дістав назву Біле місто. За даними Я. Собеського, його оборонні споруди сягали принаймні 8,5 км. Кількаметрової товщини кам'яні стіни з бійницями на різних рівнях захищав оборонний рів. Важливими оборон-

[170] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 551.

ними вузлами поставали вежі, десять із яких мали в'їздні ворота. Якщо подумки оглянути фортифікаційну лінію Білого міста від її краю, що розпочинався від берега р. Москви поряд із сучасним храмом Христа Спасителя, то першою брамою від ріки були розташовані в районі урочища (яру) Чертольє ворота, котрі мали назву Чертольські (приблизно в межах сучасної площі Пречистенські ворота). Далі стояли Арбатські, Нікітські, Тверські, Петровські ворота. Після останніх в оборонній споруді була влаштована спеціальна інженерна споруда — так звана Труба, через яку на цій ділянці проходило русло р. Неглінної. Після Труби в оборонній стіні Білого міста знаходилося ще декілька воріт: Стретенські, Фроловські, Покровські, Яузькі та Васильєвські[171]. Жодні з цих воріт, так само, як і інші фортифікаційні споруди Білого міста, не збереглися до наших днів. Окремі назви сучасних площ Москви на Бульварному кільці вказують на те, де орієнтовно були розташовані, або ж на яких напрямках стояли перелічені вище ворота Білого міста. Нині це площа Арбатські ворота, Нікітські ворота, Стретенькі ворота, Покровські ворота, Яузькі ворота.

Оборонна стіна, про яку йдеться, завершувалася при впадінні Яузи в Москву-ріку. А проте зовнішній пояс захисних споруд Москви нею не обмежувався. На протилежному, лівому, березі Яузи стояв дерев'яний острог. Конструктивно подібне дерев'яне укріплення було також за Москвою-рікою. Воно мало Серпуховські та Калузькі ворота. Важливе місце в системі оборони Москви відігравали монастирі. Йдеться насамперед про розташований на лівому березі Москви-ріки на південний схід від міста Симонов монастир, а також на південний захід — Новодєвічий монастир[172].

Звісно, що обороноздатність Москви залежала не лише від її фортифікації. Серед факторів, які на неї істотно впливали, були, зокрема, чисельність гарнізону, ступінь його бойової підготовки, характер озброєння, а також бойовий дух захисників міста. За умов наближення до столиці військ королевича Владислава та П. Сагайдачного все це викликало неабияке занепокоєння царської влади. У столиці дедалі зростала соціальна напруга, що врешті-решт вилилася у заворушення, чільними призвідцями яких стали дворяни Богдан Тургенєв, Яків Тухачевський та Афанасій Федрицький. Заворушення відбулися після того, як у серпні воєвода Б. Ликов під натиском польських сил відступив із своєю армією від Можайська до Боровська, а потім — до Москви[173].

Через воєнну загрозу, яка нависла над столицею, 9 вересня у ній зібрався присвячений питанням оборони Земський собор. На ньому ухвалили послати бояр у Ярославль та Нижній Новгород, щоб дістати звідти підкріплення. Тим часом наявні у місті сили було розподілено по найважливіших рубежах оборони, в тому числі послано їх у Симонов та Новодєвічий монастирі. Для царської влади було вельми проблематичним забезпечити надійну оборону по багатокілометровому периметру кріпосних споруд Москви, адже на той час вона мала у своєму розпорядженні близько 11 тисяч осіб включно з полководцями, котрих вдалося мобілізувати для "сидіння в облозі". Причому найбільш боєздатна частина цих сил налічувала лише

---

[171] Див., зокрема: Земський собор, 9(19).IX 1618 // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии иностранных дел. — М., 1822. — Ч. 3. — С. 173–175; *Тихомиров М. Н.* Указ. раб. — С. 73–83.

[172] Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 175, 176.

[173] *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 178, 179, 186.

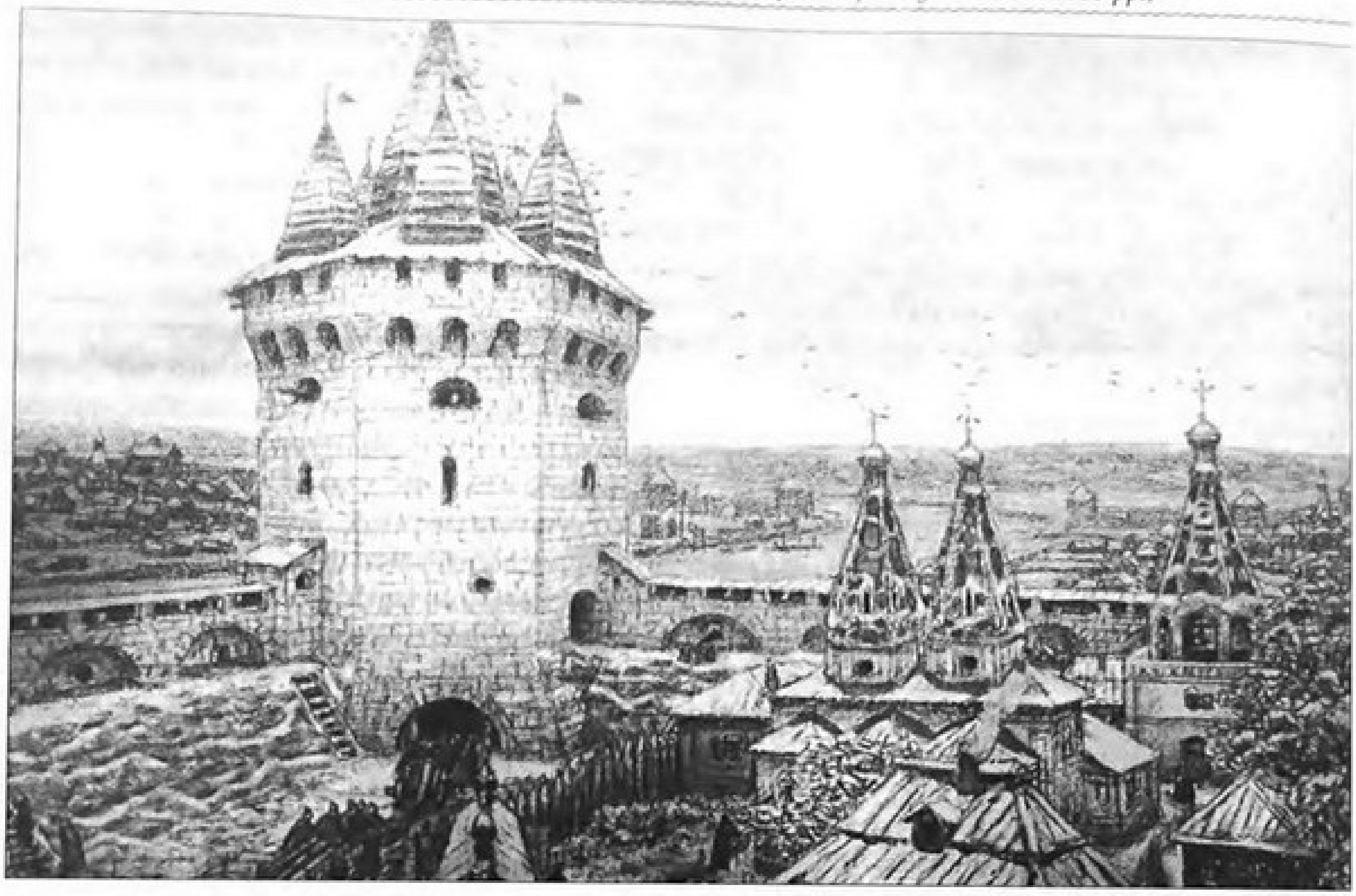

Семиверха вежа. Художник А. М. Васнецов. 1924 р.

5234 особи: стрільців — 1493 (з них 252 послали у Симонів монастир, 200 — Новодєвічий монастир), іноземців — 213 (з них 27 становили відставні німці, а також солдати, яких виставили вдови-іноземки), дворян та дітей боярських — 971 (серед них були 103 "жильців")[174], козаків — 2097, "даточних людей"[175] — 474 особи. Решту московського війська переважно становили не надто досвідчені у військовій справі ополченці (4153 особи), зокрема "чорні люди", часто озброєні лише рогатиною, а також декілька сот татар. Про гостру нестачу для царського командування ратників свідчить той факт, що йому доводилося посилати на захист міських укріплень не лише, приміром, конюхів, псарів, перекладачів з грецької та німецької мов, а й "дітлахів" (дѣтенышей) — на допомогу останніх воно розраховувало при обороні Симонового та Новодєвічого монастирів[176].

Як видається, зроблений на Земському соборі 9 вересня облік наявних у Москві сил та їх розподіл по оборонних об'єктах міста і навколишніх монастирів мав попередній характер. Принаймні подана у цьому джерелі інформація про захисни-

174 "Жильці" — привілейована частина уїзних дітей боярських, які служили "по отечеству". За мирного часу почергово мешкали у Москві при царському дворі, а воєнного часу — входили до царського полку. Виконували також функції особистих охоронців царя (Чернов А. В. Указ. раб. — С. 77).

175 "Даточні люди" — ратники, яких спорядили на воєнну службу певні групи тяглого населення Московської держави (Чернов А. В. Указ. раб. — С. 171–176).

176 Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 171–176.

Зображення кутової Семиверхої вежі, а також Усіхсвятських і Чертольських (Пречистенських) воріт Білого міста. Деталь Сигізмундового плану Москви 1610 р.

ків столиці не відображала абсолютно точно внутрішню ситуацію у Москві, що постійно змінювалася. Про це сигналізує той факт, що у ньому наведено дані про наявність у місті 2097 козаків, тоді як відомо, що до початку листопада їх налічувалося щонайменше близько трьох тисяч (детальніше про це йтиметься у наступному розділі). Як можна припустити, уточнений мобілізаційний план оборони столиці представлено у документах Разрядного приказа. Приміром, про це свідчить такий факт. У названому плані, так само, як у відповідному документі Земського собору, подано однакову чисельність піших козаків, котрі повинні були тримати оборону на ділянці укріплень від Яузького острогу до Яузьких воріт в напрямку Білого міста — 67 осіб. Водночас зазначено, що згідно з воєнним оглядом ("по смотру") їх прибуло лише 42 особи[177]. Загалом у документі, що розглядається, є певна додаткова інформація про оборонні можливості Москви станом на осінь 1618 р.

Отже, згідно з мобілізаційним планом, продубльованим воєнним відомством Московської держави — Розрядним приказом, загальна чисельність захисників царської столиці, а також Симонового та Новодєвічого монастирів, становила 11097 осіб. Серед них було, зокрема, стрільців — 1589, іноземців — 209, дворян та дітей боярських — 866, козаків — 2071, "даточних людей" — 704 особи. Тобто, найбоєздатніша частина московських сил становила 5439 осіб. Утім, польсько-литовському та запорозькому командуванню навряд чи можна було нехтувати, приміром, ополченцями, серед яких 2084 були озброєні пищалями, 2530 — рогатинами, а також понад чотирма сотнями татар[178].

Що конкретно передбачав ухвалений Я.-К. Ходкевичем як головнокомандувачем армії королевича Владислава план штурму Москви? Згідно із задумом литовського гетьмана, наступ на місто розпочнеться уночі на кількох напрямках. Один з них — на Арбатські ворота, до яких у першій колоні підуть піхотинці з сокирами. Їхнє завдання полягатиме в тому, щоб прорубати прохід у дерев'яному острозі, що був навпроти воріт. "Дроворубів" прикриватиме вогнем окремий піхотний підрозділ. У зроблений в острозі прохід проникають сапери і за допомогою петарди висаджують в повітря вхідну браму. В пролом, що утвориться від вибуху, кидаються піхотинці. Угорська піхота атакує мури, частина жовнірів залишається обороняти захоплені Арбатські ворота. Лісовчики, які до цього були в резерві, ведуть наступ

[177] Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 176; Розпис по полках воєвод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618 // Книги разрядные по официальным оных спискам. — СПб., 1853. — Т. 1. — Стб. 517.

[178] Розпис по полках воєвод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618. — Стб. 505–519.

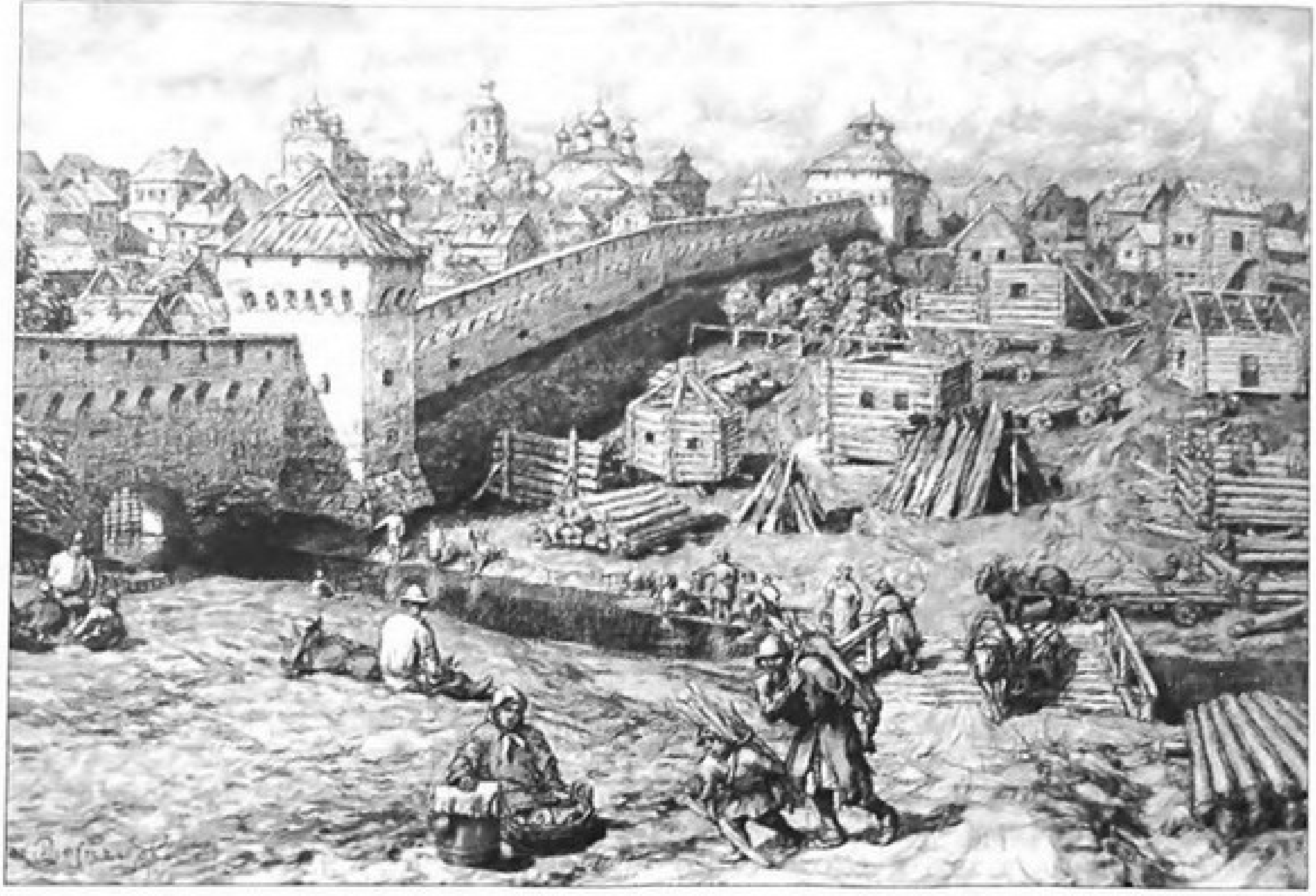

Любяний торг на Трубі у XVII ст. Художник А. М. Васнецов. 1924 р.

по міських вулицях разом із піхотинцями Лермонта. Їм на допомогу приходять рейтарські роти Гадена і Собещанського.

Ще один штурмовий удар Я.-К. Ходкевич вирішив спрямувати на Тверські ворота. Залучені до цієї операції польські підрозділи повинні були діяти за тією ж самою тактичною схемою, що й при здобутті Арбатських воріт. Для підтримки цих підрозділів у резерв виділено 10 тис. запорожців. Отже, за задумом литовського гетьмана, після зламання дерев'яного острога перед Тверськими воротами й підриву останніх петардою, угорська піхота опановує браму, німецька — розташовані поблизу кріпосні стіни, а запорожці з боєм просуваються вперед вулицями міста. За ними ідуть кілька рейтарських рот. Тим часом усі гусари стоять в полі під містом разом з королевичем Владиславом[179].

Що могло царське командування протиставити противнику в районі Арбатських і Тверських воріт? Згідно з ухваленим Земським собором рішенням, відповідальність за оборону Арбатських воріт була покладена, зокрема, на стольника князя Василя Куракіна та князя Івана Засекіна. Вони разом із 535 ратниками, переважно дворянами та дітьми боярськими (серед яких було 100 "жильців" та 6 дітей боярських "ц179рициного чину"), повинні були стояти поблизу Арбатських воріт.

[179] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. №2763 IV. — S. 541.

Зображення Труби.
Деталь Петрова плану Москви 1597 р.

Керувати обороною цих воріт та кріпосної стіни від них аж до Нікітських воріт (важливими вузлами оборони на ній виступали дві "глухі" вежі, тобто такі, що не мали проїзних воріт) мав окольничий Микита Годунов. Командирами безпосередньо в брамі, а також надбрамній вежі були Данило Леонтьєв, Іван Урусов, а також дяк Іван Антонов. Окрім командування, на зазначеній ділянці оборони налічувалося 456 ратників, у тому числі 89 стрільців, 49 "даточних людей", 70 ополченців купецьких і "чорних" сотень з пищалями та 209 з рогатинами, 12 конюхів та ін. Загальне командування обороною Тверських воріт та кріпосної стіни з однією "глухою" вежею від них до Петровських воріт, труби і Стрілецьких воріт здійснювали боярин, князь Данило Мезецький та окольничий, князь Г. Волконський (для оборони Петровських воріт, Труби та Стрілецьких воріт було виділено спеціальні сили під окремим командуванням).

Керувати обороною вхідної брами Тверських воріт як із землі, так і надбрамної вежі доручено Василю Монастирьову, Семену Данилову і дяку Семену Головину. В підпорядкуванні усіх названих вище командирів знаходилися 584 ратники, зокрема 80 стрільців, 18 дітей боярських, 20 козаків з пищалями, шість — з рогатинами, 62 "даточних людей", 191 ополченець купецьких і "чорних" сотень з пищалями і двісті — з рогатинами[180].

Певні уточнення щодо оборони на цих ділянках міських укріплень є у мобілізаційному плані, що представлений у документах Розрядного приказу. Зокрема, з нього випливає, що від Арбатських до Нікітських воріт на оборонних спорудах налічувалося 341 бійниця верхнього бою, які належало захищати за схемою: один ратник на дві бійниці, а також 75 бійниць середнього та підошвенного бою, до кожної з яких потрібно було поставити по одному ратнику. Від Тверських до Петровських воріт налічувалося 332 бійниці верхнього і 64 бійниці середнього та підошвенного бою, оборона яких здійснювалася за згаданим вище принципом[181].

Тим часом план штурму Москви, що його взяло на озброєння командування армією королевича Владислава, не обмежувався завданням ударів по Арбатських і Тверських воротах. У польських джерелах є інформація, згідно з якою Я.-К. Ходкевич домовився з П. Сагайдачним про штурм запорожцями укріплень столиці ще на одному напрямку. Про це "третє місце" козацького приступу "до мурів" Москви

[180] Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 172, 174, 175; Розпис по полках воєвод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618. — Стб. 512.

[181] Розпис по полках воєвод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618. — Стб. 511, 512.

Спаські (Водяні) ворота Китай-города у XVII ст. Художник А. М. Васнецов. 1924 р.

писав 16 жовтня 1618 р. з польського табору під Тушино сеймовий комісар К. Пліхта у листі до польського примаса Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького[182].

Де був цей третій напрямок штурму столиці, на якому діяли запорожці? Щодо цього привертає до себе увагу повідомлення Я. Собеського, згідно з яким п'ять тисяч запорозьких козаків дали сигнал до початку операції із взяття Москви війську, яке перебувало під командуванням Я.-К. Ходкевича, а також решті своїх товаришів. Як писав названий автор, козаки цього угруповання вчинили бойовий окрик "до острожка за Москвою" з тим, щоб відтягнути на себе сили противника (ad distrahendas vires)[183]. На протилежній стороні від розташованих у західній частині Білого міста Арбатських воріт та у північно-західній — Тверських воріт дерев'яний острог був, як уже зазначалося, за Яузою, а також Москвою-рікою.Укріплення острога на її правому березі від Серпуховських воріт вліво до ріки захищали 907 ратників під командуванням Семена Короб'їна, Івана Беклемишева і дяка Івана Алексєєва; від Калузьких воріт вправо до Москви-ріки — 1207 ратників на чолі з воєводою Данилом Долгоруким, Мойсеєм Федоровим, а також дяком Іваном Софоновим[184].

Спробуємо спочатку визначити, під яким саме острогом діяли запорожці. Можемо припустити, що для Я.–К. Ходкевича важливо було послати їх не під острог за Яузою, котрий прикривав підступи до Китай-города, а той, який був розташо-

182 К. Пліхта до Л. Гембіцького, 16.X 1618 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 98/62.

183 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. №2763 IV. — S. 541.

184 Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 176; Розпис по полках воєвод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618. — Стб. 518.

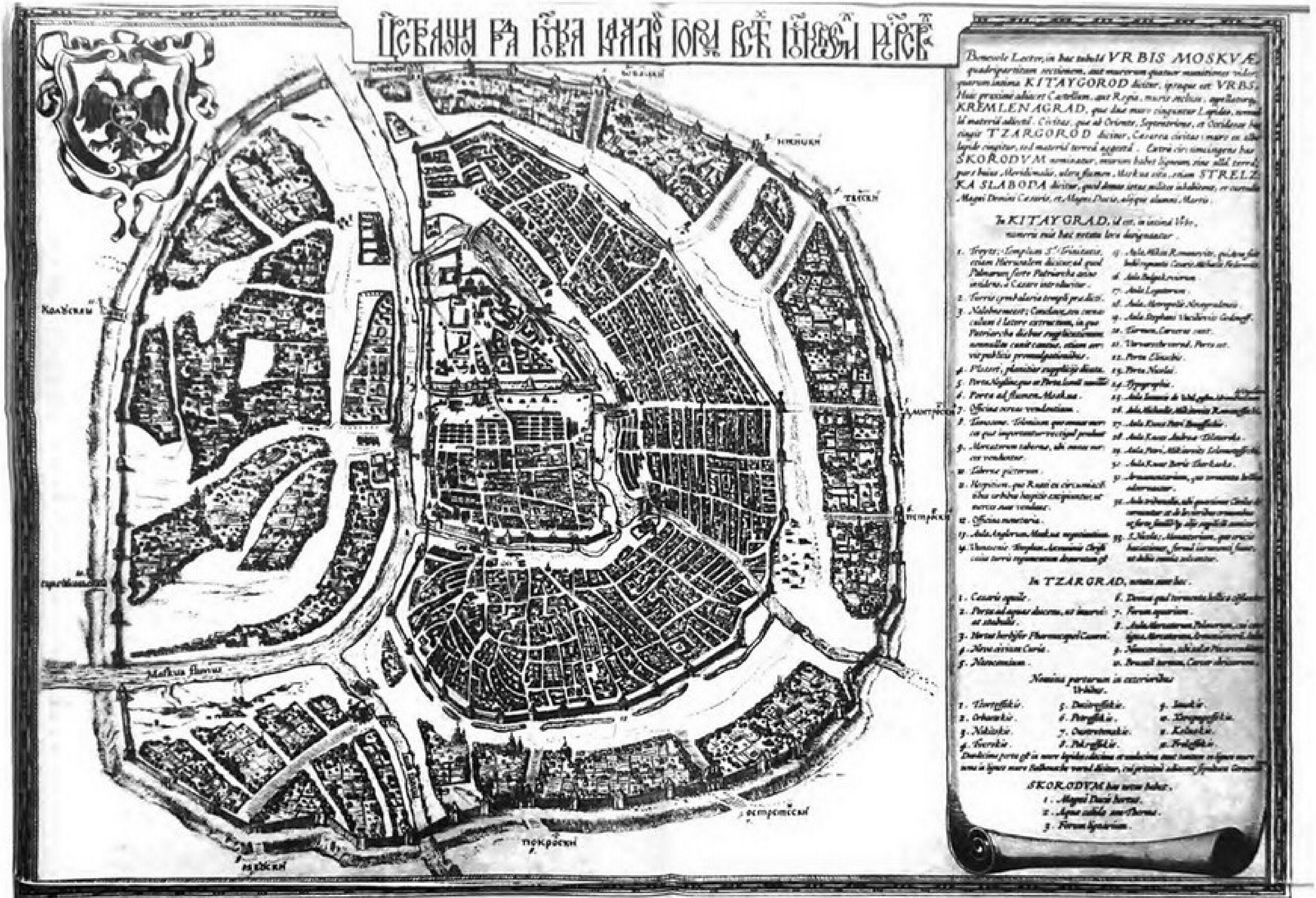

Вклейка 3. Петрів план Москви. 1597-1600 рр.

ваний за Москвою-рікою. Адже його здобуття створило б безпосередню загрозу Московському кремлю з півдня, що, вочевидь, мало бути істотним аргументом для тих, хто організовував цю насамперед психологічну атаку. Щоправда, кількатисячне козацьке угруповання опинилося б під цим острогом в ізоляції від своїх, маючи перед собою не лише противника, а й таку доволі помітну водну перешкоду, як Москва-ріка.

Певною мірою пролити світло на плани литовського головнокомандувача щодо цього даного питання можуть повідомлення деяких московських джерел. Йдеться, зокрема, про інформацію, записану від двох перебіжчиків до росіян — французів Юрія Безсона та Якова Беза. Представники московської влади допитали їх одразу по гарячих слідах їхньої втечі. Відтак у матеріалах допиту було зафіксовано, що Ю. Безсон та Я. Без здалися росіянам під Арбатськими воротами о третій годині ночі 10 жовтня (30 вересня за ст. ст.) 1618 р. Як змогли з'ясувати ті, хто вів допит, названі вище перебіжчики служили саперами ("петардными мастерами") у війську П. Сагайдачного. Незадовго до переходу на бік противника вони вивідали у таборі королевича, що Владислав та Я.–К. Ходкевич найближчої ночі мають намір штурмувати столицю силами польсько-литовського та запорозького військ. Причому головний удар буде спрямовано на троє воріт. Щоправда, Ю. Безсон та Я. Без не знали, які саме ворота в укріпленнях Москви стануть об'єктом атаки. Водночас вони повідомили, що для їх підриву учасники штурму використають петарди. Перебіжчики порадили росіянам, як захиститися від петард — запропонували їм укріпити усі ворота дерев'яними зрубами та засипати їх землею. Прикметно, що через рік по своєму переході на московську сторону, Ю. Безсон та Я. Без в одній із своїх чолобитних, адресованій московській владі, уточнили бойове завдання, яке вони отримали напередодні штурму Москви, тобто ще до свого дезертирства та зради. За їхніми словами, маючи у своєму розпорядженні три петарди, вони разом із запорожцями повинні були висадити в повітря ворота острогу "за Москвою рікою", а також застосувати ці вибухові пристрої для руйнування Водяних воріт Китай-города, що вели до Москви-ріки (Ю. Безсона та Я. Беза послали "с черкасы, с тремя питардоми по-за Москвы реки к острожным воротам, да из острогу на Живой мост к Воденым воротам"). За цінну інформацію, що її надали противнику перебіжчики, вони дістали від московської влади чималу винагороду грошима, хутром, сукном та тканинами. Ю. Безсон та Я. Без залишилися мешкати у Московській державі і за зручної нагоди нагадували тамтешній владі про свої колишні заслуги на ниві розкриття воєнних секретів польсько-литовського командування, а також неодноразово клопоталися перед нею про поліпшення свого матеріального становища[185].

Отже, як можна переконатися із свідчень Ю. Безсона та Я. Беза, що були записані одразу по їхній втечі до росіян, у планах польсько-литовського командування було у ніч з 10 на 11 жовтня штурмувати якісь троє воріт Москви. Оскільки у цей час перебіжчикам не вдалося конкретно встановити визначенні Я.–К. Ходкевичем основні напрямки штурму Москви, то видається дещо дивним, що через рік після початку штурму міста польсько-литовськими та запорозькими силами у Ю. Безсо-

[185] Детальніше див.: *Скобелкин О. В.* Французы, которые помогли отстоять Кремль в 1618 году // Мининские чтения. Труды научной конференции. Нижегородский государственный унивеситет им. Н. И. Лобачевского (20–21 октября 2006 г. — Нижний Новгород, 2007. — С. 119–122.

Тверські ворота наприкінці XVII с. Реконструкція А. Можаева

на та Я. Беза значно покращилася пам'ять про події, які передували зазначеному штурму. Причому таке прояснення спогадів колишніх перебіжчиків про свою вагому роль у відверненні смертельної небезпеки для Москви (що проявилася, отже, також і в їхній неучасті разом із запорожцями у висадженні декількох важливих для оборони міста воріт) збіглося у часі з клопотаннями Ю. Безсона та Я. Беза про покращення власного матеріального становища. Відтак виникає сумнів щодо точності та цілковитої правдивості їхнього повідомлення про плани польсько-литовського командування, пов'язані з тактичною комбінацією здобуття Москви. Адже є достатньо очевидним, що колишні перебіжчики були зацікавленні у прикрашенні власних заслуг та наголошенні на значущості своєї місії рятівників столиці. Оскільки Ю. Безсон та Ю. Без з плином часу добре освоїлися у Москві, то не можна виключити, що при змалюванні деталей своєї стратегеми штурму міста запорожцями у жовтні 1618 р. вони могли, приміром, розвинути у потрібному їм напрямку відомості, почерпнуті ними від місцевих мешканців. Загалом, картина наступу запорожців з південного напрямку на Москву, яку перебіжчики відтворили упродовж року по своєму перекиненні на бік противника, фактично зводиться до наступного: штурм козацьким угрупованням за участю французьких саперів розташованого на правому березі р. Москви острога (з підривом його воріт); перехід цих бойових сил по наплавному мосту ("Живой мост") на лівий берег ріки; підрив за допомогою петарди Водяних воріт, що відкривало шлях для вторгнення у Китай-город.

Хоч би там як, а після втечі згаданих французів-саперів до росіян, такі плани Я.–К. Ходкевича, якщо він їх справді мав, вочевидь важко було реалізувати на практиці. З інших джерел, про які йтиметься нижче, відомо, що козаки таки вдалися до спроби захоплення дерев'яного острога на правому березі Москви-ріки. Тобто, інформацію Ю. Безсона та Ю. Беза принаймні про план нападу запорозьких козаків у ніч з 10 на 11 жовтня 1618 р. на острог, розташований на правому березі Москви-ріки, підтверджує реальний перебіг подій.

Чи справді Ю. Безсон та Я. Без свого часу служили саперами у війську П. Сагайдачного? Очевидно відповідне джерельне повідомлення не потрібно розуміти буквально, тобто у тому сенсі, що вони були найняті на воєнну службу запорозькою

Зображення Тверських воріт. Деталь Петрова плану Москви 1597 р.

владою. Вірогіднішим є те, що Я.–К. Ходкевич відрядив їх до козацького війська на час проведення операції із здобуття Москви. Те, що насправді вони служили у польському війську, підтвердив добре поінформований К. Пліхта. У листі до В. Гембіцького від 16 жовтня 1618 р. він прямо зазначив, що двоє перебіжчиків, котрі утекли до росіян напередодні початку штурму Москви, служили у німецькій піхоті[186]. Як видається, у сеймового комісара К. Пліхти не було причин перекручувати факти, тобто неправдиво твердити про належність перебіжчиків до підрозділів, які підпорядковувалися польсько-литовському командуванню. Адже через це зазначена зрада так чи так проектувалася на коронне військо. Тим часом, якщо ці зрадники перебували б на службі у запорозькому війську, автор згаданого листа напевне не оминув би нагоди наголосити саме на цій обставині.

Що ж до третього місця штурму "мурів" Москви, щодо якого Я–К. Ходкевич домовився з П. Сагайдачним — про що писав К. Пліхта у названому вище листі до В. Гембіцького, то цим місцем вочевидь не міг бути острог на правому березі р. Москви. Адже К. Пліхта зазначив, що запорожці штурмували кам'яні оборонні укріплення, а не дерев'яний острог. До того ж, завданням п'яти тисяч козаків було здійснення під острогом маневру, що відвертає. Тобто, вони повинні були, як випливає зі змісту щоденника Я. Собеського, імітувати штурм, а не втягуватися у широкомасштабні бойові дії (як уже зазначено, Ю. Безсон та Я. Без притримувалися протилежної версії).

Розглянемо деякі тогочасні московські джерела, в яких є інформація про штурм силами королевича Владислава та запорожцями Арбатських і Тверських воріт, а також оборонних споруд Москви на інших ділянках. Зокрема, у грамоті царя Михайла Федоровича білозерському воєводі Андрію Образцову, написаній одразу після штурму столиці, зазначено: "октября против первого числа приходил под Москву литовский королевич Владиславъ со многими полскими и литовскими людми, и с черкасы. И приступали к Арбатцким и к Тверским воротамъ жестокими приступы и с лѣсницы, и к воротамъ примитывали питарды. И за Москвою, и в иных мѣстех стояли литовские люди в справе и билис"[187].

Як бачимо, царські чолобитники твердили про своє збройне протиборство з "литовськими людьми" на укріпленнях в районі Петровських воріт. Ці чолобитники вдалися до такого кроку, оскільки їхні бойові заслуги не було враховано, через що вони не могли претендувати на жалування. Причому Михайло Федорович пішов їм назустріч[188]. Тобто, бої московських ратників на цій ділянці оборони Москви з "литовськими людьми" вочевидь і справді відбувалися, хоча вони, напевно, не були

[186] К. Пліхта до Л. Гембіцького, 16.X 1618 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 98/62.
[187] Грамота Михайла Федоровича А. Образцову, 2(12).X 1618. — Л. 1.
[188] Там само.

Нікольські ворота Китай-города (1535-1538 рр.)

надто масштабними. Опосередкованим підтвердженням цього є те, що в інших джерелах, які дійшли до нашого часу, ця тема звучить невиразно — подібно до того, як у згаданій чолобитній, або ж зовсім не піднята. Видається достатньо очевидним, що під терміном "литовські люди" в цьому разі потрібно розуміти насамперед запорожців, власне, якісь підрозділи, що відділилися від 10-тисячного корпусу, який стояв у резерві напроти Тверських воріт. Принаймні менш вірогідно, що це були жовніри, яких послало штурмувати Тверські ворота польсько-литовське командування, адже в останнього явно не було зайвих сил, аби перекидати їх в інші місця із напрямку головного удару, спрямованого на Арбатські і Тверські ворота.

Тим часом більш виразною є джерельна інформація про участь запорожців у штурмових діях на ділянці фортифікації Білого міста від Чертольських до Арбатських воріт. Царська влада поклала відповідальність за її оборону на окольничого Федора Головіна. Командирами підрозділів, які захищали проїзд у Чертольські ворота із землі та з надбрамної вежі визначено Володимира Вишнякова, Федора Філософова і дяка Прокопія Пахірєва. Як випливає із мобілізаційного плану, ухваленого на Земському соборі, на ділянці оборони від Чертольських до Арбатських воріт кріпосній стіні було дві "глухі" вежі, а чисельність ратників разом із командуванням становила 491 осіб, зокрема 65 стрільців, 54 "даточних людей", 109 ополченців із купецьких та "чорних" сотень з пищалями та 244 з рогатинами. Утім, згідно з розписом, зробленим у Розрядному приказі чисельність стрільців становила не 65, а 75 осіб, тобто до оборони на цій ділянці було залучено усього 501 ратника. По лінії укріплень від Чертольських до Арбатських воріт було дві "глухі" вежі та 476 бійниць верхнього бою (один ратник закріплений за двома бійницями) та 111 бійниць середнього і підошвенного бою (ратник — на кожну бійницю)[189].

У джерелах збереглися свідчення про те, що в ніч з 10 на 11 жовтня, коли відбувався штурм Арбатських воріт, в бою були задіяні ратники з полку Ф. Головіна. Причому вони взяли участь у відбитті атак як сил королевича Владислава, так і запорожців ("был бой середы на четвергъ в ночи на приступе у Арбацких ворот с литовскими людми и с черкасы"). Ратники Ф. Головіна тримали оборону "отъ Чертолскихъ ворот", на вежах і кріпосній стіні до Арбатських воріт. Серед цих рат-

[189] Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 173, 174; Розпис по полках воєвод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618. — Стб. 510, 511.

ників були, зокрема Богдан Мицкой та піддячий Конюшенного приказу Данило Брянцев, які стріляли з вежі "ис полуторной пищали, очищали Арбацкие ворота и острожок, да с прясла стреляли ис пищали". У документі, що його розглядаємо, згадано також дяка П. Пахарєва[190], котрий, як зазначалося, був одним з тих, хто організовував оборону Чертольських воріт зсередини та надбрамної вежі.

Отже, є підстави стверджувати, що запорозькі підрозділи, окрім інших напрямків штурму, взяли участь в бою за Арбатські ворота. Можемо припустити, що на цій ділянці фортифікаційних споруд Білого міста від Чертольських до Арбатських воріт сили П. Сагайдачного вдавалися до самостійних доволі масштабних дій. Тобто, саме тут було "третє місце" штурму Москви, де діяли запорожці, про що писав К. Пліхта.

Царське командування спрямувало дуже мало сил на оборону укріплень Китай-города порівняно з іншими ділянками оборони Москви. Приміром, його Воскресенські ворота захищало лише 12 ратників разом із командирами, Нікольські ворота — 10, Ільїнські ворота — 11, Варваринські ворота — 11, Наугольну вежу — 7, Глуху середню вежу, що від Москви-ріки — 6, вежу Водяних воріт — 3, Водяні ворота — 41 ратник[191]. Тобто, на усіх укріпленнях Китай–города налічувався 101 оборонець.

11 жовтня сили королевича Владислава та козацьке військо П. Сагайдачного пішли в наступ на Москву. Штурм тривав декілька годин — від третьої години ночі і до світанку[192]. Він розпочався саме так, як ухвалив Я.-К. Ходкевич: декілька тисяч запорожців під острогом за Москвою-рікою своїм бойовим окриком розірвали нічну тишу і кинулись в атаку. Утім, цей окрик не розбудив московських ратників і не змусив їх вдатися до необдуманих дій, або ж панікувати. Ще перед спеціальним шумовим супроводом козаками свого штурму, захисники Москви зайняли позиції на кріпосних укріпленнях і чекали на появу противника. Така їхня пильність пояснювалася тим, що, як уже зазначено, двоє французьких найманців, котрі служили у німецькій піхоті, утекли до росіян і попередили їх про близький штурм столиці. Я.-К. Ходкевич хоча завчасно дізнався про їхню зраду[193], однак не став кардинально змінювати свої плани. Ця його непохитність при втіленні у життя власних стратегічних накреслень обернулася чималими проблемами для тих, хто пішов на приступ Москви.

Як тільки штурмові колони наблизилися до Тверських воріт, то жовніри з прикрістю для себе зауважили великий свіжовикопаний оборонний рів перед дерев'яним острогом, що прикривав підходи до кам'яної надбрамної вежі. Земляні роботи, які спішно виконали захисники міста, виявилися вельми неприємним сюрпризом для військ, котрі наступали. По-перше, через неабияку величину рову не можна була скористатися штурмовими драбинами, що були виготовлені у польському таборі без врахування зазначеної обставини. По-друге, марними виявилися зусилля двох десятків гайдуків, які під командуванням сапера-француза несли петарду, адже її підрив не міг завдати реальної шкоди ані острогу, ані Тверським во-

190 З повідомлення про дії ратників Ф. Головіна під час штурму Москви, після 11.X 1618 // РГАДА. — Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4. — Л. 529.

191 Розпис по полках воевод і ратних людей для оборони Москви від польсько-литовського та запорозького військ, 1618. — Стб. 508, 509.

192 Грамота Михайла Федоровича А. Образцову, 2(12).X 1618. — Л. 3.

193 К. Пліхта до Л. Гембіцького, 16.X 1618.

ротам. Зустрівши сильний загороджувальний вогонь московських ратників, цей сапер із роти заторського старости Мартина Лесньовського змушений був відступити разом зі своїми підопічними при петарді, а також штурмовими піхотними підрозділами.

Зображення Яузьких воріт та околиць Москви. Деталь Сигизмундового плану Москви 1610 р.

Порівняно з тим, як безпорадно тупцювали війська під Тверськими воротами, більш динамічно і гостро розгорталися події під Арбатськими воротами. Досвідченому в саперній справі Б. Новодворському та двом десяткам німецьким найманців з петардою вдалося підкинути цей вибуховий пристрій під ворота острога, влаштованого перед надбрамною Тверською вежею. Його потужний вибух не лише розтрощив в острозі ворота, а й частину частоколу цієї оборонної споруди. Вибух, що пролунав, означав також відхід від раніше задуманого Я.-К. Ходкевичем доволі ризикованого експерименту, що передбачав прорубання жовнірами товстих паль частоколу сокирами, що вони повинні були зробити під прицілом московських ратників.

Тим часом в утворений вибухом петарди пролом кинулися німецькі піхотинці (участь у штурмі Арбатських воріт взяли також гусари-добровольці). Їм вдалося одразу відтіснити московських ратників з острога в місто. Однак це був останній їхній успіх. Стало зрозуміло, що Арбатські ворота висадити в повітря не вдасться, оскільки захисники міста додатково їх зміцнили дерев'яною огорожею. Не можна було цього зробити і через те, що жовнірів, які несли другу петарду, скосили кулі московських ратників. Передові сили польського війська, котрі проникли в острог перед Арбатськими воротами, опинилися під згубним вогнем з гармат та пищалей, що обрушився на них з оборонних споруд. Рятуючись, вони змушені були якнайшвидше притиснутися під кріпосні стіни і звідти відстрілюватися.

Проте ніхто не поспішав на допомогу піхотинцям, які потрапили в скрутне становище під Арбатськими воротами. Щоправда, військо, що стояло на певній віддалі від укріплень Білого міста, підтримувало своїх сильним вогнем з вогнепальної зброї. Не проявляли великої активності також лісовчики, яких Я.-К. Ходкевич призначив у резерв на цьому напрямку штурму Москви. Переконавшись, що росіяни запекло обороняються, вони не стали наражати себе на небезпеку та лізти під ворожі кулі. Як можна припустити, командування лісовчиків на чолі із Станіславом Чаплінським усвідомило безнадійність цього приступу. Розуміння зазначеної обставини швидко прийшло і до жовнірів, які збилися під стіною. Оскільки вони "натрапили на такий сильний вогонь із вогнепальної зброї, що жодним чином не могли [його] витримати", то їм не залишалося нічого іншого, як поспішно відступити[194].

[194] А. Новодворський до Л. Гембіцького, 14.X 1618; К. Пліхта до В. Гембіцького, 16.X 1618; Сеймові комісари до Сигізмунда III, 18.X 1618. — S. 109; *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej

Вклейка 4. Сигизмундів план Москви, 1610 р.

Щоправда, Я. Собеський, який особисто штурмував Арбатські ворота й отримав під ними вогнепальне поранення в руку, у своєму щоденнику дещо по-іншому представив дії тих, хто був на передньому краї атаки, а також їхніх супротивників — московських ратників. Автор щоденника доводив, що він та його товариші посіяли настільки "великий страх" серед росіян, що ті почали утікати з мурів. Від неминучої поразки утікачів врятувало лише те, що до них вчасно приспіло підкріплення — німецькі найманці із сусідніх Нікітських воріт[195].

По-перше, твердження Я. Собеського про німецьких солдатів, які прибігли рятувати лякливих росіян, доволі сумнівне. Принаймні напередодні штурму жодні іноземці не охороняли Нікітські ворота. Водночас п'ятдесят із них перебували у складі резервних сил, що стояли під Арбатськими воротами. Переважна більшість іноземних солдатів на службі у царя — 151 особа несли службу в дерев'яних острогах за Яузою та Москвою-рікою, а ще дванадцять захищали Стретенські ворота[196]. Можемо припустити, що участь у відбитті польського штурму взяли пів сотні німців, які стояли поблизу в резерві. Як уже зазначено, допомогу захисникам Арбатських воріт надали також ратники, які тримали оборону від цих воріт до Чертольських: у сектор їхньої стрільби потрапила площа під кріпосними спорудами Білого міста, де перебували учасники штурму разом з автором щоденника московського походу королевича Владислава. По-друге, тезу Я. Собеського, згідно з якою польські сили під час нічного штурму Москви 11 жовтня були за крок від перемоги, спростовують розглянуті вище джерельні дані, з яких випливає, що передова група учасників штурму фактично опинилася у вогненній пастці і, не отримавши підкріплень від своїх, ретирувалася від Арбатських воріт.

Безрезультатними виявилися також наступальні дії тих запорожців, частина яких самостійно брала участь у штурмі Москви. Як уже зазначено, вони йшли в наступ на острог за Москвою-рікою, на ділянці оборонних споруд Білого міста в районі Петровських воріт, а також від Чертольських до Арбатських воріт. Через сильний загороджувальний вогонь противника приступ виявився неможливим, в тому числі на оборонні укріплення Білого міста: "своїм щільним вогнем неприятель не підпустив військо Сагайдачного до мурів"[197]. Отож, запорожці не почали масово лізти на кріпосні стіни, обмежившись, головним чином, перестрілкою з московськими ратниками.

На усіх напрямках головного удару учасники штурму Москви зазнали невдачі і відступили "з великою школою в своїх [силах]"[198]. Що ж до втрат, яких 11 жовтня зазнали війська противників, то вони, судячи з усього, були порівняно невеликі. Щодо запорожців у джерелах не збереглося відповідних даних. Тим часом існує доволі правдоподібною інформацією сеймових комісарів про втрати свого та московського війська під час штурму. Згідно з нею, сили королевича Владислава втратили понад п'ятдесят осіб убитими, а також мали чимало поранених (ряд авторів повідомлень про події штурму Москви 11 жовтня відзначили як своєрідний казус

dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 551.

[195] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 551.

[196] Земський собор, 9(19).IX 1618 — С. 171, 172, 175, 176.

[197] К. Пліхта до В. Гембіцького, 16.X 1618.

[198] Ibid.

Троїцький міст та Кутаф`я вежа. Художник А. М. Васнецов. 1924 р.

те, що Б. Новодворського було поранено у те саме місце — праве плече (руку), у яке незадовго перед цим влучила ворожа куля під Можайськом). Інші учасники штурму столиці подають менше число убитих з польського боку. Приміром, Я. Собеський писав про близько тридцять полеглих своїх, а також понад тридцять убитих та багато поранених противників. К. Пліхта подав відомості лише про 16 загиблих на мурах московських ратників, а також близько сотню поранених[199].

Невдалий штурм Москви значною мірою був зумовлений прорахунками Я.-К. Ходкевича як головнокомандувача цією бойовою операцією. Попри те, що він не мав важких облогових гармат, однак продовжував притримуватися тактичних ідей регулярної оборони, які, зокрема, полягали в руйнуванні артилерією оборонних споруд противника. Через це, як можна було переконатися, стрижнем свого задуму здобуття Москви він зробив висадження в повітря двох її кріпосних воріт за допомогою петард. Цьому задуму він підпорядкував дії більшості сил, які брали участь у штурмі. Тобто, успіх усієї операції залежав від того, чи вдасться зробити проломи у воротах. Після того, як стало достатньо очевидним, що про цей план командування армією королевича Владислава дізналися у Москві, литовський гетьман не вніс до нього жодних ко-

[199] Сеймові комісари до Сигізмунда III, 18.X 1618. — S. 109; А. Новодворський до Л. Гембіцького, 14.X 1618; *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 551.

Кутаф`я вежа

ректив, тобто, наприклад, не переніс дату штурму і не змінив напрямок головного удару. Більше того, безпосередньо перед штурмом не було проведено додаткову розвідку оборонних позицій противника.

В затвердженому Я.-К. Ходкевичем плані штурму Москви доволі суперечливим видається його наказ частині запорожців вчинити бойовий окрик під острогом за Москвою-рікою. Адже цей маневр не лише ставив під удар п'ять тисяч запорожців, які, замість того, щоб приховано вдарити на острог, наперед видали себе криком. Він однозначно підняв на ноги московських ратників по всьому місту, додатково підтвердивши їм правдивість інформації перебіжчиків про штурм. Якщо ж литовський гетьман розраховував на те, що захисники столиці звідусіль кинуться на крики запорожців, то цього йому довелося б чекати довго — як через розпорошеність ратників по величезній довжині кріпосних укріплень, так і те, що без команди вони, напевно, не кинули б свої позиції. До того ж, царське командування не було настільки наївним, щоб повністю оголити оборону на північно-західних рубежах міста, тобто з боку тушинського табору противника. Відданий Я.-К. Ходкевичем наказ своїм піхотинцям рубати сокирами острог перед Тверськими та Арбатськими воротами не мав нічого спільного з тактикою прихованого, раптового удару. Виконати цей наказ було неможливо на очах озброєного гарматами та ручною вогнепальною зброєю противника. За свідченням Є. Оссолінського, захисники міста зустріли військо, яке ішло на штурм, таким шквалом вогню, що розірвав темряву і все поблизу стало видно[200].

Чи не головною помилкою Я.-К. Ходкевича, який взявся виконувати місію головнокомандувача — підкорювача Москви, було те, що, маючи мізерні власні військові сили (як для штурму такого великого і добре укріпленого міста), він зробив придатком до них понад 20-тисячне запорозьке військо. Останнє було розірване на кілька частин: козаки 10-тисячного угруповання, що було виділене у резерв на напрямку штурму, спрямованому на Тверські ворота, виконували роль статистів, які асистували війську Я.-К. Ходкевича; послані за Москву-ріку п'ять тисяч запорожців змушені були розпочати бойові дії з ролі "масовки" на театрі воєнних дій під столицею. Решта ж запорозьких сил, хоча і діяли за власним планом, насамперед на ділянці укріплень Білого міста між Чертольськими та Арбатськими воротами, однак всупереч своїй звичній тактиці здобуття фортець, що ґрунтувалася на факторі раптовості та застосуванні воєнних хитрощів. Вони мусили йти на приступ кріпосних укріплень, на яких противник був цілком готовий до бою.

Той факт, що П. Сагайдачний таки погодився виконувати запропонований Я.-К. Ходкевичем план штурму Москви з відповідними завданнями для запорозьких сил, в якому вони були розписані, так чи так робив запорозького гетьмана прямо причетним до того, що зазначена воєнна операція на практиці завершилася провалом.

[200] *Ossoliński J.* Op. cit. — S. 82.

Тим часом цар Михайло Федорович мав усі підстави бути задоволеним діями своїх ратників. На честь успішно відбитого штурму столиці війська королевича Владислава та П. Сагайдачного, а також виконуючи дану в тривожному очікуванні їхнього нападу обітницю Богу, він згодом наказав спорудити у підмосковному селі Рубцово кам'яний храм Покрова Пресвятої Богородиці (пізніше це село перейменували на Покровське)[201]. А проте цей штурм, попри його виразний політичний підтекст, ніяк не змінив співвідношення сил між противниками. Війна на території Московської держави продовжувалася.

Храм Покрова Пресвятої Богородиці у с. Рубцово

[201] Новый летописец. — С. 146; *Муханов П.* Подлинные свидетельства о взаимных отношениях России и Польши преимущественно во время самозванцев. — М., 1834. — С. 78, 79.

На завершальному етапі війни

Розділ VII

Як можна було переконатися, штурм Москви польсько-литовським військом та запорожцями з воєнної точки зору фактично став холостим пострілом. Адже царська столиця вистояла, а противник зазнав мінімальних втрат. Водночас ця бойова операція стала своєрідним психологічним рубежем як для командування армією королевича Владислава, так і московської влади. В перебігу війни фактично розпочався зворотний відлік часу, що наближав її до завершення. Для сеймових комісарів невдача із здобуттям столиці вочевидь стала додатковим сигналом до того, що війну потрібно закінчувати у якомога стисліші терміни. Цар та Боярська дума, які були налякані не так штурмом Москви, як бунтами у столиці, а також неминучим блокуванням ворогом найважливіших комунікацій й подальшим спустошенням ним московських земель, також, як буде показано нижче, почали вбачати свій порятунок у мирних переговорах, аби покласти край бойовим діям. Що ж до запорожців, то вони, напевно, не переймалися думками про мир і продовжували діяти за звичною для них тактикою.

Шлях до укладення польсько-московського перемир'я виявився доволі довгим і тернистим. Політичні контакти між польською та московською сторонами, а також переговорні стратегії, яких вони дотримувалися, змінювалися залежно від того, як довго йшли бойові дії і який воєнний та політичний резонанс це мало для кожного з противників. Що змусило командування польсько-литовським військом та московську владу перейти від політичного маневрування, що відвертало, до предметних переговорів, і які межі мав політичний компроміс, що постав у формі укладеного польсько-московського перемир'я? Пошуку відповіді на ці запитання, а також з'ясуванню того, як насамперед запорозького армія завершила московську війну, присвячуватиметься цей розділ.

1. Політична та воєнна складова польсько-московського діалогу до початку переговорів на найвищому рівні

Як уже зазначено, королевич Владислав перед початком свого походу на Москву подбав про те, щоб постати перед населенням Московської держави в найвигіднішому політичному світлі і, водночас, бути переконливим для нього як цар. Через це 25 грудня 1616 р. він звернувся з грамотою-ультиматумом до "чинів" та різних станових груп Московської держави. Королевич, який увійшов у роль монарха, котрий іде володарювати над своїми, Богом йому призначеними підданими, не обмежився цією грамотою. 2 серпня 1617 р., тобто, ще до свого вступу на землю свого царства, він надіслав грамоту до Боярської думи та усього населення Московської держави. У ній Владислав повідомляв про свій швидкий прихід як царя[1].

13 вересня 1617 р. виразний політичний сигнал Боярській думі вирішили дати сеймові комісари, які були при війську королевича Владислава, що стояло в той час у Могилеві. Було ухвалено надіслати до думних бояр листа та поставити їх до відома, що комісари виконують важливу політичну місію — від імені Речі Посполитої ідуть разом з королевичем Владиславом, — володарем росіян, аби "заспокоїти" Московське царство. Прагнучи не допустити пролиття християнської крові з обох сторін, вони пропонують боярам розпочати мирні переговори, визначивши для цього певне місце та час їх проведення. Цього ж дня подібного листа написав королевич Владислав до свого конкурента — московського царя Михайла Федоровича, а також Боярської думи. Це звернення королевича повіз до Москви якийсь єврей, а комісарське звернення — королівський секретар Ян Гридич. Проте місія Я. Гридича виявилася невдалою. В'яземські воєводи не захотіли з ним говорити і, забравши у нього документи, завернули його назад. 18 жовтня він вже був у своєму таборі. Комісари на цьому не заспокоїлися і знову почали думати про те, як послати Я. Гридича до Москви з пропозицією про початок переговорів[2].

8 листопада в табір королевича Владислава у В'язьму прибув з Москви з полону козак вітебського воєводи Олександра Сапєги. Його випустили із столиці, нагородивши одягом та конем. Такі демонстративні почесті для полоненого влаштували за наказом думних бояр, які через нього передали свою відповідь на лист королевича Владислава від 13 вересня. Відповідь бояр зводилася до того, що вони не бажають мати царем королевича Владислава і не хочуть приймати від нього жодного посольства. Через деякий час, 17 грудня, комісари з прикрістю для себе прочитали відповідь, яка надійшла їм з Москви на їхнього листа до Боярської думи. У грамоті, що її доставили із столиці, навмисно жодним словом не було згадано про королевича. Водночас у ній містилася пропозиція прислати у Москву для переговорів Я. Гридича. Комісари охоче пристали на неї, щоб втягнути московську сторону у переговори, які вони мали намір провести 1 лютого 1617 р. під В'язьмою. Я. Гридич виїхав до Москви з уточненими інструкціями, які він отримав від комісарів.

---

[1] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 81.

[2] Ibid. — S. 91, 101, 131. 141, 151.

Кремлівська площа в XVII ст.

По дорозі до столиці Я. Гридича перестріли московські ратники. Царський полководець Борис Ликов, який не назвав себе при зустрічі з польським послом, запитав про мету його подорожі. За свідченням Я. Гридича, його довго не відпускали та погрожували і, коли б він хоч слово сказав про королевича Владислава, його порубали б і рознесли шаблями на шматки. Все ж, Я. Гридичу вдалося добратися до Москви у ніч на 1 січня 1618 р. Наступного дня він відправляв своє посольство у Боярській думі за участю сорока двох думних бояр та "повної зали дворян". За спостереженням Я. Гридича, коли він говорив про те, що королевич Владислав рушив у похід на Москву, оскільки росіяни "цілували йому хрест", дехто з прибічників царя Михайла Федоровича почав демонструвати своє невдоволення, хоча були і такі, котрі, начебто, слухали те, що він говорив, з явним задоволенням.

По завершенні посольської промови та церемоніального запитання про здоров'я комісарів польський посол покинув Боярську думу. 3 січня він знову взяв участь у її засіданні, де йому було дано офіційну відповідь московської сторони. Вона зводилася, зокрема, до того, що бояри не можуть вести переговори з комісарами, які не мають відповідних повноважень від сейму та короля. Думні бояри не хочуть відправляти своїх послів на переговори без глейту, тобто документа, який гарантував би їм безпеку. Необхідною умовою початку переговорів вони назвали також виведення військ королевича Владислава з Московської держави. Я. Гридич мав останній прийом у Боярській думі 8 січня. Думний дяк Петро Третьяков вручив йому письмову відповідь думних бояр, що повторювала тези, які йому були висловлені напередодні. Окрім того, Я. Гридичу було заявлено, що московський посол може бути відправлений у польський табір для узгодження технічних питань організації переговорів (визначення місця їх проведення, часу та кількості осіб, які бра-

тимуть у них участь). Було порушено питання і про обмін полоненими. Московська сторона вимагала насамперед видачі митрополита Філарета та князя В. Голіцина[3].

13 січня Я. Гридич повернувся у свій табір. Комісари обговорили його звіт і дійшли висновку, що не варто знову проявляти ініціативу в налагодженні контактів з думними боярами, а дочекатися того, щоб вони звернулися до них першими[4]. Проте тактика пасивного очікування того, що противник продемонструє свою слабину і запопадливо піде на переговори була нереалістичною. Адже повну силу набрала люта зима, до якої росіяни у себе вдома були підготовлені набагато краще, аніж відірвані від своєї батьківщини поляки та литовці. Отож, знаючи про скруту, в якій опинилося військо королевича Владислава, Боярська дума не квапилася з переговорами, щоб дати цим хоч якусь приємність окупантам.

Тим часом польсько-литовському війську дошкуляв не лише мороз, а й борги з виплати жовнірам жолду. Королевича Владислава, Я.-К. Ходкевича та комісарів гнітили туманні перспективи здобуття коштів на продовження воєнної кампанії. Владислав вирішив зарадити справі тим, що ще восени 1617 р. написав листи на шляхетські сеймики, які скликалися перед відкриттям вального сейму 1618 р. Він просив шляхетство піти йому назустріч у справі ухвалення сеймом податків, необхідних для продовження московської війни. 10 листопада 1617 р. королевич звернувся з листом до Гнєзненського архієпископа В. Гембіцького, аби він посприяв тому, щоб шляхта на сеймиках позитивно поставилася до подальшого фінансування війська, яке воює у Московській державі. Владислав скаржився, що із зібраних раніше податків лише менша частина пішла на його московську експедицію. Пробуючи знову залізти до шляхетської кишені, він волів, щоб його сприймали піклувальником про загальне добро. Аби шляхтичі веселіше розставалися зі своїми грошима, підтримуючи воєнне та династичне "щастя, яке дає нам (королевичу Владиславу. — *П. С.*) Господь Бог", королевич наполягав, що московська війна — це не тільки його приватна справа, а й усієї Речі Посполитої[5].

За кільканадцять днів до відкриття вального сейму королевич Владислав із В'язьми адресував листа до сенаторів та шляхетських послів від воєводств. Автор цього листа згадав про те, що ще у своєму минулорічному зверненні до шляхетських сеймиків він вичерпно змалював свої подвижницькі труди на московській війні, які присвятив насамперед служінню спільному благу Вітчизни, її безпеці та славі шляхетського "народу". Нині ж, патетично заявляв Владислав, порятунок та щасливе завершення московської кампанії залежить від підтримки шляхти (звісно, фінансової) та усвідомлення нею тієї істини, що, мовляв, його "щастя" у цій справі тотожне "щастю" Речі Посполитої[6].

Проте шляхетських послів, які в лютому 1618 р. з'їхалися до Варшави на вальний сейм, не розчулили такі звернення Владислава. Вони переконалися, що більш ніж за десять місяців після виїзду королевича Владислава з Варшави по царську корону і до відкриття вального сейму, син Сигізмунда III не спромігся тріумфально посісти московський престол. Його військові успіхи, що він їх домігся за це час, не

---

3 Ibid. — S. 191, 211, 231, 241.

4 Ibid. — S. 241.

5 Владислав Сигізмунд до Л. Гембіцького, 10.XI 1617 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 104/63.

6 Владислав Сигізмунд до сенаторів та шляхти Корони Польської та Великого князівства Литовського, 30.I 1618 // Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 292 — S. 54, 55.

надто вражали. Як уже зазначено, Дорогобуж і В'язьму польсько-литовські сили зайняли без бою. Їм вдалося також захопити штурмом щонайбільше п'ять невеликих міст — Мещовськ, Козельськ, Серпейськ, Мосальськ і Рославль. Розчаровані незначними результатами, на які спромоглося його військо у Московській державі, учасники сейму ухвалили доволі жорстку постанову "Про Москву". У ній було зазначено, що, оскільки очікуваного "заспокоєння неприятеля" так і не настало, а замість цього Річ Посполиту обсіли "з різних боків інші небезпеки і труднощі", то сеймовим комісарам при війську королевича Владислава наказано без жодних зволікань завершити воєнну кампанію[7].

Поки ця, а також деякі інші, не менш прикрі звістки для польсько-литовського війська і, особливо, пошукача царської корони, ще не дійшли В'язьми, серед жовнірів та їхнього командування спостерігалося пожвавлення. Адже на початку квітня до цього міста нарешті завітали московські посли — дворянин Іван Кондирев та піддячий Федір Степанов. 3 квітня при під'їзді до В'язьми назустріч їм виїхали двісті польських вершників. Послам від Боярської думи дали у пристави двох шляхтичів, а поселили їх в одному дворі за містом. Основні почесті чекали на І. Кондирева та Ф. Степанова наступного дня, коли комісари призначили їм зустріч, що мала відбутися в одному з найкращих у В'язьмі багато прибраному помешканні, в якому до цього квартирував Л. Сапєга. Від приміської резиденції московських послів до цього місця проведення переговорів вишикувалися у почесній варті у два-чотири ряди німецькі та угорські піхотинці. Крізь їхній стрій до господи І. Кондирева та Ф. Степанова під'їхали два десятки польських шляхтичів та запросили їх до комісарів. Судячи з усього, польське командування влаштувало такі почесті із залученням величезної кількості жовнірів на честь московських послів невисокого рангу не через безмежну радість зустрічі з ними, а задля того, щоб продемонструвати їм силу польсько-литовського війська, яке вистояло під час суворої московської зими.

Переговори розпочалися з передачі І. Кондиревим та Ф. Степановим вірчої грамоти від Боярської думи та грамоти, що гарантувала особисту безпеку польських комісарів на переговорах. Після цього московські посли зачитали свої посольські промови. Все, що вони говорили, відповідало принциповому підходу до переговорів Боярської думи, засвідченому думними боярами під час їхньої зустрічі в Москві у січні 1618 р. з польським послом Я. Гридичем. Отже, І. Кондирев та Ф. Степанов заявили, що завданням їхнього посольства є домовитися про місце, час та число учасників переговорів від кожної сторони. Попередня умова їх проведення залишається незмінною: виведення військ королевича Владислава з московської землі. І. Кондирев та Ф. Степанов назвали також персональний склад московського посольства, яке братиме участь у майбутніх переговорах. Це були боярин Петро Шереметьєв, окольничі Данило Мезецький та Артемій Ізмайлов, а також думний дяк Петро Третьяков.

6 квітня на черговій зустрічі з московськими послами комісари вказали їм на політичну короткозорість: мовляв, для "поповича" Михайла Романова занадто багато честі бути царем. Відтак І. Кондирев та Ф. Степанов повинні виправитися і безпідставно не прикладати царський титул до особи, яка має такий сумнівний родовід. Проте московські посли не сприйняли цю радикальну пораду. Вони по-

[7] Конституція Варшавського вального сейму 1618 р. // Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 3. — S. 157.

яснили, що виконуватимуть не настанови комісарів, а посольську інструкцію Боярської думи. Попутно І. Кондирев та Ф. Степанов відмахнулися від комісарських звинувачень росіян у гріху клятвовідступництва щодо обраного царя Владислава Сигізмундовича — оголосили те, що сталося, не вартим уваги, "минулим ділом". До того ж, рятували вони репутацію московської сторони, цілування хреста королевичу не було поголовним, адже цього не зробили, приміром, "Астраханська і Казанська орди та Сибір".

Представники обох посольських делегацій не знайшли спільної мови також з питання про місце проведення майбутніх переговорів. Оскільки комісари явно бажали, щоб ці переговори символізували політичну та воєнну перевагу польської сторони і стали інструментом тиску на московську владу, то вони запропонували послам зібратися під столицею на Поклонній горі ("де вів переговори з Москвою литовський князь Ольгерд"), Однак в І. Кондирева та Ф. Степанова щодо цього виявилися протилежні географічні уподобання: їх вабили береги далекої від Москви річки Івати, поміж Оршею та Смоленськом, що тільки розсмішило їхніх візаві. На переговорах цього дня були розглянуті й інші питання. Приміром, московські посли поклали на розсуд комісарів визначення чисельного складу посольських делегацій. Вони наполягали на тому, щоб на час переговорів були припинені бойові дії та вимагали гарантій безпеки для своїх послів від польського сейму.

Комісари знову зустрілися з І. Кондиревим та Ф. Степановим 9 квітня і заявили, що сили королевича Владислава однозначно не покинуть зайняті ними землі лише для того, щоб заохотити московську сторону до переговорів. На їхню думку, посольські делегації сторін можуть мати по п'ятдесят осіб кожна. І. Кондирева та Ф. Степанова ознайомили з листом Гнєзненського архієпископа, що гарантував безпеку на переговорах московським послам, однак вони не сприйняли цей документ, оскільки в ньому було згадано про права королевича Владислава на царську корону. І. Кондирев та Ф. Степанов ще понад тиждень пробули у В'язьмі. Комісари їх не відпускали, все сподіваючись на додаткові інструкції з Варшави. 18 квітня московські посли рушили до столиці, так і не вирішивши головних питань свого посольства. Їм на прощання польська сторона підтвердила свою позицію щодо майбутніх польсько-московських переговорів і запропонувала їх провести 16 червня 1618 р.[8]

10 квітня, тобто ще під час перебування І. Кондирева та Ф. Степанова у В'язьмі, до польсько-литовського командування з Варшави надійшла інформація про рішення сейму, яке націлювало його на швидке завершення московської війни. З'ясувалося, що виходити з війни війську королевича Владислава доведеться за тяжких фінансових обставин. Адже сейм ухвалив зібрати лише два побори, причому навіть на це згоду дали не усі воєводства. Тим часом для польсько-литовського командування зазначена обставина послужила приводом для влаштування у В'язьмі грандіозного дійства, що супроводжувалося мажорними звуками труб, барабанним боєм, громовим салютом з гармат та мушкетів, а також урочистим богослужінням за участю королевича Владислава. Причому в оточенні останнього хотіли у такий спосіб не так розвіяти депресію, що її навівали прикрі звістки із Варшави, як, з одного боку, підняти бойовий дух жовнірів, а з іншого — психологічно натиснути на І. Кондирева та Ф. Степанова. Адже кмітливі представники польсько-литовського командування-

[8] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 291–311, 321, 331.

вання публічно оголосили, що всі повинні радіти з того, що сейм ухвалив, начебто, аж шість поборів[9].

Невідомо, чи покращили настрій королевичу Владиславу ці штучні веселощі. Адже той факт, що сейм категорично наполягав завершити польсько-московську війну до кінця 1618 р. й ухвалив зібрати не більше двох поборів істотно знизив його шанси сісти на царський престол. Причому з польської столиці не припиняли надходити неприємні для королевича новини. 25 травня 1618 р. Сигізмунд III у листі до комісарів повторив сеймову вимогу якнайшвидше закінчити війну та укласти з росіянами мир. Король вимагав, щоб останній був вигідний для Речі Посполитої. Якщо ж московська сторона не погодилася б на безстроковий мир, то потрібно було підписати принаймні перемир'я. 15 червня Сигізмунд III знову довів до відома комісарів, що не випадає жодної можливості продовжити польсько-московську війну довше, аніж це визначив сейм.

Утім, комісари і без таких нагадувань добре знали, як тяжко польсько-литовському війську дається перебування у Московській державі. Адже на початок весни 1618 р. чисельність сил королевича Владислава скоротилася до якихось близько п'яти тисяч жовнірів. Їм дошкуляли голод і дизентерія, відбувався масовий падіж коней. Щоправда, згодом із Речі Посполитої підійшли підкріплення (насамперед 6-тисячне військо на чолі з полковником М. Казановським). Упродовж літа цього року в таборі Владислава побували та спробували на собі різних тягарів та нестатків понад 15 тисяч осіб включно з московськими козаками, боярами та іншими представниками московського суспільства[10], які підтримали королевича. Більшість з них не захотіли довго чекати здійснення фінансових обіцянок комісарів та служити без грошей, через що рушили додому. Аби врятувати ситуацію, встигнути згідно із сеймовою ухвалою завершити війну 1618 р. і не обтяжити Річ Посполиту зайвими витратами на військо, комісари вирішили вести залишки своїх сил — близько 6 тисяч жовнірів, прямо на Москву[11].

Тим часом упродовж весни–літа 1618 р. продовжувалися малопродуктивні польсько-московські контакти щодо можливості укладення миру. 12 травня у табір королевича Владислава прибув гонець від думних бояр. У грамотах, які він привіз комісарам, йшлося про те, що Боярська дума навіть чути нічого не хоче про право королевича Владислава на корону московського царя. Якщо польська сторона і надалі дозволятиме собі використовувати у своїх дипломатичних документах царський титул щодо королевича, то про мирні переговори можна забути. Комісарів обсіли сумніви щодо того, як відповісти на такі грамоти. Вони сподівалися, що із Варшави щодо цього прийдуть якісь директиви. Не дочекавшись політичної підказки з польської столиці, 26 травня комісари відпустили гінця від думних бояр у Москву. Їхня відповідь Боярській думі зводилася до того, що вони титулуватимуть королевича Владислава так, як робили це і раніше. Водночас комісари боялися рішуче розірвати політичні контакти з Боярською думою. Адже над ними навис дамоклів меч сеймової ухвали про часове обмеження московської війни 1618 р. До

---

[9] Ibid. — S. 311.

[10] Наприкінці липня 1618 р. у війську королевича Владислава перебувало понад тисячу донських козаків та інших „людей московського народу" (Сеймові комісари до Сигізмунда III, 20.VII 1618 // AGAD. Extranea. — Rkps. №88/58).

[11] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 123–126, 132, 142–145.

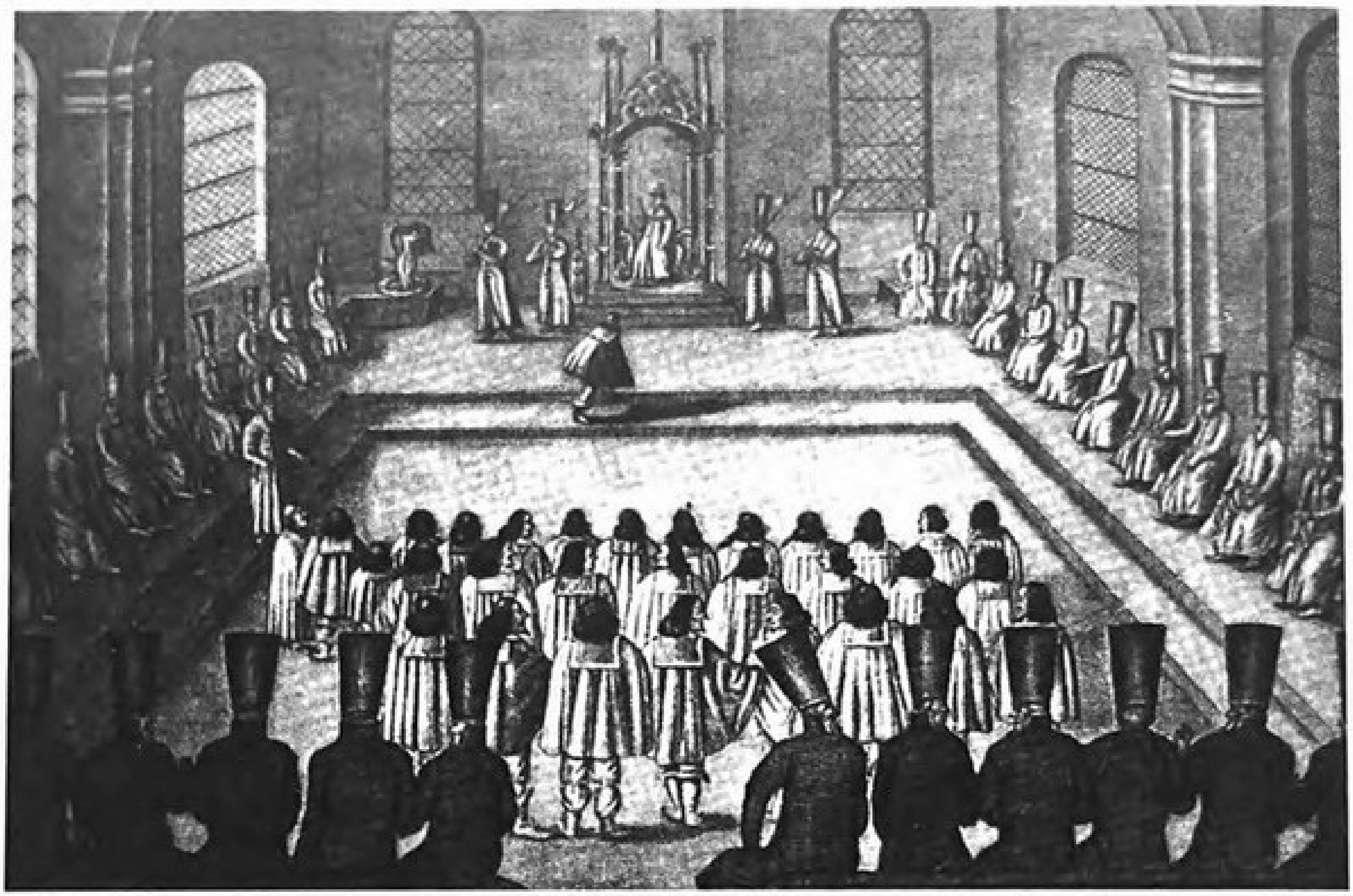

Засідання Боярської думи за Михайла Федоровича. Прийом Голштинських послів. Малюнок з "Подорожі А. Олеарія"

того ж, військо королевича, яке важко пережило зиму, не могло похвалитися воєнними успіхами. Через це автори колективної відповіді Боярській думі поштиво цікавилися її думкою про дату переговорів. Вони обіцяли негайно надати сеймовий гарантійний документ про безпеку московських послів — глейт, як тільки він надійде з Варшави. Погано приховуючи свою надмірну зацікавленість у переговорах, комісари готові були вже зараз надіслати у столицю Московської держави власний глейт з підписом литовського гетьмана[12].

16 червня, коли військо королевича Владислава нарешті зважилося покинути насиджене місце у В'язьмі, комісари дочекалися довгожданого гінця із Москви. Однак він не приніс для них нічого радісного. Боярська дума відверто зволікала з початком проведення переговорів. Думні бояри повідомляли, що, мовляв, не мають жодної можливості прислати своїх послів на переговори. Розглядаючи останні як далеку перспективу, вони пропонували не квапитися з ними, а розпочати знову з того, що вже було, тільки ще на більш низькому рівні — із зустрічі свого представника І. Кондирева (якого мав супроводжувати піддячий) із представниками від комісарів у певному місці між В'язьмою та Можайськом, або ж між Волоком та В'язьмою.

---

[12] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 351.

Комісари відреагували на цю пропозицію відмовою. Вони заявили, що бажають самі зустрітися з московськими послами і врешті-решт домовитися про час та місце переговорів. З цією їхньою відповіддю московський гонець одразу відбув до столиці. Проте довго грати роль гордих і впевнених у своїх силах комісари не змогли. 13 липня вони вирішили таки нагадати думним боярам про переговори, запропонувавши їх розпочати 26 липня, або, щонайпізніше, 30 липня 1618 р. та провести їх між Борисовом та Можайськом. З відповідним завданням до Москви був відряджений шляхтич із роти Л. Сапєги Стефан Гусаковський. Він також повіз із собою глейт від польського сейму, призначений для московських послів. Однак росіяни відмахнулися від настирливих залицянь комісарів з переговорами. С. Гусаковського не пропустили далі Можайська. Незважаючи на такий конфуз, нетерплячі комісари 21 липня знову послали С. Гусаковського до Москви[13].

Небажання московської сторони розпочинати переговори вочевидь було зумовлене слабкою бойовою активністю війська королевича Владислава (як буде показано нижче, до кінця літа 1618 р. воно спромоглося здобути тільки два міста), що давало підстави московському командуванню розглядати його як не надто серйозного ворога. Окрім того, царська влада була чудово поінформована як про фінансові проблеми свого противника, так і політичну вразливість позицій королевича Владислава і польсько-литовського командування загалом, котрі були жорстко обмежені в часі щодо досягнення своїх воєнно-політичних цілей. Йдеться про те, що у липні росіянам вдалося перехопити секретну польську пошту. У ній були листи Сигізмунда III до Владислава та сеймових комісарів, у яких король ясними словами (disertis verbi) наказував, щоб поточного 1618 р. війна була закінчена і військо повернулося додому. Звісно, що ця інформація неабияк надихнула московську владу та зміцнила її у своїй "давній упертості" щодо переговорів ("москва тріумфує, бачачи, що і жовніри не будуть далі служити без грошей, яких немає, і що їм наказано [повертатися] додому")[14].

Отож не дивно, що московська влада продовжувала ігнорувати переговорні ініціативи комісарів та водити за ніс цих поважних мужів, адже їй потрібно було дочекатися кінця року, оскільки фактор згаяного у безплідних дипломатичних контактах часу обіцяв бути для неї сприятливим. 4 серпня думні бояри надіслали комісарам листа з відмовою прийняти глейт від Речі Посполитої. Справді, констатували бояри, вони хотіли б мати такий документ. Однак не той, що вони його побачили, в якому фігурує царський титул королевича Владислава. Через це Боярська дума висувала умову: спочатку вона отримає політично коректний глейт, а вже потім розглядатиме питання про час і місце проведення переговорів[15].

Відповідаючи 11 серпня на цього листа із Москви, комісари зайняли більш жорстку, аніж раніше, позицію. Вочевидь це пояснювалося тим, що вони прийняли рішення скоординувати свої дії із запорозькими козаками і наступати на Москву[16]. Через це комісари пояснили думним боярам, що вони і надалі твердо відстоюватимуть право королевича Владислава посісти царський престол. Водночас

[13] Я. Вежик до Л. Гембіцького, 22.VIII 1618 // AGAD. Extranea. — Rkps. № 104/63.
[14] Ibid.
[15] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 471.
[16] Я. Вежик до Л. Гембіцького, 22.VIII 1618. — Rkps. № 104/63.

порекомендували своїм адресатам задовольнитися тими гарантіями, які окреслено у вже висланому їм глейті з царським титулом королевича[17].

З відкриттям у польсько-московській війні другого фронту — вступом у збройну боротьбу запорозьких сил П. Сагайдачного та швидким захопленням ними низки міст на півдні Московської держави, у царській столиці занепокоїлися і вочевидь зрозуміли, що покладатися лише на затягування переговорів та прихід зими є нерозважливо. Все ж, принаймні наприкінці серпня московська влада за інерцією ще не була готова додати конструктивізму в питанні про польсько-московські переговори. 28 серпня до комісарів прибув гонець з листами від осіб, яких у Москві призначили послами на ці переговори, а також думних бояр. У цих документах було заперечене право королевича Владислава на царський титул. Водночас у них містилася конкретна пропозиція на розвиток старої ідеї думних бояр про попередні польсько-московські консультації на нижчому рівні: задля визначення часу і місця переговорів кожна із сторін повинна послати по троє дворян у певне місце між Борисовом та Можайськом.

5 вересня комісари відхилили цю пропозицію, пообіцявши надати Боярській думі свої пропозиції, які мали б зрушити з місця переговорний процес. У 20-х числах вересня вони послали з-під Звенигорода, де перебувало польсько-литовське військо, С. Гусаковського до Москви. Серед іншого, комісарському посланцю доручено було донести думним боярам уточнену позицію польської сторони щодо переговорів: їх потрібно розпочати 22 вересня над р. Істрою східніше Звенигорода[18].

Того самого дня, якого польська сторона сподівалася посадити своїх представників та московських послів за стіл переговорів, комісари дізналися про реакцію бояр на відправку до них С. Гусаковського. Отже, 27 вересня комісари отримали звістку, що їхнього посланця пропустили в Москву, однак там затримали. Причому бояри вдалися до демаршу, який мав на меті продемонструвати твердість їхніх політичних позицій. Йдеться про те, що вони випустили із столиці декількох польських полонених, через котрих повернули отриманого напередодні від королевича Владислава листа, в якому він попередив, що відмова прийняти його як царя згідно з принесеною йому присягою матиме якнайтяжчі наслідки не лише для неслухняних, а й Московської держави. Аби виразніше — у переносному і прямому розумінні цього слова, засвідчити своє ставлення до цього ультиматуму, бояри не пошкодували дьогтю для закреслення у листі Владислава його царського титулу. Утям, "дьогтярна" відповідь думних бояр не збентежила Владислава Сигізмундовича, який вже бачив себе правлячим царем. Він знову написав листа до тих, хто спробував його образити, обіцяючи щедро нагородити покірних та суворо покарати норовливих[19].

Оскільки загроза штурму Москви польсько-литовськими та запорозькими силами ставала дедалі реальнішою, то у царській столиці вирішили скористатися переговорами як інструментом для політичних маневрів та дезорганізації наступальних планів противника. 2 жовтня у розташування польського табору, східніше

---

17 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 471.

18 *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 491, 501, 521.

19 Ibid. — S. 421; *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 150.

Звенигорода, з царської столиці прибув посланець Григорій Волков разом із С. Гусаковським. Цей посланець передав комісарам пропозицію думних бояр розпочати переговори вже через два тижні, однак з тією умовою, що сили королевича залишатимуться під Звенигородом, а посли з польського табору їздитимуть на зустрічі з московськими послами на берег річки Ходинки, неподалік столиці. В оточенні королевича Владислава цю пропозицію, власне, її пункт щодо місця, де, за задумом московських стратегів, повинне було залишатися польсько-литовське військо під час переговорів, розцінили як неприйнятну. Окрім іншого, польське командування хотіло якнайшвидше перевести своїх жовнірів із вже спустошених околиць Звенигорода у більш багату живністю місцевість. Відтак московській стороні відповіли, що військо королевича Владислава прийде до столиці — мовляв, так буде зручніше узгодити питання про час та місце переговорів[20].

Для московської влади, перш ніж приступити наприкінці жовтня 1618 р. до переговорів на рівні послів, потрібно було до кінця усвідомити їх невідворотність, пройшовши випробування, якими стали для неї штурм противником столиці, бунти, що прокотилися містом, а також подальше розорення козаками московських земель. Упродовж усієї цієї польсько-московської війни позиції Боярської думи щодо мирних переговорів з противником змінювалися залежно від того, як розвивалися події на театрі воєнних дій.

Воєнні дії польсько-литовського та запорозького військ як переговорний аргумент

Щоб краще зрозуміти логіку московської сторони, яка дотримувалися тієї чи тієї тактики в ході політичних контактів з польськими комісарами, коротко окреслимо те, як розвивалися найважливіші події цієї війни (йтиметься насамперед про здобуття, або спроби здобуття московських міст). Отже, якщо у жовтні 1617 р. королевич Владислав отримав подарунок — йому без бою здалися мешканці Дорогобужа та В'язьми, а згодом його сили захопили Мещовськ, Козельськ, Серпейськ та Рославль, то у 1618 р. такі успіхи давалися польсько-литовському війську надзвичайно тяжко і вони скоротилися до мінімуму. 1 червня 1618 р. у В'язьму до командування польсько-литовським військом надійшла новина, що полковнику М. Казановському, який із 6-тисячним військом ішов на з'єднання із силами королевича Владислава, здалося сіверське місто Стародуб. Цю радісну для поляків звістку привезли лісовчики, які під час "чатування" надибали на звитяжного полковника над Десною[21].

Утім, новина про падіння Стародуба видається вельми непевною. Збереглися свідчення про цю подію, яку московська влада отримала від перебіжчика з полку М. Казановського — Панька Іванова, котрий ще раніше вочевидь був запорозьким козаком. 30 травня він розповів представникам царської влади, що М. Казановський розпочав облогу Стародуба 1 квітня. По чотирьох тижнях боїв противники досягли порозуміння: стародубці цілували хрест, пообіцявши М. Казановському

[20] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. №2763 IV. — S. 521, 531.
[21] Ibid. — S. 351.

Зарайський кремль. З фотолистівки поч. XX ст.

дотримуватися нейтралітету і не воювати проти поляків аж до укладення польсько-московського миру. За свою миролюбність у майбутньому вони домоглися від М. Казановського згоди відійти з-під Стародуба і не розорювати Стародубський уїзд[22].

Те, що Стародуб витримав облогу, підтверджують також деякі інші документи. Йдеться насамперед про реляцію Стародубського воєводи Микити Карамишева, яку у Москві отримали від його сеунщиків 18 травня 1618 р. Судячи з того, що воєвода явно волів строго дотримуватися жанру повідомлень, котрі передавали із сеунщиками і повинні були мати лише оптимістичні новини про перемоги московських сил, він не згадав про свою підозрілу угоду з М. Казановським. Натомість описав героїзм своїх підлеглих, що змусив польського полковника відступити. Отже, під час облоги, яка тривала не чотири тижні, про що свідчив П. Іванов, а усі шість тижнів — за версією М. Карамишева, поляки з усіх боків обстрілювали місто з гармат, неодноразово ходили на приступ з драбинами та підпалювали примет. Проте люди Стародубського воєводи відбили усі атаки і самі виходили на вилазки. Через це М. Казановському довелося забратися геть від міста[23].

Як можемо припустити, М. Казановському допомогли прийняти таке рішення також московські підрозділи, які приходили з інших міст і нападали на його сили. Принаймні відомо, що 6 травня військовий загін, який складався з ратників із Новгорода-Сіверського та Чернігова під командуванням Афанасія Борамикова за

[22] Із свідчень П. Іванова, 20(30).V 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 122.

[23] З Книги сеунчів, 8(18).V 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 75, 76.

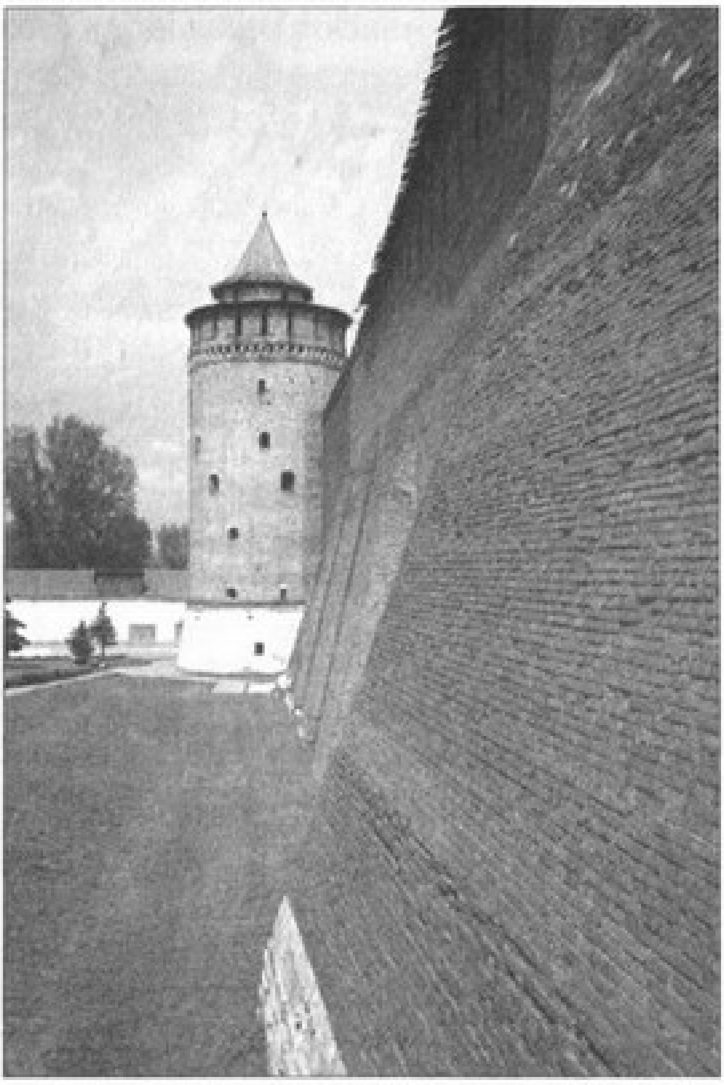

Коломенська (Маринкина) вежа Коломенського кремля. 1525-1531 рр. Сучасний вигляд

декілька верст від Стародуба зненацька напав на якийсь польський підрозділ і розгромив його, захопивши полонених, а також прапори і литаври[24].

Забарною для сил королевича Владислава була також облога невеликої фортеці Борисов (Боросово Городище), розташованої південніше Можайська. У джерелах ця фортеця згадується також як село. Бої за Борисов точились від 7 липня по 15 серпня. Причому гарнізон фортеці сам покинув її під прикриттям нічної темряви, спаливши частину продовольства, аби воно не дісталося ворогу[25]. Другим і останнім московським містом, яке 1618 р., власне до кінця війни, вдалося захопити силам королевича Владислава, була розташована південніше Смоленська Біла. Бої за неї тривали упродовж багатьох місяців. Польське командування ухвалило взяти це місто ще в середині жовтня 1617 р. Невдовзі розпочалися бойові дії із здобуття Білої, які завершилися лише на початку серпня 1618 р. Як і Борисов, Біла дісталася противнику не під час приступу. Її воєвода разом із своїм військом покинули місто з певних тактичних міркувань, підпаливши його під час свого відступу[26].

Перебіг війни засвідчив, що польсько-литовському війську було не під силу здолати добре укріплені міста, особливо якщо царська влада приділяла їхній обороні посилену увагу. Йдеться насамперед про Калугу, в районі якої сили королевича Владислава вели бойові дії й спрямовували свої атаки на це місто. Міцним горішком для війська королевича виявився також Можайськ. Перші бої під ним відбулися 9 липня, а наприкінці цього місяця до міста підтягнулися основні польсько-литовські сили. Облога Можайська, яка тривала до середини вересня, завершилася для них безрезультатно[27]. Напевно, це зміцнило бойовий дух росіян і тією чи тією

[24] З книги Сеунчів, 8(18).V 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 76.

[25] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 391, 481.

[26] Ibid. — S. 121–271, 301, 331. 341, 471, 501.

[27] Новый летописец. — С. 142–145; *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 161, 171, 281, 411, 431, 441, 461, 511.

Михайлівська фортеця. XV ст. Реконструкція Ю. Бучнева

мірою позначилося на ставленні московської сторони до питання про мирні переговори.

Про проблеми, з якими стикалося польсько-литовське військо під час штурмі фортець, можемо уявити з дискусії головнокомандувача цим військом Я.-К. Ходкевича з королевичем Владиславом щодо доцільності брати приступом Грузу. Виступивши 16 вересня з-під Можайська у напрямку Москви, польсько-литовські сили 18 вересня підійшли під цю невеличку дерев'яну фортецю. Її вигляд надихнув королевича Владислава одразу приступити до її штурму, щоб засвідчити власну доблесть. Він заявляв, що, мовляв, згорить від сорому, якщо пройде мимо Грузи, не підкоривши її. Запального королевича підтримали комісари А. Новодворський та Л. Сапєга. Проте Я.-К. Ходкевич був категорично проти штурму Грузи, розглядаючи це як авантюру. Адже у його війську не було ані важких облогових гармат, ані достатньої кількості жовнірів, які змогли б прорубати сокирами укріплення цього "замочка"[28].

Те, що сказав досвідчений полководець Я.-К. Ходкевич відповідало реальним бойовим можливостям польсько-литовського війська, а не було лише риторикою, спрямованою на заспокоєння непродуманої войовничості молодого королевича. Якщо це так, то на що розраховував литовський гетьман, ідучи з такими силами та бойовими засобами на потужно укріплену столицю Московської держави? Справді, військо, яким командував Я.-К. Ходкевич, не мало достатнього воєнно-технічного забезпечення, що його потребували операції із систематичної облоги фортець. Воно було порівняно невелике за своєю чисельністю і не могло похвалитися надто довгим списком здобутих міст противника. Водночас це не означає, що царське командування могло його ігнорувати. Як довела практика цієї війни, московським ратникам важко було бути на рівних з найманцями з війська королевича Владислава, якщо вони зустрічалися з ними в бою не під захистом фортечних стін, а в польових умовах. Підтвердженням цього може бути, зокрема, добре тактично спланований та здійснений на практиці бій сил Я.-К. Ходкевича з військом князя Бориса

[28] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 511, 521.

Ликова, що відбувся 9 липня під Можайськом, в ході якого росіяни втратили близько тисячі ратників[29]. Все це означало, що просування польсько-литовського війська до Москви загалом було добре продуманим ризиком. До того ж, очікувався прихід запорозької армії до королевича Владислава.

Московська влада, представники якої контактували з польськими комісарами, змушена були зважати на те, що у війну втупили запорозькі сили під командуванням П. Сагайдачного. Досить сказати, що упродовж якихось трьох місяців боїв, починаючи від 8 липня 1618 р., коли військо запорозького гетьмана розпочало бойові дії на території Московської держави і до 11 жовтня цього ж року (штурм Я.-К. Ходкевичем та П. Сагайдачним Москви), козаки атакували близько двох десятків московських міст та фортець, до чотирнадцяти із яких вони захопили: Лівни, Єлець, Лебедян, Данков, Скопин, Ряжськ, Песочня, Сапожок, Шацьк, Касимов, Казір (Казар), Буцький, Романов, Матіїв Город. П'ять міст противника вони не змогли здобути, хоча й завдали великих спустошень їхнім посадам: Переяславль-Рязанський, Пронськ, Михайлов, Зарайськ та Коломна. Як бачимо, стрімко втрутившись у польсько-московську війну, хід якої до цього був досить в'ялим, запорожці радикально прискорили своїми бойовими операціями події, що розвивалися на театрі воєнних дій. Вони енергійно змінили баланс сил на користь військ, які вторгнулися у Московську державу.

Немає сумніву, що міста та прилегла до них стратегічно важливі для царської влади території, над якими встановили контроль як запорожці, так і польсько-литовські сили, реально зробили хистким становище їхнього противника — незалежно від того, яку роль його представники намагалися грати під час політичних контактів з комісарами щодо організації мирних переговорів. Ця обставина надавала найпереконливіші аргументи комісарам, які невдовзі приступили від попередніх дипломатичних контактів з посланцями Боярської думи до польсько-московських переговорів на більш високому рівні.

2. У пошуках польсько-московського компромісу: кінець жовтня — середина листопада 1618 р.

Важка воєнна обстановка, що склалася, врешті-решт змусила московську владу піти на мирні переговори. Вперше вони відбулися 31 жовтня на березі річки Пресні, навпроти Тверських воріт Москви. Обидві посольські делегації прибули на місце зустрічі з великими військовими почтами і провели переговори, не злізаючи з коней. Польську сторону на них представляли Камянецький католицький єпископ Адам Новодворський, сохачевський каштелян Костянтин Пліхта, люблінський воєводич Якуб Собеський, великий канцлер литовський Лев Сапега та литовський референдар Олександр Госевський. Московськими послами на переговорах були боярин Федір Шереметьєв, князь Данило Мезецький, окольничий Артем Ізмайлов, а також дяки Іван Болотников і Сомов.

Переговори відкрилися з взаємного привітання послів, після чого московські посли почали зачитувати свої грамоти. Вони керувалися "наказом", який отримали від Боярської думи. Серед іншого, їм потрібно було пильно стежити за тим, чи

[29] Ibid. — S. 411, 421.

Портрет батька польського короля Яна III Якуба Собеського. Невідомий художник XVII ст.

виявлять польські посли належну шану царю Михайлу Федоровичу — йшлося про зняття шапок при виголошенні його імені та правильне називання його титулатури. Якщо ж вони не дотримуватимуться такого дипломатичного етикету, то московським послам належало так само чинити щодо персони Сигізмунда III. В разі висунення претензій на московські міста, отримання якогось матеріального зиску, або ж відшкодувань за збитки, інструкція Боярської думи націлювала своїх послів скористатися таким аргументом: усі такі претензії є безпідставними, оскільки польські та литовські війська завдали Московській державі такого розорення і збитків, що не піддаються підрахунку.

Під час цих переговорів московські посли намагалися поставити представників польської сторони в становище осіб, які першими почали просити миру. Вони погоджувалися на 20-річне перемир'я, якщо поляки повернуть їм Смоленськ, Рославль, Дорогобуж, В'язьму, Козельськ і Білу. Тим часом у відповідь на цю пропозицію польські посли засміялися, натякаючи цим на її абсурдність. Серед вимог московської сторони було і повернення полонених, насамперед батька царя Михайла Федоровича митрополита Філарета. Л. Сапєга та його колеги-посли і тут не пішли назустріч своїм партнерам по переговорах. Натомість вони всіляко обстоювали права королевича Владислава на московський престол. Щоправда, це не справило жодного враження на Ф. Шереметьєва, Д. Мезецького та інших московських послів. Через це представники польської сторони почали погрожувати, що в разі непоступливості росіян та зриву через це переговорів вони рушать з військом на ще не спустошені території Московської держави і залишать там тільки "землю та воду"[30].

Початок листопада минув в інтенсивних польсько-московських переговорах. Другий раунд цих переговорів відбувся 2 листопада. На них Л. Сапєга спробував переконати московських послів, що цар Владислав Сигізмундович — це безумовне благо та об'єктивна необхідність для Московської держави. Адже росіянам у їхній ситуації потрібен цар-іноземець. До того ж, Владислав повинен бути їхнім государем вже за природним правом, оскільки, мовляв, його рід походить від князя Рюрика, а на додаток до цього — ще й давньоримського імператора Августа. Звабливі

[30] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 581; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 269–271; *Соловьев С. М.* Указ. раб. — Кн. 5. — Т. 9–10. — С. 109, 110.

перспективи перебування на царському троні змальовував також О. Госевський. Він запевняв, що об'єднання у такий політичний спосіб росіян з "польським та литовським народами" стане гідною відповіддю загрозі з боку "поган".

Московським послам представили обґрунтування того, що Новгород, Псков, Торопець, Біла, Смоленськ мусять належати польській стороні. Остання має також безумовні права на території давніх земель і князівств, центрами яких були Новгород, Псков, Твер, Торопець, Смоленськ, а також Сіверщину. Проте московські посли не бажали слухати подібні аргументи. Вони вважали названі вище території "отчиною" московського царя, заявляли свої претензії на Київ та інші "українні замки" і навіть не хотіли згадувати про королевича Владислава. Як зацікавлені у тривалій мирній передишці для своєї держави, за якої, окрім іншого, стало б неактуальним питання про претензії королевича Владислава на царський престол, вони пропонували укласти перемир'я на 20 років. Причому з умовою передачі їм Смоленська.

Польські посли аж ніяк не хотіли украдати перемир'я на такий великий термін. Адже з ослабленою Смутою Московською державою легше було вести переговори з позиції сили. Через це Л. Сапєга, О. Госевський та їхні колеги погоджувалися на перемир'я лише на один рік. Щоб заохотити московську сторону до такого згубного для неї перемир'я, вони згодні були "подарувати" їй Псков та Новгород, і, навіть, поступитися Сіверською землею. Водночас польські посли на переговорах дали зрозуміти, що зроблять усе, аби королевич Владислав реалізував своє право на московський престол. Під кінець переговорів цього дня московські посли стали дещо поступливішими, погодившись відмовитися від Смоленська і Рославля. Проте їхні партнери по переговорах сприйняли цю поступку саркастично: заявили, що не просили і не просять собі Смоленська, оскільки він здавна належав Великому князівству Литовському, а нині є у їхніх руках. Що ж до Рославля, то йдеться про замок, який був незаконно зведений росіянами на Смоленській землі[31].

Нову — третю, зустріч польських та московських послів запланували на 4 листопада. Напередодні сеймові комісари радикально змінили свої політичні позиції щодо польсько-московських переговорів. Йдеться про їхню відмову від тієї мети, заради якої було розпочату воєнну експедицію королевича Владислава і яка полягала в реалізації на практиці його права на престол московського царя. Не видається можливим стверджувати напевне, що спричинило таку разючу зміну в поглядах комісарів саме у цей момент. Адже не пізніше як 2 листопада на переговорах вони гаряче обстоювали право королевича на царську корону.

Однією з причин, яка підірвала віру комісарів у щасливу долю королевича Владислава в Московській державі, вочевидь був невдалий штурм столиці. Адже після нього московська влада не виявила бажання капітулювати. Звісно, що у комісарів були причини непокоїтися щодо боєздатності власного війська, в якому, особливо через затримку платні, зростали бунтівні настрої. Однак такі проблеми не полишали їхнє найманське військо і раніше. До того ж, 12 жовтня комісарам стало відомо, що у В'язьмі вже знаходиться скарбовий писар з грошима для жовнірів, а 3 листо-

[31] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 591; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 272, 273.

Троїце-Сергіїв монастир. Літографія XIX ст.

пада жолд для них доставлено у польський табір[32]. Щоправда, це була лише частина грошей для війська і їх не вистачало на те, аби жовнірам повністю погасити усі борги[33]. Очевидно, песимізм комісарів щодо династичних перспектив королевича Владислава у Московській державі найбільше зміцнів після того, як 27 жовтня вони отримали листа від Сигізмунда III, в якому король категорично наполягав на тому, що термін "затягнення" війська королевича закінчується 13 грудня і не може бути продовжений[34]. Звідси напрошується висновок, що саме цей лист змусив комісарів квапитися, аби не залишитися на московських землях після зазначеної дати, тобто на початку суворої місцевої зими, з не заплаченим військом.

У ніч перед відновленням переговорів 4 листопада один з комісарів — Кам'янецький єпископ А. Новодворський зустрівся з королевичем Владиславом, щоб схилити його до зречення своїх прав на царський престол. Досвідчений єпископ переконував молодого королевича, що, мовляв, подальша боротьба за царську корону безперспективна через запеклий опір росіян. Відтак йому потрібно пожертвувати особистими інтересами заради Вітчизни. Причому А. Новодворський апелював не лише до здорового глузду та громадянських цінностей, а й тиснув на Владислава відповідною сеймовою інструкцією 1616 р., згідно з якою комісари мали перед королевичем перевагу щодо того, у який спосіб завершити війну з

[32] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 551, 601.

[33] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 167.

[34] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 571.

Московською державою та укласти з нею мир або перемир'я. Отже, Владиславу не залишалося нічого іншого, як розпрощатися зі своєю мрією про царську корону. Аби отримати за це хоч якусь моральну втіху, він хотів, щоб про зречення його попросила московська сторона. Вона ж мала б йому дати як компенсацію деякі свої замки, а також певну суму грошей. Причому цією винагородою королевич обіцяв поступитися Речі Посполитій[35].

На переговорах 4 листопада польська сторона як свій козир спробувала використати зречення королевича Владислава своїх прав на корону московського царя, аби зрушити переговори з місця та домогтися істотних поступок від посольської делегації, що прибула з Москви. Однак їх чекало цілковите розчарування. Московські посли, які одразу відчули слабину в переговорних позиціях польських послів, навідріз відмовилися розглядати це питання, їдко зауваживши своїм опонентам щодо справи про обрання Владислава на московського царя: "то діло минуле і [воно] зірване вашими неправдами". Московські посли не пристали на звернену до них пропозицію укласти безстроковий ("вічний") мир між Річчю Посполитою та Московською державою. Вони погоджувалися лише на двадцятирічне перемир'я, тоді як польська сторона хотіла укласти його щонайбільше на кілька років. Московські посли не виявляли також гарячого бажання іти на територіальні поступки Речі Посполитій. Д. Мезецький запропонував полякам задовольнитися Монастирськом та Моровськом — "пустками від Остерського староства". Не влаштовував комісарів, які домагалися Сіверщини, також і "спустошений" Чернігів. У вкрай роздратованого таким ходом переговорів Л. Сапєги здали нерви і від люті та безсилля він напустився з лайкою на царя Михайла Федоровича. Проте нею навряд чи можна було здивувати, а бо ж злякати московських послів. Розгнівані комісари не стрималися, і в своїх погрозах опонентам розкрили найближчі воєнні плани королевича Владислава: завтра він з військом рушить під столицю (4 листопада польсько-литовські сили перебазувалися від Тушино на берег р. Хімки)[36].

Як бачимо, московські посли крижаною реакцією відреагували на повідомлення про готовність Владислава зректися своїх прав на московський престол. Таке задкування польських послів на переговорах вони вочевидь розцінили як їхню слабкість. За деякими даними, напередодні росіяни отримали виразний для себе політичний сигнал про непевність становища польсько-литовського війська у Московській державі та хисткість позицій королевича Владислава як претендента на царську корону. Як уже зазначено, у липні 1618 р. до рук московського командування потрапила польська кореспонденція (йдеться про лист Сигізмунда III до комісарів, а за іншими даними — лист до комісарів підканцлера Анджея Ліпського), з якої випливало, що Сигізмунд III спрямовував комісарів на якнайшвидше завершення війни, причому навіть за умови, якщо у Московській державі не визнаватимуть Владислава царем. У цьому разі комісарам належало укласти безстроковий мир, або ж перемир'я. Під час переговорів московські посли не оминули нагоди скористатися цим листуванням. Показавши перехопленого листа комісарам, вони почали вочевидь іронічно їх напучувати та картати — мовляв, не личить їм, як польським по-

[35] Ibid. — S. 601.

[36] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 601, 611; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 274–276.

слам, не виконувати те, що їм доручили. Ошелешені цим комісари спромоглися лише не надто переконливо відповісти представникам московської сторони, що, начебто, вони вже отримали свіжіші інструкції від короля і сейму, а відтак твердо обстоюватимуть усі права королевича Владислава[37].

Дещо дивним є те, що про цю історію не згадав у своєму щоденнику московської виправи королевича Владислава Я. Собеський, який, по-перше, зазвичай нотував факти перехоплення пошти противника воюючими сторонами[38], по-друге — як комісар брав участь в польсько-московських переговорах. До того ж, перехоплена росіянами кореспонденція, у якій король необачно довірив паперу надзвичайно важливу військово-політичну інформацію, напевно мала бути виграшною для щоденника Я. Собеського темою, оскільки апріорі дістали б виправдання усі промахи комісарів, яких вони припустилися після липня 1618 р. аж до пред'явлення московськими послами горезвісного листа з польської пошти. Хоч би там як, а під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. вирішальне слово належало не красномовству на переговорах послів, озброєних секретною інформацією. Воно було за реальною спроможністю протиборствуючих сторін застосувати силу, довести свою перевагу на театрі бойових дій, а також за уміння наявними у них воєнними засобами натиснути на найбільш вразливе місце противника.

Отож, якщо комісари своїм кваплививим відступництвом від Владислава Сигізмундовича — пошукача царської корони, так і не змогли зворушити московських послів, то вже не пізніше як наступного дня по цьому польсько-литовські сили вдалися до воєнної демонстрації, що справді сколихнула царську столицю. Вранці 5 листопада військо королевича Владислава покинуло свій табір над р. Хімкою і рушило в напрямку Троїце-Сергієвого монастиря. Його полки у бойових порядках з обозом ефектно промарширували повз Москву, залишаючи її праворуч від себе. Проти них зі столиці виїхали декілька сотень вершників, однак до бою не дійшло. Тим часом невдовзі до поляків надійшли чутки, що в Москві проти царського оточення бунтує військо. Бунтівні настрої охопили також мешканців міста, адже вони розцінили як згубу для себе те, що через безпорадність бояр поляки рушили у ті місця, звідки їм досі надходило продовольство.

Через заворушення у столиці переговори 5 листопада розпочалися із запізненням. Московські посли прийшли до польських лише десь о другій–третій годині по

[37] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 170.
[38] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 451, 381.

Вид на Кирило-Білозерський монастир з боку Сіверського озера

полудню. Зустріч посольських делегацій відбулася неподалік оборонних укріплень Москви. Це місце обрали за наполяганням комісарів, які розраховували, що така політична демонстрація послужить для московських послів ліками від чванливості. Проте посли, які щойно вийшли з охопленої тривогою столиці, трималися незворушно і лише їхні бліді обличчя виказували внутрішнє сум'яття. На відміну від попередніх раундів переговорів, під час яких посли з обох сторін тратили свою енергію в дискусіях щодо прав королевича Владислава на царську корону, на цій їхній зустрічі більшу увагу приділяли територіальним питанням. Комісари, які прагнули відсунути кордони Речі Посполитої якомога далі на схід, насамперед закріпити за нею Сіверщину в її територіальних межах, щоб добитися хоча б якихось результатів, змушені були вдатися до тактики "торгів" за окремі міста. Приміром, заявивши претензії на Брянськ, Стародуб, Почеп, Трубчевськ, Новгород-Сіверський із Комарницькою волостю, а також Себеж, Заволоч, Невель і Великі Луки, польські посли погоджувалися поступитися за них московській стороні В'язьмою, Козельськом, а також розташованими між Смоленськом і Козельськом спустошеними Серпейськом, Мещовськом і Мосальськом з їхніми уїздами. Аби схилити шальки переговорних терезів на свою користь, комісари "клали" на них міста, що їх захопили запорожці. Відтак, не вбачаючи користі в розорених ними Шацьку, Лівнах та Єльці, вони віддавали їх, а також Борисов, своїм партнерам по переговорах, щоб останні погодилися визнати Сіверщину за Річчю Посполитою. Проте цю пропозицію московські посли зустріли без ентузіазму, оскільки вважали, що їх ошукують. Адже, нарікали росіяни, запорожці перетворили зазначені міста на пустку, а Борисов — не місто, а село. Зі свого боку, вони погоджувалися віддати Стародуб за Козельськ. За Почеп хотіли взяти Дорогобуж, однак наштовхнулися на опір комісарів.

Загалом, результатом переговорів цього дня щодо територіально питання стало, радше, засвідчення сторонами своїх намірів та окреслення меж можливого компромісу, аніж досягнення якихось твердих домовленостей. Врешті-решт польські посли запропонували радикальний варіант розв'язання територіальних суперечностей та укладення миру: підписати його на один — щонайбільше три роки з тією умовою, що за кожною із сторін залишається та територія, яку вони контролюють на цей момент. Звісно, що таке кардинальне розчленування Московської держави не могло сподобатися посольській делегації, яка прибула із столиці. Що ж до терміну підписання угоди про мир, то представники цієї делегації наполягали, аби він був не менший, аніж 18 років. Через пізню годину переговори припинили, домовившись знову зустрітися завтра десь за милю від Москви на шляху, який вів до Троїце-Сергієвого монастиря, де отаборилося військо королевича Владислава. Отож, московські посли повернулися до столиці, а комісари переправилися через р. Яузу й попрямували до своїх. Аби уточнити місце нової зустрічі послів, разом з комісарами рушив дворянин Семен Соловой-Протасьєв з невеликим почтом[39].

Звістка про бунти, які 5 листопада прокотилися по Москві, напевно наштовхнула королевича Владислава на думку про агонію режиму царя Михайла Федоровича, розхитаний трон під яким от-от впаде. Королевич явно не знаходив собі місця від того, що малодушно піддався тиску комісарів і відмовився від своїх прав на царську корону. Відтак, коли 6 листопада комісари вже виїжджали з табору на зустріч з московськими послами, він вилив своє роздратування на них. Владислав гостро закинув комісарам, що, мовляв, вони зневажили його і відступилися від нього швидше, аніж триває великоп'ятнична проповідь. Королевич жалкував, що підписав у Варшаві документ, який обмежував його у прийнятті рішень. Він протестував проти дій комісарів, які на переговорах погодилися віддати московській стороні В'язьму та Козельськ, а також заявив, що відтепер не хоче зрікатися свого права на царський престол. Проте Л. Сапєга від імені усіх комісарів твердо дав зрозуміти, що йдеться не про поспішність при укладенні миру між Річчю Посполитою та Московською державою, а тверезу оцінку ними стану польських сил, а також дотримання секретної ухвали останнього сейму з вимогою вже укласти зазначений мир. На ці слова Владиславу довелося замовкнути.

Ця прикра розмова не спричинила запізнення комісарів на переговори. Більше того, вчасно приїхавши на домовлене напередодні місце зустрічі з московськими послами неподалік Яузи, вони не застали там останніх. Натомість до вух комісарів долітав із столиці великий галас, крики та звуки стрілянини. Декілька разів комісари відправляли своїх посланців до Москви, щоб з'ясувати, чому звідти немає послів. Однак цих посланців навіть не підпускали до воріт, кожен раз запевняючи, що, мовляв, посли скоро вийдуть з міста.

Як з'ясувалося, в той час у столиці відбувалися бурхливі події. Вчорашні заворушення переросли в грізний бунт населення Москви проти бояр, через зволікання яких з укладенням польсько-московського миру королевич Владислав рушив разом з військом углиб Московської держави. Натовп москвичів змів стрільців, які охороняли царський палац, і виламав у ньому ґрати. Переляканий Михайло Федорович

[39] *S o b i e s k i J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 611; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 276–278.

не наважився з'явитися перед бунтівниками — головну роль у їхньому заспокоєнні відіграла його матір черниця Марфа. Напередодні вночі збунтувалися козаки, які були в місті. Близько три тисячі їх проламали розташований за Яузою дерев'яний острог і подалися геть. Дізнавшись про це, Михайло Федорович терміново послав за ними боярина Д. Трубецького та окольничого Д. Мезецького, аби вони умовили їх повернутися. Бояри наздогнали козаків за декілька верст від Москви і таки переконали їх повернутися, хоча зробити це було дуже важко. Вже опинившись під острогом, козаки знову почали впиратися. Щоб умовити їх, Михайло Федорович послав до них усю Боярську думу. Він не лише не докоряв їм за бунт, а й нагородив їх своїм жалуванням. Все це справило враження на бунтівників і вони увійшли в острог[40].

Залагодження цього конфлікту з козаками дало можливість Михайлу Федоровичу уникнути перспективи зіткнутися з об'єднаними силами бунтівного козацького війська, що могло сягнути близько 10 тисяч осіб. Через це невдовзі у В'язники, де стояли московські козаки, які покинули службу, з Казенного приказу їм доставили сукно, а також пообіцяли прибавку в жалуванні і певні пільги[41].

6 листопада комісари таки дочекалися московських послів — вони приїхали до них близько полудня. Останні події в Москві мало позначилися на переговорній стратегії цих послів. Як і раніше, вони демонстрували достатню твердість при розгляді територіальних питань. Можливо, що саме щойно утихомирені бунти в столиці спонукали їх доволі жорстко притримуватися подібної лінії, аби не дати підстав комісарам запідозрити московську сторону у слабкості. Отож, вимога польських послів визнати за Річчю Посполитою Дорогобуж, Невель, Себеж, Великі Луки, Заволоч, Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський не знайшла розуміння у московських послів. Щоправда, московська сторона зробила деякі кроки у напрямку взаємних поступок: висловила готовність поступитися Себежем, вимагаючи за нього Великі Луки і Заволоч. Окрім того, росіяни визнали за польською стороною Невель і Дорогобуж.

Такі незначні посування у переговорному процесі дратували комісарів. Через це вони знову почали наполягати на трирічному перемир'ї на умовах, згідно з якими поляки залишаються при тому, що "взяли", а росіяни — "при своєму". У відповідь на це московські посли заявили, що на це не мають дозволу від бояр. Що ж до терміну перемир'я, то останнє, на їхнє переконання, мусить бути вісімнадцять років. Вони явно мали намір прив'язати переговорами поляків до столиці з тим, щоб військо королевича Владислава не йшло далі вглиб Московської держави. Проте комісари дали чітко зрозуміти, що не збираються затримуватися у цьому "зголоднілому" краї, в якому немає не те що сіна, а й соломи для коней, до того ж у час, коли розпочалися морози. Попри те, що комісари пропонували провести новий раунд переговорів у такому ж складі, прибувши по Переяславському шляху до Троїце-Сергієвого монастиря ("домовлятися про завершення цих договорів"), московська

[40] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 621; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 278, 279, 281; Новый летописец. — С. 147.

[41] *Станиславский А. Л.* Указ. раб. — С. 192, 193.

сторона воліла послати до поляків свого гінця[42]. Таке зниження рівня переговорів вочевидь спрямувалося на їх затягування. Адже, як неважко здогадатися, не тільки комісари помітили надворі мороз. Московські посли безперечно також зауважили прихід цього грізного і незрадливого свого союзника. Через це, надавши переговорам потрібної їм в'язкості, вони хотіли якомога тісніше познайомити з ним поляків та литовців, особливо в той час, коли без жолду почнуть бунтувати жовніри.

Діючи в такому напрямку, бояри відправили з Москви гінця Григорія Волкова у розташування табору королевича Владислава. 9 листопада цей гонець привіз листи бояр у Братошин (сучасне Братовщина, що за декілька десятків кілометрів північніше Москви), де стояли польські сили. Бояри пропонували польській стороні політичний діалог, причому в такий спосіб, начебто польсько-московські переговори щойно розпочиналися: вони закликали розпочати з надання певних гарантій безпеки їхнім учасникам, визначити час і місце зустрічі повноважних представників сторін.

У відповідь на цю пропозицію комісари вдалися до кроків, що видавали їхню велику зацікавленість у якнайшвидшому укладенні миру, адже вони переймалися не тим, щоб догодити династичним інтересам королевича Владислава, а, як справжні шляхтичі, дбали насамперед про те, аби уберегти шляхетський загал він нових витрат на "затягнення" війська ще на один квартал (не хотіли "затягати, щоб не вводити Річ Посполиту в борг"). Через це комісари задля кращого задоволення московської сторони не лише радо дали їй потрібні гарантії, погодилися на нижчий представницький рівень переговорів і 11 листопада відправили до столиці вітебського воєводу Криштофа Сапєгу, королівського секретаря Яна Гридича і шляхтича Карсніцького, а й віддавали росіянам названих осіб як заручників.

Польським посланцям, які поїхали на шостий раунд польсько-московських переговорів, наказали діяти за обставинами: якщо росіяни не захотіли б віддавати, зокрема, Трубчевськ і Новгород-Сіверський, то польській стороні належало особливо категорично обстоювати своє право Серпейськ, Мещовськ і Мосальськ (ціною можливого компромісу поляки визначили для себе відмову від Великих Лук та Заволоччя, окрім того — погоджувалися на не більш, ніж десятилітнє перемир'я). Якщо ж згоди дійти не вдалося б, то польські представники повинні були апелювати до принципу: кожна сторона залишається "при своєму" на поточний момент. Перемир'я в цьому разі повинне було не перевищувати трьох років. Вносилися пропозиції, згідно з якими виведення війська королевича Владислава з Московської держави могло розпочатися "на громниці", тобто Стрітення (2 лютого за старим, або 12 лютого за новим стилем), сторони повинні завершити передачу одна одній замки не пізніше цього часу, а обмін полоненими — 1 березня. Польські представники тричі засідали у столиці зі своїми колегами по переговорах. Московська сторона поступилася Трубчевськом і Новгород-Сіверськом, однак категорично відмовилася віддавати Брянськ. Водночас вона вимагала укласти перемир'я на 20 років. Причому комісари повинні були дати присягу на його дотримання не лише від імені короля

[42] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 621; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 279.

та сейму, а й королевича Владислава з тим, щоб останній у перемирні роки жодним способом не домагався Московської держави[43].

К. Сапєзі, Я. Гридичу та Карсніцькому вдалося певною мірою залагодити питання про права королевича Владислава на московський престол. Вони відкинули вимогу московської сторони погодитися з тим, що королевич зрікається прав. Натомість запропонували віддати це питання на "суд Божий", тобто відтермінувати на період, доки триватиме перемир'я. Те, що московська сторона погодилася з цією пропозицією, означало усунення вельми істотної перешкоди на шляху до укладення перемир'я. Було досягнуто також компромісу щодо тривалості останнього: воно мало бути укладене на 14 років, після чого автоматично продовжувалося ще на пів року. Причому упродовж цих шести місяців сторонам належало домовитися про продовження перемир'я, або ж перетворення його на безстроковий мир[44].

Довгий час комісари не знали, яких домовленостей досягли їхні представники у столиці, адже тактика затягування переговорів була вигідною московській стороні. Нарешті, 17 листопада в розташування польського війська (королевич Владислав стояв із своїми силами у селі Рогачеві, за декілька десятків кілометрів західніше від Троїце-Сергієвого монастиря) прибув гонець з кореспонденцією від польських посланців з Москви. Представники московської сторони підтвердили, що погодилися віддати польській стороні Трубчевськ і Новгород-Сіверський. Брянськ вони твердо залишали за собою, пропонуючи полякам замість нього Серпейськ як місто, що лежить поблизу Дорогобужа і Смоленська. Росіяни погоджувалися також поступитися Велізькою волостю. Причому пропонували провести кордон між державами по Десні. Вони виходили з того, що перемир'я мусить бути укладено на 20 років і висловлювали готовність приїхати до комісарів, щоб затвердити ці умови. У листі, якого гонець привіз від польських посланців із столиці, йшлося, зокрема, про те, що, на їхню думку, московська сторона може пристати на 15-річне перемир'я[45].

Комісари, під приводом того, що через заборгованість з виплати жолду жовнірам останні перестануть коритися своєму командуванню, загалом вирішили взяти за основу майбутнього договору пропозиції московської сторони щодо територіального питання. Вони надіслали листа до представників цієї сторони листа, в якому зазначили, що термін перемир'я не може перевищувати десять років. Про Велізьку волость вирішили не згадувати, оскільки де факто вона давно у польських руках. Комісари написали також листа до своїх посланців у столицю. Причому про його зміст повинні були дізнатися росіяни. Автори цього листа картали своїх адресатів, зокрема, за те, що ті погодилися на перемир'я на десять років. У приватному ж листі до К. Сапєги, Я. Гридича та Карсніцького, комісари писали про можливість укладення перемир'я на 12–15 років, інструктували їх задовольнитися Серпейськом, якщо не вдасться отримати Брянськ, а також якнайшвидше завершувати переговори. Щодо останнього, то комісарів стимулювали

[43] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 621, 631; Diariusz kommissyi z Moskwą, pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego w roku 1617. — S. 279–281.

[44] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 173, 174.

[45] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 631.

до цього бунтівні настрої жовнірів, які їм "докучали". Попри те, що автори цих інструкцій нарікали на жовнірську буйність, що змушує комісарів квапитися з укладенням польсько-московського миру, такі проблеми з жовнірами їм, усе ж, вдавалося залагоджувати. Приміром, вже 24 листопада перестав колотитися полк М. Казановського, оскільки двох його представників відправили до короля по належні жовнірам цього полку понад 40 тисяч злотих. 29 листопада було знайдено також рішення, що втихомирило жовнірів "литовського затягнення"[46].

3. На фініші: Деулінське перемир'я

Наприкінці 1618 р. царські сили та армія королевича Владислава опинилися у стані нестійкої рівноваги. Державна влада Московського царства була напівпаралізована через присутність на значній території країни ворожих військ, подолати яких їй було не під силу, в тому числі через внутрішню нестабільність московського суспільства. Не набагато кращим було становище поляків та литовців, якими командував Я.-К. Ходкевич. Через хронічний брак фінансування вони дедалі більше втрачали боєздатність і керованість. До того ж, порівняно невелика чисельність польсько-литовських сил, падіння дисципліни і морального духу жовнірів та відсутність важкої облогової артилерії зробили їх малопридатними в облогових операціях, які були основним методом ведення війни на просторах Московської держави.

Слабкість польсько-литовського війська цілком підтвердила і його квола спроба здобути штурмом сильний в оборонному відношенні Троїце-Сергіїв монастир. Польське командування вдалося до цієї спроби після того, як 5 листопада повело свої сили з-під Москви в напрямку названого монастиря. Хоча поляки та литовці підступили під нього і запропонували ченцям здатися, однак їм перехотілося штурмувати одразу ж після того, як з потужних монастирських стін по них вдарили гармати. Відтак вони поспішно відступили від непривітного до них Троїце-Сергієвого монастиря у більш безпечні місця. Вже 13 листопада сили королевича розмістилися на постій у с. Рогачові ("Послѣ же приступу Московского и послѣ съѣзду посольского поиде королевичъ со всѣми людьми къ Троицѣ и подъ монастыремъ стоя и посылалъ съ прелестію, чтобъ монастырь здался. Власти жъ, архимаритъ Діонисей да келарь старецъ Аврамей Палицынъ, повелѣша по нихъ съ стѣны ис пушекъ бити и съ мѣста збиша. Онъ же поиде мимо Троицы за версту сталъ в селѣ въ Троицкомъ въ Рогачевѣ отъ Троицы за двѣнадцать верстъ")[47].

Як уже зазначено, польсько-московські переговори, на яких комісари та московські посли наполегливо пробували переконати одні одних у своїй правоті, були віддзеркаленням загального співвідношення воєнних сил противників. Причому ці переговори відбувалися не через перемогу одного з них, що означала б рішучий злам у ході війни. Насправді їх спричинило дедалі більше знесилення обох сторін. Як росіяни, так і поляки та литовці прагнули використати їх як важіль впливу на противника, котрого ніяк не вдавалося змусити капітулювати силою зброї. Отож, комісари бачили вигоду для Речі Посполитої у тому, щоб без вельми дратівливого

[46] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 641, 651.

[47] Новый летописец. — С. 147; *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 631.

Криштоф II Радзивілл, великий гетьман литовський

для шляхетства кроку — продовження терміну служби найманців (що потребувало значних фінансових витрат), якомога швидше і дешевою ціною домогтися від росіян максимальних територіальних поступок. Що ж до представників московської сторони, то вони свідомо гальмували переговори. Адже вони знали, що час працює на них: настають зимові холоди, скруту від яких насамперед відчують слабко підготовлені до них і погано забезпечені продовольством жовніри польсько-литовського литовського війська. Не дивно, що московські посли не зважали на спроби комісарів шантажувати їх зірванням переговорів. У відповідь на такі погрози вони прямолінійно заявляли своїм опонентам, що знають як дати раду полякам, оскільки мають проти них таких союзників, як голод і холод. До того ж, росіяни були добре поінформовані про тяжке становище війська королевича Владислава та бунти, які у ньому спалахують. Звісно, що царський уряд не лише покладався на щасливий випадок, чекаючи милості від природи у боротьбі з польсько-литовським військом. Проте прикрим фактом для нього стало те, що йому не вдалося заручитися підтримкою іноземних монарших дворів, аби притлумити настирливість королевича Владислава, який п'явся до царської корони. Московська влада не могла почуватися щасливою і після того, як до неї дійшла свіжа новина про укладення польним литовським гетьманом Криштофом Радзівіллом перемир'я з Швецією[48].

Хоч би там як, а навмисне затягування московською стороною переговорного процесу тією чи тією мірою було вигідним для неї з воєнної точки зору. Водночас така тактика, яка полягала в пасивному очікуванні того, що противник сам себе остаточно знекровить у нерівній боротьбі із суворим кліматом та хронічними вадами власного фінансування — чому, як гадали, сприятиме затягування переговорів, виявилася доволі ненадійною. Адже у цій тактиці не було враховано такий потужний воєнний фактор, що істотно впливав на співвідношення сил противників у польсько-московській війні, як запорозька армія, котра продовжувала активні бойові дії. Отож, коли орієнтовно наприкінці листопада до Москви долетіла тривожна звістка з південного фронту про спустошення, які вчинили запорожці на прилеглих до Оки землях, у тому числі здобуття посаду Серпухова (про рейд козаків П. Сагайдачного на південь від Москви детальніше йтиметься нижче), це неабияк стривожило царський уряд і змусило його форсувати переговори. 30 листопада по-

[48] Bibliothèque nationale de France. — Fr. — Ms. 4723. — F. 122–122 v' 170, 172, 173.

сланців польських комісарів відпустили із столиці. Ледь встигли вони приїхати у табір королевича Владислава, як услід за ними під Троїце-Сергіїв монастир примчали для переговорів московські посли. Впадає в очі, що такий сплеск дипломатичної активності росіян збігся з тим, що о шостій годині ранку того самого дня у небі з'явилася комета[49].

Появу цієї космічної гості росіяни сприйняли набагато хворобливіше, аніж поляки та литовці перші морози. З представленого в Новому літописці опису випливає, що комета з'явилася над "самою Москвою" і сприймалася спостерігачами як яскрава зоря. Її вузький "хвіст" поступово збільшувався і, як здавалося із землі, витягнувся на версту, показуючи на "польську" та "німецьку" землі. Цар, а також "усі люди" сприйняли комету з неусвідомленим трепетом перед невідомим ("вельми ужасошася"), вбачаючи у ній зловісного провісника Московській державі. Причому майбутні нещастя, що мали спасти на їхні голови, вони пов'язували із силами королевича Владислава: "Чаяху, что сіи есть знаменіе къ Московскому царству, и страшахуся отъ королевича, что въ тое пору пришелъ подъ Москву". Як бачимо, у столиці витлумачили появу комети назагал як лихе для себе знамення — звісно, якщо не брати до уваги деяких "мудреців", котрі начебто запевняли, що це природне явище "къ радости и к тишинѣ"[50].

Проте розмислювання таких оптимістичних оракулів (схоже, що вони були звичайнісінькою вигадкою літописця) для переляканих людей вочевидь лунали як голос волаючого у пустелі. Нависла над головою комета-знамення вкупі із звістками про спустошення, які вчинили запорожці, непевне підштовхнули царську владу до думки, що розраду таким апокаліптичним переживанням потрібно якнайшвидше шукати в мирних переговорах з противником.

Прикметно, що поява в небі комети вразила не лише мешканців Московської держави, особливо її столиці, містицизм та екзальтованість психіки яких від її споглядання підігрівала війна, котра палахкотіла навколо. Те, що віра в подібні знамення збуджувала містичну уяву і багатьох тогочасних європейців, підтверджує лист з Відня, що його написав по гарячих слідах згаданого космічного явища герцог де Невер (навесні 1618 р. через свого представника Олівера де Маркона цей герцог спробував залучити козаків Війська Запорозького до хрестового походу проти Османської імперії)[51] до французького міністра П'єра Пюізіє. Автор цього листа, серед іншого, вважав, що комета, яка з'явилася з боку Богемії, вплинула на долю деяких царственних осіб. Він розцінював як її "підступ" смерть імператриці — дружини німецького імператора Матвія II. Посилаючись на повідомлення з Варшави князя Альбрехта Радзівілла, де Невер розвивав тему небесної гості в такому ключі: на околиці польської столиці — Празі в повітрі з'явилося зображення трьох хрестів кольору крові. На одному з них було розп'яття, поруч з двома іншими — піки, а в підніжжі хрестів — вогняна куля. На ранок наступного дня мешканців варшавського передмістя чекало ще одне видіння. Судячи з усього, воно не зробило їх безжурними після того, як їм довелося стати свідками доволі моторошної нічної

[49] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 651.

[50] Новый летописец. — С. 146.

[51] Угода, що укладена запорозькими послами з О. Марконом, 7.IV 1618 // Bibliothèque nationale de France. — Fr. — Ms. 4703. — F°. 78–78 v°.

фантасмагорії: повсюди їм увижалася кров, що доходила до вікон. Оскільки завдяки люб'язності папського нунція де Невер отримав виконану якимось художником картину цих видінь, то, як тонкий поціновувач естетики містичного символізму, він вважав за потрібне надіслати копію цієї картини П. Пюїзіє[52].

Отже, комета, що з'явилася на небозводі 30 листопада 1618 р., не лише відбивала сонячне світло згідно із законами астрофізики, а й потужно впливала на свідомість сучасників-спостерігачів, що перебувала в орбіті символізму. Прикметно, що з поновленням 3 грудня польсько-московських переговорів комісари не оминули нагоди доступно пояснити московським послам: поява комети над Москвою — це, мовляв, Божий знак, який віщує загибель Московській державі через те, що росіяни порушили присягу, яку вони дали королевичу Владиславу[53].

Як видається, ця комета, як знак неусвідомленої катастрофи, що насувається, таки підштовхнула московську владу по-новому подивитися на польсько-московські переговори, вбачаючи у них шлях до можливого порятунку. Утім, не варто перебільшувати роль комети у визначенні росіянами їхніх актуальних політико-дипломатичних пріоритетів. Є достатньо очевидним, що пов'язаний з нею психологічний фактор так і не вийшов би за межі неподинокої в ті часи скороминучої колективної фобії, якщо він не наклався на якусь реальну раптово виниклу для багатьох людей загрозу. Така загроза справді потрясла столицю. Адже для московської влади справжнім шоком стала звістка, котра по дорозі до Москви обросла страхітливими перебільшеннями: запорожці "спустошили краї над рікою Окою, біля Калуги, і, здобувши місто Калугу, висікли усіх людей, саме місто спалили" (про реальний перебіг цих бойових дій йтиметься нижче). Оцінюючи ці події, Я. Собеський зазначив, що, в кінцевому разі, саме через це росіян охопив жах (cum summo Moskwy terrore). Своїми діями запорожці "якнайшвидше схилили їхніх комісарів (московських послів. — *П. С.*) і до переговорів"[54]. Отже, можна стверджувати, що росіян із стану переговорної дрімоти вивело не яскраве світло загадкового небесного тіла, а активізація на південному напрямку від столиці запорозької армії.

Згідно з інформацією Нового літописця, московську сторону на польсько-московських переговорах, що відновилися, представляли боярин Федір Шереметьєв, князь Данило Мезецький, окольничий Артем Ізмайлов і дяк Іван Болотников, тобто особи, які взяли участь у першому раунді цих переговорів 31 жовтня. У супроводі представницької свити та стрільців вони прибули до Троїце-Сергієвого монастиря. Попередньо домовившись з комісарами, вони тричі зустрічалися у селі Сватково, що за декілька верст від монастиря. Причому, за оцінкою літописця, під час першої зустрічі московські і польські посли розсварилися та розійшлися, а другої — замалим не побилися. Лише третя їхня зустріч дала позитивний результат: вони уклали перемир'я терміном на 14,5 років[55].

Справді, у с. Сватково комісари контактували з посланцем від московських послів щодо поновлення переговорів. Однак місцем проведення останніх стало невелике село Деуліно, розташоване за 3 версти північніше Троїце-Сергієвого монас-

---

[52] Де Невер до П. Пюїзіє, 19.XII 1618 // Ibid. — Fr. — Ms. 15928. — Pp. 581, 581 v'.

[53] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 177.

[54] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 651.

[55] Новый летописец. — С. 148.

тиря. За повідомленням Я. Собеського, комісари їздили у це село на переговори із свого табору в с. Рогачові, а московські посли — зі своєї ставки в Троїце-Сергієвому монастирі. Причому між членами обох посольських делегацій встановилися доволі приязні стосунки ("домовлялися між собою в одній хаті, за одним столом, наша піхота та їхні стрільці змішувалися і [змішувалася] наша їжа з їхньою їжею; вже з'їжджалися по-приятельськи")[56].

Проте атмосфера на переговорах не була такою ідилічною, як випливає із зробленого Я. Собеським опису посольських контактів. Вона радше відповідала фольклорно забарвленій фабулі переговорного процесу в розглянутому вище відповідному сюжеті Нового літописця. Вже під час попередньої зустрічі комісарів з посланцем боярина Ф. Шереметьєва С. Соловим-Протасьєвим[57], що відбулася у Сватково, Л. Сапега та О. Госевський не приховували свого глибокого невдоволення тим, що їхніх посланців — Я. Гридича, К. Сапегу і Карсніцького не лише довго не відпускали з Москви, а й приневолили їх до нічим не виправданих поступок, зокрема, відмовитися від Брянська, тобто найкращого Сіверського міста. Попри такі заяви комісарів, вони вочевидь були зацікавлені у швидкому підписанні польсько-московського перемир'я. Отож було домовлено, що кожна зі сторін прибуде на переговори з однаковою кількістю людей — по 100 кінних та 50 піших осіб.

Перший раунд нового, деулінського, етапу польсько-московських переговорів відбувся, як уже зазначено, 3 грудня. Комісарів дратувала позиція на переговорах, котру зайняла московська сторона. Зокрема, їх зачепило за живе, що Ф. Шереметьєв та його колеги дозволили собі висловитися про права королевича Владислава на царську корону, як про "минуле діло". Насправді, стверджували польські комісари, це "діло Боже". На доказ неправдивої постави своїх опонентів щодо питання вони вдалися до пророцтва, навіяного їм кометою: мовляв, поява її над Московською державою означає невідворотну відплату росіянам за їхні "такі неправди". На це московські посли парирували, що це знамення віщує лихо не їхній, а Польській державі і, загалом, зазначена тема недоречна, оскільки недосяжна для людського розуміння ("Знаменье небесное бывает всякими различными образами, и о том рассуждать никому непригоже; бог не дал знать, которому государству что оттого будет. Мы думаем, что это знамение совершится над вашим государством; небесное знамение — тварь божия и работает, а рассуждать про то никому не надобно"). Решту часу московські та польські посли провели у взаємних звинуваченнях та суперечках, насамперед щодо територіального питання. Ф. Шереметьєв та інші члени його посольської делегації прискіпливо звірили свої посольські записи і заявили протест комісарам, які ввели до титулу польського короля визначник "чернігівський". Московських послів обурили редакційні правки комісарів в етикетних формулюваннях, що вказували на персону Михайла Федоровича. Адже в тому місці посольського документа, де йшлося про царя, якого росіяни "у себе великим государем мають", поляки записали" "у себе нині государем московським імену-

[56] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 651.

[57] У записі щоденника Я. Собеського від 30 листопада 1618 р. гінця від московських послів, посланого ними з-під Троїце-Сергієвого монастиря, названо Василем Івановичем, прізвище якого важко прочитати (Ibid. — S. 651).

ють", що, на думку московської сторони, принижувало царський статус Михайла Федоровича[58].

Другий раунд переговорів у Деуліно відбувся 6 грудня. Комісари та московські посли продовжили свою "філологічну" дискусію про те, яке із слів — "мають" чи "іменують" потрібно вживати щодо царя Михайла Федоровича на означення його реального статусу[59]. Напередодні Михайло Федорович дав інструкцію Ф. Шереметьєву не погоджуватися з такими поправками польських послів — хіба що останні вирішать зірвати переговори. Комісарів розгнівила непоступливість московських послів і вони почали їм погрожувати. Мовляв, оскільки укладено перемир'я із шведами, то гетьман К. Радзівілл прийде з військом на допомогу королевичу Владиславу. Продовження ж війни означатиме, що ані в Москві, ані в інших містах не залишиться жодного немовляти. Представляли справу так, що жовніри взимку не хочуть виходити з московської землі і палають бажанням увесь цей час безплатно служити королевичу Владиславу (6 грудня комісари і справді з ними домовилися, що вони чекатимуть на жолд 10 тижнів, починаючи від 13 грудня, увесь цей час залишаючись у волостях, які московська сторона передала польській). С. Сапєга налягав на те, що комісари поїдуть на сейм і на московську війну буде "затягнено" нове військо.

Трохи охолонувши, комісари обговорили питання виведення своїх військ з Московської держави. Після доволі гострої дискусії вони погодилися, що польська сторона візьме на себе відповідальність щодо того, що разом з підрозділами польсько-литовського війська будуть виведені лісовчики С. Чаплінського. Водночас комісари відмовилися гарантувати це щодо запорожців. В перебігу переговорів не обійшлося без деяких сцен, які внесли драматичну напругу серед членів московської посольської делегації. Йдеться про те, що до вікна, біля якого на переговорах сиділи московські посли, підійшов С. Соловой-Протасьєв і передав їм гарячу новину, почуту ним від одного "литвина": минулої ночі у Сватково до комісарів прибув королевич Владислав, заявивши, що отримав із Польщі певного листа з наполегливою рекомендацією не поспішати з укладенням польсько-московського перемир'я. Причому королевич має намір видати жовнірам гроші за службу на нові два квартали. Ця звістка неабияк збентежила московських послів. Вони не змогли мобілізуватися і невдовзі переговори припинили. Під їхній кінець О. Госевський ущипливо кинув Ф. Шереметьєву та його товаришам, що, мовляв, на них ще чекає новий Дмитрій Самозванець[60].

Невідомо, чому С. Соловой-Протасьєв вирішив безперечно під час засідання польської та московської делегацій шокувати своїх послів звісткою про ініціативи королевича Владислава щодо продовження війни — тим паче, що це могла бути поширена противником дезінформація. Утім, королевич Владислав таки справді намагався переконати комісарів не підписувати польсько-московське перемир'я. Однак комісари не мали наміру до нього прислухатися. Вони відсилали його до сеймової постанови, що вимагала закінчити війну вже цього року. Звертали увагу Владислава на труднощі, з якими стикається їхнє військо у Московській державі,

---

[58] *Соловьев С. М.* Указ раб. — Кн. 5. — Т. 9–10. — С. 112–114.

[59] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 3911. — S. 74.

[60] *Соловьев С. М.* Указ раб. — Кн. 5. — Т. 9–10. — С. 114–115.

лякали його зимою та московськими лижниками, які вміють ходити і бігати по снігу. Щоб поставити королевича в глухий кут із його надокучливими наполяганнями, комісари запропонували йому з власної кишені сплатити жовнірам борги, а також дати їм гроші на продовження служби. Владислав спробував заручитися підтримкою жовнірів, однак, оскільки він говорив про свої плани, не маючи грошей, ніхто його не зрозумів. Прикметно, що сенсаційне повідомлення С. Солового-Протасьєва, яким він 6 грудня через вікно поділився з московськими послами — про отримання королевичем Владиславом листа з польської столиці з інструкціями щодо відкладення польсько-московських переговорів, таки не було "димом без вогню". Адже воно передбачило появу листа Сигізмунда III до комісарів від 20 грудня 1618 р., в якому містився наказ не поспішати з укладенням перемир'я (насправді на час написання королем цього листа воно вже було укладене). Сигізмунд III виходив з того, що, на його думку, росіяни на переговорах не демонструють покладливості, якої від них чекають. Вони явно розраховують на те, щоб у майбутньому зібратися з силами і взяти реванш за свої поразки. Відтак потрібно їх надійно загнуздати силою, а також не допустити порушення прав королевича Владислава на московський престол. Сигізмунд III вважав, що комісарам допоможуть виконати ці доброчесні завдання 60 тисяч злотих, які вже вислані з Варшави, а також нова сума грошей, що її готує коронний підскарбій, якої вистачить на погашення жовнірам боргів та продовження їхньої служби на новий термін. Окрім того, питання про оплату війська може бути вирішене на найближчому сеймі[61].

Тим часом до московських послів не припиняла надходити тривожна інформація про вірогідність продовження війни королевичем Владиславом. Ішлося, зокрема, про те, що жовніри начебто вимагали і далі воювати з росіянами. Польські вершники під'їжджали до людей з оточення московських послів й охоче ділилися з ними звістками про те, що в табір королевича Владислава прибувають московські козаки й просять у них собі на допомогу лісовчиків та запорожців з тим, щоб рушити у похід в район Володимира, Суздаля та інших міст. П. Сагайдачний прислав до Владислава "козака путивльця", пропонуючи і далі залишатися у Московській державі[62].

Наскільки ця інформація відповідала дійсності судити складно. В усякому разі вона, напевно, мала помітні перебільшення з огляду на те, що в польському таборі явно були зацікавлені у поширенні таких чуток, щоб тримати московських послів у напрузі та схилити їх до швидкого підписання перемир'я на вигідних для польської сторони умовах. Що ж до "козака путивльця", якого П. Сагайдачний відрядив у польський табір до королевича Владислава, аби подвигнути його продовжувати війну, то про його особу нічого не відомо. Утім, не можна сказати напевне і про те, чи справді цей козак виконував таку місію. Можливо, згаданим "путивльським козаком" був полковник Милосний, який за наказом П. Сагайдачного десь на початку грудня прибув у табір королевича Владислава. 26 грудня він повернувся звідти до запорожців під Калугу зі звісткою про укладення польсько-московського перемир'я. У відповідь на це повідомлення козацька рада ухвалила повертати військо в Україну (детальніше про це йтиметься у наступному пагарафі).

[61] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 179, 193, 194.
[62] *Соловьев С. М.* Указ раб. — Кн. 5. — Т. 9–10. — С. 115, 116.

11 грудня відбувся третій, останній раунд переговорів у Деуліно, що підбив підсумок польсько-московським переговорам, котрі, розпочавшись наприкінці жовтня, тривали майже півтора місяці. Під час цього раунду переговорів московські посли в основному погодилися з вимогами, на яких наполягали комісари. Щоправда, останні зайняли непримиренну позицію щодо синхронізації передачі московською стороною міст польській стороні, а також віддання поляками до рук росіян полоненого митрополита Філарета. Комісари переконували, що до запропонованої Ф. Шереметьєвим та його колегами дати — 12 лютого 1619 р., вони не встигнуть доставити митрополита з Марієнбурга. Обурені упертістю московських послів, які стояли на своєму, комісари грюкнули дверима й покинули своїх опонентів. Проте їх умовили повернутися і компромісу було досягнуто: кінцевою датою передачі міст, а також митрополита Філарета та інших московських полонених визнано 25 лютого 1619 р.

Щодо основного політичного питання, яке стало формальним приводом до польсько-московської війни 1617–1618 рр. — права королевича Владислава на царську корону, то кожна зі сторін залишилася на своїх позиціях, по суті відклавши зазначене питання на майбутнє. Зокрема, у тексті перемир'я, заприсяженому московською стороною, інакомовно зазначено, що на переговорах її посли "о королевиче Владиславе отказали накрепко, что то ныне и вперед статься не может", тобто, з одного боку, категорично заперечено проти того, щоб королевич Владислав став тепер, або в майбутньому московським царем, а з іншого — обійдено мовчанкою питання про правомірність його претензій на царську корону. Водночас було констатовано, що "паны-рада и великие послы то дело на суд божий положили". Іншими словами, у цьому документі не заперечено право польської сторони вважати відповідні династичні претензії Владислава такими, які він через певний час (вочевидь після закінчення терміну перемир'я, укладеного на 14,5 років) може реалізувати.

В зазначеному документі, на виконання якого присягли московські посли, окреслено також умови, на яких польській стороні передаватимуться міста. Йшлося насамперед про передачу гармат та боєприпасів до них, а також визначення категорій населення, представники якого в обов'язковому порядку залишалися на території, що підлягала передачі протилежній стороні, а також тих осіб, які могли обирати підданство та переходити на московські землі з гарантією їх майнових прав ("отдать города с нарядом со всякими пушечными запасами, с посадскими людьми и с уездными с пашенными крестьянами, кроме гостей и торговых людей, а гостей и торговым людям дать волю, кто в которую сторону захочет, а духовенство, воевод, приказных и служилых людей выпустить в Московское государство мо всем имением")[63].

Звісно, що розглянутими вище положеннями, у яких відобразилося ставлення сторін до королевича Владислава як претендента на царський престол, а також розроблено механізм передачі московських міст польській стороні, польсько-московська угода про перемир'я від 11 грудня 1618 р. не вичерпувалася. Панорамне окреслення статей цієї угоди є у щоденнику цієї московської війни Я. Собеського:

"Стаття 1. Час перемир'я [встановлено на] чотирнадцять років і шість місяців, починаючи від 3 січня 1619 р. до 3 січня 1632 р.; шість місяців понад це, до 3 липня,

---

[63] *Соловьев С. М.* Указ раб. — Кн. 5. — Т. 9–10 — С. 116, 117.

додано для того, що б за цей час після чотирнадцяти років ці дві держави зносилися між собою [і], або продовжили [перемир'я], або знову [йшлося] про війну.

Стаття 2. Щоб ані королевич, ані Річ Посполита не замірялися на їхні замки і не в'їжджали [в них], а вони — у наші, так само в ці новонабуті; щоб королевич ані з іноземним, ані своїм військом не мислив їх воювати і щоб Річ Посполита таких військ не пропускала.

Стаття 3. Обмінені і подаровані замки надані Речі Посполитій: за село Борисів, Козельськ, Мосальськ, Мещовськ, де були пустки, за В'язьму з уїздами і волостями [надано польській стороні] Стародуб, Почеп, Попову Гору, Невель, Себеж, Красно і Велізьку волость від Торопця. Замки подаровані нам заради миру: Смоленськ, Рославль, Дорогобуж, Біла, Серпейськ, Трубчевськ, Новогрудок (Новгород–Сіверський) і з волостями як над Десною, так і за Десною: Чернігів, Монастирськ, Моровськ.

Стаття 4. Щоб Михайлик не писав себе інфлянтським, смоленським і чернігівським князем, а король щоб не писав [себе] смоленським.

Стаття 5. Час виведення усіх військ, передача замків і обмін полоненими — 25 лютого.

Стаття 6. Щоб з тих замків вийшли служебці люди, попи, купці, селяни, котрі хочуть [бути] під Річчю Посполитою, щоб залишилися на посадах і селах, а котрі не хотіли б — вільно їм піти. Однак замки повинні бути віддані в порядку з гарматами і порохом.

Стаття 7. Має бути повернена ікона Микити Можайського.

Стаття 8. Щоб 25 лютого дворяни з обох сторін приймали замки, подавши реєстри волостей і буде лист Михайлика до замків; повинні віддати нам згідно з описом меж усі волості.

Стаття 9. Для розмежування мають бути призначені чотири їхніх і чотири наших комісарів, які матимуть по п'ятдесят коней — це задля ґрунтовного розмежування, заслухання [скарг про] кривди з обох сторін та організування.

Стаття 10. Якщо будуть якісь кривди, [то] у нас старости, а в них воєводи мають, домовившись, чинити правосуддя, якщо ж цього не буде — кожний звертається до свого государя.

Стаття 11. Видавати утікачів та злочинців з обох сторін.

Стаття 12. До 25 лютого віддати полонених: Філарета, Голіцина, Луговського, Шеїна з сином і дружиною, а також смоленського архієпископа, якщо він захоче, і з іншими полоненими; а вони віддадуть п. Струся, п. Харбінського, п. Хоцімірського з іншою компанією, взятими у столицю; мають випустити усіх полонених і всіх за умовами договорів; ми також маємо [випустити] усіх їхніх [полонених], і які у запорозьких козаків, і котрі є у пана гетьмана, подбавши з обох сторін, [щоб були для] них підводи та утримання.

[Стаття] 13. Щоб було дозволено повернутися до Москви, як захочуть, Шуйському, Трубецькому та іншим московським боярам.

Стаття 14. Щоб нашим купцям [було] вільно їхати у Московську державу, даючи мито, за винятком столиці, а з послами — без мит і до столиці. А їхнім купцям також буде вільно їхати до наших держав, окрім як до Вільна і Кракова — хіба ж-бо з послами також буде вільно.

Стаття 15. Через обидві держави не пропускати послів до чужоземців.

Стаття 16. Зноситися тим часом щодо безстрокового миру і щоб гінцям і послам була безпека з обох сторін.

[Стаття] 17. Якщо перемир'я було б розірване, або припинилося, щоб їхні гінці і купці у нас, або [ж] наші у них вільно пропущені до своєї вітчизни з обох сторін.

[Стаття] 18. На усе це мають бути підписи і печатки комісарів з обох сторін та спільні присяги, а потім має відбутися обмін усіма цими документами: наші пакти зостануться при них, а їхні — при нас. Однак Михайлика, щоб не [було] порушене право Королевича Й[ого] М[илості], ані Король Й[ого] М[илість], ані ми не будемо іменувати московським царем. Однак, якщо трапиться писати якісь листи, [їх] писатимуть наші сенатори до бояр, а бояри — до сенаторів"[64].

Можна стверджувати, що відтворюючи зміст польсько-московського Деулінського перемир'я, автор щоденника акцентував увагу на ключових змістових моментах відповідних статей цього документа. Водночас впадає в очі, що наведений вище текст відбиває "польський" погляд на перемир'я — як з огляду на авторську манеру Я. Собеського вирізняти "наше" та "їхнє", так і, зокрема, його ідеологічну заангажованість щодо московського царя Михайла Федоровича, якого він представив в іронічно-зневажливому тоні Михайликом. Пори лапідарність та прагнення передати головне у положеннях перемир'я, Я. Собеському це не завжди вдавалося, підтвердженням чого може бути ст. 6, у якій нечітко визначено права представників різних соціальних груп населення при передачі сторонами замків. Названий автор не уникнув також певних неточностей та фактологічних помилок. Йдеться насамперед про визначені згідно з перемир'ям зміни до титулатури московського царя та польського короля, а також окреслення ним часу цього перемир'я від 3 січня 1619 р. до 3 липня 1632 р. Щодо останнього, то є підстави погодитися з сучасними дослідниками, які стоять на тому, що зазначені дати потрібно скоригувати відповідно до 4 січня 1619 р. та 5 липня 1633 р. У цьому разі точно враховано різницю між юліанським та григоріанським календарями, а також свідчення Я. Гридича, який у листі від 4 січня 1619 р. до невстановленої особи писав, що заприсяжене сторонами перемир'я "на 14 років і 6 місяців, від сьогоднішнього руського Різдва Христового", тобто від 4 січня 1619 р.[65]

Якщо спробувати певним чином систематизувати наведені Я. Собеським статті Деулінського перемир'я, враховуючи повідомлення деяких інших джерел та спеціальні дослідження цього питання[66], то зазначений документ для зручності можна звести до кільканадцяти положень, що відбивають його основний зміст:

– Перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою укладається на 14,5 років від 4 січня 1619 р. до 5 липня 1633 р. В останні пів року дії перемир'я сторони проводять переговори щодо його продовження та гарантують безпеку послів і гінців, які беруть у ньому участь.

– Під час дії перемир'я сторони не застосовують одна проти одної силу та не вдаються до інших недружніх дій. Польська сторона зобов'язується утримати королевича Владислава від будь-яких воєнних акцій проти Московської держави.

---

[64] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 651–671; Rkps. № 3911. — S. 73–74; Biblioteka PAN Kórnik. — Rkps. № 328 — S. 44 zw. s. — 46.

[65] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 184.

[66] Ibid. — S. 184–186.

– Річ Посполита дістає від Московської держави Моровськ, Монастирськ, Чернігів, Новгород–Сіверський, Стародуб, Попову Гору, Трубчевськ, Почеп, Рославль, Серпейськ, Дорогобуж, Смоленськ, Велізьку волость, Білу, Невель, Себеж, Красний Городок з прилеглими землями. Річ Посполита повертає Московській державі Козельськ, Мещовськ, Мосальськ, В'язьму та Борисов з навколишніми волостями в обмін на Стародуб, Попову Гору, Почеп, Велізьку волость, Невель, Себеж, Красний Городок.

– Передача міст та обмін ними між сторонами відбуваються до 25 лютого 1619 р. Воєводи, служилі люди, урядники та духовенство з їхнім майном повинні бути безперешкодно відпущені на територію Московської держави. Купці і торгові люди матимуть право вибору місця проживання та підданства. Посадське населення міст, а також селяни відповідних уїздів та волостей залишаються за старим місцем проживанням. Замки передаються з артилерією та боєприпасами.

– Вивід із території Московської держави усіх військ Речі Посполитої, включно з лісовчиками та запорожцями, відбувається до 25 лютого 1619 р.

– Кінцевим терміном обміну полоненими між сторонами є 25 лютого. З московської сторони звільненню підлягають митрополит Філарет, боярин Василь Голіцин, боярин Михайло Шеїн, думний дяк Томило Луговськой та інші полонені. В Московську державу повернуться, якщо матимуть таке бажання, Смоленський архієпископ Сергій, боярин Іван Шуйський, князь Юрій Трубецькой та ін. З польської сторони будуть звільнені хмельницький староста Миколай Струсь, брацлавський староста Миколай Калиновський, ротмістр Ієронім Стравінський, капітан Шимон Харбінський та ін. При поверненні полонених кожна зі сторін забезпечує їх підводами та харчуванням.

– Польська сторона повертає московській чудотворну ікону Миколи Можайського.

– Влітку 1619 р. між Торопцем і Веліжем, а також Великими Луками та Усвятом буде скликана комісія з розмежування, до якої кожна з сторін делегує по чотири комісари, яких супроводжуватимуть по п'ятдесят вершників.

– Польські купці, сплачуючи мито, матимуть право торгувати на території Московської держави (за винятком Москви), а московські купці — на території Речі Посполитої (за винятком Вільно та Кракова). Купці, які супроводжують посольства, торгуватимуть без мит, у тому числі у перелічених вище містах.

– Сторони зобов'язуються видавати одна одній утікачів та злочинців.

– В разі розірвання цього перемир'я, або закінчення терміну його дії, гінці та купці, котрі перебуватимуть на території іншої сторони, матимуть право безперешкодно повернутися на батьківщину.

– Московський цар не титулуватиметься інфлянтським, смоленським і чернігівським князем, а польський король долучить зазначені титули до своїх. Щоб не порушити право королевича Владислава, польська сторона упродовж дії перемир'я не титулуватиме Михайла Федоровича царем. Дипломатичне листування між обома державами здійснюватиметься між польськими сенаторами та московськими думними боярами.

Після того, як текст Деулінського перемир'я, основні положення якого наведено вище, було переписано на пергаменті польською та російською мовами, усі учасники переговорів принесли присягу на його дотримання. Один з комісарів –

кам'янецький староста єпископ А. Новодворський поклав на польський примірник документа свій хрест і сам він та його колеги промовили слова присяги від імені короля та Речі Посполитої, причому тримаючи свій палець на пергаменті, а потім поцілували хрест. Щоправда, велізький староста О. Госевський вніс певне сум'яття у цю процедуру. Зі сльозами на очах він почав протестувати проти того, що згідно з цим перемир'ям межі його староства скорочено. Отже, О. Госевський обіцяв боронити старі рубежі староства і демонстративно підклав під хрест, на якому складали присягу, аркуш із зазначенням справедливих, на його думку, кордонів староства. Московських послів не надто вразив цей його наперед підготовлений експромт, що супроводжувався риданням. Вони скинули цей аркуш з таці, на якій лежав пергаментний текст перемир'я з покладеним на нього хрестом, вказавши О. Госевському на недоречність його витівки ("Это к нашему посольскому делу не пристойно"). Відтак умитому сльозами протестувальнику-комісару хочеш-не-хочеш довелося цілувати хрест на знак складення присяги.

Московські посли і собі склали присягу за тією ж процедурою, що й комісари: на текст документа, написаного російською мовою, поклали хрест і, торкаючись пальцями цього пергаменту, присягнули від імені "усього царства". Завершивши присягу, посли з обох сторін більш ніж пів години провели у дружній бесіді, пригощаючись цукерками та жартуючи. Як тільки стало відомо про укладення Деулінського перемир'я, розпочалася жвава взаємна торгівля між колишніми ворогами. Поляки та литовці спішно їхали до Троїце-Сергієвого монастиря, щоб купити там хутро, а росіяни тягнулися у польський табір, аби придбати собі коней[67].

Закінчення війни для польсько-литовського війська

Залишається невідомим, наскільки вдало комісари виступили у ролі покупців хутра, тобто товару, який був для них не лише мірилом соціального престижу і багатства та обіцяв чималий зиск при перепродажу його в Польщі, а й дуже практичною річчю з огляду на тріскучі московські морози. Однак вони вочевидь були вдоволені завершенням війни та її результатами. Комісари явно не брали близько до серця те, що королевич Владислав не став царем. Натомість вони спритно використали в інтересах Речі Посполитої жовнірів, які бунтували від безгрошів'я, протримавши їх у такому стані на війні рівно стільки, скільки було потрібно для залагодження вигідної для шляхетської держави справи — укладення Деулінського перемир'я.

За великим рахунком, це перемир'я давало користь і московській стороні. Адже вперше упродовж довгих років Смути Московська держава нарешті могла перепочити від кривавої колотнечі, бойових дій та розорення, діставши для себе гарантований мир на 14,5 років від такого сильного суперника, як Річ Посполита. Щоправда, платою за це стали чималі територіальні втрати Московського царства. Тим часом здобуття Річчю Посполитою в результаті польсько-московської війни 1617–1618 рр. нових територій означало, що до неї відійшла більшість земель, які упродовж XV–XVI ст. були насильно відібрані у Великого князівства Литовського

[67] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 671; *Соловьев С. М.* Указ раб. — Кн. 5. — Т. 9–10. — С. 116.

його східним сусідом. Територіальні межі Речі Посполитої зросли близько до 1 млн. квадратних кілометрів[68].

Прикметно, що землі, які після укладення Деулінського перемир'я відійшли до Речі Посполитої, принаймні частково збігалися з територіальними претензіями, що їх польська влада висунула до королевича Владислава — майбутнього правлячого царя, ще до того, як він із своїм військом ступив на московську землю, аби вибороти собі корону. У підписаному королевичем 4 квітня 1617 р. конфіденційному акті зазначено, що, ставши московським царем, Владислав передасть Короні та Великому князівству Литовському Брянськ, Курськ, Невель, Новгород–Сіверський, Почеп, Путивль, Рильськ, Себеж, Смоленськ, Стародуб та Веліж[69]. Із цього переліку міст бачимо, що більшість із них фігурують у тексті Деулінського перемир'я як такі, що визнані за польською стороною. Водночас, комісари, котрі були політичними диригентами дій королевича Владислава під час його боротьби за царський трон і доклали великих зусиль, аби Деулінським перемир'ям покласти крапку у війні (чим відмовили королевичу у цілковитому задоволенні його династичних амбіцій, керуючись насамперед поточними інтересами Речі Посполитої), могли уявити себе героями, котрі в певному сенсі зробили реальністю мрії шляхетства про опанування східних земель.

Отже, польсько-московська війна 1617–1618 рр., у якій взяла участь і запорозька армія, спричинила істотне перекроювання території Московської держави, посунувши її кордон на схід від Речі Посполитої. Це не лише означало зміцнення позицій шляхетської держави у Східній Європі, давало можливість польській владі упевненіше почувати себе на інших напрямках своєї міжнародної політики, а й великою мірою вплинуло на політичні умови буття українського етносу в північному ареалі його земель, а також позначилося на історичних перспективах цього регіону. Якщо ще на початку XVII ст. історична Сіверщина майже цілком перебувала під контролем Московської держави, то з укладенням Деулінського перемир'я відбувся її переділ. Московське царство спромоглося утримати лише Східну Сіверщину з Брянськом, Мценськом, Карачовом, Севськом, Рильськом, Курськом, Путивлем та іншими містами. Тим часом Західна Сіверщина з такими містами, як Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ відійшли до Речі Посполитої. Причому на новонабуті останньою землі Сіверщини поширилися різні правові, адміністративні та податкові системи. Адже Стародуб, Мглин і Трубчевськ з їхніми уїздами увійшли до складу Великого князівства Литовського, тоді як розташовані від них на південь сіверські території включно з Черніговом та Новгород-Сіверськом — до Корони[70].

---

68 *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 7.
69 *Wisner H.* Władysław IV Waza. — S. 22.
70 *Кулаковський П.* Зазнач. праця. — С. 15.

Вид на Каргополь з боку р. Онеги

У грудні 1618 р. напевно мало хто у війську королевича Владислава замислювався над такими геополітичними зсувами, які спричинило завоювання Річчю Посполитою нових земель. Принаймні в охочих розмислювати на такі теми не було для цього часу: вже наступного дня по укладенні Деулінського перемир'я польсько-литовське військо рушило додому. Причому жовніри поверталися різними шляхами. Полк під командуванням М. Казановського виступив у напрямку Сіверщини. Військо литовського "затягнення" на чолі з Я.-К. Ходкевичем пішло по правобережжю Волги в надії знайти там для себе продовольство та корм для коней. Королевич Владислав зі своєю піхотою, а також комісарами подалися на В'язьму. Причому комісари до 14 січня 1619 р. затрималися під Троїце-Сергієвим монастирем. Звідти вони надіслали універсали до лісовчиків та запорожців, у яких був наказ покинути територію Московської держави[71].

Дорога додому для польських жовнірів видалася вельми тяжкою, а для дуже багатьох з них і трагічною. Якщо під час війни вони спроможні були змагатися на полі бої з росіянами, то тепер, на непривітних для них просторах Московської держави, поляки почувалися безпорадними перед "кліматичною зброєю", яку на прощання на повну силу застосувала проти них місцева природа. Військо брело снігами під пекучим морозом, залишаючи обабіч доріг безліч трупів замерзлих людей і коней. Дуже швидко до холоду додався і голод, адже жовніри йшли розореним напередодні краєм. Багато хто пробував живитися снігом, однак це не давало ані ситості, ані тепла.

У 20-х числах грудня 1618 р. королевич Владислав зі своїми силами, все ж, дійшов до В'язьми, а 6 січня 1619 р. — до Смоленська, де зупинився на кілька тижнів. У Смоленську з Владиславом залишився комісар К. Пліхта. Тим часом Л. Сапєга, А. Новодворський та Я. Собеський рушили до Варшави на сейм. У польській столиці їх не чекали лаври тріумфаторів. Сигізмунд III був роздратований укладеним ними перемир'ям. Адже комісари не виконали його інструкцій, які він, як дале-

[71] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 671; *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 188.

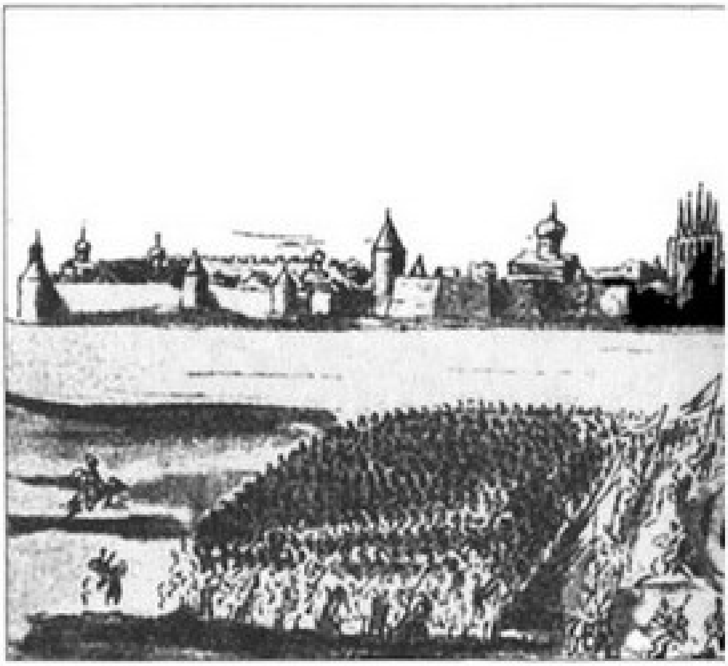

коглядний стратег, розробив 20 грудня у Варшаві у тиші королівських покоїв (кардинально змінивши свою попередню позицію щодо ведення війни) і послав їм у Московську державу, не знаючи про те, що польсько-литовське військо вже повертається з війни. Під час сейму на комісарів, які все ще очікували на подяку за свою місію у Деуліно, напустився із звинуваченнями підканцлер Анджей Ліпський[72].

В оцінках Деулінського перемир'я та політичної лінії комісарів під час переговорів з московською стороною, які лунали на сеймі, не було і через ідеологічні установки соціально-станової вищості, що їх сповідувало шляхетство, не могло бути розуміння цілком очевидного факту: слабко профінансована і не забезпечена великим військом московська воєнна кампанія королевича Владислава не лише не завершилася нищівною поразкою, а й дала неждано вагомі плоди (попри те, що в оточенні Сигізмунда III бажали ще більшого) лише через вступ у цю війну запорозької армії. Як насправді воєнні дії запорожців на московських землях вплинули на хід та атмосферу переговорів у Деуліно, де у хатньому затишку засідали комісари та московські посли? Про це йтиметься у наступному параграфі.

4. Останні місяці бойових дій запорожців

Після того, як сконцентровані під Москвою для генеральної битви сили Я.-К. Ходкевича та П. Сагайдачного не змогли здобути столицю, запорозька стратегія війни повернулася у старе русло. Тобто, вона знову зводилася до підкорення та розорення якомога ширших московських територій окремими козацькими підрозділами. Такі дії підривали економічні та воєнні ресурси Московської держави, робили ще більш непевним становище царського уряду і являли для нього не меншу небезпеку, аніж безпосередній штурм противником укріплень столиці. Запорожці, які відділилися від головного війська королевича Владислава, розійшлися у різних напрямках пустошити ворожі землі. Зокрема, до кінця другої декади жовтня їхні підрозділи рушили по Ярославському шляху[73]. На початку листопада московське командування здобуло відомості про те, що сили запорожців подалися на північ від столиці — у Ярославський та Вологодський уїзди. Як можемо припустити, чимало запорожців діяли в названій місцевості і в грудні. Про це сигналізує той факт, що на початку цього місяця московський воєвода Іван Бутурлін у Ярославському уїзді мав сутичку з "литовськими людьми", захопивши 60 з них у полон. Такі сутички у цьому уїзді не припинилися і наприкінці грудня. Надходили також повідомлення

[72] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 681.

[73] Ibid. — S. 561.

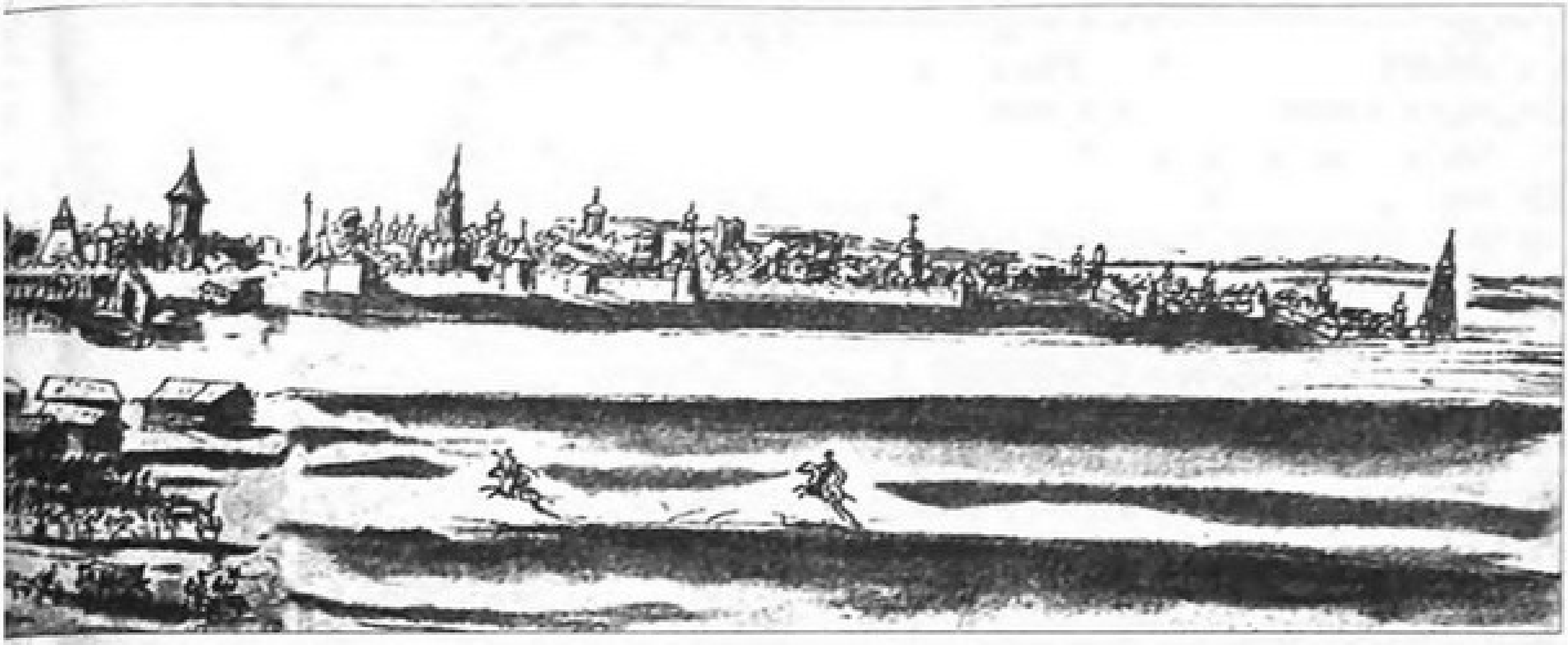

Панорама Пскова. Альбом Мієрберга. 1661-1662 р.

про перебування запорожців на південному заході від Москви — у Стародубі, а також східніше від неї — під Володимиром[74]. Тим часом 11 листопада в розташування війська королевича Владислава неподалік Троїце-Сергієвого монастиря прибув із своїм полком запорозький полковник Борисполець. Він повернувся з рейду від розташованого північніше околиці столиці Дмитрова, де його козаки вчинили спустошення, "дуже там докучивши москві вогнем і мечем"[75].

Загалом серед запорожців виявилося чимало охочих воювати на північних землях Московського царства. У воєнні дії на цих територіях, ще не розорених від початку вторгнення у Московську державу військ королевича Владислава, а також П. Сагайдачного, активно включилися також ті московські козаки, які відступилися від царя Михайла Федоровича.

"Литовські люди" вже 25 жовтня були під Угличем. Ними командували два отамани, які, можемо припустити, були представниками московського козацтва: Яків Шиш, котрому підпорядковувалися 400 осіб з числа запорожців ("черкас"), пахолків та московських козаків, а також Степан Круговой — він привів 300 козаків, серед яких було, напевно, декілька десятків запорожців. Ці сили упродовж двох тижнів стояли під Угличем, однак його не штурмували. Натомість вони пустошили села Углицького уїзду. Під їхніми шаблями загинули багато місцевих мешканців — чоловіків, їхні ж дружини та діти стали полоненими, а добро пограбоване та знищене ("крестьян, де, посекли, а жены, де, их и дети в полон побрали, отлучили от

[74] З листа московських козаків з В'язників до М. Ликова, 27.X (6.XI) 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 187; З листа М. Спешньова до А. Образцова та Ф. Вахромеєва, 31.X (10.XI) 1618 // Там само; З Книги сеунчів, 7(17).XII 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 96; 22.XII 1618 (1.I 1619) // Там само.

[75] *Sobieski J.* Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władisława A. D. 1617 // Biblioteka Czart. — Rkps. № 2763 IV. — S. 631.

города…, а хлеб, де, молоченой и немолоченой потравили и разорили без остатка и живот, де, поимали весь")[76].

За даними московських розвідників, які можна датувати другою половиною листопада, козацькі ватажки мали намір іти на Вологду, Бєлоозеро та Кирилів монастир[77]. Тим часом з-під Углича Я. Шиш та С. Круговой повели свої загони на р. Мологу, де між ними спалахнула сварка, яка переросла в сутичку. Утім, міжусобну ворожнечу вдалося вгамувати і після хресного цілування козаки з обох загонів розійшлися в різні сторони. На той момент з С. Круговим пішли 150 козаків, у тому числі два десятки запорожців. Загін Я. Шиша, до якого приєдналися нові отамани, став налічувати 350 московських козаків, а також близько 500 запорожців. Вони рушили повз Вологду і Кубенське озеро на Тотьму, що над р. Сухона. Проте здобути це місто їм не вдалося. Його захисники під час вилазки спалили дерев'яні тури противника. Втративши кілька десятків вбитими та пораненими, Я. Шиш відступив зі своїми силами від Тотьми[78].

Успенська церква 1533 р. у Білозерську

Склад та чисельність цих козацьких сил швидко змінювалися. Очевидно на початку грудня у Вологодському уїзді під командуванням Я. Шиша, С. Кругового, а також Лома було близько трьох тисяч запорожців та московських козаків[79]. Вже на початку другої декади цього ж місяця Я. Шиш із близько тисячним козацьким підрозділом стояв на постої по селах Бєлозерського уїзду. Причому запорожці, які входили до цього підрозділу, мали свого зверхника — полковника Яцька (Ятцкого). Напевно йдеться про Яцька, який прибув із своїми козаками до війська королевича Владислава ще 1617 р., коли той стояв під Можайськом, тобто ще до вступу у польсько-московську війну запорожців П. Сагайдачного. Козаки Яцька прийшли з території Білорусії, про що сигналізують покази "черкас" із Полоцького повіту

[76] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 6(16).XI 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 188; 27.XI(7.XII) 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 195, 196.

[77] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 19(29).XI 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 188.

[78] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 27.XI(7.XII) 1618. — С. 191; 16(26).XII 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 195, 196.

[79] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 11(21).XII 1618. — // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 193.

Савки Кузьмина та Васька Єфимова, які вони дали представникам московської влади щодо того, що прибули "з Литви" ("из Литвы, де, они пришли съ Яцким")[80].

Бойова вартість козаків Я. Шиша та Я. Любарського, які розмістилися на постій Бєлозерському повіті, вочевидь була невисокою. По дворах розквартирувалися по два-чотири козаки, а також по десять і більше пахолків з числа московського населення, котрі не мали жодної зброї. Запорожці та московські козаки не могли похвалитися гарною зброєю — один сагайдак або ж "самопал" мали один-два з них із десяти, шаблі ж були в усіх. Ніхто з них не завдавав собі клопоту тим, щоб уночі стояти на варті та палити сторожові багаття. Я. Шиш чекав підкріплень — козаків С. Кругового, а також запорожців, які стояли на Пошехонні. Після цього він збирався взяти приступом Бєлоозеро, а потім іти з гарматами на штурм Кирилового монастиря. Якщо ж останній не вдалося б здобути, то козаки мали намір наступати на розташований північніше Каргополь[81].

Тим часом вже наприкінці грудня, тобто по укладенні польсько-московського перемир'я, деякі козацькі підрозділи, які діяли в цьому регіоні і переважно складалися із запорожців, почали підтягуватися у південному напрямку. Йдеться про близько 5-тисячний полк (близько 2 тисячі запорожців та 3 тисячі пахолків) під командуванням Василя Московитина, який 30 грудня став на постій у Спаському монастирі в Прилуках, що під Вологдою. Козаки не стали штурмувати Вологду, обмежившись спаленням десятка дворів на посаді. На четвертий день вони виступили у похід, маючи намір по дорозі з'єднатися ще з одним загоном із запорожців та московських козаків, а далі прямувати, зокрема, на Углич, а звідти "итти за рубеж"[82].

На відміну від цих козаків, погляд Я. Шиша був спрямований на Північ. Як уже зазначено, він хотів захопити Бєлоозеро, Кирилів монастир та Каргополь. Попри те, що ці войовничі плани Я. Шишу не вдалося реалізувати, він ще довго залишався на північних землях. Згодом загони Я. Шиша та Яцька вчинили чималі спустошення в поселеннях на Помор'ї, над Північною Двіною та р. Вагою. На початку січня 1619 р. вони увійшли в Каргопольський уїзд (за деякими даними, серед них було "семьсот дельных черкас", тобто 700 добірних запорожців). Взяти приступом Каргополь їм не вдалося і вони рушили під Бєлоозеро. Загалом у Бєлозерському уїзді, а також у різних волостях, декотрі з яких були розташовані за 70 верст від Бєлоозера, в січні налічувалося близько трьох тисяч запорожців та московських козаків, не рахуючи джур[83].

Наприкінці січня — на початку лютого серед козаків полку Яцька поширювалися настрої повертатися додому. Відтак вони почали заготовляти по р. Онезі, а також віддалених від неї волостей продовольство та корм для коней, щоб рушити за

---

[80] З листа Л. Кологривова до Михайла Федоровича, 19(29).IV 1621 // Там само. — Т. 1. — С. 262, 263.

[81] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 14(24).I 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 194, 195.

[82] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 28.XII 1618 (7.I 1619) // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 218, 219.

[83] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 12(22).I 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 222; 29.I(8.II) 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 224; 1(11).II 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 228, 229.

королевичем Владиславом після того, як він покине московську територію. Козаки завчасно хотіли забезпечити себе харчами, а коней фуражем, оскільки знали, що при поверненні додому їм буде сутужно на розореній, а також незаселеній московській території ("говорили, де, меж собою, надобно, де, готовить запасы свои и конские зде в жилых местах, а как, де, поидем к рубежу, там, де, все пусто")[84]. Кінець війни змушував багатьох московських козаків, які пристали до королевича Владислава, задуматися над своїм майбутнім. На початку лютого близько п'ятдесяти московських козаків, які разом із запорожцями виїхали на завдання з Бєлозерського повіту, спробувати повернутися до царя. Однак покаянні настрої і наміри московських козаків не сподобалися їхнім супутникам — запорожцям. Останні зарубали шаблями близько тридцяти бунтівників, решті вдалося врятувалася втечею[85].

Отже, на півночі та північному заході Московської держави діяли не тільки послані туди за завданням П. Сагайдачного бойові підрозділи. Як можна було переконатися, там воювали, зокрема, козаки полковника Яцька, котрі прийшли до королевича Владислава ще 1617 р. Причому, схоже, вони не виконували накази запорозького гетьмана. На згаданих територіях, в тому числі на північному заході, зокрема, в районі Пскова, Тихвіна та Ржева, було чимало і тих запорожців, які самовільно покидали свої полки, організовували ватаги та приєднувалися (іноді невеликими групами у кілька десятків осіб) до загонів московських козаків — об'єктивних союзників королевича Владислава. На користь цього припущення можна навести той факт, що декілька десятків козаків з полку П. Сагайдачного вочевидь на власний розсуд продовжували бойові дії під Торопцем та Новгородом після того, як запорозький гетьман рушив із своїми силами в Україну. Причому ці козаки з-під Торопця та Новгорода у березні 1619 р. вирішили податися на царську службу[86].

Козацька збиранина, що воювала на північних та північно-західних московських землях, зазвичай була погано озброєна та недисциплінована. Над цими козаками стояли ватажки, які нерідко конкурували між собою, що призводило до чвар. Відтак їхні загони то об'єднувалися між собою, то розходилися у різні сторони. Вони робили спроби захопити добре укріплені міста та монастирі. Проте вочевидь керувалися у цих своїх намірах не якимись стратегічними міркуваннями, а бажанням захопити багату здобич. Козакам, про яких йдеться, не надто вдавалися штурми укріплень. Проте вони із знанням справи та великою охотою грабували населення уїздів та волостей. Траплялося, що вони прочісували ліси, шукаючи там утікачів — місцевих мешканців[87].

Козаки, які почувалися господарями на широких просторах півночі та північного заходу Московської держави, не одразу усвідомили безперспективність своїх рейдів по цій території після закінчення війни та повернення додому війська королевича, а також головних сил П. Сагайдачного. Через це їх чекали поразки від цар-

[84] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 15(30).I 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 223; 1(11).II 1619. — С. 229.

[85] Із свідчень козаків, які перейшли на царську службу, 26.I(5.II) 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 221, 222.

[86] Списки полонених запорозьких козаків, січень–березень 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 227; Виплата кормових грошей запорожцям, які виїхали на царську службу з Торопця та Новгорода // Там само. — Т. 1. — С. 236–238.

[87] З листа М. Спешньова до Л. Образцова та Ф. Вахромеєва, 1(11).XII 1619. — С. 229.

ських військ. Такої поразки зазнали запорожці полковника Яцька Любарського (не виключено, що він і козацький полковник Яцько, який діяв спільно з Я. Шишем — одна і та ж сама особа). Наприкінці лютого — на початку березня 1619 р. у битві під Залізним Борком, що на Ростовщині, їх розбив московський воєначальник князь Іван Черкаський, який захопив у полон чимало запорожців, в тому числі їхнього полковника[88].

Калузький рейд П. Сагайдачного

Якщо у північному та північно-західному регіоні Московського царства бойові дії за участю запорожців зводилися найчастіше до спонтанних збройних акцій, під час яких спустошувався край та грабувалося населення, то на південно-західному театрі бойових дій простежується продуманий план бойових операцій, що полягав у підкоренні стратегічно найважливіших міст. Йдеться насамперед про участь козаків П. Сагайдачного в операції із здобуття Калуги — добре укріпленого міста, розташованого на лівому березі Оки, за декілька кілометрів вниз по її течії від гирла Угри.

Очевидно наприкінці жовтня 1618 р. П. Сагайдачний послав 8-тисячне козацьке угруповання на південь від Москви на прилеглі до лівого берега Оки землі. Як видається, запорозький гетьман узгодив свої дії з польсько-литовським командуванням. Принаймні на це вказує сюжет "Нового літописця", згідно з яким по невдалій спробі королевича Владислава оволодіти Троїце-Сергієвим монастирем, коли йому довелося відступити у с. Рогачово, розташоване за 12 верст від цього монастиря (як уже зазначено, це відбулося 13 листопада), він наказав П. Сагайдачному захопити Калугу ("подъ Колугу посла ис-подъ Москвы Черкасъ, етмана Саадашново").

Прикметно, що в деяких джерелах, у яких йдеться про події війни, пов'язані з проведенням польсько-литовських переговорів, містяться відомості про те, що з їхнім початком королевич Владислав демонстративно вручив П. Сагайдачному оголену шаблю та факел, аби він "рубав і палив" ворогів. На виконання цього наказу запорозький гетьман "взяв біля столиці Рязанське князівство, висік москву наголову, осадив своїми: вже те князівство має К[ороль] Й[ого] М[милість] і [частину] князівства Сіверського від Смоленська аж до Стародуба". Причому через організовану П. Сагайдачним блокаду доріг, які вели до столиці ("не пропускав ні людей, ані продовольства"), її мешканцям загрожує голодна смерть[89]. Як можемо припустити, в цьому повідомленні у гіпертрофованій формі відобразилися реальні події, що відбулися після узгодженого рішення польського та запорозького командування про проведення козаками рейду на прилеглі до столиці землі.

Першим помітним містом, яке під час рейду по лівобережжю Оки штурмували козаки, був Серпухов, розташований південніше царської столиці близько за 100 км. Ще 1556 р. у ньому було зведено кремль із кам'яними стінами та вежами, що стояв на високому пагорбі над р. Нарою, лівою притокою Оки. Головні ворота кремля називалися Спаські. Всередині кам'яної цитаделі побудовано собор св. Трій-

[88] Списки полонених запорозьких козаків, січень–березень 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 225–227

[89] Новини із Москви, вересень–листопад 1618 // Новини із Москви, вересень–листопад. — S. 351.

ці, приказні та облогові двори. Під кремлем, на березі Нари, розмістився чималий й посад, власне три головні посади, назви яким дали церкви: Ільїнська, Єгор'ївська та Фролівська[90].

Запорожці приступили до штурму Серпухова 3 листопада за дві години до світанку, вдаривши з двох боків на острог, що оточував посад. У хід пішли такі знаряддя облоги, як драбини, дерев'яні щити, а також примет. Запеклий штурм тривав декілька годин, однак безрезультатно для війська П. Сагайдачного. Захисники міста зробили вилазку, відтіснивши нападників від острога та міста. До їхніх рук потрапили 28 запорожців. Під час допиту із застосуванням тортур полонені розкрили серпуховським воєводам Никифору Мещерському та Федору Шишкіну інформацію про чисельність своїх сил: під місто прийшли чотири полковники, з якими 8 тисяч козаків[91]. Судячи з усього, це були полковники Ємець, Ф. Пирський, Милосний та Б. Конша, які пізніше взяли участь в облозі Калуги (детальніше про це йтиметься нижче). Що ж до запорозького гетьмана та його полку, то він вочевидь не взяв участь у штурмі Серпухова, інакше про це дізналися б серпуховські воєводи від полонених козаків і, безперечно, не оминули б нагоди повідомити про це царське командування у Москві.

Попри цю переможну реляцію серпуховських воєвод у столицю, котру вони передали через своїх сеунщиків Івана Ящерицина та Воїна Гур'єва, за що останні отримали в нагороду перший — 8 рублів, а другий — 6 рублів царського жалування, оборона Серпухова не була такою блискучою, як її представляли Н. Мещерський та Ф. Шишкін. Насправді козацькому війську, як видається, вдалося здобути серпуховський посад. Щоправда, місцевий кремль вистояв (запорожці "острогъ взяша, а в городѣ отсидѣшися")[92].

Козаки Ємця, Ф. Пирського, Милосного та Б. Конші не стали втягуватися в облогу кам'яної цитаделі Серпухова, що височіла на пагорбі при злитті рік Серпейки і Нари, оскільки шансів швидко її здобути у них було небагато. Відтак вони рушили вгору по течії Оки в напрямку Калуги. Ще до їхнього походу на це місто, якийсь доволі великий запорозький підрозділ (можливо це були сили перелічених вище полковників, або ж, вірогідніше — частина цих сил) напав на Каширу, розташовану східніше Серпухова на правому березі Оки. Козаки вдарили на місто 24 листопада за дві години до світанку, увірвалися в посад і розпочали штурм місцевої фортеці. Однак каширському воєводі князю Федору Волконському із своїми ратниками під час вилазки вдалося вибити запорожців з посаду і, розірвавши їхні сили на дві частини, відкинути їх від міста: одних з них вони переслідували дві милі вгору по течії Оки, інших — до Білопєсоцького монастиря, що стояв навпроти міста на лівому березі цієї ріки. В Каширському уїзді дрібні сутички невеликих запорозьких та московських загонів відбулися на початку грудня в районі села Хотуні[93].

Схоже, що в той час, як козаки П. Сагайдачного готувалися до штурму Калуги, а пізніше розпочали його, окремі розпорошені підрозділи, котрі здійснювали

---

90 *Тихомиров М. Н.* Указ. раб. — С. 138, 139.

91 З Книги сеунчів, 28.X(7.XI) 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 91, 92.

92 ПСРЛ. — Т. 14. — С. 147.

93 З книги сеунчів, 3(13).XII 1618 // Памятники истории Восточной Европы XV–XVII вв. — Т. 1. — С. 94.

Давній Серпухов. Художник А. М. Васнєцов

Серпухівський кремль. З фотолистівки поч. XX ст.

диверсійно-розвідувальні та здобичницькі рейди по московській території, почали підтягуватися у район своїх розташування своїх головних сил. Приміром, 30 грудня за декілька верст від Коломни, у селі Мячково, козаки полковника Бориспольця, які йшли "з чати", вступили у бій з московськими ратниками. Причому останні відбили у них 230 осіб "русково полону", а декілька десятків запорожців самі потрапили в полон[94]. 4 грудня у Коломенському уїзді відбувся бій козаків Грицька з московськими ратниками, яких послали коломенські воєводи Б. Ростовський та П. Нарбеков, а також зарайський воєвода В. Короб'їн. Запорожці Грицька також поверталися "з чати", причому з московської території, віддаленої за сотні кілометрів від Калуги — з Касимовського уїзду. Козаки, про яких ідеться, вели з собою великий полон — 300 осіб, яких у них відбили сили московських воєвод[95]. Як можемо припустити, запорожці виходили на такі "чати" підрозділами, що складалися з кількох сотень осіб. На це вказує переможна реляція царському командуванню В. Короб'їна, з якої випливає, що посланий ним загін у Коломенському уїзді над річкою Осенкою 4 грудня завдав поразки понад двом сотням запорожців, при яких також був московський полон[96].

Після того, як до полковників Ємця, Ф. Пирського, Милосного та Б. Конші приєднався П. Сагайдачний із своїм полком, козацьке військо рушило здобувати Калугу. Це було добре укріплене місто. З початком польсько-московської війни його стратегічне значення для царського уряду зросло. Через це ще в жовтні 1617 р. Михайло Федорович розпорядився зміцнити оборону Калуги. Відповідний наказ він видав князям Дмитру Пожарському, Афанасію Гагаріну, а також дяку Луці Владиславлеву. Зокрема, у цьому документі було висунуто вимогу, щоб кожному мобілізованому на оборону міста ратнику та ополченцю було визначено бойові позиції на дерев'яних укріпленнях Калузького кремля та острога — на воротах, вежах і стінах. Ці позиції належало забезпечити достатньою кількістю дерев'яних колод, колів, каміння, встановити гармати, а поголовно усіх стрільців, козаків, посадських та інших людей, яких буде залучено до оборони, забезпечити ручною вогнепальною зброєю.

Особлива увага була приділена посиленню пильності перед загрозою ворожого нападу та цілодобовому несенню захисниками Калуги сторожової служби. Усі ворота в місті на ніч потрібно було замикати, а ключі від острога та кремля здавати відповідальним за оборону особам. Аби уникнути пожеж, калужцям заборонено у вечірній та нічний час топити лазні та сидіти вдома при світлі. На оборонних вежах, воротах, стінах, а також при житлових і господарських будівлях повинні були стояти бочки з водою. Цар вимагав наведення порядку в місті: не допускати розбоїв, крадіжок, карати п'яниць, які неправильно вживають спиртне, тобто на шкоду царській казні, а також тих, хто потурає розпусті ("А которые люди учнутъ кого бити, или грабити, или корчмы и бляднн и зернь держати, или которые люди учнутъ ослушаться… за воровство и за ослушанье бити кнутом и батоги, кто чего доведется, смотря по винѣ и по человѣку, и сажати в тюрму… на питухѣхъ первое заповѣди по полуполтинѣ, вдруге по полтинѣ, втретьи по двадцати алтынъ, да бити батоги нещадно и сажати въ тюрму, а изъ тюрьмы давать на крѣпкие поруки съ записьми,

---

[94] З книги сеунчів, 23.XI(3.XII) 1818 // Там же. — Т. 1. — С. 93.

[95] З книги сеунчів, 26.XI(6.XII) 1618 // Там же. — Т. 1. — С. 93, 94.

[96] З книги сеунчів, 4(14).XII 1618 // Там же. — Т. 1. — С. 94.

чтобъ инымъ неповадно было такъ воровать, корчемное питье держати и питухамъ, мимо Государева кабака, у корчемниковъ пить")[97].

Невідомо, чи усі з таких заходів, яких вжив царський уряд для зміцнення оборони Калуги, виявилися дієвими. Проте силам королевича Владислава таки не вдалися неодноразові спроби здобути це місто[98]. Що ж до запорожців, то, за версією Нового літописця, П. Сагайдачному під час нападу на Калугу неабияк допоміг козак Меркушка Соколовський. Здійснивши вдалу втечу з місцевої тюрми, він подався до запорожців та привів їх під "Глуху" вежу калузького острогу, що стояла над Окою. Козакам вдалося непоміченими прослизнути за це укріплення, через що загинуло багато мешканців посаду, а сам він був спалений[99].

Не можна стверджувати напевне, чи справді знищенню калузького посаду посприяв в'язень, який за дивним збігом обставин вирвався з тюрми саме в той момент, як поблизу Калуги було запорозьке військо, що його він використав як знаряддя помсти своїм кривдникам. До того ж, можна пригадати наявну у Новому літописці барвисту, однак вигадану оповідь про нечесне, через "обман" здобуття козаками П. Сагайдачного Єльця. Хоч би там як, а збережені до нашого часу документи про штурм Калуги дають підстави стверджувати, що запорожцям і справді вдалося зберегти секретність бойової операції та непоміченими підійти під калузький острог. До цієї операції П. Сагайдачний залучив основні сили свого війська. У похід виступив його полк, а також полки під командуванням Ємця, Ф. Пирського, Милосного та Б. Конші.

Поява запорожців під Калугою у ніч з 3 на 4 грудня 1618 р. для мешканців міста виявилася цілковитою несподіванкою. Через це козацьким штурмовим підрозділам одразу вдалося увірватися в охоплений панікою посад ("нижній острог") та повністю його опанувати. Тільки порівняно небагатьом калужцям, розбудженим серед ночі шумом штурму, вдалося врятуватися. Кинувши все, що мали, вони сховалися за укріпленнями місцевого кремля ("ушли в город душею и телом"). Решта калужців, які мешкали на посаді, потрапили в полон до запорожців, частина з них загинули. Усі їхні статки, в тому числі продовольство та різні товари, потрапили до рук нападників, або ж згоріли під час пожеж.

Постраждали також мешканці прилеглих до Калуги територій, які сподівалися пересидіти воєнну небезпеку за укріпленнями цього міста. Йдеться, наприклад, про селян із сіл, розташованих неподалік Товаркова (на північний захід від Калуги), яким напередодні вдалося врятуватися від жовнірів П. Опалінського і добратися до Калуги. Як випливає з чолобитної, що її на ім'я царя подали власники цих селянутікачів, під час здобуття запорожцями калузького "великого острогу" усі вони загинули ("какъ, государь, зимовалъ въ Товарковѣ панъ Опалинской съ литовськими людьми, и тѣ, государь, наши деревнишка литовскіе люди выжгли безъ остатку и людишекъ нашихъ и крестьянишекъ всѣхъ побили, а которые, государь, людишки и крестьянишка пошли в Калугу душею да теломъ и скитались на посадѣ, и какъ,

---

[97] Наказ Михайла Федоровича Д. Пожарському, А. Гагаріну та Л. Владиславлеву, 18(28).X 1617 // Собрание государственных грамот и договоров. — Ч. 3. — С. 156–163.

[98] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 111–113.

[99] ПСРЛ. — Т. 14. — С. 147.

государь, черкасы взяли в Калугѣ большой острогъ, и тут, государь, и достальных людишекъ наших и крестьянишекъ всѣх побили безъ остатку")[100].

По зайнятті посаду козакам П. Сагайдачного не вдалося розвинути успіх і з ходу захопити калузьку цитадель. Адже доки точився бій за "нижній острог", досить сильний гарнізон фортеці встиг отямитися та зайняти оборону на воротах, кріпосних вежах та стінах. Він складався з 200 московських стрільців, які прибули в Калугу напередодні. Окрім них у кремлі були стрільці, дворяни, діти боярські та московські козаки. Це військо також з'явилося у місті незадовго до запорозького нападу. Воно прибуло з Москви під командуванням царського воєводи Микити Гагаріна. Облога запорожцями Калузького кремля тривала декілька тижнів і супроводжувалася запеклими штурмами. Даних про втрати, яких зазнали козаки П. Сагайдачного та московські ратники, у джерелах не збереглося. Відповідні відомості є тільки щодо калужців, які втекли з посаду у фортецю і взяли участь у її захисті. Під час відбиття козацьких штурмів, а також на вилазках з укріплення їх загинуло 330 осіб та багато зазнало поранень. Чимало калужців померли від голоду та хвороб[101].

Зняття облоги Калуги та повернення додому

До запорожців, які стояли на калузькому посаді, 26 грудня повернувся з польського табору полковник Милосний. За завданням П. Сагайдачного він їздив до королевича Владислава. Милосний привіз від нього листа для запорозького гетьмана, в якому йшлося про укладення польсько-московського перемир'я, а також наказано козакам негайно повертатися додому[102]. Ця новина змусила запорожців зібратися на раду. Про питання, які були на ній розглянуті, а також про час її скликання можна судити насамперед з інформації, що її надали московському командуванню перебіжчики із запорозького табору.

Як випливає зі свідчень Івана Рябця — козака з полку Ємця, який, по-перше, утік в Калугу 29 грудня (тобто за три дні до зняття запорожцями облоги цього міста 1 січня 1619 р.), по-друге — ще встиг застати козацьку раду і вочевидь взяв у ній участь, запорожці ухвалили припинити бойові дії та вирушити в Україну. Затверджений на раді план повернення війська з війни передбачав здійснення маршу у складі двох військових угруповань, котрі йтимуть паралельними маршрутами. Більшість війська під командуванням П. Сагайдачного повинна була з-під Калуги рушити в південному напрямку по лівобережжю Оки: на Перемишль, Белев, Вол-

---

[100] Чолобитна Н. Тургенєва та С. Корсакові Михайлу Федоровичу, близько 22.XI(2.XII) 1621 // Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 153.

[101] З листа калузьких воєвод Михайлу Федоровичу, 20.II(2.III) 1619 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 230, 231; З чолобитної калузького духовенства та посадських людей Михайлу Федоровичу, квітень 1619 // Там само. — Т. 1. — С. 240; З чолобитної дітей боярських Михайлу Федоровичу, квітень 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 239; З чолобитної Афанасія та Микити Гагаріних Михайлу Федоровичу, 25.XII 1618 (4.I. 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 197; Із свідчень І. Васильєва та С. Матчина, 28.XII 1618(7.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 197; Із свідчень М. Вишневського, 28.XII 1618 (7.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 198, 199; Із свідчень І. Рябця, 28.XII 1618(7.I 1619) // Там само. — Т. 1. — С. 199; Із свідчень І. Андрієва, 16(26).XII 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 199; Із свідчень Г. Данилова, 17(27) 1618 // Там само. — Т. 1. — С. 199.

[102] Із свідчень М. Вишневського, 28.XII 1618(7.I 1619). — С. 198, 199.

хов, а далі — в бік Києва. Полку Ф. Пирського належало рухатися правобережжям Оки від Калуги до Одоєва, звідти до Курська, а далі — на Київ (той факт, що 1 січня 1619 р. Ф. Пирський рушив лише із своїм полком з-під Калуги на Одоєв підтвердили московські козаки — Семен Матчин, а також осавул Іван Васильєв, які довідалися про це від запорожців-перебіжчиків). У Києві козаки повинні були об'єднатися в одне військо[103].

Чому запорожці ухвалили на раді повертатися в Україну похідними колонами, які повинні були іти паралельними шляхами? Навряд чи можна сумніватися, що це було зроблено насамперед заради того, щоб пом'якшити проблему матеріального забезпечення війська під час маршу, адже розосередженим у такий спосіб підрозділам легше було забезпечити себе продовольством та фуражем. Утім, впадає в очі явна нерівномірність розподілу козацьких сил: із П. Сагайдачним пішли декілька полків, тоді як з Ф. Пирським — лише один. Як видається, рішення послати на правобережжя Оки не більше, як один полк було зумовлене тим, що визначений йому маршрут прилягав до території, котру запорожці спустошили ще в перші місяці свого походу на Москву. Відтак, якщо по зазначеному маршруту рушили б велика козацька маса, їй було б важко прогодувати і себе, і коней. Тим часом зменшення чисельності війська, котре пішло в Україну, по лівому березі Оки, давало йому можливість уникнути надмірних труднощів з продовольством та фуражем.

Якщо, за даними І. Рябця, козаки на чолі з П. Сагайдачним повинні були повертатися додому за маршрутом Калуга–Перемишль–Белев–Волхов–Київ, то, за свідченням ще одного дезертира із запорозького війська — Меркурія Вишневського (утік в Калугу 29 грудня 1618 р.), запорозький гетьман повів свої сили з-під Калуги 1 січня 1619 р. дещо по іншому маршруту: на Козелець, Брянськ, а далі — на Київ. Причому, стверджував він, П. Сагайдачний виступив у похід не з усіма козаками. Частина з них ще залишилася під Калугою і рушила звідти вже наступного дня, тобто 2 січня. М. Вишневський знав, що Ф. Пирський пішов окремо від П. Сагайдачного, однак йому не було відомо, через які міста пролягатиме його дорога[104].

Чим можна пояснити такі розбіжності у свідченнях, що їх дали представникам московської влади І. Рябець та М. Вишневський, адже вони в один і той самий день утекли від запорожців — 29 грудня 1618 р.? Є підстави стверджувати, що, на відміну від першого, останній мав непевне уявлення про рішення, які були прийняті на козацькій раді під Калугою. М. Вишневський, очевидно, не був допущений на цю раду, оскільки час його перебування у війську П. Сагайдачного на той час не перевищував декількох днів. Про це сигналізує і той факт, що М. Вишневський не знав нічого конкретного про маршрут руху Ф. Пирського, попри розгляд цього питання на раді. Прикметно, що запорозькі перебіжчики, котрі покинули своє військо як напередодні 26 грудня, тобто, повернення до війська П. Сагайдачного полковника Милосного з листом від королевича Владислава, так і включно по 27 грудня, або зовсім не мали жодного уявлення про те, куди повинні були піти з-під Калуги запорожці, або ж були загально поінформовані на рівні чуток про намір їхнього війська рушити в напрямку Белева. Саме такою інформацією володів Івашко Андріїв з полку Ф. Пирського, який дезертирував з розташування свого полку вранці 26 грудня

[103] Із свідчень І. Васильєва та С. Матчина, 28.XII 1618(7.I 1619). — С. 197; Із свідчень І. Рябця, 28.XII 1618 (7.I 1619). — С. 199.

[104] Із свідчень М. Вишневського, 28.XII 1618(7.I 1619). — С. 199.

("А вестей при нем (І. Андрієві. — *П. С.*), как он еще не вышел, и, слышел он, что Саадашной с черкасы и все полковники хотели итти на Белев, а куды от Белева пойдут, того он не ведает, а итти, де, им врознь, не вместе, а полоняников ково с собою взяли, того он не ведает")[105].

Отже, якщо взяти до уваги факт необізнаності з рішенням козацької ради під Калугою тих запорозьких перебіжчиків, котрі перейшли на московську сторону до ранку 27 грудня, а також володіння відповідною інформацією, що його продемонстрував І. Рябець, який утік від своїх 29 грудня, то стає очевидним: ця рада відбулася у полудень чи надвечір 27 грудня, або ж, що вірогідніше — 28 грудня. Що ж до свідчень М. Вишневського про виступ П. Сагайдачного з-під Калуги 1 січня 1619 р. з частиною сил в напрямку Козельськ–Брянськ–Київ, то вочевидь йдеться про інформацію з других рук, яка у загальних рисах, приблизно вказувала на маршрут руху козацького війська, затверджений на раді 28 грудня. Найбільш каламутним видається твердження М. Вишневського про остаточне зняття запорожцями облоги Калуги 2 січня 1619 р. По-перше, в інших джерелах цю подію віднесено до 1 січня, по-друге, таке відведення козацьких сил від міста з інтервалом в одну добу було б нерозважливим кроком запорозького командування з огляду на доволі сильний калузький гарнізон та ополченців, які ходили на вилазки з міста і навіть при більшому запорозькому війську, що перед тим вело облогу.

Загалом, сили П. Сагайдачного поверталися з московської війни, розділившись на дві нерівних частини. Запорозькі полки під проводом П. Сагайдачного найвірогідніше виступили з-під Калуги в напрямку Перемишля, а далі — на Белев, Болхов та Київ. Полк Ф. Пирського пішов іншою дорогою до Києва, минувши, зокрема, Одоєв та Курськ. Звісно, що в цьому разі йдеться про загальний напрямок просування козацьких підрозділів. Детальніша прив'язка його до місцевості згідно з шляхом, що його на практиці пройшло запорозьке військо, як і перевірка того, чи точно козаки дотримувалися ухваленого ними порядку повернення в Україну, є неможливою через брак історичних джерел.

Як уже зазначено, під кінець війни у запорозькому війську спостерігалися випадки переходу козаків на бік противника, а також набули поширення настрої пошуку служби у московського царя. Через це після проведення 28 грудня 1618 р. козацької ради під Калугою, на якій обговорено лист королевича Владислава щодо завершення польсько-московської війни, багато козаків вирішили податися на службу до Михайла Федоровича. Це виразилось як у дезертирстві окремих запорожців одразу по завершенні ради, так і в тому, що після зняття П. Сагайдачним 1 січня 1619 р. облоги Калуги та початку маршу його полків в Україну, сотні пошукачів царської служби самоорганізувалися в полк, обрали своїм полковником Ж. Коншу та надіслали відповідну чолобитну на ім'я Михайла Федоровича.

Звідси стає зрозумілим, за запорозьке військо поверталося додому в іншому складі, аніж той, який воно мало на початку московської війни. Адже до втрат у бойових діях та захоплення козаків у полон додалися ще й перебіжчики, а також ті, хто вирішив пов'язати своє майбутнє з царською службою. Зміни в особовому та кількісному складі козацького війська відбувалися також через те, що під час війни

[105] Із свідчень І. Андрієва, 16(26). — С. 199; Із свідчень Г. Данилова, 17(27) 1618. — С. 199, 200; Із свідчень І. Іванова, 15(25).XII 1618 // *Документи російських архівів з історії України*. — Т. 1. — С. 200.

у нього вливалися свіжі сили, які приходили з України. Водночас на чисельність козацького війська впливала та обставина, що в ньому з'явилися багато пахолків з числа захоплених у полон росіян.

Прикметно, що питання про московських полонених було порушено на козацькій раді 28 грудня 1618 р. під Калугою. Запорожці ухвалили дати свободу усім полоненим, яких вони захопили в Калузі. Водночас полонених з інших московських міст, у тому числі Єльця та Лівен, вони залишили при собі[106]. І справді, перед тим, як виступити з-під Калуги, козаки відпустили понад дві тисячі полонених — вихідців з різних соціальних верств обох статей та різних вікових груп, котрих, як видається, захопили насамперед у калузькому посаді, а також Калузькому уїзді. Решті ж московських полонених довелося марширувати разом із запорожцями в Україну ("как Саодашной и полковник Пырской пошли с черкасы из под Колуги, отпустили рускова полону детей боярских, боярынь, и крестьян, и крестьянских жон, и робят, и девок тысячи з две и больши, а иной полон с собою повели")[107].

Рішення щодо полонених, яке ухвалили на раді, явно не було зумовлене якимись моральними резонами козаків, або, приміром, їхньою більшою прихильністю до калужців, аніж до решти московських полонених. Звернутися до цього питання запорожці вочевидь були змушені за наполяганням польського командування, відповідні інструкції якого напевно привіз 26 грудня 1618 р. полковник Милосний. Про згадані інструкції недвозначно свідчить лист сеймових комісарів — Кам'янецького єпископа А. Новодворського та литовського канцлера Л. Сапєги від 17 грудня 1618 р., який вони написали у Рогачові на ім'я гетьмана П. Сагайдачного, полковників, осавулів та "усього рицарства" Війська Запорозького. В цьому листі зазначено, що комісари повторно звертаються до запорожців з проханням відпустити усіх московських полонених разом з тими, яких захопили у Єльці та Лівнах, оскільки польська сторона на паритетних умовах домовилася про це з московською стороною. А. Новодворський та Л. Сапєга наполегливо також просили козаків, щоб вони після невеликого відпочинку "рушили з Московської землі до своїх домів, не чинячи шкоди, не висікаючи людей, не палячи сіл (derewień), лише беручи їжу собі, а також для коней"[108].

Як можна переконатися з рішення, яке було ухвалено на козацькій раді наприкінці грудня 1618 р. під Калугою щодо полонених, запорожці частково пішли назустріч наполяганням сеймових комісарів: вони відпустили на волю нещодавно захоплених під Калугою полонених, однак утримали при собі решту полонених, які опинилися в їхніх руках від початку воєнної кампанії. Як можемо припустити, небажання козаків розлучатися з цими полоненими не в останню чергу було зумовлене тим, що вони не хотіли втратити пахолків, на яких були перетворені багато їхніх бранців.

Військо П. Сагайдачного не затрималося на московських землях надто довго — щонайбільше через декілька тижнів по своєму виступі з-під Калуги 1 січня 1619 р. воно вже було в Україні. На це вказує інформація, що міститься у листі Сигізмунда Казановського до К. Радзівілла від 14 лютого 1619 р. С. Казановський у цьому листі,

---

106 Із свідчень І. Рябця, 28.XII 1618(7.I 1619). — С. 199.

107 Із свідчень І. Васильєва та С. Матчина, 28.XII 1618(7.I 1619). — С. 197.

108 А. Новодворський та Л. Сапєга до запорозьких козаків, 17.XII 1618 // Архів Інституту історії НАН України. — Ф. 92. — S. 1.

Пам'ятник запорозькому гетьману П. Сагайдачному у Києві.
Скульптори В. Шевцов, Є. Кунцевич, Б. Крилов, О. Сидорук,
архітектори – М. Жариков, Р. Кухаренко, Ю. Лосицький. 2001 р.

написаному у Смоленську, повідомляв своєму адресату про те, що запорозькі козаки "вже вийшли з московської землі". Причому в цьому їм посприяла московська влада, котра, аби швидше позбутися цих небажаних гостей, забезпечила їх підводами та провіантом[109].

Ті запорожці, які прийшли у Московську державу окремо від війська П. Сагайдачного, або відділилися від нього, при виході з північних московських земель вторглися у шведські володіння, звідки їх силою вигнав естонський губернатор. По тому, як у польсько-московській війні 1617–1618 рр. для запорожців було перегорнуто останню сторінку, декілька тисяч із них (як видається — тих, котрі під час польсько-московської війни діяли окремо від війська П. Сагайдачного і повернулися з війни також окремо) розмістилися у слуцьких маєтностях. Їхні утиски місцевого населення стали причиною того, що 13 березня 1619 р. королевич Владислав звернувся з універсалом до цих козаків, наказавши їм приєднатися до війська П. Сагайдачного і повертатися на Запорожжя[110].

Тим часом П. Сагайдачний із своїми козаками на Запорожжі не був. Як випливає з листа київського підвоєводи Михайла Мишки-Холоневського до київського воєводи Томаша Замойського від 23 квітня 1619 р., "Старший Війська Запорозького Сагайдачний, і як він титулується, — Гетьман, та як пишеться Петро Конашевич, оскільки Сагайдачним не іменується, розмістивши військо тут у цьому воєводстві, котрого і в Києві свій полк розмістив з обтяженням убогих людей, сам мешкає у Стеблеві, обіцяє в'їхати до Києва"[111].

Отже, з наведеного джерельного тексту видно, що після повернення з Московської держави, П. Сагайдачний розмістив своє військо на постій на території Київського воєводства. Причому гетьманський полк став у Києві — подібно до того, як його п'ять тисяч козаків стояли у цьому місті в травні 1618 р., тобто напередодні виступу на московську війну. Що ж до самого командира цього полку, то він перебував у своїй резиденції в Стеблові (гетьман знаходився там і на початку 1620 р.: як уже зазначено вище, звідти він надсилав владні розпорядження щодо збору "стацій" на козацьке військо). Вже у 20-х числах квітня у Києві стало відомо, що П. Сагайдачний збирається приїхати до Києва, де був на постої його полк. Отже, стає зрозуміло, що після тягарів московської війни запорозьке військо відновлювало свої сили за рахунок цивільного населення волості, розосередившись по заселеній території Київського воєводства.

Наведені факти про розміщення полку П. Сагайдачного на постій у Києві сигналізують про те, що він у цей час перетворювався на "полкове" місто, мешканці якого змушені були утримувати "гетьманських" козаків. Підтвердження цієї тенденції дають також деякі інші документи. Йдеться про лист київських міщан до київського воєводи Т. Замойського від 19 листопада 1620 р., з якого випливає, що запорожці знову заявили про свій намір стати на постій ("лежу") у Києві. Причому

[109] *Majewski A. A.* Op. cit. — S. 192.
[110] Ibid.
[111] Див.: „Starszy Woyska Zaporozkiego Saahaydaczny, a iako się on tytułuie Hetman y iako się pisze Piotr Konaszewicz, gdyż się Sahaydacznym nie zowie, rozłożywszy woysko w woiewodztwie tym tu, ktorego y w Kyiowie pułk swoy z uciązeniem ubogich ludzi położył, sam mieszka w Steblowie, wiachać do Kyiowa się obiecuie" // *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 259. — Прим. 277.

з тексту листа стає зрозуміло, що йдеться про тих самих козаків, котрих міщани утримували як напередодні їхнього виступу на московську війну, так і по поверненні з неї (на момент написання цього листа запорозьким гетьманом вже був не П. Сагайдачний, а Яків Нерода Бородавка). Вони зверталися до воєводи з клопотанням про "звільнення і захист нас від лежі та утиску Війська Запорозького, яке до нас у [кількості] п'яти тисяч людей неодмінно пообіцяло увійти (від котрого, що відправлялося до Москви з міста, і відпочивало у ньому ж [по поверненні] з Москви, [ще] не передихнули)". Неважко переконатися, що чисельність гетьманського полку до і після неї московської кампанії практично не змінилася — становила п'ять тисяч осіб. Чи означає це, що під час воєнних дій у Московській державі він не зазнав втрат?

Як видається, підстав для такого припущення немає, в тому числі через те, що, як уже зазначено, козаки цього полку були серед дезертирів. Окрім того, цей підрозділ вочевидь зазнав певних втрат і після завершення московської війни. На це вказує інформація київських міщан Т. Замойському про те, що п'ятитисячний запорозький підрозділ збирається до них на гостину після повернення з морського походу проти Османської імперії[112]. Тобто, стабільна чисельність гетьманського полку напевне зумовлена тим, що його втрати компенсувалися за рахунок набору нових козаків.

Запорожці з війська П. Сагайдачного за свою участь у польсько-московській війні отримали певну грошову винагороду, що становила 20 тисяч злотих. Якщо припустити, що сили запорозького гетьмана умовно перебували на воєнній службі у королевича Владислава два квартали (якщо включити у термін цієї служби їхній марш на війну до початку перших боїв), то формально на кожного із 20 тисяч "затягнутих" на зазначену воєнну кампанію козаків припало по 0,5 злотого на один квартал. Неважко переконатися, що навіть на початку XVII ст. рядові запорожці, котрі воювали у Лівонії, отримували, як уже зазначено, у декілька разів більше — по 7 злотих на квартал. Гроші козакам, які повернулися з московської війни, виплатив коронний гетьман С. Жолкевський після укладення у жовтні 1619 р. польсько-запорозької Роставицької угоди. Причому С. Жолкевський подбав про те, щоб в офіційних документах Роставицької угоди не було жодних згадок про ці 20 тисяч "нагороди за московські служби", які отримали козаки, оскільки не хотів створювати небажаний для уряду Речі Посполитої прецедент, яким у майбутньому вони могли скористатися[113]. Як бачимо, вирішальна для результатів польсько-московської війни воєнна допомога, що її запорожці надали королевичу Владиславу, власне Речі Посполитій, обійшлася шляхетській державі майже безплатно.

---

[112] Київський війт, бурмистр, радці та усі міщани до Т. Замойського, 19.XI 1620 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 337. — S. 19, 22.

[113] *Сас П.* Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. // Terra cossacorum: Студії з давньої і Нової історії України. — К., 2007. — С. 70.

Післямова

Польсько-московська війна 1617–1618 рр., що була розпочата політичним режимом Речі Посполитої насамперед з метою відвоювати у Московської держави Смоленщину та Сіверщину, а також посадити на царський престол королевича Владислава, постала не ЛИШЕ як зіткнення воєнних сил двох названих держав. На театрі цієї війни вельми вагому роль відіграла ще одна армія, сформована козаками Війська Запорозького. Останнє у цей час постало як політичний інститут, що набув ролі своєрідної "держави у державі" українських козаків в межах державної системи Речі Посполитої. Основу його інституційного устрою становила козацька рада, тобто законодавчо-розпорядче зібрання повноправних членів запорозької рицарської корпорації, яка діяла на засадах прямої демократії, а також гетьман, котрий політично представляв Військо Запорозьке та був наділений повноваженнями виконавчої влади й головнокомандувача збройними силами. Військо Запорозьке виробило політико-організаційний та управлінський інструментарій, з опорою на який козаки, зокрема, здійснювали самостійну політику у зовнішньополітичній сфері, чинили правосуддя та стягувати певні податки з населення, яке перебувало у сфері козацьких владних уплив.

Запорожці мали різні владні регалії й значущі корпоративні символи, в тому числі знамена, литаври та військову печатку з гербом. Причому напис по колу на останній означував політичну суб'єктність та самовладність запорозької спільноти і не мав прив'язки до політичної системи Речі Посполитої. Основи запорозької геральдичної традиції були закладені наприкінці XVI — у перші десятиліття XVII ст. Протягом цього часу Військо Запорозьке як політичний інститут набуло першу відому із сфрагістичних джерел військову печатку із зображенням козака з мушкетом та шаблею (1592–1595 рр.), яке з певними видозмінами було відтворене на другій (1596–1603 рр.) і третій (1620-ті — 1630-ті рр.) запорозьких військових печатках. Причому геральдична фігура козака, що постала в печатці 1620-х — 1630-х років була переосмислена в тогочасній вітчизняній літературі як герб Війська Запорозького. Пізніше в своїй основі він був відтворений на сфрагістичних знаках часів Б. Хмельницького, набувши значення державної символіки Української козацької держави середини XVII ст., а також опосередковано справив значний вплив на геральдичні зображення на печатках, що були атрибутами інститутів української державності у другій половині XVII—XVIII ст.

Запорозькі збройні сили фактично будувалися за принципами добровільної мобілізації та самоорганізації, що давало можливість за потреби формувати "масову" для свого часу армію, яка була структурована за родами військ, мала постійне командування та управління, спиралася на широкі соціальні ресурси, а також передове озброєння (в тому числі мушкети) й тактику. Козацький військовий костюм був доволі однотипний і включав, зокрема, жупан, серм'ягу насамперед з білого і сірого саморобного сукна, неширокого крою штани, чоботи без каблуків, суконну шапку із заломленим назад верхом та неширокою опушкою.

Поза сформованим на війну військом, серед українського козацтва виникали збройні формування, які діяли не залежно від владних розпоряджень запорозького гетьмана. Зазначена обставина визначила специфіку участі запорозьких козаків у польсько-московській війні. Цю воєнну кампанію відкрили бойові дії запорозьких сил на початку 1617 р., котрі вторгнулися на південні землі Московської держави та закріпилися в Осколі. Після їхньої поразки від московських військ, новий політичний провід Війська Запорозького на чолі з гетьманом Д. Барабашем не поспішав давати згоду збройно підтримати королевича Владислава у його боротьбі за царську корону, а втягнувся щодо цього у тривалий переговорний процес. Відповідні переговори були продовжені і з приходом до влади у Війську Запорозькому П. Сагайдачного. Тим часом до війська королевича Владислава, яке воювало на території Московської держави, самостійно приєднувалися окремі загони запорожців, у тому числі ті, які йшли воювати не за плату, а заради здобичі. Наймасовіший вступ у війну запорозьких сил відбувся влітку 1618 р. У цей час понад 20-тисячне військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним перейшло кордон Московської держави на півдні, а 12-тисячний козацький корпус рушив через територію Білорусії під м. Білу. Утім, конкретних даних про участь останнього у боях на московській території не збереглося.

Для армії П. Сагайдачного бойові дії на полях польсько-московської війни тривала від 7 липня 1618 р., тобто нападу козаків на Лівни, до 1 січня 1619 р. — зняття ними облоги Калуги, що поклало початок виведенню запорозьких сил з Московської держави. Упродовж цих майже пів року боїв підпорядкована П. Сагайдачному армія на практиці довела високу ефективність козацької тактики наступальної війни. Найголовнішою її прикметою була висока маневрова мобільність запорозького війська, яке часто пересувалося на конях до місця безпосереднього зіткнення з противником, атакувало у пішому строю, діяло на дуже великому оперативному просторі, причому нерідко на неочікуваних для противника напрямках. Раптово з'явившись під укріпленими містами та фортецями, козаки здобували їх навальним ударом. Якщо ж зненацька заскочити противника не вдавалося, вони здійснювали інтенсивні атакуючі дії. В разі стійкого опору противника облога ніколи не була надто затяжною: запорожці залишали не завойовані фортеці у себе в тилу і, тотально спустошивши прилеглу до них територію, рухалися вперед (траплялося, що через деякий час вони поверталися назад для повторних штурмів).

На відміну від багатьох тогочасних європейських армій, для яких головним засобом досягнення перемоги над противником була, зокрема, систематична облога фортець, проти яких застосовували воєнно-інженерні роботи, гармати і чи не найвагоміший аргумент для обложених — голод, який наставав після довгої облоги, а також під час бойових дій вдавалися до тривалих і малопродуктивних маневрів муштрованих найманців на полі бою, запорожці під час московської війни дося-

гали успіху, головним чином, завдяки блискавичним рейдам на великі відстані по ворожій території. В такі рейди, які, по суті, являли собою кальку тактики морських походів козаків, виступали насамперед окремі полки. Вони діяли як автономні бойові підрозділи, спроможні самостійно, спираючись на власну ініціативу, виконувати бойові операції. Запорукою цього був високий бойовий вишкіл козаків та їхній універсалізм як воїнів, котрі могли бути і кавалеристами, і піхотинцями; наявність дієвої воєнної розвідки; відсутність громіздких обозів, що значно підвищувало рухливість козацьких сил. Причому запорозькі підрозділи самозабезпечували себе продовольством та воєнними припасами за рахунок місцевого населення і бойових трофеїв. Попри відірваність від України, козаки певною мірою вирішували питання комплектування своєї армії військово-допоміжним особовим складом: частину захоплених у полон росіян вони перетворювали на пахолків, котрі ходили при запорожцях у слугах, зброєносцях. Водночас упродовж війни до них надходили підкріплення з українських земель.

Те, що деякі козацькі підрозділи часто діяли автономно на великому віддаленні від своїх головних сил, створювало проблеми не лише для противника, а й обмежувало можливості запорозького гетьмана щодо оперативного реагування на швидкоплинні зміни ситуації та театрі бойових дій. Прикметною особливістю влади гетьмана у війську як головнокомандувача було і те, що вирішальну роль при прийнятті принципових рішень щодо стратегії і тактики ведення бойових дій відігравала козацька рада. Невідомо, що тут переважало: прагнення гетьмана підкріпити у такий спосіб свій владний авторитет поміж схильних до охлократії козацьких мас, чи намагання козацької ради, включно з авторитетними серед запорожців полковниками, бути реальним колективним "генералом". В кожному разі принцип єдиноначальності у війську П. Сагайдачного реально мав певні обмеження. Колективне ж ухвалення на радах рішень щодо проведення бойових операцій на практиці могло супроводжуватися витоком секретної інформації, яка потрапляла до царського командування. Владі П. Сагайдачного вочевидь не підпорядковувалася частина запорозьких сил, які прийшли на війну самостійно і діяли переважно на північно-західних землях Московської держави. Звісно, що гетьман не міг командувати і тими козаками, які покидали його військо та приєднувалися до загонів московських козаків — противників царя Михайла Федоровича.

Запорозька армія в умовах московської війни продемонструвала достатню системну міцність та високу живучість, експлуатуючи економічні та людські ресурси противника. Щодо цього їй помітно поступалося польсько-литовське військо, яке балансувало на грані фізичної та моральної деградації через затримки з виплатою найманцям платні. Водночас, із дедалі більшим затягненням воєнної кампанії запорожці також зіткнулися з негативними явищами у своєму середовищі. Йдеться про те, що через появу при їхньому війську натовпів цивільних полонених знижувалася мобільність козацького війська. Виник чималий контингент запорожців, котрі безпосередньо під час війни обзавелися "похідними" сім'ями, що відвертало таких молодожонів від виконання бойових завдань і, напевно, не найкращим чином позначалося на морально-психологічній атмосфері військового колективу. Вистачало також козаків, котрі надавали перевагу не досягненню спільних бойових цілей, а здобичництву, особистій вигоді, що не сприяло зміцненню дисципліни та породжувало дезертирство.

Попри зазначені негативні тенденції, запорозьке військо аж до завершення бойових дій зберігало загалом достатньо високий рівень боєздатності. Козаки об'єктивно були налаштовані воювати, оскільки війна давала їм матеріальні засоби існування. Для П. Сагайдачного як головнокомандувача участь у ній стала першою за його гетьманства справді великою воєнною кампанією. Він спромігся довести, що є блискучим полководцем із масштабним стратегічним мисленням, а також чудовим тактиком, що ніяк не применшують локальні невдачі його армії в окремих бойових операціях. Звісно, якщо невдачами вважати часткове захоплення козаками того чи того міста, тобто, з одного боку, оволодіння його соціально-економічним осереддям — посадом, а з іншого — відступ після штурму від місцевої цитаделі (кремля) в тому разі, якщо ставало зрозуміло, що облога затягнеться на тривалий час.

П. Сагайдачний як головнокомандувач козацькими силами спирався на талановитих запорозьких полководців, зокрема, Федора Бориспольця, Богдана Коншу, Михайла Дорошенка. Під керівництвом гетьмана запорозькі полки не лише опановували одне за одним міста і замки противника, а й цілеспрямовано здійснювали тотальне спустошення цілих регіонів, в тому числі у Підмосков'ї, звідки навмисно, окрім іншого, виводили населення. Такі дії були дошкульнішими для царського уряду, аніж, наприклад, здача того чи іншого міста або поразка в якійсь битві, адже це позбавляло московську владу економічних та людських резервів, ламало систему державного управління і, за великим рахунком, робило її безсилою та безпорадною. Це означає, що вступ запорозької армії на територію Московського царства став головним фактором, що визначив розстановку сил противників у війні, яка до цього точилася поміж силами королевича Владислава (до нього пристали певні загони запорожців) та царським військом. Щоправда, королевич так і не став правлячим московським царем — попри те, що завдяки спільним діям польсько-литовського та запорозького військ під його суперником — царем Михайлом Федоровичем захитався трон. На заваді реалізації амбіцій Владислава Сигізмундовича не в останню чергу стало те, що ощадлива шляхта не бажала надто витрачатися на найманське військо і квапила королевича додому. Напевно вона не мала охоти це робити також із тієї причини, що їй було не з руки зміцнювати династію Вазів. Адже владний тандем батька-короля та сина-царя посилив би королівську владу, а це могло загрожувати шляхетській становій демократії. Проте ця воєнна кампанія, все ж, принесла вагомі переможні плоди для шляхетської держави, адже були помітно прирощені її східні території.

Таке закінчення війни з Московською державою стало можливим якраз завдяки вступу у неї війська на чолі з П. Сагайдачним. Під кінець воєнної кампанії польсько-литовське командування та московська влада вибудовували свої переговорні стратегії з врахуванням воєнних здобутків запорожців та перспектив їхньої подальшої участі в бойових діях. Йдеться про те, що активні, рішучі і вельми результативні дії козаків стали воєнним фактором, на який змушені були робити поправку московські посли під час польсько-московських мирних переговорів. Водночас польські комісари використали зазначений фактор на цих переговорах для укладення вигідного для Речі Посполитої, насамперед у територіальному аспекті, Деулінського перемир'я. Це означає, що з точки зору історичної перспективи запорожці під час польсько-московської війни фактично виступили у ролі своєрідних "збирачів" українських земель.

Додатки

№1.
Договір між С. Жолкевським і думними боярами та іншими московським "чинами", 17(27).VIII 1617[1]

Наияснейшего и великого государа Жигимонта третего, Божью милостью короля польского и великого князя литовского, руского, пруского, жомоитского, мазовецкого, киевского, волынского, подольского, подляского, лифлянского, естонского и иных, и дедичного короля шведского, кготского, вандалского, кнежати финлянского и иных, воевода киевскии, гетман коруны Полское, староста рогатынскии, каменации и калускии, я Станислав Станиславович Жолкевский з Жолкви ведомо чыню сею моею прыговорною и утверженною записью, што по всесилного, в Троицы славимого Бога милости и воли, а по благословенью и по совету светеишого Ермогена патрыархи Московского и всея Руси, и митрополитов, и архиепископов, и архимандритов, и игуменов и всего освященного собора, и по приговору всих бояр, и окольничих, и дворан, и дьяков думных, и столников, и дворан, и стряпчих, и жылцов, и дворан из городов, и голов стрелецких, и всяких приказных людей, и детей боярских, и гостей, и торговых людей, и стрелцов, и козаков, и пушкарей, и всих чынов служылых и жылецких людей великого Московского государства, бояре князь Федор Иванович Мстиславской, да князь Василей Васильевич Голицын да Федор Ивановичь Шереметев, да околничый князь Данило Ивановичь Межецкий, да думные дьяки Василей Телепнев, да Томило Луговской, зъеждчалисе со мною и говорыли и советовали о обранью господара на Владимерское и Московское и на вси великия государства Росийские, и прыговорыли и дали мне гетману свою утверженную прыговорную запись за своими руками и печатми; и светый жывотворащыи крест Господень целовали они и вси бояре, и околничые, и дворане, и дьяки думные, и столники, и дворане, и страпчые, и жылцы, и дворане из городов, и головы стрелецкие, и всякие приказные люди, и дети боярские, и гости и торговые люди, и стрелцы, и козаки, и пушкары, и всех чынов Служылые и жылецкие люди Московского государства на том: што светеишому Гермогену патрыарху Московскому и всея Руссии, и митрополитам, и архиепископам, и епископам, и архимандритам, и игуменам, и всему освященному собору, и нам бояром, и околничым, и дворанам, и дьяком думным, и столником, и дворанам, и страпчим, и жылцом, и головам стрелецким, и дворанам из городов, и приказным лю-

[1] Документ наведено за публікацією О. Куксиної: *Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подгот., перевод Е. Куксиной. — М., 2000. — С. 205–214.

дем, и детем боярским, и гостем, и торговым людем, и стрелцам, и козаком, и пушкарем, и всих чынов служылым и жылецким людем Московского государства послати бити чолом к великому государю наияснейшему Жыкгимонту королю, и сыну его королевское милости к королевичу наияснейшому Владиславу Жыкгимонтовичу, штоб наияснейший государь Жикгимонт король пожаловал их, дал на Владимерское и Московское и на все великии государства сына своего наияснейшого Владислава королевича; о чом святейшыи Гермоген патрыарх Московскии и всея Руси, и митрополиты, и архиепископы, и епископы, и архимандриты, и игумены, и весь освященный собор Бога молят, и господара Владислава королевича на Российское государство хотят с радостью. А вси бояре, и околничые, и дворане, и дьяки думные, и столники, и дворане, и страпчые, и жильцы, и головы стрелецкие, и дворане из городов, и приказные люди, и дети боярские, и гости, и торговые люди, стрельцы, и козаки, и пушкары, и всих чынов служылые и жилецкие люди Московского государства наияснейшому государу Владиславу королевичу и потомком его целовали святый животворящий крест Господень на том: што им ему государу и потомком его вовеки служыть и добра хотети во всем, как прежним прыроженым великим государем царем и великим князем всея Руси; а лиха ему государу и потомству его не хотети, ни думати, ни мыслити, и иного никого из Московского государьства и из иных государств на Московское государство, опрычь государа Владислава королевича не хотети. А ему государю по которой мере государю королевичу Владиславу Жигимонтовичу быти на Российском государстве, и о том бояре князь Федор Иванович Мстиславской с товарищи дали мне, гетману, по статьям письмо, и я гетман по тому письму во всех статьях з бояры говорыл; и о которых статьях я гетман з бояры договор учинили и постановили, и на тыи статьи дал я бояром князю Федору Ивановичу Мстиславскому с товарыщи свою запись и утвердил своею рукою и печатью, и крест целовали я гетман и вси полковники и ротмистры за великого государа нашего Жыкгимонта короля, и за его сына за великого государа королевича Владислава Жигимонтовича, и за великие государства за коруну Польскую и за Великое Княжество Литовское, и за себя и за всю рать, которая с королем его милостью и со мною гетманом, на том: как благоволит Бог и Пречистая Богородица и великие чудотворцы московские Петр и Алексей и Иона и вси светые, а великий государь наш Жигимонт король пожалует даст на Владимерское и на Московское и на вси великия государства Российскаго царствия сына своего королевича Владислава Жыкгимонтовича, и государу королевичу Владиславу Жикгимонтовичу, коли он государ прыидет в столичныи город Москву, венчатися на Владимерское и на Московское государство и на все великия и преславные государства Российскаго царствия царским венцем и диадимою, от святейшаго Гермогена патрыарха Московского и ото всего освященного собора Греческое веры, по прежнему обычаю и достоянию, як прежние великие государи цари московские венчалисе. А будучы государу королевичу Владиславу Жикгимонтовичу на Российском государстве, церкви Божьи на Москве и по всим городам и по селам в Московском государстве и во всем Российском царствии чтити и украшати во всем по прежнему обычаю, и от разоренья ото всякого оберегати, и светым Божьим иконам и пречыстое Богородицы и всим светым и чудотворным мощем поклонятися и почытати, и светительскому и свещенническому и иноческому чыну и всим православным християном быти в православной христианской вере Греческого закона по-прежнему, и Рымское веры и иных розных вер и всяких иных вер молебных храмов в Московском государстве и по городам и по селам нигде не ставити; але штоб в столном

городе на Москве хотя один Рымский костел быти мог для людей польских и литовских, которые пры государу королевичу мешкати будут, о том государу его милости с патрыархом и всим духовным чыном и с бояры и со всими думными людми намова быти мает; и христианское православное веры Греческаго закона ничем не рушить и не безчестить, и иных никаких вер не вводити, штоб светая православная вера Греческого закону мела свою целость и красоту по-прежнему; и Российскаго государства людей православных крестиан от Греческое веры в Римскую и ни в которую иную веру силою и нужею и иными никакими мерами не отводити; и жыдом в Российское во все государство с торгом и никоторыми делы не ездити; целбоносносные гробы и мощи светых государю королевичу Владиславу Жикгимонтовичу мети в великой чести; а светейшого Гермогена патрыарха Московского и всея Руссии, также и митрополитов, архиепископов, епископов, архимандритов и игуменов, попов и дьяконов, и священническии и иноческии чын, и весь освещенный собор христианское православное веры Грecheskaго закону чтити и беречы во всем, и в духовныя во всякия святительския дела не вступатися, и иных вер, опрычь Греческое веры, в духовный чын не поставляти. А што дано церквам Божьим и в манастыри отчины или угодей, и што шло при прежних государех ружного хлеба и всяких угодей, и того данья всих прежних государей московских и боярскаго и всяких людей данья у церквей Божиих и у манастырей не отнимати, быти всему по-прежнему, ни в чем не нарушаючи; и церковных всяких манастырских чынов ни в чем не рушати, и ружные всякие оброки церковные и манастырские, которым преж сего давано из государское казны, то все давати по-прежнему из государское казны; и милости ради великаго Бога к церквам и к манастырем всякаго даяния прыбавливати. Бояром, и околничим, и двораном, и дьяком думным, и чашником, и стольником, и страпчим, и дьяком, и приказным всяким людем во всех приказех у всяких государственных, у земских росправных дел, и по городом воеводам и дьяком и всяким приказным людем и всяким чыном бытии по-прежнему, как повелосе в Московском государстве при прежних великих государех; а полским и литовским людем на Москве ни у каких земских расправных дел, и по городом в воеводах и в приказных людех не быть и в наместничество и в староство городов польским и литовским людем не давать; а штоб обоих государств думою быть и полским, и литовским людем в приказех на порубежных городех до достаточного успокоенья того государства, о том государ его милость прыговор учинит с бояры думными на часе своем, ведь же вся земля про ту статью государу его милости чолом бьют, штоб того не было, опрычь дела. А которие полские и литовские люди будут при государу королевичу, и тых государу королевичу устроити и пожаловати денежным жалованьем и поместьем, по их достоинству, хто чого достоин. Московского государства бояр, и околничых, и дворан, и дьяков думных, и столников, и дворан, и страпчых, и дьяков, и жыльцов и дворан из городов, и голов стрелецких, и всяких приказных людей, и детей боярских, и гостей и торговых людей, и стрельцов, и козаков, и пушкарей, и всех чынов служылых и жылецких людей Российскаго государства мети государу его милости всих по достоинству, в чести и в жалованью и в милости, как было при прежних великих государех московских; и прежних обычаев и чынов, которые были в Московском государстве, не переменять; и московских княженецких и боярских родов прыеждчими иноземцы в отечестве и в чести не теснити и не понижати. А жалованье денежное, оброки и поместья и отчыны, хто што мел до сех мест, и тому быти по-прежнему; и родителских отчын ни у кого не отымати, и вперед всяких людей Российскаго государства жаловати,

смотря по службе и хто чего достоии. Иноземцов всяких, которые выезжали из розных государств к прежним московским государем, жаловати по-прежнему, и оброков и поместей и вотчин у них не отымати; бояром, и двораном, и столником, и страпчим, и детем боярским, и всим приказным служилым людем государское жалованье велети давати из четверти по всякий год, по прежнему обычаю. А будет што кому прибавлено отчын и поместей или денежных оброков не по их достоинству, или будет у которых убавлено без вины, о том государю его милости советовати и думати с бояри и с думными людми; и как государь его милость прыговорит с бояры, по тому так и учинить, яко достоит. А которые дворане и дети боярские государское жалованье берут за городом, и тым жалованье давати, як преж сего бывало при прежних государех; на Москве и в городах ружником и оброчником, которым при прежних великих государех для их службы жалованье давали, и тым давати жалованье денежное и хлебное из государское казны по-прежнему. На Москве и по городам суду быти и совершатись по прежнему обычаю и по судебнику Российскаго государства; а будет похотят в чем пополнити для укрепления судов, и государу на то поволити с думою бояр и всее земли, чтоб было все праведно. Великому государю Жигимонту королю польскому и великому князю литовському, и его государствам коруне Польской и Великому Князству Литовскому быти с великим государем королевичем Владиславом Жигимонтовичем и зо всими государствы Российскими в миру, в дружбе, в любви навеки недвижно, и промеж себя рати и войны не вщынати ниякими делы; а которые недруги толко похотят наступать на Российские государства или на Королевство Полское и на Великое Князство Литовское, и против тех всех недругов стояти обоими государствы заодно. На татарских украйнах только надобно будет держати обоих государств ратных людей, и как будет государь королевич на Московском государстве, и о том говора с бояры, зошлется з великим государем Жигимонтом королем, як тому делу пригоже з обе стороны быти. Умышлением нияким, ни засылкою шкоты никакое и убивства над людьми Московского государства не делати, и дворов и жыботов и иного ничого у всяких людей не отымати; и в Полску и в Литву и в ыные государства Московсого государства людей не розсылати, и из Полски и из Литвы на их месце никаких людей не прыводити; и жен и детей ни чыих не позорыти ни в чем, и в полон не имати и не зсылати, и с женами и с детьми никого не розводити. А хто винен будет, из которого чыну ни будь, и казни будет достоин в государских и в земских делех, того по вине его казнити, осудивши наперед с бояры и с думними людьми; а жены и дети, братья, которые того дела не делали и не ведали и не хотели, и тых не казнити, и быти им во всем по-прежнему, и отчин, и поместеи, и животов, и дворов у них не отнимати; а не сыскав вины и не осудивши судом всими бояры, никого не казнити, и чести ни у кого не отымати, и в заточенье не засылати, поместей и отчин и дворов не отымати. А хто бездетен умрет, и то все, што останетсе, отдавати ближним его, или кому прикажет. А все то делати государу с приговором и советом бояр и всих думных людеи, а без думы и прыговору таких дел не совершати. Як ростригу убили всим Московским царством, и в ту пору на Москве многие русские люди побиты от полских и от литовских людей, а от русских людей также побиты польские и литовские люди, и того дела ныне и вперед не вщынати и не мстити с обе стороны. Которые польские и литовские люди, полковники и ротмистры, и шляхта и всякие люди были в полону в Московском государстве, и тые з Московського государства отданы мне гетману без выкупу; а которые польские и литовские люди осталися еще в Московском государстве, а взяты в нынешнюю ж смуту, и тых зыскавши из

московскаго государства отпустити в Полску и в Литву без выкупу ж; а которые дворане, и дети боярские, и стрельцы, и козаки, и пушкары, и всякие служылые и неслужылые люди, и дворанские, и детей боярских, и стрельцов, и козаков, и пушкарей, и всяких служилых и неслуживых людей матери, и сестры, и жены, и дети, и всякие люди Российкаго государства мужеска полу и женска в нынешнюю смуту, при бывшем государу Василью, взяты в полон в Польску и в Литву, и тых государу королю его милости велети, сыскав, от мала до велика отдати в Московское государство без выкупу ж. Доходы государские с городов, с волостей, также с кабаков и тамог деньги и всякие доходы велети государю сбирати по-прежнему, як было при прежних великих государех; а сверх прежних обычаев, не поговоря с бояры, ни в чем не прыбавляти. А которые города от войны запустели, и в те городы и уезды послати государю описати и дозирати, много ль чого убыло, и доходы велети имати с жывущего по описи и по дозору; а на запустошенныя отчины и поместья дати льготы, поговора с бояры; а на невоеванные городы что будет перед прежним доведется прибавити, и о том бояры и с думными людьми поговорить. А купцом Московского государства всех городов в Полще и в Литве, а польским и литовським купцам в Московском государстве торговати повольно по-прежнему, и тамги в Московском государстве и в Полще и в Литве велети брати по прежнему ж обычаю, как брано преж сего, и продаж и насильства с обе стороны торговым людем не чинити. Торговым и пашенным крестьянам в Литву с Руси, а из Литвы на Русь выходу не быти; также и на Руси промеж себя христианам выходу не быти. Боярам и дворянам и всем чыном держати крепостных людей по прежнему обычаю, по крепостям. На Волге, на Дону, на Яике и на Терке козаков будет надобе, или не надобе, о том государю королевичу говорыти с бояры и думными людьми, как будет на господарстве. А про городы, к Московскому государству належачые, так тые, в которых теперь полские и литовские люди, яко тые, которые ныне за вором, гетман приговорил с паны бояры, што наияснейшому государу королю его милости, и сыну его королевское милости наияснейшому Владиславу королевичу тыи городы со всем, как были до нынешния смуты, к Московському государству очистить; а великим послам Московского государства с великим государем Жигимонтом королем впе～ред договор учинить про кошт и наклад государа короля его милости, на ратное дело учиненныи, и про заплату полским и литовским людем, как было про то дело сюю статью совершыти. А про вора, што называется царевичем Дмитреем Ивановичем, мне гетману вместе с бояры думати и печал мети, як бы того вора изымати, или убити; а коли вор изыман, или убит будет, и мне гетману з войском его королевское милости от столного города от Москвы отойти к Можайску, или где прыгоже, по договору с паны бояры, и там великих московских послов поверненья и росказу его королевское милости ожыдати. А толко вор против столного города Москвы похочет какое воровство или насильство чынити, и мне гетману против того вора стояти и биться с ним, а Яна Сапегу с польскими и с литовскими людьми от того вора отвести. А будет вор с рускими людьми пойдет прочь, а что при нем польских и литовских людей немного зостало, и мне гетману над ним и людми, которые при нем будут, з войском короля его милости сполне с паны бояры промышляти вскоре, чтоб крови христианское больши не разливал, и земля бы в тишине стала. А Марыне Мнишковне, которая была за убитым ростригою Гришком Отрепьевым и з нинешним вором в Московском государстве ходит, государынею московскою не называтися, и смуты никоторыя впредь в Московском государстве не делать, и отвести ее в Полску. И во всем государу королевичу Владиславу

Жыкгимонтовичу делати по их упрошенью, и по договору послов с великим государем его милостию Жикгимонтом королем, и по сей утверженной записи. А про Смоленеск мне гетману бити челом и отписати к королю его милости, штоб по Смоленску бити не велел, и тесноты б городу никакия учинити не велел. А о крещенью, штоб государу его милости Владиславу Жыкгимонтовичу королевичу пожаловати креститися в православную христианскую веру Греческого закону, и быти в православной христианской Греческой вере; и о иных недоговорных статьях и о всяких делах, что ся делало меж государств издавна до нынешния смуты, как бы меж государьми и их государствы о всем договор и докончание учинити; а любовь, милость и приязнь на обе стороны множыласе и задержаласе навеки. О чом гетман тепере от государа короля его милости науки и порученья не маю, и о том я гетман прыговорил с паны бояры, что им послати о том бити челом и договор чинити к государу Жигимонту королю его милости и королевичу его милости Владиславу Жыкгимонтовичу. А гетману в город Москву полских и литовских и немецких и всяких ратных людей, которые с ним и которые с паном Яном Сапегою, без поволенья бояр и без дела не впущати. А для покупки, прыеждчати в город Москву из польских и из литовских и изо всих обозов с гетманскими проежчыми листы, человек по двадцяти, или мало больши, а без проежчых листов и больши того в город Москву не въеждчати. А для утверждения, к сей записи я гетман Станислав Станиславович Жолкевский печать свою прыложил и руку подписал; также и панове пулковники и ротмистры, которые на тот час при мне, к сей грамоте руки свои подписали. Писан в обозе под столным городом Москвою, лета от нароженья Исуса Христа Господа Бога и Спаса нашого тисеча шестьсот десятого месяца августа двадцять семого дня.

Станислав Жолкевский, воевода киевский,
гетман корунный
Януш с Збараж Порицкий
Николай Гербурт
Станислав Доморацкий, подстолий львовский
Юрий с Кракова Щуцкий
Мартын Казановский
Александр Балабан
Андрей Млоцкий
Васичинский Криштоф
Ян Жебридовский
Адам Олизар Волчкевич, ротмистр короля его милости
Николай Козаковский
Николай Удрицкий, подчаший бельский
Войцех Рудницкий
Гощиковский Марциан
Марко Виламовский
Самуил Дуниковский
Николай Малуский
Ян Невядовский, ротмистр короля его милости.

№2.
Лист запорозького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного до королевича Владислава, 24 вересня 1618 р.[2]

Naiasnieyszy młciwy Krolewice Panie Panie a Panie nasz młciwy.

Wiernosc poddanstwa naszego z naniszemi posługami swemi rycerskiemi w młciwą łaskę WKM Pana swego młciwego iako napilney oddaiemy etc.

Jakosmy się WKM. Panu swemu młciwemu przes pisanie i posłancow swych ku ziemi Moskiewski z woiski ciągnącemu declarowali na namnieysze roskazanie, w czymbysmy się zgodzic mogli, wolą WKM wyrządzać. Lecz snadź za nastąpieniem Skinder Basze z Woiski Tureckiemi ku granicom Coronnym raczył nas Jasnie Wielmozny JMc Pan Hetman Coronny przy sobie zatrzymać. A zaczym [z] Skinder Baszą pomiarkowanie stało, zyma nadeszła, z strudna nam było ku WKM. isc, bo tesz y od Tarar częste na Ukrainę trwogi bywały, więc po Wiosnie był nąm ukaz Jasnie Wielmoznego JEo M. Pana Canclerza y Hetmana Coronnego, abysmy część woiska z miedzi siebie ku posiełku W. K. M. ku Wiazmie wyprawieli. Ale my obawiając [się], żeby się swawola nie rozmnożela, Panstwy RP. takie Pułki ciągnąc, nie bez ukrzywdzenia a skwirkow ludzkich by to bydz musiało. Dalismy o tym znac JKM Panu swemu młciwemu ządaiąc, aby, nas nie rozrywaiąc, pozwolić raczył swoiem wszytkym arszakiem ruszyc. Czego nąm JEo KM pozwoliwszy, Content przes Dworzanina swego JEo Mci Pana Obałkowskiego przysławszy, pospieszac rozkazac raczył. Jakoz nic się nie bawiąc, zywnosc sobie z nędznych chudob swych, bez urazow ludzkich, sposobiwszy, w rynstunki woienne opatrzywszy, z granic Coronnych wyszli y ciągnęli czas niemały polami pustemi (nie bez głodu, gdysz zywności nie stało) ku granicom Moskiewskim w krai Ziemie Siewierski, a przyciągnąwszy ku Liwnie Miastu głownęmu Ukrainnemu, mocąsmy go dobyli, stamtąd musielismy wolą według ukazu ku Wiazmie, tylko wywiedziawszy się z ięzyków, którychesmy z roznych kraiow często zdobywali, isz się WKM. z Wiazmy ku stolice ruszuc raczył, drog niepotrzebnych przedsię nie biorąc puscieliśmy się tez iakoby ku Moskwie w krai Rzezanski a podszedłszy pod Jelec, główne warmatę ludzie boine dosyc opatrzne y obronne Zamek y Miasto, ktemu posiłek z Woiewoda Mczenskim y Tatar s Posłami Krymskiemi, ktorzy z Moskwey z upominkami szli, tak wielki potęgi ludzi waruiąc po sobie zostawic, abysmy na przeprawach trudnosci, któreby nas były pewnie nie minęły od nich, nie mieli, postawszy pod niem dni kilka, ustawiczne utarczki z niemi miewaiąc, kusielismy się o nie: Jakosz za pomocą Pana Boga wszechmogącego a za sczesciem WKM Pana naszego młciwego szturmuiąc godzin kilka nie bez postradania gardł y członkow nasz mnogich, to miasto dobyli, do dwudziestu tysięcy ludu woiennego wysiekli, Woiewod y Posłow, którzy zywi zostali, z sobą pobrali. W zagony rozesłani inszych wiele Miast, Miasteczek, Zamkow zniesli, gdzie się kolwiek Moskwa na Woiska zbierała posłyszawszy, rozgramiali y kupic się nie dopuszczali, a prawie wszystkie ich sieły Rzezanskie, których się wielki lidzby stąd do stolice spodziewali. A zbiwszy się ku Oce, umysł nasz był, wywiedziawszy się pewne o WKM, o sobie dac wiadomosc, tam niedochodząc Mikoły Zaraskiego Manastera za zdarzeniem Bożym nad nadzieię naszę Posłani od WKM z pisaniem do nasz przybyli s ktorych przybycia y wzięcia wiadomości pewnych niepomałusmy się ucieszeli. I zrozumiawszy spisania WKM Pana swego młciwego isz WKM spod Mozaiska wolą miał ku Stolicy postąpić a nąm roskazac raczył, abysmy się y my pospieszali bez wszelakich zabaw, na Okę przeszedłszy nad rzeką Moskwą wyzey Kołomney stali, skąd PP.

---

[2] Документ наведено за публікацією К. Тишковського: Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). — Warszawa, 1935.— S. 53-54. Виправлено деякі неточності за джерелом: П. Сагайдачний до королевича Владислава, 24.IX 1618 // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. № 292. — S. 96–97.

Posłow PP. Michała Doroszewicza[3], Bohdana Konszę Pułkownikow z inszem towarzystwem zdaniem wiadomości o sobie y o powodzeniu swym do WKM posyłamy, przes ktorych racz nam WKM Pan nasz miełosciwy roskazac oznaimić, ieśli mąmy y na ktory czas pod Stolicę podciągnąc lub też miesce do sciągania się z woiski WKM naznaczyc. Natychmiast, gdzie ukaz WKM będzie, stawic się gotowi a izesmy będąc po te czasy w tei ziemi moskiewskiei o sobie WKM. znac niedawali, nie racz się WKM Pan nasz młciwy na nasz podnozkow swych obrazac, dla odległosci przechodow, przepraw barzo trudnych y częstych do tegosmy przysc nie mogli. Ale posługi nasze krwawe w młciwą łaskę swą pryiąwszy nąm miłosciwym Panem bydz, A znak, którymbysmy się szczycic y dalsze posługi swe pod niem przy boku WKM oddawac do konca mieli s miełosciwey łaski swey nam przysłac rozkazac, unizenie y pokornie WKM Pana swego miełosciwego prosiemy. Zatym aby Pan Bóg wszechmogący w przedsięwziętym zamyslie do dostąpienia tego Carstwa naznaczonego WKM sczęscic y błogosławic s ten Naród upartey pod nogi Maiestatu swego podbic raczył, wiernie iako naniszy podnoskowie WKM Panu swemu młciwemu zyczem.

Z Obozu nad Rzeką Moskwą pod Serkisowem d. 24 Sept. A. 1618.

WKM. Pana swego młciwego wierni poddani y naniszy podnoskowie
Piotr Konaszewicz[4] Hetman z Woiskim Zaporoskim.

[3] У рукописі: Doroszewica.
[4] У рукописі: Konaszewic.

№3.
Московські міста, замки та поселення здобуті, спалені, висічені Сагайдачним, коли [він] ішов через Дикі Поля й увійшов у Московську державу, прямуючи під столицю до королевича йогомосці (1618)[5]

Miasta Zamki y osady Moskiewskie od Saydacznego przez dzikie polia idacz wszedl w panstwa Moskiewskie pobrane spalone wysięcione ciagnącę pod Stolice do Krolewica Jegomosci

Liwno Zamek pierwszy nad rzeką Sosna w dzien Swiętego Piotra wzieli. Mil 8 od Liwna nad tamze rzeką Sosną crzecim sturmem wzięli Jaliec Zamek wysiekli spalili. Stamtąnd 8 smnascie tysięcy czacy wyprawili pod Jarosław Ktory wysiekli y Pereaslaw dopiero sie pod Stolicę do woyska na popis wrocili.

*[6]...sm mil od Jaroslawia nad rzeką Sosna Czatam Lebedin Zamek wzięli wysiekli spalieli.

Od Lebedina osm mil Zamek Dunkow nad Sosną czatam wzięli wysiekli spałieli.

Zejnąscie mil od Dunkowa Skopin Zamek nad Sosna rzekam wzięli wysiekłi spalieli.

*...jdzien idącz Michaiłow Zamek czatam wzięli wysiekli spalili y tam do kilku Tysięcy liudu stracili.

*...mmunkiem ctery dni idąc Sturmem Kasim Zamek wzięli wysiekli spalili.

*...wadzijcia mił potem idącz Kazir Sturmem wzięli wysiekli spalili.

*...ztery dni idącz Bucki Commonikiem Czatą wzięli wysiekli spalili.

*...tym Boiarski Hrod Romanow czątą wzięli wysiekli spalili.

*...atiow Horod takze czatam wzięli.

*...amtąd mimo Kolumnę pozli pod Stolicę na popis do Krolewica Jegomosci. Ktoza s popisu sie wrociwszu wzieli[7].

---

[5] Документ наведено за рукописом: Московські міста, замки та поселення, здобуті, спалені, висічені Сагайдачним // Biblioteka PAN w Kórniku. — Rkps. №292. — S. 34. Текст передано з дотриманням орфографії джерела. Знаки пунктуації не розставлено — за винятком крапок наприкінці речень. Див. також публікацію цього документа: *Tyszkowski K.* Op. cit. — S. 54–55.

[6] Літери не читаються.

[7] За спостереженням К. Тишковського, останнє речення написане іншою рукою (*Tyszkowski K.* Op. cit. — S. 55).

Список умовних скорочень

Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов

ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)

ЛНБ — Львівська бібліотека Національної Академії наук України ім. В. Стефаника

НБУ — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей

РГАДА — Российский государственный архив древних актов (Москва)

РГБ — Российская государственная библиотека (Москва)

ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (Киев)

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AR — Archiwum Radziwiłłów

AZ — Archiwum Zamoyskich

Biblioteka Czart. — Biblioteka Muzeum Narodowego im. ks. Czartoryskich w Krakowie

Biblioteka PAN w Kórniku — Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

Biblioteka PAN w Krakowie — Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Biblioteka Ossol. — Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Biblioteka Racz. — Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu

Dz. — Dział

Rkps. — Rękopis

Бібліографія

Джерела

Львівська бібліотека ім. В. Стефаника Національної Академії наук України

Відділ рукописів
Ф. 5. — Спр. 1848.I, 4589; Оп. 1. — Спр. II. 4048.

Національна біліотека України ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України

Відділ стародруків
Іn– 145, 159, 637.
Кир. 2, 6.

Российская государственная библиотека, г. Москва

Отдел рукописей
Коллекция Шибанова. — Ф. 343. — Оп. 1. — Д. 4, 7, 10, 13.

Российский государственный архив древних актов, г. Москва

Ф. 89. — Оп. 1. 1616 г. — Д. 2.
Ф. 123. — Оп. 1, 1615 г. — Д. 1, 9; Оп. 1. 1622 г. — Д. 1.
Ф. 210. — Оп. Приказной стол. — Д. 4.
Ф. 210. — Оп. Московский стол. 1618. — Д. 9.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7.
Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 5.
Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 27.
Ф. 221. — Оп. 1. — Спр. 183.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського

Інв. № АЛ — 638.

Archiwum Glówne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Radziwiłłów

Dz. II. — Rkps. № 746, 804, 844.
Dz. V. — Rkps. — № 1150, 15344.
Dz. XI. — Rkps. № 37.
Dz. Supplementem. — Rkps. № 333.

Archium Zamoyskich

Rkps. № 38, 153, 289, 306, 337, 446, 476, 725, 737, 802, 2860, 3036, 3112.
Extranea. № 88/58, 98/62, 100/62, 104/63, 105/64, 105/104.

Biblioteka Muzeum Narodowego im. ks. Czartoryskich w Krakowie

Rkps. № 206, 1657, 2763, 2763. IV, 3911.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

Rkps. № 292, 328, 338.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Rkps. № 1051.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Rkps. — № 248. II.

Miejska Biblioteka im. E. Raczyńskiego w Poznaniu

Rkps. № 2, 7, 139.

Bibliothèque nationale de France

Fr. — Ms. 4703, 4723, 15928.

Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. *В. М. Мойсієнко.* — Житомир, 2004.

Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1841. — Т. 3.

Акты Московского государства. — СПб., 1890. — Т. 1.

Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина, 1883. — Т. 6. — Май.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т. 7.

Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — Т. 1. — Ч. 3.

Архив ЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7.

Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ. Komisyja Kozaków Zaporoskich anno 1622 // ЗНТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — *Львів*, 2006. — Т. CCLII.

Білоус Н. О. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій // Архіви України, 1997. — № 1–6.

Боплан Г. Л. Опис України. — К., 1992.

Брехуненко В. "Я бусурманини, але своєї присяги дотримуюсь": про стереотипи взаємосприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр.". Документи. — У вид.: Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Наук. збірник на пошану д. і. н., професора В. Степанкова. — К., 2007.

Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. *А. И. Малеина* и *А. В. Назаренко.* — М., 1988.

Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — *Львів*, 1998.

Єріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10

Жерела до історії України-Руси. — *Львів*, 1908. — Т. 8.

Засоби та ексцеси щодо козаків; стисло зібрано і подано до рук їх милостивих панів, панів комісарів: як має бути присмирене Військо Запорозьке, початок 1620-х рр. // *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. — У вид.: Український археографічний щорічник. — Київ; Нью-Йорк, 2004.

История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. —Вып. 2.

Іналджик Г. Знахідка кадійських сіджилів (судових книг) Кримського ханату. Документи. — У кн.: Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Іоанн Златоуст. Бесіди на Діяння... — К., 1624.

Книги разрядные по официальным оных спискам. — СПб., 1853. — Т. 1.

Лист Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря з підтвердженням їхнього права на Білоберезькі і Пивські уходи, 22.IV 1603 // Киевская старина. — К., 1898 — Т. 60, январь–март. Документы, известия и заметки.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. *Р. Г. Іванченка*. — К., 1992.

Лѣтописецъ, що ся въ рускихъ и полскихъ сторонахъ дѣяло и якого року // Киевская старина, 1890. — Т. 29:

Любенський С. Оцінка помилок твору Юлія Беллі "Лавровий вінок австрійців" // Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XV — середина XVII ст.). — К., 2007. — Ч. 1.

Мархоцкий Н. История Московской войны / Подгот., перевод *Е. Куксиной*. — М., 2000.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2.

Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621 — 1624 років. Додатки. — У вид.: ЗНТШ. Праці історично-філософської секції. — Львів, 1993. — Т. CCXXV.

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). Додаток. — У вид.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998.

Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Додатки. — Львів, 1998. — №5.

Муханов П. Подлинные свидетельства о взаимных отношениях России и Польши преимущественно во время самозванцев. — М., 1834.

Національний музей історії України. Фотоальбом. — К., 2001.

Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1846. — Т. 2.

Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.— Москва; Варшава, 1995. — Т. 1.

Пашковський М. Дії турецькі і змагання козацькі з татарами // Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія / Упоряд. *В. Яременко*. — К., 1988.

Полное собрание русских летописей. — М., 1963. — Т. 14; М., 1975. — Т. 32.

Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994.

Русская историческая библиотека. — СПб., 1872. — Т. 1.

Сказание Авраамия Палицына / Подготовка текста и комментарии *О. А. Державиной и Е. В. Колосовой*. Под ред. *Л. В. Черепнина*. — Москва; Ленинград, 1955.

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии иностранных дел. — М., 1822. — Ч. 3.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі *Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка*. — К., 1992.

Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. — Київ; Львів, 2000.

Старовольський Ш. Полонія // *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст. — К., 2007. — Ч. 1.

Триодь постная. — К., 1627.

Український живопис. Сто вибраних творів. Альбом. — К., 1985.

Українські думи та історичні пісні. — К., 1955.

Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 2.

Akta historyczne do panowania Stafana Batorego. — Warszawa, 1881.

Arshiwum xx. Sanguszków w Sławucie. 1554–1572. — Lwów, 1910. — T. 7.

Blaeu I. Geographiae Blavianae... Amstelaedami, 1662.

Budziło J. Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r. / Opr. J. Byliński i J. Długosz. — Wrocław, 1995.

Diariusz drógi króla JMCi Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilska pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia prez lat dwie do wzięcią Smoleńska w roku 1611 / Oprac. J. Byliński. — Wrocław, 1999.

Hejndensztejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Ks. 12. — Petersburg, 1857. — T. 2.

Historica Russiae monumenta. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — СПб., 1842. — Т. 2.

Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696–1996. — Warszawa, 1996.

Kobierzycki St. Historia Vladislai Polonniae et sueclae principis... — Dantici, 1655.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). — Vilnius, 1996.

Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. — Warszawa; Łódź, 1992. — Cz. 1.

Okolski Sz. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem, w r. 1632, misiąca Grudnia. — Kraków, 1858.

Okolski S. Kontynuacya dyaryusza wojennego. — Kraków, 1858.

Ossoliński J. Pamiętnik / Oprac. W. Czapliński. — Warszawa, 1976.

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / Wyd. K. W. Wóycicki. — Warszawa, 1846. — T. 1.

Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krysztofa Zborowskich / Zebr. Żegota Pauli. — Lwów, 1846.

Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Ż. — Kraków, 1853.

Pisma Stanisława Żółkiwskigo / Wydał A. Bielowski. — Lwów, 1861.

Scriptores Rerum Polonicarum. — Cracoviae, 1907. — T. 20.

Sękowski I. I. S. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących. — Warszawa, 1824.

Starovolsci S. Polonia. — Coloniae, 1632.

Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 2, 3.

Zbigniew Ossoliński. Pamiętnik. — Warszawa, 1983.

Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polscze / Wyd. J. U. Niemcewicz. — Lwów, 1833. — T. 6.

Żródła dziejowie. — Warszawa, 1894. — T. 20.

Література

Алферова Г. В. Памятник русского зодчества в Кадашах. — М., 1974.

Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини. — К., 2004.

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1885. — Вып. 1.

Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. — Прага, 1942.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 21–22.

Апанович О. Сагайдачний Петро — український козацький гетьман // Кур'єр Кривбасу, 1998. — № 106.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993.

Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. — К., 2008.

Блок М. Феодальне суспільство. — К., 2002.

Большая энциклопедия в шестидесяти двух томах / Гл. ред. *С. А. Кондратов.* — М., 2006. — Т. 15; М., 2006. — Т. 42.

Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. — К., 1998.

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.

Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003.

Буганов В. И. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. — М., 1976.

Бутич І. Вступ // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998.

Валишевский К. Смутное время: историческая хроника. — М., 2007.

Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.). — К., 2007.

Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б. Коментарі // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — Львів, 1998.

Волков В. Войны Московского государства. — М., 2004.

Воробьев А. В. Осада Ельца войсками гетмана Сагайдачного в июле 1618 г. // Верхнее Подонье: Археология. История. — Тула, 2008. — Вып. 3

Гавриленко В. О. Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7.

Гавриленко В. Українська сфрагістика. — К., 1977.

Гавриленко В. Печатки Війська Запорозького — невід'ємний атрибут української державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 3.

Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак, 2001. — Число 23 (травень).

Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000.

Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — К., 1957.

Голобуцкий В. Народное движение на Украине в годы первой крестьянской войны в России и польской интервенции // История Украинской ССР. — К., 1982. — Т. 2.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

Гордеев А. А. История казачества. — М., 2006.

Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7, 8.

Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2004.

Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного. — К., 2002.

Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // Український історичний журнал, 1972. — № 4.

Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 2007. — Т. 5.

Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. — М., 2005.

Дейвіс Н. Європа. Історія. — К., 2001.

Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // Киевская старина, 1896. — Кн. 2. Документы, известия и заметки.

Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // ЗНТШ, 1905. — Т. 64.

Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. — К., 2001.

Дракохруст Е. И. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. (По материалам Отдела письменных источников и Отдела нумизматики Госуд. Исторического музея) // Нумизматический сборник. — М., 1971. — Ч. 4. — Вып. 4.

Желтяков А. Д. Терминологический комментарий // Эвлия Челеби. Книга путешествия. —М., 1961. — Вып. 1.

Жолтовский П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. — К., 1958.

Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — СПб., 1906. — Вып. 3.

Заповедный Север. Архитектура. Искусство. Ландшафт. — М., 1987.

Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. — Т. 225. Праці історично-філософської секції. — Львів, 1993.

Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003.

Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. — Львів, 2003.

Ильин М. А. Русское шатровое зодчество середины XVI в.: Проблемы и гипотезы, идеи и образы. — М., 1980.

История Киева.: — В трех томах, четырех книгах. — К., 1982. — Т. 1.

История Украинской ССР.: — В 10-ти т. — К., 1982. — Т. 2.

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. — К., 1998.

Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1962. — № 2.

Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал, 1963. — № 1.

Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 2.

Каманин И. М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668 гг.) // ЧИОНЛ. — К., 1894. – Кн.8. – Отд. 3.

Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — К., 1901.

Каргалов В. В. Русские воеводы XVI–XVII вв. — М., 2005.

Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. — Мельбурн; К., 1999.

Киевская старина, 1883. — Т. 6. — Май; 1885. — Т. 13. Декабрь; 1898. — Т. 60. — Январь-март.

Кінан Е. Російські історичні міфи. — К., 2001.

Козаченко А. И. Разгром польской интервенции в начале XVII века. — М., 1939.

Комарницький С. І., Сагайдак Д. І. Козацький полководець. — Чернівці; К., 2005.

Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1904. — Кн. 2. — Т. 4–6.

Кравець М. М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний // Український історичний журнал, 1967. — № 4.

Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8.

Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954.

Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. — Вид. 5-те. — К., 1994.

Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — начала XVI в. — М., 1995.

Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). — Львів, 1936.

Кулиш П. А. Материалы для воссоединения Руси. — М., 1847.

Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 2.

Лазаревский А. Лубенщина и князья Вишневецкие // Киевская старина, 1896. — № 2.

Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII // Український археографічний щорічник: Нова серія. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.

Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000.

Лях С. Р. Вільшанська угода 1617 // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ; Запоріжжя, 2002.

Максимович М. А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1.

Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006.

Нудьга Г. Дума в писаних джерелах XVI–XVIII ст. // Жовтень, 1970. — №6.

Нудьга Г. Республіка козаків (Середньовічна Європа про Січ та козаків). — Львів, 1991.

Н. Б. К характеристике козаков первой половины XVII в. // Киевская старина, 1896. — 2. Документы, известия и заметки.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992.

Нестеренко Л. О. Московська держава // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2006.

Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1987.

Ніколаєва Т. Історія українського костюма. — К., 1996.

Нудьга Г. А. Український поетичний епос (Думи). — К., 1971.

Огуй О. Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2003. — Вип. 3.

Однороженко О. Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII – XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. — К., 2003. — №10. — Ч. 1.

Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005.

Олянчин Д. Опис подорожей шведського посла на Україну 1656–1657 // ЗНТШ. — Львів, 1937. — Т. 154.

Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 3.

Останчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі "Дар великих мужів у воюванні морів". Коментар // Мирра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Осташ Р. І. До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995.

Осташ Р. І. З історії дослідження "Реєстру Війська Запорозького 1649 року" // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995.

Очерки истории СССР: Период феодализма: конец XV в. — начало XVII в. — М., 1955.

Палий А. И. Гетман Сагайдачній. — Умань, 2001.

Паньонко І. Органи влади Запорозької Січі. — Львів, 2006.

Пастуро М. Жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. — М., 2001.

Перкун В. "... І печаткою стверджую". З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII–XX ст.). — К., 2002.

Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). — СПб., 1899.

Плохій С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005.

Православные святыни. — М., 2007.

Радянська енциклопедія історії України. — К., 1968. — Т. 1.

Разин Е. А. История военного искусства. — М., 1955. — Т. 3.

Рогожин Н. М. Посольский приказ: Колыбель российской дипломатии. — М., 2003.

Российский энциклопедический словарь / Гл. ред. *А. М. Прохоров.* — М., 2001. — Кн. 2.

Руа Ж. Ж. История рыцарства. — М., 1996.

Рязань. Фотоальбом. — М., 1977.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. — К., 1989.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.

Сас П. М. Історична думка // Історія української культури у 5-ти т.: Українська культура другої половини XVII—XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3.

Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — К., 2006.

Сас П. Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. // Terra cossacorum: Студії з давньої і Нової історії України. — К., 2007.

Сас П. М. Витоки українського націотворення (у друці).

Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV–XVII вв. — М., 1969.

Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.

Сидоренко О. Ф. Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990.

Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог. — Львів; Чернігів, 1995.

Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак, 1995. — Число 9 (лютий).

Ситий І. М. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавського // Родовід. Наукові записки до історії культури. — 1997. — Ч. 1 (15).

Ситий І. М. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та споминів. — К., 2000. — Ч. 4. — Т. 1.

Ситий І. М. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею В. В. Тарнавського // Пам'ятки України: Історія і культура. — 2001. — № 1–2.

Скобелкин О. В. Французы, которые помогли отстоять Кремль в 1618 году // Мининские чтения: Труды научной конференции. Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского (20–21 октября 2006 г. — Нижний Новгород, 2007.

Скрынников Р. Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве начала XVII века. — Л., 1985.

Скрынников Р. Г. Смута в России в начале XVII в.: Иван Болотников. — Л., 1988.

Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. — Одесса, 1912.

Славутич Є. В. Однострої надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. — К., 2004. — Число 7.

Славутич Є. В. Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII–XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 1.

Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Дис. ... канд. історич. наук. — К., 2007.

Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. — К., 2008.

Крип'якевич І. П. З козацької сфрагістики // ЗНТШ. — Львів, 1918. — Т. 123–124.

Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права. — К., 1927. — Вип. 3.

Смирнов И. И., Маньков А. Г., Мавродин В. В., Подьяпольская Е. П. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. — Москва; Ленинград, 1966.

Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006.

Сокирко О. Хліб насущний гетьманського найманця // Молода нація. Альманах. — К., 2000.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1961. — Кн. 5. — Т. 9–10.

Станиславский А. Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. — М., 1990.

Станиславский А. Л., Мордовина С. П. Введение к изданию "Книга сеунчей 1613–1619 гг." // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. — Москва; Варшава, 1995. — Т. 1.

Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. — К., 1904.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1.

Тавризян Г. М. О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры. — М., 1989.

Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. / Изд. 2-е. — Москва; Минск, 2006.

Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свешніков І. К. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997.

Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. — М., 1962.

Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998.

Тюрин Ю. Зарайск. — М., 1971.

Ульяновський В. И. Российские Самозванцы: Лжедмитрий I. — К., 1993.

Фаизов С. "Где Москва, где восток, где запад?": географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003.

Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658: Крымскотатарская дипломатика в контексте постпереяславского времени. — М., 2003.

Фехнер М. В. Коломна. — М., 1966.

Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. — К., 2004.

Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. — М., 1978.

Флоря Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. — М., 2005.

Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7.

Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. — М., 1980.

Хорошкевич А. Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV — начало XVI в. — М., 2001.

Хорошкевич А. Л. Россия в системе международных отношений середины XVI века. — М., 2003.

Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. — М., 1978.

Черкас Б. В. Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006.

Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. — М., 1954.

Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачній. — К., 2002.

Шаповалов Г. Корабельні гармати запорозьких козаків // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 3.

Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні дослідження та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1.

Широкорад А. Казачество в Великой Смуте: От Гришки Отрепьева до Михаила Романова. — М., 2007.

Шокарев Ю. В. Луки и арбалеты. — М., 2007.

Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 pp. — К., 1989.

Щербак В. Базавлуцька Січ (1593–1638 pp.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст. — Київ; Запоріжжя, 1998.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. — К., 2000. — Т. 1.

Щербак В. Базавлуцька та Микитинська Січі // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. 1.

Щербак В. О. Реєстрові козаки на державній службі // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006.

Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. — Дніпропетровськ, 1991.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1, 2.

Яковенко Н. М. Словник застарілих слів і юридичних термінів // Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна. — К., 1993.

Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997.

Andrusiewicz A. Dzieje wielkiej smuty. — Katowice, 1999.

Antonów M. Dwa przyczynki do dzialałności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1926. — Rocznik XL. — Zesz. 2.

Baranowski B. Organizacja wojska polkiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957.

Baranowski B. Organizacja wojska polskiego. — Warszawa, 1957.

Besala J. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

Brukner A. Encyklopedia staropolska. — Warszawa, 1939. — T. 1.

Czapliński Wł. Władysław IV i jego czasy. — Warszawa, 1976.

Długosz J. Jakub Sobieski. 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróznik i pamiętnikarz. — Wrołcaw, 1989.

Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku: Geneza i charakter. — Toruń, 2002.

Herbst S. Wojna inflancka 1600—1602. — Warszawa, 1938.

Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696–1996. — Warszawa, 1997.

Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej / Wyd. czwart. — Warszawa, 2003.

Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. — Kraków, 1912. — T. 2.

Majewski A. A. Moskwa 1617—1618. — Warszawa, 2006.

Nagielski M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskigo i Petlury: Z dziejow stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. — Warszawa, 2000.

Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1963. — T. 9. — Cz. 2.

Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. — Wrocław, 1970.

Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a spoleczenstwo obywatelskie. — Warszawa, 1995.

Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — T. 10. — Cz. 2.

Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. —Warszawa, 1978.

Podhorodecki L. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. —Warszawa, 1927.

Roberts M. Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden. — Oxford, 1973.

Skorupa D. Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku / red. *M. Nagielski.* — Warszawa, 2002.

Stecewicz M. Kosa // Broń i barwa, 1936. — №. 4.

Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). — Warszawa, 1935.

Urwanowicz J. Wojskowie "sejmiki": koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. — Białystok, 1996.

Wielka encyklopedia powszechna. — Warszawa, 1969. — T. 12.

Wimmer J. Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965.

Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978.

Wisner H. Władysław IV Waza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995.

Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988.

Список ілюстрацій

1. Облога Смоленська військом Сигізмунда III у 1609–1611 рр. (*Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подготовка, перевод, вводная статья, комментарии *Е. Куксиной.* — М., 2000. — Илл. после с. 96) 13
2. Стрій московських стрільців. Із книги "Вінчання на царство Михайла Романова". 1670-ті рр. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006. — Илл. после с. 408). 14
3. Зісідання сенату Речі Посполитої. Гравюра з видання Третього Литовського Статуту (Краків, 1619 р.): *A. Bumblauskas.* Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795. Vilnius, 2005. . . 16
4. Цар Василій Іванович Шуйський (*Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подготовка, перевод, вводная статья, комментарии *Е. Куксиной.* — М., 2000. — Илл. после с. 96) 18
5. Патріарх Філарет (*Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подготовка, перевод, вводная статья, комментарии *Е. Куксиной.* — М., 2000. — Илл. после с. 96). 18
6. Цар Михайло Федорович. (*Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі *Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка.* – К., 1992. – С. 225) 18
7. Сигизмунт III. Гравюра XVII ст. (*Trąba M., Bielski L.* Poczet królów i książąt polskich) . . . 21
8. Сигизмунт III Ваза з родиною та двором. Художник Я. Матейко 24
9. Владислав Ваза. Гравюра з портрета П. Рубенса 1624 р. (Wisner H. Władysław IV Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. – Po str. 160) 24
10. Герб династії Вазів (*Trąba M., Bielski L.* Poczet królów i książąt polskich) 25
11. Сейм Речі Посполитої. Гравюра Дж. Лаурі. 1622 р. (*Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 108). 40
12. Титульна сторінка книги *С. Коберницького* "Historia Vladislai". 1655 (НБУ. Відділ стародруків. — In — 159) 45
13. Титульна сторінка книги Я. Собеського "Commetariorum chotinensis Belli libri tres". 1646 р. (НБУ. — Відділ стародруків. — In. — 145) 45
14. Шведські мушкетери (*Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. Warszawa, 1978. — Po str. 96) 52
15. Шведська піхота (*Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. Warszawa, 1978. — Po str. 96) 53
16. Козацька рада на Запорозькій Січі. Малюнок А. Жука (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 83) 62

17. Запорозька Січ. Вибори кошового атамана. Малюнок О. Рігельмана. Між 1740-1780 рр. (*Рігельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. Приложение) 71
18. Здобуття запорожцями Кафи. 1616 р. Гравюра з книги К. Саковича "Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного", 1622 р. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 133) 105
19. Ян Замойський, великий коронний гетьман.(Ilustrowany atlas historii Polski. — Warsawa, 2006) 107
20. Запорозький зимівник. Гравюра Ж. А. Мюнца. XIX ст. (*Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — Мал. 7). 109
21. Чумацький віз з волами (Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — Мал. 29). 110
22. Тришеренгове бойове шикування козацької піхоти. Фрагмент барельєфу із зображенням Берестецької битви 1651 р. на саркофазі польського короля Яна II Казимира. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р. (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 51) 115
23. Козацький табір на р. Солониці (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 206). 121
24.Тулумбас XVII ст. Україна. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 539) 125
25. Сагайдак (налуччя, лук та колчан із стрілами). Початок XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 94) 126
26. Оборонне шикування козаків триангулою під захистом возів. Малюнок А. Жука (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 67) 128
27. Кінний аркебузир XVII ст. За Якубом де Гейном. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656-1671 гг. —М., 2006. — После с. 240). 157
28. Прийоми поводження з важким гнотовим мушкетом із статуту Якуба де Гейна, 1608 р. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656-1671 гг. —М., 2006. — После с. 72.). 160
28. Таблиця з "Інструкції для громадян, озброєних пікою, або косою" П. Айгнера. 1794 р. (*Stecewicz M.* Kosa // Broń i barwa, 1936. — №.4. — S. 84) 165
29. Сідло. XVII-XVIII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 93). 167
30. Монети, які були в обігу на початку XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004.) 180
31. Амуніція козацького вершника. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 258) 181
32. Амуніція козацького вершника. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 259) 182
33. Козацька ручна вогнепальна зброя. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 241) 183
34. Козацькі натруски і порохівниці. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 251) 184
35. Приладдя для ручної вогнепальної зброї. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 245) 185

36. Приладдя для ручної вогнепальної зброї. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 247) 186
37. Козацькі чекани і келепи (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 235) 187
38. Пояс, гаки для підпинання шабель, шаблі та піхви. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 227, 230) 188
39. Шаблі та піхви. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 227, 230) 189
40. Приладдя для ручної вогнепальної зброї. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 247) 190
41. Холодна зброя XVI–XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинахх. — К., 2004.). 191
42. Вогнепальна зброя XVI–XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинахх. — К., 2004.). 192
43. Вогнепальна зброя XVI–XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинахх. — К., 2004.) 198
41. Булава, бунчук та литаври. XVII ст. Національний музей історії України. Київ (Історія української культури у 5-ти т.: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3. — С. 572) 202
42. Козацькі прапори середини XVII ст. Військовий музей. Стокгольм (Історія української культури у 5-ти т. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3. — С. 594, 595) 199
43. Навершя прапорів та бунчука. З розкопок поля Берестецької битви 1651 р. (*Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 221) 200
44. Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Г. Лободи до всіх запорожців та козаків із Жорнищ, 31.VIII 1595 (*Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 207) 203
45. Військова печатка Війська Запорозького. 1595 р. Реконструкція М. Ткаченка (*Грабовецький В. В. , Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. — С. 207). 203
46. Фрагмент універсала гетьмана Г. Лободи до усіх запорожців та козаків з Жорнищ від 31 серпня 1595 р. з військовою печаткою Війська Запорозького. (ЛНБ. — Відділ рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. II. 4048. — Арк. 113) 204
47. Відбиток військової печатки на військовому листі (універсалі) гетьмана Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22.V(1.VI) 1603 р. (*Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн; Київ, 1999. С. — 94). 211
48. Відбиток військової печатки на листі Г. Крутневича до Я. Замойського, 9.XI 1600 AGAD. — AZ. — Rkps. № 153. — S. 6) 214
49. Автограф гетьмана П. Сагайдачного 1622 р. (П. Сагайдачний до К. Радзівілла, 13(23). I 1622 AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. — № 804. — S. 2). 212
501. Відбиток військової печатки на листі запорозького гетьмана П. Сагайдачного до К. Радзівілла, 13(23). I 1622 (AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. — № 804. — S. 3) 213
51. Відбиток військової печатки на листі гетьмана А. Гавриловича до коронного підканцлера Т. Замойського, 4.IX 1632 (AGAD. — AZ. — Rkps. № 306. — S. 13). 214
52. Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича "Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного". 1622 р. (*Каманин И.* Очерк гетьманства Петра Сагайдачного. — К., 1901. Приложения) 216
54. Козацька старшина. Малюнок на полях карти України Г. Боплана (Спеціальна карта України Гійома Левасера де Боплана 1650 р. — Київ; Львів, 2000 р.). 225

55. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Гравюра з книги К. Саковича "Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного". 1622 р. (*Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 100. — С. 23) . . . 226
56. Полонені козаки по Берестецькій битві 1651 р. Із гравюри В. Гондіуса (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народ у середини XVII ст. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 247) . . . 227
57. Лівий фрагмент картуша із зображенням запорозького козака на виданій Й. Блау карті Т. Маковського "Tractvs Borysthenis, vulgo Dniepr et Niepr dicti, A civitate Czyrkassi ad ostia et Ilmen lacum, per quem in Pontum Euxinum se exonerat" (*Blaey T.* Geographiae Blavianat... Amsterdami, 1662. — LIB.V) . . . 228
58. Фрагмент композиції "Покрова Пресвятої Богородиці" із зображенням запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Розпис північного приділу собору архістратига Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Фото автора) . . . 230
59. Іов Борецький. Розпис собору Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Фото автора) . . . 234
60. Петро Конашевич-Сагайдачний. Художник С. Васильківський; віньєтка "Козацький загін у поході". Художник М. Самокиш. 1900 р. (Из украинской старины. – СПб., 1900. – Таблицы № 1) . . . 237
61. Запорозький козак першої половини XVII ст. Реконструкція П. М. Саса. . . . 244
62. Гусарська корогва. Фрагмент "Стокгольмського сувою" із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р. Королівський замок у Варшаві (*Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 18) . . . 246
63. Рота гайдуків на марші. Фрагмент "Стокгольмського сувою" із зображенням шлюбного виїзду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р. Королівський замок у Варшаві (*Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 19) . . . 247
64. Піхотинець-вибранець часів Владислава IV (*Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 23) . . . 249
65. Десятник вибранецької піхоти часів Владислава IV. (*Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundyr wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 23) . . . 249
66. Панцирна корогва. Гравюра з картини В. Коссака. 1903 р. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинахх. — К., 2004. — С. 216) . . . 250
67. Похід лісовчиків. Художник Я. Брандт. (*Grzybek D., Marcinek R., Maślanka J.* Polska Rzeczpospolita sarmatów) . . . 252
68. Московська дворянська кіннота XVI ст. Гравюра з книги С. Герберштейна . . . 253
69. Панорама Новгорода. (Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века. — СПб. 1903. — Обяснительные примечания к рисункам составлены *Ф. Аделунгом,* вновь просмотрены и дополнены *А. М. Ловягиным.* — СПб. 1903 г.). . . . 254
70. Прорисовка зображення строю московських піхотинців із книги "Вінчання на царство Михайла Романова. 1670-ті рр. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006. — *Илл. после с. 408*) . . . 256
71. Польові дерев'яно-земляні укріплення та переносні дерев'яні загородження московського війська. З гравюри В. Гондіуса. 1636 р. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006. — *Илл. после с. 240*). . . . 257

72. Дії кінного списника проти пікінера і мушкітера за кавалерійським статутом Йогана Якобі фон Вальгаузена. 1616 р. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651–1671 гг. – М., 2006. — После с. 72) 258
73. Драгуни початку XVII ст. Стрільба з коня за кавалерійським статутом Йогана Якобі фон Вальгаузена. 1616 р. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651–1671 гг. – М., 2006. — После с. 72) 259
74. Прийоми стрільби з гнотового аркебуза за голандським піхотним статутом Якуба де-Гейна, 1608 р. (*Малов А. В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651-1671 гг. — М., 2006. — После с. 240).... 260
75. Панорама Києва із сухопутною батальною сценою 1651 р. Малюнок А. ван Вестерфельда. Літографія XIX с. (Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1843. — Отд. 1–3. — Приложения) 264
76. Панорама Києва з батальною сценою на Дніпрі 1651 р. Мал. А. ван Вестерфельда. Копія XVIII ст. (Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1843. – Отд. 1–3. — Приложения).... 265
77. Портрет великого коронного гетьмана С. Жолкевського. Невідомий художник. І-а половина XVII ст. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинахх. — К., 2004. — С. 206) 272
78. Панорама Варшави. Фрагмент гравюри XVI ст. (Торгівля на Україні, XIV – середина XVI століття: Волинь і Наддніпрянщина / Ред. *М. Ф. Котляр.* – К., 1990. – С. 143) . 274
79. Портрет литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича. Невідомий художник. 1621 р. (Україна — Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинахх. — К., 2004. — С. 131) 277
80. Шляхетський сеймик. Художник Я.-П. Норблін. (Poczet hetmanów rzeczypospolitej. Hetmany koronny. — Warsawa, 2005) 293
81. Можайський кремль у 1624–1626 рр. (*Мархоцкий Н.* История Московской войны / Подготовка, перевод, вводная статья, комментарии *Е. Куксиной.* — М., 2000. — Илл. после с. 96) 311
82. Собор Різдва Христового (козацький полковий собор) у м. Стародубі. 1617 р. Сучасний вигляд.... 326
83. Рязанський кремль. (Рязань. Фотоальбом. — М., 1977) 335
84. Зарайський кремль. (Тюрин Ю. Зарайск. — М., 1971. — С. 5) 344
85. Вид Коломни з боку Бобреневого монастиря. 1800 р. (*Фехнер М. В.* Коломна. — М., 1966) 357
86. Вид села Черкізово. (Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века. — СПб. 1903. — Обяснительные примечания к рисункам составлены *Ф. Аделунгом,* вновь просмотрены и дополнены *А. М. Ловягиным.* — СПб. 1903 г.).... 358
87. Атака гусар. Художник С. Качор-Батовський (*Grzybek D., Marcinek R., Maślanka J.* Polska Rzeczpospolita sarmatów).... 364
88. Вид Московського кремля с восточной сторони. (Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века. — СПб. 1903. — Обяснительные примечания к рисункам составлены *Ф. Аделунгом,* вновь просмотрены и дополнены *А. М. Ловягиным.* — СПб. 1903 г.) 368
89. Старий собор Донського монастиря. (1593 р.). Сучасний вигляд 373
90. Зображення Китайгородської стіни. Деталь Петрова плану Москви 1597 р..... 378
91. Семиверха вежа Білого міста Москви. Художник А. М. Васнецов. 1924 р. 380
92. Зображення кутової Семиверхої вежі, а також Усіхсвятських і Чертольських (Пречистенських) воріт Білого міста. Деталь Сигізмундового плана Москви 1610 р 381

93. Лубяний торг на Трубі у XVII ст. Художник А. М. Васнецов. 1924 р. 382
94. Зображення Труби. Деталь Петрова плану Москви 1597 р. 383
95. Спаські (Водяні) ворота Китай-города у XVII ст. Художник А. М. Васнецов. 1922 р. . . 384
96. Тверські ворота наприкінці XVII ст. Реконструкція А. Можаева 386
97. Зображення Тверських воріт. Деталь Петрова плану Москви 1597 р.. 387
98. Нікольські ворота Китай-города (1535-1538 рр.) (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. — С. 227) 388
99. Зображення Яузьких воріт та околиць Москви. Деталь Сигизмундового плану Москви 1610 р. 390
100. Троїцький міст та Кутаф`я вежа. Художник А. М. Васнецов. 1924 р. 392
101. Кутаф`я вежа. (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. — С. 498) 393
102. Храм Покрова Пресвятої Богородиці у с. Рубцово Сучасний вигляд. 394
103. Кремлівська площа в XVII ст. Мініатюра з рукописної книги "Избрание на царство М. Ф. Романова". 1672 г. 399
104. Засідання Боярської думи за Михайла Федоровича. Прийом Голштинських послів. Малюнок з "Подорожі А. Олеарія". (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. — С. 537). 404
105. Зарайський кремль. З фотолистівки поч. XX ст. 408
106. Коломенська (Маринкина) вежа Коломенського кремля. 1525-1531 рр. Сучасний вигляд. 409
107. Михайлівська фортеця. XV ст. Реконструкція Ю.Бучнева (http://www.mixailov.org/gallery) *410*
108. Портрет батька польського короля Яна III Якуба Собеського. Невідомий художник XVII ст. (Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696–1996. — Warszawa, 1997. — S. 51).. . . . 412
109. Троїце-Сергіїв монастир. Літографія XIX ст. (Православные святыни. — М., 2007. — С. 405) 415
110. Вид на Кирило-Білозерський монастир з боку Сіверського озера (Заповедный Север. Архитектура. Искусство. Ландшафт. — М., 1987. — С. 218-219) 417
111. Криштоф II Радзивілл, великий гетьман литовський. (Poczet hetmanów rzeczypospolitej. Hetmany koronny. — Warsawa, 2005) 423
112. Вид на Каргополь з боку р. Онеги (Заповедный Север. Архитектура. Искусство. Ландшафт. —М., 1987. — С. 66) 435
113. Панорама Пскова. (Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века. — СПб. 1903. — Обяснительные примечания к рисункам составлены *Ф. Аделунгом,* вновь просмотрены и дополнены *А. М. Ловягиным.* — СПб. 1903 г.). 437
114. Успенська церква 1533 р. у Білозерську (Заповедный Север. Архитектура. Искусство. Ландшафт. —М., 1987. — С. 240) 438
115. Давній Серпухов. Художник А. М. Васнецов 443
116. Серпухівський кремль. З фотолистівки поч. XX ст 443
117. Пам'ятник запорозькому гетьману П. Сагайдачному у Києві. Скульптори *В. Шевцов, Є. Кунцевич, Б. Крилов, О. Сидорук,* архітектори – *М. Жариков, Р. Кухаренко, Ю. Лосицький.* 2001 р. (Фото автора) 450
118. Вклейка 1. План Москви Ісаака Масси, 1606 р. (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. — между с. 296 и 297) . . . . між с. 360 та 361
119. Вклейка 2. План Ф. Б. Годунова, 1604-1605 рр. (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. —между с. 256 и 257). . . . . між с. 374 та 375
120. Вклейка 3. Петров план Москви, 1597-1600 рр. (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. — между с. 252 и 253) . . . . між с. 384 та 385
121. Вклейка 4. Сигізмундів план Москви, 1610 р. (История Москвы. — М., 1952. — Т. 1. — между с. 334 и 335) . . . . між с. 390 та 391

Краткое изложение

Настоящая книга посвящена исследованию участия и роли запорожских казаков в польско-московской войне 1617–1618 гг., которую Речь Посполитая вела с целью отвоевать у Московского государства Смоленщину и Сиверщину, а также усадить на царский престол сына польского короля Сигизмунда III Владислава Ваза. Королевич выступил со своей армией из Варшавы по царскую корону 5 апреля 1617 г. и 27 сентября достиг Смоленска. Причем путь ему проложили посланные литовским гетманом Яном Каролем Ходкевичем силы, которые в боях с октября 1616 г. и до лета 1617 г. откинули московские войска от этого города (в январе 1617 г. на московскую территорию вторглись и силы запорожцев). Есть основания утверждать, что начальный период польско-московской войны, санкционированной польским сеймом 1616 г., в политическом и военном отношении пришелся на конец 1616 – начало 1617 гг. Фактическим же объявлением войны царскому правительству Михаила Федоровича по существу стала грамота королевича Владислава ко всем сословиям Московского государства от 25 декабря 1616 г. Отсюда, по мнению автора, нижней хронологической границей этой польско-московской войны условно можно считать начало 1617 г.

В рассматриваемое время вооруженные силы Войска Запорожского представляли собой самоорганизованную в рамках самовластной сословно-корпоративной общности запорожских казаков и структурованную по родам войск "массовую" армию с постоянным командованием и управлением, а также постоянными базовыми подразделениями. Хотя в социальном отношении по форме она являлась казацкой, однако была открытой для выходцев со всех сословий общества того времени. Запорожская армия (исторический термин — войско) формировалась по принципу добровольного набора и состояла преимущественно из украинцев, имела большой кадровый резерв профессиональных воинов, регулярное устройство подразделений (основная тактическая единица — полк), в ней широко практиковалась тактика дистанционного боя с применением огнестрельного оружия, в том числе мушкетов и полевой артиллерии.

Высокая системная устойчивость казацкого войска была обусловлена, в частности, тем, что оно являлось формой военного предпринимательства, нацеленного на наемничество и получение военной добычи. Важной экономической основой

существования запорожской армии было также взимание поборов с гражданского населения, находившегося в сфере властного влияния Войска Запорожского. В казацком войске существовали различные властные регалии и значимые корпоративные символы — т. н. клейноды (знамена, литавры, войсковая печать и пр.). Казацкая одежда в той или иной степени была унифицирована и выступала своеобразным элементом групповой идентичности запорожцев. Основу институционного устройства Войска Запорожского составляли общая казацкая рада (законодательно-распорядительное собрание полноправных казаков, действовавшее на основе прямой демократии), а также гетман, наделенный, прежде всего, прерогативами исполнительной власти и главнокомандуещего вооруженными силами. Вместе с тем в Украине периодически возникали казацкие военные формирования, которые не подчинялись власти запорожского гетмана.

Вступление запорожцев в польско-московскую войну началось с нападения ихних сил в начале 1617 г. на юг Московского государства и захвата г. Оскола. Причем эти действия негласно поощряла польская власть. Однако казаки потерпели поражение, что привело к смене гетмана Войска Запорожского: вместо Петра Конашевича-Сагайдачного к власти пришел Дмитрий Барабаш. Новый гетман неохотно вел переговоры с польской стороной о предоставлении военной поддержки королевичу Владиславу в его борьбе за царский престол. Эти переговоры были продолжены после того, как осенью 1617 г. П. Сагайдачный вернул себе гетманскую булаву. Тем временем часть украинских казаков уже присоединились к королевичу Владиславу, который начал боевые действия на московской территории. Летом 1618 г. более чем 20-тысячное войско под предводительством П. Сагайдачного перешло южную границу Московского государства и 7 июля взяло штурмом первый московский город — Ливны. 12-тысячный казацкий корпус двинулся через территорию Белоруссии под г. Белая (его дальнейшие действия в источниках не прослеживаются).

Запорожское войско, не обремененное большими обозами, осуществляло боевые операции в быстром темпе. Казацкие полки практиковали стремительные и скрытные конные марши к месту непосредственного столкновения с противником, после чего запорожцы атаковали противника в пешем строю. Причем они действовали на весьма большом оперативном пространстве. В случае, если фактор внезапности не срабатывал, казаки приступали к осаде, используя артиллерию, петарды, применяя поджог деревянный укреплений с помощью так называемого примета (горючих материалов, воспламеняемых при помощи пороха), штурмовые башни и другие осадные орудия. Если защитники городов оказывали упорное сопротивление, запорожцы не втягивались в затяжные бои: сняв осаду и тотально опустошив примыкающую территорию, они двигались вперед. Иногда они возвращались к непокоренным городам и предпринимали повторные штурмы.

Вступление войска П. Сагайдачного в польско-московскую войну радикально изменило ее довольно вялое течение. Если с осени 1617 г. и до подписания 11 декабря 1618 гг. Деулинского перемирия силы королевича Владислава овладели сдавшимися им без боя Дорогобужем и Вязьмой, а также захватили Мещовск, Серпейск, Рославль, Борисов и Белую, то запорожская армия с момента начала боевых действий на территории Московского государства 7 июля 1618 г. и до ее объединения с польско-литовской армией под командованием Я.-К. Ходкевича в

районе Тушино в начале октября этого же года, т. е. в течение трех месяцев, захватила четырнадцать московских городов и крепостей: Ливны, Елец, Лебедян, Данков, Скопин, Ряжск, Песочня, Сапожок, Шацк, Касимов, Казир (Казар), Буцкий (?), Романов (современный Тутаев), Матвеев Город (?). Казаки разорили также посады Переяславля-Рязанского, Пронска, Михайлова, Зарайска и Коломны. Изменившийся вследствие этого баланс сил в пользу войск, которые вторглись в Московское государство, дал польским комиссарам существенные козыри в ходе предварительных дипломатических контактов с представителями Боярской думы, а также польско-московских переговоров на более высоком уровне.

11 октября несколько тысяч польских и литовских жолнеров, а также более чем 20-тысяч запорожцев и, по крайней мере, 5–6 тысяч ихних слуг начали штурм Москвы, которую защищали около 11 тысяч ратников (включительно из силами, расположенными в Симоновом та Новодевичьем монастырях). Польские и литовские войска пытались взорвать с помощью петарды Арбатские и Петровские ворота Белого города. Запорожцы вели наступательные действия на острог за Москвой-рекой, оборонительные сооружения в районе Петровских ворот, а также на участке от Чертольских до Арбатских ворот. Штурм, начавшийся в 3 часа ночи, на рассвете был прекращен при относительно небольших потерях, которые понесли противники. В неудачном для наступающих исходе этой операции в значительной степени был повинен Я.-К. Ходкевич, который, имея небольшие собственные силы, все же решил стать главным покорителем царской столицы. Поэтому он отвел запорожцам второстепенную роль в штурме, распылил их войско и оставил в резерве значительную часть казацких подразделений. Литовский гетман не посчитал нужным откорректировать свой план штурма, хотя о нем стало известно защитникам Москвы.

После попытки овладеть столицей, запорожская стратегия ведения войны вернулась в прежнее русло: она состояла в проведении рейдов отдельных казацкий подразделений по московским землям с целью установления над ними контроля и разорения. Такие действия подрывали экономические и военные ресурсы Московского государства и были весьма опасны для царской власти. В частности, подобным образом казаки действовали в Ярославльском и Вологодском уездах, севернее столицы в районе Дмитрова. На северных и северо-западных московских землях воевали также украинские казаки, которые не подчинялись власти запорожского гетмана. Нередко они объединялись с московскими казаками. Как правило они были плохо вооружены и ими двигало только желание грабить.

Тем временем на юго-западном театре боевых действий П. Сагайдачный осуществлял план боевых операций, состоявший в покорении стратегически важных городов. В конце октября он послал 8-тысячную казацкую группировку южнее Москвы, на левобережье Оки. Запорожцы захватили посады Серпухова, а также Каширы, однако взять приступом городские цитадели не смогли. Тем не менее известие об этих опустошениях вынудили царское правительство форсировать переговоры с польскими комиссарами. Вывод о необходимости быстрейшего подписания перемирья с противником в Москве сделали также из шокируещего для царской власти известия о захвате запорожцами Калуги (на самом деле слух об этом оказался преувеличенным).

11 декабря 1618 г. в деревне Деулино было подписано польско-московское перемирие сроком на 14,5 лет (вступило в силу с 4 января 1619 г.), согласно с которым, в частности, Речь Посполитая получала от Московского государства Моровск, Монастырск, Чернигов, Новгород-Сиверский, Стародуб, Попову Гору, Трубчевск, Почеп, Рославль, Серпейск, Дорогобуж, Смоленск, Велижскую волость, Белую, Невель, Себеж, Красный Городок с примыкающими землями.

Силы П. Сагайдачного внезапно овладев посадом Калуги в ночь с 3 на 4 октября 1618 г., вели осаду Калужского кремля до 1 января 1619 р. В этот день запорожское войско, ваполняя решение состоявшейся накануне казацкой рады, двинулись в Украину двумя колоннами: по левобережью Оки к Перемышлю, далее на Белев–Болхов–Киев; по правобережью Оки по маршруту Калуга–Одоев–Курск–Киев. Несколько тысяч украинских казаков, которые воевали в Московском государстве отдельно от П. Сагайдачного, возвращались домой из северных московских земель самостоятельно. После снятия П. Сагайдачным облоги Калуги и начала возвращения его войска с войны, под этим городом остались более двух сотен запорожцев, пожелавших стать на царскую службу. 2 января 1619 г. они избрали себе полковником Ждана Коншу и вскоре их численность увеличиласть на несколько сот человек, причем среди них было много казаков с семьями — женами и детьми, которыми они обзавелись в Московском государстве. 5 января новоизбранный полковник послал своих послов из соответствующей челобитной к царю.

В целом же, вступление запорожского войска под командованием П. Сагайдачного в польско-московскую войну 1617–1618 гг. радикально изменило соотношение противоборствующий сил, существенно укрепив стратегическое положение армии королевича Владислава на театре военных действий. Фактор участия в этой войне запорожцев сыграл решающую роль в том, что Речь Посполитая расширила свои восточные территории, закрепив это Деулинским перемирьем 1618 г.

Покажчик

Август 412
Августов Б. 323
Агафонов Г. 133
Адам 133
Айгнер П. 484
Акимов Г. 132
Аксак Я. 322
Акулов Я. 338
Алеєв Д. 358
Александров Д. 349, 350, 351, 352
Алексеев Л. 132
Алексеев М. 132
Алексєєв І. 384
Алі Килич 104
Алферова Г. В. 475
Алферов Г. 131
Амельянов Г. 132
Амельянов И. 133
Амельянов О. 131
Амелян 133
Ананьин С. 132
Андреев Г. 132, 134
Андреев И. 134
Андреев Микита 133
Андреев Михайло 133
Андрей 134
Андріїв І. 136, 446, 447, 448
Андрій 151
Аникеев Я. 134
Аникиев М. 132
Анисимов Л. 132
Анненков К. 134
Анненков Я. 132
Антипов Д. 134
Антонов Г. 131
Антонович В. Б. 30, 31, 75, 473, 475
Антонович М. 197, 198, 475
Антонов І. 383
Апанович О. М. 36, 37, 116, 475
Апостол Д. 221, 223
Аппельман В. 248
Аргамак 332
Аргачин 91
Арефьев И. 131
Астапов В. 131
Ахмед І 289
Ахмет-паша 84
Бабиченков У. 133
Бабович М. 135
Базавлук 56, 57, 78, 91
Базавлуцька Січ 56
Байбуза Т. 78, 79, 80, 81
Балабан О. 466
Балика Б. 303
Баліш Челебі 104
Бандура Ф. 135, 141
Бантиш-Каменський Д. (Бантыш-Каменский Д. Н.) 28, 475
Бар 93, 289, 291, 292
Барабаш Д. Б. 74, 75, 82, 106, 271, 272, 273, 275, 279, 283, 284, 286, 294, 296, 297, 304, 305, 314, 317, 456, 490
Барвінський Б. 224, 486
Барисав М. 132
Барисав Р. 132
Баришівка 145, 148, 149
Баркулабов 96
Барташов Я. 131
Барышполец Ф. 134
Басань 145, 148
Бахтеяров К. 131
Бачинський В. 277
Беджицька А. 76, 473
Безсон Ю. 385, 386, 387
Без Я. 385, 386, 387
Беклемишев І. 384
Белев 446, 447, 448, 492
Белоус И. 144
Белоус С. 134
Беляев С. 134
Бендери 288
Бердичівська волость 322
Бережетцкий Я. 134
Березань 146, 148
Березівка 341
Березянка 148
Беременков И. 133
Берестечко 99, 225, 239, 242
Бернацкой С. 133
Бершадь 291
Бесєди 357
Бец В. А. 30, 475
Бєлозерський уїзд 438, 439, 440
Бєлоозеро 438, 439
Бистра Сосна 331, 332, 336, 337
Бихов 97
Біла 15, 16, 27, 28, 310, 311, 312, 327, 328, 360, 409, 412, 413, 430, 432, 456, 490, 492
Біла Церква 143, 147, 149, 153, 175, 287, 294, 295, 296, 312, 313
Білгород 125, 254, 329, 331
Білецький П. 235
Білецький Я. 156, 175, 301
Білоберезькі уходи 88, 90, 91, 92, 93, 210, 474
Білогородка 144, 147
Білопесоцький монастир 442
Білорусія 96, 105, 149, 311, 312, 360, 438, 456
Білоус Н. О. 315, 451, 473, 475
Бірковський Ф. 19
Біруля С. 114, 115
Благовщизна 355
Блау Й. 486
Блок М. 179, 476
Бобак С. 320
Бобиченко И. 135
Бобровиця 146, 148
Богдан (Богданов) И. 131, 136
Богданов Ю. 266, 269
Богемія 116, 424

Богуслав 82, 101, 144, 147, 170, 238, 283, 312
Богутичі 90
Богуш 321
Богушевський 326
Божен 134, 141
Бокаев О. 134
Бокланов С. 135
Бокновский Т. 134
Болачів 319
Болдирев Р. 264, 266, 269, 289, 290
Болдирев Ф. 122, 356, 371
Болотников І. 411, 425, 479
Болхов 326, 448, 492
Бондаревський (Бондаревский) Я. 144, 148, 149
Бонько 151
Боплан Г. Л. 58, 59, 64, 65, 66, 70, 78, 105, 113, 163, 164, 165, 166, 174, 224, 226, 227, 232, 233, 238, 241, 242, 244, 245, 485
Борамиков А. 408
Борецький І. 105, 158
Борисов (Боросово Городище) 310, 311, 363, 405, 406, 409, 417, 430, 432, 490
Борисов Г. 134
Борисов Д. 145
Бориспіль 145, 148
Борисполець Ф. 141, 151, 343, 344, 345, 346, 352, 361, 437, 444, 458
Борковский М. 135
Боркулабовська волость 96, 97
Боровский Г. 131, 152
Боровськ 34, 133, 379
Боровська дорога 368
Бородавка (Нерода) Я. 103, 215, 452
Борщагівка 144, 147
Борятинський В. 360
Босий І. 289
Бояновський Я. 79
Брандт Я. 486
Бранченин М. 135
Братошин (Братовщина) 420
Бредихін С. 332, 334
Брехуненко В. 11, 38, 102, 175, 473, 476
Бронниці 355, 356, 357, 361, 371
Брусилів 320, 321
Брюховецький І. 222
Брянськ 19, 325, 360, 417, 419, 420, 421, 426, 434, 447, 448
Брянцев Д. 389
Бубленков О. 135
Буганов В. И. 26, 476
Будило Ю. 14
Буков Т. 131, 152
Бунарський Г. 309
Бургун 79, 80
Бур И. 133
Бутич І. 74, 476
Бутлер Я. 248
Бут (Павлюк) П. 173
Бутурлін В. 358, 374
Бутурлін І. 436
Бутурлін М. 21, 22
Бутурлін Ф. 22
Бут Я. 132
Буцький М. 41, 344, 411, 491
Буцький О. 344
Бучнев Ю. 488
Буша 290, 297
Вага 439
Валишевский К. 26, 476
Валки 329
Валленштайн А. 116
Валошенин Ф. 133
Валуйки 266, 329, 331
Варламов О. 142
Вархненков С. 133
Варшава 15, 21, 22, 23, 24, 26, 44, 46, 75, 83, 118, 119, 240, 241, 264, 269, 271, 272, 273, 278, 280, 283, 284, 285, 286, 298, 300, 304, 305, 306, 316, 400, 402, 403, 404, 418, 424, 428, 435, 486, 489
Василева Козаровська Вольського Я. 156, 157
Василевич Г. 93, 94, 205, 210
Василей 132, 134, 135
Василій Шуйський 12, 483
Васильев А. 134
Васильев В. 135
Васильев Д. 134
Васильев Е. 132
Васильев Ж. 131
Васильев М. 133, 134, 143
Васильев О. 134, 135, 152
Васильев П. 132, 133
Васильев С. 131, 135, 142, 145
Васильев Ф. 134, 135, 143
Васильев Я. 131, 134
Васильев І. (Васильев И.) 131, 132, 138, 144, 446, 447, 449
Васичинский К. 466
Васнецов А. М. 488
Васюк 136
Вахромеєв Ф. 437, 438, 439, 440
Вежик Я. 405
Векорев С. 134
Велике князівство Литовське 11, 15, 18, 25, 41, 113, 114, 116, 400, 413, 433, 434, 462, 464
Великий Вовчинець 322
Великі Луки 16, 417, 419, 420, 432
Веліж 432, 434
Велізька волость 28, 421, 430, 432, 492
Велізька земля 19
Веліно 356
Вельямінов Д. 12
Веников Я. 145
Вербицький Ф. 142
Вергун (Варгунов) Г. 131, 134, 141
Верда 338
Верещинський Б. 118, 119
Верещинський Й. 118, 127, 128, 129, 157
Версуновський 151
Верховский С. 132
Вестерфельд А. 227, 245, 487
Вечель 114
Вешков С. 132
Вжещ І. 301
Вжещ Я. 301, 315
Виговський Б. 322
Виговський І. 220, 223

Вила 144, 147, 148
Виламовский М. 466
Винокур І. С. 100, 239, 480
Вирський Д. 7, 60, 172, 474, 476
Висоцька волость 349
Вихнев Т. 133
Вишгород 144, 147
Вишевський М. 137
Вишневецький А. 232, 233
Вишневецький К. 285
Вишневецький М. 125, 128, 136, 177, 287, 288
Вишневецький Ю. 265, 266, 285
Вишневський 134
Вишневський М. 447, 448
Вишняков В. 388
Відень 424
Відоборе 319
Віла 319
Вільно 432
Вільська волость 321
Вільчапольський Я. 320, 321
Вільшанка 144, 147
Вільям 170
Вісла 270
Вітебськ 96, 97
Владислав Ваза (Владислав Сигізмундович) 5, 11, 51, 72, 101, 136, 140, 179, 199, 223, 248, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 291, 309, 324, 329, 346, 347, 354, 462, 465, 466, 467
Владиславлев Л. 444, 445
Власов Л. 313, 314
Внуково 362, 369
Войтех 134
Войтович Л. 45, 148, 476
Волга 13, 254, 368, 435, 465
Волевач І. 108, 109, 163, 164
Волевач М. 163
Волевач Т. 85
Волевач Я. 163, 164
Волинець (Волиненков) Г. 135, 141
Волинський Ф. 359
Волинь 318
Волков В. 228, 254, 256, 257, 476
Волков Г. 407, 420
Волковський Т. 322
Волконський В. 442
Волконський Г. К. 46, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 370, 383
Волнеч 91
Вологда 438, 439
Вологодський уїзд 436, 438, 491
Володимир 34, 239, 240, 428, 437
Володимирська обл. 344
Володимирський уїзд 136, 370
Волок 404
Волосатий І. 355, 365, 371
Волоченка И. 135
Волошин И. 134
Волощина 140, 197, 286, 288, 289
Волхов 447
Волчкевич А. О. 466
Воробьев А. В. 331, 476
Воронеж 254, 267, 268, 331
Воронезький уїзд 337, 340
Воронетцкий Яков 144, 148
Воронецький Януш 318
Воронін І. 360
Воронов П. 143
Воронянка Матисова Хлусовичова А. 232
Ворскла 329
Вортяховски П. 133
Вошивий 151
Всходия 367
Второв М. 176
Вуржделовский О. 143
Высаковски Т. 133
Вязники 419, 437
Вязьма 15, 276, 277, 309, 310, 311, 313, 314, 323, 398, 400, 401, 402, 404, 407, 412, 413, 417, 418, 430, 432, 435, 490
Вялков М. 133
Гаврила 134
Гавриленко В. О. 201, 202, 203, 204, 205, 206, 476, 485
Гаврилов И. 134
Гаврилович А. 485
Гаврилович А. 215, 216
Гаврилов М. 136
Гаврилов О. 135
Гаврилов С. 133
Гаврилов Т. 133
Гаврилов Я. 132
Гагарін А. 130, 131, 136, 138, 139, 140, 444, 445, 446
Гагарін М.. 130, 131, 136, 138, 139, 140, 446
Гаден 382
Газзо І. 19
Галан И. 134
Галенко О. 104, 478
Галицький Ю. 301
Галич 290
Ганський А. 318, 319
Ганшин И. 132
Гарабурда М. 84
Гарбуз (Гарбузин) М. 132, 141
Гебултовський Я. 276
Гейденштейн Р. 172, 209, 210
Гембіцький В. 387
Гембіцький В. (Л.) 271, 310, 313, 316, 317, 325, 326, 384, 390, 391, 392, 400, 405
Гембіцький Л. 389
Гендрик Я. 87
Герасимов И. 145
Герберштейн С. 228, 473, 486
Гербурт Н. 466
Гермоген 13, 461, 462, 463
Гжель 349, 350
Гильденбрант Г. 200
Гиря 141, 147
Гиря И. 145, 149
Гиря Янко 135, 149
Гиря Яско 134
Гільдебрант К. 245
Гладкий (Глатки) Т. 133
Гладкий И. 134, 141
Глебов Ф. 144

Глібович М. 20
Гнатевич Б. 35, 477
Говард М. 53, 117, 169, 476
Говнянка 108
Говтва 83
Годунов М. 383
Гозовский Г. 134
Голіцин В. 14, 400, 430, 432, 461
Голобуцький В. (Голобуцкий В. А.) 35, 36, 278, 279, 476
Головин С. 383
Головін Ф. 388, 389
Голубев С. 218
Голуб О. 234, 235
Голубов (Голубинський) П. 269
Гомель 97
Гоммонай Ю. 288
Гондіус В. 223, 225, 227, 242, 244, 486
Горасим 133
Горасимов М. 135
Горбилове 319
Гордеев А. А. 40, 476
Гордеев Д. 143
Горностайпіль 144, 147
Городище Монастирське (Муромськ) 28
Гороховатка 296
Горохов М. 134
Горський А. 229, 286
Госевський О. 21, 22
Госевський О. К. 20, 22, 24, 25, 26, 263, 265, 276, 366, 377, 411, 413, 426, 427, 433
Гостомель 144, 147
Готська земля 270
Гофман О. 198
Гощиковский М. 466
Грабовецький В. В. 201, 203, 204, 476, 485
Грабянка Г. 78, 219, 474
Градизьк 90
Граля И. 45
Грамадчин Я. 131
Гребенский П. 133
Грецький (Грецкии) О. 143, 149
Грибальченков С. 131
Григорей 132
Григорев А. 142
Григорев О. 140
Григоровський С. (Григорій) 229, 231, 232, 233, 243
Григорьев А. 132, 141
Григорьев Г. 142, 145
Григорьев Е. 133
Григорьев К. 131
Григорьев М. 132
Григорьев О. 134, 135, 146
Григорьев Олександрик (Олександр, Александрик) 136
Григорьев П. 135
Григорьев С. 132
Григорьев Т. 134
Григорьев Ф. 134
Григорьев Я. 132
Гридич Я. 398, 399, 400, 401, 420, 421, 426, 431
Гринець 134
Грицько 353, 354, 444
Гриша 333
Груза 410
Грушевський М. 32, 71, 87, 94, 96, 125, 240, 264, 279, 280, 296, 476
Грушетцкий В. 142
Грязной Т. В. 12
Губарнсков Г. 132
Гудкович Б. 215, 216
Гудунов К. 131, 152
Гулевич Д. 105
Гулевичівна Лозка Г. 232
Гумецький Я. 285
Гунский М. 134
Гуня 147, 149
Гуня Е. В. 143, 146
Гурєв В. 442
Гуржій О. І. 37, 38, 476
Гусаковський С. 405, 406, 407
Гуслистий К. Г. 36, 476
Густав Адольф 52, 53, 158
Гусь 87
Давидов І. 356
Даль В. И. 476
Данец С. 132
Данила 134
Данилов Г. 136, 446, 448
Данилов И. 131, 132
Данилович Я. 223, 285, 286, 292, 295, 296, 297, 298, 299, 300
Данилов К. 132, 135, 141
Данилов М. 131, 133, 136, 152
Данилов П. 107, 267, 331
Данилов С. 135, 136, 383
Данилов Т. 142
Данков 36, 41, 42, 254, 336, 337, 338, 411, 491
Данков Г. 132, 152
Дашкович О. 90, 91
Двіна 96, 439
Дворецкий И. Х. 207, 476
Дворянинов Б. 130, 131, 133, 140, 152
Дедеркалівна М. 319
Дейвіс Н. 102, 476
Дековський П. 312
Дементеев О. 134
Дементьев И. З. 131
Дементьев М. 131
Денгофф Г. 19
Денисов И. 135, 152
Денисов Т. 143
Державина О. А. 43, 474
Десна 147, 407, 421, 430
Деуліно 425, 427, 429, 436
Дечинський 165
Джанібек-Гірей 264, 269
Дзира Я. І. 245
Дибовський В. 136
Дике Поле 44, 59, 177, 335
Димер 142, 143, 147, 149
Діденко А. 77
Длугоборський (Довгоборський) Ю. 294
Длугош Ю. (Dlugosz J.) 15, 21, 475, 481
Дмитреев В. 131
Дмитреев Л. 132

Дмитреев Я. 132
Дмитренко Ф. 144, 147
Дмитриев И. 144
Дмитрій Іванович 12, 465
Дмитров 437
Дніпро 56, 57, 59, 71, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 88, 89, 90, 91, 95, 147, 169, 206, 235, 289, 290, 291, 302, 304, 325, 329, 344
Дніпровський басейн 89
Дністер 289, 290, 291
Довбиш (Добуша) В. 133
Довнар-Запольский М. 121, 476
Долгорукий Д. 384
Доманицький В. 96, 476
Домановичі 90
Домодедовська волость 355, 362, 365
Доморацький С. 466
Дон 13, 84, 254, 268, 291, 302, 337, 339, 465
Донилов Д. 135
Донський монастир 372, 373, 374, 375, 376
Донченко О. 68, 69, 476
Дорогобуж 15, 16, 20, 22, 23, 27, 28, 248, 276, 323, 401, 407, 412, 417, 419, 421, 430, 432, 492
Дорошенко М. 57, 61, 79, 80, 110, 151, 205, 215, 216, 337, 338, 339, 340, 343, 354, 356, 359, 361, 363, 365, 458
Дорошенко П. 223
Дракохруст Е. И. 201, 203, 221, 222, 476
Дробайла И. 143
Дробайла П. 143, 148
Дружина 134, 141
Дубина 312
Дубровский Я. 135
Думін О. 35, 477
Дунайчик 340
Дуниковский С. 466
Дуров Ф. 176
Еремеев И. 131
Еремеев М. 133, 152
Еремин О. 143
Ермаченков К. 143
Ермоленков С. 134
Ермолин И. 136
Ермолин О. 135
Ермолов И. 135
Ерошенков В. Д. 145
Есипов М. 132
Еска 135
Есков Г. 131
Есков К. 132
Естонія 19
Еуфимьев М. 132
Ефимов И. 145
Європа 51, 55, 116, 156, 158, 168, 169
Європа Західна 101, 140
Європа Східна 5, 434
Єлецький уїзд 331, 333
Єлець, м. 27, 28, 35, 37, 39, 41, 42, 46, 254, 311, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 411, 417, 445, 449, 491
Єлець, р. 332
Ємець 136, 442, 444, 445, 446
Єнборовський Я. (Енборовский Я.) 135, 140
Єремія Могила 288
Єфимов В. 439
Єфрем 15
Жариков М. 488
Ждан 133, 141
Жданович І. 320
Жданов С. 133
Жебридовский Я. 466
Желобовський 312
Желтяков А. Д. 102, 106, 476
Желябузький 15
Жеребило 321
Жеребило М. 320
Животів 144, 147, 148
Животовский П. 144
Жидачев 290
Жиринський М. 312, 313
Житкович Е. 135
Житов Г. 340
Житомир 144, 147, 270, 280, 292, 293, 294, 298, 299, 320
Жовнин 92
Жолкевський С. 12, 14, 17, 20, 25, 26, 68, 79, 81, 84, 91, 103, 104, 119, 127, 129, 156, 173, 272, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 306, 313, 314, 317, 324, 452, 461, 466
Жолкевський Я. 296, 297, 299, 300, 310
Жолтовський П. М. 242, 477
Жоравінський 365
Жоравінський С. 18
Жук А. 483, 484
Жук (Жюк) Г. 133
Жук (Жюк) И. Б. 145, 146
Жукович П. 32, 477
Жуковський 356
Жук С. 87
Жюков И. 134
Жюковский Я. 142
Заблотцкий В. 134
Заблотцкий Я. 131
Заборовський Л. 45, 148, 476
Заволоч 417, 419, 420
Задзік Я. 313, 325, 326
Залізний Борок 142, 441
Заліський В. 232, 321
Замойський М. 222, 241
Замойський Т. 7, 68, 77, 103, 159, 179, 210, 213, 215, 216, 233, 234, 451, 452, 485
Замойський Я. 89, 96, 106, 118, 121, 128, 173, 210, 211, 485
Заньков Т. 131
Запорожжя 30, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 87, 89, 91, 93, 105, 113, 124, 130, 140, 175, 205, 206, 271, 272, 273, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 289, 292, 293, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 305, 314, 316, 362, 451
Запрудна слобода 351
Зарайськ 42, 345, 346, 347, 348, 352, 353, 411, 491
Заремба 318
Заруба В. 116, 477
Засєкін І. 382
Засєкін Ф. П. 12
Заславський О. 285
Заславський Я. 285, 292, 298

Затеркевич Г. 73
Захарев (Захарьев) О. 146, 148
Захариновський 151
Захарьев Оска 143
Заяць А. 148, 477
Збаразький К. 285
Збаразький Ю. 285, 286, 295
Збаразький Я. 84
Зборовський С. 62, 63, 64, 65, 66, 69, 89, 124, 177
Звенигород 355, 359, 361, 362, 363, 366, 406, 407
Звенигородка 371
Здвижень 319
Зеленський Л. 231, 235
Земчонка Т. 134
Зенович М. 278
Зенчков Л. 133
Зиновьев Т. 132
Злотницький Т. 156
Злубенський Я. 136
Змеев Я. 134
Зозуля (Зезюленков) М. 132, 141
Золотоноша 145, 146, 147, 148
Зуй А. (О.) 145, 147
Зуша 329
Зянин Ф. 132
Иван 131, 132, 134, 135
Иванов А. 134
Иванов Б. 134, 142
Иванов В. 132, 135, 136, 142, 143, 152
Иванов Г. 132, 133, 136, 143, 144
Иванов Д. 132
Иванов Е. 136
Иванов И. 132, 136
Иванов К. 133, 145
Иванов Л. 131, 132, 152
Иванов М. 135, 144, 145
Иванов О. 132, 134, 144
Иванов П. 132, 135
Иванов С. 132, 135
Иванов Т. 132, 136, 146
Иванов Ф. 131, 132, 136, 146, 152
Иванов Я. 134, 135, 146, 152
Ивемутиенко М. 143
Иволга Г. 133
Игнатов В. 134, 135
Игнатов К. 134
Игнатьев П. 135
Иевлев Г. 131, 133
Ильин М. 132, 152
Ильин М. А. 477
Ильин С. 144
Имшенецки М. 133
Ииков И. 132
Ібрагім-паша 289
Іван IV Грозний 12
Іванівський Ф. 229, 231, 232, 233
Іванович Л. 57, 79, 80
Іванов І. 136, 448
Іванов О. 87
Іванов П. 275, 295, 407, 408
Івановський Ф. 229, 243
Іванченко Р. Г. 78, 219, 474
Івата 402
Івашевський М. 140
Івоня М. 291
Ігнатій 20
Ієвович Г. 138
Ізмайлов А. 401, 411, 425
Ізмайлов Л. 341
Іналджик Г. 104, 106, 473, 477
Інгулець 108, 109
Інфлянти (Лівонія) 19, 88, 89, 96, 118, 119, 120, 122, 123
Іона 137
Ірпінь 147
Ісаєвич Я. 45, 97, 148, 198, 231, 476, 477
Іскендер-паша 288, 289, 290, 291, 295
Іскорка 326
Іспанія 116, 157
Істра 406
Італія 116
Іштерек 274
Йосипенко Г. 154
Кагарлик 70
Казановський А. 19
Казановський М. 34, 140, 310, 323, 363, 364, 403, 407, 408, 422, 435, 466
Казановський С. 19, 449
Казар 344, 411, 491
Казарське озеро 344
Калачев 326
Каленик 326
Калеников М. 148
Калеников П. 148
Калина А. 133
Калинан К. 132, 152
Калиников А. 134
Калиновський А. В. 285, 286, 292, 298
Калиновський М. 432
Калиновський С. 232, 321
Калинський Т. 242
Калінський 272
Калнишевський П. 223
Калуга 12, 15, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 87, 130, 136, 138, 139, 140, 142, 276, 309, 341, 352, 361, 409, 425, 428, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 456, 491, 492
Каманін І. (Каманин И. М.) 30, 31, 32, 44, 83, 85, 109, 232, 288, 294, 477, 485
Кам`янець-Подільский 289, 295
Канів 83, 143, 146, 147, 149, 278, 287, 317
Кантемір-мурза 289, 290
Карадал 134, 140
Караїмович І. 216
Карамишев М. 408
Карачов 434
Каргалов В. В. 39, 40, 477
Каргополь 439, 488
Каргопольський уїзд 439
Кардаш П. 213, 227, 238, 485
Карлов Г. 142
Кармінський Я. 318
Карп 133, 134
Карпов Ф. 143
Карсніцький 365, 420, 421, 426

Карцев Г. 348
Касимов 41, 42, 344, 411, 491
Касимовський уїзд 353, 444
Катерина II 202
Кафа 107, 267
Кашира 34, 38, 41, 42, 345, 346, 356, 442, 491
Каширська волость 355
Каширська дорога 372
Каширський уїзд 346, 362, 442
Кашнер С. 135, 152
Квітневич Г. 273, 284
Кельці 245
Кердь 338
Київ 30, 31, 44, 75, 76, 79, 88, 89, 96, 128, 137, 144, 147, 227, 233, 234, 270, 281, 283, 284, 292, 314, 315, 316, 320, 413, 447, 448, 451, 492
Київська Україна 30
Київське воєводство 83, 148, 156, 281, 288, 294, 295, 296, 320, 322, 451
Київський повіт 144, 147, 148, 149
Киреев Ф. 136
Кирилів монастир 438, 439
Кирилов О. 135, 143
Кирилов Ф. 132, 142
Кисіль А. 70
Кисіль (Кисель) М. 134
Кичигин П. 200
Кишка Я. 276, 278
Киянин (Киенец) Ф. 142, 144
Киянин (Киенков) М. 133, 141
Кільдешова могила 125
Кінан Е. 6, 477
Кішка С. 88, 89, 90, 91, 92, 96, 118, 119, 205, 210
Климов 346
Климов М. 131
Клітище 321
Клушино 12
Кнапський Г. 124
Княгинин 144, 147, 148
Коберницький М. 124, 483
Ковалевський Я. 320
Ковальской С. 131
Ковальський М. 232
Кодня 320, 321
Козаковский Н. 466
Козаревский Л. 134
Козаченко А. И. 26, 477
Козелець 447
Козельськ 309, 313, 314, 401, 407, 412, 417, 418, 430, 432, 448
Колеников М. 143
Колеников П. 143
Коленков Я. 142
Колинин Г. 132
Колинников К. 135
Кологривов Л. 439
Коломенський уїзд 346, 353, 355, 356, 444
Коломна 28, 34, 46, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 354, 361, 370, 371, 411, 444, 491
Коломыец И. 135
Колосова Е. В. 43, 474
Колудський 235, 236
Колушкевич Г. 74, 75
Комарницька волость 417
Комарницький С. І. 38, 477
Комынин Ф. 145
Конашевич-Сагайдачний П. 5, 7, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 51, 60, 68, 73, 75, 76, 77, 80, 97, 103, 107, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 149, 150, 155, 156, 159, 161, 166, 170, 172, 199, 205, 215, 216, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 234, 238, 239, 240, 243, 245, 264, 270, 278, 279, 280, 296, 297, 301, 302, 303, 304, 305, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 323, 324, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 379, 383, 385, 386, 387, 389, 391, 393, 406, 411, 423, 428, 436, 437, 438, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 456, 457, 458, 467, 474, 476, 477, 479, 480, 481, 485, 490, 491, 492
Конашов И. 133
Кондирев І. 401, 402, 404
Кондратов А. 132
Кондратов Д. 132
Кондратов С. А. 39, 476
Кондратьев А. 132
Кондратьев И. 131
Конецпольський С. 110, 170, 286, 292, 296, 297, 298, 299, 300
Кононов Ж. 132
Кононов О. 132
Консиновський А. 232, 321
Констанція 241
Конша Б. 136, 138, 139, 151, 215, 216, 354, 356, 359, 361, 363, 365, 442, 444, 445, 458
Конша (Коншин) Ж. 36, 46, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 448, 492
Корев 367
Корецький С. 287, 288
Корецький Ю. 319
Корзон Т. 20
Корнеяв Г. 135
Корнин 319, 320, 321
Корнієнко В. В. 37, 38, 476
Короб'їн Василь 347, 353, 444
Короб'їн Семен 384
Коробка Г. 163, 164
Коробка Ф. 367, 368
Коропець 413
Коростишів 143, 147, 320, 321
Корсаков С. 446
Корсунь 82, 101, 143, 147, 149, 238, 312, 317
Косий І. 92, 97
Косинський К. 128, 202
Костин Я. 142
Костомаров Н. И. 26, 477
Костюшко Т. 163
Косьянов И. 132
Котел 372
Котельня 320, 321
Котловка 372
Котляр М. Ф. 487

Кот С. 213, 227, 238, 477, 485
Кохановський Я. 309, 313
Кочанов О. 131
Кочула 131
Кошиловський Ю. 318
Кошчич Б. 92, 114, 115
Кравець М. М. 36, 477
Кравченко В. М. 474
Краків 43, 44, 76, 430, 432, 466
Красива Меча 329
Красицький М. 286
Красінський Я. 58
Красне 27, 28
Красний Городок 432, 492
Красно 430
Красноперка Г. 321
Красностав 271
Красовский С. 143
Кремпський К. 209
Криве 319
Кривин 114
Кривонос 236
Крилів 143, 147
Крилов Б. 488
Криловський (Крилмовский) Р. 135, 141
Крим 45, 46, 79, 87, 106, 266, 289, 290, 329, 331, 376
Кримське ханство 37, 104, 266, 268, 269, 332
Крипякевич І. 35, 55, 166, 198, 201, 202, 216, 222, 477, 479
Кричев 97
Кришпатур К. (Крижтопор, Крыштапур) 135, 140, 151
Криштов Д. 133, 140
Криштов К. 133, 140
Кроми 326
Кром М. М. 11, 477
Кропивна И. 145
Крохмалюк Ю. 32, 33, 34, 35, 37, 38, 477
Крутовой С. 437, 438, 439
Крутиленак С. 142, 147
Крутневич Г. 88, 89, 90, 91, 92, 93, 210, 211, 213, 474, 485
Кубенське о. 438
Кубреуский И. 134
Кузмин Е. 145
Кузьмин Л. 134
Кузьмин О. 134
Кузьмин П. 133
Кузьмин С. 439
Кузьминский Х. 85
Кузьмин Т. 136
Куксина Е. 327, 377, 461, 474, 483, 487
Кулаковський П. 434
Куліш П. (Кулиш П. А.) 29, 30, 107, 477
Кульбака 325
Кулябов З. 131, 152
Куницький С. 220
Кунцевич Є. 488
Купуский И. 134
Куракін В. 382
Куриленко Х. 153
Курило 151
Курилов В. 135
Куринский Р. 135
Курмачов И. 131
Курнік 43, 44
Куровский С. 133, 152
Курськ 19, 38, 434, 447, 448, 492
Кутузово 355
Кухаренко Р. 488
Кучкович І. 94, 95, 96, 97, 121
Кучманський шлях 79
Лаврентьев П. 136
Лаврикович М. 85
Лагодовський Я. 285
Ладигін А. 267, 268
Лазаревский А. 87, 477
Лазорев Г. 135
Лаурі Дж. 40
Лащ С. 322
Лебедян 36, 41, 42, 336, 337, 338, 411, 491
Лева 134
Левонко 133
Левонов О. 145
Левонов Ф. 135
Левонтей 134
Левонтьев С. 136
Левоод И. 135
Ленін І. 356
Ленченко В. 56, 477
Леонов Т. 357
Леонтьев Д. 132
Леонтьев И. 132
Леонтьєв Д. 383
Леонтьєв С. 337
Лепков Е. 135
Леп`явко С. 38, 79, 93, 102, 114, 116, 209, 210, 476, 477, 478
Лермонт 382
Лермонт П. 248
Лесевський Я. 19
Лесньовський М. 390
Летанін Я. (Летанин Я.) 134, 140
Летичевський (Летичевский) И. 135, 141
Летунов П. 337, 338
Лжедмитрій 465
Лжедмитрій І 20, 21
Лжедмитрій II 12, 21, 40, 327, 465
Либідь 340
Ликов Б. 277, 311, 333, 349, 379, 399, 411, 437
Лисиченков С. 135
Литва 22, 266, 270, 295, 439, 464, 465
Литвиново 367
Литвинов С. 135, 141, 152
Лихачов А. 368, 369
Лишенков Л. 132
Лівенський уїзд 331
Лівни 27, 28, 35, 36, 37, 41, 42, 254, 311, 329, 331, 333, 336, 337, 361, 411, 417, 449, 456, 491
Лівобережжя 81, 142, 144, 147, 170, 221
Ліпський А. 18, 415, 436
Лісовський А. 33
Лісовський Й. 232, 233
Лісовський О. 45, 251
Лісовський Ю. 33, 34
Ліщин 320, 321
Лобода Г. 93, 201, 203, 205, 208, 209, 211, 318, 476, 485
Ловець (Ловці) 345

Ловіцький Я. 316, 317
Ловків 321
Ловягин А. М. 486, 487, 488
Логвин 134
Лодиженський М. 87
Лодиженський О. 264, 266, 269, 289, 290
Лозка Гулевічивна Г. 322
Лом 438
Лопасня 361
Лопата И. 143
Лопата (Лапата) Я. 135, 141, 147
Лосицький Ю. 488
Лохвиця 359
Лубенець (Лубенец) Д. О. 145, 146
Лубни 87, 101, 145, 146, 148
Луговський 430
Луговський Т. 14, 432, 461
Лукашевський 309
Лукомка 148
Лукомль 146, 148
Лукьян 134
Лукьянов А. 132
Лукьянов В. 134, 152
Лукьянов И. 134, 152
Лукьянов К. 132
Лукьянов М. 132
Лукьянов О. 135
Лунка 332
Лупанда Г. 145, 147
Луцьк 114, 248, 273, 274
Лучковский С. 131
Львів 32, 35, 198
Любар 144, 148
Любарський Я. 142, 143, 144, 145, 149, 439, 441
Любарський Я. (Люберской Я.) 144
Любенський С. 172, 173, 474
Любеч 97
Люблінський повіт 140
Лявонтьев О. 132
Лянцкоронський С. 285
Лясота Е. 57, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 84, 118, 175, 179, 241
Лях І. (Лях И.) 131, 140
Лях С. Р. 280, 296, 478
Мавродин В. В. 26, 479
Мадалінський Я. 363, 365
Мазепа І. 221, 223
Мазолевский Я. 131
Майский Ф. 133
Макар 134
Макаров И. 144
Макаровка 108
Макеев В. 134
Макеев С. 134
Маковський Т. 486
Максимович М. (Максимович М. А.) 28, 29, 32, 36, 478
Маладовский Р. 133, 152
Малаш Я. 135
Малеина А. И. 228, 473
Малий В. 142, 147
Малинів 319
Малишкін Т. 323
Малов А. В. 54, 55, 167, 215, 236, 478, 483, 484, 486
Малоедов И. Ж. 144
Малой О. 134, 152
Малуский Н. 466
Мамаєвич І. 303
Мамонов І. 323
Манкольський 220
Мансуров П. 267, 288
Манченков Т. 133, 152
Маньков А. Г. 26, 479
Марієнбург 429
Маркон О. 424
Маркушевський М. 137, 478
Мартин 134
Мартинов Г. 132
Мартинов Д. 131, 152
Мартинов И. 134, 142
Мартинов С. 132, 143
Мартинов Ф. 133
Мартинов Я. 134
Марфа 419
Мархоцкий Н. 327, 377, 461, 474, 483, 487
Марчуги 356
Масальський В. М. 12
Маскалев Т. 133
Маслов В. 145
Маслов П. 332, 333, 336, 337, 338
Матвеев Б. 135
Матвеев И. 132, 133
Матвеев М. 133, 145
Матвеев О. 135
Матвей 132
Матвій II 424
Матейко Я. 483
Матіїв Город 42, 345, 361, 411, 491
Матцков О. 144
Матчин С. 138, 446, 447, 449
Матьешов А. 133
Махновська волость 322
Мацькович (Оматцкович) С. 145, 147
Мглин 434
Медведевской А. 131, 152
Медвежий брід 356
Мезецький Д. 383, 401, 411, 412, 415, 419, 425, 461
Мелентьев М. 144
Менцінський А. 18
Мехмед-ага 267
Мещера 344, 345, 352
Мещерський Н. 442
Мещерський Т. 358
Мещерський Ф. Ф. 12
Мещовськ 401, 407, 417, 420, 430, 432, 490
Микитин Г. 132
Микитин К. 133, 143
Микитино 371
Микитин О. 134, 136
Микитин Ріг 56
Микитинська Січ 56
Микифоров Л. 136
Микільсько-Пустинський монастир 88, 89, 90, 92, 93, 210, 211, 474
Миколай 134, 135
Миколи на р. Угреші монастир 356, 357

Микулино 136
Микулин С. 132
Милосний (Милостивий) 136, 137, 341, 343, 428, 442, 444, 445, 446, 447, 449
Милосного Анастасія 137
Минин Г. 132
Мировицький В. 319
Миско 134
Михайла 132, 134
Михайленко Г. 142, 146, 147
Михайлов 31, 32, 34, 35, 37, 42, 43, 267, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 347, 411, 491
Михайлов А. 132
Михайлов В. 131, 132, 152
Михайлов Г. 132, 133, 134
Михайлов Д. 144
Михайлов И. 132, 135, 141, 144
Михайлович А. 108
Михайлович М. 108, 109
Михайлов К. 132
Михайлов М. 132, 135, 136, 144, 152
Михайлов П. 132
Михайлов С. 134, 144, 146
Михайловский С. 132
Михайловське 358
Михайлов Т. 323
Михайлов Ф. 135
Михайло Федорович (Романов М.) 15, 21, 26, 36, 37, 130, 131, 138, 139, 269, 270, 274, 334, 348, 349, 351, 353, 370, 372, 373, 374, 387, 389, 394, 398, 399, 401, 412, 415, 418, 419, 426, 427, 431, 432, 437, 444, 448, 457, 458
Михайло Хоробрий 96
Михеєво 356
Михнев Е. 145
Мицик Ю. 38, 85, 86, 101, 150, 236, 238, 240, 473, 474
Мицкой Б. 389
Мишецький С. 66
Мишка 272
Мишка М. 97
Мишка-Холоневський М. 451
Міневський 370, 374
Міус 87
Млоцкий А. 466
Мнішек М. 465
Много 146, 148
Многогрішиний Д. 223
Могила Єлизавета 288
Могилев 95, 97, 311, 312, 325, 398
Могилевщина 311
Можайськ 29, 30, 33, 276, 277, 309, 310, 313, 323, 346, 363, 365, 379, 392, 404, 405, 406, 409, 410, 411, 438, 465
Мозир 90, 143, 147, 148
Мозирська волость 90
Мозирський замок 90
Моисеев О. 135
Мойсеев Ф. 142
Мойсеев Я. 337
Мойсієнко В. М. 157, 473
Мокеев Т. 131
Мокей 135
Мокіївський (Мокеевский) В. 143, 147
Моковетцкий А. 135
Моковецький (Моковетцкой) Я. 145, 148, 149
Молдавія 119, 140, 197, 287, 288
Молога 438
Молодцеве 319
Молчанов В. 130, 131, 133, 135, 140
Молчанов И. 143, 146
Молчанов М. А. 12
Монастирище 27
Монастирськ 415, 430, 432, 492
Монастирський 136
Монастирьов В. 383
Моподурський Я. (Моподурский Я.) 131, 140, 152
Мордвинова С. П. 45
Мордовина С. П. 46, 480
Моровськ 415, 430, 432, 492
Морозов Ф. 133
Мосальськ 401, 417, 420, 430, 432
Москва 6, 7, 8, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 84, 90, 130, 131, 137, 140, 141, 142, 144, 149, 236, 248, 249, 253, 257, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 277, 278, 302, 309, 311, 312, 313, 314, 317, 320, 323, 324, 329, 331, 333, 334, 339, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 397, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 410, 411, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 430, 432, 436, 437, 441, 442, 446, 447, 452, 462, 463, 464, 465, 466
Москва-ріка 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 365, 366, 367, 369, 372, 376, 378, 379, 384, 385, 386, 387, 389, 391, 393, 491
Москва-рікаg 385
Московитин В. 439
Московська держава (Московія, Московщина, Російська держава Руська держава, Росія, Русія) 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 54, 90, 97, 102, 110, 114, 136, 137, 149, 153, 155, 162, 172, 253, 254, 255, 256, 257, 263, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 275, 311, 313, 314, 319, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 331, 335, 336, 343, 346, 347, 350, 354, 356, 358, 360, 362, 363, 364, 365, 369, 375, 377, 381, 394, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 406, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 440, 441, 451, 452, 455, 456, 457, 458, 464, 465
Московська обл. 344
Мотовилівка 144, 148
Мотря I. (И.) 145, 147
Мошенський В. 229
Мошни 81, 82
Мстиславль 97
Мстиславський Ф. I. 15, 461, 462
Мужиловський А. 101, 234, 238
Муравський шлях 329, 331
Мурнавченков И. 135
Мустафа, син Алі 102
Муханов П. 394, 474
Мценськ 434

Мюнц Ж. А. 484
Мячково 356, 357, 444
Нагаєв М. 266
Нагдин И. 145
Нагорней Ф. 133
Надольский О. 135
Назаренко А. В. 228, 473
Назарево 356
Назарко (Назар Іванов) 360
Наливайко Д. С. 478
Наливайко С. 106, 179
Нара 441, 442
Нарбеков П. 353, 354, 372, 444
Насонав Т. 135
Науменка М. 143, 147
Неборовський 309, 310
Невель 19, 27, 28, 417, 419, 430, 432, 434, 492
Невер де 424, 425
Неверовський Ф. 310
Невров М. 360
Невядовский Я. 466
Невяровський Ф. 248
Неглінна 377, 378, 379
Немирич С. 229, 232, 294, 319
Ненаситець 91
Нестеренко Л. О. 7, 478
Нестеров Д. 144
Нестеров Л. 132
Нижній Новгород 379
Никитин Д. 142
Ничипор 273, 284
Ніколаєва Т. (Николаева Т. А.) 226, 231, 243, 478
Німеччина 116
Нова Каховка 79
Новгород 136, 256, 413, 440
Новгород-Сіверський 19, 27, 28, 408, 417, 419, 420, 421, 430, 432, 434, 492
Нове 356
Новицький І. 330
Новогрудський повіт 140
Новодворський А. 366, 390, 392, 410, 411, 414, 433, 435, 449
Новодворський Б. 376, 377, 390, 392
Новодевічий монастир 376, 379, 380, 381
Носівський 91
Носовичі 90
Нудьга Г. 124, 246, 478
Нужний Г. 215, 216
Няневчизне 319
Обалковський Б. 316, 325
Образцов А. 6, 269, 270, 372, 373, 387, 389, 437, 438, 439, 440
Образцово 355
Обрамов Д. 132
Огалін І. 351
Огуй О. 102, 104, 478
Одинець П. 169, 302
Однороженко О. 201, 478
Одоєв 447, 448, 492
Ожга П. 286
Озаров Д. 135
Озеров З. 355, 356, 361
Ока 27, 41, 46, 331, 337, 339, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 358, 361, 370, 423, 425, 441, 442, 445, 446, 447, 492
Окулин Никифорко (Микифорко) 136
Олевченко 324
Олександр 288
Олексеев И. 131
Олексеев М. 135
Олексеев Ф. 134, 135
Олексеев Ю. 134
Олексей 134
Олексієв (Олексеев) Р. 144, 148, 149
Олеша (Олексій) 138
Олешко Ф. 271, 272, 282, 284
Олійник О. 478, 484
Ольшаниця 296
Ольшевський (Олшевской) О. 142, 145, 148
Олянчин Д. 246, 478
Омеляник 318
Ондреев Б. 134, 152
Ондреев Г. 131
Ондреев З. 135
Ондреев И. 132
Ондреев К. 133
Ондреев М. 133, 136, 142
Ондреев П. 135, 143
Ондреев С. 136
Ондреев Я. 131, 135, 143
Ондреяш 134
Онега 439, 488
Онтонов Д. 135
Онтонов О. 135
Онфилов Б. 133, 152
Опалінський 365
Опалінський П. 18, 278, 309, 445
Опарина Т. 137, 140, 478
Оранський М. 51, 52, 53
Орел 254, 326
Орішовський Я. 91, 202, 240
Орша 97, 402
Оршанський повіт 312
Осенка 444
Осенков Р. 133
Осетр 346, 347, 348, 350, 352
Осечі 319
Осеєв Я. 335
Осипов М. 136
Оскирко Г. 114, 115
Оскол 264, 266, 267, 268, 269, 329, 331, 456, 490
Османська імперія 17, 37, 60, 101, 102, 104, 106, 197, 263, 269, 270, 271, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 291, 302, 304, 305, 424, 452
Остапов Г. 134
Остапов М. 135
Остапчук В. 104, 478
Остафьев М. 145
Осташ Р. І. 141, 149, 478
Остер 145, 148
Остолопов Ф. 347, 348, 349
Острів 357
Островський 322
Острозька Б. 97

Острозький Я. 102, 103, 285, 292, 295, 298, 321, 322
Отвіновський І. 289
Офонасьев А. 132
Офонасьев Д. 132
Офонасьев И. 132
Офремов А. 134
Офремов Е. 145
Офремов (Ефремов) И. 136
Очаків 101, 102, 289
Павел 132, 133, 134
Павлов Г. 132
Павлов И. 132
Павлов Л. 131, 135, 151
Павлов М. 144
Павлов С. 136
Павловский 134
Павлов Я. 132
Паволоч 144, 147, 291, 294, 320, 321
Павшино 365, 366, 367, 369
Палий А. И. 38, 478, 480
Панков В. 134
Панков М. 131
Панченко Я. 138
Паньонко І. 57, 478
Папов И. 133
Папроцький Б. 62, 63, 65, 66, 67, 89, 90, 123, 124, 175, 177
Париж 225, 227
Парфенав И. 132
Парфенов (Парфеньев) В. 136
Пасторій Й. 225, 242
Пастуро М. 179, 478
Пахірев П. 388
Пахомов Я. 145
Пахра 355, 356, 357, 358, 371
Пачинський П. 68, 77, 103, 159, 179, 233, 234, 236
Пашкевич Г. 232, 319, 320
Пашківський (Пашковский) М. 77, 78, 147, 474
Пашковский М. 145
Пашковский С. 131
Пашковський Л. 75, 76, 303
Пашковський С. 152
Перевицьк (Перевицький Торжок) 345, 347
Перекоп 266
Перемишль 446, 447, 448
Переялавль Рязанський (Рязань) 31, 34, 336, 337, 338, 339, 340, 343, 344, 346, 411, 491
Переяслав 101, 148, 149, 336
Переяславль 38, 145
Переяславль-Заліський 28, 41
Перкун В. 478
Персія 289
Песочня 341, 411, 491
Петр 134, 135
Петражицький І. 179, 180, 216
Петров Б. 140
Петров Д. 133
Петров К. 133
Петров С. 134
Петров Ф. 132, 134
Петров Ю. 136, 142
Петров Я. 136
Петро І 54
Печаниця І. 322
Пивська Гора 91
Пивські уходи 88, 90, 91, 92, 93, 210, 474
Пирський Ф. 87, 136, 371, 372, 374, 442, 444, 445, 447, 448
Пирятин 144, 145, 148
Південний Буг 289
Підмосковя 458
Платонов С. Ф. 26, 478
Плетениця 91
Плещеева А. 137
Плещеєв Д. 136
Плещеєви 137
Плещеєв Л. 137, 478
Плещеєв Т. 137
Плещеєв Ф. 329
Пліхта К. 18, 19, 365, 366, 384, 387, 389, 390, 391, 392, 411, 435
Плоский ліс 85, 108, 109
Плохій С. 6, 478
Пневський М. 150, 151
Повилковский М. 134
Погожев І. 21, 22
Погребище 144, 148
Поділля 93
Подніпровя 57, 61, 74, 88, 91, 95, 170, 317
Подніпровя Нижнє 91
Подніпровя Середнє 150, 155, 322
Подоський Ф. 233
Подулка Г. 134
Подьяпольская Е. П. 26, 479
Пожарський Д. 15, 347, 355, 356, 444, 445
Познань 44
Полєв А. 332, 333
Полісся 93, 318, 322
Полоус Ф. 79
Полоцьк 96, 97, 116
Полоцький повіт 438
Польща 15, 20, 21, 28, 31, 32, 35, 36, 42, 45, 220, 223, 270, 279, 281, 297, 309, 310, 325, 427, 433
Поморський Я. (Паморски Я.) 133, 140
Поморя 439
Понеделок М. М. 144
Понкратов М. 145
Попова Гора 28, 430, 432, 492
Попович Р. 81
Порицкий Я. 466
Порошин Ф. 340
Порфен 131
Потапов Т. 367
Поткова О. 134
Потоцький М. 70, 216
Почеп 19, 27, 28, 325, 327, 360, 417, 430, 432, 434, 492
Пошехоння 439
Правобережжя 142, 147, 154
Прага 424
Пракофьев П. 132
Пракофьев Р. 131, 152
Пресня 411
Придніпровський басейн 93
Придніпровські землі 95
Припять 90, 147
Продика 136

Прокопов Г. 144
Прокопов И. 135
Прокофьев Г. 143
Прокофьев Ф. 132
Пронськ 338, 339, 340, 341, 411, 491
Пронський В. 267, 268
Проня 337, 338, 341
Протасов Б. 132
Протасьев І. 337, 341
Протасьев К. 356
Протасьев Ф. 176
Протасьєв І. 341
Протопопов Т. 357
Прохоров А. М. 39, 478
Прошев Г. 314
Прудиув Г. 132, 152
Пруський О. 168
Псков 142, 256, 413, 440
Пустинники 319
Путивль 19, 31, 38, 264, 265, 266, 267, 268, 313, 434
Путивльщина 264
Путятов В. 145
Пушкін 375
Пюізіє П. 424, 425
Пяне 90
Пясецький А. 318
Пятров А. 133
Радзівілл А. 424
Радзівілл К. 57, 101, 105, 179, 180, 215, 216, 235, 238, 245, 423, 427, 449, 485
Радзівілл О. 84
Радзівілл Я. 227, 233
Радзівілл Я. Ю. 285
Радионов В. 134
Радомишль 320
Разин Е. А. 166, 478
Ранова 338
Ратна 319
Рахоцький П. 314
Рашків 289
Ремезов Г. 200
Репенка 354, 371
Ржев 142, 440
Ржевський уїзд 22
Ржищів 143, 147
Рильськ 19, 38, 434
Риморов Д. 133, 152
Рігельман О. 27, 66, 474, 484
Ріпки 198
Річиця 96, 97
Річ Посполита 6, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 35, 36, 37, 41, 42, 44, 51, 57, 61, 63, 71, 73, 80, 82, 83, 88, 93, 94, 95, 97, 107, 108, 116, 117, 137, 140, 159, 169, 170, 173, 179, 180, 197, 205, 206, 209, 219, 220, 222, 224, 235, 240, 249, 263, 265, 269, 270, 271, 273, 278, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 324, 334, 352, 354, 358, 361, 375, 376, 398, 400, 401, 403, 405, 415, 417, 418, 419, 420, 422, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 452, 455, 458, 489, 492
Рогачов 96, 97, 421, 422, 426, 449
Рогачово 441
Рогожин Н. М. 45, 478
Родимилской (Родливской) В. 136
Розсузвенков Г. 132
Розумовський К. 221, 223, 226, 479
Роман 135
Романенко Ю. 68, 69, 476
Романенок Г. 143, 147
Романов 41, 361, 411, 491
Романов В. 135, 151, 152
Романов І. 15
Романов Я. 135
Ромозан 333
Росава 70
Російська Федерація 344
Рославль 27, 28, 401, 407, 412, 413, 430, 432, 490, 492
Роставиця 147
Ростовський Б. 353, 354, 372, 444
Ростовщина 441
Ростуново 355
Рось 147, 170, 279, 281, 296, 297, 298, 299, 301, 303, 316, 329
Руа Ж. Ж. 179, 479
Рубцово (Покровське) 394, 488
Рудаків (Рудаков) Г. Я. 145, 146
Рудецкий А. 131, 152
Рудницький В. 466
Рудницький (Рудницкий) С. 135, 140
Рудольф II 57, 65, 67, 84, 118, 175, 197, 209, 241
Ружин 144, 148
Ружинський Є. 125, 126
Ружинський К. 128
Ружинський Р. 327
Ручка К. 144, 147
Рюрик 412
Рябець І. 136, 446, 447, 448, 449
Ряжськ 337, 339, 411, 491
Рязанська земля 337, 339, 340, 353
Рязанська обл. 344
Рязанське князівство 441
Рязанський уїзд 337, 340, 346
Рязанщина 337, 338
Сабешенков М. 133
Сабуров Д. 356
Сава 134
Савельев С. 143
Савенков И. 133
Савенко М. 142
Савин Х. 134
Савицький А. 312
Савич Я. 215, 216
Савостьянов Л. 131
Савостьянов М. 132
Савчук Ю. 198, 480
Сагайдак Д. І. 38, 477
Сакович К. 161, 218, 219, 221, 224, 225, 243, 244, 484, 485, 486
Саковский С. 135
Салтиков М. Г. 12
Самара 89
Самбуров Ф. 144
Самгородок 144, 148
Самойлович І. 221, 223

Самойлов Ф. 135
Самсонов С. 132, 267, 289
Самсун 104
Сангушко Р. 114, 115, 116, 125
Санковской С. 145
Сапега К. 420, 421, 426
Сапега Л. 18, 32, 81, 263, 264, 366, 401, 405, 410, 411, 412, 413, 415, 418, 426, 427, 435, 449
Сапега О. 398
Сапега Я. 465, 466
Сапожок 338, 339, 341, 411, 491
Сарніцький С. 124
Сасновский М. 134
Сас П. М. 7, 28, 41, 68, 149, 156, 158, 164, 220, 243, 452, 479
Сафронов И. 132
Сахаров А. М. 26, 479
Сахно 321
Сахно Я. 135
Саховставски Я. 132
Саченки 74, 75
Сачковський 136
Сватково 425, 426, 427
Свешніков І. К. 99, 100, 158, 159, 161, 162, 163, 166, 167, 174, 201, 215, 225, 227, 238, 239, 241, 479, 480, 484, 485
Свиридович Г. 303
Свиридов (Спиридов) Я. 136, 146
Світличний І. (Светлишной И.) 144, 147
Святослав 246
Себеж 19, 28, 417, 419, 430, 432, 434, 492
Севськ 434
Сейм 329
Секлютцкий М. 135
Селипчин И. 135
Семен 134
Семенко (Сенька) 143, 147
Семенов В. 142
Семенов Г. 132
Семенов И. 132, 134
Семенов Л. 133, 134
Семенов М. 131, 135, 144, 152
Семенов О. 132
Семенов П. 134
Семенов С. 136
Семенов Ф. 136
Семенов Я. 132
Семиграддя 148
Семиграддя (Трансільванське князівство) 289
Сенча 358
Сенявський А. I 285, 286
Сергеев О. 132
Сергеев П. 133
Сергій 432
Середа Ж. 134, 141
Серпейка 442
Серпейськ 27, 28, 401, 407, 417, 420, 421, 430, 432, 490, 492
Серпухов 27, 31, 34, 36, 37, 38, 42, 133, 341, 355, 361, 423, 441, 442, 491
Серпуховська волость 355
Сигізмунд I 102
Сигізмунд II 115
Сигізмунд III 5, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 29, 35, 39, 41, 82, 104, 106, 179, 215, 216, 241, 263, 264, 268, 270, 271, 273, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 313, 315, 316, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 363, 364, 365, 366, 374, 375, 376, 390, 392, 400, 403, 405, 412, 414, 415, 428, 435, 436, 461, 462, 464, 465, 466, 483, 486
Сидар 135
Сидор 134
Сидоренко О. Ф. 104, 479
Сидоров А. 134
Сидоров И. 132
Сидорук О. 488
Симанов С. 135
Симонов монастир 346, 379, 380, 381, 491
Синяков С. 145
Сирота А. 134
Сирота И. 133
Сирота М. 133
Сирота С. 133, 152
Сисин Ф. 45, 148, 476
Ситий І. М. 201, 203, 207, 211, 213, 221, 222, 223, 479
Сіверська земля 16, 329, 413
Сіверське князівство 441
Сіверський Донець 329
Сіверщина 11, 17, 19, 266, 330, 413, 415, 417, 434, 435, 455
Сіверщина Західна 434
Сіверщина Східна 434
Сікорський А. 318
Сірків (Сырков) К. 145, 147
Скалозуб 80
Скидан К. 81, 82
Склінський (Шимкович-Склінський) Т. 156, 175, 272
Скобелкин О. В. 385, 479
Скопин 36, 41, 42, 337, 338, 339, 411, 491
Скоробагатько (Скоробогатой) И. 133, 141
Скоропадський І. 223
Скрынников Р. Г. 26, 479
Слабченко М. 57, 201, 479
Славогурський М. 318
Славутич Є. В. 171, 226, 229, 232, 236, 239, 242, 479
Сласький 68, 103
Слоним 264
Слуцький О. 318, 319
Смирнов И. И. 479
Смоков Я. 134
Смоленськ 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 35, 235, 265, 276, 324, 325, 326, 328, 402, 409, 412, 413, 417, 421, 430, 432, 434, 435, 441, 451, 466, 489, 492
Смоленська дорога 367, 368
Смоленське князівство 19
Смоленськя земля 413
Смоленщина 11, 19, 455
Смотрицький М. 234
Собеський М. 223
Собеський Я. 23, 34, 43, 72, 73, 122, 156, 171, 309, 310, 311, 333, 359, 360, 361, 364, 366, 374, 375, 377, 378, 384, 387, 391, 392, 411, 416, 425, 426, 429, 431, 435, 483, 488
Собещанський 382
Соболевський Я. 309, 310
Соболинков В. 135, 140
Соболь И. 133, 152
Сож 326

Сокирко О. 55, 56, 116, 117, 238, 330, 479, 480
Соколовський М. 445
Соловйов С. (Соловьев С. М.) 15, 22, 26, 36, 38, 39, 412, 427, 428, 429, 433, 480
Соловой-Протасьев С. 349, 418, 426, 427, 428
Соловьев М. 132
Солониця 209, 484
Сомов 411
Сопков М. 132
Сосницький В. 270
Соутман П. 223
Софіно 356
Софонович Ф. 72, 474
Софонов І. 384
Софрон 132
Спаса на Всході монастир 367
Спасителев І. 371
Спаський монастир (Коломна) 349
Спаський монастир (Прилуки) 439
Спешньов М. 437, 438, 439, 440
Спиченков Г. 135
Стамбул 285, 287, 288, 289
Стан 134, 152
Станиславов В. 145
Станиславский А. Л. 26, 39, 45, 46, 84, 254, 333, 360, 371, 379, 419, 480
Станисловов А. 132
Старовольський Ш. 59, 60, 156, 171, 172, 200, 474
Стародуб 19, 27, 28, 325, 326, 327, 360, 407, 408, 409, 417, 430, 432, 434, 437, 441, 492
Стародубський уїзд 408
Стеблів 82, 170, 451
Степан 134, 135, 152, 334
Степаненко М. 153
Степанков В. 175, 473
Степанков М. 144
Степанов Б. 135
Степанов Г. 131, 145, 152
Степанов И. 143
Степанов М. 133, 134, 144
Степанов О. 132, 136
Степанов П. 131
Степанов Ф. 131, 143, 152, 401, 402
Степанов Ю. 132
Стефан 134
Стефан Баторій 84, 102, 125, 198, 202, 251, 252
Стефанів З. 35, 477
Стефанов Г. 132
Стефанов С. 131
Стефан X Томша 288
Стисар М. 134
Ститцков О. 135
Стониславов И. 132, 152
Стороженко А. В. 91, 118, 125, 128, 480
Стороженко І. С. 225, 242, 480, 483, 484, 486
Стравінський Б. 18
Стравінський І. 432
Стрибіль О. 232, 321
Стрибіль П. 321
Стрілковський В. (Стрелковский В.) 135, 151
Струсь М. 430, 432
Струсь Ю. 94, 95
Струсь Я. 124
Ступна 147
Студена Вода 321
Стужень 52, 53
Суздаль 428
Суздальський уїзд 136
Суково 362, 368
Сула 147, 148, 358
Сулейман І 102
Сулетський Я. 323
Сулима І. 57, 215, 216
Сума Я. 232, 322
Суха Вільшанка 278, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302
Сухинич И. 132
Сухона 438
Сущанський-Проскура Ф. 301, 322
Таванський перевіз 80, 93
Тавань 79, 91
Тавризян Г. М. 72, 480
Таракановка 365
Тарас А. Е. 41, 480
Тарасенко В. 320
Тараща 296
Татариново 367
Татарин С. 138, 140, 151
Твер 413
Твердилиці 22
Телепньов В. 461
Телегін Д. Я. 100, 239, 480
Телиця Б. 114, 115
Теморовський 151
Тендра 169
Терек 13, 254, 465
Терех 134
Терехов О. 135
Терпиловский А. 134
Тетерев 147
Тетеря П. 222, 223, 241
Тимофеєв Г. 131, 133, 135, 152
Тимофеєв К. 142
Тимофеєв П. 134
Тимофеєв С. 135
Тимофеєв Ф. 132
Тимофеєв Х. 135
Тимофей 134
Тимофій (Тимофій Поручник, Тимофій Пінчук) 76
Тинков Я. 144
Титова О. М. 100, 239, 480
Титов І. 342, 343
Тихвін 440
Тихомиров М. Н. 6, 329, 331, 340, 346, 379, 442, 480
Тихонов А. 132
Тихонов К. 132
Тихонов Ф. 131, 152
Тихонюк И. А. 45
Тиша Биковський В. 319
Тиша Биковський Є. 233
Тиша Биковський Ф. 319
Тишевич К. 321
Тишкевичі 322
Тишкевич К. 232
Тишкевич Логойський Ф. 156, 157

Тишкевич П. 276
Тишкевич Я. 322
Тишков К. 134, 152
Тишков М. 134, 143
Тишков О. 144
Тібо Ж. 225, 227, 239, 241, 484
Тікич 283, 284
Тіхвин 142
Товарково 276, 309, 445
Томаківка 62, 78, 91, 344
Томашевський Я. 233
Томиш (Томаш) 133, 139
Тононаевкин И. 135
Торасов С. 132
Торасов Ф. 135
Торжник О. 135
Торопець 136, 413, 430, 432, 440
Торчин 272
Тотаринав С. 132
Тотарин С. 132
Тотьма 438
Трахтемиров (Трахтемирівський монастир) 72, 292, 300, 301
Третьяков П. 267, 399, 401
Тризна П. 19
Триліси 294, 295, 296
Трипілля 295
Троїце-Сергієв монастир 416, 418, 419, 421, 422, 424, 425, 426, 433, 435, 437, 441
Троїцьке 355, 367, 369
Тростянецький Г. 136
Трофимов М. 145
Трофимов О. 132
Трубецькой Д. 15, 355, 419
Трубецькой Ю. 430, 432
Трубіж 147, 340
Трубчевськ 27, 28, 417, 419, 420, 421, 430, 432, 434, 492
Трусов М. 339, 340
Трухонов О. 135
Трушков С. 135
Туголеська волость 370, 371
Тула 329
Тургенев А. И. 19, 475
Тургенев А. 329, 331
Тургенев Б. 379
Тургенев Н. 446
Турек Є. 198, 480
Туреччина 45, 105, 269, 273, 281, 289, 291, 297
Турилов А. 45, 148, 476
Туровец О. 134, 141
Тутаєв 344, 491
Тухачевський Я. 379
Тушино 12, 38, 357, 364, 365, 366, 367, 369, 371, 372, 376, 378, 384, 415, 491
Тюрин Ю. 480, 487
Тюфякін Г. 265
Углицький уїзд 437
Углич 437, 438, 439
Угра 310, 361, 441
Угреш 356, 357
Удай 147, 148
Удрицкий Н. 466
Узень 175
Україна 5, 7, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 41, 42, 44, 45, 47, 64, 65, 71, 81, 82, 85, 86, 93, 94, 95, 101, 103, 108, 125, 131, 140, 141, 148, 156, 157, 158, 198, 205, 206, 227, 266, 275, 278, 282, 283, 287, 288, 289, 306, 313, 323, 325, 329, 334, 361, 362, 428, 440, 446, 447, 448, 449, 457
Ула 116
Уланов К. 143, 148
Ульянов Перший 349, 350, 351
Ульяновский В. И. 26, 480
Унава 147
Урусов І. 383
Усвят 432
Устинов В. 133
Ушаков Д. 343
Ушаков С. 342, 343
Фаизов С. 6, 480
Фастів 142, 147, 202, 294, 295, 296, 312, 313, 320, 321
Фастівець Г. 320, 321
Фастівець М. 232, 320, 321, 322
Фастовець (Хвостовець) 320
Фащ С. 322
Федір 321
Федор 134, 152, 337
Федоров Г. 133
Федоров Д. 132, 134, 145
Федоров И. 131, 132, 133, 134, 135, 142
Федоров Микита 132
Федоров Михайло 132, 133
Федоров Мойсей 384
Федоров О. 131, 136, 144
Федоров П. 132
Федоров С. 132, 133, 135, 152, 358
Федоров Т. 133, 135
Федоров Я. 131, 132, 143
Федосєєв Б. 355, 356
Федрицький А. 379
Феська 321
Фехнер М. В. 480, 487
Филипав И. 131
Филипов Е. 136
Филипьев Л. С. 133
Фігурний Ю. 125, 246, 480
Філарет (Федір Микитович Романов) 14, 15, 400, 412, 429, 430, 432, 483
Філософов Ф. 388
Флоря Б. Н. 11, 12, 14, 26, 45, 148, 254, 324, 476, 480
Фоменко В. Г. 201, 212, 480
Фомин И. 131, 152
Франція 116
Френев З. 22
Фролов Г. 135, 152
Фуллер 248
Хаїмович Д. 232
Халаїм М. 140
Харбінський Ш. 430, 432
Харкивський (Харевский), М. 143, 147
Харко 132
Харламов О. 136
Харлінський І. 325
Хворостинін І. 340
Херсон 169

Хімка 368, 415, 416
Хлопицький С. 66
Хлусовичівна Федорова Щеневська М. 232
Хмельницький Б. 29, 55, 72, 74, 83, 166, 220, 221, 223, 224, 227, 245, 455
Хмельницький Ю. 223
Хованський І. 268
Ходинка 365, 367, 407
Ходкевич Г. 114, 115, 116
Ходкевич Я. К. 17, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 34, 248, 276, 277, 310, 311, 312, 320, 323, 357, 363, 364, 365, 376, 377, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 392, 393, 400, 410, 411, 422, 435, 436, 489, 490, 491
Холори 321
Холорів 319, 320, 321
Холорків 144, 147, 319
Хоменко (Хаминко) П. 143, 147
Хорол 125
Хорошево 365, 366, 367
Хорошкевич А. Л. 6, 480
Хорошко И. 134
Хортиця 78, 169
Хотин 35, 169, 288, 291
Хотунська волость 355, 365
Хотунь 442
Хоцімірський 430
Хрущов І. 332, 333
Хрущов С. 331, 332, 333, 334, 335
Худяк И. 134
Царево-Займище 276
Цибулник 108
Цивінський І. 142
Чайков Ф. И. 144, 146
Чаплінський С. 22, 265, 309, 313, 390, 427
Чаплінський Я. 310, 314
Чвалинов Я. 132
Челюсткін М. 332, 333, 334
Челюсткін Ф. 107, 267
Чеменавкой Я. 131
Чемерисенко М. 134
Чемесов С. 265
Чепурний І. (Чепурной И.) 143, 147
Черепнин Л. В. 26, 43, 474, 480
Черкас Б. В. 38, 480
Черкаси 74, 75, 83, 88, 91, 92, 143, 146, 147, 149, 177, 275, 278, 287, 295, 310, 317, 441
Черкаський Д. 311
Черкаський І. 142, 441
Черкаський М. 331
Черкізово 354, 355, 356
Чернатцкой И. 143
Чернинський Л. 232
Чернігів 19, 27, 28, 408, 415, 430, 432, 434, 492
Чернов А. В. 256, 257, 380, 480
Чернявеской А. 132
Чернята 134, 152
Чернята С. 138, 140, 149, 151
Чертолье 379
Чечерськ 97, 326
Чешковський С. 233
Чигирин 81, 92, 317
Числов В. 135
Чорна гора 341
Чорне море 270, 283, 291, 302
Чорний Г. 79, 80
Чорний шлях 79, 275
Чортомлик 56, 57, 77
Чортомлицька Січ 56, 80
Чубаров О. 337, 338
Чувардинский А. Г. 38, 480
Шабалтас (Шеболтай) М. 134, 141
Шагін-Гірей 175
Шаня 276
Шаповалов Г. 169, 480
Шахова вітка 57, 79
Шацьк 41, 42, 337, 338, 341, 411, 417, 491
Швеція 423
Шевдаревски Ф. А. 133
Шевцов В. 488
Шевченко Ф. П. 74, 480
Шевчук В. 78
Шеглищев В. 131
Шеїн М. 430, 432
Шемякін Д. 358
Шереметьєв П. 401
Шереметьєв Ф. І. 411, 412, 425, 426, 427, 429, 461
Шимков К. 133
Широкорад О. (Широкорад А.) 40, 480
Шишкін Ф. 442
Шиш Я. 437, 438, 439, 441
Шкінська волость 355
Шкінь 355
Шкламенков Я. 133
Шклов 144, 148
Шклярський А. 321
Шляхова 322
Шокарев Ю. В. 162, 480
Шолдрський А. 19, 310, 311
Шрамченко С. 35, 477
Штупуски П. 132
Шубіно 355, 371
Шуйський Д. 12
Шуйський І. 430, 432
Шупенська волость 96, 97
Щеневський Г. 232
Щеневський П. 232
Щенієвський Г. 322
Щенієвський Корній 322
Щенієвський Костянтин 322
Щенієвський С. 322
Щербак В. О. 56, 81, 110, 154, 279, 481
Щукіно 367
Щущий Ю. 466
Эвлия Челеби 102, 476
Юнсон Ю 198
Юрка 132
Юрьев Д. 132, 152
Юрьев М. 133, 144
Юрьев О. 136
Юрьев С. 135
Юрьев Т. 134, 135
Юрья 134
Яблоновскій С. 87
Яблоновскій Я. 134

Яблонський Ю. 232
Яворницький Д. І. (Эварницкий Д. И.) 31, 32, 37, 113, 176, 179, 200, 242, 344, 474, 481
Ягнятин 275
Язловецький М. 202
Яїк 13, 254, 465
Яким 135
Якимов Д. 144
Якимов С. 133, 152
Яков 132, 133
Яковенко Н. М. 198, 228, 229, 231, 233, 265, 481, 483
Яковлев В. 134
Яковлев Г. 134
Яковлев Л. 132
Яковлев О. 131, 136, 152
Яковлев С. 131, 134
Яковлев Х. 133
Якуб 138
Якубав В. 132
Ян II Казимир 225, 227, 480, 484
Ян III Собеський 220, 488
Янов О. 131
Янов С. 143
Януш 134
Ярвінський Ф. 365, 367
Яременко В. 474
Яришкін Ф. 355
Ярмолинський С. (Ярмолински С., Долганов С.) 131, 133, 139, 151, 152
Ярославль 38, 41, 142, 325, 336, 344, 379
Ярославльщина 142
Ярославська обл. 344
Ярославський уїзд 436, 491
Ярута 290, 296, 297
Ясенский С. 135
Ясечко (Ясечков) Г. 371
Яска 134
Яско 134
Яуза 377, 379, 384, 391, 418, 419
Яхимов 102
Яхія О. 149
Яхнов И. 135
Яцина 57, 61, 79, 80
Яцко 134
Яцков С. 143, 145
Яцько (Яцкой) 438, 439, 440, 441
Ящерицин І. 442
Andrusiewicz A. 41, 481
Antonów M. 81, 481
Baranowski B. 166, 253, 481
Besala J. 291, 481
Bielski L. 483
Blaey T. 486
Brukner A. 366, 481
Budziło J. 15, 475
Bumblauskas A. 483
Byliński J. 15, 475
Czapliński W. 17, 19, 41, 43, 475, 481
Franz M. 99, 481
Grzybek D. 486, 487
Hejndensztejn R. 172, 209, 210, 475
Herbst S. 96, 481
Kobierzycki St. 264, 475
Konopczyński W. 20, 21, 481
Korzon T. 20, 481
Majewski A. A. 15, 19, 22, 26, 41, 42, 248, 253, 278, 364, 365, 377, 403, 406, 414, 416, 421, 425, 428, 431, 434, 435, 445, 451, 481
Majewski R. 249, 253
Marcinek R. 486, 487
Maślanka J. 486, 487
Nagielski M. 21, 96, 225, 481, 482
Niemcewicz J. U. 43, 108, 475
Nowak T. 168, 481
Ochmann S. 16, 18, 481
Okolski Sz. 81, 82, 86, 99, 129, 148, 152, 153, 172, 173, 174, 178, 200, 207, 220, 475
Opaliński E. 63, 64, 95, 481
Ossoliński J. 19, 43, 277, 370, 376, 377, 393, 475
Ossoliński Z. 68, 295, 296, 297, 475
Pauli Ż. 62, 163, 475
Podhorodecki L. 169, 245, 281, 288, 289, 290, 306, 481, 483
Prochaska A. 290, 481
Roberts M. 101, 481
Sękowski I. I. S. 291, 475
Skorupa D. 96, 481
Sobieski J. див. Собеський Я. 18, 23, 34, 163, 199, 271, 272, 273, 276, 310, 311, 312, 333, 334, 340, 359, 360, 364, 365, 366, 374, 375, 376, 378, 382, 384, 390, 391, 392, 398, 402, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 431, 433, 435, 436, 437
Starovolsci S. 162, 475
Stecewicz M. 163, 481, 484
Trąba M. 483
Tyszkowski K. 32, 33, 34, 36, 41, 42, 336, 345, 467, 469, 482
Urwanowicz J. 117, 482
Wielecki H. 226, 231, 241, 243, 482, 486
Wimmer J. 117, 158, 169, 248, 249, 253, 482
Wisner H. 41, 223, 434, 482, 483
Wóycicki K. W. 271, 475
Żolkiewski S. 324
Żygulski Z. 226, 231, 241, 243, 482, 486

Наукове видання

Сас Петро Михайлович

Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618 рр.)

Редактор: **Пазюк О. Г.**
Коректор: **Омельянчик Т. М.**
Технічний редактор: **Кирилов Ю. М.**
Художній редактор: **Пшонківський О. В.**
Художники: **Студзінський С. А.**, малюнок на обкладинці — *"Герць П. Сагайдачного з В. Бутурліним біля стін Донського монастиря"*
Якутович С. Г., малюнок на титулі — *"Козаки"*

Підписано до друку 21. 07. 2010
Формат 70х100/16.
Папір Munken. Друк офсетний
Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк арк. 41,6. Облік.-вид. арк. 36,77
Наклад 1000. Зам № 10-308.

Видавець Пшонківський О. В.
Реєстраційне свідоцтво ДК № 1500, від 22. 09. 2003
Тел. (044) 33-111-42, тел. /факс: (0456) 33-21-22
e-mail: janina-book@ukr.net

Друк: ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

Сас П. М.

С20 Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618 рр.). — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2010. — 512 с.: іл. + 4 вклейки

ISBN 978-966-2083-73-6

У книзі на основі джерел досліджено участь запорозьких козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр., під час якої польський королевич Владислав Ваза боровся за своє право на царський трон. Висвітлено військово-організаційні засади козацьких підрозділів, озброєння, спорядження, військову символіку та одяг запорожців, а також особливості політичного устрою Війська Запорозького. Зроблено оцінку польсько-литовській армії та збройним силам Московської держави. Розглянуто польсько-запорозькі переговори щодо надання українськими козаками военної допомоги королевичу. Велику увагу приділено вивченню бойових операцій козацького війська на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. Детально висвітлено політичні перипетії польсько-московських переговорів, що завершилися укладенням Деулінського перемир'я 1618 р.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться військовою історією.

ББК 63,3 (0)4

«… стиль написання монографії, обраний П. М. Сасом, настільки гарний, що автор рецензії доклав чимало зусиль, аби не піддатися впливу цього стилю під час написання рецензії»

Із рецензії доктора історичних наук, професора Олени Бачинської на монографію П. М. Саса «Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки» // Чорноморська минувшина: Зб. наук. праць. – Одеса, 2008. – Вип. 3. – С. 182

Петро Михайлович Сас – доктор історичних наук, працює в Інституті історії України НАН України. Його перу належать численні наукові праці, присвячені, серед іншого, історичній думці, політичній культурі, воєнній історії України XVI–XVIII ст.

2010 р. побачить світ його фундаментальне дослідження «Витоки українського націотворення», у якому висвітлено процес зародження української ранньомодерної нації та відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії Київської митрополії, а також монографія «Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне», присвячена історичній реконструкції запорозького герба як складової Великого Державного Герба України.

ISBN 978-966-2083-73-6

АНІНА

Видавець Олександр Пшонківський. Видруковано в Україні
Pablisher Olexander Pshonkivskyi. Printed in Ukraine

9 789662 083736